BIBLIOTEKA STUDIÓW LEDNICKICH
TOM VII

Janusz Górecki

GRÓD NA OSTROWIE LEDNICKIM NA TLE WYBRANYCH OŚRODKÓW GRODOWYCH PIERWSZEJ MONARCHII PIASTOWSKIEJ

GRÓD NA OSTROWIE LEDNICKIM NA TLE WYBRANYCH OŚRODKÓW GRODOWYCH PIERWSZEJ MONARCHII PIASTOWSKIEJ

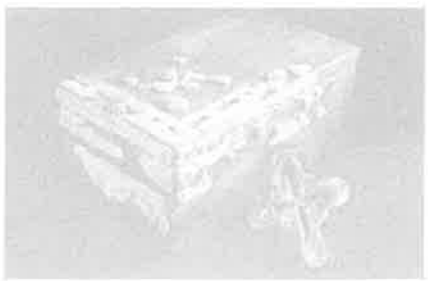

BIBLIOTEKA STUDIÓW LEDNICKICH
TOM VII

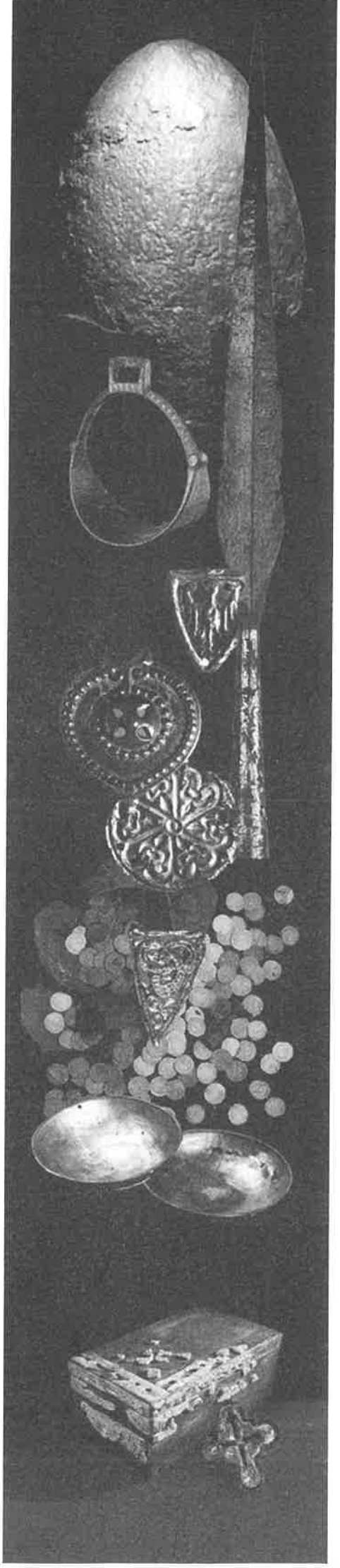

Janusz Górecki

GRÓD NA OSTROWIE LEDNICKIM NA TLE WYBRANYCH OŚRODKÓW GRODOWYCH PIERWSZEJ MONARCHII PIASTOWSKIEJ

Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej

Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy, 62-630 Lednogóra

Publikacja sfinansowana przez Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy

Fotografie: Zbigniew Wielgosz

Rysunki: Dorota Mania, Wojciech Kujawa

Tłumaczenia: Małgorzata Zdzienicka

Projekt okładki: Wojciech Kujawa

Opracowanie komputerowe okładki: Rafał Groblewski

Na okładce: zespół zabytków z Ostrowa Lednickiego

Redaktor techniczny: Beata Skorubska

ISBN 83–903072-8-6

Skład łamanie komputerowe i naświetlanie: perfekt, Poznań, ul. Grodziska 11

Druk i oprawa: Zakład Poligraficzny s.c. Moś & Łuczak, Poznań, ul. Piwna 1, 61-065 Poznań

2001

Relikty kaplicy pałacowej
na Ostrowie Lednickim

Od autora

W czasach fascynacji w nauce i filozofii postmodernizmem (ponowoczesnością) oraz „królowaniem" w życiu codziennym i w mediach kapitału, rynku, czy rzeczywistości wirtualnej, gdy jakże często odchodzimy od naszych źródeł, jedno z takich źródeł pragnę zaprezentować Czytelnikowi w kolejnej siódmej już edycji Biblioteki Studiów Lednickich.

Praca „Ostrów Lednicki na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej" stanowi plon moich wieloletnich zainteresowań problematyką wymienionego w tytule zespołu grodowego.

Jej realizacja była możliwa dzięki pomocy i życzliwości wielu osób w tym szczególnie promotora pracy Pani prof. dr hab. Zofii Kurnatowskiej z Instytutu Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk — Oddział w Poznaniu, z którą wieloletnia współpraca nauczyła mnie sięgać właśnie do archeologicznych źródeł oraz była dla mnie ze wszech miar pouczająca i stymulująca, za co jestem Jej nad wyraz wdzięczny.

Podziękowania kieruję również dla Dyrektora Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy mgra Andrzeja Kaszubkiewicza, który umożliwił mi realizację moich naukowych zainteresowań, a w finale przyczynił się również do ich wydania.

Osobą, która przez cały niemal czas realizacji pracy czynnie mnie wspierała i z którą wielokroć jako pierwszą dyskutowałem jakże różne zagadnienia łączące się z Lednicą był Ten Najbardziej Doświadczony (którego ogólną, jakże charakterystyczną dla środowiska archeologów sylwetkę przedstawił ostatnio w swoim znakomitym eseju L.R. Lozny), tj. Kolega mgr Mateusz Łastowiecki z Muzeum na Lednicy, a którego pomoc była dla mnie nieoceniona.

W lednickich dyskusjach uczestniczyli również Koledzy mgr, mgr Edwin Dzięciołowski oraz Jacek Wrzesiński wnosząc w nie cenny wkład. Składam również podziękowania pozostałym pracownikom tego Muzeum — ilustratorom pracy Koleżance Dorocie Manii i Koledze Wojciechowi Kujawie oraz Wiesławie Jałoszyńskiej za pomoc w realizacji jej części tabelarycznej, a mgr Ewie Pelczyk za udostępnienie licznych (przeważnie niepublikowanych) lednickich archiwaliów.

Za ocenę pracy dziękuję również jej recenzentom Pani prof. dr hab. Hannie Kóčka-Krenz z Instytutu Prahistorii Uniwersytetu w Poznaniu oraz Panu prof. dr hab. Andrzejowi Buko z Instytutu Archeologii Uniwersytetu w Warszawie.

Pracę dedykuję mojej Żonie Elżbiecie oraz córce Natalii, szczególnie zaś pierwszej z Nich, bez której zrozumienia dla moich archeologicznych pasji praca ta by nie powstała.

Spis treści

I. WSTĘP 7

II. CHRONOLOGIA 12
A. Lednica 12
B. Pozostałe grody 15

III. ASPEKTY ŚRODOWISKOWE LOKALIZACJI GRODÓW 17
A. Lednica 17
1. Gród na tle krajobrazu (fizjografii, geomorfologii) . . 17
2. Relacje do sieci wodnej 17
3. Gród na tle układu edaficznego 20
4. Gród a szata roślinna, bogactwa naturalne i mineralne 21
B. Uwarunkowania środowiskowe pozostałych grodów 23

IV. GRODY NA TLE DRÓG KOMUNIKACYJNYCH . . 29
A. Lednica 31
B. Inne ośrodki grodowe a sieć drożna państwa 34

V. GRODY I ICH TOPOGRAFIA 40
A. Lednica 40
1. Obszar grodu i jego podział 40
2. Konstrukcje obronne 41
2.1. Wał 41
2.2. Brama 45
2.3. Zagłębienie w rejonie przedbramia — tzw. fosa . 45
2.4. Umocnienia przybrzeżnych partii wyspy 45
2.5. Mosty 46
2.5.1. Most zachodni — „poznański" (długi) 46
2.5.2. Most wschodni — „gnieźnieński" (krótki) . . . 46
2.6. Lednickie przyczółki mostowe 49
3. Układ drożny 50
4. Monumentalna zabudowa kamienna grodu 52
5. Zabudowa drewniana 62
6. Nekropole grodu 67
B. Pozostałe grody i ich topografia 77

VI. ZAPLECZA GRODÓW 96
A. Zaplecze gospodarcze grodu lednickiego i jego osadnicze podstawy 96
B. Pozostałe grody a osady służebne i jenieckie 110

VII. ANALIZA WYBRANYCH KATEGORII ZABYTKÓW RUCHOMYCH 114
A. Lednica 114
1. Przedmioty związane z kultem chrześcijańskim . . . 114
2. Przedmioty luksusowe 121
3. Militaria 126
B. Inne grody pierwszych Piastów 149

VIII. UŻYTKOWNICY CENTRÓW WŁADZY NA TLE WCZESNOPIASTOWSKIEJ SOCJOSTRUKTURY ORAZ ANALIZY DÓBR RUCHOMYCH LEDNICY I POZOSTAŁYCH GRODÓW 182

IX. FUNKCJA GRODÓW 186
A. Lednica 186
B. Inne siedziby książęce i królewskie 189

X. WCZESNOPIASTOWSKIE REZYDENCJE NA TLE WYBRANYCH SIEDZIB WŁADCÓW NIEMIECKICH ORAZ REZYDENCJI CZESKICH . . 191

XI. UWAGI KOŃCOWE 208

BIBLIOGRAFIA 210
SPIS TABLIC 224
SPIS RYCIN 224
STRESZCZENIE 226

I. Wstęp

W dziejach wczesnofeudalnego państwa polskiego wielkopolskie ośrodki grodowe zajmowały bardzo ważne miejsce (Z. Kurnatowska 1994, 1995, 2000b). Jednym z tych ośrodków, którego rolę i funkcję jeszcze niedawno nie do końca wyraźnie określono, a który ostatnio wzbudza liczne kontrowersje jest gród na Ostrowie Lednickim (por. J. Górecki 1996, 2000, 2000a; Z. Kurnatowska 1996, 2000b; Z. Pianowski 1994; K. Żurowska i in. 1993; K. Żurowska 2000, 1; W. Swoboda 1997, 1998; Z. Świechowski 1994, P. Urbańczyk 1995; T. Rodzińska-Chorąży 1997, 2000).

W niniejszej pracy podejmę próbę ukazania lednickiego zespółu grodowego w czasie, kiedy ośrodek ten odgrywał ważną rolę — tj. w okresie monarchii pierwszych Piastów. Analizowany gród ukażę w ujęciu synchronicznym oraz porównawczym na tle ówczesnych grodów — ośrodków władzy, w których odkryto relikty architektury pałacowej i sakralnej, a zatem obejmujących takie ośrodki, jak Poznań, Gniezno i Giecz w prowincji wielkopolskiej oraz związane z Małopolską grody w Krakowie i Przemyślu.

Gród lednicki, z uwagi na brak odnoszących się do niego źródeł pisanych (G. Labuda 1988, 2, 378), zostanie omówiony głównie od strony źródeł archeologicznych. Źródła te pokazane zostaną pod kątem całego systemu źródeł nieruchomych składających się na topografię wewnętrzną zespołu grodowego, dalej zaś poprzez uporządkowane w obrębie trzech kategorii źródła ruchome, takie jak zabytki związane z kultem — tzw. sakralia, grupę dóbr luksusowych oraz uzbrojenia (militariów).

Zasadniczy wywód związany z wewnętrzną topografią grodu poprzedzony zostanie zagadnieniem związanym m.in. z jego usytuowaniem na tle współczesnego mu krajobrazu, a więc aspektami wiążącymi się z topografią zewnętrzną. Omówione zostanie również zaplecze gospodarcze grodu lednickiego i jego osadnicze podstawy, problem użytkownika wyspy oraz próba określenia funkcji, jaką odgrywać mógł Ostrów Lednicki w ówczesnym państwie.

Obrazu dopełni wreszcie nieco szersze spojrzenie na dobrze archeologicznie rozpoznane grody z terenu cesarstwa niemieckiego (głównie Tilleda oraz w mniejszym stopniu inne pfalze) i państwa czeskiego (Libice), a zakończy próba określenia ewentualnych podobieństw i różnic czytelnych w charakterze tych grodów oraz przynależnych Piastom rezydencji.

Zakres chronologiczny przedstawionych rozważań obejmuje czasy od 2 połowy X w. po okres, którego górną granicę wyznacza czas najazdu na ziemie polskie czeskiego księcia Brzetysława, co miało miejsce w 1038 r. (a poprzedzone zostało wygnaniem Kazimierza i szerokimi zamieszkami — powstaniem, por. H. Łowmiański 1985, 1, 72-73, przyp.114 – 115). Zakreślony tymi ramami chronologicznymi okres, to czasy I monarchii polskiej, z którą łączymy przedstawicieli trzech pierwszych pokoleń władców z dynastii Piastów, tj. Mieszka I, Bolesława Chrobrego oraz jego potomków — Bezpryma, Ottona i Mieszka II (O. Balzer 1895; H. Łowmiański 1962, 1).

Z okresem tym wiąże się zasadniczo wykształcenie oraz konsolidacja w ramach centrum plemienia Polan organizacyjnych i terytorialnych podstaw państwa polskiego, co miało miejsce głównie w 2 połowie X w., kiedy to na skutek ówczesnych wydarzeń terytorium państwowe Polski piastowskiej powiększyło się wielokroć i objęło ziemie między Bałtykiem i Karpatami, między Odrą, a Bugiem, stając się najpotężniejszym państwem słowiańskim w Europie Środkowej (G. Labuda 1993, 24-25).

W miarę konsolidacji procesu państwotwórczego mamy m.in. do czynienia ze zmianami struktury gospodarki oraz sieci i form osadniczych, których wyrazem jest powstanie grupy dużych grodów, jak Poznań, Gniezno, Ostrów Lednicki i Giecz w Wielkopolsce oraz budowa innych grodów m. in. w Przemyślu (R. Jamka 1973, 2; A. Kunysz 1981; A. Koperski 1998; Z. Kurnatowska 1991, 1993, 2000b; W. A. Gołembnik 1998; W. Gliński, J. Koj 1999) i wykształcenie się organizacji służebnej (K. Buczek 1958; K. Modzelewski 1975; H. Łowmiański 1985, 1).

Dla pozyskanych w badaniach Ostrowa Lednickiego, a będących przedmiotem analizy, materiałów źródłowych datowanie części z nich w ramach 2 połowy X w. – 1 połowy XI w. jest w miarę precyzyjne i łączy się z 3 poziomem osadniczym zasiedlenia wyspy skorelowanym z nawarstwieniami zespołu grodowego (M. Łastowiecki 1989). Z kolei niektóre z analizowanych w pracy zespołów archeologicznych źródeł ruchomych ze względu na swój charakter (formy typologiczne) wykraczają datowaniem poza przyjętą w rozprawie chronologię. Dotyczy to części wyrobów luksusowych oraz militariów. Zbliżoną sytuację obserwujemy również w odniesieniu do datowania (ujmowanego szerzej w granicach X – XII w.)

części zabytków pochodzących z badań innych wymienionych grodów.

Zakres terytorialny pracy pokrywa się z granicami dwóch głównych dzielnic państwa pierwszych Piastów obejmuje Wielkopolskę oraz Małopolskę wraz z położonymi w ich obrębie, a będącymi przedmiotem naszych zainteresowań grodami (ryc. 1).

Gród na Ostrowie Lednickim oraz pełniące w początkowym okresie istnienia państwa polskiego funkcje ośrodków stołecznych siedziby władcy w Gnieźnie oraz Poznaniu wraz z ośrodkiem gieckim, wyznaczają obszar korespondujący z centrum utworzonego przez Polan państwa gnieźnieńskiego według dokumentu Dagome iudex z roku 991/992 (Z. Kaczmarczyk 1962, 2, 91; Z. Kurnatowska 1991, 1994, 1995; G. Labuda 1988, 2, ryc. 8; H. Łowmiański 1985, 1, 11 n., przyp. 130a).

Grody te są zlokalizowane w najstarszej Wielkopolsce, która w najdawniejszym okresie swych dziejów stanowiła zapewne krainę identyczną z państewkiem Polan (por. H. Łowmiański 1973, 422-428, ryc. 8).

Obszar dzisiejszej Małopolski odpowiadający w dużym przybliżeniu terytorium, jakie dzielnica ta zajmowała w XI w. (około 1025 r.), pokrywa się z dorzeczem górnej Wisły (por. A. Żaki 1974, 14-15 i ryc.1). Na terytorium tym wyróżnia się ziemia krakowska i sandomierska z ich głównymi grodami zlokalizowanymi na Wawelu, w Sandomierzu i w Wiślicy oraz ziemia przemyska.

Sporne jest dotąd zagadnienie momentu przejścia ziemi krakowskiej pod panowanie Piastów. Określa się go na ogół na lata około 990, przy czym dla G. Labudy czas ten mieści się między latami 987-989 (G. Labuda 1988, 2, 259, 264-292).

Wreszcie ziemia przemyska flankująca obszar Małopolski od południowego-wschodu, to obszar, na którym zlokalizowano gród przemyski. Panuje pogląd, że do monarchii piastowskiej należeć mógł ów gród wraz z przy-

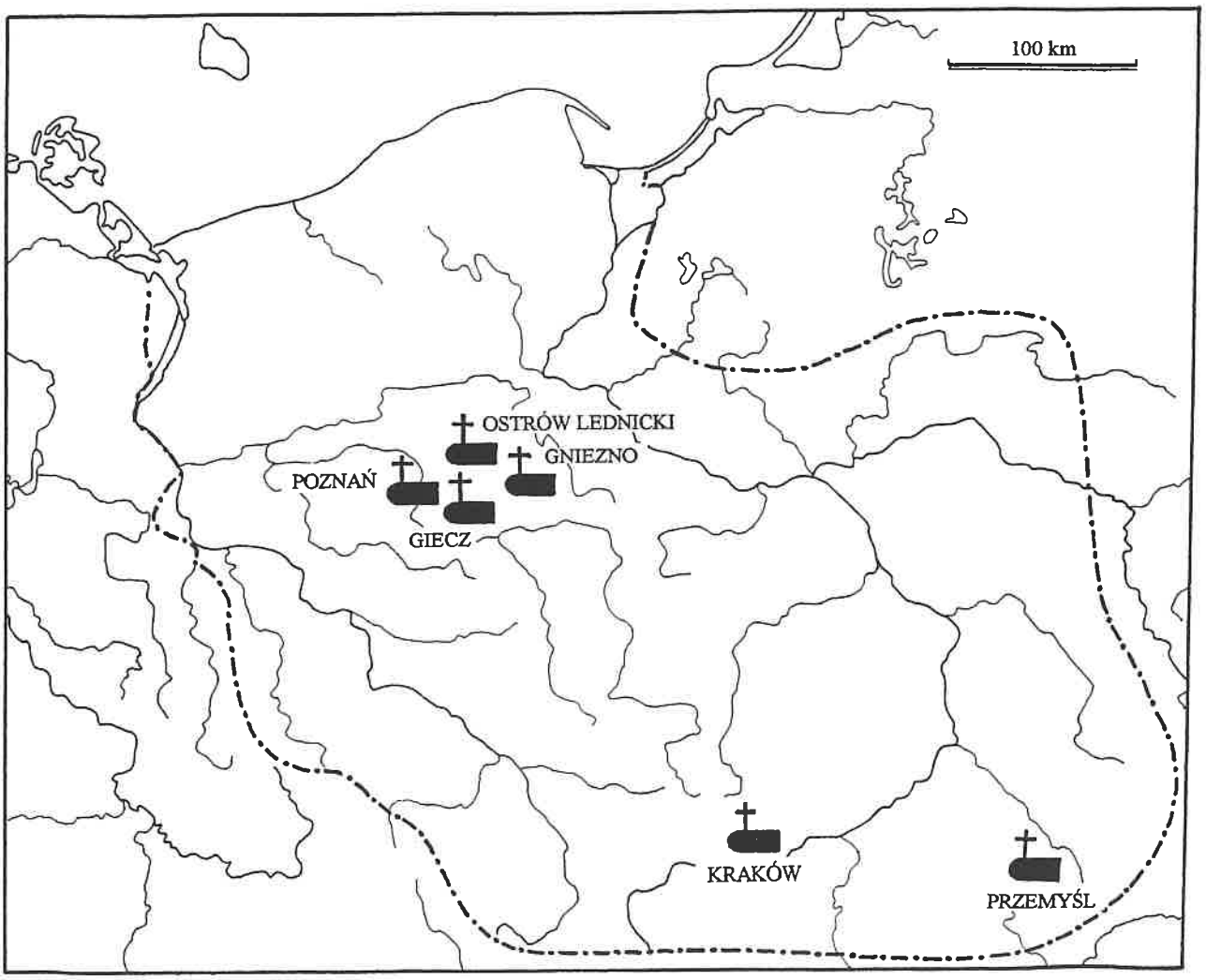

Ryc. 1. Lokalizacja grodów — rezydencji I monarchii piastowskiej
Abb. 1. Lage der Burgen–Residenzen der I. Piastenmonarchie

ległymi ziemiami okresowo przed r. 981 (H. Łowmiański 1973, 492, 564; F. Persowski 1976, 94-164, inaczej G. Labuda 1988, 2, 168, przyp. 2); z pewnością ziemie te przyłączył do swego państwa Bolesław Chrobry (G. Labuda 1988, 2, 208-209).

Zanim przejdę do omówienia szczegółowych zagadnień lednickiego grodu nieco uwagi poświęcić warto zaawansowaniu badań tego ośrodka oraz rozpoznaniu archeologicznemu pozostałych analizowanych polskich grodów.

Do poznania Ostrowa Lednickiego niewiele wnoszą (mimo swojej wartości) źródła pisane. Po raz pierwszy wymieniony został Ostrów w Bulli Inocentego III z 1136 r., zatwierdzającej przynależne arcybiskupowi gnieźnieńskiemu posiadłości (choć co do związku tej zapiski z Lednicą istnieją wątpliwości), dalej w Kronice polsko-śląskiej z końca XIII w. oraz w o 100 lat późniejszych wypisach z tej kroniki — Kronice książąt polskich (KDW, I, nr 7, 207) i wreszcie w XV-wiecznej zapisce Jana Długosza, który podaje, że na Lednicy znajdował się kiedyś kościół katedralny, przeniesiony później do Gniezna (podaję za G. Labudą, tenże 1988, 2, 386).

Gród na Ostrowie Lednickim stanowił już od dawna przedmiot zainteresowań badawczych oraz dyskusji naukowych, które w ogromnej przewadze opierały się na wynikach badań związanych z architekturą (M. Sokołowski 1876; W. Dalbor 1959; K. Józefowiczówna 1969; J. Łomnicki 1968; K. Żurowska 1983; K. Żurowska i in. 1993).

Pełną wartość źródeł archeologicznych dostrzeżono dopiero po II wojnie światowej, kiedy rozpoczęto zakrojone na szeroką skalę badania lednickiej wyspy (K. Anderszowa i in. 1963; J. Górecki 1991, 1996; J. Górecki i in. 1993, 1994; A. Kola, G. Wilke 1985, 1989, 1991, 2000; M. Łastowiecki 1989, 1993; A. Nowak 1965, 1966, 1972; K. Żurowski 1953, 1975). Obok weryfikacyjnych prac nad zespołem architektury kamiennej (pałacowej) grodu, badania skoncentrowano w jego północnej części, gdzie odkryto pozostałości niewielkiego kościoła (K. Anderszowa i in. 1963; A. Nowak 1965, 1966), dalej na wnętrzu grodu poza budowlami murowanymi — w części wschodniej (wykop IV), terenie pomiędzy budynkami murowanymi (wykop III) oraz na obszarach sąsiadujących z architekturą (wykopy II, IV-XI oraz sondaże), jak i na wewnątrzgrodowej nekropoli. Dalsze badania objęły podgrodzie, ściślej jego część zachodnią, południowo-zachodnią i wschodnią oraz lednickie mosty — badania podwodne (por. omówienie badań Lednicy pióra K. Łopackiej-Szymańskiej oraz bibliografię Ostrowa Lednickiego jej autorstwa — 1984, 1991, 1994, 1996, 2000).

Rezultatem wymienionych badań (wraz z wcześniejszymi pracami przeprowadzonymi w latach 1932-35) oraz podjętych ostatnio prac w części południowo-wschodniej grodu było rozpoznanie znacznej części wyspy, ściślej około 40,5 % terenu grodu właściwego oraz 1,5 % obszaru podgrodzia (J. Górecki i in. 1993).

Jak okazało się w wyniku tych badań, źródła archeologiczne wniosły zupełne nowe dane pomocne w odtworzeniu dziejów Lednicy (por. szczególnie prace: M. Łastowiecki 1989; A. Nowak 1972; K. Żurowski 1953). Nowe spojrzenie na jej wczesnośredniowieczną przeszłość związane było z pracami wspomnianego K. Żurowskiego, który odsłonił poprzedzający monumentalne budowle kamienne wyspy oraz założenie dużego grodu, mniejszy gródek (z IX – 1 połowy X w.) i który datował związany z architekturą kamienną duży gród, jak i mniejszy kościół na okres po najeździe Brzetysława (1038/39 r.; K. Żurowski 1953; 1975).

Odkrycie mostu zachodniego, łączącego wyspę z tzw. poznańskim brzegiem jeziora oraz drogi biegnącej pod wałem zachodnim, postawiło z kolei badaczy przed problemem infrastruktury wyspy (K. Anderszowa i in. 1963; A. Nowak 1965, 1966). Dyskusja toczyła się jednak głównie w odniesieniu do wspomnianego starszego gródka, którego istnienie negował autor niepublikowanej monografii Ostrowa Lednickiego, archeolog Andrzej Nowak (1972), jak również i J. Łomnicki (1967, 551). Problem funkcjonowania starszego gródka ostatecznie przesądziły badania sondażowe prowadzone w 1978 r. wokół zespołu pałacowego (M. Łastowiecki 1979) oraz prace podjęte przez J. Wrzesińskiego w 1983 r.

Próbę podsumowania wyników przeprowadzonych na Lednicy w latach 60. badań podjął A. Nowak (1972), zaś schemat stratygrafii oraz chronologii wyspy opublikował M. Łastowiecki (1989), który zajął się również wkrótce stratygrafią i chronologią warstw datujących otoczenie budowli pałacowo-sakralnej wyspy (1993a) oraz mostowego przyczółka wschodniego (1993, 2000). Zagadnienie rozwoju budownictwa drewnianego lednickiego zespołu grodowego przedstawili ostatnio J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński (1994), z kolei topografię wyspy rozpatrzył ostatni z nich (1993). Wreszcie problematyka lednickich mostów łączy z publikacjami A. Koli i G. Wilke (por. bibliografia), z kolei nowatorskie opracowanie zagadnienia hodowli i użytkowania zwierząt na Lednicy zawarte zostało w najnowszej publikacji D. Makowieckiego (2001).

Ogromny skokowy przyrost materiałów źródłowych do dziejów Lednicy nie zaowocował jak dotąd zarówno ich pełną publikacją, jak i analizą. Sądzę, że nie wykorzystany zasób tych źródeł, głównie interesujących nas materiałów datowanych na 2 połowę X – 1 połowę XI w. może pokazać w zupełnie nowym świetle lednicki zespół grodowy oraz pełnioną przez niego funkcję.

O ile ściśle archeologiczna problematyka Lednicy nie obrosła, jak można by sądzić, zbyt bogatą literaturą, o tyle ważne miejsce Ostrowa Lednickiego w systemie organizacji terytorialnej państwa pierwszych Piastów zostało ostatnio w pełni dostrzeżone w licznych pracach Z. Kurnatowskiej, umieszczającej omawiany gród w grupie najważniejszych grodów I polskiej monarchii (Z. Kurnatowska 1987, 1991, 1994, 1995, 1996). Wreszcie zagadnienie wyjaśnienia roli Ostrowa Lednickiego podjął również ostatnio ze strony mediewistów w kontrowersyjnym artykule G. Labuda (1988, 2), którego koncepcję próbował rozwinąć, a w rezultacie sprowadził na obrzeże poważnej dyskusji naukowej A. Grygorowicz (1998).

W przeciwieństwie do zarysowanej sytuacji badawczej odnoszącej się do archeologicznego substratu Lednicy, szczególnie ożywiona dyskusja toczyła się wśród historyków sztuki, którzy rozważali szereg zagadnień dotyczących genezy formalnej budowli na wyspie, jej rozwiązań przestrzennych oraz funkcji. W ostatnim 40-leciu powstało wiele cennych prac poruszających wymienione problemy. Najważniejsze z nich zreferowała wcześniej M. Pietrusińska (1971, 740-742), niedawno zaś T. Rodzińska-Chorąży i A. Biedroń (1993, 15-32). Szeroko odnosili się do architektury lednickiej W. Dalbor (1959), K. Józefowiczówna (1969), Z. Świechowski (1962, 2; 1990) oraz K. Żurowska (1968; 1983; 1993), ostatnio zaś dyskusja nad zagadnieniem funkcji budowli pałacowo-sakralnej przybrała szczególnie na sile w związku z odkryciami półkrzyżowych zagłębień w obejściu kaplicy pałacowej (por. rozdz. V.A.4). Sporo miejsca poświęcono również jednonawowemu kościołowi oraz jego nekropoli (A. Biedroń 1994; J. Górecki 1991; 1996a). Problematykę formy tej budowli najpełniej przedstawił wspomniany A. Biedroń (1994).

Doceniając wagę oraz wyjątkową rolę jaką dla problematyki badawczej Lednicy mają kamienne budowle, warto wyartykułować jaki zakres winien mieć program badawczy związany z tym wyspowym ośrodkiem, którego architektura stanowi jeden z głównych wyznaczników, czytelny zresztą dla wszystkich poddanych analizie grodom.

Winien on obejmować następujące zagadnienia badawcze:

— topograficzne usytuowanie grodów,
— odtworzenie ich topografii wewnętrznej,
— określenie organizacji przestrzennej założeń pałacowych oraz ich zmian w czasie,
— relacje pałacu do układu zabudowy pozadworskiej — mieszkalnej oraz do systemu fortyfikacji i podgrodzi,
— zagadnienie osadzenia grodu w „historycznym krajobrazie jego czasu", inaczej problem kontekstu osadniczego oraz ewentualnych związków grodu z osadami służebnymi.

Wyżej wymienioną problematykę badawczą, na którą zwracałem uwagę już wcześniej (J. Górecki 1993, 24-25) jesteśmy, rzecz jasna, w stanie wyeksplikować jedynie w części, bowiem zakres jej jest, jak widać, bardzo szeroki. O ile było to możliwe, problemy te starałem się rozwiązać w odniesieniu do będącej głównym przedmiotem pracy lednickiej rezydencji, szkicując je ogólnie dla pozostałych grodów.

Podstawa materiałowa pracy obejmuje poza Lednicą również źródła archeologiczne ruchome oraz nieruchome pochodzące z wymienionych wcześniej sześciu grodów, a datowane głównie na 2 połowę X w. – 1 połowę XI w. lub w przypadku chronologii ramowej szerzej na X – XII w. Wykorzystane zostały jedynie te materiały, które zostały opublikowane drukiem (z pominięciem źródeł nie publikowanych).

Archeologiczne prace badawcze poświęcone dziejom grodu poznańskiego prowadzono głównie w latach 50. i 60., a ich wyniki badań zostały zanalizowane i opublikowane (por. W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980, 146 n., t.d.l.; Z. Kurnatowska 1993), ostatnio zaś znacznie wzbogacone (M. Kara 1998; M. Kara, M. Krąpiec 2000; H. Kóčka-Krenz 2000, 2000a, 2000b).

Również w pozostałych dwóch grodach prowincji wielkopolskiej, tj. w Gnieźnie i w Gieczu intensywne prace wykopaliskowe podjęto w zasadzie po II wojnie światowej nawiązując (w przypadku Gniezna) do prowadzonych tu wcześniej, pod kierunkiem prof. J. Kostrzewskiego, badań oraz znacznie je poszerzając (por. m.in. G. Mikołajczyk 1972, 1973; T. Sawicki 1995; K. Żurowski 1953a, 1957, 1962, 1965), bądź jak w przypadku Giecza rozpoczynając pracę od podstaw. Niestety dla tego grodu poza sprawodawczymi lub uogólniającymi publikacjami B. Kostrzewskiego (tenże 1956, 1961, 1963, 1964, 1968) nie dysponujemy pełniejszymi opracowaniami źródłowymi. Stan naszej wiedzy o tych dwóch grodach dopiero od paru lat znacznie poszerzają aktualnie w nich realizowane badania archeologiczne (T. Janiak 1998, 2000; M. Kara, M. Krąpiec 2000; T. Sawicki 1999, 2001; T. Krysztofiak 1998, 1998a, 2000).

Zaawansowany jest także stan badań grodu wawelskiego oraz podgrodzia na Okole, które obrosły bardzo bogatą literaturą. Intensywne prace archeologiczne prowadzono w okresie powojennym w różnych punktach obu tych jednostek. Badania miały wielokroć charakter zarówno planowy, jak i ratunkowy. Ich rezultatem była ogromna seria publikacji związanych w przewadze z nazwiskiem A. Żakiego, K. Radwańskiego, a z młodszych badaczy z Z. Pianowskim, by wymienić najważniejszych (por. m.in. Z. Pianowski 1984, 1991, 1994, 1998; K. Radwański 1975 t.d.l., A. Żaki 1965a t.d.l., 1974 t.d.l., 1981).

Podobnie, jak w przypadku większości pozostałych grodów, archeologiczne rozpoznanie grodu w Przemyślu wiąże się z okresem po II wojnie światowej, kiedy podjęto planowe badania (od 1958 r.) prowadzone przez A. Żakiego oraz A. Kunysza. Wyniki tych badań przyniosły dosyć dużą liczbę publikacji, by wymienić najważniejsze, jak opracowania wymienionych badaczy w części tylko analityczne lub syntetyzujące (A. Kunysz 1959, 1975, 1981; A. Żaki 1960, 1961a, 1974). Udostępnionym materiałom nie towarzyszyła jednak pełna analiza — nie wyczerpują one zarówno problematyki archeologicznych materiałów ruchomych oraz stratygrafii grodu. Odkrycia dokonane tutaj poddane są ostatnio ponownej archeologicznej weryfikacji (A. Koperski 1998; E. Sosnowska 1992, 1994).

Spośród małopolskich grodów z architekturą pałacowo-sakralną największe kontrowersje badawcze wzbudzały odkrycia w Wiślicy (por. m.in. W. Antoniewicz 1968, 1968a; Z. Wartołowska 1963, 1968, 1968a; Z. Woźnicka 1968 oraz próba ogólnego podsumowania — R. Jamka 1973, 2, 107), szczególnie zaś wczesne datowanie zespołu budowli na Regii, które w świetle prowadzonych tu ostatnio badań weryfikacyjnych nie może być zasadniczo utrzymane (por. E. Kubica 1996, 80, ryc. 3; Z. Pianowski 1994, 97, przyp. 30; T. Rodzińska-Chorąży 1998, 561-572, 2000; M. Weber-Kozińska 1997, 20;

W. Gliński 1998; W. Gliński, J. Koj 1999), stąd też gród w Wiślicy w prezentowanej analizie (poza ogólnymi odniesieniami do jego architektury) pomijam.

Próbując przyrównać stan rozpoznania archeologicznego zespołu grodowego na Ostrowie Lednickim do stanu rozpoznania pozostałych ośrodków władzy, możemy skonstatować, iż sytuacja Lednicy jest zdecydowanie korzystniejsza — nigdzie bowiem nie udało się dotąd przebadać tak dużych powierzchni, jak na Lednicy. Ponadto sytuacja stratygraficzna Lednicy jest w porównaniu do innych grodów bardziej klarowna — nie zaburzona wielokroć późniejszą zabudową i wkopami, co obserwujemy nader często.

Z kolei stan publikacji materiałów źródłowych grodu na Lednicy nie jest, mimo obserwowanego ostatnio postępu (J. Górecki 2000a; A. Kola, G. Wilke 2000; Wczesnośredniowieczne mosty — 2001; D. Makowiecki 2001) zadowalający, lecz i tak, jak sądzę, lepszy od stanu publikacji materiałów z Giecza, Wiślicy, Przemyśla, a nawet i częściowo Gniezna. Korzystniej na tym tle wyróżnia się Poznań i Kraków.

II. Chronologia

A. Lednica

Zagadnienie chronologii grodu na Lednicy wymaga rozpatrzenia zasadniczej kwestii, tj. podstaw datowania tego grodu, inaczej kryteriów, jakie pozwoliły na wydzielenie dla dziejów Lednicy fazy, której datowanie połączyć można ramowo z okresem panowania przedstawicieli I monarchii piastowskiej.

Spojrzeć w związku z tym warto, jak ujmowano zagadnienie periodyzacji osadnictwa na wyspie (oraz jego podstaw) w okresie poprzedzającym przedstawienie w pełni udokumentowanej chronologii dziejów Lednicy we wczesnym średniowieczu.

Problematyka datowania osadnictwa na Lednicy była przedmiotem zainteresowań badawczych głównie w czasach współczesnych — po II wojnie światowej, kiedy to znalazła swój wyraz we wspomnianych już publikacjach K. Żurowskiego (1953), A. Nowaka (1972), ostatnio zaś M. Łastowieckiego, który zaprezentował najpełniejszy dotąd schemat rozwoju dziejów wyspy w oparciu o analizę materiału ceramicznego oraz pozaceramicznych zabytków datujących (M. Łastowiecki 1989; por. też K. Łopacka-Szymańska 1984).

Wcześniej problem ten próbował rozwiązać Z. Zakrzewski (1933), który swe rozważania ograniczył głównie do wewnątrzgrodowego cmentarza, datowanego w ramach 3 faz chronologicznych (od początku X po początek XIV w.) oraz niemiecki badacz G. Mazanetz (1944), dla którego rozwój osadnictwa na wyspie przebiegał w czasie od VIII do XII w. Interesujący nas okres X – XI w. łączył Mazanetz z budową na Lednicy zamku (palatium) oraz grobowców w części północnej grodu (warstwa II; faza II — J.G.).

Badający Lednicę w latach 1949-1951 K. Żurowski (1953, 1975) przedstawił po raz pierwszy w oparciu o ceramikę oraz współwystępujące z nią zabytki koncepcję rozwoju osadnictwa na wyspie ujętą w ramach 4 faz, datowanych od około VI – VII w. po wiek XII. Dla okresu od połowy (końca) X w. po około połowę XI w. (faza III K. Żurowskiego) zakładał budowę zespołu palatialnego, który miał powstać przed wzniesieniem wałów grodowych, łączonych przez Żurowskiego z okresem po najeździe Brzetysława (faza IV).

Intensyfikacja prac badawczych jaka miała miejsce na Lednicy z początkiem lat 60., kiedy badania podjął liczny zespół archeologów kierowany przez J. Łomnickiego i A. Nowaka (K. Anderszowa i in. 1963; A. Nowak 1965, 1966) dostarczyła nowego ujęcia chronologii wyspy autorstwa A. Nowaka.

W nie publikowanej rozprawie doktorskiej A. Nowak wydzielił w dziejach Lednicy 4 fazy osadnicze, z których fazę II korelował z okresem od 2 połowy X w. po lata 30. XI w. Z fazą tą, wydzieloną w oparciu o zespoły naczyń górą obtaczanych oraz pozaceramiczne wyznaczniki chronologii (np. elementy uzbrojenia), łączył ten autor główny rozwój grodu lednickiego, a więc powstanie obydwu budowli kamiennych, wzniesienie wału obronnego oraz budowę dróg i mostów (tj. infrastruktury wnętrza wyspy — J.G.; A. Nowak 1972).

M. Łastowiecki (1989), podstawą opracowania stratygrafii uczynił materiały zarówno z badań własnych, jak i wcześniejszych, w większości nie publikowanych (ryc. 2), prowadzonych we wnętrzu grodu w latach 1960-1966 (wykopy usytuowane przy obydwu budowlach kamiennych oraz we wschodniej części grodu oznaczone jako II – X), materiały z podgrodzia (jego wschodniej części) i grodu (sondaże przy palatium) pochodzące z lat 1970 – 1978.

Autor podjął z powodzeniem próbę synchronizacji odpowiadających sobie chronologicznie warstw, które połączył w poziomy osadnicze, a których łącznie wydzielił 7 i datował od wieku VIII po wiek XIV. Podstawę tej synchronizacji oparł na stosowanej w archeologicznej praktyce metodzie analizy ceramiki i założeniu o zbieżności chronologicznej zespołów ceramicznych o podobnych cechach techniki wykonania oraz morfologii naczyń (M. Łastowiecki 1989, 18).

Analiza ceramiki pozwoliła M. Łastowieckiemu na wydzielenie wśród naczyń pochodzących z Ostrowa Lednickiego klasycznych dla wczesnego średniowiecza form ręcznie lepionych i obtaczanych w części górnej oraz naczyń lepionych ręcznie i obtaczanych całkowicie. Wśród naczyń górą obtaczanych autor wydzielił 4 rodziny typów naczyń (I-IV), zaś w grupie naczyń całkowicie obtaczanych kolejnych 6 rodzin typów (V-X).

Wyniki synchronizacji nawarstwień kulturowych zestawił w cytowanej pracy (M. Łastowiecki 1989, tabela 4), gdzie widzimy, że dla najbardziej nas interesującego okresu dziejów Lednicy (tj. w 2 połowy X – 1 połowy XI w.) istotne są warstwy IV-te z wnętrza grodu i z wału, dalej

Poziom / Chronologia	Wykop II			Wykop III		Wykop IV	Wykop V – VIII	Wykop X	Sondaże	Podgrodzie
	Ar 243	Ar 267	Ar 217	Droga	Wał					
1 VIII – IX	VII VI	–	–	–	–	–	–	IV	X	IV
2 IX/X w poł. X w.	V	–	V	–	V	X	–	IV	IX VIIIc	–
3 2 poł. X w. 1 poł. XI w.	IV	IV	IV	III	IV	IX X	IX VII VII	III IIb	VIIIb VIII	IIIa IIIb IIIc
4 XI w.	–	III	III	II	III	VII VI	VI	IIj	V	III
5 XI/XII w.	–	II	II	II	III	V	V IV	IIj	IV	IIa-C
6 XII w.	III II_1	II	II	–	II	IV	III	II	III	II
7 XII/XIII – XIV w.	II	II	II	–	I	III II	II	I	II	I

Ryc. 2. Ostrów Lednicki. Synchronizacja warstw kulturowych (wg M. Łastowieckiego)
Abb. 2. Ostrów Lednicki. Synchronisation der Kulturschichten (nach M. Łastowiecki)

warstwa III pochodząca z drogi w zachodniej części wyspy, warstwy IX-X z wykopu we wschodniej części grodu, dalej warstwy VII-X z wykopów V-VIII (przy palatium), warstwy IIb i III z wykopu X oraz warstwy VIII i VIIIb z sondaży przy palatium i wreszcie warstwy IIIa-IIIc pochodzące z podgrodzia (por. też ryc. 2).

Warto podkreślić, że dla okresu 2 połowy X — 1 połowy XI w. udało się wydzielić M. Łastowieckiemu 3 krótsze odcinki czasowe oznaczone przez autora jako A-C.

Wewnątrz grodu fazy A (z około połowy X w.) początkowo nie udało się wydzielić (M. Łastowiecki 1989, 21), później zaś z podjęciem badań weryfikacyjnych zespołu pałacowego z poziomem 3A łączył autor warstwy IV-te — niwelacyjno-budowlane (1993a, 59).

Poziomowi 3B (2 połowa X w.) odpowiada warstwa IX ze wschodniej części grodu oraz warstwa VIIIb z sondaży (tzw. odciągów) przy palatium (M. Łastowiecki 1989, 20-21), jak i wylewka bladoróżowego gipsu z sondażu D (przy wieży) oraz z dna basenu (sondaż F; M. Łastowiecki 1993a, 48, 53, 59), zaś do poziomu C (1 połowa XI w.) należy warstwa VIII z tych sondaży i z wykopu IV (M. Łastowiecki 1989, 20-21) oraz związana z sondażem D różowa wylewka gipsowa (10 cm gruba), którą M. Łastowiecki łączy z nowymi pracami budowlanymi w 1 połowie XI w. w związku ze zmianą programu przestrzennego lednickiej budowli (1993a, 48, 59).

O ile dla poziomu 3A obserwujemy przewagę naczyń górą obtaczanych (65,6 %), o tyle już w poziomie 3B udział ten maleje na podgrodziu do 51,2 % , by na grodzie osiągnąć jeszcze niższe wartości, wahające się w przedziale od 39,7 % do 29 %. Obserwujemy dominantę naczyń całkowicie obtaczanych, których udział wzrasta jeszcze bardziej w poziomie 3C, dochodząc na podgrodziu do 83,1 % oraz do 81,9-90,9 % na grodzie (por. M. Łastowiecki 1989, 20-21, 23-25, tab. 1-2, ryc. 8-9, 13-18).

Obok ceramiki w poziomie 3 obserwujemy duże nasycenie datujących zabytków ruchomych, wśród których natrafiamy na grzebienie z X – XI w., groty strzał (X – XII w.) włócznie (X -XII w.) oraz miecze (por. rozdz. VII).

W omawianym okresie w topografii lednickiej wyspy pojawia się murowany zespół budynków usytuowanych w części południowej grodu, zaś u podnóża wału północnego niewielki kościół oraz liczne budynki drewniane, jak i łączące wyspę z lądem mosty.

Rejon wspomnianego kościoła przykrywają warstwy spaleniskowe (III 4-6), zawierające materiał charakterystyczny dla połowy XI w. (zaledwie 4,2 % naczyń górą obtaczanych), a łączone przez Łastowieckiego ze zniszczeniem fazy I użytkowania kościoła (M. Łastowiecki 1989, 23-24, 28-30; por. ryc. 3).

Ważne wartości wskaźnikowe dla zagadnienia chronologii warstw oraz archeologicznych obiektów nieruchomych, wnosić z pewnością mogą metody datowania radiometrycznego, wśród nich zaś oznaczenia wieku metodą C14. Dla wczesnośredniowiecznych materiałów pochodzących z Lednicy wykonano serię takich oznaczeń, jednak wyniki jakie uzyskano były w przeważającej mierze rozbieżne z wynikami analiz archeologicznych — sądzę, iż obarczone one były błędem laboratoryjnym (A. Pazdur 1998, mpis).

Uściślenie chronologii warstw przyniosło ostatnie opracowanie skarbu monet odkrytego w grodzie, w warstwie datowanej na podstawie ceramiki na połowę XI w. Analiza numizmatyczna określiła fazę początkową użytkowania tej warstwy na okres po 985 r. (por. tab. 4).

Dla fragmentu wałowych umocnień grodowych pozyskano ostatnio serię dat ścięcia drewna użytego do jego budowy, a wskazującego na lata 70-te X w. jako na okres intensyfikacji prac łączących się ze wznoszeniem północnego odcinka fortyfikacji (por. M. Kara, M. Krąpiec 2000, 318, ryc. 8), nadto prowadzone aktualnie weryfikacje umocnień wałowych wyspy wskazują na ich rozbudowę w kilku etapach. Równie szczegółowych danych weryfikujących ustalenia archeologów dostarczyły wyniki analizy dendrochronologicznej obydwu lednickich mostów i ich przyczółków (M. Krąpiec, T. Ważny 1994, 210, ryc. 6; M. Krąpiec 1998, 261, 264, 1999, 2000, 2001; M. Kara, M. Krąpiec 2000, 318, ryc. 3).

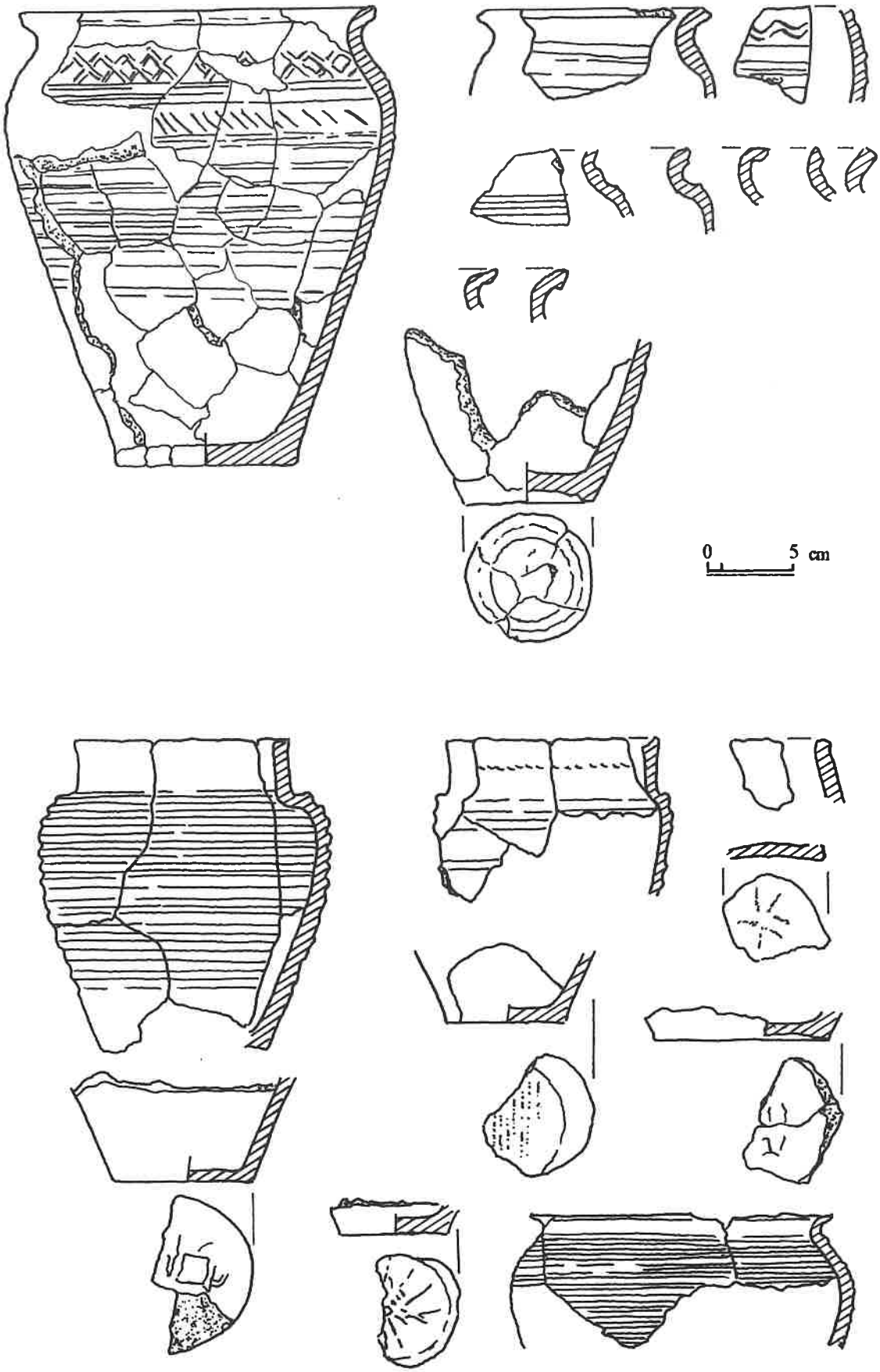

Ryc. 3. Ostrów Lednicki. Ceramika z 3 poziomu osadniczego: 2 poł. X – 1 poł. XI w. (wykop II, warstwa III 5 — wybór, wg M. Łastowieckiego)
Abb. 3. Ostrów Lednicki. Keramik aus dem 3. Siedlungshorizont: 2. Hälfte des 10. — 1. Hälfte des 11. Jh. (Grabungsfläche II, Schicht III5 — Auswahl, nach M. Łastowiecki)

W tym miejscu warto również dodać, że poczynione wcześniej przez M. Łastowieckiego ustalenia dotyczące chronologii przyczółków mostowych oraz mostów (a które oparł on na analizie materiałów pochodzących z rejonów rozkopanych w ich pobliżu) znalazły potwierdzenie w ostatnich badaniach przyczółka mostu wschodniego, którego powstanie łączy ten autor na podstawie bogatego inwentarza zabytkowego oraz ceramiki warstw IV-tych przyczółka z 2 połową X w. (M. Łastowiecki 1993, 2000).

Sądzę, że główny zrąb koncepcji M. Łastowieckiego jest do dzisiaj nie naruszony i znajduje również oparcie w wynikach badań weryfikacyjnych jakie prowadzono nad architekturą lednickiego zespołu pałacowego w latach 1988-90 (M. Łastowiecki 1993a). Nie mogą podważyć głównych ustaleń tej koncepcji zastrzeżenia podniesione przez P. Urbańczyka w recenzji ostatniej monografii lednickiej architektury (P. Urbańczyk 1995).

Koncepcja M. Łastowieckiego zarówno, gdy spróbujemy zanalizować ją jako całość, jak i w odniesieniu do interesującego nas najbardziej okresu 2 poł. X – 1 poł. XI w. została przez autora ujęta jako mocno koherentna całość — forma zwartej „syntezy", dotyczącej stratygrafii oraz chronologii Ostrowa Lednickiego.

Gromadzone przez Łastowieckiego fakty odnoszone są w niej do całości rozwoju osadnictwa na wyspie. Autor zaprezentował nam „model" oparty na dogłębnej analizie ruchomych zespołów archeologicznych (ceramiki i zabytków pozaceramicznych), które połączył z procesami przemian zachodzącymi na wyspie, ukazując ich zmienną dynamikę oraz największą „skokową" przemianę, jaka nastąpiła tutaj tuż po połowie X w. Stanowi ona w dużej części podstawę chronologiczną omawianych w pracy ruchomych materiałów zabytkowych.

B. Pozostałe grody

Od sytuacji odnoszącej się do określenia podstaw chronologii grodu na Ostrowie Lednickim, nie odbiega w zasadzie większość grodów — rezydencji łączonych z pierwszymi Piastami. Tak więc podstawy datowania (oraz periodyzacji) ośrodka poznańskiego zostały sformułowane w wyniku jego wieloletnich badań, które poddane zostały ponownej analizie chronologicznej (i stratygraficznej) autorstwa W. Hensla i Z. Hilczer-Kurnatowskiej (ci sami 1980, hasło: Poznań), ostatnio zaś nieco zweryfikowane i uściślone przez M. Karę (1998) oraz podparte wynikami dendrochronologii (M. Kara, M. Krąpiec 2000, 316-317 oraz badania M. Krąpca — w opracowaniu).

Zasadniczej weryfikacji datowania ośrodka gnieźnieńskiego dokonał T. Sawicki, opracowując nowy schemat diachronicznego rozwoju Gniezna, ujętego w ramach 4 faz (I – IV) chronologicznych datowanych od VIII/IX w. do połowy XIII w. (T. Sawicki 1995, 86-89, 1999, 2000).

Otwarte jest także zagadnienie szczegółowej chronologii kolejnego zespołu grodowego — Giecza. Ten, jak dotąd przebadany w niewielkim wycinku gród, na którym prowadzone są ostatnio szerokopłaszczyznowe badania weryfikujące wyniki starszych wykopalisk (por. M. Polcyn, J. Wierzbicki 1991, badania K. Żurowskiej z zespołem, badania E. Indyckiej i T. Krysztofiak), a na których pełną publikację przyjdzie nam jeszcze poczekać, łączony jest z okresem 1 połowy X w. (T. Krysztofiak 1998, 1998a, 2000).

Podstawy periodyzacji grodu krakowskiego są źródłem trwających nieustannie sporów i polemik, w toku których autorzy koncentrują się na wybranych zagadnieniach odnoszących się do jego datowania, a więc analizują bądź architekturę kamienną, bądź to fortyfikację wzgórza wawelskiego lub próbują spojrzeć na problem chronologii Wawelu (a szerzej Krakowa) całościowo uwzględniając szerokie spektrum zagadnień składających się na omawiany problem (por. np. R. Jamka 1963, 1971, 1; M. Kara, M. Krąpiec 2000; M. Krąpiec 1998b, 265, ryc. 11; S. Kozieł, M. Fraś 1979; G. Labuda 1982, 2; H. Łowmiański 1970, 515, 1973, 567; Z. Pianowski 1991, 1994, 1998, K. Radwański 1968, 430-445, 1975; Rodzińska-Chorąży 2000, 376-379; A. Żaki 1974 oraz liczne prace tego autora publikowane wcześniej w latach 1949-1972, czy K. Żurowska 1983, 2000, 1).

Rozwój ośrodka możemy zasadniczo łączyć z okresem początków X w., kiedy prawdopodobnie powstaje funkcjonujący po schyłek tego stulecia gród, którego wałowe konstrukcje skrzyniowe odsłonięto nieopodal Baszty Panieńskiej (Z. Pianowski 1991, 32). Sprawa związku tego grodu z Wiślanami jest według Z. Pianowskiego skomplikowana.

Zasadnicze procesy związane z dynamicznym okresem wzrostu znaczenia Krakowa wiążą się dopiero z czasem I monarchii piastowskiej, kiedy powstaje na Wawelu szereg budowli przedromańskich, zwłaszcza ze schyłkiem panowania Chrobrego, gdy Kraków stanowić mógł, jak się hipotetycznie przyjmuje, przez pewien czas jego siedzibę (Kronika Polska, MPH, III, 618-619).

Zagadnienie chronologii grodu w Przemyślu (oraz jego zabudowy) należy również do żywo dyskutowanych (A. Żaki, K. Żurowska, A. Kunysz, E. Sosnowska, T. Rodzińska-Chorąży). Wyniki wykopalisk Wzgórza Zamkowego z pozostałością grodu, pozwoliły A. Kunyszowi (1959, 1976, 1981; por. też A. Koperski 1998) na bardzo ogólne zarysowanie etapów jego rozwoju od 2 połowy X w. po XII/XIII w.

Jak zatem widać, problematyka chronologii pozostałych grodów z odkrytą architekturą pałacową nie jest tak jednoznaczna i klarowna, jak można by oczekiwać. O ile generalny rozwój założeń grodowych jest dość dobrze, jak można sądzić, zarysowany w opracowaniach ogólnych, o tyle już jego uszczegółowienie z reguły (poza Poznaniem i Krakowem) nie ma miejsca. Nie sposób więc dla większości grodów (z uwagi na formę publikacji wyników badań lub ich brak) prześledzić wzajemne relacje zachodzące pomiędzy elementami datującymi, a stratygrafią.

W zakończeniu uwag odnoszących się do zagadnienia chronologizacji omówionych grodów — rezydencji, wspo-

mnieć można o ostatniej serii dat dendrochnologicznych stanowiących ważny instrument weryfikujący ustalenia archeologów (M. Kara, M. Krąpiec 2000; M. Krąpiec 1998b). Dla Gniezna i Giecza uzyskano m. in. daty roczne 925 i 940 (Giecz) oraz 940, 983 i 1007 (Gniezno), podobnie i dla Poznania (gdzie daty ścięcia drewna wskazują na przebudowę fortyfikacji w latach 70-tych X w., zaś najstarsze drewno z rejonu kościoła NPM pochodzi z IX w.). Poza Wielkopolską liczna seria dat dotyczy Krakowa (m. in. weryfikowane one były datowaniem radiowęglowym), gdzie z jej pomocą precyzyjnie ustalono chronologię grodowego wału skrzyniowego, uznawanego wcześniej za wiślański (Z. Pianowski 1991, 26-33). Daty dendrochronologiczne wskazują na konieczność przesunięcia powstania tego wału na czasy panowania pierwszych Piastów (po 1016 r.; por. M. Krąpiec 1998b; A. Kukliński 1998, 279 – 288).

III. Aspekty środowiskowe lokalizacji grodów

A. Lednica

Będące wynikiem planowej działalności ludzkiej grody związane są z określoną przestrzenią. Głównymi elementami tej przestrzeni pozostają morfologia terenu, jego sieć wodna, dalej gleby oraz szata roślinna i bogactwa naturalne. Warto zatem zanalizować typ środowiska, z którym związany jest gród na Lednicy oraz zagadnienie ewentualnego wpływu czynników tego środowiska na wykształcenie się określonego typu grodów.

Jak powszechnie wiadomo człowiek w różnoraki sposób kształtuje przestrzeń wokół siebie, w konsekwencji doprowadzić może do wielu przeobrażeń środowiska (M. Strzemski 1961, 341). Przeobrażenia takie czytelne są dla Wielkopolski, wśród nich zaś, by przytoczyć najbardziej znaną deforestację centrum państwa Mieszka i Chrobrego.

W celu określenia m.in. przemian środowiska, z którym związany jest gród na Lednicy podjęto na początku lat 80. badania interdyscyplinarne, które w zamyśle ich autorów doprowadzić mają do szczegółowego odtworzenia zmiennej skali tych przeobrażeń od czasów najdawniejszych po wczesne średniowiecze (E. Dzięciołowski, J. Górecki 1989; S. Kurnatowski 1993; K. Tobolski 1991, 1993).

W nawiązaniu do wyników tych badań spróbuję odtworzyć „historyczny krajobraz", w którym powstał gród na Lednicy, jak i określić skalę środowiskowych determinant, które wpłynęły na jego powstanie.

1. Gród na tle krajobrazu (fizjografii, geomorfologii)

Otaczający Jez. Lednickie teren stanowi część jednego z regionów geomorfologicznych wydzielonych na Nizinie Wielkopolsko-Kujawskiej — Wysoczyzny Gnieźnieńskiej (ryc. 4).

Wysoczyzna ta usytuowana jest między Notecią na północy i równoleżnikowym odcinkiem Warty na południu, a rynną Jezior Goplańskich na wschodzie. W podziale B. Krygowskiego (1961) podzielona ona została na 15 mniejszych subregionów, z których jeden, tj. Równina Gnieźnieńska stanowi obszar, na którym położone jest Jez. Lednickie oraz wyspowy gród na tym jeziorze, jak i jego zaplecze.

Według S. Kozarskiego (1962) wysokość Równiny Gnieźnieńskiej zawiera się w granicach 110-115 m n.p.m., zaś jej charakterystyczną cechą jest falista powierzchnia. Wyjątek stanowi jedynie obszar na południe od Kłecka. Obok falistości w rzeźbie Równiny Gnieźnieńskiej uderza intensywność pocięcia jej powierzchni przez rynny jeziorne o przebiegu południkowym.

Mimo, iż na omawianej Równinie przeważa morenowa wysoczyzna falista, jednak nie ona jest najbardziej urozmaicona. Zróżnicowany krajobraz wyróżnia część południową omawianego obszaru, a więc teren nas interesujący. Wiele form tworzy tutaj zorientowane równoleżnikowo ciągi moreny czołowej wyznaczającej zasięg lodowcowej oscylacji zwanej dzwonowsko-lednogórską (S. Kozarski 1962; W. Stankowski 1989, 226 i ryc.1).

Pagórki związane z w/w oscylacją biegną od Łubowa w kierunku północno-zachodnim po okolice Dzwonowa, a więc niemal przez sam środek dawnej kasztelanii ostrowskiej. Występują one pojedynczo i są porozdzielane wysoczyzną morenową o falistej powierzchni, sandrami lub rynnami. W części południowej towarzyszy tym pagórkom sandr opadający ku południowemu-zachodowi, wskazując tym samym kierunek spływu wód fluwioglacyjnych.

Ten typ krajobrazu sprzyjał niewątpliwie rozwojowi sieci osadniczej, bowiem w rejonie, gdzie usytuowano lednicki gród obserwować możemy dosyć wyjątkową dynamikę osadniczą, wiążącą się z okresem powstania tego grodu (Z. Kurnatowska, S. Kurnatowski 1991).

2. Relacje do sieci wodnej

W hydrografii interesującego nas obszaru główną oś stanowi rynna Jez. Lednickiego — jedna z systemu rynien rozciągających się między Janowcem, a Lednogórą (ryc. 5).

Okres wykształcenia się zrębów tej rynny przypada na czas około 18000 BP i genetycznie wiąże się z fazą poznańską oscylacji dzwonowsko-lednogórskiej — kolejnej recesji czoła lądolodu oraz młodszej oscylacji gnieźnieńskiej. Ostateczne wytopienie lodów na Wysoczyźnie Gnieźnieńskiej nastąpiło jednak później, bo około 12000 – – 11000 BP i od tego czasu odnotowujemy pojawienie się w krajobrazie Jez. Lednickiego (S. Kozarski 1963; W. Stankowski 1989, 225, 226).

Autor drugiej koncepcji genezy Jeziora Lednickiego twierdzi, że lądolód wycofywał się stąd nierównomiernie,

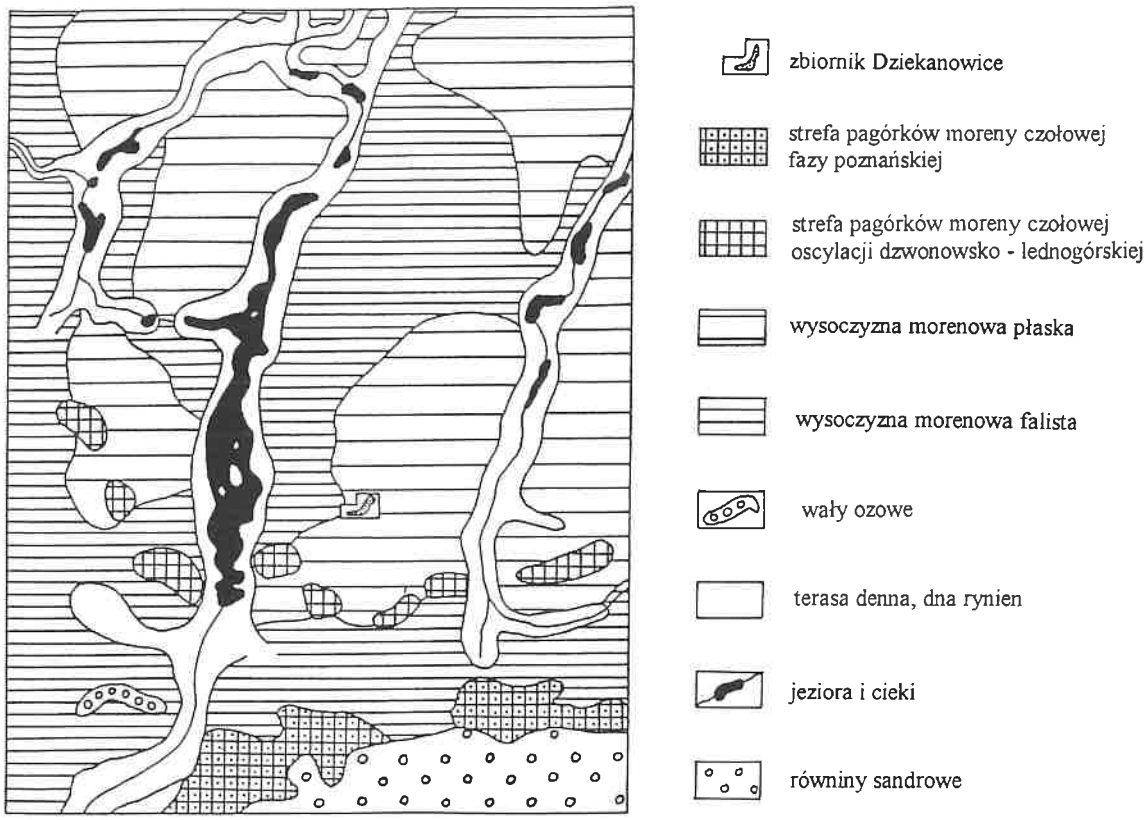

Ryc. 4. Sytuacja geomorfologiczna w rejonie Jez. Lednickiego (wg B. Krygowskiego, S. Kozarskiego)
Abb. 4. Geomorphologische Karte in der Region des Lednica-Sees (nach B. Krygowski, S. Kozarski)

zaś cały omawiany obszar stanowi jego strefę marginalną, powstałą przy udziale brył martwego lodu (T. Bartkowski 1967; por. też K. Tobolski 1991, 16).

Należący do mniejszych jezior Pojezierza Gnieźnieńskiego, o powierzchni około 364 ha, zbiornik ma typowy południkowy układ — jest stosunkowo długi, na około 7,5 km oraz wąski — około 465 m, tylko w najszerszym miejscu (długie ramię jeziorne w części północnej) dochodzi do około 1400 m.

Rynnowy charakter jeziora potwierdza plan batymetryczny, pełen przegłębień i płycizn, na którym obserwujemy średnią głębokość dna, wynoszącą od 7,5 do 10 m, zaś maksymalną (na północ od wyspy Ptasiej) 15,1 m. Linia brzegowa Jez. Lednickiego jest urozmaicona; miejscami ma charakter kręty, występują w niej zatoki (np. na wysokości Dziekanowic i przy tzw. Małym Skansenie) oraz towarzyszące im półwyspy. Brzegi wschodnie są z reguły strome, brzegi zachodnie zaś, poza stromymi brzegami równoleżnikowej zatoki w części północnej jeziora, płaskie (W. Stankowski 1989, 228).

Jez. Lednickie stanowi zlewnię dla wód z kilkudziesięciu kilometrów kwadratowych, przemieszczających się ku niemu ciekami stałymi lub okresowymi. Jeden ze stałych cieków wpływa do jeziora w okolicy wsi Dziekanowice, znacznie większy zaś wypływa z niego w części południowej, dając początek Głównej wpadającej do Warty. Pozostałe, to cieki okresowe — naturalne lub rowy melioracyjne, łączące się z tymi ciekami.

Jez. Lednickie wraz z innymi jeziorami Równiny Gnieźnieńskiej odegrało ważną rolę w rozwoju sieci hydrograficznej dorzecza górnej Wełny i do dziś wykorzystywane jest przez Wełnę, Małą Wełnę oraz szereg drobnych strug (S. Kozarski 1962; por. ryc. 5).

Spośród zbiorników wodnych obszaru historycznej kasztelanii ostrowskiej wymienić jeszcze warto związane z doliną Małej Wełny i wyznaczające wschodni skraj kasztelanii jeziora Żydówko, Owieczki oraz Dębnickie; na północ od Jez. Lednickiego rozciągają się z kolei rynny Jez. Linie, Bakorce i Kamionek, na zachód zaś — Skrzetuszewskiego i Głębokiego, Sławno oraz oddalonego dalej Jez. Turostowo (K. Tobolski 1991, 16).

Drugi charakterystyczny ciąg jezior rozciąga się z kolei w rejonie Pobiedzisk — od tej miejscowości ku Poznaniowi. Grupę tych mniej więcej równoleżnikowo usytuowanych rynien tworzą Jeziora: Biezdruchowskie, Kowalskie, Jerzyńskie oraz Wronczyńskie, Stęszewskie i Kołatkowskie.

Rzeka Główna stanowiąca obok Małej Wełny ważną oś wodną zachowuje mniej więcej równoleżnikowy kierunek spływu — płynie w stronę Pobiedzisk niewielką dolinką przez obszary będące dawniej bagnami i przepływając obok północno-zachodniego skraju Jez. Biezdruchowskiego kieruje się dalej przez użytkowane osadniczo tereny ku Poznaniowi.

Do rejonów szczególnie podmokłych należeć mogły w X – XI w niektóre obszary związane ze spływającymi

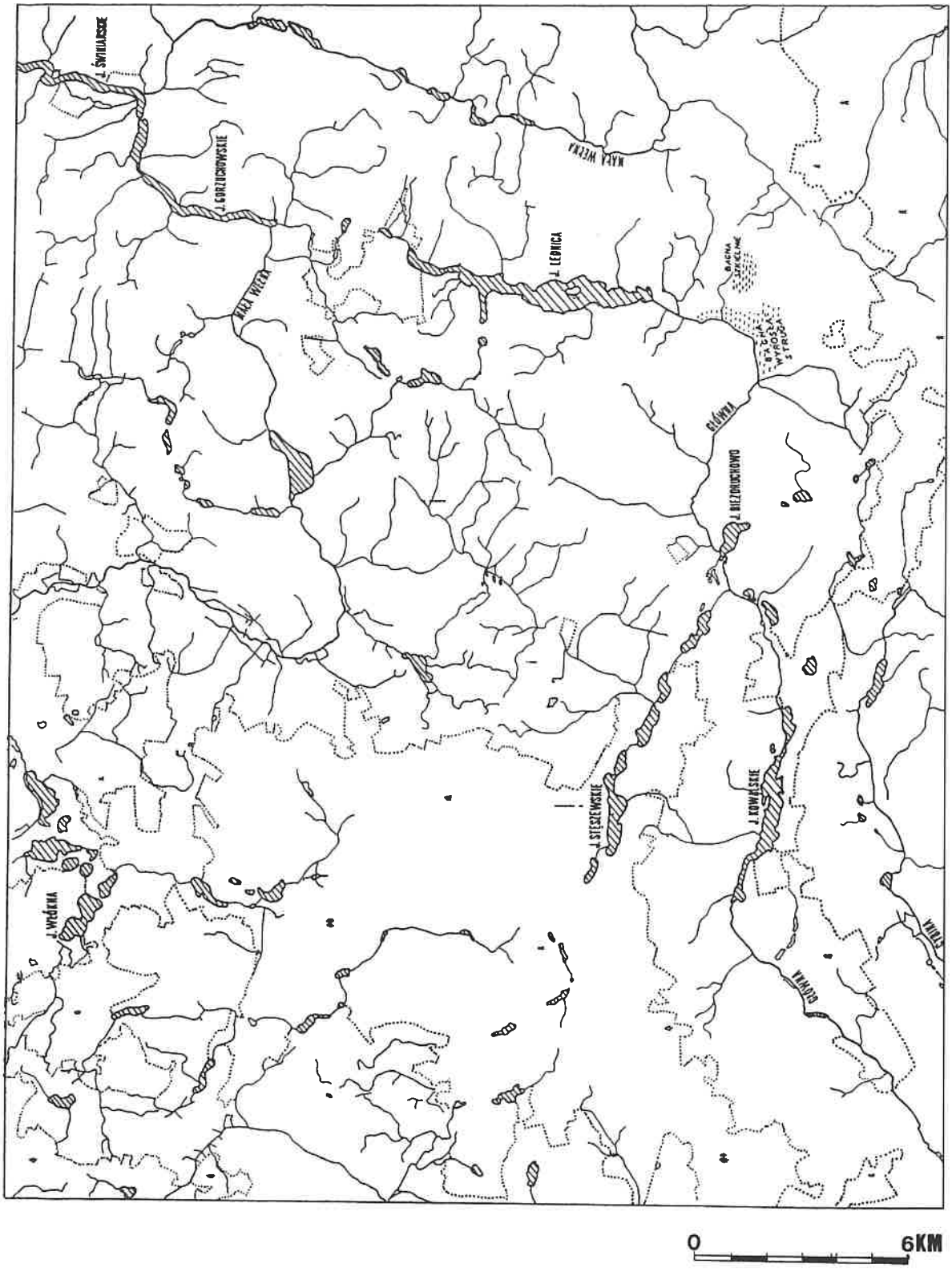

Ryc. 5. Sieć hydrograficzna Ostrowa Lednickiego
Abb. 5. Hydrographisches Netz von Ostrów Lednicki

do Głównej niewielkimi ciekami na południe od Jez. Lednickiego, co potwierdzają występujące jeszcze dzisiaj w tym rejonie bagna i torfowiska (G. Kowalewski, R. Wiśniewski 1994, 280, ryc.1). Podmokłe były również tereny współczesnych wsi Chwałkówko, Imielno i Nowej Wsi Lednogórskiej. Do dzisiaj przetrwała w tym rejonie nazwa Szkielnie na oznaczenie błot i bagien Szczkelno z XIV — XV w. (por. S. Kozierowski 1924, 8, 9, 13, 121; J. Leśny 1976, ryc. 2; F. Woliński 1980, 160-161).

Środowisko wodne Jez. Lednickiego z położoną w je-

go obrębie wyspą determinowało bez wątpienia powstanie grodu na Ostrowie. Włączenie tego jeziora, poprzez rzekę Główną, w system wodny Warty oraz Wełny odgrywało również kluczową rolę w lokalizacji grodu. Dostęp do grodu chronionego przez wodę stanowił dodatkowy walor związany z jego lokalizacją. Jezioro stanowiło nadto niewyczerpany rezerwuar słodkiej wody oraz zapewniało stały dostęp ryb, których szczątki odkrywane są na wyspie (por. rozdz. VI).

3. Gród na tle układu edaficznego

W odtworzeniu pokrywy glebowej rejonu Jez. Lednickiego możemy, jak się przyjmuje, posługiwać się współczesnymi mapami glebowymi oraz prowadzonymi aktualnie badaniami, biorąc pod uwagę, że nie nastąpiły zmiany zarówno w podglebiu, jak i w rozmieszczeniu typów gleb (Z. Podwińska 1978, 23).

Zmienność geomorfologiczna terenów wokół Jez. Lednickiego spowodowała duże zróżnicowanie występujących tutaj gleb (por. ryc. 6; S. Drzymała, A. Mocek 1989, 1993).

Przewaga powierzchni zbudowanych z utworów moreny dennej zlodowacenia bałtyckiego (W. Stankowski 1989) wiąże się z dwoma podstawowymi typami gleb — glebami płowymi i czarnymi, dominującymi na terytorium poddanym szczegółowej prospekcji terenowej po obu stronach Jez. Lednickiego — na wschodzie po południkowo przebiegającą dolinę Małej Wełny, na zachodzie zaś na nieco mniejszym obszarze obejmującym teren Lednogóry, Rybitw i Skrzetuszewa (S. Drzymała, A. Mocek 1989, mapa, 1993, ryc.1).

Na analizowanym obszarze na wschód od Jez. Lednickiego dominują stanowiące około 50 % powierzchni gleby płowe zajmujące tereny lekko wyniesione, między 115, a 120 m n.p.m. Drugi typ stanowią zaliczane do klasy gleb pobagiennych czarne ziemie, zajmujące tereny wyraźnie lub lekko obniżone, głównie wzdłuż cieków wodnych i rynnowych obniżeń. Gleby te potwierdzać też mogą występowanie w przeszłości znacznych obszarów bagien i mokradeł wyznaczonych na tym terenie przez F. Wolińskiego (1980).

Wśród czarnych ziem wyróżniono 2 typy: zajmujące niżej położone obszary (112-114 m n.p.m.) czarne ziemie właściwe oraz położone nieznacznie wyżej (od 114 do 115 m n.p.m.) czarne ziemie zdegradowane o mniejszej zawartości próchnicy.

Ostrów Lednicki i pobliskie wyspy pokrywają gleby murszowe i torfowe. Niewielkie oczka tworzą również rankery (tj. słabo wykształcone gleby kwarcowo — krze-

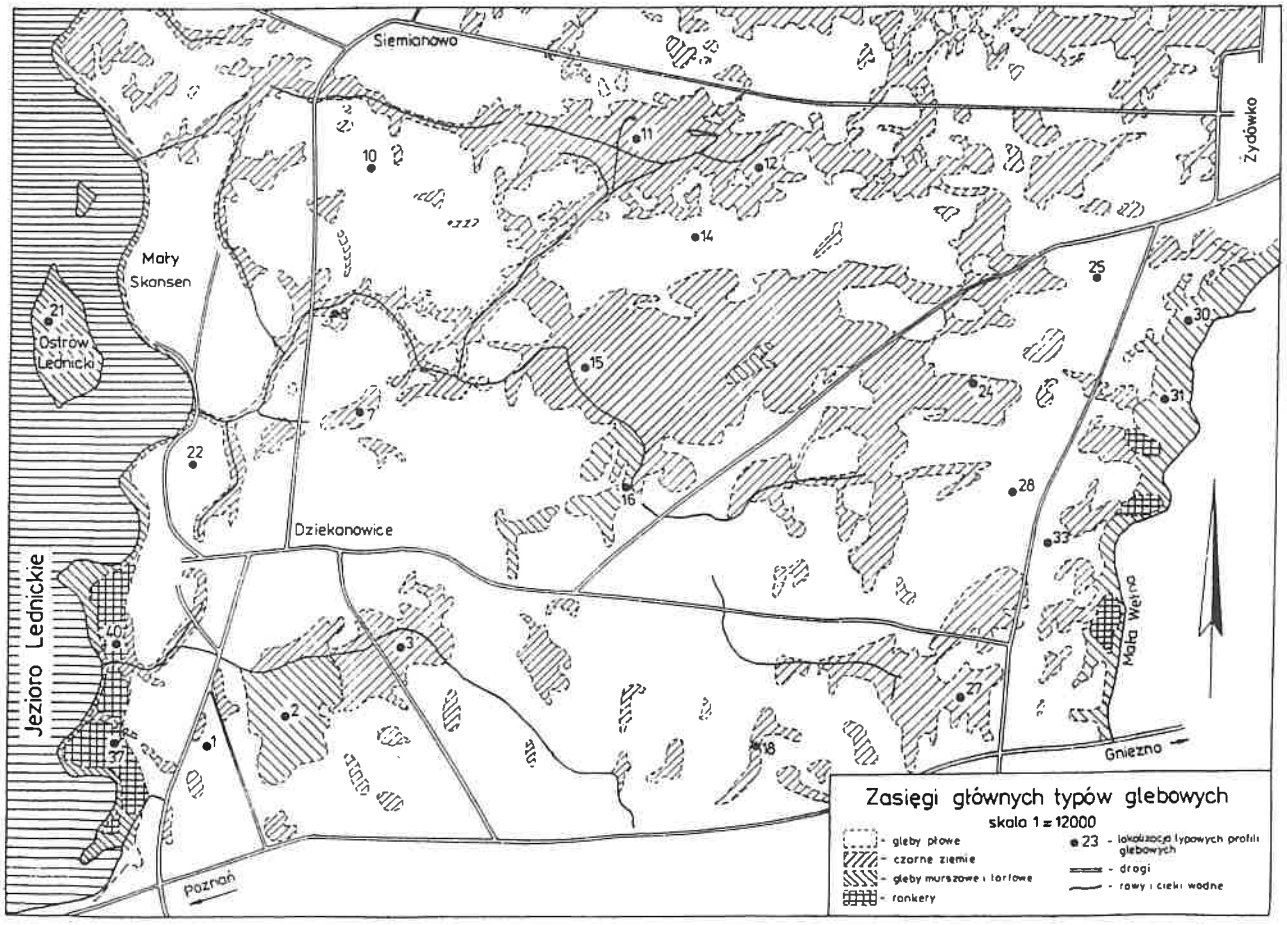

Ryc. 6. Szczegółowe zasięgi typów gleb wokół Lednicy na podstawie ostatnich badań (wg S. Drzymały i A. Mocka)
Abb. 6. Detaillierte Bereiche der Bodentypen rundum von Lednica nach den letzten Untersuchungen (nach S. Drzymała und A. Mocek)

mianowe), na których największy pas natrafiamy jedynie wzdłuż południowo-wschodniego brzegu Jez. Lednickiego.

Teren na zachodzie od tego zbiornika jedynie niewielkimi płatami pokrywają czarne ziemie (właściwe i zdegradowane), dominują zaś na nim gleby płowe pokrywające, podobnie jak na wschód od rynny jeziornej, tereny wyniesione między 115 a 120 m n.p.m. (S. Drzymała, A. Mocek 1993, 59-60).

Intensywną eksploatację tych gleb od czasów najdawniejszych potwierdza odlesienie omawianego obszaru (K. Tobolski 1991, 1993), zaś dla wczesnego średniowiecza obserwowalne tu duże skupiska osadnicze (obszar bardzo gęsto zaludniony), których ludność rolniczo wykorzystywała gleby przy udziale m.in. licznie odnajdywanych na Ostrowie oraz w wodach Jez. Lednickiego narzędzi rolniczych (por. rozdz. VI).

4. Gród a szata roślinna, bogactwa naturalne i mineralne

Krajobraz i jego ekosystem w czasach formowania się państwowości polskiej, w szczególności zaś ocena stanu zalesienia w strefie Jez. Lednickiego należą obok scharakteryzowanych uprzednio elementów środowiska geograficznego do ważnych czynników kształtujących ówczesne środowisko kulturowe oraz procesy osadnicze.

Stan zalesienia pozostaje w zależności od klimatu, który wpływa z kolei na jego stan gatunkowy. Ostrów Lednicki i otaczające go terytorium pod względem klimatycznym mieści się w strefie między malejącymi wpływami klimatu o cechach subatlantyckich i subkontynentalnych. Takie usytuowanie determinuje z kolei rozmieszczenie roślin.

Obszar ten znajduje się poza północną granicą świerka i jodły, poza obrębem zwartego zasięgu buka, cisa, modrzewia i jawora (W. Szafer 1972; K. Tobolski 1991, 16, ryc. 6.). Do omawianego terenu dochodzi wschodnia granica bluszczu kwitnącego oraz zachodnia granica trzmieliny brodawkowanej.

Teren ten pokrywały w odległej przeszłości zwarte lasy grabowe (wpływające na żyzność gleb), których gwałtowny zanik rozpoczął się około 1700 lat temu. Pociągnął on za sobą coraz bardziej postępującą deforestację, która w okresie wczesnego średniowiecza (stopniowo od około 500 r. po Chr.) osiągnęła stan zbliżony do dzisiejszego (K. Tobolski 1991, 25, 31, ryc. 8, 13; 1993, 20). Ostatni etap tego odlesienia przypadał właśnie na okres kształtowania się organizacyjnych struktur państwowych na tych ziemiach — miał zatem swoje konsekwencje de-

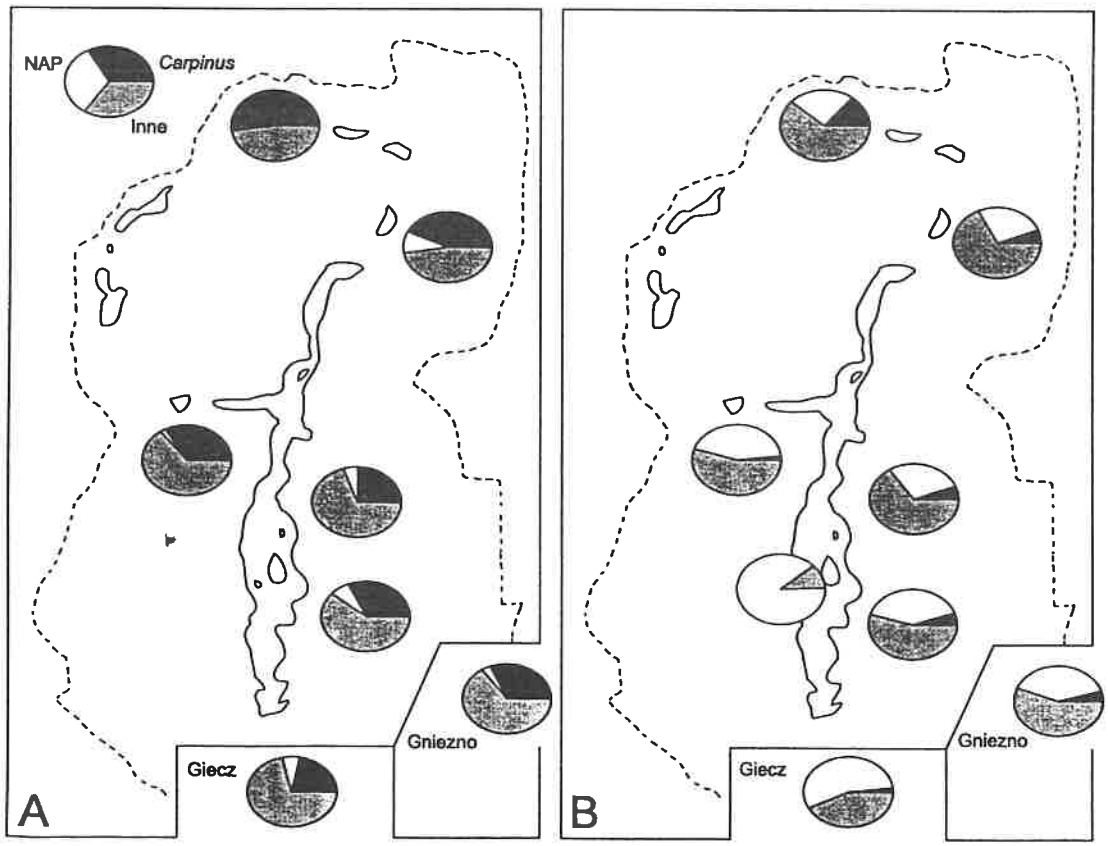

Ryc. 7. Skala odlesienia Ostrowa Lednickiego, Giecza i Gniezna przedstawiona na cyklogramach obrazujących spadek udziału drzewostanów grabowych (*Carpinus*) do sumy roślin zielnych (NAP) w okresie wędrówek ludów (A) i wczesnego średniowiecza (B) (wg K. Tobolskiego)
Abb. 7. Maßstab der Entwaldung auf Ostrów Lednicki, Giecz und Gnesen, dargestellt in Zyklogramme der Anteilverminderung des Weißbuchenbestandes (*Carpinus*) zur Kräutersumme (NAP) in der Zeit der Völkerwanderung (A) und des Frühmittelalters (B) (nach K. Tobolski)

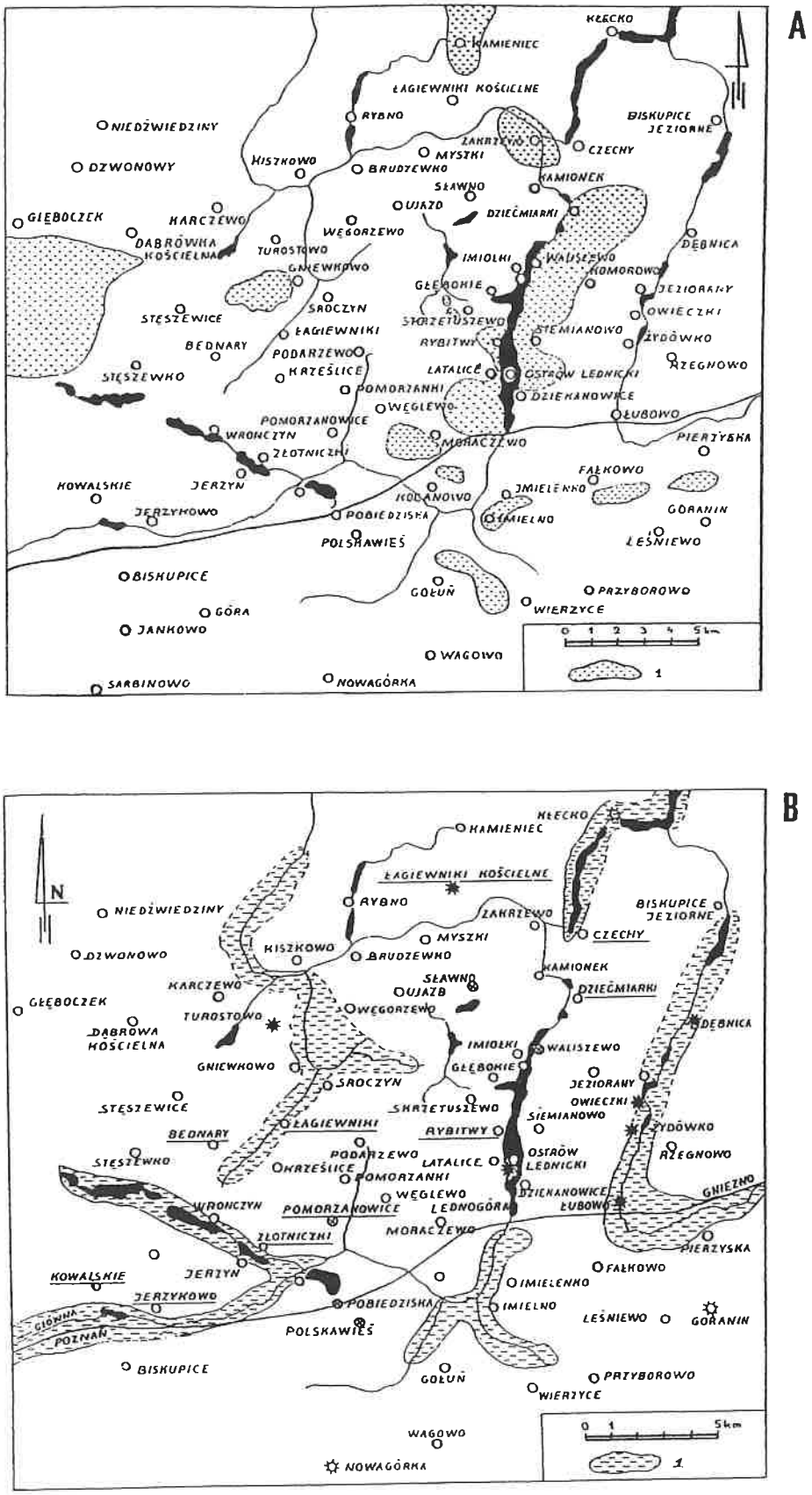

Ryc. 8. Rejon grodu lednickiego. A. Obszary naturalnego nagromadzenia głazów narzutowych. 1 — rejon ich zwiększonego występowania; B. Obszar przypuszczalnego występowania rudy darniowej we wczesnym średniowieczu (wg J. Skoczylasa)
Abb. 8. Gebiet der Burg auf Lednica. A. Gebiete mit natürlicher Ansammlung der erratischen Blöcke. 1 — Gebiet deren erhöhten Auftretens; B. Gebiet des vermutlichen Auftretens des Raseneisenerzes im Frühmittelalter (nach J. Skoczylas)

mograficzne i gospodarcze (por. ryc. 7; K. Tobolski 1998, 16 i ryc. 1).

Obecnie niewielkie powierzchnie leśne, głównie sosnowe (Pinus sylvestria), znajdują się przy północnym skraju Jez. Lednickiego, z kolei niewielkie jeziora sąsiadujące z tym zbiornikiem od północy (w granicach LPK) otaczają płaty olesów i łęgów olchowych oraz niewielkie fragmenty silnie zmienionych lasów dębowo — grabowych (K. Tobolski 1991, 18). Wysoki stopień odlesienia odnotowujemy również na samym Ostrowie Lednickim, gdzie w poziomie odpowiadającym okresowi wczesnego średniowiecza zanikają drzewa liściaste, a obecne są jedynie rośliny łąkowe (por. M. Makohonienko 1998, 78-79; K. Milecka 1998, 59).

Nieduże kompleksy leśne, jakie występowały w XVIII w. w strefie między Poznaniem, a Gnieznem dostrzegamy na mapie Kaysera (1770), wcześniejsze (średniowieczne) „wyspy" leśne wyznaczył z kolei na podstawie danych Hładyłowicza J. Leśny (1976, ryc. 2). Występowały one w okolicy Dziećmiarek, na południe od Dziekanowic w stronę Fałkowa i dalej po Przyborowo, w okolicy Gołunia, Kołaty, Bednar i Wronczyna oraz od Pomarzanowic na północny-wschód ku Rybitwom. Dalej na północ koncentrowały się one w rejonie Jez. Turostowo oraz na zachód od Jez. Głębokiego.

W rozważaniach nad składem gatunkowym lasów położonych w dalszej odległości od Lednicy ciekawych wyników dostarczyć mogą analizy drewna użytkowanego na lednickim grodzie, gdzie jak wiemy wykorzystywano drewno dębowe (w przewadze) i wiązowe do budowy mostów i ich przyczółków (M. Krąpiec 1992, 1993; M. Łastowiecki 1993, 138-144), dębinę, lipę, wierzbę i topolę w konstrukcji wału (A. Krąpiec 1999, mpis) zaś do wyrobu różnego typu narzędzi i przedmiotów obok dominującej dębiny również jesion, sosnę, klon oraz wiąz (T. Stępnik 1996).

Ostatnim elementem przestrzeni związanej z grodem na Lednicy są naturalne bogactwa jego okolic, które wpływać również mogły na atrakcyjność tego rejonu. Choć stwierdzono tutaj występowanie solanek oraz wód termalnych, to możliwości ich eksploatacji (z uwagi na głębokość zalegania) nie istniały (J. Skoczylas 1989, 214).

W badaniach, jakie podjęto na terytorium kasztelanii ostrowskiej można było stwierdzić intensywne wykorzystywanie obszarów stanowiących duże skupiska głazów narzutowych (używanych po uformowaniu w płytki do budowy murów). Rejony eksploatacji tych głazów rozciągały się przy południowo-zachodnich brzegach Jez. Lednickiego, wzdłuż jego brzegów wschodnich od Ostrowa Lednickiego ku północy po Jez. Dziećmiarki oraz między Jez. Stęszewskim, a Głęboczkiem i w kilku innych miejscach (por. ryc. 8A; J. Skoczylas 1989, 216-18 i ryc. 3).

Istniały także możliwości pozyskiwania rudy darniowej (por. ryc. 8B) wykorzystywanej w hutnictwie oraz jako materiał budowlany (w murach aneksów mniejszego kościoła). Obszar występowania tych rud wyznaczył J. Skoczylas (1989, ryc. 4) lokalizujący je m. in. wzdłuż Małej Wełny, w dolinie Głównej, wzdłuż jezior ciągnących się od Pobiedzisk w kierunku Tuczna oraz przy wsi Imielno. Potwierdzeniem słuszności hipotezy Skoczylasa były badania powierzchniowe (Archeologiczne Zdjęcie Polski — AZP) i ratownicze podjęte przez pracowników MPP na Lednicy, rezultatem których była lokalizacja sześciu stanowisk z rudą darniową: Przyborowo 2 i 5, Leśniewo 3, Siemianowo 1, Wierzyce 11 i Imielenko 15 (J. Skoczylas 1989, 220; M. Łastowiecki 1994 — mpis).

Jak wynika z powyższych uwag, gród na Ostrowie Lednickim powstał w terenie o charakterystycznym falistym krajobrazie, pociętym przez rynny jeziorne. Wyspowe położenie tego grodu jest jego cechą szczególną, zbliżoną do usytuowania grodów np. w Poznaniu, czy w Gieczu.

Związek z siecią wodną włącza Lednicę w cały system grupy grodów połączonych ze sobą poprzez mniejsze lub większe cieki wodne, pełniące dla tych grodów rolę wodnych szlaków komunikacyjnych. Ze względu na bagnisty teren po południowej stronie Jez. Lednickiego, przeprawa przez Jez. Lednickie możliwa była, jak sądzę, poprzez wyspę oraz prowadzące ku niej mosty.

Dynamika osadnicza obserwowana w rejonie Jez. Lednickiego wraz z początkami okresu wczesnopiastowskiego potwierdza bez wątpienia intensywną eksploatację zaplecza grodu. Bazę tego zaplecza stanowiły (w porównaniu do innych grodów Wielkopolski) stosunkowo dobre gleby, zaś występujące w bliższym lub dalszym sąsiedztwie Lednicy skupiska głazów narzutowych i mniejszego kamienia polnego oraz rud darniowych również podnosiły jego walor.

B. Uwarunkowania środowiskowe pozostałych grodów

W charakterystycznym krajobrazie powstały także pozostałe grody — rezydencje. Biorąc pod uwagę warunki naturalne, a zwłaszcza morfologię terenu, wyróżnić można najogólniej następujące typy grodzisk:

1. „akropolowe"
   a. związane z wyniesieniami skalnymi, jak Kraków-Wawel,
   b. wykorzystujące naddolinne wypiętrzenia, jak gród w Przemyślu,
2. wyspowe usytuowane na:
   a. rzekach, jak Poznań,
   b. jeziorach, jak Giecz,

Odstaje od tego schematu nie będąca wyspą, lecz posiadająca duże walory obronne rezydencja w Gnieźnie, usytuowana na wypiętrzeniu wyniesionym ponad otaczające ją niewielki ciek, jezioro oraz bagna (J. Górecki 1993, 25; T. Sawicki 1999, 12, ryc. 1-3).

Grupa grodów związanych z Wielkopolską, to założenia zlokalizowane w terenie nizinnym (ryc. 10, 11; B. Krygowski 1958, 6, ryc.1, 1961; T. Bartkowski 1977, 19, ryc.1, 2; Z. Kurnatowska 2000 a), w odróżnieniu od których małopolskie ośrodki władzy to grody typu wyżynnego (ryc. 14, 16; M. Tyczyńska 1968; J. Kondracki 1978, 398, ryc.14; A. Kunysz 1966, 32, ryc. 21).

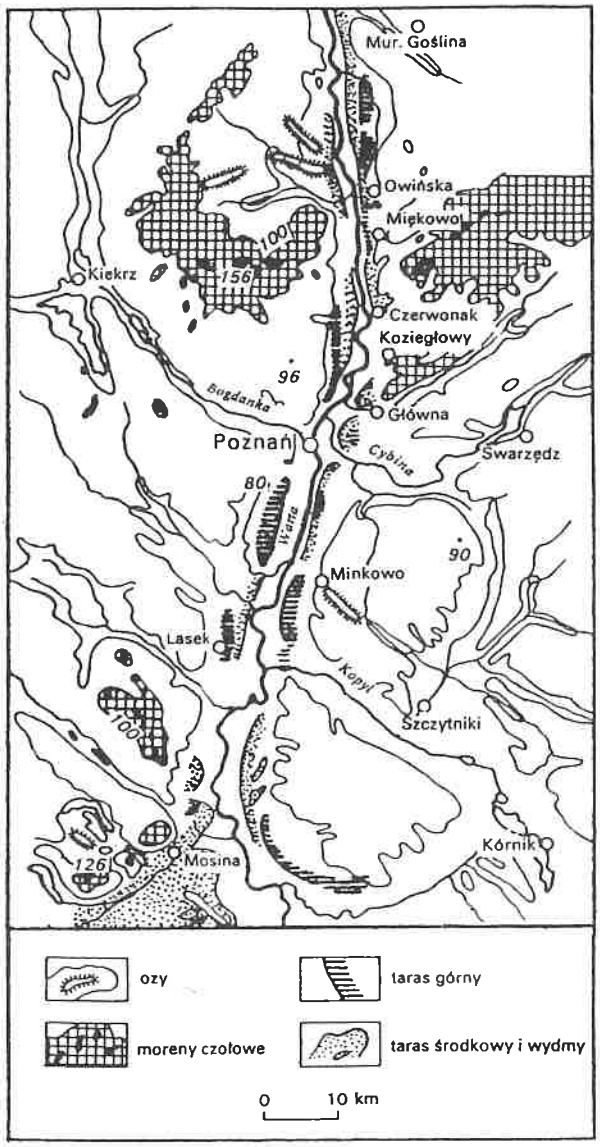

Ryc. 9. Geomorfologia rejonu grodu poznańskiego (wg S. Pawłowskiego)
Abb. 9. Geomorphologie des Burggebietes in Posen (nach S. Pawłowski)

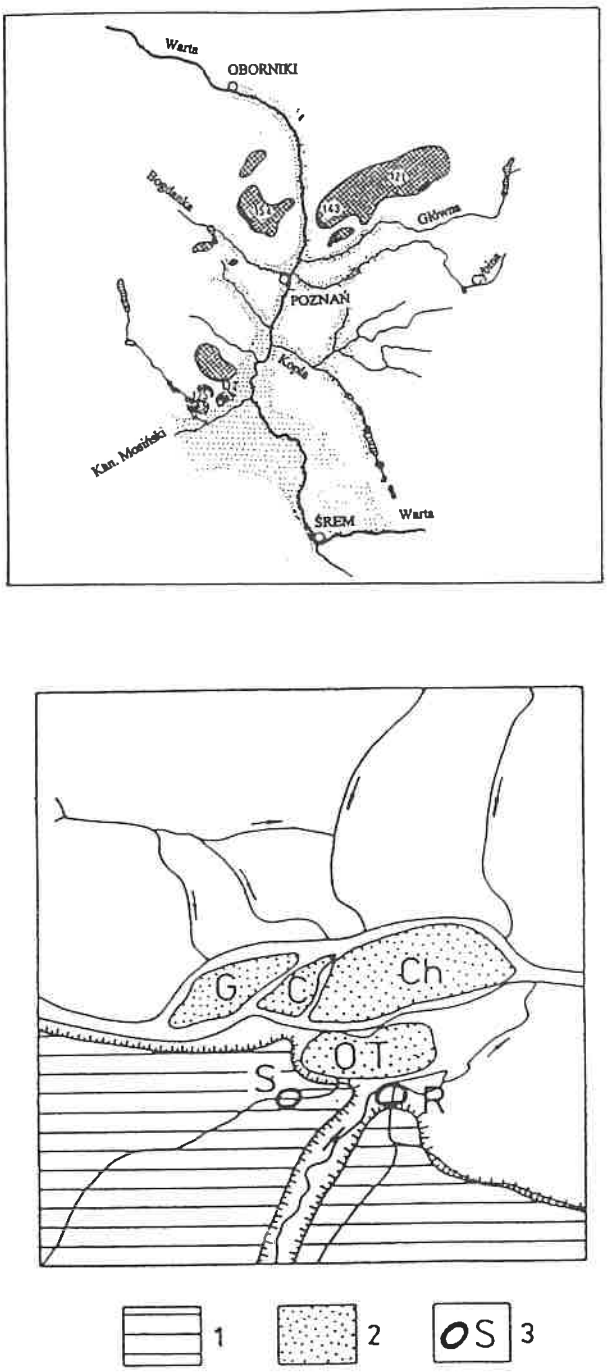

Ryc. 10. Gród na Ostrowie Tumskim w Poznaniu na tle sieci spływających do Warty cieków wodnych. G — Grobla, C — Czartoria, Ch — Chwaliszewo, OT — Ostrów Tumski, S — Spyktowo, R — Śródka. 1 — gliny zwałowe, 2 — piaski aluwialne wysp śródrzecznych (wg A. Kanieckiego i S. Zajchowskiej)
Abb. 10. Burg auf Ostrów Tumski in Posen auf dem Hintergrund des in Warthe abfließenden Wasserlaufnetzes. 1 — Geschiebelehme, 2 — Alluvialsande der Flußinsel (nach A. Kaniecki und S. Zajchowska)

Przy lokalizacji grodów zauważalny jest, oprócz wykorzystywania charakterystycznych form terenowych, również związek z ciekami wodnymi (ryc. 10, 12, 14; A. Kaniecki 1993, 9, ryc. 1, 3; B. Kostrzewski (red.) 1952, 155-156; Z. Kurnatowska 2000 a; G. Mikołajczyk 1972, ryc. 2, 8; J. Mitkowski 1957; F. Woliński 1980, 137; K. Żurowski 1965, 10-11).

Przyglądając się kolejnemu elementowi środowiska, tj. uwarunkowaniom edaficznym oraz ich związkowi z analizowanymi grodami, dostrzec możemy wyraźne różnice między ośrodkami wielkopolskimi związanymi ze słabszymi glebami piaszczystymi oraz gliniastymi, przy niewielkim udziale gleb bagiennych oraz mułowych występujących w dolinach (T. Bartkowski 1977, 29-30, ryc. 3; B. Kostrzewski (red.) 1952; K. Marsz 1979; ryc. 9, 10), a małopolską grupą rozważanych grodów, które powstały w otoczeniu gleb uznawanych za bardzo dobre, a więc lessowych czarnoziemów oraz gleb napływowych — aluwialnych (K. Konecka-Betley 1983; J. Mitkowski 1957; A. Kunysz 1981, ryc. 4; por. ryc. 16, 17).

Analogiczne różnice pomiędzy Wielkopolską, a Małopolską dostrzegamy analizując kolejny element ekosystemu — szatę roślinną. Pod koniec X w. wylesienie obsza-

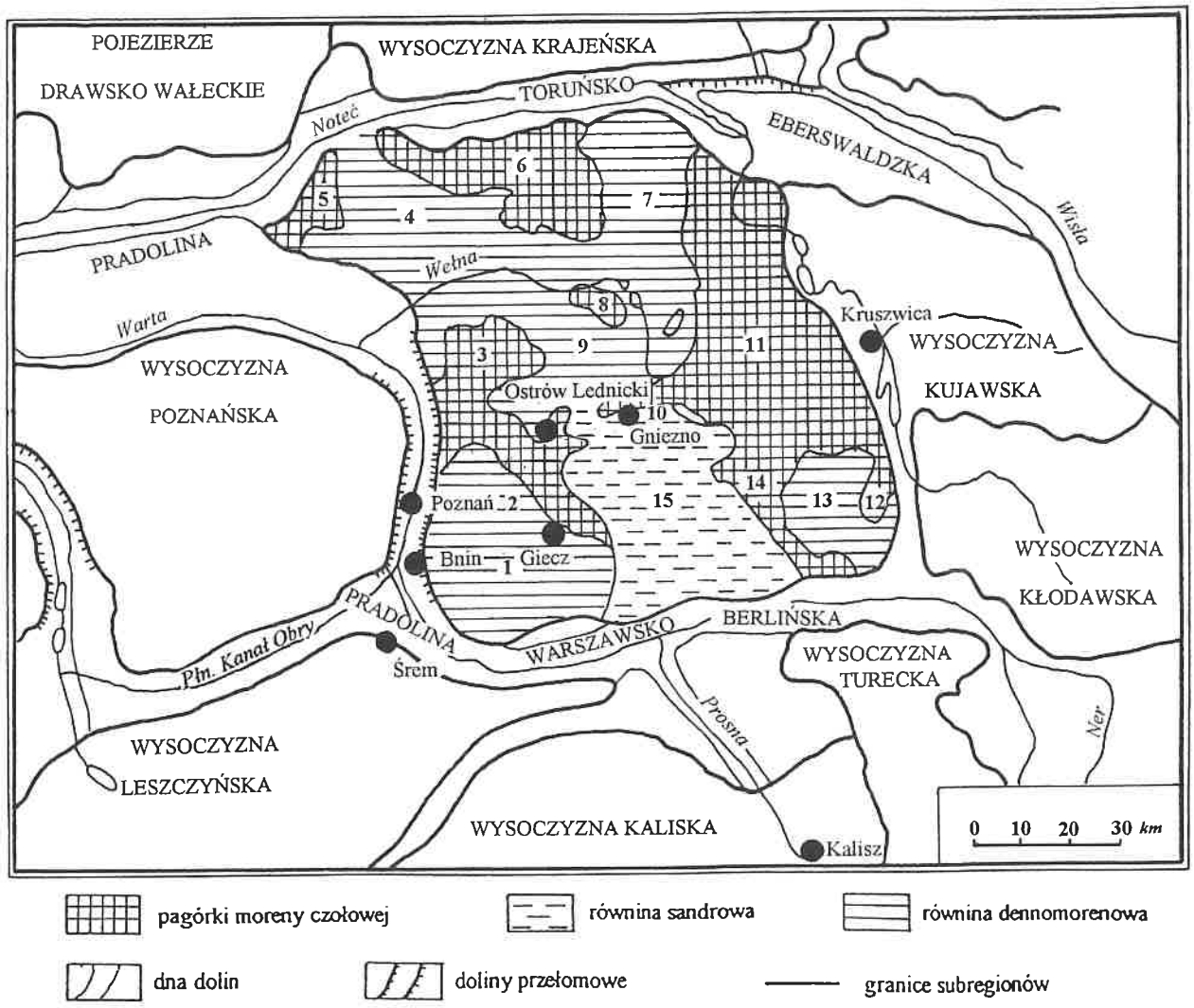

Ryc. 11. Położenie Gniezna oraz pozostałych wielkopolskich grodów-rezydencji I monarchii piastowskiej na tle geomorfologii. 1 — Równina Średzka, 2 — Pagórki Kostrzyńskie, 3 — Pagórki Poznańskie, 4 — Równina Wągrowiecka, 5 — Pagórki Czarnkowskie, 6 — Pagórki Chodzieskie, 7 — Równina Żnińska, 8 — Pagórki Janowieckie, 9 — Równina Gnieźnieńska, 10 — Pagórki Gnieźnieńskie, 11 — Pagórki Mogileńskie, 12 — Pagórki Skulskie, 13 — Równina Kleczewska, 14 — Pagórki Powidzkie, 15 — Równina Wrzesińska (wg B. Krygowskiego)
Abb. 11. Lage von Gnesen und anderen großpolnischen Burgen-Residenzen der I. Piastenmonarchie auf Grundlage der Geomorphologie.
1 — Środa-Ebene, 2 — Kostrzyn-Hügeln, 3 — Posen-Hügeln, 4 — Wągrowiec-Ebene, 5 — Czarnków-Hügeln, 6 — Chodzież-Hügeln, 7 — Żnin-Ebene, 8 — Janowiec-Hügeln, 9 — Gnesen-Ebene, 10 — Gnesen-Hügeln, 11 — Mogilno-Hügeln, 12 — Skulskie-Hügeln, 13 — Kleczew-Ebene, 14 — Powidz-Hügeln, 15 — Września-Ebene (nach B. Krygowski)

ru Polski zbliżało się do około 30 % (M. Strzemski 1961) — deforestacja Wielkopolski była bodaj największa, na co wskazują wyniki prowadzonych w rejonie Ostrowa Lednickiego, Gniezna oraz Giecza badań paleoekologicznych (A. Filebrandt, M. Makohonienko 1991, 156; K. Milecka 1991, 147-150, ryc. 2, 1998 a; M. Polcyn 2000; K. Tobolski 1991, 1993, 1998).

Dla okolicy Gniezna, jak i Giecza w diagramach pyłkowych zarejestrowano przejście od krajobrazu leśnego (z dominującymi lasami liściastymi, głównie grabowymi (Carpinus) do bezleśnego (polnego) w stopniowo od najstarszej fazy wczesnego średniowiecza. Wylesienie osiągnęło wówczas sukcesywnie stan podobny do dzisiejszego (por. ryc. 7).

Strefy bezleśne rozciągające się między Gnieznem, a Poznaniem oraz między Ostrowem Lednickim, a Gieczem znalazły również potwierdzenie w świetle wyników badań AZP rejestrujących na tym obszarze gęstą sieć osadnictwa wczesnośredniowiecznego (por. ryc.18, 19 oraz rozdz.VI).

Od bezleśnych stref Wielkopolski odbiegała Małopolska porośnięta dużymi i zwartymi kompleksami leśnymi (np. Puszcza Niepołomicka i Sandomierska) towarzyszącymi obok lasów iglastych i mieszanych grodom — rezydencjom (A. Medwecka-Kornaś 1959; J. Mitkowski 1957, 62; J. Kondracki 1978, ryc. 62; W. Szafer 1968).

Ostatnim elementem środowiska są surowce naturalne oraz mineralne. Ustalenia związane z ich występowaniem pozwalają na ocenę skali nasycenia nimi rejonów interesujących nas grodów.

W okolicach Poznania, Gniezna oraz Giecza nie natrafiamy poza odkrywkami piasku (K. Marsz 1979; J. Wło-

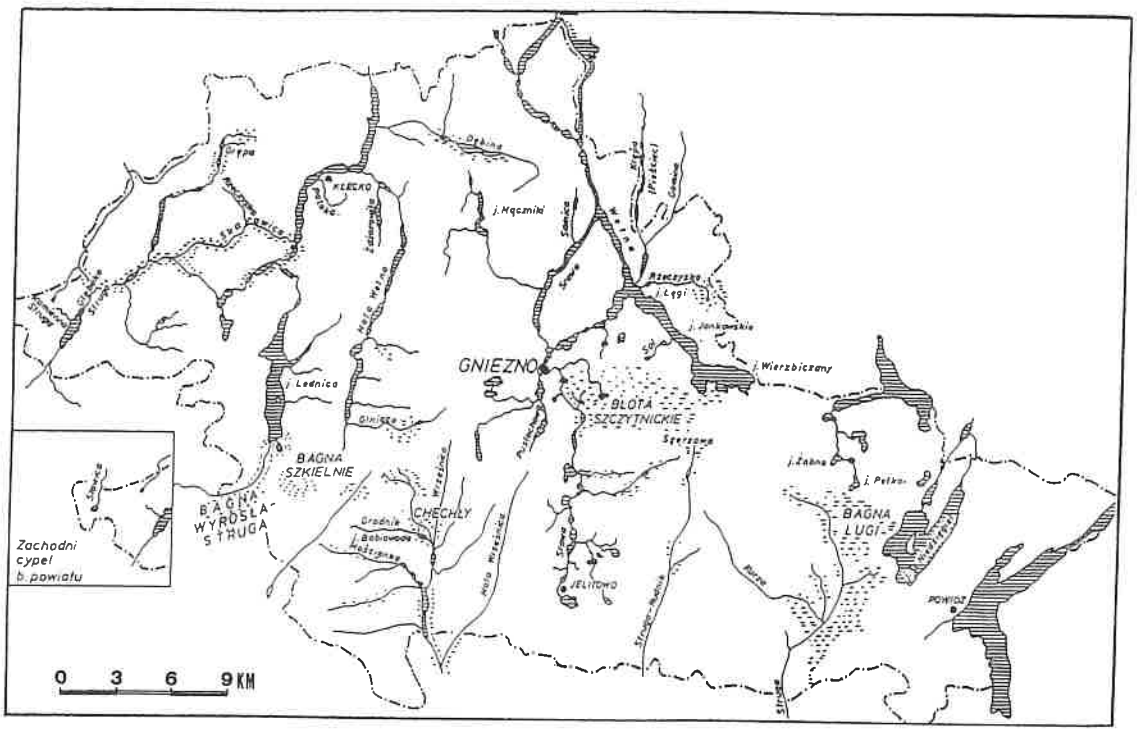

Ryc. 12. Gniezno na tle rekonstruowanej sieci hydrograficznej XIV i XV w. (wg F. Wolińskiego)
Abb. 12. Gnesen auf dem Hintergrund des rekonstruierten hydrographischen Netzes des 14. und 15. Jh. (nach F. Woliński)

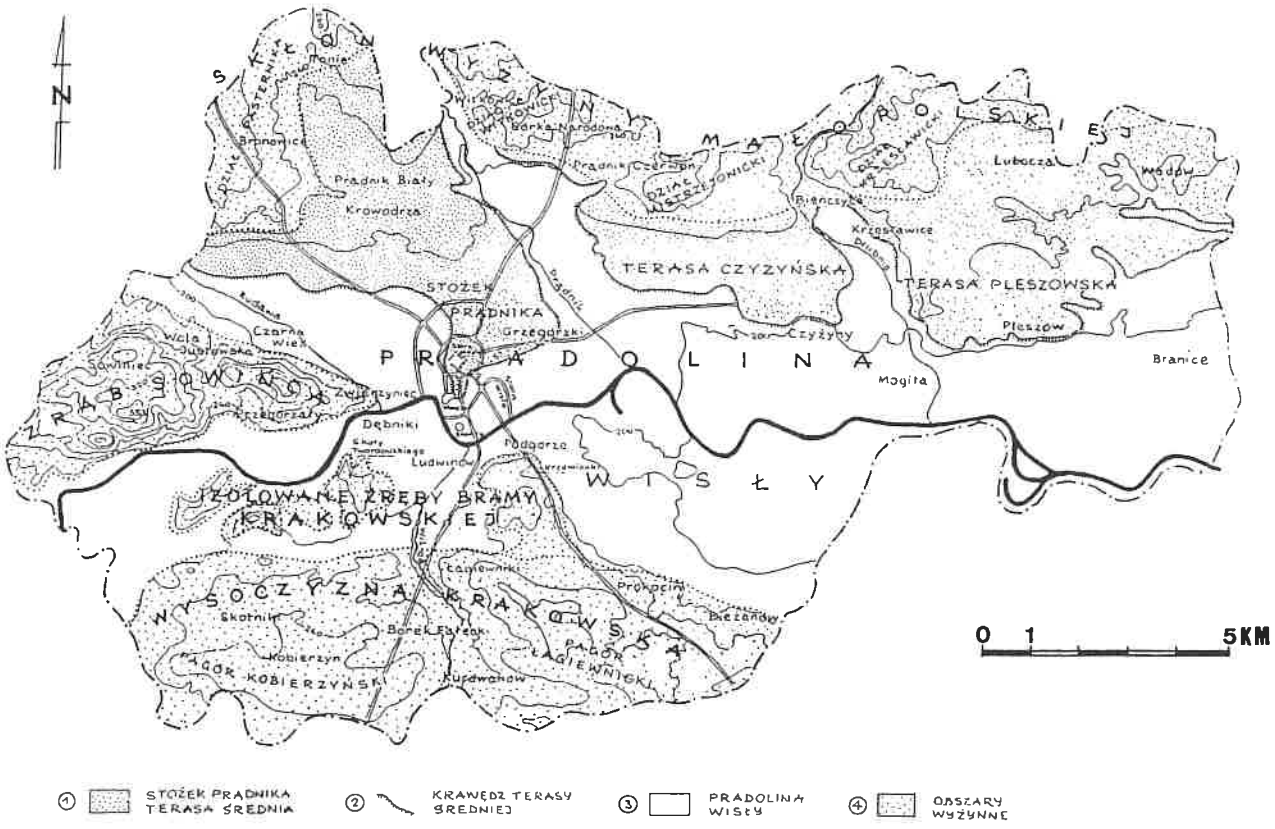

Ryc. 13. Główne jednostki geomorfologiczne Krakowa (wg M. Tyczyńskiej, z uzupełnieniami K. Radwańskiego)
Abb. 13. Geomorphologische Haupteinheiten von Krakau (nach M. Tyczyńska, mit Ergänzungen von K. Radwański)

Ryc. 14. Dawna sieć wodna Krakowa (wg J. Mitkowskiego)
Abb. 14. Ehemaliges Wassernetz von Krakau (nach J. Mitkowski)

darczyk 1978) na inne naturalne surowce, które mogły być eksploatowane we wczesnym średniowieczu — widoczny jest tutaj brak tego typu czynnika „egzogenicznego", który mógł determinować powstanie wymienionych grodów.

W odmiennym środowisku, bogatym w kamień, gips, sól oraz złoża metali (np. ołowiu, srebra) i siarki, powstały grody małopolskie (A. Jodłowski 1968, 1969; A. Kunysz 1976, 83; J. Mitkowski 1957, 61; A. Żaki 1974, 109-110, 430-434).

Jak więc można skonstatować wśród czynników, które wpłynęły na lokalizację Lednicy i innych grodów, na plan pierwszy wysuwają się elementy krajobrazowe (naturalne), bowiem grody te powstały w miejscach o szczególnych cechach. Nader istotne jest powiązanie grodów z systemem wodnym Warty i Sanu oraz spływających do nich cieków (Głównej, Maskawy).

Dla miejsc tych charakterystyczne są walory strategiczne, wyrażające się w węższym aspekcie w trudnym dostępie do samego grodu, szerzej zaś w roli pełnionej przez te grody w ochronie ważnych z punktu widzenia strategicznego i komunikacyjnego dróg lądowych oraz wodnych (por. też rozdz. IV).

Zaplecze grodów stanowią zdatne do uprawy gleby, przy czym bazą ośrodków Wielkopolski są z reguły gleby słabsze, podczas gdy grody małopolskie usytuowane są w pasach żyznych lessów. Znaczenie grodów małopolskich związane mogło być również i z ochroną żyznego płatu lessowego, rozciągającego się od Przemyśla w kierunku Wiślicy i Krakowa.

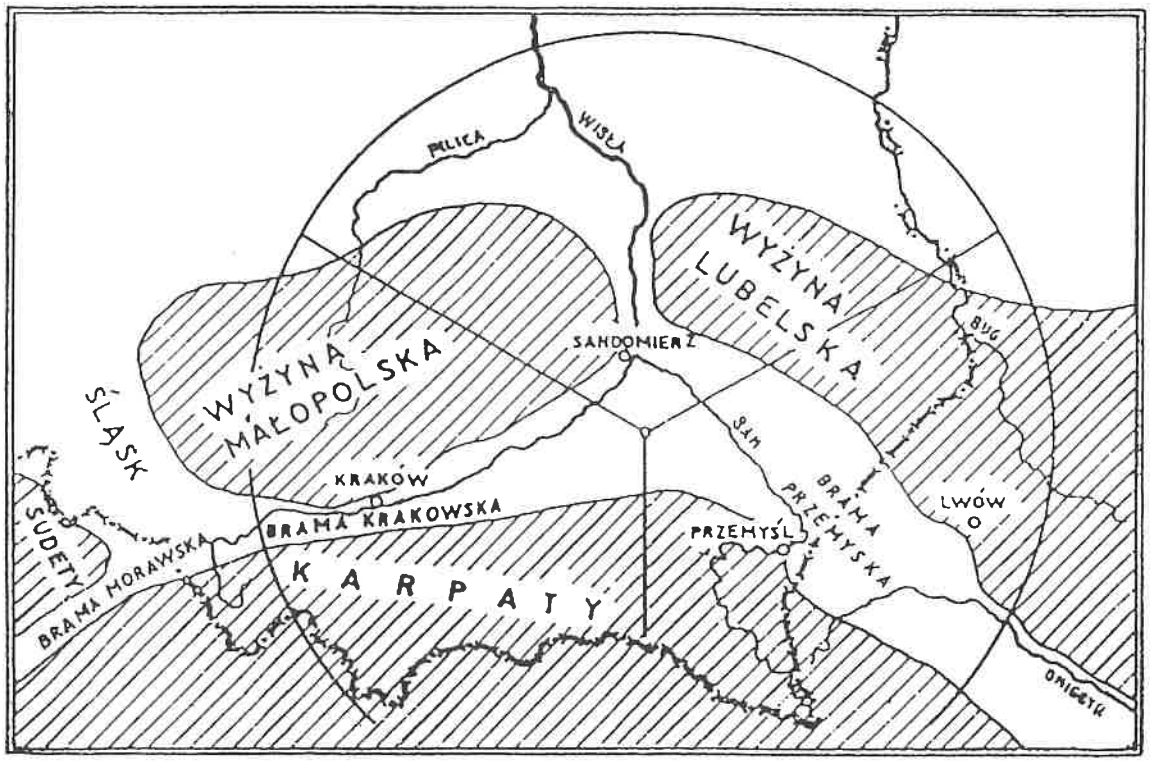

Ryc. 15. Położenie Przemyśla w tzw. Bramie Przemyskiej (wg K. Janiszewskiego)
Abb. 15. Lage von Przemyśl in der so gen. Przemyśl-Pforte (nach K. Janiszewski)

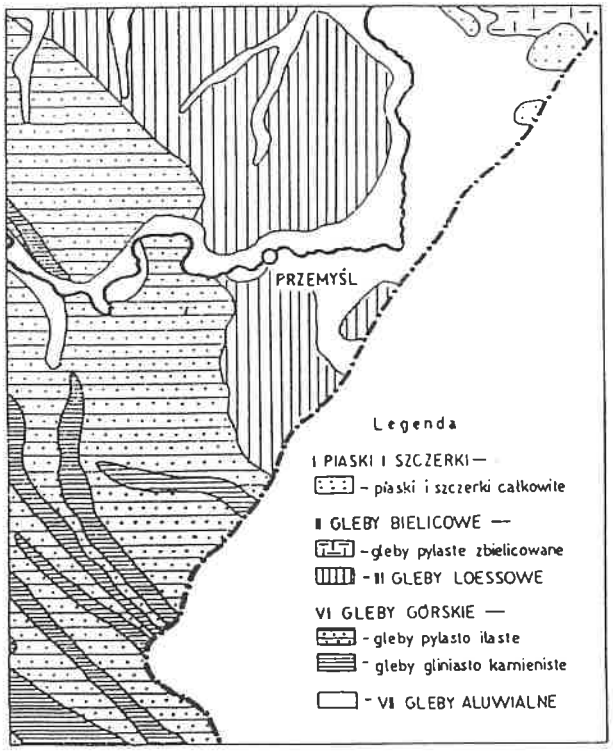

Ryc. 16. Mapa gleb rejonu Przemyśla (wg A. Kunysza)
Abb. 16. Bodenkarte des Przemyśl-Gebietes (nach A. Kunysz)

W ocenie stanu zalesienia analizowanych grodów Wielkopolski i Małopolski zauważalne są również różnice, bowiem deforestacja centrum Wielkopolski była w odniesieniu do innych rejonów największa. Z kolei nieporównanie większa była zasobność szeroko pojętych zapleczy ośrodków małopolskich w stosunku do Wielkopolski. Nadto, co może nie jest przypadkowe, omawiane ośrodki grodowe funkcjonowały w miejscach eksploatacji złóż lub źródeł solnych (Kraków, Przemyśl), albo rozwniętych później, a być może i funkcjonujących w interesującym nas okresie, miejscach przebiegu dróg wymiany soli, jak to miało miejsce w przypadku Gniezna, Poznania, Krakowa czy Przemyśla.

Wreszcie każdy z wymienionych grodów zamykał dostęp do centrum państwa od strony wschodniej (Przemyśl), południowej i zachodniej (Kraków), południowej (Giecz) oraz zachodniej (Poznań; por. J. Górecki 1993, 25).

IV. Grody na tle dróg komunikacyjnych

Jednym z ważnych zagadnień łączących się z problemem grodu na Lednicy oraz innych wczesnopiastowskich grodów z architekturą palacowo-sakralną, jest ich lokalizacja rozpatrywana na tle odniesień do ówczesnych dróg komunikacyjnych.

Sieć grodów okresu wczesnopiastowskiego w jej związku z przebiegiem głównych połączeń komunikacyjnych monarchii ujmować można jako jeden z aspektów topografii zewnętrznej tych ośrodków. Interesujący nas problem poprzedzić jednak warto kilkoma uwagami odnoszącymi się do metod, z pomocą których próbowano dotąd odtwarzać drogi.

W okresie międzywojennym badania nad drogami należały głównie do historyków, by wspomnieć pierwszą we współczesnej historiografii polskiej próbę rekonstrukcji szlaków autorstwa K. Maleczyńskiego (1926) dokonaną wyłącznie w oparciu o źródła pisane. Nieco później ukazała się praca S. Weymanna bazująca głównie na rozmieszczeniu komór celnych (źródła pisane) jako podstawie wytyczenia kierunku przebiegu dróg w Polsce (1938).

Na gruncie archeologii powstały wówczas pierwsze prace wykorzystujące źródła pochodzące z wykopalisk, a które posłużyły ich autorom do odtworzenia szlaku wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego (R. Jakimowicz 1933), czy prześledzenia roli wodnego szlaku wiślanego (J. Kostrzewski 1933).

Rolę źródeł archeologicznych, zarówno ruchomych (materiały zabytkowe), jak i nieruchomych (sieć osadnicza), szczególnie silnie zaczęto akcentować oraz wykorzystywać w okresie po II wojnie światowej. T. Wąsowiczówna opublikowała wówczas pracę, w której przedstawiła program badań związanych z drogami oraz metody ich rekonstrukcji, które w zakresie interesujących ją badań winny korzystać ze źródeł archeologicznych, dalej źródeł kartograficznych i ikonograficznych, prowadzonych przy zastosowaniu metody progresywnej, retrogresywnej oraz porównawczej (T. Wąsowicz (ówna) 1953). Autorka ta zaakcentowała jednocześnie pogląd o silnym związku drogi z osadnictwem (T. Wąsowicz 1953, 320; por. też S. Weymann 1953).

Ujęte maksymalistycznie przez T. Wąsowiczównę (1953) szerokie spektrum postulatów w odniesieniu do rekonstrukcji szlaków nie jest możliwe do realizacji, zaś metoda retrogresywna stosowana do otworzenia sieci wczesnośredniowiecznych dróg była zawodna, bowiem drogi z tego okresu były drogami gruntowymi — nie miały sztucznej nawierzchni — a ich odcinki często się zmieniały. Sprawę tą podnieśli H. Samsonowicz (1973, 697-716) oraz B. Wyrozumska (1977, 11).

Ze strony historyków rolę źródeł archeologicznych dla odtworzenia dróg (handlowych) akcentował H. Łowmiański (1953, 213).

W studiach archeologicznych nad zagadnieniem dróg podnoszono też wielokroć rozrzut znalezisk monet i skarbów srebrnych, jednak próby wykreślenia dróg w oparciu o tę kategorię znalezisk archeologicznych są w wielu przypadkach zawodne — naniesienie skarbów na mapę tworzy swoistą „różę wiatrów" (R. Kiersnowski 1962, 24). W oparciu m.in. o tą kategorię znalezisk wytyczyła szlaki handlowe przebiegające przez terytorium Polski Ch. Warnke (1964).

Poczynione ostatnio przez Z. Kurnatowską oraz S. Moździocha obserwacje potwierdzają w wielu przypadkach wyraźny związek depozytów srebrnych z centrami grodowymi, w których otoczeniu koncentrują się skarby, zatem to przez główne ośrodki grodowe przebiegały trasy lokalne oraz tranzytowe (Z. Kurnatowska 1983, ryc. 2; S. Moździoch 1990, 148-155).

W sieci komunikacyjnej państwa Mieszka i Chrobrego szczególnie znaczenie miały wszakże drogi wodne pełniące funkcje najdogodniejszych połączeń zarówno w regionalnej jak i ponadregionalnej skali, a które były pierwotne w stosunku do dróg lądowych (Z. i S. Kurnatowscy 1996).

Główne osie komunikacji wyznaczały wodne drogi Odry, Wisły, Warty, Bugu, Sanu oraz szereg lokalnych połączeń wodnych. Dla terytorium śląskiego wodna droga Odry stanowiła główne połączenie z południem, jej znaczenie potwierdzają m. in. znaleziska dłubanek (S. Moździoch 1993, ryc. 1).

Odra i Wisła wyznaczały południkowe osie wodnych szlaków komunikacyjnych, z kolei Warta wykreślała w znacznej części kierunek równoleżnikowy ze wschodu na zachód i odwrotnie. Nie można wykluczyć, że szlak warciański łączył się poprzez kruszwicki węzeł wodny z wiślaną drogą wodną i dalej poprzez Wisłę z Bugiem i wzdłuż Prypeci dochodził do Dniepru (W. Kowalenko 1952; Z. S. Kurnatowscy 1983, 99; S. Aleksandrowicz 1958, 57; W. Szymański 1958, 74).

O wykorzystaniu w handlu Wielkopolski z Rusią i kalifatem arabskim wodnych połączeń komunikacyjnych świadczy m. in. napływ monety arabskiej bezpośrednio

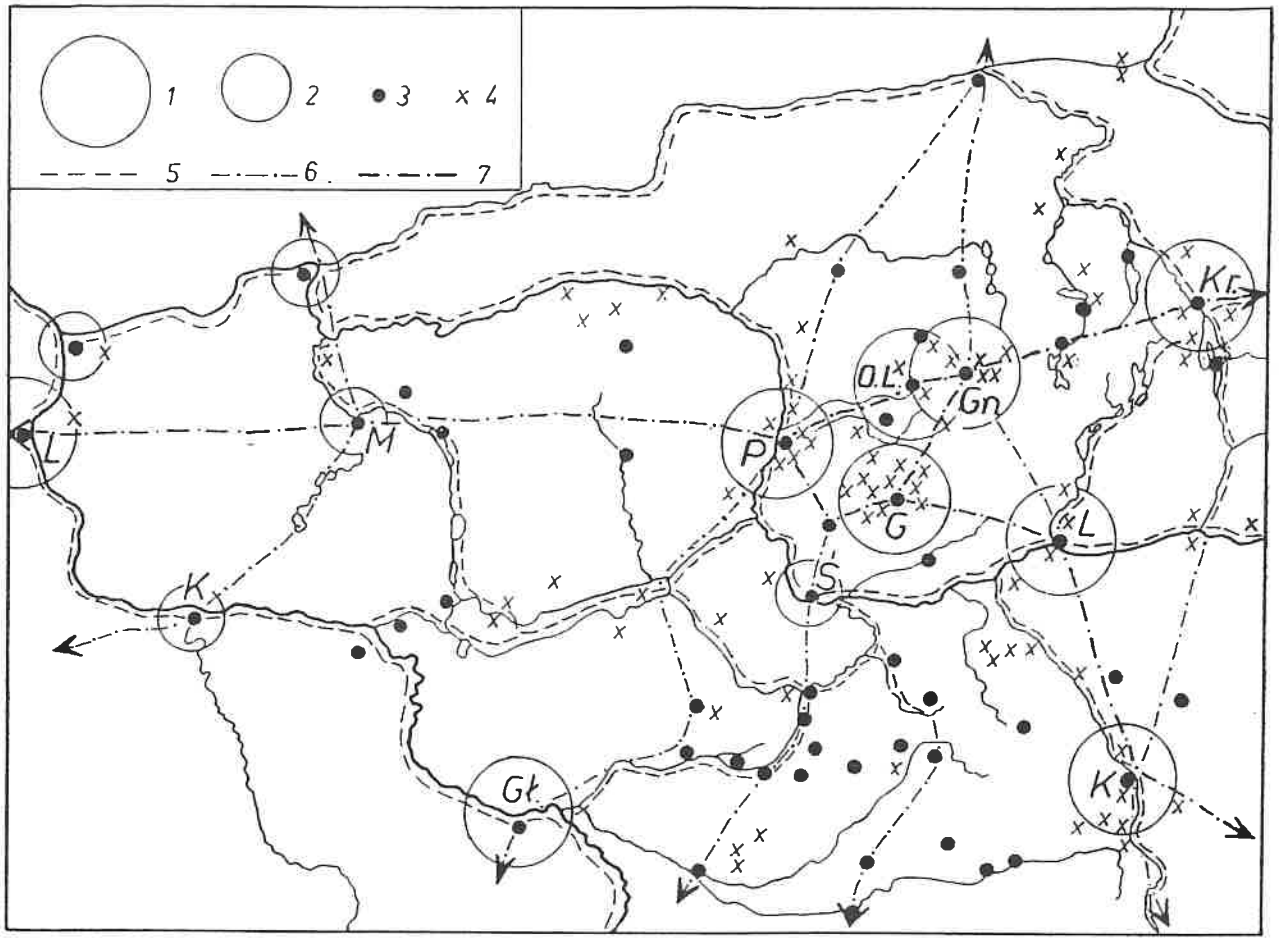

Ryc. 17. Rezydencje wielkopolskie i inne ważne grody na tle wodnych i lądowych szlaków komunikacyjnych X – XI w. (wg Z. i S. Kurnatowskich). 1 — okręgi grodowe I rangi, 2 — okręgi grodowe II rangi usytuowane w ważnych punktach strategicznych i komunikacyjnych, 3 — gród datowany na fazę D, 4 — skarb datowany na okres od końca IX do 1038 r., 5 — połączenie wodne, 6 — szlaki lądowe o znaczeniu wewnątrzkrajowym, 7 — szlaki lądowe o znaczeniu międzypaństwowym lub najważniejsze połączenia wewnątrzkrajowe
Abb. 17. Großpolnische Residenzen und andere wichtige Burgen auf dem Hintergrund der Wasser- und Landverkehrswege des 10. – 11. Jh. (nach Z. Kurnatowska und S. Kurnatowski). 1 — Burggebiete des I. Rangs , 2 — Burggebiete des II. Rangs, gelegen in wichtigen strategischen und Verkehrspunkten, 3 — in Phase D datierte Burg, 4 — in den Zeitraum vom Ende des 9. Jh. bis 1038 datierter Schatz, 5 — Wasserverbindungen, 6 — Landstraßen von inländischer Bedeutung, 7 — Landstraßen von interterritorialer Bedeutung oder die wichtigsten inländischen Verbindungen

z Rusi drogą prypecko-bużańską (T. Lewicki 1972; W. Łosiński 1988, 141, przyp. 190). Zatem warciańska droga wodna w połączeniu z systemem pozostałych wodnych dróg komunikacyjnych przyczyniła się w znacznym stopniu do integracji kulturowej i wymiany dóbr.

Wykorzystywana już w czasach przedmieszkowych wodna droga Bugu była użytkowana i później, o czym świadczyć może wykorzystanie tego szlaku wodnego przez Jarosława prowadzącego swe wojska początkowo Prypecią, dalej Bugiem (przez Drohiczyn) i Wisłą ku Płockowi (PVL, 103; K. Jażdżewski 1954, 350). Podobną rolę jak Odra, na zachodniej rubieży państwa, odgrywała na wschodzie obok Bugu wodna droga Sanu, wiążąca Przemyśl z państwem piastowskim oraz Rusią i arabskim Wschodem (A. Kunysz 1981).

Powiązanie głównych ośrodków państwa, jakie obserwujemy w relacji do systemu wodnych dróg komunikacyjnych, dostrzegamy również na tle sieci lądowych połączeń drogowych. Ów związek czytelny jest dla wszystkich ważniejszych dzielnic kraju.

Sieć dróg nie była w tym czasie zapewne taka rzadka, jakby wskazywały nieliczne źródła pisane odnoszące się do tych czasów — wynika to m. in. z bulli gnieźnieńskiej, gdzie wyraźnie wymienia się obok miejsca podstawowego poboru cła przy grodzie kasztelańskim inne jeszcze miejsca w obrębie kasztelanii będące punktami jego poboru (podaję za S. Weymannem 1953, 219). Rzecz jasna te inne miejsca zlokalizowane być musiały przy istniejących od dawna drogach.

Dla X i XI w. szlaki komunikacyjne wydedukować możemy z wiadomości dwojakiego rodzaju. Po pierwsze dla tych czasów znamy niektóre ze szlaków wypraw wojennych korzystających najpewniej, w przewadze, z najkrótszych i najdogodniejszych połączeń służących ruchowi handlowemu, po drugie z węzłowych punktów przebiegu misji ciągnących także utartymi szlakami. Starą metrykę drogi z Poznania na zachód — głównie traktu przechodzącego przez Międzyrzecz (i dalej ku Brandenburgii) potwierdzają przemarsze wojsk polskich w okresie przymierza polsko-niemieckiego przeciw Wie-

letom w latach 985, 986 i 991/992 oraz 995 (MPH II, 761-762).

Z kolei cesarz Henryk II w wyprawie na Polskę w 1005 r. posuwał się z Łużyc, przekraczając Odrę w przeprawie pod Krosnem, skąd droga jego pochodu prowadziła na Międzyrzecz i Poznań (Thietmar VI, 27), zaś książe ruski Jarosław dotarł na Mazowsze płockie szlakiem wodnym łączącym Ruś z Polską (PVL, 106).

Węzłowe punkty przebiegu drogi pielgrzymki cesarza Ottona III do Gniezna znamy dzięki Thietmarowi (a pośrednio zaś również za sprawą Galla Anonima). Badania archeologiczne tego szlaku referowane niedawno w Poznaniu (materiały w publikacji) rzuciły nowe światło na trasę pochodu tego władcy, który poruszał się po ściśle wyznaczonym trakcie.

Z chrystianizacją Pomorza prowadzoną przez Ottona z Bambergu (1124) związana jest droga biskupa, prowadząca z Pragi ku północy przez Miletin — Bardo — Niemczę — Wrocław, a dalej Poznań i być może Santok (którego kasztelan roztaczał opiekę nad Ottonem) ku Pyrzycom (MPH, 77), czy hipotetycznie odtwarzana, wcześniejsza droga św. Wojciecha prowadząca z Węgier przez Przełęcz Dukielską do Krakowa, a dalej ku okolicy źródłowisk Pilicy i Warty w kierunku Gniezna oraz ku Pomorzu (na które droga wiodła Wisłą) i Prusom (H. Łowmiański 1973, 510-513, 1986, 305; zagadnienie szlaków podróży św. Wojciecha omówił ostatnio szeroko A. Żaki 2000, szczególnie s. 83-85 i ryc. 28 — wielkopolski odcinek jego misyjnej drogi prowadził od Poznania w kierunku Gniezna, a więc bez wątpienia nie ominął Ostrowa Lednickiego).

Sądzić można, że w chrystianizacji granicznych ziem na południowym wschodzie Polski wielką rolę odgrywać mógł drogowy szlak łączący Wielkopolskę z Przemyślem (i dalej z Węgrami; por. A. Wędzki 1998).

W okresie wykształcenia się państwa Mieszka i Chrobrego na mapie głównych szlaków komunikacyjnych wyróżnić możemy kilka głównych węzłów komunikacyjnych. Są to węzeł: wielkopolski, małopolski oraz mazowiecki. Rzecz jasna nie bez znaczenia były pozostające w korelacji z wymienionymi węzły śląski i pomorski.

Każdy z głównych — regionalnych węzłów komunikacyjnych zawierał mniejsze nieco, lecz o znaczącej w skali połączeń drogowych monarchii roli, węzły drogowe, by wymienić dla Wielkopolski węzeł poznański, gnieźnieński, zaś dla Małopolski krakowski, czy wiślicki oraz sandomierski. Suponować można, iż każdy z głównych węzłów komunikacyjnych pozostawał w pewnej zależności od dróg wodnych koncentrujących wymianę i handel już od pradziejów.

A. Lednica

Po ogólnym naszkicowaniu problematyki szlaków komunikacyjnych, scharakteryzować można rolę i miejsce Ostrowa Lednickiego w układzie sieci dróg lądowych oraz wodnych.

Wielkopolska jako region usytuowana była wyjątkowo korzystnie w relacji do głównych kierunków handlu dalekosiężnego (Z., S. Kurnatowscy 1983, 99). To właśnie w rejonie węzła wielkopolskiego zbiegały się różne szlaki (zarówno lądowe, jak i wodne) zorientowane w kierunku północnym — ku strefie bałtyckiej, jak i na linii wschód-zachód, co umożliwiało aktywne uczestnictwo w handlu dalekosiężnym jej głównych ośrodków (zaświadczone m. in. w skarbach tego okresu — S. Suchodolski 1974, 1978) Poznania i Gniezna, jak i pozostałych siedzib władcy, tudzież i innych większych ośrodków grodowych (Kalisz, Ląd).

W sieci komunikacyjnej Wielkopolski szczególne znaczenie miała wodna droga Warty, funkcjonująca również w ponadregionalnej skali (ryc. 17). Z kolei w połączeniach wewnętrznych dużą rolę obok wodnokomunikacyjnej drogi warciańskiej pełniły jej dopływy (dzisiaj już zupełnie niespławne), by wymienić Prosnę, Obrę, czy Rów Polski, połączone z systemami wodnymi jezior. Znaczenie połączeń wodnych Wielkopolski w tym okresie ilustrują dość dobrze znaleziska skarbów srebrnych, jak i łodzi dłubanek poświadczających także i funkcjonowanie rozmaitych lokalnych połączeń wodnych np. między Poznaniem, Gnieznem (J. Górecki 1985, 86, ryc. 3).

W wodny układ komunikacyjny Wielkopolski dobrze wpisany był Ostrów Lednicki. Poprzez rzekę Główną, wypływającą z południowej części Jez. Lednickiego wchodził on w system komunikacyjny rzeki Warty, do której Główna spływała od wschodu (ryc. 5; J. Górecki 1998). Na odcinku ku Poznaniowi, dolina Głównej urozmaicona jest szeregiem towarzyszących jej jezior. Na użytkowanie w transporcie i komunikacji drogi wodnej z Lednicy Główną do Poznania rzucają światło znaleziska dłubanek odkrywanych w jeziorach Kowalskim i Lednickim (J. Górecki 1985, katalog).

Jednocześnie rezydencja lednicka zlokalizowana została w węzłowym punkcie drożnym lądowych połączeń komunikacyjnych monarchii pierwszych Piastów. Położony na trasie Poznań — Gniezno Ostrów Lednicki związany był mianowicie z głównym traktem łączącym te 2 ośrodki. Odcinki tej drogi, która biegła według S. Weymanna (1953, 240, mapa) przez Kobylnicę — Uzarzewo — Biskupice — Pobiedziska — Kocanowo — Lednogórę — Łubowo — Woźniki do Gniezna i dalej w kierunku Torunia, znane są już stosunkowo wcześnie.

Droga ta ogólnie wspomniana jest w 1 połowie XIII w. (CDP Mai, 207, 237, 367-368), zaś dokładny jej opis znany jest z Kroniki Janka z Czarnkowa (MPH II, 697). Dalej szlak ten prowadził na Pomorze, Mazowsze płockie oraz Ruś.

W tym miejscu warto przyjrzeć się osadnictwu w rejonie wytyczonej dla XIII w. przez Weymanna drogi między Poznaniem, a Lednicą, próbując odpowiedzieć na pytanie, czy mamy tutaj do czynienia z korelacją droga — osady przydrożne i osady zaplecza tej drogi (por. J. Górecki 1998).

Poczynając od Ostrowa Lednickiego w kierunku zachodnim (ryc. 18) obraz osadnictwa wygląda następująco: stanowiska archeologiczne z okresu od połowy X do

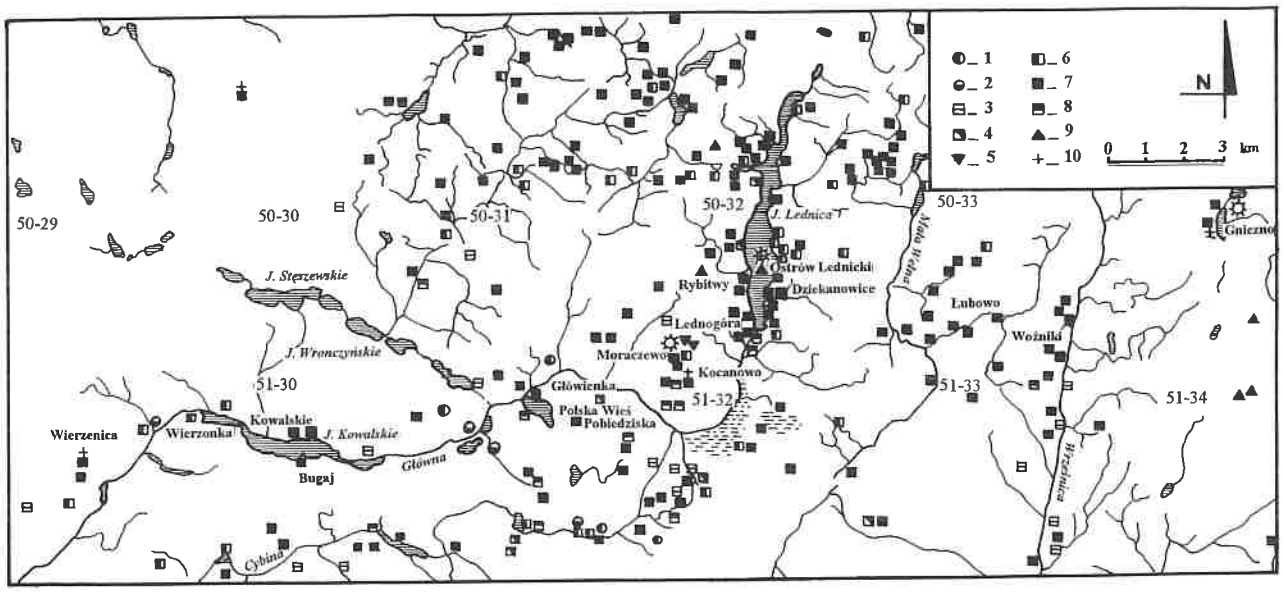

Ryc. 18. Odcinek drogi między Ostrowem Lednickim, a Gnieznem wytyczony na podstawie rozmieszczenia stanowisk archeologicznych okresu wczesnego średniowiecza (na podstawie badań AZP zestawił autor). Fazy: 1. B-D, 2. B-E, 3. C-D, 4. C-F, 5. A-D, 6. D, 7. D-E, 8. D-F; 9 — skarb, 10 — cmentarzysko. Oznaczenia liczbowe na mapie oznaczają numery arkuszy AZP

Abb. 18. Wegstrecke zwischen Ostrów Lednicki und Gnesen, ausgesteckt auf Grund der Anordnung archäologischer, frühmittelalterlicher Fundstelle (zusammengestellt vom Verfasser auf Grund der Archäologischen Aufnahme Polens). Phasen: 1. B-D, 2. B-E, 3. C-D, 4. C-F, 5. A-D,, 6. D, 7. D-E, 8. D-F; 9 — Schatz, 10 — Gräberfeld. Die Nummernzeichen auf der Karte bedeuten die Blattnummern der Archäologischen Aufnahme Polens

połowy XIII w. (fazy D i E wczesnego średniowiecza) po części układają się wzdłuż tej drogi, dostrzegamy jednak wyraźną preferencję doliny rzeki Głównej jako terenu wykorzystywanego osadniczo. Obszary zasiedlone korespondują początkowo z zachodnią krawędzią tej doliny (arkusze — dalej ark.- Archeologicznego Zdjęcia Polski — dalej AZP o numerach 50-32, 51-32), dalej zaś ku Poznaniowi osadniczo użytkowany jest teren po obu dolinnych stokach lub w ich pobliżu, co daje się zaobserwować już na obszarze 51-31.

Kolejny odcinek Głównej, 7 km długi, to układająca się mniej więcej równoleżnikowo jej dolina ciągnąca się nieco na zachód od Pobiedzisk (na obszarze — dalej obsz. — 51-30). Na tym odcinku Głównej dostrzegamy wyraźną osadniczą preferencję północnych stoków tej doliny, na których występują stanowiska z X – XI w. oraz liczne młodsze od nich osady wczesnośredniowieczne.

O ile przebieg doliny Głównej na odcinku od Pobiedzisk po Jez. Kowalskie koreluje ściśle z wytyczonym przez Weymanna przebiegiem drogi łączącej Poznań z Ostrowem Lednickim i dalej z Gnieznem, o tyle dalej ku Poznaniowi (kolejny obsz. AZP oznaczony jako 51-29) owa dolina oddzielona jest od tej drogi, pokrywającej się zresztą ze współczesną drogą komunikacyjną, łączącą wymienione miejscowości, pasem lasu (tzw. las Pawłówko). Stanowiska archeologiczne tworzą tutaj wyraźne zgrupowania wzdłuż północnej krawędzi dolinnej (J. Górecki 1998).

Kolejny obszar (51-28), który dochodzi już do wschodnich granic współczesnego Poznania, to rejon przez który zarówno współczesna trasa komunikacyjna, jak i dolina Głównej przebiegają blisko siebie, oddzielone jedynie we wschodniej części omawianego pasa ścianą lasu.

Rozpoznane wcześniej w tym rejonie stanowiska archeologiczne datowane od połowy X po połowę XIII w. wykazują wyraźny związek z doliną Głównej, co obserwujemy zarówno dla osad Poznań — Główna /13/, /16/, /17/, /18/, 19/, jak i cmentarzysk (15; por. W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980, 169-172, ryc. 78).

Przeanalizowany obraz osadnictwa, które ukształtowało się między Ostrowem Lednickim, a Poznaniem w pasmie przebiegu wytyczonej przez Weymanna drogi między tymi ośrodkami pozwala dostrzec wyraźną korelację osadniczą pomiędzy doliną Głównej, a stanowiskami archeologicznymi wczesnego średniowiecza (od okresu wykształcenia się państwa pierwszych Piastów, tj. połowy X w. aż do połowy XIV w.: fazy D, D-E, E, E-F oraz F wczesnego średniowiecza). Sądzić zatem możemy, iż pierwotna droga trzymać się mogła przydolinnych rejonów Głównej.

Po przeanalizowaniu odcinka drogi biegnącego z Lednicy w kierunku zachodnim — w stronę Poznania, podjąć można próbę wytyczenia połączenia komunikacyjnego, jakie prowadziło z Ostrowa Lednickiego ku Gnieznu (ryc. 18).

Ten fragment drogi stanowił wschodni odcinek traktu łączącego gród poznański z gnieźnieńską siedzibą władcy. S. Weymann wytyczył przebieg tej drogi na południe od Jez. Lednickiego — przez Lednogórę w stronę Łubowa (1953, 240 i mapa). Tak wytyczony jej przebieg stoi w sprzeczności z wynikami badań G. Kowalewskiego i R. Wiśniewskiego (1994), którzy strefę przyjeziorną rejonu Lednogóry łączą z obszarem torfiastym i zabagnionym. Obszar zabagniony wyznaczył tutaj również F. Woliński (1980), wcześniej zaś J. Leśny (1976).

Sądzić więc można, że przeprawa w rejonie Jez. Lednickiego prowadziła poprzez most zachodni w kierunku wyspy lednickiej, a dalej poprzez drugi most dochodziła do gnieźnieńskiego brzegu jeziora. Stąd szlak kierował się w stronę Gniezna.

By określić przybliżony kierunek tej drogi komunikacyjnej ustalić warto, jak kształtowało się zasiedlenie w rejonie wspomnianego brzegu Jez. Lednickiego i dalej ku Gnieznu w okresie wczesnego średniowiecza. W tym pasie analizie poddano obszar wyznaczony granicami arkuszy AZP-owskich o numerach 50-32, 50-33 i 51-33 (pasa na północny-zachód od Gniezna — ark. nr 49-33, nie analizowano, bowiem wyniki badań na tym obszarze nie są jeszcze udostępnione).

Duże skupisko osadnicze stanowisk datowanych na okres od połowy X do połowy XIII w. wiąże się z bezpośrednim sąsiedztwem mostu gnieźnieńskiego, gdzie zaobserwowano pozostałości pięciu osad. Dalej w kierunku wschodnim zagęszczenie stanowisk wczesnośredniowiecznych obserwujemy w rejonie centrum współczesnej wsi Żydówko, w miejscu gdzie jak sądzę, znajdować się mogła, przeprawa przez Małą Wełnę, związana z drogą z wyspy lednickiej ku Gnieznu. Kolejne duże zgrupowanie osadnicze, oddalone od około 1 do 2 km od Małej Wełny, związane jest z obecną wsią Rzegnowo, dalsze mniejsze skupisko stanowisk usytuowane jest w Łubowie oraz w Woźnikach (skupisko większe).

Suponować więc można, że droga kierować się mogła od Rzegnowa na południe — w kierunku Łubowa, by stąd prowadzić ku obecnej miejscowości Woźniki, trzymając się płaskiego obszaru po południowej stronie obecnej drogi poznańskiej.

Droga ta dochodziła do Gniezna, najpewniej od strony południowej — od naturalnego dostępu do grodu. Miała ona niewątpliwie doniosłe znaczenie strategiczne, pełniąc rolę głównej osi komunikacyjnej w centrum państwa pierwszych Piastów. Arteria ta spajała w jeden spójny system dwie „aglomeracje centralne" , tj. Poznań i Gniezno wraz ze znajdującą się na trasie ich przebiegu rezydencją Ostrowa Lednickiego (J. Górecki 1998).

Ciekawie przedstawia się również obraz osadnictwa dla czasów obejmujących wczesnopiastowską monarchię na obszarze między Ostrowem Lednickim, ściślej terenem od Kłecka na północy, a rezydencją w Gieczu na południu (ryc. 19). Dla terytorium między w/w grodami spróbowano na podstawie lokalizacji stanowisk z okresu budowy państwa Mieszka I (ściślej od połowy X w.) po połowę XIII w. (oraz stanowisk młodszych i starszych) wykreślić ewentualną drogę lądową, którą połączone być mogły obydwa ośrodki analizie poddając stanowiska pokrywające łącznie teren czternastu arkuszy AZP (nr obsz.: 1. 48-31, 2. 48-32, 3. 49-31, 4. 49-32, 5. 50-31, 6. 50-32, 7. 51-31, 8. 51-32, 9. 52-31, 10. 52-32, 11. 53-31, 12. 53-32, 13. 54-31 i 14. 54-32).

Na omawianym obszarze zaobserwowano wyraźną preferencję osadniczą terenów związanych z rynnami jeziornymi oraz systemem wodnych cieków rzecznych. Osadnicze wykorzystanie zarówno rzecznych, jak i jezior-

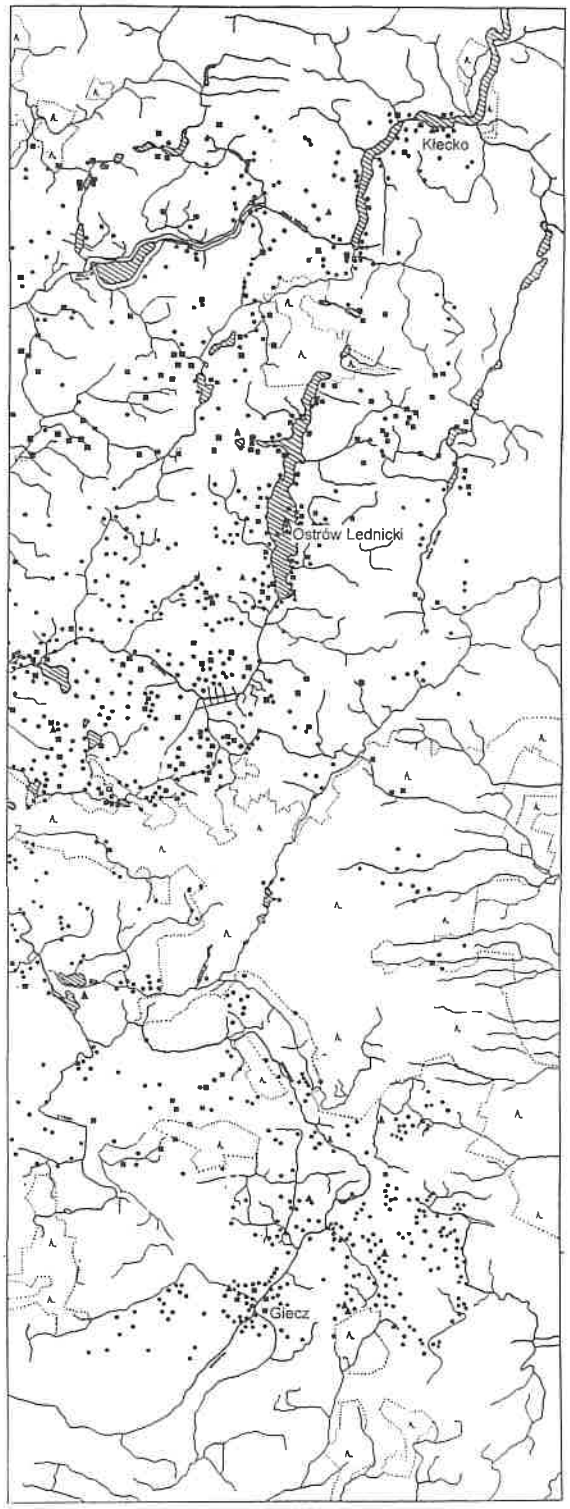

Ryc. 19. Rozmieszczenie stanowisk archeologicznych między Ostrowem Lednickim, a Gieczem w okresie wczesnego średniowiecza (na podstawie badań AZP zestawił autor). Oznaczenia symboli: trójkąt — skarb, kwadrat — stanowisko z fazy D lub D-E wczesnego średniowiecza, kółko — stanowisko datowane na młodsze lub starsze fazy ww okresu

Abb. 19. Verbreitung der archäologischen Fundstellen zwischen Ostrów Lednicki und Giecz im Frühmittelalter (zusammengestellt vom Verfasser auf Grund der Archäologischen Aufnahme Polens). Symbole: Dreieck — Schatz, Quadrat — Fundstelle aus Phase D oder D-E des Frühmittelalters, Ring — in frühere oder ältere Phasen der frühmittelalterlichen Periode datierte Fundstelle

nych cieków pozwala na wydzielenie kilku wyraźnie wyodrębniających się mikroregionów osadniczych, w obrębie których stanowiska archeologiczne mają zwarty lub bardziej rozproszony charakter.

Wyraźnie wyodrębnia się mikroregion związany z rynną Jez. Gorzuchowskiego i Małej Wełny na północy (obsz. 48-31 i 48-32), poniżej którego obserwujemy intensywne zasiedlenie terenu otuliny Jez. Lednickiego (por. Z. Kurnatowska, S. Kurnatowski 1991). Osadnicze wykorzystanie przydolinnych terenów wypływającej z Jez. Lednickiego rzeki Głównej oraz spływających do niej, niewielkich dzisiaj, strumieni jest także nader czytelne (obsz. 50-32, 51-32, 50-31 i 51-31).

Dalej na południe, w kierunku Giecza, wyraźna koncentracja osad wiąże się słabiej z doliną Cybiny, nade wszystko zaś z przepływającą obok rezydencji w Gieczu Maskawą i spływającymi do niej ciekami (obsz. 54 – 32, 54 – 31, 53 – 31, 53 – 32).

Na podstawie obserwacji poczynionych dla opisanego terenu sformułować można następującą konstatację: nie istnieje możliwość wykreślenia lądowego połączenia komunikacyjnego przebiegającego w pasie wymienionych czternastu obszarów AZP-owskich — między Ostrowem Lednickim (a nawet dalej Kłeckiem), a Gieczem. W interesującym nas okresie wykorzystywano najpewniej, jak można sądzić, szereg lokalnych dzisiaj już zupełnie niespławnych, połączeń wodnych. Ostrów Lednicki połączony mógł być poprzez niewielkie cieki z Małą Wełną, ta zaś z kolei poprzez ciek dochodzący niemal do jej źródeł łączyć się mogła bezpośrednio z systemem wodnym Maskawy — a więc z samym Gieczem (J. Górecki 1998).

B. Inne ośrodki grodowe a sieć drożna państwa

W formującym się administracyjno-gospodarczym kształcie państwa piastowskiego główne znaczenie przypisać możemy, co już podkreślałem, głównym ośrodkom grodowym stanowiącym węzłowe punkty na mapie połączeń komunikacyjnych piastowskiej monarchii.

O znaczeniu węzła poznańskiego (ryc. 10, 11, 20) świadczy grupa sześciu skarbów związanych z aglomeracją grodową w X – XI w. (J. Slaski, S. Tabaczyński 1959; Z., S. Kurnatowscy 1983, ryc. 3) oraz liczne importy znane z poznańskiego grodu (W. Hensel 1958 i szereg innych prac tego autora odnoszących się do Poznania), czy wreszcie silnie rozwinięte osadnictwo na jego zapleczu (W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980, 159-257).

Elementy te korespondują ściśle z drogami, dla których Poznań był punktem węzłowym, by wymienić takie jak: 1. wychodzące z Poznania na zachód (ku Niemcom) 2 trakty — przez Międzyrzecz i Krosno; (A. Wędzki 1987, ryc. 9). 2. drogi z Poznania na Ruś to: lądowy trakt prowadzacy m. in. przez Giecz i droga wodno-lądowa wspomniana już wcześniej, 3. drogi z Poznania na południe (na Śląsk i do Czech) to: trakt poznańsko — wrocławski (m. in. przez Bnin; J. Nowakowa 1951, 203; S. Weymann 1953, 212, 227; A. Wędzki 1987, 9) oraz trakt poznańsko — krakowski.

Wreszcie drogi łączące Poznań z Pomorzem Zachodnim to: 1. najstarszy trakt ku ujściu Odry, który wiódł przez Pyrzyce — Stargard, czy późniejsze połączenie ze 2. Szczecinem oraz ku Gdańskowi i do Kołobrzegu (S. Weymann 1953, 215).

Na Pomorze Gdańskie i dalej do Prus wiodła z Poznania droga (z Polski południowej) prowadząca w stronę Gniezna (a więc niewątpliwie i przez Ostrów Lednicki), a dalej na Żnin i Bydgoszcz (Ch. Warnke 1964, mapa 9).

Węzeł gnieźnieński (ryc. 12, 13, 17, 20) początkowo miał znaczenie centralne jednak, jak widzimy to na przykładzie sieci drożnej XII – XIII w., zatracał swe znaczenie na rzecz węzła poznańskiego (S. Weymann 1938). Koncentrujące się w rejonie Gniezna depozyty srebrne oraz pochodzące z zespołu grodowego zabytki archeologiczne w pełni potwierdzają rolę tej drogi.

Niektóre z dróg (trakty na zachód, południe, czy północ), które scharakteryzowałem przy omawianiu węzła poznańskiego, nie omijały i Gniezna znajdującego się w orbicie różnorakich połączeń komunikacyjnych i uczestniczącego tym samym w dużym stopniu w dystrybucji dóbr płynących tymi drogami. W sieci tych dróg ważną rolę spełniały szlaki prowadzące na północ, jak np.: droga Gniezno — Bałtyk wymieniona w 1299 r. (KDW II, nr 810; K. Maleczyński 1926, 202), czy wspomniana wcześnie, w dokumencie z 1155 r. biskupa pomorskiego Wojciecha, droga prowadząca z Gniezna na Pomorze, łączona z misją Ottona z Bambergu, a którą wożono sól kołobrzeską i śledzie (L. Leciejewicz 1992, 122 – 123)

Również i gród w Gieczu (ryc. 17, 20) funkcjonował w układzie omawianych połączeń komunikacyjnych i flankując centrum państwa piastowskiego od południa stanowił najważniejszy bodaj bufor ochronny na kierunku śląskim skąd, jak wiemy, wiodła droga najazdu czeskiego w 1038 r. Również i część szlaków wiodących od strony Rusi i Mazowsza kierowała się na Giecz (B. Kostrzewski 1961, 27; Ch. Warnke 1964, mapa 9; S. Weymann 1953, 214; A. Wędzki 1958, 5-32), w tym i wspomniany trakt poznańsko-krakowski na którego trasie stanowił Giecz główny punkt etapowy przed Kaliszem i Sieradzem (S. Weymann 1958, 217).

O roli Giecza w sieci komunikacyjnej państwa świadczyć może ogromna koncentracja skarbów srebrnych zarówno w sąsiedztwie samego grodu, jak i na terytorium kasztelanii gieckiej (J. Slaski 1953, 271-278; J. Slaski, S. Tabaczyński 1959).

Podobnie jak Wielkopolska również i Małopolska stanowiła rejon, z którego prowadziły liczne drogi kierujące się we wszystkich żywotnych z punktu widzenia interesów władcy kierunkach.

W Krakowie (ryc. 21 – 23), który od strony archeologicznej dokumentują liczne znaleziska monet i depozytów srebrnych (J. Reyman 1966, 19; A. Żaki 1974, wykaz 9, 549), krzyżowały się główny szlak równoleżnikowy prowadzący z Rusi do Czech oraz szlak południkowy z Węgier do Bałtyku (J. Mitkowski 1957, 58). Co najmniej od 2

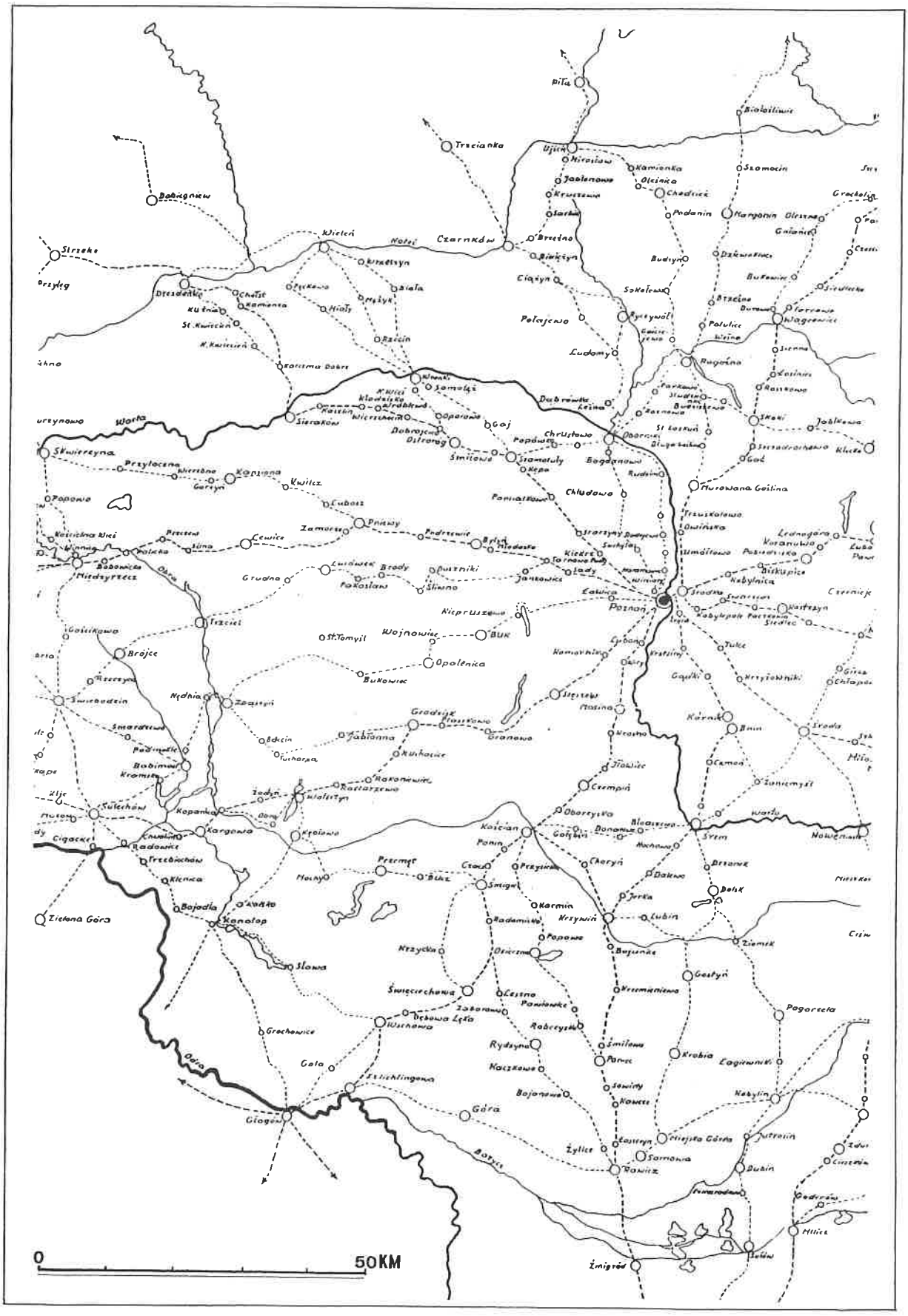

Ryc. 20. Wielkopolskie węzły drożne — fragment (wg S. Weymanna)
Abb. 20. Großpolnische Strassenknotenpunkte — Fragment (nach S. Weymann)

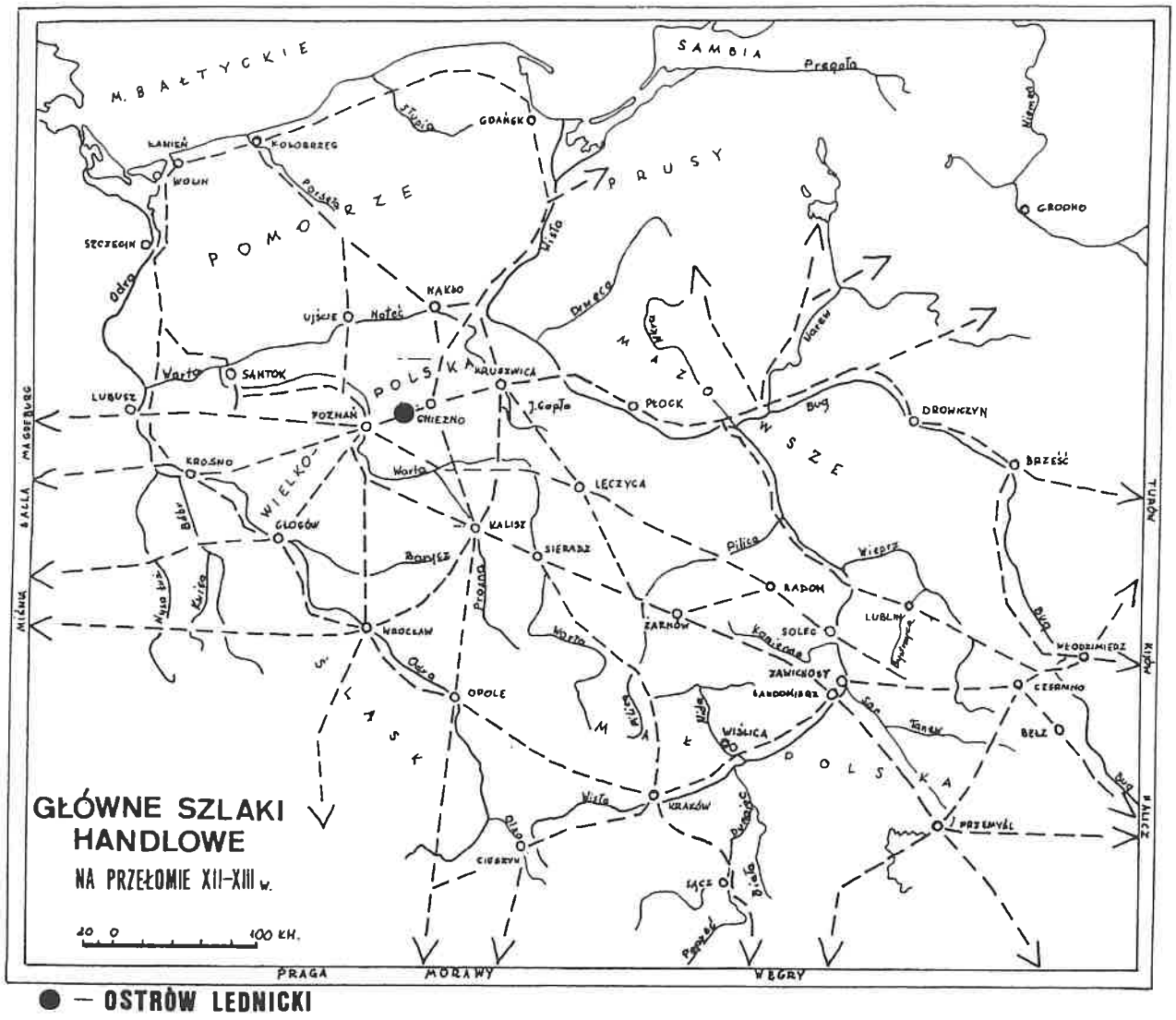

Ryc. 21. Główne drogi państwa piastowskiego w XII-XIII w. (wg T. Wąsowicz, z uzupełnieniami autora)
Abb. 21. Hauptstraßen des Piastenreiches aus dem 12.-13. Jh. (nach T. Wąsowicz, mit Ergänzungen des Verfassers)

połowy IX w. najważniejszą drogą przelotową przez Kraków był wycinek (równoleżnikowego) szlaku z południowego-wschodu na południowy-zachód, tj. droga Kraków — Ruś — Morawy — Czechy — Ratyzbona (T. Kowalski 1946, 49; H. Műnch 1958, 18; K. Radwański 1975, 275). Droga ta pokrywała się w dużej części z drogą solną z oświęcimskiego składu soli (B. Wyrozumska 1977, 45). Trakt prowadzący z Krakowa dalej na Ruś, przebiegać mógł na wschód dwoma szlakami, z których jeden wiódł wzdłuż lewego brzegu Wisły przez Wiślicę i Sandomierz, drugi zaś przez Bochnię na Przemyśl (droga strategiczna). Trudno rozstrzygnąć, która z tych dwóch odnóg drogi na Ruś jest starsza — obydwie istniały już chyba w X w. Lewobrzeżne tereny Wisły, którymi owa ruska droga przebiegała, określane są w późniejszych źródłach jako *strata via publica, via regalis* (podaję za B. Wyrozumską 1977, 51).

Suponować można, iż już w X w. przebiegał przez Kraków drugi bardzo ważny szlak drożny wiodący ku Węgrom (zwany później solnym). Ta południkowo usytuowana droga łączyła Węgry z pobrzeżem Bałtyku (S. Weymann 1938, 104; K. Radwański 1975, 275). K. Radwański wysunął hipotezę, że Wawel wraz z Okołem zabezpieczał i obejmował styk dróg prowadzących ze wschodu na południowy-zachód i południe oraz bezpośrednio przeprawę przez Wisłę (1968, 433, 1975, 275).

Obok dwóch w/w dróg w Krakowie krzyżowały się też dwie kolejne drogi, śląska z Wrocławia, przez Górny Śląsk i Olkusz, a także wspomniany szlak sandomierski (mający przedłużenie na Ruś; S. Weymann 1938). Z kolei stare wielkopolskie centrum połączone było z Krakowem drogą poznańsko-krakowską wymienioną wcześniej.

Małopolski węzeł komunikacyjny obejmował również i graniczny gród w Przemyślu, którego rola polegała m. in. na ochronie szlaków przez niego przebiegających (ryc. 21, 23). Wśród dróg, którymi Przemyśl włączony został w sieć dróg państwowych wydzielić możemy 2 typy, tj. drogę wodną i drogi lądowe. Wodna droga Sanu nosiła

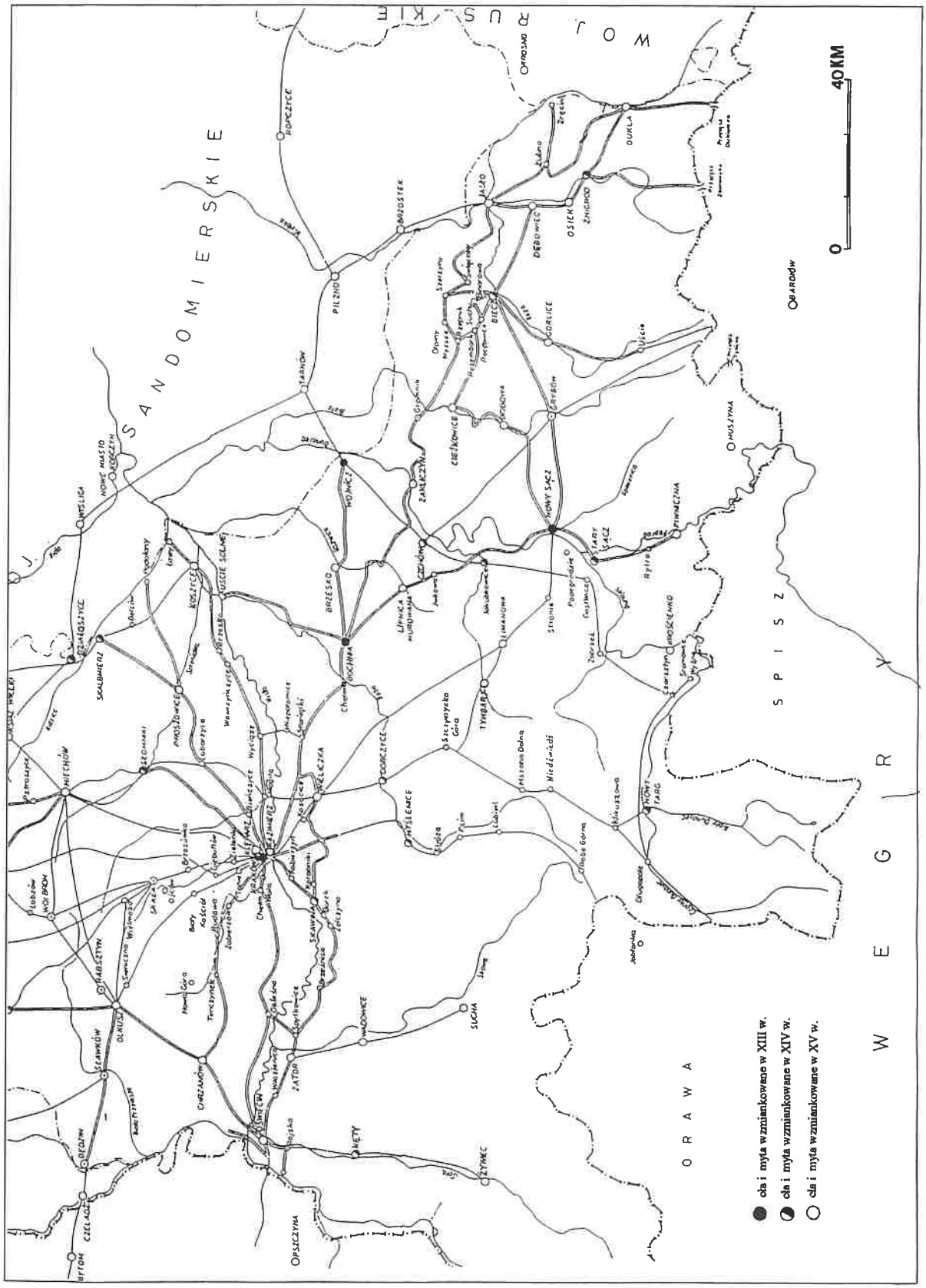

Ryc. 22. Fragment sieci drogowej ziemi krakowskiej (uszczegółowiony, wg T. Wyrozumskiej)
Abb. 22. Fragment des Straßennetzes des Krakau-Landes (detailliert, nach T. Wyrozumska)

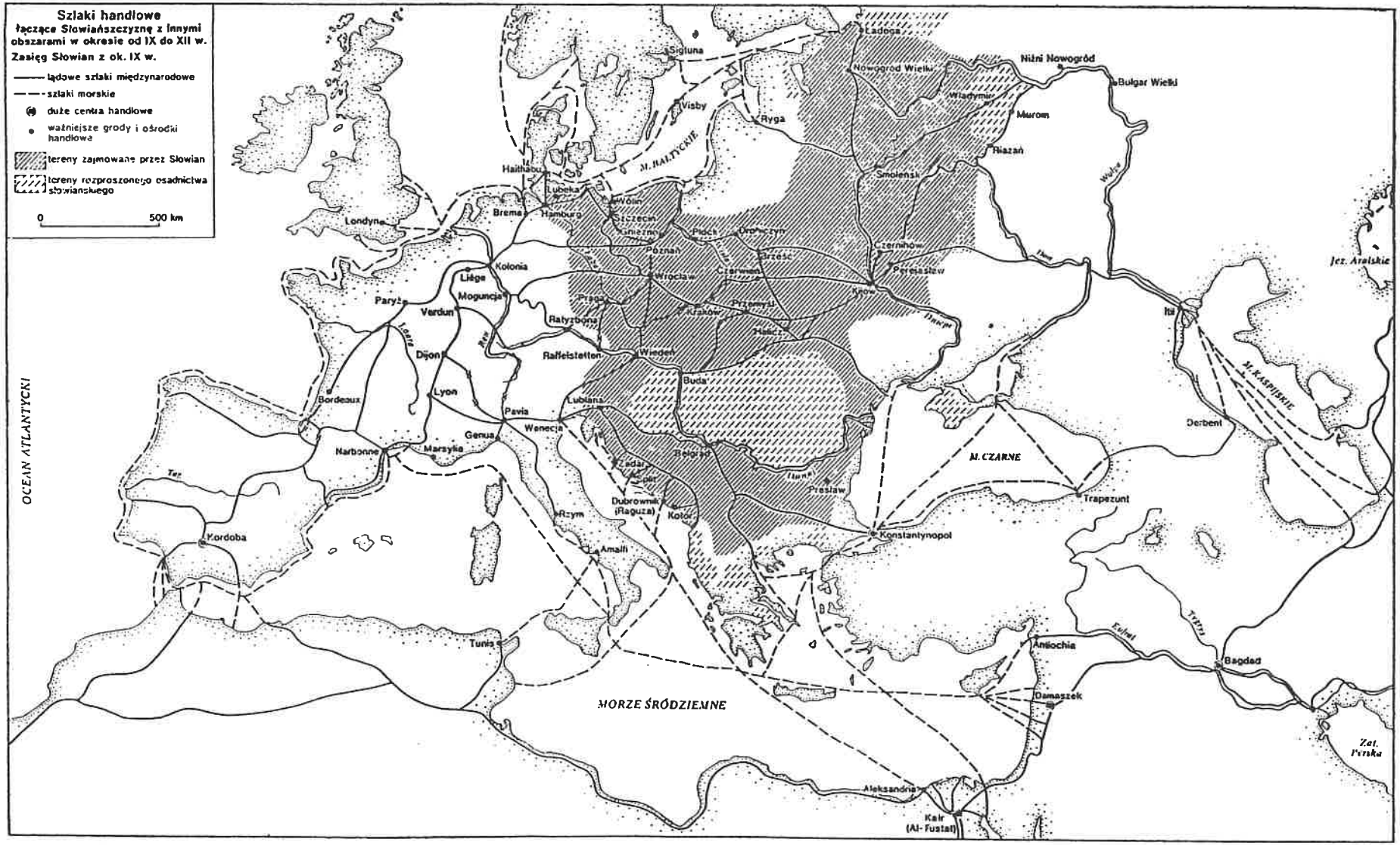

Ryc. 23. Tranzytowe szlaki komunikacyjne Słowiańszczyzny w okresie od IX do XII w. (wg W. Hensla)
Abb. 23. Transitstraßen auf dem Slawengebiet vom 9. – 12. Jh. (nach W. Hensel)

starą nazwę „Ruski put" i w połączeniu z działem wodnym Latorzycy, Uhu, Stryja stanowiła dogodną drogę komunikacyjną łączącą Przemyśl z państwem ruskim i państwami Wschodu (por. A. Kunysz 1981, przyp. 173). Drogą tą spławiano najpewniej sól i inne towary nie tylko w kierunku wschodnim, lecz korzystano z niej zapewne i w odwrotną stronę — na zachód (A. Kunysz 1975, 16). Z dróg śródlądowych na czoło wysuwają się 2 szlaki tranzytowe. Pierwszy z nich ciągnął się ku Grodom Czerwieńskim i ku Rusi (Kijów) oraz Chinom (T. Lewicki 1956, 148; B. Wyrozumska 1977, 51). Przemyski odcinek tej drogi w IX – X w. nie różnił się zbytnio od szlaku Kijów — Ratyzbona opisanego w XII w. przez al-Idrisiego (T. Lewicki 1956, 148). Znaczenie Przemyśla na tej drodze tranzytowej podkreśla liczący około 700 monet skarb samanidzkich dirhemów (A. Kunysz 1975, 10; J. Reyman 1966, 24).

Droga łącząca Polskę południową z Rusią biec mogła, według H. Łowmiańskiego, pasem lessów z Krakowa na Przemyśl. Prowadząca przez Tarnów i Rzeszów miała głównie charakter wojskowo-startegiczny — tędy posuwać się mógł Mieszko I (lub Bolesław Chrobry — J.G.), by opanować Przemyśl i Grody Czerwieńskie (B. Wyrozumska 1977, 54 i przyp. 281). Druga z dróg biegła z Przemyśla na Węgry (m. in. przez Sanok, dorzecze Wisłoka; O. Halaga 1965, 20-22 i mapa). Droga ta łączyła główne grody wielkopolskiego centrum państwowego (Poznań, Gniezno, i jak sądzę, również i Ostrów Lednicki) przez Sandomierz z centrum przemyskim stanowiąc najkrótsze i najdogodniejsze połączenie tych ziem. Zdaniem A. Wędzkiego to właśnie w położeniu Przemyśla na głównym szlaku z Wielkopolski ku Węgrom tkwi klucz do zrozumienia jego roli w państwie wczesnopiastowskim (A. Wędzki 1998, 160).

W formującym się I państwie piastowskim drogi spajające w jeden spójny system jego organizacyjną strukturę odgrywają rolę szczególną. W okresie wewnętrznej stabilizacji Polan ekspansja Mieszka I miała na celu opanowanie ważnych z punktu widzenia strategicznego i handlowego rejonów kraju ogniskujących w sobie wykształcające się wówczas węzły komunikacyjne.

Węzeł wielkopolski starannie kontroluje szlaki prowadzące z południa i wschodu na północ — do ośrodków nadmorskich, węzeł małopolski zaś roztacza kontrolę dróg prowadzących zarówno w kierunku północnym i południowym, jak i ze wschodu na zachód.

Silne ośrodki grodowe wzniesione przez władców piastowskich w miejscach kluczowych szlaków komunikacyjnych (lub grody rozbudowane przez nich) spełniają bardzo ważną rolę strategiczną, stanowiąc zarazem rezydencje na trasach przebiegu tych szlaków, chronią te drogi, służą poborowi ceł, ogniskują wymianę handlową (po nich transportuje się m.in. srebro, sól) oraz wyznaczają z reguły rejony koncentracji dóbr rodzimych, obcych oraz skarbów. Znaczna część tych grodów będących zarówno lądowymi węzłami komunikacyjnymi, jak i powiązanych z systemem wodnych dróg komunikacyjnych (o skali regionalnej, bądź ponadregionalnej), to główne wczesnopiastowskie grody.

I tak z węzłami lądowymi związane są wszystkie z wymienionych przeze mnie ośrodków władcy, ze szlakami wodnymi ponadregionalnymi takie grody, jak Poznań, Kraków oraz Przemyśl, z wodnymi drogami mającymi znaczenie regionalne — lecz połączonymi z ponadregionalnym systemem wodnym Warty i Wisły — ośrodki na Ostrowie Lednickim i w Gieczu.

Czytelne w późniejszych źródłach określenie *via regalis communis* świadczy o władzy panującego nad drogami w państwie, który poręczał nadto bezpieczne poruszanie się po drodze publicznej, karząc srodze wszelkie zakłócenia porządku na trasie jej przebiegu (Wielkopolski dotyczą zapewne takie wczesne regulacje Przemysła I — por. S. Weymann 1953, 207, zaś jedne z pierwszych uregulowań prawnych dotyczących tych kwestii zawarte są w pochodzącym z 2 połowy XIII w. Najstarszym zwodzie prawa polskiego, czy statutach Kazimierza Wielkiego; B. Wyrozumska 1977).

Z regale drogowym wiązało się z kolei regale celne, tj. monopol władcy w zakresie zakładania komór celnych i wysokości pobieranych w nich opłat. Głównym warunkiem do założenia komory celnej był przebieg drogi handlowej. Pierwotne cło miało charakter opłat mytniczych pobieranych od łodzi, koni, wozów, czy pieszych, zaś od 2 połowy XII w. nabrało już charakteru specyfikacyjnego — od rodzaju wiezionych towarów — o czym świadczy taryfa pomnichowska (S. Weymann 1938, 118). O dziesięcinie z myt wspomina już bulla z 1136 r. (podaję za K. Maleczyńskim, tenże 1926, 22).

Średnie odległości między komorami wahają się według ustaleń J. Nowakowej od około 18 do 35 km i stanowią, jak sądzić można, mniej więcej odległość jaką mógł przebyć naładowany wóz w ciągu jednego dnia (J. Nowakowa 1951, 196).

Dobrze wykształcony w XII – XIII w. system regale drogowego i celnego upoważnia do doszukiwania się jego pierwocin, być może, już w państwie pierwszych Piastów.

V. Grody i ich topografia

A. Lednica

1. Obszar grodu i jego podział

Położony mniej więcej w południowej części Jez. Lednickiego Ostrów Lednicki, to największa z czterech wysp usytuowanych na jego wodach. Powierzchnia jego wynosi około 7,5 ha przy dłuższej osi dochodzącej do 470 m, a biegnącej na linii północ-południe i maksymalnej szerokości 250 m. Długość linii brzegowej wyspy osiąga około 2000 m.

W obecnym ukształtowaniu jej powierzchni wyróżniają się dwie czytelne jednostki tj. południowa — grodowa — o powierzchni około 2,5 ha i północna, tzw. podgrodzie obejmujące obszar około 5 ha. Od nich też rozpocznę charakterystykę przestrzeni wyspy, która tylko w niewielkim stopniu (w rzeźbie powierzchni) odbiega od jej wyglądu w 2 połowie X w., po czym scharakteryzuję ukształtowanie wyspy sprzed okresu poprzedzającego powstanie okalającej ją fortyfikacji.

Wyraźny podział wyspy na dwie główne części obrazuje przebieg poziomicy 111 m n.p.m. obejmującej prawie cały wał grodowy z wyjątkiem skrawka przy północnym skłonie wału, gdzie poziomica ta rozchodzi się i opasuje część środkową podgrodzia. Poziomice najniższe (109 i 110 m n. p.m.) biegną niemal równolegle do linii brzegowej wyspy (por. J. Radecka 1984).

W wyraźnie wyniesionej w stosunku do pozostałego obszaru wyspy grodowej części Ostrowa obserwujemy kulminację. Zasadniczym rysem tej części Ostrowa jest okalający gród wał (470 m długi), którego najwyższe partie znajdują się od strony północnej, gdzie dochodzą maksymalnie do 118,56 m n.p.m. W stosunku do poziomu wody jeziora wynoszącego 108,5 m najwyższa część wału wyniesiona jest zatem 10,6 m. Część południowa wału jest wyniesiona z kolei najniżej. Teren wnętrza grodu jest niezbyt urozmaicony — średnia jego wysokość oscyluje wokół 112,5 m. W środkowej części grodu usytuowane jest niewielkie zagłębienie (111,81 m), a w nim najniższy poziom calca zalega na wysokości 110 m n.p.m. (ar 123 i 147 — przekop Mazanetza).

Część grodową wyspy oddziela od podgrodzia pas obniżeń przebiegający arami od 388 do 410 — jego cechą są liczne zagłębienia wyznaczone poziomicami 110 i 111 m n.p.m.

Współczesne ukształtowanie podgrodzia charakteryzuje się czytelnym wypiętrzeniem (112,62-113,77 m n.p.m.) usytuowanym nieco na północ od bramy grodu, a które łagodnie opada ku wschodowi. Jeszcze dalej w części północnej dostrzegamy kolejną kulminację, której wysokość dochodzi w partii dzisiaj zadrzewionej do 113,43 m n.p.m. Wyniesienie to łagodniej opada ku wschodniemu brzegowi wyspy, zaś od zachodu, północy i północnego-wschodu oddziela je od partii przybrzeżnych Ostrowa dosyć strome zbocze.

Pierwotna morfologia wyspy wyglądała zgoła inaczej (ryc. 24). Paleotopografię Lednicy nie tworzyło, jak dotąd sądzono, kilka odrębnych wysp (M. Łastowiecki 1989, 27) rozdzielonych płytkimi wodami jeziora, lecz jedna zwarta przestrzeń (T. Schubert, G. Kowalewski 1998, 48). W pierwotnym ukształtowaniu Lednicy wydziela się kilka charakterystycznych wzniesień (M. Łastowiecki 1989, 27; por. też J. Górecki i in. 1994, 22), co ostatnio spróbował uzasadnić i wyeksplikować w oparciu o badania m. in. teledetekcyjne i elektrooporowe J. Wrzesiński (1993, 1996), zaś z pomocą siatki odwiertów T. Schubert (T. Schubert, G. Kowalewski 1998).

Wnioski wysnute m.in. z analizy tych badań pozwoliły J. Wrzesińskiemu na wykreślenie w przestrzeni wyspy łącznie czterech — pięciu wyniesień posiadających różną powierzchnię i wysokość (1993, 33, ryc. 24). Najwyższe z wyniesień znajduje się w południowo-zachodniej części wyspy i obejmuje powierzchnię około 40 x 60 m, drugie rozleglejsze nieco wyniesienie związane jest z częścią północną grodu (rejon mniejszego kościoła), wreszcie ostatnie obejmować miało teren w jego części północno-wschodniej.

W istocie wyróżnione przez J. Wrzesińskiego wzniesienia nie wzbudzają wątpliwości. Potwierdza ich usytuowanie, co należy podkreślić, wysoki poziom zalegania calca w części południowo — zachodniej grodu, gdzie w rejonie powstałego później zespołu architektury kamiennej oraz w jego otoczeniu wypiętrza się on do poziomu 112 m n.p.m. (ar 63), 112,10-112,20 m n.p.m.(ar 45), a nawet do 112,40 m n.p.m. tuż przy ścianie północnej pałacu (ar 83). Drugie wyniesienie związane jest również z wypiętrzającym się w miejscu późniejszej lokalizacji małego kościoła calcem, który osiąga po gwałtownym obniżeniu wewnątrz grodu (do 110 m n.p.m.) wysokość od 111,50 m (ar 243-268) do 111,80 m n.p.m. (ar 218).

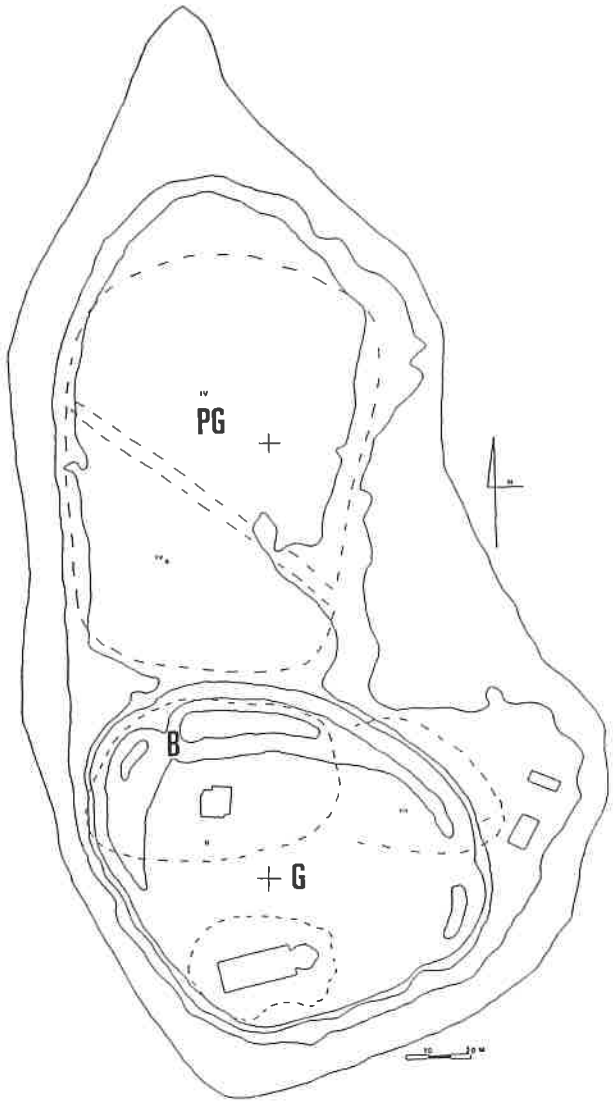

Ryc. 24. Ostrów Lednicki. Pierwotna morfologia wyspy. (G — gród, PG — podgrodzie, B — brama, wg J. Wrzesińskiego i M. Łastowieckiego)
Abb. 24. Ostrów Lednicki, Ursprüngliche Inselmorphologie (G — Burg, PG — Suburbium, B — Tor, nach J. Wrzesiński und M. Łastowiecki)

Trzecie z wyniesień aczkolwiek nie budzi dyskusji, jednak przestrzennie nie jest tak rozległe, jak to przedstawił wspomniany J. Wrzesiński (1993, ryc. 24, III). Calec osiąga tutaj bardzo niską wartość 110,50-110,60 m n.p.m. (wykop IV — ary 201-202), jedynie na północ od wykopu IV wypiętrza się do poziomu 111,60 m n.p.m. (badania autora w 1984 r.). W relacji do obniżenia w środkowej części grodu oraz na przedwalu zachodnim (gdzie calec wystąpił na poziomie 108, 50 – 109 m n.p.m.) widzieć tutaj zatem można wypiętrzenie.

Obok wyodrębnionych wyraźnie w pierwotnej topografii południowej części wyspy trzech wyniesień istotne znaczenie posiadać mogła również zatoka, jaką wydzielił w południowo-wschodniej części Ostrowa J. Wrzesiński (1993, 34, ryc. 25), a którą potwierdzają ostatnie badania paleotopograficzne (T. Schubert).

Także i pierwotna rzeźba terenu późniejszego podgrodzia ukształtowana była inaczej. Mniej więcej w jego centrum uformowało (na kierunku północny-zachód — południowy-wschód) przegłębienie wypełnione wodą (T. Schubert 1998, 29; J. Wrzesiński 1993, 34, ryc. 24). Dzieliło ono obejmujące większą część podgrodzia wyniesienie na dwie części — północną i południową. Wypiętrzenie to, zalegające 3 do 4 m ponad lustro wody miało od zachodu zbocza strome, opadało zaś łagodnie od wschodu i południa. Było ono przestrzennie mniejsze od zasiedlonego w X – XI w. obszaru w tej części wyspy.

W części środkowo-wschodniej podgrodzia występowała dość spora zatoka — większa z zatok wydzielonych na lednickiej wyspie (J. Radecka 1984, 18; T. Schubert 1998, 29-30; J. Wrzesiński 1993, ryc. 25).

Przedstawione ukształtowanie Lednicy jest, jak wynika to z analizy przeprowadzonych badań (por. T. Schubert 1998; J. Wrzesiński 1993, 1996), wynikiem zmian, jakie miały miejsce począwszy od 2 połowy IX w. (J. Górecki i in. 1994, 22, ryc. 1; M. Łastowiecki 1989, 27; J. Wrzesiński 1993, 33-34, ryc. 24). Kulminacja tych zmian ma miejsce w 2 połowie X w., kiedy wzniesiony zostaje wał obronny obejmujący m. in. najwyższe wyniesienie (I) w części południowej wyspy (J. Wrzesiński 1993, 34), a którego przebieg możemy obserwować do dzisiaj, oraz zespół kamiennych budowli wnętrza grodu, budynków drewnianych i całego systemu urządzeń związanych z zagospodarowaniem grodu i podgrodzia.

Tuż przed powstaniem tego grodu zrealizowano, jak się przyjmuje, podjęte z dużym rozmachem prace, mające na celu głównie wyrównanie powierzchni wyspy (m.in. częściowe zasypanie obniżenia przebiegającego na podgrodziu) oraz powiększenie jej przestrzeni pod zabudowę, która pojawia się wkrótce w niektórych rejonach zespołu grodowego w dużym zagęszczeniu (J. Górecki i in. 1994, 22; M. Łastowiecki 1989, 27).

Kolejne zmiany obserwowane na Lednicy, które nie wpływały już w przewadze na zmianę jej rzeźby, związane są już z rozwojem samego grodu (i jego zabudowy). Ich przebieg przedstawię później.

2. Konstrukcje obronne

2.1. Wał

Wśród elementów topografii Ostrowa Lednickiego bardzo ważną rolę zajmują jego fortyfikacje, okalające część południową wyspy wydzieloną w gród, w odróżnieniu od której część północna pozostaje nieobwarowana.

W literaturze dotyczącej Lednicy problematyka umocnień obronnych nie stanowiła dotąd samodzielnego problemu badawczego. Pewnie dlatego brak też, jak dotąd, bardziej szczegółowego omówienia konstrukcji wałowych. Niemniej problematyka ta przewijała się zarówno w pracach XIX-wiecznych, jak i współczesnych (A. Przeździecki 1869; I. Polkowski 1876; M. Sokołowski 1876; K. Żurowski 1953, 1975; A. Nowak 1965, 1966, 1972; M. Łastowiecki 1989; J. Wrzesiński 1993). Najstarsze,

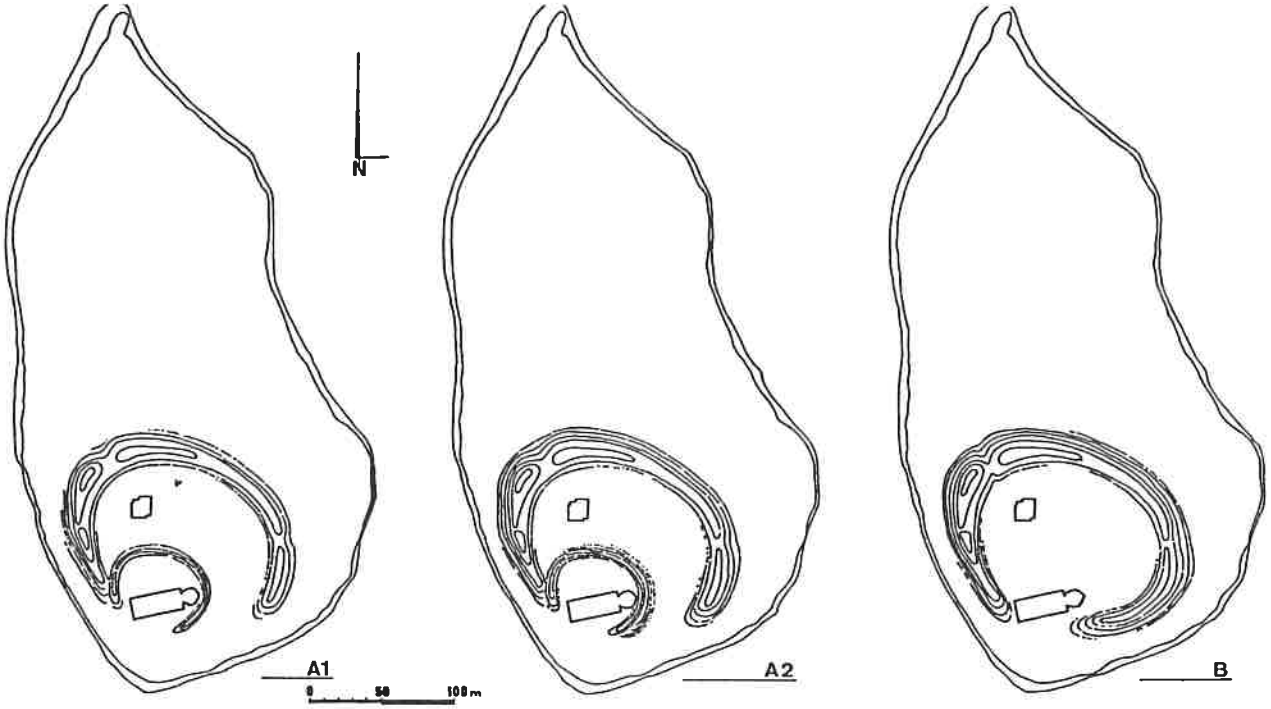

Ryc. 25. Ostrów Lednicki. Schemat rozwoju fortyfikacji. A1-A2: Faza I (2 poł. X — 1 poł. XI w.). A1. Wał z okresu 2 poł. X — ok. 1000 r., A2. Wał z ok. 1000 r — 1 poł. XI w., B. Faza II: Wał z końca XI w. (wg J. Wrzesińskiego)
Abb. 25. Ostrów Lednicki. Schema der Befestigungsentwicklung. A1-A2: Phase 1 (2. Hälfte des 10. — 1. Hälfte des 11. Jh.) A.1. Wall aus der 2. Hälfte des 10. Jh. — um 1000, A2. Wall aus ca. 1000 — 1. Hälfte des 11. Jh., B. Phase II: Wall aus Ende des 11. Jh. (nach J. Wrzesiński)

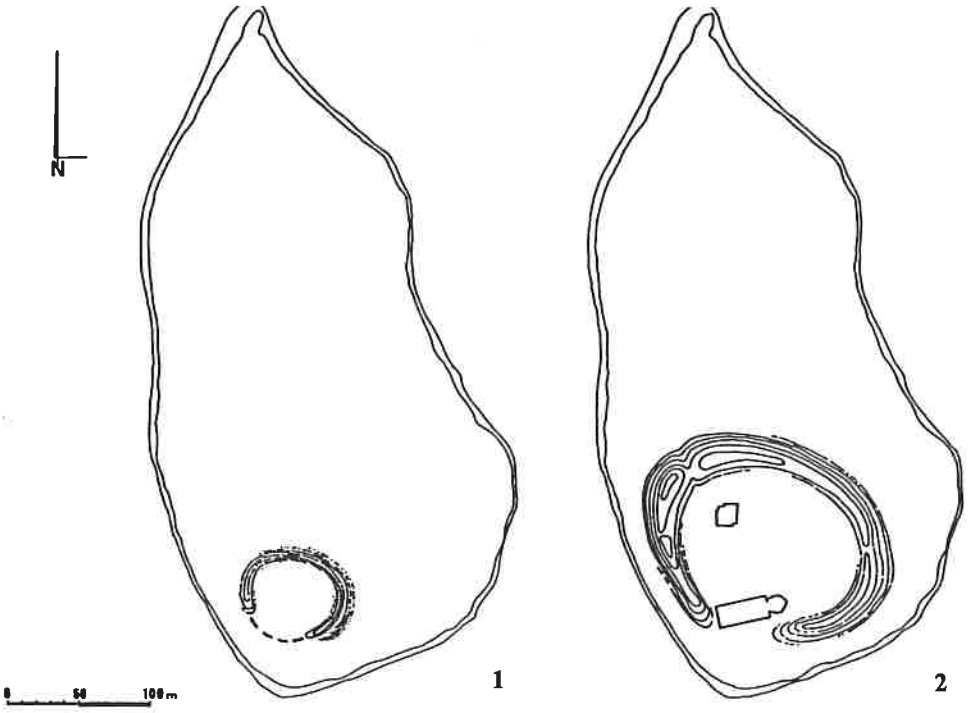

Ryc. 25A. Ostrów Lednicki. Fazy grodu 1. — I starsza (1 poł. X w.), 2. — II młodsza (2 poł. X w. — 2 poł. XII w.; wg autora)
Abb. 25A. Ostrów Lednicki. Burgsphasen. 1. — I ältere Phase (1. Hälfte des 10. Jh.), 2. — II jüngere Phase (2. Hälfte des 10. Jh. — 2. Hälfte des 12. Jh.; nach Verfasser)

XIX-wieczne informacje są bardzo ogólne. Najwięcej danych dostarczyły badania K. Żurowskiego (lub prowadzone pod jego kierunkiem w latach 1949 – 1955), A. Nowaka (1960 – 1965), M. Łastowieckiego (1978 – 1979) oraz prace z lat 80. i 90 (J. Górecki, M. Łastowiecki, J. Wrzesiński).

W wyniku dotychczasowych (nadal jednak niepełnych) badań w odniesieniu do lednickich umocnień obronnych zarysowały się 3 zasadniczo różniące się między sobą koncepcje, których autorami są K. Żurowski, A. Nowak oraz prowadzący ostatnie szerokopłaszczyznowe prace związane z omawianą fortyfikacją J. Wrzesiński.

Ważnych elementów do chronologizacji i charakteru umocnień dostarczyły również badania ratownicze, jakie prowadził M. Łastowiecki. Wszystkie te prace są aktualnie przedmiotem nie zakończonych jeszcze analiz.

Autor pierwszych w pełni naukowych badań wału grodowego K. Żurowski odsłonił na południe od palatium pozostałości, które zinterpretował jako relikty dwóch wałów — starszego i młodszego.

Wał starszy licowany hakami, o glinianym jądrze oraz drewniano-ziemnej konstrukcji przekładkowej łączył on z IX/X w. (tj. 2 fazą rozwoju wczesnośredniowiecznego osadnictwa wyspy w periodyzacji jego autorstwa).

Od tego biegnącego łukiem ku północy wału odróżnia się wał uznany za młodszy, a biegnący od wału starszego w kierunku wschodnim. Wał ten w wykopie VII nachodził na wał starszy, co stanowi ważny element do określenia wzajemnej relacji stratygraficznej i chronologicznej obydwu wałów.

Schyłek wału starszej fazy łączył Żurowski z końcem wieku X, zaś powstanie młodszego wału widział dopiero w okresie po najeździe Brzetysława (tj. w fazie IV rozwoju osadnictwa Lednicy; por. K. Żurowski 1953, 115 – 116, 119, 122, 124 – 125, 1975, 228 – 234).

Dla A. Nowaka konstrukcje, które K. Żurowski łączył ze starszym wałem stanowią wyłącznie warstwy niwelacyjne, których chronologię określa autor na 2 połowę X w. (80 % naczyń górą obtaczanych), związane z wyrównaniem terenu pod budowę widocznego dzisiaj wału (tj. młodszego wału Żurowskiego; A. Nowak 1965, 185, 1966, 186, 1972). Pogląd Nowaka podzielał również A. Łomnicki (1968, 46).

Ciekawych wyników dostarczyły badania M. Łastowieckiego, w których ustalił on, że konstrukcyjne warstwy uznane za resztki wału starszego (warstwa IX z sondaży II SO, I SO i I N) zalegały na warstwie z ceramiką bez śladów obtaczania, którą datował na IX lub początek X w. (M. Łastowiecki 1989, 23, 28-29, IA 1980 — Ostrów Lednicki).

Autor badań uchwycił 24 poziomy konstrukcji (w typie przekładki) starszego wału oraz ustalił szerokość jego podstawy na ok. 10 m. Na warstwę związaną ze starszym wałem nachodziła warstwa VIII c datowana na połowę X w. (60 % ceramiki całkowicie obtaczanej) oraz powstała w wyniku niwelacji starszego wału warstwa VIII, wskazująca z kolei na powstanie wału młodszego grodu w 2 połowie X w. (M. Łastowiecki 1989, ryc. 4).

Wreszcie wymieniony J. Wrzesiński w wyniku dotychczasowych (nadal jednak niepełnych) danych przedstawił kolejną periodyzycję lednickich fortyfikacji, którą ujął w ramach dwóch zasadniczych faz chronologicznych, w których wydzielił z kolei 3 fazy rozbudowy konstrukcji wałów (ryc. 25; wcześniej autor ten przedstawił próbę ujęcia rozwoju umocnień wyspy różną jednak od jego aktualnej koncepcji — por. J. Wrzesiński 1993).

Pierwsze konstrukcje objęły obszar największego wyniesienia, leżący w południowo-zachodniej partii współczesnej wyspy. Zbudowane z gliny i kredy jeziornej wzgórze zajmowało powierzchnię o wymiarach ok. 40 x 60 m. Jego zbocza opadały stromo w kierunku wschodnim i południowym — o ok. 3 m i ok. 1,5 m od północy.

Pierwotny — mniejszy — wał, oparty o skłon zewnętrzny tego wyniesienia, wzniesiono z układanych przemiennie warstw (jedna wzdłuż, druga w poprzek) bierwion. Podstawa tego wału osiągała szerokość ok. 2,5 m, konstrukcje drewniane przesypano gliną. Od strony wewnętrznej ta partia umocnień opierała się o wzgórze na wyciętych w jego zboczu uskokach. Dodatkowo konstrukcję tę stabilizowano rowami wcinającymi się w zbocze wzgórza, w których układano także drewniane elementy konstrukcyjne.

Zbudowany w ten sposób wał nie tworzył pełnego (zamkniętego) okręgu, bowiem od strony południowo-zachodniej nie odkryto dotąd jego konstrukcji.

Zarówno moment powstania, pełen przebieg oraz szczegóły konstrukcyjne widocznego dzisiaj, tzw. dużego wału nie są, według Wrzesińskiego, w pełni jasne. Z dotychczasowych obserwacji można wysnuć wniosek, iż powstał on (jego główny zrąb, gdyż rozbudowywany mógł być przez dłuższy okres czasu) w tym samym czasie, co mniejszy wał. Wskazuje na to zachodnie zakończenie ciągu obronnego (wykop III A. Nowaka) o identycznym wypełnisku, jak zaobserwowane w uprzednio opisanym wale.

W dalszych partiach dużego wału (rozpoznanego w niewielkim zakresie) obserwujemy podobny sposób budowy, choć zmienia się wypełnisko międzykonstrukcyjne. Omawiane konstrukcje biorą swój początek na wysokości zachodniej ściany palatium i biegną na północ, zataczając następnie szeroki łuk i obejmując obszar o powierzchni ok. 120 m. (wschód-zachód) na 100 – 110 m. (północ-południe). Ich wschodni skraj nie dochodził do mniejszego wału przebiegając mniej więcej w odległości 65 m na wschód od palatium.

W sąsiedztwie zakleśnięcia dużego wału (bramy grodowej) i dalej na wschód wał osiąga największą wysokość 6 – 8 m (od strony zewnętrznej). Badania prowadzone w latach 80. — w rejonie wewnętrznego skłonu wału północnego (J. Górecki) ujawniły obecność niższego pomostu od wnętrza wału, którego szerokości nie udało się określić. Kolejne z prowadzonych na tym wale prac potwierdziły obecność kamiennego płaszcza wzmacniającego jego zewnętrzny skłon, a zalegającego na odcinku od bramy grodowej w kierunku obniżenia wschodniego w linii wału.

Współcześnie największa szerokość wału osiąga u podstawy ok. 30 m. Na tak znaczne rozmiary składa się rozsypisko wału i stwierdzone na podstawie badań teledetekcji i elektrooporowych, 2 poziomy konstrukcji drewnianych. Mogą one odpowiadać dwóm fazom rozbudowy — poszerzania i podwyższania tej partii konstrukcji obronnych.

Drugą fazę umocnień zaobserwowano także na mniejszym wale od zewnętrznej strony pierwotnego ciągu konstrukcji o gliniastym wypełnisku — do skłonu tych umocnień (od południa, wschodu, a być może i północy) dobudowano nowe konstrukcje, układane w „jodełkę" w dwóch równoległych stosach biegnących wzdłuż linii wału.

W partiach spągowych elementy drewniane osiągają długość do 200 cm tworząc konstrukcję przekładkową. Elementy konstrukcji drewnianej nie były układane w ten sam sposób na jednym poziomie, gdyż sposób ich zalegania zmieniał się, jak można sądzić, prawdopodobnie co około 4,5 m — uchwycono tu 3 stosy belek.

Konstrukcje zaliczone do trzeciej fazy umocnień obronnych odkryto na południe od murów palatium. Wypełniają one przerwę między wałem mniejszego i dużego grodu. Są to konstrukcje drewniano-ziemne, których elementy drewniane układane są prawie wyłącznie prostopadle do kierunku przebiegu całego układu. Są one najmniej rozpoznane ze wszystkich dotychczasowych umocnień.

Zaobserwowane zróżnicowanie konstrukcji obronnych pozwoliło J. Wrzesińskiemu na sformułowanie hipotezy o funkcjonującym równocześnie na wyspie (przez pewien okres czasu) dużym grodzie z wydzielonym mniejszym wałem odrębnym wewnętrznym grodem.

W fazie I (2 połowa X – połowa XI w.) na Ostrowie Lednickim zbudowano gród dwuczłonowy — mniejszy wał otaczał jedynie wzgórze z palatium, zaś wał większy okalał znacznie rozleglejszy obszar, na którym znalazł się m. in. kościół. Wał ten nie tworzył jednak pełnego — zamkniętego okręgu.

Około r. 1000 (wraz z przebudową palatium) mogła mieć również miejsce przebudowa wałów, polegająca na ich poszerzeniu i podwyższeniu.

Kolejną II fazę (koniec XI w.) wyznacza ostatnia przebudowa wałów, która wiązała się z wypełnieniem przez nowo wybudowany odcinek wału wolnej dotąd przestrzeni od strony południowo-wschodniej (por. ryc. 25). Jednocześnie wał mniejszy (okalający palatium) ulega likwidacji — przynajmniej od strony północnej i wschodniej — w rezultacie powstaje znacznie większy gród właściwy (J. G.; w tym miejscu pragnę podziękować kol. J. Wrzesińskiemu za udostępnienie mi wyników jego badań).

Jak zatem widać, J. Wrzesiński dokonał ważnej korekty w odniesieniu do ustalonej dotąd chronologii starszego gródka, którego powstanie łączono z przełomem IX i X w. (Żurowski, Łastowiecki), a który w ujęciu tego autora powstał dopiero w 2 połowie X w., stanowiąc część rozleglejszej — dwudzielnej fortyfikacji, złożonej z mniejszego gródka i obszaru otoczonego większym wałem, który to wał, co zastanawiające, doprowadza ten badacz początkowo na odległość 65 m na wschód od palatium (gdzie wał ten, według niego, kończy się). Wstawienie brakującego fragmentu wału łączy Wrzesiński z końcem XI w. (por. wyżej).

Przesłanką do datowania wału interpretowanego dotąd jako starszy jest dla tego badacza warstwa z materiałem ceramicznym z 1 połowy X w., zalegająca pod konstrukcjami tego wału na odcinku południowym wykopu I/83.

Zasadnicza kontrowersja w odniesieniu do dotychczasowego stanu rozpoznania umocnień obronnych Ostrowa Lednickiego dotyczy więc głównie ich chronologizacji oraz kolejnych etapów rozbudowy. W istocie prace te już dzisiaj pozwalają na wydzielenie, w oparciu o ustalenia dendrochronologii (por. M. Kara, M. Krąpiec 2000, 318, ryc. 8) oraz materiały archeologiczne, trzech faz rozbudowy wału dużego grodu (na jego odcinku zachodnim, a które można, jak mi się wydaje, łączyć z pozostałą częścią tej fortyfikacji) związanych z 2 połową X w. (do ok. 977 r. — faza I), latami od ok. 977 r. do połowy XI w. (faza II) oraz 2 połową XI w. (po połowę XII w.; faza III).

W świetle prowadzonych prac weryfikacyjnych problemy te znajdą, jak można sądzić, w niedługim czasie rozwiązanie. Póki co, skłonny jestem z uwagi na, po pierwsze: zaobserwowany przez M. Łastowieckiego w rejonie palatium i kaplicy układ stratygraficzny, w którym na konstrukcje wałowe mniejszego — starszego gródka nachodziły warstwy z materiałem z 2 połowy X w., po drugie: stwierdzony w badaniach K. Żurowskiego (wykop VII) sposób zalegania nawarstwień konstrukcyjnych w którym na wał mniejszego grodu nachodziły warstwy konstrukcyjne związane z większym grodem, uznać konstrukcje mniejszego grodu za starsze (z 1 połowy X w.), niż czyni to J. Wrzesiński, wał zaś dużego grodu łączyć z okresem, w którym ów starszy gródek już nie funkcjonuje, tj. z 2 połową X w. W ramy tej fortyfikacji włączyć również, według mnie, należy ten odcinek wału, który Wrzesiński łączy z ostatnią fazą jego rozbudowy (z końcem XI w.). Z kolei zaobserwowane przez J. Wrzesińskiego poszerzenie mniejszego wału, to najpewniej efekt jego naprawy lub przebudowy trudnej jednak do precyzyjnego datowania, a poświadczającej zmiany zachodzące w topografii południowej części wyspy.

Na obecnym etapie badań nie widzę podstaw do uprawomocnienia koncepcji o wydzieleniu osobnym wałem obszaru wokół palatium (a tym samym dwudzielnym wale grodowym) i datowaniu mniejszego wału dopiero na 2 połowę X w.

Uzyskane wstępnie wyniki archeologicznych weryfikacji, dane dendrochronologii oraz rezultaty starszych badań (Żurowski, Łastowiecki) skłaniają do wydzielenia na Lednicy dwóch zasadniczych faz osadnictwa grodowego: starszej — z niewielkim grodem, z 1 połowy X w. i młodszej (datowanej od 2 połowy X w. do połowy XII w. — od tego bowiem czasu osadnictwo obejmuje teren wałów) — z dużym pierścieniem umocnień i potwierdzonymi kilkoma fazami przebudowy wałów (por. ryc. 25A.).

2.2. Brama

W koronie wału grodowego rysują się dziś wyraźne obniżenia, które dostrzegamy w jego północno-zachodniej części, od strony wschodnicj oraz czytelna przerwa położona w części południowej wału. Spośród wymienionych obniżeń z wałem funkcjonalnie wiązało się zaklęśnięcie północno-zachodnie, 2 pozostałe są wtórne — powstały wskutek zmian dokonanych w związku z pracami prowadzonymi na Ostrowie Lednickim w XIX w.

Zaklęśnięcie północno-zachodnie oznaczone jako „wał przecięty" widzimy na planie ks. Anzelma Wojciecha Bradziszewskiego wykonanym w latach 1830-1841 (J. Ryl, W. Ziętarski 1991, 362). Innych przejść w wale kanonik gnieźnieński nie oznaczył — sądzić więc można, że wówczas jeszcze one nie istniały. Dwie przerwy w wale dostrzegamy na planie wyspy opublikowanym nieco później przez Edwarda hr. Raczyńskiego (1843, II, 375).

I. Polkowski w opisie lednickich ruin wydanym w 1876 r. przytacza artykuł hr. Beliny Węsierskiego (drukowany w „Warcie" w 1875 r.), w którym Węsierski wymienia dwie bramy, z których jedna „była ku północy, a druga ku wschodowi od Gniezna". Z bramami wiąże on też „ślady dwóch braci, czyli wjazdów murowanych i to ozdobione kamieniem travertino" (podaję za I. Polkowskim 1876, 43 – 46).

W wydanej w tym samym roku pracy Mariana Sokołowskiego na planie grodu oznaczono już 3 przerwy w wale: północną, wschodnią i południową (1876, fig. 5). O przecięciu południowym pisze Sokołowski, że wykonano je w ostatnich latach w celu łatwiejszego wywiezienia ziemi przykrywającej ruiny (1876, 8).

Jak dotąd badania podjęto jedynie w rejonie domniemanej bramy wschodniej, gdzie w zlokalizowanym od zewnętrznej strony wału wykopie nie natrafiono na ślady bramy oraz drogi, która najpewniej musiałaby biec tędy w przypadku funkcjonującej w wale wschodniej bramy (badania autora w 1991 r.; por. I.A. — badania z 1991 r. — w druku).

W świetle przedstawionych uwag jako element systemu obronnego rezydencji lednickiej ostaje się wyłącznie północno-zachodnie zaklęśnięcie w wale, które można jednoznacznie interpretować jako pozostałość monumentalnej bramy grodu skonstruowanej w najwyżej wypiętrzającej się partii wału (ryc. 24). Na skłonach omawianego zaklęśnięcia dostrzec można jeszcze dzisiaj dużych rozmiarów kamienie użyte być może w konstrukcji bramy.

W tym miejscu warto dodać, że różne sposoby rozwiązań konstrukcyjnych bram znamy z krajów słowiańskich i germańskich (por. B. Dzieduszycka 1977, 92-94 i cyt. tam literatura), zaś wczesnopiastowską bramę rozpoznano w wyniku badań grodu ze schyłku X — początku XI w. w Kaszowie koło Milicza. Bramę tego grodu uformowano w 7 m długie przejście, licowane kamienną ścianą od zachodu Z drugiej strony, od wschodu, przejście chronione było przez drewnianą basztę o kamiennych podwalinach, która przylegała do brukowanej jezdni bramy. Dalszą część bramy tworzył pomost z belek spoczywających na legarach. Łączna głębokość przejścia bramy wynosiła ok. 13 m (B. Dzieduszycka 1977, 91 – 92).

Reprezentujące wczesnopiastowski horyzont rozwoju urządzeń bramnych wejście wiodące do grodu kaszowskiego wnosić może bardzo ciekawy materiał porównawczy do nie rozpoznanej dotąd bramy grodu lednickiego, która jak można sądzić na podstawie szerokości stopy wału północnego pozostawać może w typie bramy z frontalnym wejściem i długą szyją.

Z bramą grodową, o szyi usytuowanej na zewnątrz, wiąże się ostatnio słynną lednicką arkadę, dla której K. Żurowska typuje 2 miejsca lokalizacji — południowo-zachodnie i południowo-wschodnie (K. Żurowska i in. 1993, 207-208). Obydwa wymienione przez autorkę miejsca lokalizacji arkady należy w świetle przedstawionych faktów odrzucić, a przyjąć raczej jej lokalizację w pałacowej auli, jak uczynił to A. Kaszubkiewicz (1996).

2.3. Zagłębienie w rejonie przedbramia — tzw. fosa

W systemie fortyfikacji lednickiej doszukiwano się również fosy (G. Mikołajczyk 1963). Jej przebieg wiązano z wałem północnym, u którego podnóża (w rejonie bramy oraz po jej wschodniej stronie) rysuje się w terenie wyraźne zagłębienie, okresowo zresztą i dzisiaj zalewane spływającymi z wyższych partii suburbium wodami.

Przeprowadzone przez G. Mikołajczyk badania wykluczyły istnienie fosy (1963, 213-214), zaś charakter zagłębienia na przedbramiu wypełniającego się w okresach zwiększonych opadów wodą sugeruje, że stanowić ono mogło rodzaj rowu niekiedy suchego, niekiedy zaś wypełnionego wodą — znaczenia jego jako elementu zabezpieczenia grodu na przedpolu bramy nie można nie dostrzegać.

2.4. Umocnienia przybrzeżnych partii wyspy

W systemie inżynieryjnej zabudowy wyspy funkcjonowały również różnego typu konstrukcje związane z jej brzegiem oraz nadbrzeżem, a zapewniające skuteczną ochronę przed wysokimi falami latem oraz napierającą krą i lodem zimą (J. Górecki 1994, 48).

Od narażonej częściej na silny opór fali (kry) zachodniej strony Lednicy skonstruowano cały system pionowych i ukośnie wbitych pali (wchodzących częściowo w jezioro). Usytuowanie ich po zewnętrznej stronie drogi zapewniało (wraz ze skrzyniami drewnianymi, które scharakteryzuję później) także ochronę przed jej rozmywaniem (A. Nowak 1966, 187).

Również na odcinku na południe od kaplicy pałacowej ochrona brzegu wyspy oraz blisko usytuowanego wału możliwa była już w X w. dzięki drewnianym konstrukcjom i kamiennemu falochronowi (I. A. 1986, s. 139; J. Górecki i in. 1993, 30). Rolę falochronów pełniły także gęsto rozmieszczone pale z towarzyszącymi im plecionkowymi ściankami, oddzielające domy w części wschod-

niej podgrodzia od zatoki wyspy (I. A. 1973, 197; 1974, 189; J. Górecki i in. 1994).

2.5. Mosty

Elementem systemu obronnego grodu lednickiego były również mosty wraz z ich przyczółkami, spełniające obok ważnej funkcji militarnej także rolę w komunikacji wyspy z lądem.

Dwa mosty łączące wyspową rezydencję z lądem stałym były ostatnio przedmiotem rozległych badań prowadzonych pod wodą — na linii ich przebiegu. O ile starsze z tych prac podjęte w 1961 r. doprowadziły do odkrycia reliktów mostu zachodniego, jak i pierwszej (skromnej zresztą) inwentaryzacji wycinka reliktów tegoż mostu oraz jego rekonstrukcji (K. Anderszowa i in. 1963, 225- 28, ryc. 4, 5), o tyle badania podwodne przeprowadzone w latach 80. i 90. objęły zarówno rozległe penetracje mostu zachodniego oraz doprowadziły do długo oczekiwanego odkrycia krótszego z mostów prowadzącego ze wschodniej części podgrodzia ku gnieźnieńskiemu brzegowi jeziora (A. Kola, G. Wilke 1985, 1989, 1991, 2000; A. Kola 2000; G. Wilke 2000 oraz maszynopisy tych autorów dotyczące badań mostów złożone w archiwum MPP na Lednicy).

2.5.1. Most zachodni — „poznański" (długi)

Most zachodni usytuowany został w części zachodniej lednickiego podgrodzia, nieopodal przebiegającej w jego pobliżu drogi, około 280 m od południowego skraju wyspy. Brzeg w miejscu, gdzie most dochodzi do wyspy jest łagodny (płaski), podobnie zresztą, jak i znane z badań miejsce jego styku z lądem stałym po zachodniej stronie Jez. Lednickiego (M. Łastowiecki 1996). Długość mostu wynosi 440 m, co pozwala uznać go za najdłuższy ze znanych dotąd mostów z czasów monarchii wczesnopiastowskiej (ryc. 26).

W badaniach wcześniejszych (lata 60.), jak i podczas ostatnich archeologicznych prac prowadzonych przez Zakład Archeologii Podwodnej UMK w Toruniu, a kierowanych przez A. Kolę i G. Wilkego odkryto w jeziornym namulisku dennym podstawowe elementy konstrukcyjne tego mostu.

Czytelne są na dnie jeziora 2 rzędy pali zalegających w każdym z rzędów pasem o szerokości dochodzącej nawet do 5 m (A. Kola, G. Wilke 1989, 88 i ryc. 9). Pale nie tworzyły w rzędach regularnych układów, zaś ich wyjątkowo szerokie zaleganie nie pozwala przesądzać szerokości mostu (rozstawu filarów) oraz długości jego poszczególnych odcinków (rozstawu przęseł). Palom towarzyszyły pełnowymiarowe stężnie, których długość wynosiła 6,24 m, przy średnicy 25-30 cm. Zaopatrzone one zostały w otwory (o wymiarach 12 x 36 cm) odległe od siebie o 4,80-4,90 m.

Trudno rekonstruować most zachodni. Badacze w latach 60. (K. Anderszowa i. in. 1963, 226, ryc. 5) uczynili to jedynie na podstawie jednego pasa pali. A. Kola i G. Wilke podchodzą do zagadnienia rekonstrukcji mostu tego ostrożniej, ujmując je następująco: podstawowym elementem przęsła były dwie wiązki filarowe, składające się z kilku pali, które spięte były nad lustrem wody stężniem poprzecznym. Poszczególne przęsła spięte z kolei stężniami podłużnymi tworzyły dopiero podstawę dla konstrukcji mostu.

Na podstawie rozpoznanych z drugiego z lednickich mostów oraz jego przyczółka gatunków drewna (por. niżej), wśród których przeważała dębina, sądzić można, że identycznych rodzajów drewna używano do konstrukcji mostu zachodniego. Zasadniczym problemem pozostaje zagadnienie chronologii tego mostu, którego datowania nie można obecnie przesądzać.

Opierając się na zaobserwowanej na dnie jeziora warstwie pożarowo-rumowiskowej Andrzej Nowak łączył most zachodni z fazą II funkcjonowania lednickiego kompleksu osadniczego, tj. okresem 2 połowy X w. do lat 30. XI w. (najazd Brzetysława; K. Anderszowa i in. 1963, 228, A. Nowak 1972). Na połowę X w. jako na okres, w którym powstał most długi wskazuje w oparciu o analizę zespołów ceramicznych z jego otoczenia (65% naczyń górą obtaczanych; M. Łastowiecki 1989, 24, 28, tab. 2). Funkcjonował on również i w 1 połowie XI w. Początkowo okresu, w którym most ów przestał egzystować autor ten nie określa, później w oparciu o wyniki badań mostu od strony zachodniego brzegu Jez. Lednickiego, właśnie z końcem 1 połowy XI w., powiązał jego schyłek (M. Łastowiecki 1996).

A. Kola i G. Wilke początkowo wskazywali na jego XI-wieczne pochodzenie (1989, 89), później zaś w nawiązaniu do wstępnej (większej) serii datowań dendro na rok 963/64, jako na datę jego wzniesienia (A. Kola, G. Wilke 2000, 49). Uściślenie datowań mostu możliwe było dzięki krakowskiemu badaczowi Markowi Krąpcowi, który analizując odpady z warstwy budowlanej mostu pobrane na „brzegu poznańskim" Jez. Lednickiego, jak i wycinki jego pali nośnych wydatował budowę na zimę 963-64 r. (referat wygłoszony 16. 12. 1992 r. w Muzeum Archeologicznym w Poznaniu, a także M. Krąpiec 2000a, mpis). Naprawy (przebudowy) mostu łączył ten autor z latami 981, 995, 1007-1008, 1015-1018, 1022 i 1033. Naprawa w latach 30. XI w. była według niego ostatnią jaką przeszedł ów most (por. ryc. 26).

Wspomnieć tutaj trzeba, że pozaceramiczne zabytki ruchome, których znaczną ilość odkryto na linii mostu oraz w jego sąsiedztwie użytkowane były w szerszych granicach chronologicznych zamykających się w okresie X – XIII w. (A. Kola, G. Wilke 1989, 90-94, ryc. 12, 14), zatem nie mogły one precyzyjnie wyznaczyć datowania mostu; jedynym ważnym wskaźnikiem dla zagadnienia jego chronologii było zaś datowanie warstw z poznańskiego brzegu jeziora wskazujące na czasy pierwszych Piastów jako na okres funkcjonowania mostu i jego przyczółka (M. Łastowiecki 1996).

2.5.2. Most wschodni — „gnieźnieński" (krótki)

Krótszy z lednickich mostów, którego długość wynosiła około 170 m (a wraz z przyczółkami dochodziła do

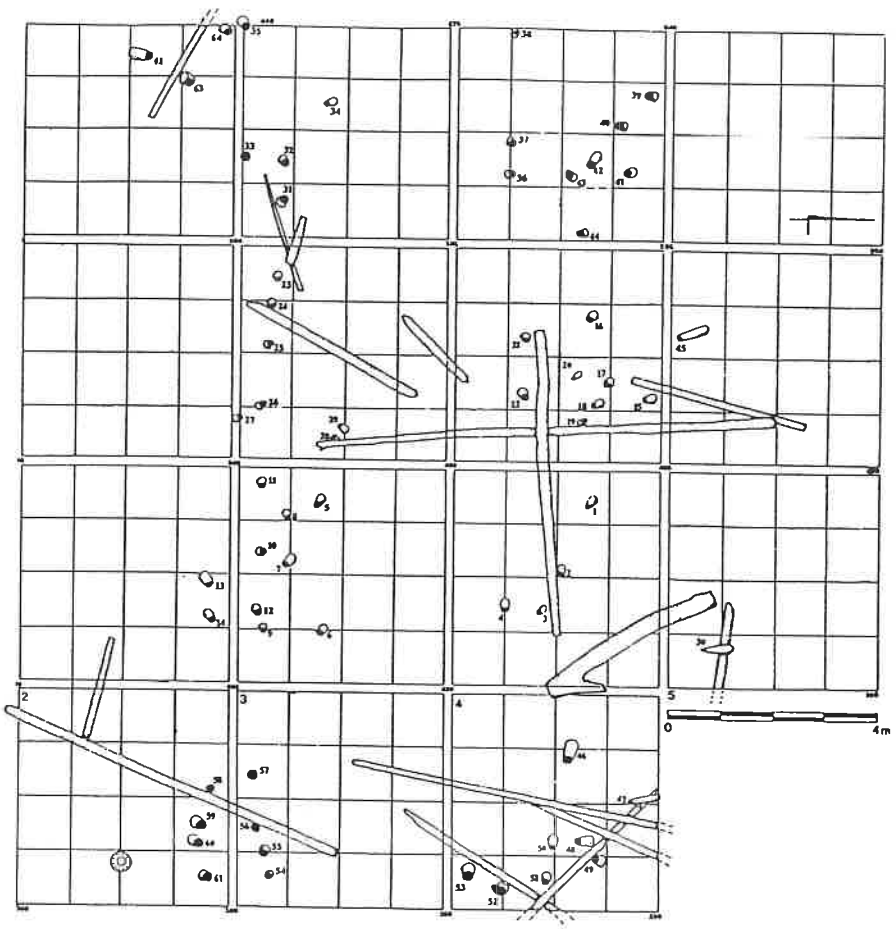

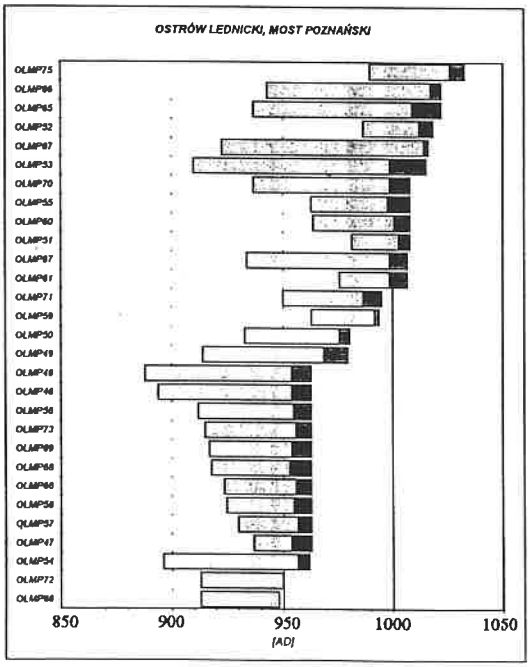

Ryc. 26. Ostrów Lednicki. Fragment reliktów mostu poznańskiego (wg A. Koli i G. Wilkego) oraz jego analiz dendrochronologicznych (wg M. Krąpca)

Abb. 26. Ostrów Lednicki. Fragment der „Posener" Brückenrelikte (nach A. Kola und G. Wilke) und Ergebnisse deren dendrochronologischen Analysen (nach M. Krąpiec)

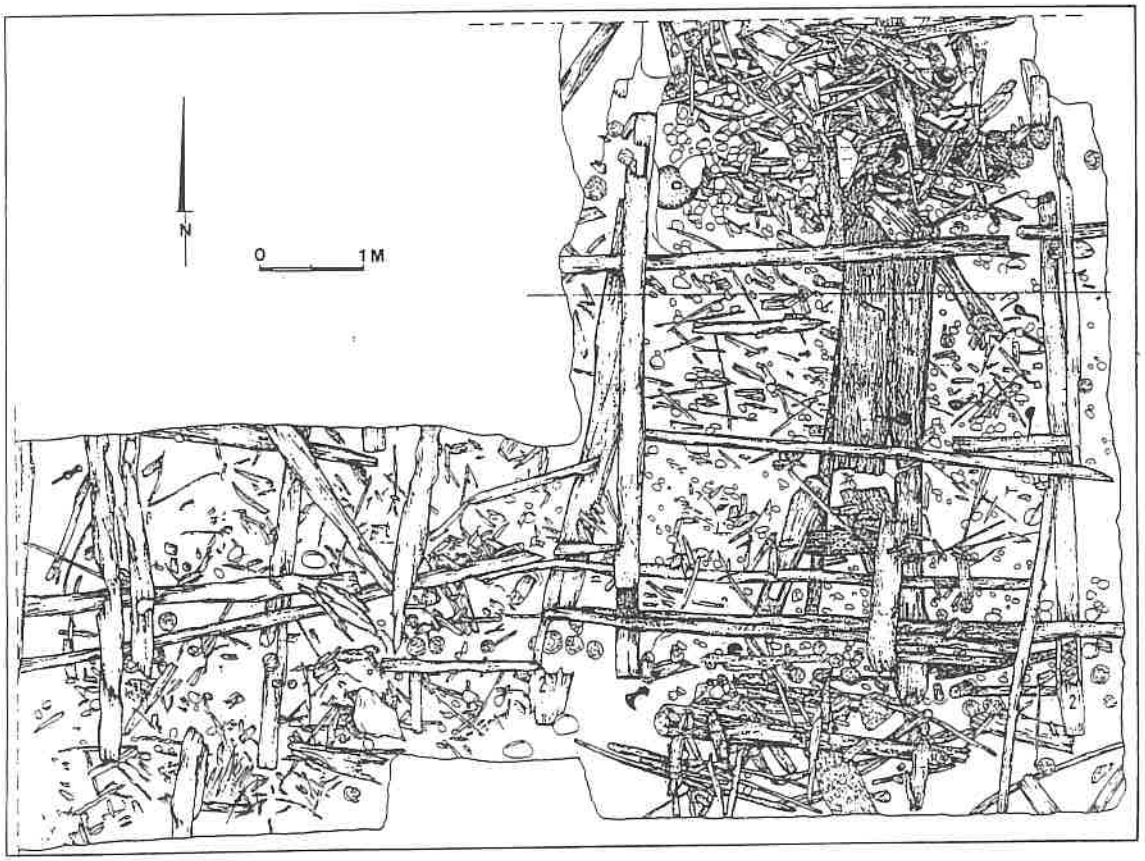

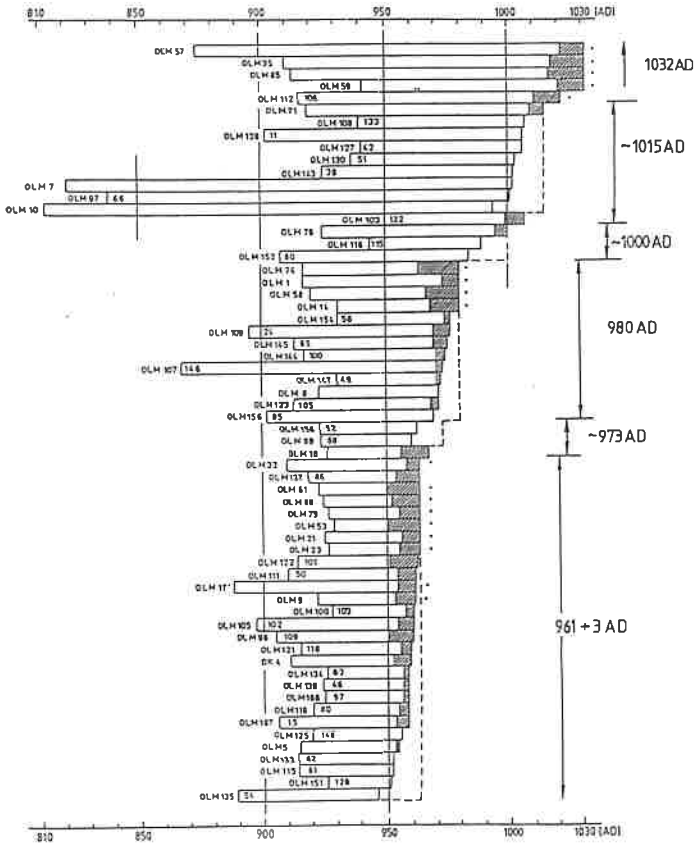

Ryc. 27. Przyczółek lednickiego mostu wschodniego (z 2 poł. X — XII w., wg M. Łastowieckiego) oraz wyniki jego dendrochronologicznej analizy (wg M. Krąpca)
Abb. 27. Brückenkopf der Ostbrücke von Lednica (aus der 2. Hälfte des 10. — 12. Jh., nach M. Łastowiecki) und Ergebnisse deren dendrochronologischen Analysen (nach M. Krąpiec)

200 m) łączył lednickie podgrodzie, ściślej wschodnią jego część z tzw. gnieźnieńskim brzegiem Jez. Lednickiego. Od strony tego brzegu teren opada łagodnie w kierunku jeziora, w którego toni widoczne są jeszcze dzisiaj gołym okiem wystające pale mostowe (!), z kolei od strony wyspy most dochodził do zarysowującej się tu w X w. zatoki.

Odkryty w 1982 r. most był przedmiotem badań od roku następnego — badania podwodne kontynuowano z przerwami do 1. połowy lat 90. (A. Kola, G. Wilke 1985, 1991, 2000; A. Kola 2000; G. Wilke 2000 oraz niepublikowane sprawozdania z badań mostu autorstwa wymienionych — archiwum MPP; M. Krąpiec 2000).

Rezultatem tych badań było zinwentaryzowanie na dnie jeziornym kilkuset pali, zlokalizowanych podobnie, jak przy dłuższym z mostów, w dwóch wyraźnych rzędach. Obok pali odkryto całe i zachowane we fragmentach stężnie, z których pełnowymiarowy był ponad 50 cm dłuższy od stężni mostu poznańskiego i dochodził do 6,80 m długości. Jego gniazda czopowe oraz odległość między nimi (wynosząca 5,08 m) były także większe od zaobserwowanych przy stężniach zachodniego mostu. Drugi rodzaj stężni należał do stężni krótkich — o długości 4,80 m, z otworami oddalonymi na odległość 4,00 m. Inne odsłonięte elementy mostu, to pochodzące z jezdni dranice szerokości 30-52 cm i grubości 4,5-6,0 cm oraz belki z usztywnień konstrukcyjnych.

Stężnie dłuższe stanowiły elementy łączące wzdłużnie poszczególne przęsła mostu, zaś krótsze ze stężni (poprzeczne) wyznaczały jego szerokość jezdną (A. Kola, G. Wilke 1991, 51; por. też G. Wilke 2000, 57-71, ryc. 3, 5-8).

Jak ustalono konstrukcja mostu opierała się na wiązkach filarowych (5 pali) oraz stężniach i legarach na których ułożono jego jezdnię z wykorzystaniem jako surowca głównie dębiny, incydentalnie zaś wiązu, pochodzącego w zasadniczej masie z drzew 20 – 50 letnich (M. Krąpiec 1992, 1993).

Problemu chronologii mostu początkowo nie rozstrzygali A. Kola i G. Wilke podnosząc jedynie szerokie granice chronologiczne (X – XII w.) bogatego zespołu zabytków z nim związanych (1991, 57), ostatnio zaś wsparli datowanie mostu o chronologię wieku drewna pochodzącego z jego konstrukcji (2000, 45-49; G. Wilke 2000, 64-65).

Dla M. Krąpca most „gnieźnieński" funkcjonował w okresie od zimy 963/964 r. do około 1040 r. — poza ostatnią z dat badacz ten nie dostrzega jakiejkolwiek możliwości jego dalszego użytkowania. Dla mostu wyznacza on implicite 3 fazy chronologiczne, dla których daty graniczne związane są z jego naprawami (lub przebudową). Daty te oznaczono na 980/981 r. (zima lub rok następny — zatem fazę I datuje na okres 963/64 – 980/81), około 1015 r. (faza II) i zimę 1032/33 r. (ostatnia naprawa, przy czym próby z niej odnoszą się wyłącznie do przyczółka tego mostu; M. Krąpiec 1993, 3, 1998, 264, fig. 9, 1998, 2000, 52-54 i tab. 2; por. też ryc. 27).

Jak widać chronologia mostu wschodniego (ściślej dendrochronologia) wskazuje, że funkcjonował on (analogicznie jak most długi) stosunkowo krótko, bo około 75 lat — do schyłku lat 30.-tych XI w. Znacznie dłużej użytkowano przyczółek tego mostu, co nie stoi w sprzeczności z powolnym zanikiem funkcji mostu wschodniego po jego zniszczeniu w 1039 r. (G. Wilke 2000, 65; M. Łastowiecki 1993, 152, 2000, 46)

Spojrzenie na obydwa mosty wyspowej rezydencji lednickiej nieodparcie wiedzie nas ku podobnym do nich urządzeniom komunikacyjnym. Rzecz jasna wczesne przeprawy mostowe istnieć niewątpliwie musiały w takich grodach, jak położona na warciańskiej wyspie rezydencja poznańska, most — groblę znamy z Giecza, liczne terasy sprzyjały usytuowaniu przez Wisłę mostów łączących akropolową rezydencję wawelską z przeciwległym brzegiem tej rzeki, podobna sytuacja istnieć musiała przy wiślickiej przeprawie przez Nidę, czy wreszcie przy nadsańskiej przeprawie w Przemyślu.

Elementy, które jednoznacznie wiązać możemy z reliktami mostów znamy m. in. z Kołobrzegu — Budzistowa, Kruszwicy (XI – XIII w.), Mogilna (X – XII w., A. Kola, G. Wilke 1985a, 226, 235, 2000, 68-69), czy wreszcie z położonego na południowy-zachód od grodu lednickiego grodziska w Górze, gm. Pobiedziska (badania H. Kóčki-Krenz i A. Sikorskiego).

Z terenu Niemiec przytoczyć warto zbliżone do lednickich mosty z XI – XIII w. znane Jez. Teterow (z których dłuższy dochodził do 750 m długości), czy też 2 kolejne mosty odkryte w Jez. Ober-Űckersee, funkcjonujące w wieku XII (W. Unverzagt, E. Schuldt 1963; J. Herrmann 1966), z których pierwszy osiągał długość 2200 m (!); G. Wilke 2000, 68 – 69).

Analogicznie jak uczynili badacze niemieccy szacujący ilość drewna użytego do konstrukcji mostów znanych z Ober-Űckersee G. Wilke określił ilość masy drewna jaką musiano zabezpieczyć dla budowy mostu krótkiego (2000, 67 – 68; podobne wyliczenia przedstawiłem już wcześniej wraz z J. Wrzesińskim w popularno-naukowym folderze o badaniach podwodnych). Znając długość stężni mostu ustalił, że stężni wzdłużnych musiano przygotować 72, poprzecznych zaś 36. Z kolei dranic na jezdnię mostu zużyto 400 większych (o szerokości 48-52 cm) i 100 mniejszych, legarów pod jezdnię 220-260, zaś pali (biorąc pod uwagę ich występowanie w 72 wiązkach po 5) łącznie 360. Dla drugiego z lednickich mostów wyliczenia te kształtować się będą proporcjonalnie do jego długości.

2.6. Lednickie przyczółki mostowe

Z mostami funkcjonalnie są związane ich przyczółki, z których rozpoznano w całości przyczółek mostu wschodniego (M. Łastowiecki 1993, 2000), częściowo zaś także i drugi z przyczółków, jednoznacznie uznany przez jego odkrywcę w całej partii brzegowej wyspy za pozostałości mostu (A. Nowak 1965, 186).

Z przyczółków uwagę skupię na kompleksowo poznanym przyczółku krótszego z mostów, bardzo dobrze osadzonym w układzie sedymentacyjnym warstw wschodniej części wyspy (ryc. 27). Miejsce, gdzie natrafiono na ten przyczółek stanowiło w X w. północny skraj zatoki, wci-

nającej się około 50 m w wyspę (M. Łastowiecki 1993, 133).

Warunki środowiskowe sprawiły, że elementy konstrukcji przyczółka mostu „gnieźnieńskiego" zachowały się znakomicie. Na ich podstawie można było odtworzyć konstrukcję jego przęsła zbudowanego z dwóch wieńców filarowych, z których każdy tworzyło 3 do 5 pali. Zakończenia trzech pali osadzone były w usytuowanym poprzecznie do nich stężniu, ściślej wchodziły w otwór (50 x 12 cm) wycięty nieopodal skraju stężnia. Pozostałe 2 pale, tzw. stabilizujące, wzmacniały wieniec dochodząc do głównych pali nośnych z dwóch stron — poniżej stężnia (i wbijane były ukośnie). Średnica pali wynosiła 15-20 cm, były one nieokorowane i zaostrzone na 50-100 cm oraz tyleż samo wbijane w podłoże.

Na takiej konstrukcji nośnej wspierały się stężnie (w odróżnieniu od mostu krótkiego występują tu wyłącznie stężnie poprzeczne), z których jeden o przekroju 20 x 10 cm odsłonięto na poziomie zalegania najstarszego z przyczółków oraz legary wzdłużne z płytkimi nacięciami. Jezdnię przyczółka wyłożono dranicami szerokimi do 70-80 cm i grubymi do 8 cm, zaś całą konstrukcję wzmocniono później (w fazie 2) kamieniami. Istotną cechą tej konstrukcji były utworzone przez wiązki filarowe przęsła szerokie na 4,3 m oraz rozstawione co 4,5 m. Ów wyraźny rytm przęseł udało się odsłonić w warstwach III-cich przyczółka (M. Łastowiecki 1993, 144 – 145, ryc. 10, 2000, 38 – 39, ryc. 4; G. Wilke 2000, 62, ryc. 10 – 11).

Jak można zauważyć system wiązek pali obserwowany dla przyczółka mostu krótkiego jest identyczny ze znanym z badań Jez. Ober-Ückersee układem wiązek pali tzw. mostu głębokiego (J. Herrmann 1966). Użyte do budowy przyczółka drewno, to przeważnie dębina, którą uzupełnia wiąz przy niewielkim udziale olchy, brzozy oraz sosny (M. Krąpiec 1992, 2000, ryc. 1; M. Łastowiecki 1993, 135, 145).

Istotne jest datowanie przyczółka mostowego oparte zarówno na archeologicznych zabytkach ruchomych, jakie w wielkiej masie wystąpiły w jego otoczeniu (M. Łastowiecki 1993, 2000), jak i na określeniu wieku drewna z jego konstrukcji (M. Krąpiec 1992, 1993, 1998, 2000, tab. 1; M. Łastowiecki 1993). Najstarszą z trzech wyróżnionych faz funkcjonowania przyczółka odnieść można do czasów panowania Mieszka i Chrobrego (por. zespoły ceramiki całkowicie obtaczanej z silnie wychylonymi na zewnątrz brzegami i baniastymi brzuścami, zdobionymi głębokimi, poziomymi bruzdami oraz górą obtaczane, dalej ostrogi z X – 1 połowy XI w., miska żelazna). Daty ścięcia podane przez M. Krąpca dla pochodzących z tej fazy przyczółka drzew zamykają się w przedziale od 961 r. do 1015 r. (1992, 1993, 1998, 2000, tab. 1 — tu brak daty 1015, opublikowanej wcześniej; M. Krąpiec, T. Ważny 1994, 210, ryc. 6; M. Łastowiecki 1993, 138, 144).

Przyczółek fazy drugiej (młodszej), z którym obok ceramiki o przewadze form całkowicie obtaczanych (z wyodrębnionymi szyjkami o esowatych brzuścach) koresponduje wcześniej ścięty pal mostowy, funkcjonował w 2 połowie XI i 1 połowie XII w. Ów pal, ścięty w 1032 r., wykorzystano według M. Łastowieckiego przy budowie przyczółka nieco później. Chronologię tej fazy przyczółka wyznacza krzyżówka z 4 ćwierci XI w. (z możliwością obiegu w 1 ćwierci XII w.; M. Łastowiecki 1993, 148 – 149, 2000, 46).

Wreszcie najmłodsza z trzech faz przyczółka mostu wschodniego, to nawarstwienia z konstrukcjami drewnianymi z 2 połowy XII w. (M. Łastowiecki 1993, 152-153, ryc. 12).

Wyróżnione fazy funkcjonowania przyczółka wskazują na jego dłuższe użytkowanie od czasu funkcjonowania jego mostu. Trafna jest konstatacja G. Wilkego o pełnionej przez ten przyczółek po okresie zniszczenia mostu krótkiego (1038) funkcji pomostu (2000, 65).

Drugi z przyczółków, zbadany przy zachodnim brzegu Jez. Lednickiego, pochodzi z 2 połowy X i 1 połowy XI w. Później, podobnie jak i most przy nim zlokalizowany, przyczółek ten nie funkcjonował (M. Łastowiecki 1996).

3. Układ drożny

Elementem topografii wewnętrznej rezydencji na Ostrowie Lednickim są również drogi przebiegające w różnych częściach wyspy (J. Górecki 1994 oraz nowsza publikacja pomijająca jednak wyniki ustaleń archeologów — por. A. Grygorowicz 1998, 126, ryc. 18).

Jak dotąd udało się odsłonić relikty dróg na lednickim podgrodziu, wewnątrz grodu pozostają nie rozpoznane. Domniemywać można, iż zespół architektury kamiennej i drewnianej grodu funkcjonował w obrębie spójnego systemu ulicznego. Pierwsze wzmianki o drodze odnajdujemy już w publikacji Zygmunta Zakrzewskiego, wspominającego o drewnianych konstrukcjach (drogi — J.G.) zlokalizowanych poza obrębem wałów (1935, 3), jednak dopiero badania podjęte m.in. przez K. Żurowskiego, A. Nowaka i M. Łastowieckiego doprowadziły do odkrycia fragmentów drogi od strony zachodniej i wschodniej podgrodzia (K. Żurowski 1953, 113; A. Nowak 1966, 187; M. Łastowiecki — badania w latach 1987-91).

Droga, której początek związany jest z przyczółkiem mostu zachodniego (ryc. 28A) rozwidlała się, jak przypuszczam, na dwie odnogi. Jedna z nich wiodła nadbrzeżem wyspy, tj. jej obniżoną częścią w stosunku do położonego wyżej podgrodzia, ku bramie grodowej, by mniej więcej od tej bramy biec już wzdłuż wału zachodniego — w odległości około 5 m od jego zewnętrznego skłonu do rejonu nadbrzeża wyspy na wysokości przewróconej ściany pałacu, gdzie natrafił na nią K. Żurowski, interpretując ją zresztą jako relikty portu (1953). Sądzę, że ostatni fragment tej konstrukcji (od bramy ku zachodowi) pełnił raczej funkcję umocnienia brzegowego (konstrukcja skrzyniowa) wzdłuż którego poprowadzono drogę służącą dozorowi zbrojnych.

Druga z dróg odchodzących od przyczółka mostu poznańskiego kierowała się najpewniej bezpośrednio ku podgrodziu, a więc w stronę wschodnią (z lekkim odchyleniem ku północy) i prowadziła do przyczółka drugiego

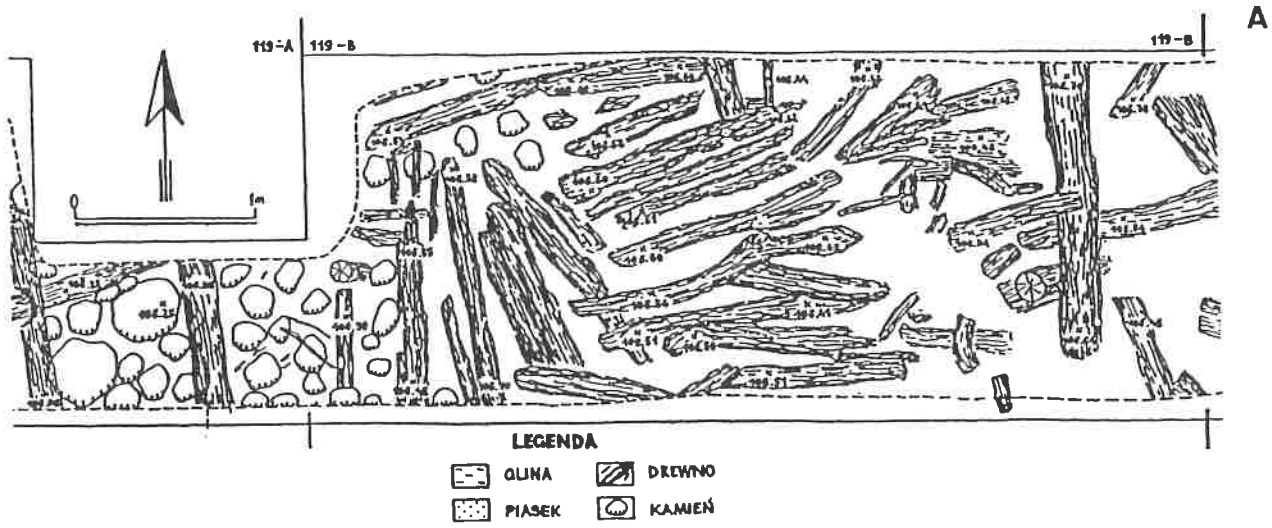

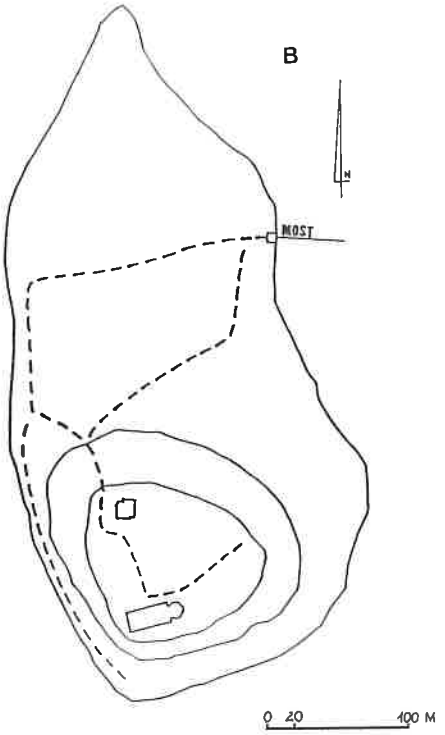

Ryc. 28.A. Resztki drogi na lednickim podgrodziu: 2 poł. X-XII w. (wg A. Nowaka), B. Schemat przebiegu dróg lednickiej wyspy (wg autora)
Abb. 28.A. Straßenüberreste im Suburbium von Lednica: 2. Hälfte des 10. – 12. Jh. (nach A. Nowak), B. Schema des Straßenverlaufs auf der Lednica Insel (nach Verfasser)

z mostów, w którego sąsiedztwie natrafiono na jej pozostałości (M. Łastowiecki, badania 1987-91). Sądzić można, iż droga ta wyznaczała główną magistralę podgrodzia, zlokalizowaną mniej więcej na osi wschód — zachód (ryc. 28B).

Analogicznie, jak w rejonie przyczółka mostu zachodniego, również i przy przyczółku krótszego z mostów droga się rozwidlała. Jedną z odnóg tej drogi, prowadzącą do mostu poznańskiego omówiłem wyżej, z kolei druga droga prowadziła mniej więcej po warstwicy 110 (m n.p.m.), kierując się od mostu wschodniego w stronę południową, ku domostwom usytuowanym na arach 558 oraz 537 i 538. Tak wykreślony przebieg dróg prowadzących od mostu gnieźnieńskiego możliwy jest do odtworzenia dzięki jej pozostałościom zachowanym w warstwach nadcalcowych (I.A. 1972, 188, oraz badania M. Łastowieckiego: 1987-91). Dalszy przebieg tej drogi możemy już tylko rekonstruować. Najpewniej kierowała się ona ku lekko wywyższonej partii podgrodzia pod wałem północnym i dochodzić mogła od strony wschodniej do bramy grodu. W rejonie wału wschodniego jej nie uchwycono (badania autora).

Kwestia systemu komunikującego wnętrza grodu jest otwarta. Między zespołem pałacowym, a II kościołem dopatruję się obszernego dziedzińca, do którego dochodzić mogła od wschodu droga (być może brukowana), związana z zabudową wschodniego rejonu grodu. Na przebieg drogi w tej części grodu wskazywać pośrednio może linia zabudowy domostw, przebiegająca na kierunku północny wschód — południowy zachód, ustawionych do niej szczytowymi ścianami (J. Górecki i in. 1994).

Drogi lednickie konstruowano więc w dwóch odmianach, tj. dróg drewnianych oraz brukowanych. Z typem moszczonej drewnem drogi mamy do czynienia na zachodnim nadbrzeżu wyspy. Belki tworzące część jezdną i pieszą tej drogi spoczywały na legarach ułożonych zgodnie z jej osią (północ-południe). Tę około 5 m szeroką drogę zabezpieczała od strony jeziora dodatkowa konstrukcja wzmacniająca, w postaci drewnianych skrzyń wypełnionych dużymi granitowymi głazami (K. Żurowski 1953; A. Nowak 1966 oraz inwentaryzacja autora przeprowadzona w 1991 r.). Droga odmiany drugiej, związana ze wschodnią częścią podgrodzia, była konstrukcyjnie prostsza — na warstwę ziemi wysypywano niewielkich rozmiarów kamienie (I.A. 1972, 188). Nie wykluczone, że pewne jej fragmenty konstruowano z drewna. Odcinek przebadanej na arze 119 drogi oraz drogi brukowanej pozwala na pod-

stawie materiału ceramicznego i stratygrafii łączyć je z fazą „rezydencjonalną" (2 połowa X – 1 połowa XI w.); po 1038 r. droga ta straciła nieco na znaczeniu, zaś w wieku XII nie funkcjonowała (A. Nowak 1966, 187).

4. Monumentalna zabudowa kamienna grodu

Jak wskazują badania archeologiczne budowle monumentalne są jednym z ważniejszych wyznaczników grodów, które pełniły szczególne funkcje w systemie organizacji państwa wczesnopiastowskiego (Z. i S. Kurnatowscy 1983; Z. Pianowski 1994).

Do grupy tych grodów zaliczany jest również Ostrów Lednicki (Z. Kurnatowska 1987, 1994, 1995; Z. i S. Kurnatowscy 1983), którego najbardziej czytelnym elementem topografii wewnętrznej jest zespół architektury kamiennej — jeden z najważniejszych zabytków doby wczesnopiastowskiej w Polsce (K. Żurowska 1993; K. Żurowska i in. 1993; por. ryc. 29 – 31).

Przestrzenną organizację zabudowy wnętrza lednickiego grodu tworzą usytuowana w jego części południowej, a najbogatsza w swej treści architektonicznej, dwuelementowa budowla, składająca się z części wydłużonej — prostokątnej i przylegającej do niej od wschodu części wykreślonej na planie centralnym oraz położony nieopodal północnego wału grodowego niewielki, jednonawowy kościół z prostokątnym prezbiterium (A. Biedroń 1993, 1994; J. Górecki 1991; por. ryc. 29).

Prócz budowli kamiennych w układzie owej przestrzennej organizacji zabudowy wnętrza grodu odnajdujemy również budynki drewniane (J. Górecki 1993, 1994; J. Górecki i in. 1994), wreszcie elementem topografii grodu jest związany z jednonawowym kościołem cmentarz (J. Górecki 1991, 1996).

Większa i najważniejsza z kamiennych budowli lednickich położona jest na najwyższym z naturalnych wzniesień wyspy o wymiarach około 40 x 60 m (J. Wrzesiński 1993, 33, ryc 24). Naturalny południowy skłon tego wyniesienia wykorzystano pod budowę wału grodowego (z 2 połowy X w.), przebiegającego w odległości około 8 m od południowego muru magistralnego budowli.

Budowla kamienna powstała na zniwelowanym (bądź częściowo zniwelowanym) obszarze stanowiącym wcześniej konstrukcję starszego gródka (K. Żurowski 1953; M. Łastowiecki 1989). Zarówno ta o wyjątkowej skali budowla (jak i towarzyszący jej mniejszy kościół), a szerzej zaś Ostrów Lednicki znajdują niezbyt jasne naświetlenie ze strony źródeł pisanych, które zebrał oraz zanalizował w swoim studium M. Sokołowski (1876, 133, 264-265, 272), ostatnio zaś krytycznie omówił G. Labuda (1988, 2, 386-397).

Pierwszą w pełni naukową monografię budowli lednickiej opublikowano w Krakowie (M. Sokołowski 1876). Autorami kolejnych ważniejszych prac oraz koncepcji związanych z omawianym założeniem architektonicznym byli: H. Weidhaas (1944, 225-248), A. Szyszko-Bohusz (1946, 185), W. Dalbor (1959), J. Rozpędowski (1962, 250), Z. Świechowski (1962, 2, 250-253, 1963, 195-198),

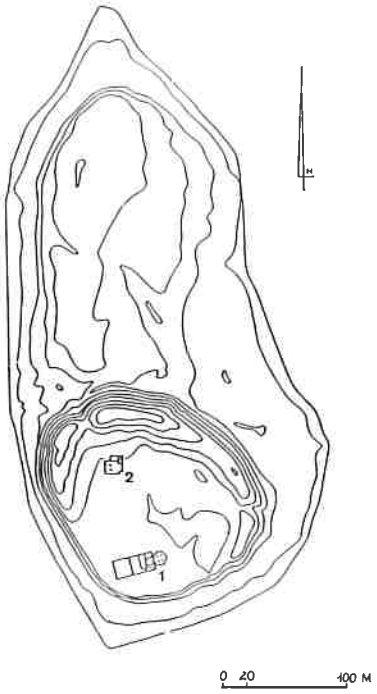

Ryc. 29. Lokalizacja kamiennej zabudowy rezydencji na Ostrowie Lednickim. 1 — południowy zespół zabudowy grodu, 2. — północny zespół zabudowy grodu
Abb. 29. Lage der Steinbebauung der Residenz auf Ostrów Lednicki. 1 — Südkomplex der Burgbebauung, 2 — Nordkomplex der Burgbebauung

J. Łomnicki (1968), K. Józefowiczówna (1969, 1, 131 – – 139, 141-144), J. Zachwatowicz (1971), A. Tomaszewski (1974, 49-51), K. Żurowska (1968, 109-118, 1983) i G. Labuda (1988, 2, 378-425).

W toku weryfikacyjnych badań, jakie podjął zespół krakowskich historyków sztuki w osobach T. Rodzińskiej-Chorąży, T. Węcławowicza oraz A. Biedronia, pracujących pod kierunkiem prof. K. Żurowskiej, a których prace wspierali związani z muzeum na Lednicy archeolodzy — M. Łastowiecki, J. Wrzesiński oraz J. Górecki, odsłonięto w latach 1987-1990 elementy architektury południowego zespołu zabudowy grodu zarówno znane już wcześniej (z licznych prac prowadzonych na obiekcie, a udokumentowanych w publikacjach m.in. M. Sokołowskiego, W. Dalbora, czy A. Nowaka), jak i nowe, w tym głównie 2 półkrzyżowe w rzucie i wymodelowane w posadzce budowli centralnej zagłębienia (K. Żurowska i in. 1991, 1993; K. Żurowska 1993), których fragment odsłonięto już w 1965 r., acz charakteru jego wówczas nigdzie nie wyeksplikowano (plan 108/65 — archiwum MPP, por. też J. Górecki 1996).

Wynikiem tych badań była wymieniona wcześniej publikacja pióra K. Żurowskiej i zespołu jej współpracowników, którzy w oparciu o elementy układu wnętrza budowli, jak i nowo ujawnioną kompozycję przestrzenną jej części centralnej, przedstawili jej dzieje w obrębie trzech faz (I — III) przemian architektury, wyeksplikowali jej różne (w obrębie wydzielonych faz) funkcje, zaś nade wszystko postawili hipotezę o funkcjonującym na Ledni-

cy w latach od około 966 do 1000 r. zespole biskupim (episcopalnym), złożonym z domu biskupiego, baptysterium oraz katedry (K. Żurowska i in. 1993; K. Żurowska 2000, 1, 502-503; T. Rodzińska-Chorąży 2000, 367-369).

Pozostawiając w tym momencie zagadnienie interpretacji zespołu architektury lednickiej oraz jego licznych i szerokich odniesień do architektury mu bliskiej, pora przedstawić istotny dla naszych rozważań — a wymieniony wcześniej — południowy zespoł zabudowy wyspowej rezydencji (por. ryc. 29).

Usytuowana na osi wschód-zachód, z lekkim odchyleniem na północ budowla osiągała w obrysie zewnętrznym następujące wymiary: długość części prostokątnej dochodziła do 31,60 m, przy szerokości 14, 23 m, z kolei część centralna zamykała się w wymiarze 11,15 m (J. Górecki 1994, 44; K. Żurowska podaje te wymiary odpowiednio na 31 m i 14 m, K. Żurowska i in. 1993, 87).

Część centralną, zamkniętą od wschodu półkolistą apsydą, wyznaczono na krzyżu greckim, którego wewnętrzna rozpiętość ramion wynosiła wzdłuż osi wschód-zachód — 8,20 m, zaś wzdłuż osi północ-południe — 9,70 m (por. K. Żurowska i in. 1993, 74, ryc. 29, 195, 196, 200 — tam szczegółowe zestawienie wymiarów części centralnej budowli, tj. pomieszczenia I według autorki). W ścianie południowej tej budowli wykonano 2 rozglifione okna, wnętrze jej podzielono czterema filarami na obejście (ambit) i część środkową (nawę). W południowym i północnym korytarzu tego obejścia wykonano 2 wpuszczone w posadzkę zagłębienia, z których płytsze (południowe, oznaczone przez T. Rodzińską-Chorąży jako B_1) jest 10-15 cm głębokie, kolejne (północne — oznaczone jako B_2) dochodzi do 20-25 cm głębokości (por. ryc. 31).

Każde z zagłębień składa się z trzech części, tj. z usytuowanego w środku prostokąta oraz przylegających do jego krótszych boków dwóch węższych skrzydełek o zaokrąglonych krawędziach. Zagłębienia te zostały tak zakomponowane, że ich części czworoboczne wypełniają w całości północne i południowe ramię krzyża, zaś skrzydła boczne wchodząc w części obejścia wypełniają je do połowy. Na podstawie odsłoniętego w całości zagłębienia B_1 znamy wymiary tych dwóch struktur, które dochodziły na najdłuższej osi do 4,60 m przy długości każdego ze skrzydełek 0,95 m (por. K. Żurowska i in. 1993, 76, fot. 9-11; J. Górecki 1996, ryc. 1).

Tak zakomponowany układ pomieszczenia I dopełnia jeszcze studzienka i usytuowane przy niej przejście prowadzące do pomieszczenia przylegającego do założenia centralnego od zachodu (tzw. aneksu, stanowiącego podstawę wieży — pomieszczenia VI według K. Żurowskiej i in. (1993, ryc. 29). Z drugiej strony studzienki (od południa) znajduje się klatka schodowa, od której mniej więcej na połowie wysokości schodów wykonano kolejne przejście (na południe) do kręconej klatki schodowej w niedużej wieżyczce na planie koła (VII, por. K. Żurowska i in. 1993, 73, ryc. 29). Zarówno wymienione klatki schodowe, jak i aneks związane są już z młodszymi fazami budowli.

Program przestrzenny części prostokątnej opierał się początkowo na układzie czterech głównych pomieszczeń, z których w pomieszczeniu przylegającym bezpośrednio do budowli centralnej wydzielono murkiem, na końcu otwartym (K. Żurowska i in. 1993, 88-89, ryc. 29, 197, fot. 78; numerację murów i pomieszczeń — podaję według K. Żurowskiej i in. 1993, ryc. 29) niewielką salkę (o wymiarach 5,30 x 1,45 m) wkomponowaną w większe pomieszczenie (II) o wymiarach 11,90 x 6,25 m. W pomieszczenie II wbudowano znacznie później prostokątny aneks (pomieszczenie VI — 3,60 x 4,40 m) ze sklepioną niszą w ścianie zachodniej.

W kolejnym z pomieszczeń (III, najwęższym w układzie omawianej części budynku), którego wymiary wynoszą 11,90 x 2,30 m, wydzielono z czasem od południa pomieszczenie mniejsze (IIIa — 2,25 x 2,50 m).

Przesuwając się dalej ku zachodowi dochodzimy do dużej sali (IV) o szerokości 6 m, by dalej trafić do zamykającego prostokątny budynek od wymienionej strony największego pomieszczenia (V) na rzucie kwadratu o boku długości 11,75 m z wbudowanymi w jego wnętrze dwoma filarami. Tak scharakteryzowany ogólnie układ wnętrza budowli, prowadzi nas ku zagadnieniom surowca użytego w konstrukcji jego murów i fundamentów, tj. materiału skalnego i jego spoiwa.

Analizy petrograficzne zachowanej naziemnej części budowli wykazały, że do jej wzniesienia użyto 18 rodzajów skał, wśród których udział rzędu 88,79 % związany jest z piaskowcami kwarcytowymi, kwarcytami i piaskowcami (58,05 %), gnejsami (22,52 %) oraz granitoidami (8,22 %). Udział pozostałych surowców jest w zasadzie marginalny (J. Skoczylas 1990, 74-77 i tabele). Odmiennie kształtuje się udział materiału skalnego w fundamentach, gdzie dominują gnejsy (od 50,4 % do 60,1 %), granity oraz piaskowce.

Jako materiał licujący studnię oraz schody w części centralnej użyto martwicy wapiennej. Najpewniej to z tego miękkiego i łatwo formującego się materiału wykonywano detale architektoniczne budowli, o których wspomina się w literaturze (W. Dalbor 1959, 196-197; J. Fogel 1991, 13-14; M. Sokołowski 1876, 196-197: ozdobny kapitel kolumny). Do naszych czasów zachowało się niewiele tych kamiennych detali zebranych i zanalizowanych ostatnio przez A. Kaszubkiewicza (2000). Są to różnie uformowane płyty gzymsowe, portalowe, okapowe i węgarkowe. Nie można wykluczyć, że naturalnie barwione, a pokrywające budowlę tynki mogły być polichromowane, co potwierdzają ostatnie odkrycia z palatium w Poznaniu, czy wcześniejsze z pałacu w Paderborn (K. Hauck 1985, 53-55).

Badania J. Skoczylasa wykazały, że 98 % zastosowanego na Lednicy materiału skalnego, to głazy narzutowe miejscowego pochodzenia. Z większej odległości sprowadzano jedynie martwicę wapienną (wychodnie w Trlągu na zachodnim brzegu Jez. Pakoskiego; J. Skoczylas 1990, 90; 1994, 109, fig. 1).

Skomplikowany jest problem spoiwa murów i fundamentów, bowiem zaprawy pochodzące z różnych faz budowli mają zbliżony skład chemiczny (S. Skibiński 1991;

M. Wirska-Parachoniak 1988). Na podstawie analizy makroskopowej wydzielono 3 rodzaje użytych w murach zapraw. Według autorów krakowskich (K. Żurowska i in. 1993, rozdz. 3, 69 i cyt. tam liter.) zaprawa biała — gipsowa (A) występuje w dwóch pierwszych fazach budowli, zaprawa różowa (gipsowa B) jedynie w fazie II (jako tynk oraz posadzka), zaś ostatnia z zapraw (C), to zaprawa użyta podczas ostatniej przebudowy obiektu (faza III budowli).

Łączone tymi spoiwami mury wykonano (z wyjątkiem pomieszczenia VI) w technice muru płytkowego, układanego warstwowo w obu licach i wypełniającego również wnętrze murów. Ten sposób wznoszenia muru określany jest jako opus incertum, zaś wątek lica jako petit appareil allonge. Pomieszczenie VI (najpóźniejsze) wykonano całkowicie odmiennie, gdyż jego licowany regularną i warstwową kostką mur wypełniono we wnętrzu rumoszem kamiennym i zaprawą (typu C). Mury te wzniesiono zatem w wątku opus emplectum, zaś licujące ciosy zaliczyć można do petit appareil (K. Żurowska i in. 1993, 71).

Wspomnieć w tym miejscu warto o fundamentach budowli, wśród których pięciu typów wyróżniają się spojone gliną i zalane od góry białą zaprawą charakterystyczne dla fazy I fundamenty F I (nomenklatura według K. Żurowskiej i in. 1993, 74, 87) oraz o resztkach posadzek i podłogi, na jakie natrafiono w badaniach. Najstarsza z posadzek (P I; K. Żurowska i in. 1993, 72, fot. 5), zalegająca na poziomie 112,60 m n.p.m. to posadzka gipsowa (z zaprawy typu I A), z której wykonano 2 zagłębienia -baseny w obejściu budowli centralnej; kolejna — położona 30 cm wyżej — to posadzka P 2 wykonana z różowego gipsu (zaprawy B), najmłodsza zaś posadzka (P III) to kruchy i pylasty, a wylany z zaprawy typu C jej fragment w północno-zachodnim narożniku budowli centralnej (K. Żurowska i in. 1993, 72, fot. 57).

Prócz posadzek w największym z pomieszczeń (V) zachowały się ślady spalonej podłogi (badania A. Nowaka; ryc. 35), zatem pogląd T. Rodzińskiej-Chorąży o wylanej tutaj posadzce uznać można za chybiony (K. Żurowska i in. 1993, 72).

Po tych ogólnie zarysowanych zagadnieniach, odnoszących się do usytuowania budowli w grodzie, wymiarów i układu jej wnętrza oraz surowca budowlanego, pora wrócić do sygnalizowanego wcześniej problemu rekonstrukcji dwuczłonowego założenia, dalej zaś jego chronologizacji oraz interpretacji (funkcji).

Dyskusja nad tymi zagadnieniami toczy się już od kilkudziesięciu lat i nadal pozostaje nierozstrzygnięta do końca. Główne jej wątki omówiła ogólnie K. Łopacka-Szymańska (1984), szerzej zaś T. Rodzińska-Chorąży i A. Biedroń (K. Żurowska i in. 1993, cz. I, rozdz. 3). Główne propozycje rekonstrukcji przedstawili H. Weidhaas (1940, 225-230), A. Szyszko-Bohusz (1939/46, 322), K. Józefowiczówna (1969, 133-136, ryc. 22), J. Zachwatowicz (1971, 74), Z. Świechowski (1962, 250), A. Tomaszewski (1974, 48-51) oraz K. Żurowska (1983, 82-85) i A. Grygorowicz (1985, 1998, 130). Różnorodność poglądów, z jaką mieliśmy do czynienia w kwestii rekonstrukcji budowli, występowała również w odniesieniu do zagadnień związanych z genezą i problematyką analogii stylistyczno-formalnych architektury, a dalej jej chronologii oraz funkcji.

Budowla lednicka pozostaje do dzisiaj zabytkiem, którego geneza nadal jest problemem otwartym. Dyskusja dotycząca jej struktury formalnej toczy się głównie wokół pytania, czy budowla ta stanowi „bezpośredni import" z zachodu, czy też związana jest z oddziaływaniem kultury bizantyjskiej. W dociekaniach o charakterze stylistyczno-porównawczym opcję zachodnią prezentowali A. Szyszko-Bohusz (1939/1946, 322), J. Rozpędowski (1962), J. Zachwatowicz (1971, 77) oraz Z. Pianowski (1994, 178, ryc. 137 i przyp. 63).

Na gruncie orientacji wschodniej stało liczne grono badaczy, by wymienić M. Sokołowskiego (1876, 132 – – 149), czy W. Dalbora (tenże 1959, 256 – 282). Do koncepcji jerozolimsko-bizantyjskich pierwowzorów budowli na Ostrowie Lednickim nawiązali P. Skubiszewski (1965, 141) oraz J. Łomnicki (1968). Z architekturą kręgu bizantyjskiego (Chersonez, Armenia) łączył ostatnio formę kaplicy A. Grygorowicz (1985, 28, 1998). Za genezą wschodnią opowiadali się również na podstawie innych przesłanek B. Bolz (1984) oraz G. Labuda (1988, 2, 397 – 410).

Stanowisko pośrednie zajęli w omawianej kwestii K. Józefowiczówna (1969, 137-144), Z. Świechowski (1962, 253) oraz K. Żurowska (1983, 163-164). Wymienieni badacze uznając wpływy karolińskie oraz ottońskie (mając na uwadze palatia cesarskie na obszarze Niemiec jako odbicie wcześniejszego karolińskiego modelu zespołu pałacowego) akcentowali rolę inspiracji bizantyjskich, do których powracano chętnie około 1000 r.

Nie wolne od kontrowersji było zagadnienie datowania budowli, którą wiązano (ogólnie) z czasami Mieszka I lub Bolesława Chrobrego. Chronologia omawianego zespołu zakreślona przez zwolenników skrajnych opcji datowania zamyka się w okresie od 2 połowy X do połowy XI w. (W. Dalbor 1959, 277-279; J. Górecki 1994, 1996; M. Gumowski 1928/1929; K. Józefowiczówna 1969, 1, 144; G. Labuda 1988, 2, 397-410; J. Łomnicki 1967, 551-554, 1968; G. Mikołajczyk 1961, 139; A. Niesiołowska-Hoffman 1957, 336; Z. Pianowski 1994, 91; J. Rozpędowski 1962, 244-250; M. Sokołowski 1876; Z. Świechowski 1962, 2, 250 – 253; A. Szyszko-Bohusz 1946; A. Tomaszewski 1974, 51; H. Weidhaas 1944; J. Zachwatowicz 1971, 72 – 78; Z. Zakrzewski 1935; K. Żurowska 1983, 71, 76, 83, 112; K. Żurowski 1975).

Dyskusja na temat budowli toczyła się również wokół pytania o jej funkcję. Jej osią był spór o sakralny bądź świecki charakter ruin. Główne wątki tego sporu, który trwa do dzisiaj, związane są z takimi badaczami, jak: M. Sokołowski (1876, 149), Z. Zakrzewski (1935, 4), J. Rozpędowski (1962), K. Żurowska (1983, 109 – 164), K. Żurowska, T. Rodzińska-Chorąży, A. Biedroń, M. Łastowiecki, T. Węcławowicz, J. Wrzesiński (1993), M. Gumowski (1928, 129), J. Łomnicki (1968), K. Józefowiczówna (1969, 134-144), A. Nowak (1972), A. Tomaszewski (1974, 47-49) oraz A. Grygorowicz (1985, 27 – 29, 1998), P. Skubiszewski (1965, 141-142, 1983, 786-787) i J. Górecki (1994, 1996).

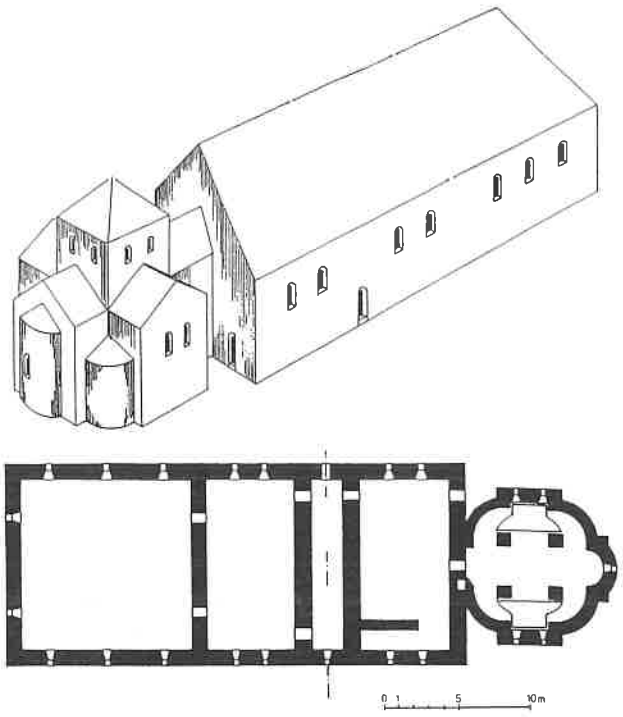

Ryc. 30. Ostrów Lednicki. Rzut poziomy budowli lednickiej wraz z jej rekonstrukcją w fazie I (opr. T. Węcławowicz)
Abb. 30. Ostrów Lednicki. Grundriß des Gebäudes auf Lednica mit dessen Rekonstruktion in Phase I bearb. von T. Węcławowicz)

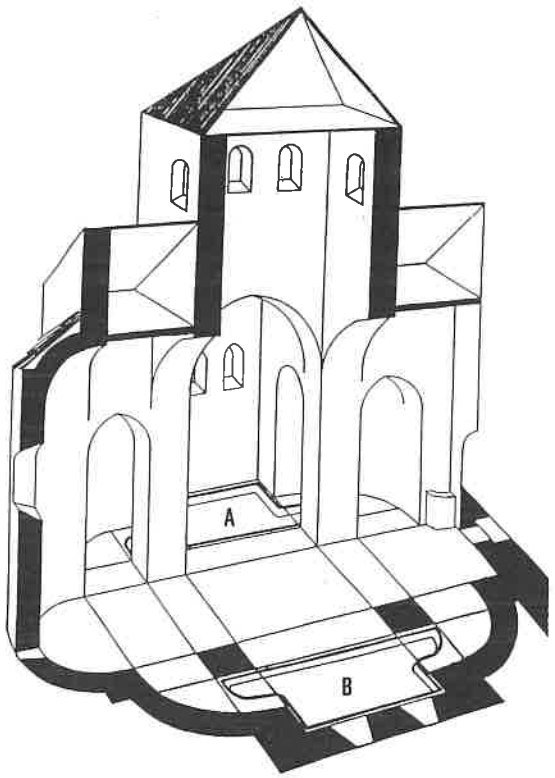

Ryc. 31. Lednicka kaplica pałacowa z usytowanymi w jej obejściach półkrzyżowymi zagłębieniami (basenami chrzcielnymi). A — basen południowy, B — basen północny. Faza I basenów (wg K. Żurowskiej)
Abb. 31. Palastkapelle auf Lednica mit Halbkreuzvertiefungen (Taufbecken) in ihren Chorumgängen. A — Südbecken, B — Nordbecken. Phase I der Becken (nach K. Żurowska)

Za sakralną funkcją całej budowli opowiadali się M. Sokołowski, M. Gumowski, J. Łomnicki oraz początkowo A. Grygorowicz (1985), uznający jednak ostatnio jej sakralno-świeckie przeznaczenie (1998, 128-143, ryc. 29). Owo sakralno-świeckie przeznaczenie budowli akcentowali m. in. Z. Zakrzewski, J. Rozpędowski, K. Józefowiczówna, K. Żurowska (we wcześniejszych pracach), A. Nowak, ostatnio zaś J. Górecki (1994, 1995, 1996, 1998 b), G. Labuda (1988, 2, 386), Z. Pianowski (1994) czy Z. Świechowski (1994). A. Tomaszewski uznawał przypisywanie zespołom zbliżonym do lednickiego funkcji palatium, jak pisał, za „hipotezę intuicyjną" (1974, 47-49), zaś P. Skubiszewski początkowo wyrażał wątpliwości co do sakralno-rezydencjonalnej funkcji budowli (1965, 141-142), ostatnio zaś właśnie do tej funkcji się przychylił (1983, 786).

Po tym ogólnym nakreśleniu spektrum problematyki łączącej się z omawianą budowlą pora przedstawić architekturę Lednicy w świetle wyników wspomnianych już badań weryfikacyjnych, prowadzonych w latach 80. (K. Żurowska i in. 1993). Wyniki tych badań dostarczyły wielu nowych danych oraz uzupełnień dotyczących stanu naszej wiedzy o tej budowli. Najistotniejsze z nich stanowiło odsłonięcie oraz interpretacja wymienionych wyżej dwóch zagłębień w lednickiej kaplicy centralnej oraz wyeksplikowanie faktu przebudowy kaplicy.

Na podstawie analizy wyników badań, ich autorzy przedstawić mogli odmienny od dotychczasowych schemat kolejnych przemian budowli lednickiej (zarówno jej części centralnej jak i longitudinalnej), który ujęli w ramach trzech faz rozwoju.

Fazę I (około 965 — około 1000 r.; ryc. 30) wyznacza kościół na planie krzyża greckiego z apsydą oraz z ćwierćkolistymi obejściami w ramionach krzyża. Budowla w tej fazie była jednokondygnacyjna, jej część centralną stanowiłaby wieża wsparta na czterech kwadratowych filarach. W południowym i północnym ramieniu krzyża znajdowały się wymodelowane w posadzce zagłębienia (o formie półkrzyżowej) — baseny chrzcielne (ryc. 31).

Od strony zachodniej budynek ten połączony był z przylegającym do niego obiektem na rzucie prostokąta, którego skrajne pomieszczenie (II), graniczące z częścią centralną, autorzy określają mianem przedsionka (narteksu), funkcjonalnie związanego z budowlą mieszczącą baseny. Kolejne wąskie pomieszczenie (III) stanowiło sień do sal IV i V i pozbawione było początkowo schodów, skoro zarówno część centralna, jak i budynek podłużny były wówczas jednopiętrowe. Budowla centralna, to w koncepcji autorów, baptysterium połączone z narteksem, zaś budynek podłużny (pomieszczenia III – V) to pałac biskupi – episcopium.

Faza II (około 1000 r. — początek XII w.) łączy się z przebudową oraz rozbudową, jak i zmianą funkcji obydwu budowli — w miejsce domu biskupa i baptysterium

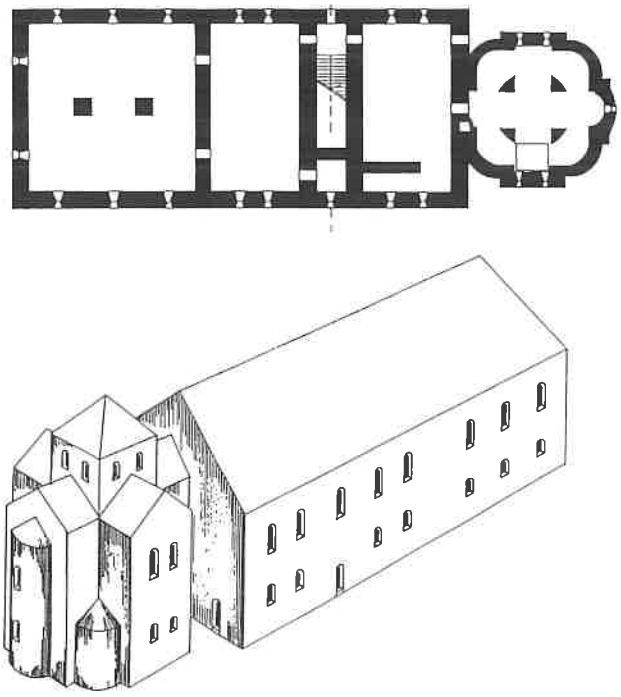

Ryc. 32. Ostrów Lednicki. Rzut poziomy budowli wraz z jej rekonstrukcją w fazie II (opr. T. Węcławowicz)
Abb. 32. Ostrów Lednicki. Grundriß des Gebäudes mit dessen Rekonstruktion in Phase II (bearb. von T. Węcławowicz)

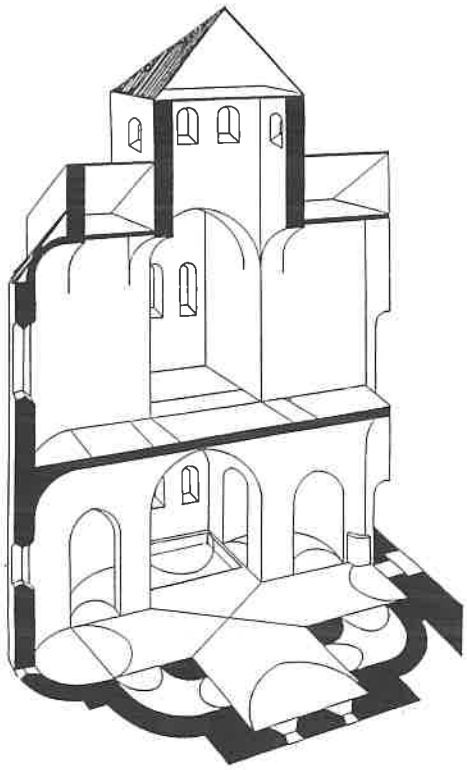

Ryc. 33. Lednicka kaplica pałacowa z basenem chrzcielnym. Faza II basenu południowego (oprac. T. Węcławowicz)
Abb. 33. Palastkapelle auf Lednica mit dem Taufbecken. Phase II des Südbeckens (bearb. von T. Węcławowicz)

powstaje rezydencja świecka (palatium) połączona z kaplicą pałacową.

Przebudowa dawnego baptysterium polegała na rozebraniu naziemnych partii budowli (niemal do korony fundamentów), nieznacznym poszerzeniu obejścia oraz zmianie filarów z czworobocznych na ćwierćkoliste. Rozbudowa objęła wprowadzenie drugiej kondygnacji oraz klatki kręconych schodów od strony południowo-zachodniej. W związku z nadbudową kolejnego piętra fundamenty budowli wzmocniono oraz poszerzono, zaś poziom użytkowy wnętrza obecnej kaplicy podniesiono, zasypując basen północny oraz redukując basen południowy o flankujące go ćwierćkoliste skrzydełka (ryc. 33). Główną rolę odgrywała wówczas najpewniej kaplica górna sprzężona z drugim piętrem pałacu, podczas gdy w dolnej z kaplic nadal odbywać się mogły chrzty o czym świadczy funkcjonujący jeszcze basen południowy.

W części podłużnej, którą wówczas podwyższono o piętro, w dawną sień (pomieszczenie III) wbudowano schody, które oparły się na wstawionym tu wówczas dodatkowym murze (mur 6a). Wtedy też wstawiono do sali V dzielące ją na dwie części filary wskazujące na możliwość jej przesklepienia (ryc. 32).

Faza III (XII w.) wyznacza ostatnią akcję budowlaną, w wyniku której bryła budowli uległa widocznym zmianom, polegającym na dobudowaniu do kaplicy czworobocznego aneksu, związanego z co najmniej trzypiętrową wieżą z klatką schodową w grubości muru południowego oraz schodami zewnętrznymi od północy. Część II i III pałacu (pomieszczenia II i III) w tej fazie już nie istniały, być może stało jeszcze pomieszczenie V (dawna aula), lecz jako ruina (ryc. 34). Pozostałością wschodniego skrzydła pałacu pozostał przystawiony od południa do wieży niewielki aneks połączony z kaplicą wieżową klatką schodową (znaną już z poprzedniej fazy) w narożniku południowo-wschodnim kaplicy.

W ostatniej z omawianych faz, której jednoznaczna rekonstrukcja nie jest możliwa (K. Żurowska i in. 1993, 226) mamy, podobnie jak w fazie środkowej (II), do czynienia ze zmianą funkcji budowli, o czym świadczy całkowita likwidacja basenu południowego w kaplicy, a nade wszystko utrata bezpośredniego połączenia kaplicy z częścią zachodnią. Zatem budowla centralna nie pełniła już wówczas ani funkcji chrzcielnej, ani nie była kaplicą pałacową. Wbudowanie w dawny zrąb murów palatium wysokiej wieży dowodzi, że mimo popadającego w ruinę budynku dawnego pałacu starano się zapewnić funkcjonowanie dwóch poziomów kaplicy.

Południowy zespół zabudowy kamiennej rezydencji lednickiej dopełnia usytuowany nieopodal wału, tzw. północny zespół architektoniczny, tj. niewielki jednonawowy kościół (ryc. 36). Zdaniem G. Streicha właśnie takie niewielkie kościoły z prostokątnym prezbiterium prezentują najstarszą formę budowli na królewskich dworach i w grodach, formę która od okresu karolińskiego przetrwała jeszcze 250 lat (G. Streich 1984, 36).

Kościół zajmuje teren niewielkiego wyniesienia (II), położonego około 70 m na północ od wyniesienia (I), na

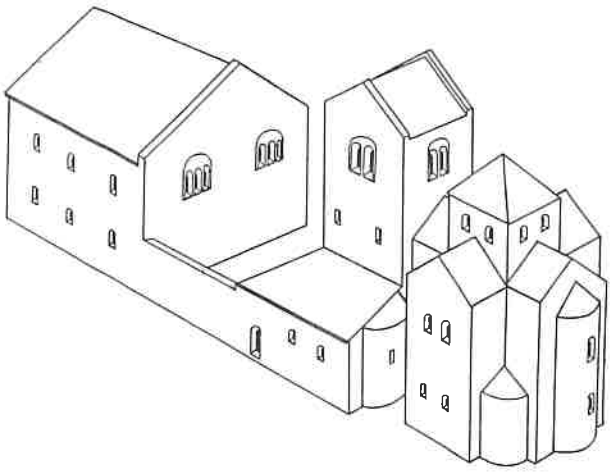

Ryc. 34. Ostrów Lednicki. Faza III budowli (oprac. T. Węcławowicz)
Abb. 34. Ostrów Lednicki. Phase III. des Gebäudes (bearb. von T. Węcławowicz)

którym zlokalizowano palatium z kaplicą (J. Wrzesiński 1993, ryc. 26). Ten odkryty w 1961 r. obiekt (K. Anderszowa i in. 1963), a na którego relikty natrafił już wcześniej badacz niemiecki G. Mazanetz (1944), zorientowano na osi wschód-zachód.

W zasadniczym zrębie kościół składa się z kwadratowej nawy o boku długości 9 m oraz z prostokątnego prezbiterium o wymiarach wnętrza 3,3 x 5,5 m. Od strony północnej przylega do nawy prostokątny aneks (tzw. przynawowy) o wymiarach 3 x 5 m, zaś od strony prezbiterium kolejny z aneksów, składający się z pomieszczenia większego (2,75 x 3,25 m) oraz mniejszego pomieszczenia o szerokości 1,5 m i długości identycznej z długością aneksu większego (J. Górecki 1991, 119). W programie przestrzennym tego niewielkiego kościoła znalazły się również 2 kamienne grobowce w nawie oraz pochówki w aneksach (J. Górecki 1991, 122 – 128, ryc. 2-5, 1996).

Mury kościoła w jego głównym zrębie nie zachowały się do naszych czasów, jedynie augmenta przyświątynne wypiętrzają się jeszcze na wysokość od 0,35 do 0,70 m przy ich szerokości dochodzącej od 50 do 70 cm. Skład surowcowy materiału użytego w murach kościoła odnosi się więc głównie do jego aneksów. Łącznie użyto tu 16 rodzajów skał, wśród których udział piaskowców, kwarcytów i piaskowców kwarcytowych wynosi około 50,3 %, granitów około 16 %, gnejsów 8,1 %. Obok nich występuje też materiał gorszy technicznie, tj. martwica wapienna (8,5%) oraz ruda darniowa (9,4 %).

Z wyjątkiem dwóch ostatnich składników, materiał ten jest podobny do materiału, z którego pobudowano zespół palatialny (J. Skoczylas 1990, 79-80). Również skład surowcowy skał w fundamentach kościoła z przewagą granitów — 36,6% i gnejsów — 31,7 % jest zbliżony do skał w fundamentach południowego zespołu zabudowy grodu (J. Skoczylas 1985, 5-8, mpis).

Tynk pokrywający aneks przynawowy wykonano z gipsu identycznego z tynkiem fazy II południowej budowli, wylewka posadzkowa z tego aneksu utworzona była z zaprawy C2 (gipsowo-wapiennej), z kolei z budow-

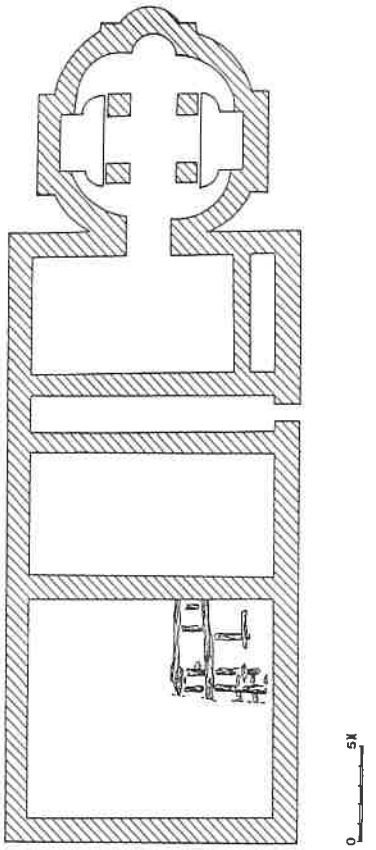

Ryc. 35. Ostrów Lednicki. Resztki podłogi w auli pałacowej (z badań A. Nowaka)
Abb. 35. Ostrów Lednicki. Fußbodenüberreste in der Palastaula (aus den Forschungen von A. Nowak)

lanej warstwy kościoła pochodzi zaprawa wapienno-piaskowa (K. Żurowska i in. 1993, 96, fot. 97, 98; M. Wirska-Parachoniak 1988, próbka 18 i 28, mpis).

Mury kościoła wzniesiono z kamieni kładzionych na całą jego szerokość (opus incertum), obrabiając surowiec w formie płaskich (młotkowanych) płytek oraz nieregularnych ciosów (część aneksu przynawowego) w przypadku rudy darniowej i martwicy (J. Górecki 1991, 119; o wątku opus emplectum mówi A. Nowak, tenże 1965, 183 – 184, inaczej A. Biedroń — K. Żurowska i in. 1993, 96).

Z kolei fundamenty budowli są różne, bowiem o ile w zasadniczym zrębie kościoła oraz w przynawowym aneksie mamy do czynienia z fundamentem szerokim na około 1-1,1 m wykonanym z głazów narzutowych spajanych gliną i zagłębionym 60-100 cm poniżej warstwy tzw. toku glinianego z wnętrza kościoła (typu F I), to w augmentach fundament zagłębiony jest zaledwie do 30 cm, co wskazuje na niewielką wysokość posadowionego na nim muru (na temat tych fundamentów por. J. Górecki 1991, 121; K. Żurowska i in. 1993, 72, 92-93, ryc. 5, fot. 93 i 94). Przy ścianach i fundamentach kościoła zachowały się wkopy po słupach od rusztowań użytych przy wznoszeniu kościoła.

Rekonstrukcja tego niedużego kościoła nie była dotąd przedmiotem zbytnich kontrowersji. Dla J. Łomnickiego nad aneksem przynawowym wypiętrzała się wieża (1968,

ryc. 42), z kolei według T. Węcławowicza przykościelne aneksy były niższe od jego głównego zrębu (K. Żurowska i in. 1993, 224, ryc. 209-212).

W kwestii chronologii i funkcji tej budowli oraz jej relacji do południowego zespołu zabudowy grodu panują wśród badaczy rozbieżności. W badaniach tych zarysowało się kilka zasadniczo odmiennych stanowisk. Odkrywca kościoła A. Nowak jego powstanie i funkcjonowanie łączył z okresem 2 połowy X — 1038/39 r. i uznawał go za nieznacznie starszy od kompleksu palatialnego. Pierwotną funkcję budowli (do momentu wzniesienia palatium) wiązał z panującym i jego dworem (1965, 184, 1972). W 997 r. wraz z pobytem na Lednicy św. Wojciecha miała nastąpić rozbudowa kościoła (o dodatkowe aneksy — faza II) i zmiana funkcji — dawny kościół dworski przekształca się w klasztor (A. Nowak 1972; K. Łopacka-Szymańska 1984). Kres istnienia budowli wiąże A. Nowak z najazdem czeskim na wyspę.

Na schyłek X lub początek XI w. datuje kościół J. Łomnicki (1967, 553), w ramach 2 połowy X – 1 połowy XI w. datowali go W. Hensel i Z. Hilczer-Kurnatowska (1972, 315), nieco później W. Hensel na 1 połowę XI w. (1974, 241). Roczną datę powstania kościoła na 1018 r. ustalił G. Labuda, łączący obiekt z osadzeniem na wyspie ruskiego duchowieństwa i przypisujący mu funkcję ławry mniejszej, zniszczonej w trakcie powstania ludowego i zamieszek w 1034-1038/39 r. (1988, 2, 397 – 411, 424). Wczesną metrykę budowli (2 połowa X w.) podnosił też J. Górecki, przypisując mu ważną funkcję nekropoli dynastycznej (1991, 121, 126, 1996a), podobnie M. Łastowiecki (1989, 29-30, 32), czy A. Grygorowicz (1998, 148).

Za późniejszymi czasami jego powstania opowiadała się K. Józefowiczówna (2 połowa XI w., 1969, 131, 140, przyp. 70), K. Żurowski (po 1038 r., 1975, 235) oraz J. Leśny (2 połowa XI w., XII w. ?; 1976, 17). Wreszcie w koncepcji autorów krakowskich kościół ten, spełniający rolę kościoła biskupiego (katedry), funkcjonującego w ramach zespołu episkopalnego, powstał równocześnie z baptysterium oraz episcopium w 2 połowie X w., ściślej około 965/966 r. (K. Żurowska i in. 1993, 193, 197, 231; por. też A. Biedroń 1994, 104, ryc. 11/1 i podpis pod nią).

Weryfikacyjne badania kościoła, jakie przeprowadzono w 2000 r. podtrzymują jego wczesne datowanie (2 poł. X w.) i rozbudowę w ramach dwóch faz, dopuszczając zarazem możliwość jego konstrukcji w szkielecie drewnianym (M. Kara, J. Wrzesiński 2000, mpis).

Obok detalu architektonicznego w materiale archeologicznym z otoczenia lednickich budowli, zwracają uwagę łączące się z wystrojem budynków kamiennych ołowiane blachy (lub ich stopione resztki) oraz części szybek. Pokrywanie dachu wykonywanymi z ołowiu prostokątnymi płytkami było znane oraz stosowane we wczesnym średniowieczu (por. W. Dalbor 1959, 244; W. Dzieduszycki 1981, 6, 14 i tab. 1; J. Kaźmierczyk 1970, 2, 167), z kolei szyb używano do konstrukcji przeszkleń oraz witraży.

W warstwach wokół murów zespołu pałacowego odkryto bryłki stopionego ołowiu, jak te ze zwaliska murów

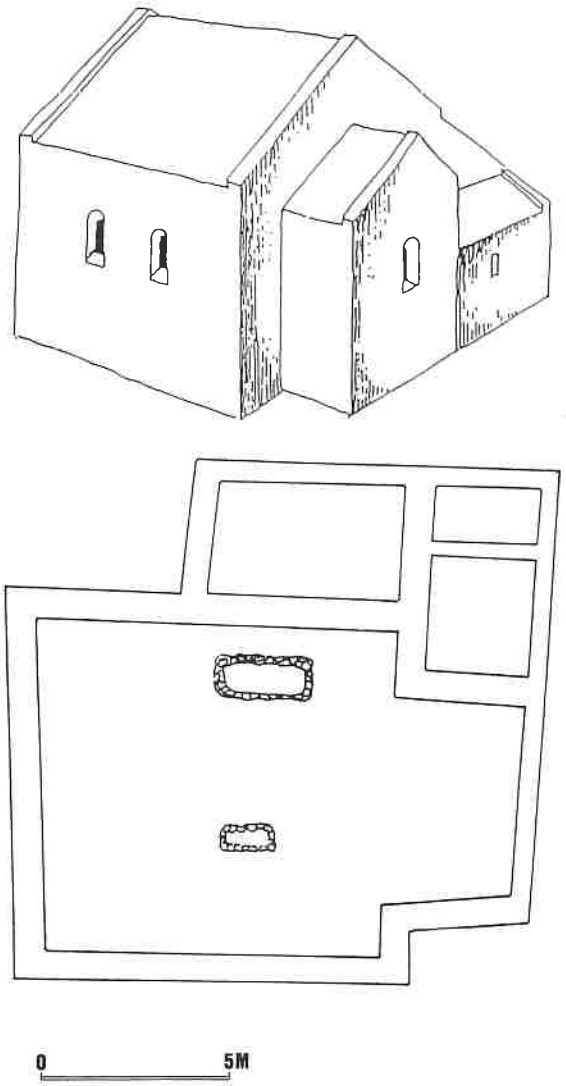

Ryc. 36. Ostrów Lednicki. Rzut mniejszego kościoła i jego rekonstrukcja (oprac. T. Węcławowicz)
Abb. 36. Ostrów Lednicki. Grundriß der kleineren Kirche und deren Rekonstruktion (erarb. von T. Węcławowicz)

palatium na arze 103 (K. Żurowski 1953, 120), czy też z warstwy VII (pożarowej) działek K i T. Obok stopionych fragmentów ołowiu w sąsiedztwie budowli centralnej wystąpiła prostokątna płytka (A. Niesiołowska-Hoffman 1957, 227 i ryc. 3). Skupienie przy palatium licznych przetopionych w ogniu bryłek ołowianych oraz płytki nie jest, jak mniemam, przypadkowe. Te łączące się w przewadze z destrukcją architektury ołowiane resztki stanowią mocno odkształcone fragmenty dachowych płytek (por. K. Żurowski 1953, 120), bądź też jak w przypadku płytki odkrytej od strony kaplicy-baptysterium, jej funkcja jako ołowianego gontu jest ewidentna.

Krycie dachów ołowiem oprócz danych uzyskiwanych ze strony archeologii znajduje również potwierdzenie ze strony źródeł pisanych, w których można odczytać wzmiankę o pokryciu przez Mieszka III ołowiem części katedry w Gnieźnie (Kronika Boguchwała, MPH, II, s. 526).

Niewątpliwie jednym z najciekawszych znalezisk jest ołowiana, a związana z przeszkleniem okien ramka do oprawy szkieł (ryc. 79/7). Tę pochodzącą z przyczółka mostu wschodniego ramkę (nr inw. 155/91), której chronologia jest ściśle określona (warstwy z 2 połowy X – 1 połowy XI w.; por. M. Łastowiecki 1993, 138, 144; por. też J. Olczak 2000, 206 – 210, ryc. 1 – 3) wykonano według wzoru zasadzającego się na siatce kwadratów i prostokątów.

Oprawka ta znakomicie wpisuje się w realia lednickiej architektury zaświadczając o funkcjonowaniu w jej wnętrzach ozdobnych witraży. Znaleziska oprawek witrażowych są w materiale archeologicznym z terenu Polski niezmiernie rzadkie, by przytoczyć fragment takiej oprawki odkrytej na Ostrowie Tumskim we Wrocławiu (S. Moździoch 1990, przyp. 134), zatem znalezisko lednickie posiada znaczącą wymowę.

Z budownictwem murowanym wiążą się również znaleziska — płytek szklanych pochodzących z X – XII-wiecznych warstw Lednicy (ryc. 79/4-6). Wśród 38 płytek 3 pochodzą z podgrodzia, pozostałe z nich odnaleziono wewnątrz grodu. Koncentrują się one w przewadze w rejonie mniejszego kościoła. Jedna z żółto barwionych płytek znalazła się w komorze mniejszego grobowca nawy wspomnianego kościoła (J. Górecki 1991, 123), kolejnych 6 pochodzi z młodszego z grobowców nawy, a związanego już z okresem po najeździe czeskim, grobowca z płytą wapienną usytuowanego w miejscu zniszczonej chaty wschodniej przy kościele (por. J. Górecki 1996a).

Najstarsze wydają się być dwie szybki pochodzące z podnóża wału północnego (nr inw. 39/88) oraz z części wschodniej grodu (nr 567/64). Inne szkła są już młodsze (5 egz. z XIII – XIV w.). Zaledwie kilka z szybek łączyć można z fazą największej świetności Lednicy. Wraz z ołowianą ramką witrażową poświadczać one mogą funkcjonowanie ozdobnych witraży zdobiących rozglifione okienne łuki murowanych budowli wyspy.

Architektoniczna zabudowa kamienna lednickiego grodu stanowi niewątpliwie przedmiot interesującej polemiki, której główne wątki związane są z tak ważnymi zagadnieniami jak, sformułowana w cytowanej już wielokroć monografii autorów krakowskich (K. Żurowska i in. 1993) funkcja budowli centralnej i podłużnej (baptysterium oraz pałac biskupi) w najstarszej fazie ich rozwoju, dalej katedralna funkcja jednonawowego kościoła, jak i interpretacja tego trójdzielnego zespołu budowli (baptysterium, pałac i katedra), jako zespołu episkopalnego. Z tego wynika i lokalizacja na Lednicy siedziby pierwszego polskiego biskupstwa misyjnego (?) z biskupem Jordanem na czele. Eo ipso Lednicę pojmuje się w odróżnieniu od Poznania, Giecza i Gniezna jako „wyłącznie religijny ośrodek państwa", związany z uroczystym chrztem władcy (w fazie I, K. Żurowska i in. 1993, 231).

Do tych wątków odniósł się w recenzji publikacji krakowskiej Z. Świechowski (1994), zaś w opracowaniu wczesnopiastowskich zespołów rezydencjonalnych Z. Pianowski (1994). Odmienną w szczegółach interpretację przedstawiłem również w dwu publikacjach (J. Górecki 1994, 1996), ostatnio zaś zabrali na ten temat głos P. Urbańczyk (1995, 1995a), W. Swoboda (1997, 1998) oraz A. Grygorowicz, którego koncepcję należy jednak umieścić na obrzeżu poważnej dyskusji naukowej (1998).

Wymienieni autorzy (oprócz P. Urbańczyka przytaczającego liczną serię tzw. mieszadeł do przygotowywania zaprawy — 1995a, jednak skala i charakter większości z nich odbiega diametralnie od lednickich basenów i A. Grygorowicza utożsamiającego je z wannami do zaprawy — 1998) nie podnoszą istotnych zastrzeżeń do interpretacji zagłębień odkrytych w lednickiej budowli centralnej, których funkcję chrzcielną podzielają. Zastrzeżenia budzi natomiast interpretacja budowli centralnej jako baptysterium, gdyż dla wymienionych autorów spełniała ona funkcję kaplicy pałacowej, wyposażonej w urządzenia do chrztu (Świechowski, Pianowski) lub do chrztu i bierzmowania (Górecki).

Argumenty przeciw baptysterium są zdaniem Z. Świechowskiego następujące: 1. umieszczenie basenów w obejściu, a nie w centrum budowli, co świadczy, że ich funkcja nie była najważniejsza, 2. w budowlach służących codziennej liturgii źródło chrzcielne przesuwa się do nawy bocznej lub do części zachodniej kościoła i 3. łączenie wielu funkcji w jednej budowli, to jedna z głównych cech architektury wczesnego średniowiecza, np. w karolińskich westwerkach połączona zostaje empora władcy, ołtarz Chrystusa oraz źródło chrzcielne (Z. Świechowski 1994).

Do tych oraz szeregu innych uwag Z. Świechowskiego ustosunkowała się K. Żurowska i T. Rodzińska-Chorąży w odpowiedzi na jego recenzje (K. Żurowska, T. Rodzińska-Chorąży 1997). Autorki akcentują w niej raz jeszcze przytoczone w monografii architektury Lednicy możliwe 4 miejsca lokalizacji basenu w baptysterium (w centrum, w apsydzie, w narożniku, dowolnie). Podkreślają, że usytuowanie oraz powierzchnia basenów lednickich (wynosząca 1/3 obszaru kaplicy) wykluczają możliwość sprawowania w budowli liturgii pozachrzcielnej. Pozostałe 2 zastrzeżenia recenzenta uważają za chybione, bowiem jak piszą, kościoły centralne zachowują, mimo reformy karolińskiej, w średniowieczu swój odrębny charakter — kaplic pałacowych, relikwiarzowych, maryjnych lub baptysteriów, stąd ich utożsamianie z westwerkami nie może mieć miejsca. Podobnie nieadekwatny jest, zdaniem autorek, argument Świechowskiego dotyczący ustawienia baptysterium w bezpośredniej relacji do katedry, bowiem jego usytuowanie przy domu biskupa, analogicznie jak na Lednicy, jest równie częste (np. w Parenzo, Salonie).

Argumentem przeciw interpretacji zespołu budowli lednickich jako zespołu episcopalnego są wg Świechowskiego skromny charakter mniejszego kościoła („katedry") oraz jego odległość od baptysterium świadczące, że nie służył on do nabożeństw mieszkańcom domu biskupiego. K. Żurowska i T. Rodzińska-Chorąży przypominają jedynie, że taka lokalizacja omawianego kościoła — katedry związana była z topografią wnętrza grodu.

Z kolei analogie architektonicznych prototypów przytaczanych przez Świechowskiego dla budowli lednickich, które autor dostrzega w pałacach w Zürichu i Werli nie do

końca są zasadne, bowiem pałac w Zűrichu pochodzi z przełomu X/XI w., z kolei Werla zbliżona jest do lednickiej fazy II (a nie I, jak chce Świechowski; por. K. Żurowska, T. Rodzińska-Chorąży 1997).

Zagadnienie rezydencji na Ostrowie Lednickim oraz jej interpretacji w świetle analizy wyników ostatnich badań zostało również podjęte przez Z. Pianowskiego (1994, 85-91, 170, 173, 178-179, 186). Autor ten, podobnie jak Z. Świechowski, neguje przypisywanie lednickiej budowli centralnej funkcji wyłącznie baptyzmalnej, bowiem baseny chrzcielne występowały również w kościołach spełniających inne funkcje (np. w kościele kanoniczek w Kwedlinburgu). Podobnie jak Świechowski przestrzeń w środku budowli (w fazie I) łączy on z liturgią mszy, którą tu można było sprawować oraz akcentuje, że kaplica od samego początku mogła być dwukondygnacyjna.

Kluczowe znaczenie ma według niego basen w fazie II, kiedy budowla jest już kaplicą pałacową (według Żurowskiej), a basen elementem jej wyposażenia architektonicznego. Zatem nie ma istotnych przeszkód, by stan ten odnieść i do fazy I .

Wątpliwości Pianowskiego dotyczą też sakralnej funkcji pomieszczeń, przylegających bezpośrednio do budowli centralnej, a które pełniły według niego funkcje mieszkalne oraz przypisywanie II kościołowi funkcji katedralnej, co przy porównaniu bardzo skromnych wymiarów kościółka lednickiego z ogromną I katedrą poznańską nie może być słuszne. Proporcja katedry lednickiej do episcopium jest odwrotna od tej, której należałoby oczekiwać.

Na podstawie badań porównawczych Z. Pianowski doszedł do wniosku, że niewielki lednicki kościół pełnił funkcję jednej z dwóch kaplic pałacowych wzniesionych na wyspie. Pierwszą z nich była kaplica sprzężona z pałacem. Model, w którym w rezydencjach występują dwie takie kaplice z powodzeniem zrealizowano (prócz Lednicy) w takich wczesnopiastowskich grodach jak Wawel, Płock oraz Wiślica, zaś na obszarze cesarstwa nie należał on do wyjątków (np. w Paderborn).

Wielce zajmująca jest również lektura pracy P. Urbańczyka, który w recenzji książki K. Żurowskiej i jej współpracowników przedstawił ocenę tej publikacji (1995, 97 – 108). Autor podkreśla brak precyzji w archeologicznym datowaniu warstw rejonu palatium lednickiego oraz lukę jaką stanowi pominięcie analiz C 14 w uściśleniu chronologii. Z kolei interpretację budowli centralnej, podłużnej oraz jednonawowego kościoła uznaje za ciąg hipotez w żaden sposób nie rozwiązujących zagadki Ostrowa Lednickiego.

Odnosząc się do krytycznej oceny zagadnienia chronologii warstw przedstawionej przez P. Urbańczyka wypada przypomnieć (co czyni zresztą sam autor), że podstawą tego datowania jest głównie ceramika, z pomocą której „precyzyjne datowanie" musi być względne. Nie sposób jednak zanegować, że lednickie warstwy budowlane opierają się na nawarstwieniach z połowy X w. lub przecinają warstwę z 1 połowy X w. (M. Łastowiecki 1993a, 45-46, 53), a więc są od nich młodsze. Datowanie izotopem węgla C 14 jest dla wczesnego średniowiecza, jak wiemy, zawodne stąd w tym przypadku z niego zrezygnowano, z kolei liczna seria analiz wieku ścięcia drewna użytkowanego na Lednicy pozwala aktualnie na pośrednie uściślenie chronologii budowli (wzniesionej, według mnie, w okresie, kiedy już funkcjonowały obydwa mosty, tj. w pierwszej połowie lat 60. X w.).

Próby doszukiwania się przez recenzenta w rejonie palatium jakichś starszych warstw budowlanych nie mogą być prawomocne i skłonny jestem je ujmować jako swoistą nadinterpretację badawczą (por. J. Górecki 2000, 419).

Z dalszym tokiem wywodów P. Urbańczyka jestem już zgodny. O ile nie sposób zanegować funkcjonowania w nauce hipotez (oraz ich testowania), to już konstrukcje swoistej „piramidy hipotez" (J.G.), na których oparto formułowane w recenzowanej pracy hipotezy (doprowadzające do koncepcji lednickiego ośrodka biskupiego) nie mogą być przyjęte jako prawomocne.

W tym miejscu pragnę podkreślić, iż skłonny jestem upatrywać w lednickiej budowli centralnej założenie łączące funkcje kaplicy pałacowej z funkcjami chrzcielnymi (por. J. Górecki 1994, 1996, 1998 b)

Przeciw koncepcji zakładającej wyłącznie baptyzmalną funkcję budowli centralnej w fazie I przemawia także przyjęcie przez samych jej autorów, że budowla po 1000 r. — w fazie II — pełniła funkcje kościoła przeznaczonego zarówno do chrztu, jak i do liturgii pozachrzcielnej. O ile stan taki (dwudzielnej funkcji liturgicznej) mógł zaistnieć według Żurowskiej w fazie II budowli, to z powodzeniem, jak sądzę, odnieść go również można do fazy najstarszej. Akcentował to również i Z. Pianowski.

Przesłanką przemawiającą za baptysterium książęcym jest, według mnie, wzmianka przekazana przez Grzegorza z Tours, który podaje, że baptysterium królewskie mieściło się w pałacu w Nanterre (A. Angenendt 1973, przyp. 41; pogląd ten zdecydowanie odrzuca T. Rodzińska-Chorąży 1997). Na tej m.in. podstawie przyjąć można, że na zachodzie Europy tradycja udzielania chrztu władcy w kaplicach pałacowych ustaliła się już w czasach Merowingów (por. J. Górecki 1994, 50, 1996, 128). Tradycja ta trwała również i w czasach Karolingów, a poświadczona jest nawet w źródłach pisanych (opis Ermoldusa Nigellusa) dla pałacu w Ingelheim, gdzie miał miejsce chrzest duńskiego księcia Haralda i jego otoczenia (K. Hauck 1985, 45).

Nie istnieją więc zasadnicze przeszkody, by baptysterium powiązane z pałacem książęcym nie mogło istnieć na Lednicy.

Episcopium — budynek podłużny w fazie I jego rozwoju (według K. Żurowskiej, T. Rodzińskiej-Chorąży, A. Biedronia i T. Węcławowicza) nie posiada również w pełni jednoznacznego charakteru. Jak bowiem wiemy na przykładzie rezydencji z Paderborn (północno-zachodnie Niemcy), stanowiącej obok siedziby cesarza również siedzibę biskupa, występują tam 2 pałace, z których jeden użytkuje władca, drugi zaś należał do biskupa Meinwerka (W. Winkelmann 1970). Zatem w cesarskiej rezydencji biskup wznosi dla siebie osobny pałac (J. Górecki 1996, 128).

Układ zabudowy rezydencji w Paderborn z jej dwoma pałacami daje nam wiele do myślenia. Zarówno cesarz, jak i biskup dysponują, każdy z osobna, własnym budynkiem do reprezentacji celów bądź Cesarstwa, bądź Kościoła (J. Górecki 1996, 128). Z kolei jeśli istnieją siedziby biskupie, jak choćby na terenie Niemiec, np. Xanten, czy Bamberg, to ich użytkownikiem jest wyłącznie reprezentant Kościoła, jak w przypadku Xanten lub cesarz (ewentualnie biskup), co obserwujemy w Bambergu, a co podnosiłem już wcześniej (J. Górecki 1996, 128, t.d.l.).

Tak więc problem istnienia siedziby biskupa na Lednicy z pałacem dostojnika kościelnego jest dyskusyjny. Bardzo mocno negował funkcjonowanie tej siedziby W. Swoboda (1997, 1998). Należy raczej chyba przyjąć, że południowy kompleks zabudowy lednickiego grodu od samego początku związany był z siedzibą władcy, któremu królewską reprezentację zapewnić miała wbudowana z czasem w kaplicę empora. To raczej władca podejmował biskupa, a nie odwrotnie, zatem utożsamiana przez autorów krakowskich z domem biskupim część prostokątna budowli w fazie I winna być, jak sądzę, interpretowana, jak podnosili to liczni badacze, jako palatium książęce. Funkcję palatialną obiektu podtrzymuje cytowany wcześniej Z. Świechowski (1994) oraz Z. Pianowski (1994).

Odmienną klasę architektury reprezentuje jednonawowy kościół utożsamiany przez A. Biedronia z katedrą, a stanowiący trzeci obok baptysterium i domu biskupa człon zespołu episcopalnego (K. Żurowska i in. 1993, 193, 197).

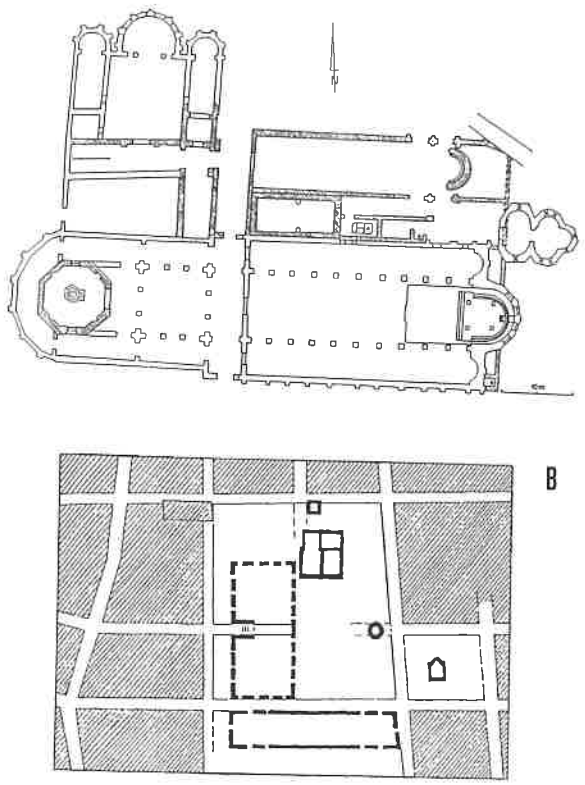

Ryc. 37. Południowoeuropejskie zespoły biskupie. A — Parenzo (VI w.), B — Bergamo (X w., wg K. Żurowskiej)
Abb. 37. Südeuropäische Bischofskomplexe. A — Parenzo (6. Jh.), B — Bergamo (10. Jh., nach K. Żurowska)

Funkcję tego kościoła, jako katedry, z uwagi na wspomnianą przestrzenną skalę najstarszych wczesnopiastowskich bazylik katedralnych należy odrzucić. Rolę tej budowli jako jednej z ważnych wewnątrzkościelnych nekropoli pierwszych Piastów akcentowałem już wcześniej (J. Górecki 1991, 1996a).

Lednicki zespół episkopalny w koncepcji uczonych krakowskich z uwagi na skromną skalę założenia odpowiadać może najbardziej zespołowi biskupiemu z Bergamo (X w.; por. ryc. 37B; K. Żurowska i in. 1993, 193, 199, ryc. 188a). Sądzę jednak, że ze względu na brak osiowego sprzężenia między baptysterium a domem biskupim, jak i zupełnie różną od zespołu budowli lednickich koncepcję całości (w tym i odległości między poszczególnymi budowlami) przykład Bergamo uważać można za chybiony. Podobną konkluzję postawić zresztą można w odniesieniu do całego szeregu analogii do zespołu budowli lednickich tak obficie przytaczanych przez autorów monografii, by zwrócić uwagę np. na nadadriatycki zespół z Parenzo (VI w.), który według ich koncepcji jest (głównie zaś jego pałac biskupi) zadziwiająco podobny do układu pomieszczeń pałacu na Ostrowie Lednickim (K. Żurowska i in. 1993, 187, ryc. 169).

Źródła zespołu z Parenzo (Poreč) oraz innych zespołów biskupich tkwią, jak sądzę, w zupełnie innym „klimacie i duchu" architektury (J. G.) zatem przenoszenie go na Lednicę wydaje się być wielce ryzykowne (ryc. 37A). Pokrewieństwa formy tego zespołu do Lednicy w istocie trudno by się tu doszukiwać.

Lokalizacja na Lednicy episcopium doprowadziła z kolei autorów do postawienia hipotezy o siedzibie na wyspie biskupstwa misyjnego z biskupem Jordanem na czele. Tym samym chrzest władcy Polan nieodparcie łączy się z odkrytymi we wnętrzu budowli centralnej basenami (K. Żurowska i in. 1993, 227 – 231).

O ile koncepcja chrztu władcy na Lednicy może być prawomocna (chociaż relikty baptysterium z warstw przedsakralnych katedry poznańskiej wskazują na możliwość przyjmowania chrztu także w innych ważnych ośrodkach grodowych — por. Z. Kurnatowska 1997, 1998), o tyle już sama lokacja na Ostrowie Lednickim biskupstwa misyjnego niesie za sobą ogromny „ładunek polemiczny", z którym warto się będzie w świetle znanych przekazów (np. dotyczących Jordana) oraz aktualnego stanu badań w przyszłości zmierzyć. Dość wspomnieć, że koncepcja o biskupim ośrodku lednickim oprócz wymienionych wcześniej głosów polemicznych, nie została jednak powszechniej zaakceptowana w literaturze (P. Urbańczyk 1995; W. Swoboda 1997 i odpowiedź: K. Żurowska, T. Rodzińska-Chorąży 1997; W. Swoboda 1998; Z. Kurnatowska 1998).

W konkluzji stwierdzić więc można, że znakomita, a wielokroć przeze mnie cytowana, monografia uczonych krakowskich, wypełnia dotychczasową lukę interpretacyjną związaną z kamiennymi budowlami Lednicy, wyni-

ków jej nie można jednak, jak czynią to niestety wielokroć jej autorzy, absolutyzować (!). W pełni koncepcja ta podtrzymana jest w jednej z ostatnich prac K. Żurowskiej (2000, 1, 502-503).

Zaprezentowane budowle wyspy, które są dla mnie jednym z głównych wyznaczników grodu lednickiego — siedziby władcy, utożsamiam z zespołem pałacowym, składającym się z palatium oraz kościoła dworskiego, spełniającego obok innych również i funkcje chrzcielne.

Elementem zabudowy przestrzennej grodu jest także jednonawowy kościół monarszy, mieszczący w swym wnętrzu jedną z najstarszych w państwie pierwszych Piastów wewnątrzkościelną nekropolię.

Przebudowę lednickiej kaplicy pałacowej, być może około 1000 r., skłonny jestem raczej wiązać nie ze zmianą jej użytkownika, jak chcą autorzy krakowscy, a raczej z reformą w kościele (św. Mayeul (948 – 983) i św. Odilo (994 – 1049) jaka wówczas się rozpoczynała, a która związana była m.in. z dalszą unifikacją obrządku według modelu liturgii rzymskiej oraz z wprowadzeniem większej ilości kleru do mszy (por. K. Józefowiczówna 1963, 67, przyp. 135 – 140 i cyt. tam literatura).

Redukcja jednego z basenów oraz wprowadzenie w architektoniczny program kościoła empory (włączającej kaplicę lednicką w krąg kaplic związanych z ideologią władcy), związane być mogły właśnie z tą reformą oraz z manifestacją nowej roli władcy, do której pretendował Chrobry od chwili objęcia władzy oraz zjazdu w Gnieźnie.

5. Zabudowa drewniana

Istotnym elementem topografii grodu lednickiego jest jego zabudowa drewniana, stanowiąca obok architektury kamiennej główny czynnik kształtujący wewnętrzną przestrzeń zespołu grodowego (ryc. 38).

Drewnianą zabudowę Lednicy, pominąwszy epizod badawczy G. Mazanetza, rozpoznano głównie po II wojnie światowej, kiedy odkryto pierwsze jej pozostałości. Wśród tych odkryć wymienić można następujące: 1. odsłonięte przez K. Żurowskiego fragmenty zabudowy w części południowej grodu (K. Żurowski 1953), 2. zabudowę i elementy infrastruktury rezydencji lednickiej, zlokalizowane wokół zespołu pałacowego i przy tzw. II kościele oraz w części północnej i wschodniej grodu i na podgrodziu (K. Anderszowa i in. 1963; A. Nowak 1965, 196; J. Wrzesiński 1987 — mpis; J. Górecki i in. 1993) i 3. fragmenty zabudowy podgrodzia w jego części wschodniej (J. Leśny 1974; M. Łastowiecki 1977 — mpis). Dzięki tym badaniom uzyskano dane odnoszące się do układu zabudowy wyspy, typów domostw oraz ich wyposażenia (elementy konstrukcyjne, korytarze, paleniska, etc).

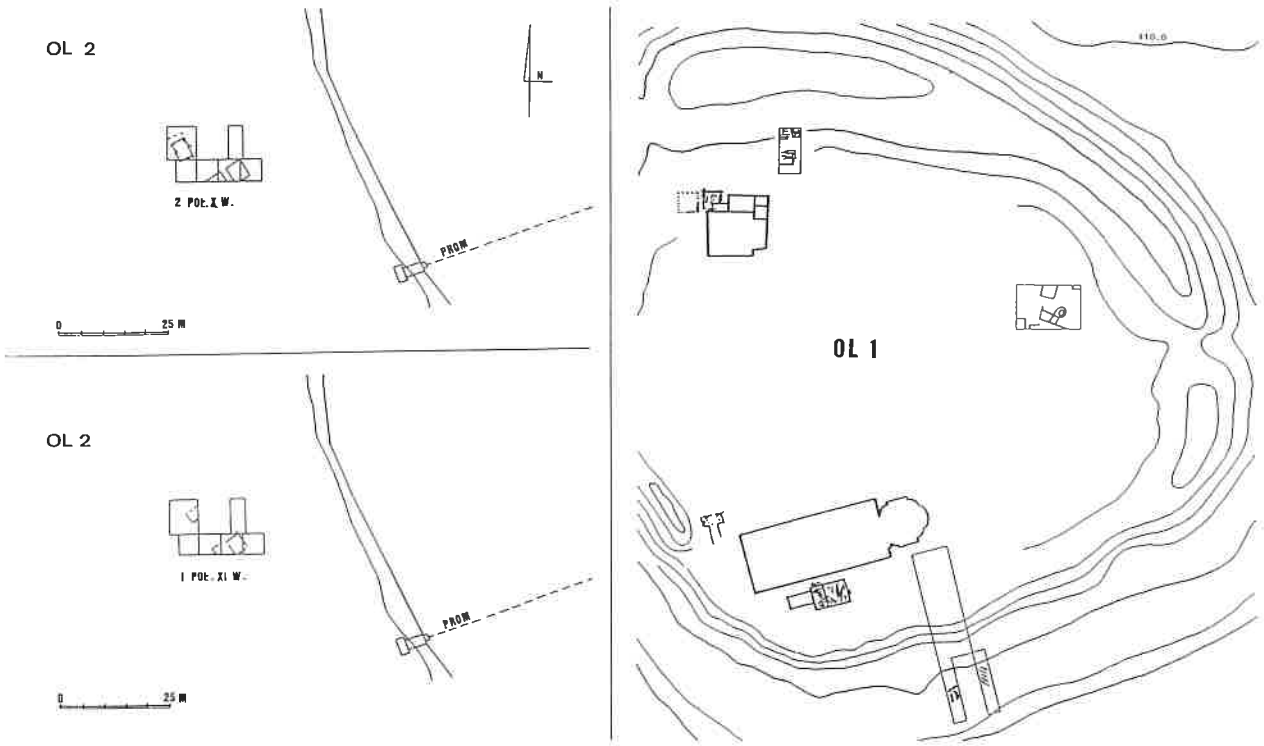

Ryc. 38. Ostrów Lednicki. Drewniana zabudowa zespołu grodowego w 2 poł. X – 1 poł. XI w. (wg J. Góreckiego, M. Łastowieckiego i J. Wrzesińskiego)
Abb. 38. Ostrów Lednicki. Holzbebauung des Burgkomplexes in der 2. Hälfte des 10. – 1. Hälfte des 11. Jh. (nach J. Górecki, M. Łastowiecki und J. Wrzesiński)

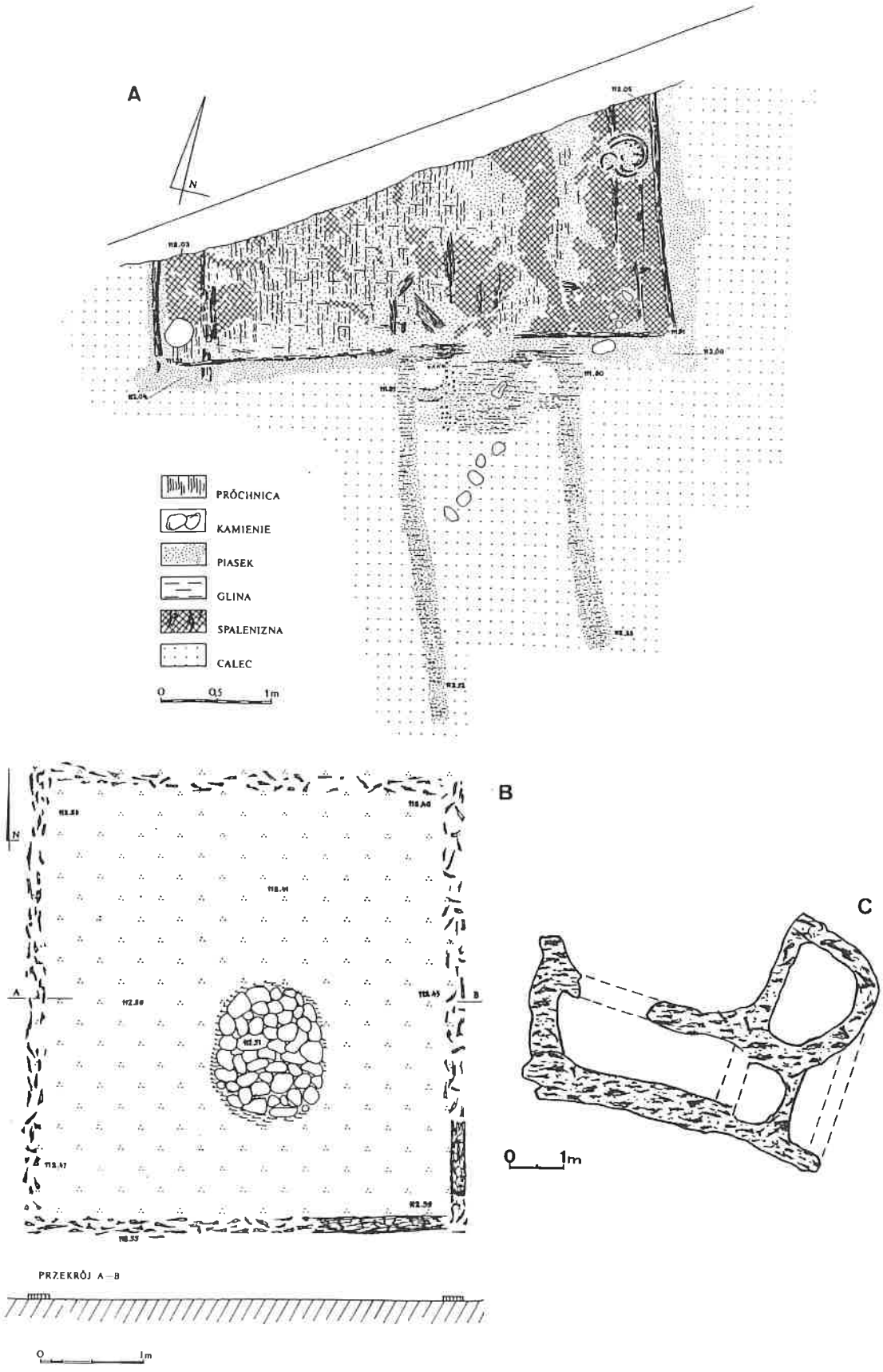

Ryc. 39. Ostrów Lednicki. Drewniane obiekty mieszkalne grodu. A — budynek korytarzowy po północnej stronie palatium, B — budynek naziemny (zachodni) przy mniejszym kościele, C — budynek z piwniczką z części wschodniej grodu
Abb. 39. Ostrów Lednicki. Wohnobjekte aus Holz in der Burg. A — Korridorgebäude auf der nördlichen Palatiumseite, B — ebenerdiges Gebäude (westliches Gebäude) bei der kleineren Kirche, C — Gebäude mit kleinem Keller aus dem östlichen Burgteil

Analiza materiałów archeologicznych pozwoliła na wydzielenie dobrze chronologiczne uchwytnej fazy rozwoju tego budownictwa, odpowiadającej w zasadzie okresowi naszych zainteresowań (do 1038 r.; por. J. Górecki i in. 1994) w której można było z kolei wydzielić 2 podfazy (czytelne głównie na podgrodziu), odpowiadające 2 połowie X w. i 1 połowie XI w.

Wśród domostw, na jakie natrafiono w trakcie badań archeologicznych występują 2 podstawowe typy — domostwa naziemne oraz wziemne, tj. obiekty wkopane poniżej stropu związanej z nimi warstwy. Obydwa typy zabudowy rozpoznano zarówno wewnątrz przestrzeni grodowej oraz na podgrodziu. Na grodzie rejon koncentracji zabudowy drewnianej obejmował sąsiedztwo mniejszego kościoła, zespołu pałacowego oraz wschodniej i północnej części grodu.

W otoczeniu wolnostojącego kościoła wzniesiono 2 budynki naziemne, domostwa wziemne zaś (9 obiektów) występowały w wymienionych wyżej częściach grodu (wykopy V — IX, IV oraz II). Owe 2 budynki naziemne (ryc. 39B, 41) usytuowane na osi wschód-zachód mają identyczną powierzchnię — około 18,4 m^2 (wymiary 4,6 x 4 m i 4,2 x 4,4 m). Zarysy ich wyznaczają spalone belki — pozostałości ścian bądź podwalin (?). Wewnątrz występowały gliniane klepiska, w domostwie wschodnim zaś podklepiskowy bruk (weryfikacje 2000 r.). W części środkowej budynku zachodniego wystąpiło owalne palenisko kamienne z glinianą płytą. Bogate wyposażenie wnętrz budynków i ich otoczenia („lednickie sakralia", fragmenty przedmiotów z brązu, naczynia szklane i drewniane) wskazywałoby na możliwość interpretowania ich jako mieszkań osób związanych ze „służbą bożą".

Najliczniejszym typem domostw tego okresu na grodzie są wszak domostwa wziemne o ścianach z bierwion drewnianych. Obiekt z korytarzem (od strony południowej) odkryto przy północno-zachodnim skraju palatium. Posiadał on powierzchnię 15,7 m^2 (4,5 x 3,5 m), jego ściany wzniesiono w konstrukcji zrębowej (ryc. 39A). Nieopodal niego znaleziono pozłacane okucie księgi liturgicznej oraz złotą szpilę. Tuż obok położony był drugi, podobny obiekt (rozpoznany częściowo) o odsłoniętej ścianie południowej długości 4,60 m. Lokalizacja obu tych obiektów w bezpośrednim sąsiedztwie palatium pozwala na łączenie ich użytkowników z osobami z otoczenia dworskiego.

Być może z duchownym łączyć można kolejny z korytarzowych obiektów mieszkalnych, którego ślady odsłonięto nieopodal mniejszego kościoła (J. Górecki i in. 1993, ryc. 3), pomiędzy którym, a wałem (od strony północnej) wzniesiono kolejny drewniany obiekt o niewielkiej, wynoszącej nieco ponad 4 m^2 powierzchni. Z otoczeniem kościoła wiąże się wreszcie zrębowe domostwo, którego fragment z umieszczoną przy podwalinie czaszką bydlęcą — ofiarą zakładzinową udało się odkryć.

Mniej możemy powiedzieć o tego typu domostwach odkrytych fragmentarycznie we wschodniej części grodu (wykop IV). Tylko obiekt 16 o wymiarach 7 x 4 m odkryto niemal w całości — składał się z czterech pomieszczeń i jamy — piwniczki (o wymiarach 2 x 1,3 m), zlokalizowanej po jego północno-wschodniej części i będącej osobnym pomieszczeniem (ryc. 39C).

W wykopie IX (rejon północno-zachodniego skraju palatium) odsłonięto kolejne wziemne domostwo o boku 4,7 m długie, powierzchni 16,1 m^2, z przylegającym doń od wschodu korytarzem.

Do wziemnych obiektów mieszkalnych należy zaliczyć obok domostw wkopanych płyciej obiekty zagłębione około 80 cm. Na wyróżnienie zasługuje duży obiekt z wykopu V- VIII o powierzchni 36,4 m^2 i bokach długości 5,2 x 7 m z korytarzem (2,5 x 4 m) od strony zachodniej (ryc. 40). Sądząc po wymiarach suponować można, iż wzniesiony on został w konstrukcji zrębowo-słupowej (widoczne zrębowe narożniki budynku). We wnętrzu, przy ścianie wschodniej znajdowało się owalne palenisko z glinianą płytą. Ślad po belce wewnątrz domostwa, usytuowanej prostopadle do jego ścian, skłania do przypuszczenia, iż budynek składał się z dwóch izb: wschodniej (o wymiarach 5,2 x 4 m) i zachodniej (5,2 x 3 m), których poziom użytkowy stanowiła drewniana podłoga.

Nadmienić tutaj można, iż półziemianki z korytarzami znane są już od najwcześniejszych faz wczesnego średniowiecza; występują w strefie lasostepu od Łaby po lewobrzeżny Dniepr oraz na obszarze środkowego i dolnego Dunaju (P. Donat 1980, s. 156-230). Na terytorium Polski zarejestrowano je na co najmniej 13 stanowiskach małopolskich, skąd znane są m. in. z grodzisk w Stradowie, Wiślicy i Zawadzie (IX/X — X w.) oraz z osad m. in. Krakowa — Nowej Huty, Igołomii, Siciny (H. Zoll-Adamikowa 1988, s. 189-195, tab. I).

Trudno zrekonstruować typy dachów tych obiektów mieszkalnych. Należy mniemać, że były to dachy dwuspadowe, kryte trzciną, stanowiącą najbardziej dostępny na Ostrowie Lednickim surowiec.

Stosunkowo mała liczba odkrytych obiektów mieszkalnych, a także zniszczenie warstw 3 poziomu osadniczego wkopami grobowymi we wnętrzu grodu utrudnia oszacowanie całości zabudowy w okresie 2 połowy X – 1 połowy XI w. Sądząc jednak po znanej obecnej ich lokalizacji (przy wałach i kamiennej architekturze, braku tychże w zachodniej części grodu) przypuszczać należy, że środkowe partie grodu, ściślej teren między palatium a mniejszym kościołem był wolny od zabudowy i stanowił rozległy dziedziniec. Budynki mieszkalne, w przewadze wziemne (80%), zlokalizowane były u podnóża wałów i w części wschodniej aglomeracji. Potwierdzają to obecnie prowadzone badania po stronie południowej zespołu pałacowego i przy wale północnym.

Wspomnieć również trzeba, iż po południowej stronie pałacu obok zabudowy mieszkalnej występowała także zabudowa o charakterze gospodarczym dochodząca niemal do murów pałacowych. Na resztki budynku interpretowanego jako magazyn zbożowy natrafiono przy styku murów palatium z kaplicą (K. Żurowski 1953, s. 123 – 24).

Pozostałości czterech niewielkich obiektów drewnianych, być może o gospodarczej funkcji, występowały również w części wschodniej grodu. Te nieduże budyn-

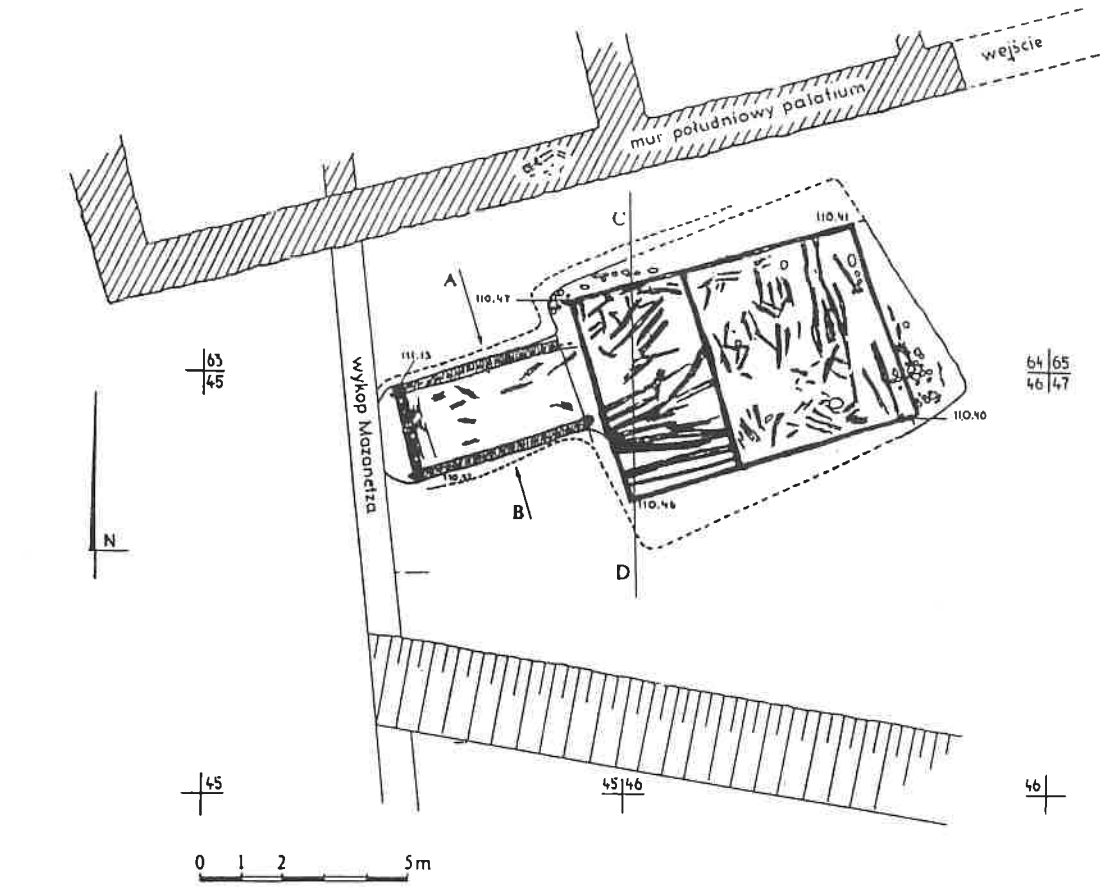

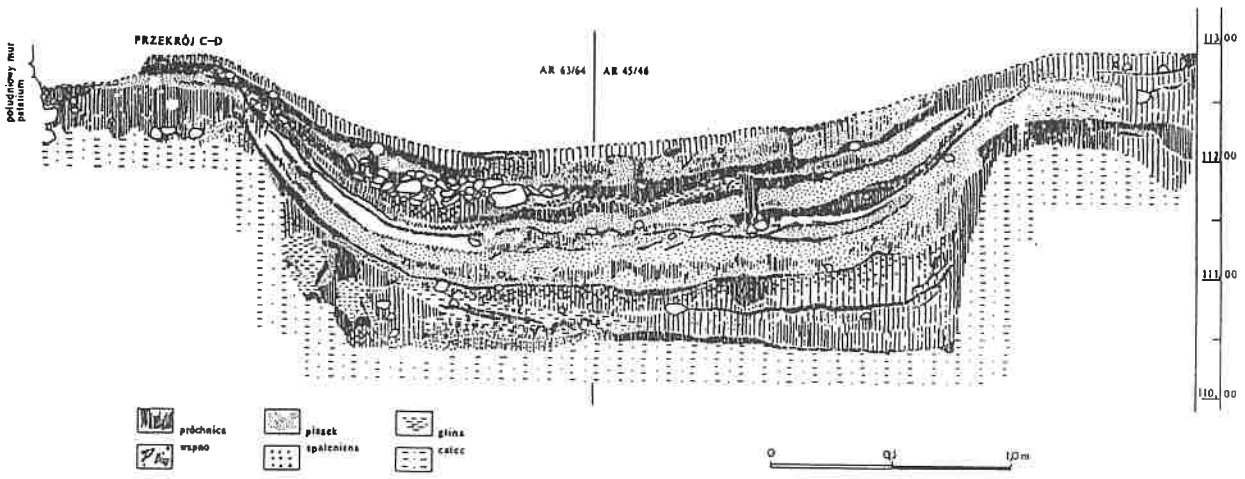

Ryc. 40. Ostrów Lednicki. Chata korytarzowa i jej przekrój (2 poł. X – 1 poł. XI w., wg J. Góreckiego i in.)
Abb. 40. Ostrów Lednicki. Korridorhaus und dessen Schnitt (2. Hälfte des 10. – 1. Hälfte des 11. Jh., nach J. Górecki und an.)

ki — komórki posiadały powierzchnie wynoszące od 1 do 4 m^2. Poziom użytkowy jednego z nich tworzyło klepisko. Naziemny obiekt typu wiaty, o dachu wspartym na słupach, zlokalizowano nieopodal mniejszego kościoła. Wnętrze jego wypełnione było zlasowaną zaprawą. Związany był on z muratorami zatrudnionymi na placu budowy wspomnianego kościoła.

W zabudowie podgrodzia dominowały w omawianym okresie budynki naziemne rozpoznane w jego części wschodniej. Ten typ zabudowy zdeterminowany był panującymi tu warunkami naturalnymi, bowiem część wschodnia podgrodzia była podmokła.

W rejonie tym odkryto relikty czterech takich domów, datowanych na 2 poł. X w. (ary 558, 537-538). Posiadały

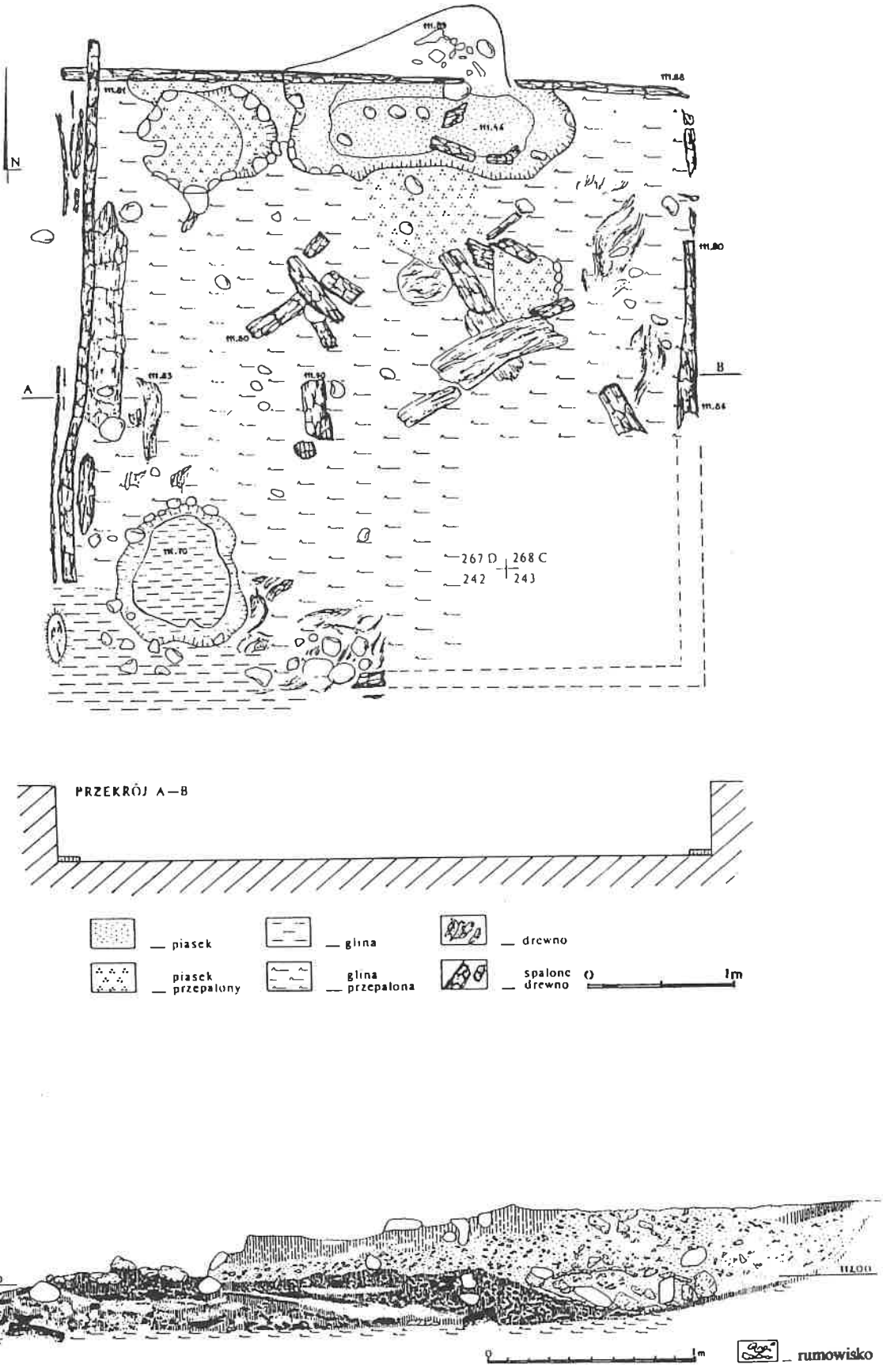

Ryc. 41. Ostrów Lednicki. Zrębowe domostwo naziemne (wschodnie) z rejonu mniejszego kościoła oraz jego przekrój (wg J. Góreckiego i in.)
Abb. 41. Ostrów Lednicki. Ebenerdiger Blockbau (östliches Haus) aus der Umgebung der kleineren Kirche und dessen Profil (nach J. Górecki und an.)

one wymiary wynoszące 4 x 4 m, zaś ich zachowane partie pozwalają przypuszczać, że budynki wzniesiono w technice zrębowej. Wnętrza wyposażone były w drewniane podłogi, w jednym z obiektów przy ścianie wschodniej wystąpiło kamienne palenisko. Nie stwierdzono śladów słupów, które można by wiązać z zadaszeniem domostw, stąd suponować można, iż konstrukcja dachu wspierała się na ścianach.

Domostwa usytuowane były na linii północny wschód – południowy zachód, w odległości około 1,5 m od siebie i przypuszczalnie wzdłuż przebiegu magistrali drożnej podgrodzia. W odległości około 2 m na północ od linii zabudowy przebiegała linia gęsto rozmieszczonych kołeczków, prawdopodobnie płotu — falochronu odgradzającego domy od zatoki. Inwentarz ruchomy domostw (ceramika, kości, szydła, ozdoby) wskazuje na ich mieszkalny charakter. Przy jednym z budynków znaleziono liczne zrzynki ołowiu — jest to być może chata rzemieślnika.

Na przełomie X i XI w. domostwa te strawił pożar. W ich miejsce wzniesiono nowe budynki, zachowując zbliżoną linię zabudowy, przesuniętą nieznacznie (około 0,5 m) w kierunku północnym. Wraz z nią przesunięto ku północy linię płotu — falochronu. Nie uległa zmianie wielkość domostw (2 – 3,5 x 4 m i 2 – 4 x 4 m), jak również technika ich wykonania (drewniane podłogi, paleniska).

Z okresem tym związana jest także dwuprzęsłowa konstrukcja palowa o wymiarach 6 x 3 m, o przęsłach zbudowanych z pali grubszego — środkowego i trzech cieńszych — stabilizujących. Budowlę tą zlokalizowano nieopodal brzegu wyspy — oddalona była 6 m na północ od opisanych wyżej budynków. Łączyć ją hipotetycznie można z podstawą wieży obserwacyjnej.

W odróżnieniu od zajmujących niżej położoną część podgrodzia budynków naziemnych w części centralnej (wywyższonej) podgrodzia, tj. na arach 596 i 597 występowały obiekty wziemne. Na arze 596 odsłonięto niemal całe takie domostwo o wymiarach 3 x 4 m. Półziemianka ta, której elementy konstrukcyjne ścian się nie zachowały, zagłębiona była około 20-30 cm w gliniasty calec oraz wyposażona w palenisko, usytuowane w narożniku północno-wschodnim budynku i jamę — piwniczkę (?) 1 m głęboką. Od strony zachodniej do budynku prowadził niewielki korytarz. W części północnej podgrodzia, w sondażach, zlokalizowano kolejne dwie chaty wziemne (J. Górecki i in. 1994, ryc. 11).

Rekapitulując stwierdzić można, że w okresie największej świetności Ostrowa Lednickiego obok monumentalnych budowli kamiennych istniała na wyspie tradycyjna forma drewnianych domów wziemnych wznoszonych tam, gdzie pozwalały na to warunki naturalne oraz budynków naziemnych, usytuowanych w miejscach z reguły (poza grodem) niższych, okresowo zalewanych wodą, co obserwujemy np. na podgrodziu, a co wskazuje m. in. na intensywną i gęstą jego zabudowę.

W okresie tym dochodzi na Ostrowie Lednickim do zastosowania techniki zrębowej, która upowszechnia się w Wielkopolsce w 2 połowie X w. (W. Chudziak 1989, 88). Na wyspie lednickiej mamy do czynienia z zastosowaniem tej konstrukcji poniżej poziomu gruntu w budowlach wziemnych. Obiekty te potwierdzają więc, poddawaną niekiedy w wątpliwość tezę o występowaniu na tym obszarze należących do kategorii budownictwa wziemnego ziemianek i półziemianek, wznoszonych w konstrukcji zrębowej (P. Donat 1980, 48). Wyróżnia się również na Lednicy ciekawy typ budynków korytarzowych, nie odnotowanych jak dotąd (poza tym grodem) w Wielkopolsce, a funkcjonalnie związanych z obsługą pałacu.

W rozplanowaniu przestrzeni pod zabudowę drewnianą wyspy, zwraca uwagę funkcjonujący w centrum grodu (pomiędzy budynkami kamiennymi) wolny od zabudowy, rozległy dziedziniec. Linia zabudowy domostw przebiegała na osi południowy/zachód-północny/wschód — przypuszczalnie równolegle do biegnącej drogi.

Kończąc tą część rozważań wspomnieć można, że obserwowalna w materiale archeologicznym zabudowa drewniana ulega później (od 2 połowy XI w.) dużym zmianom, bowiem w miejsce dominujących wcześniej domostw wziemnych przewagę uzyskuje typ budynku naziemnego. Na grodzie budynki usytuowane uprzednio w sąsiedztwie pałacu oraz mniejszego kościoła, po zniszczeniach 1038 r, nie zostają odbudowane, zaś w części wschodniej grodu zabudowa się zagęszcza. Ogólna linia zabudowy nie ulega tutaj zmianie, zaś na podgrodziu zmienia kierunek na wschód-zachód (por. J. Górecki i in. 1994).

6. Nekropole grodu

Wyróżniającym się elementem w topografii Ostrowa Lednickiego są nekropole funkcjonujące w okresie największej świetności wyspy i później.

W układzie zespołu grodowego zlokalizowano 4 cmentarze, wśród których wydzielić możemy: 1. nekropolę wewnątrzkościelną, związaną z II kościołem (ryc. 42; A. Anderszowa i in. 1963; A. Nowak 1965, 1966; J. Górecki 1991, 1996a), 2. usytuowany przy nim przykościelny cmentarz (ryc. 43; A. Nowak 1965, 1966; J. Górecki 1991, 1996a), 3. pochówki związane z wnętrzem czworokątnego aneksu I budowli (ryc. 50) oraz 4. zajmującą największy obszar grodu nekropolę (ryc. 51), wiążącą się przynajmniej w początkowej fazie z częścią sakralną I budowli (por. np. M. Godycki 1956; A. Wrzosek 1932, 1933, 1935, 1961; Z. Zakrzewski 1933).

W tak ujętym podziale cmentarzy Ostrowa Lednickiego zajmę się głównie charakterem i znaczeniem nekropoli łączącej się z mniejszym kościołem, jako że ona właśnie koncentruje podstawowe wątki interpretacyjne związane z jej wyjątkową funkcją oraz dobrze (w części) wpisuje się w okres naszych rozważań.

W ramach tej problematyki omówię takie kwestie jak: wielkość i rozplanowanie cmentarzyska, formy grobów, orientacja i układ zwłok, dalej obraz grupy ludności na podstawie analizy cmentarzyska oraz próba określenia jej atrybucji i wreszcie stratygrafię i chronologię grobów. Pozostałe 2 młodsze od niej cmentarze, których chronologia wykracza poza obszar naszych zainteresowań, omówię tylko ogólnie.

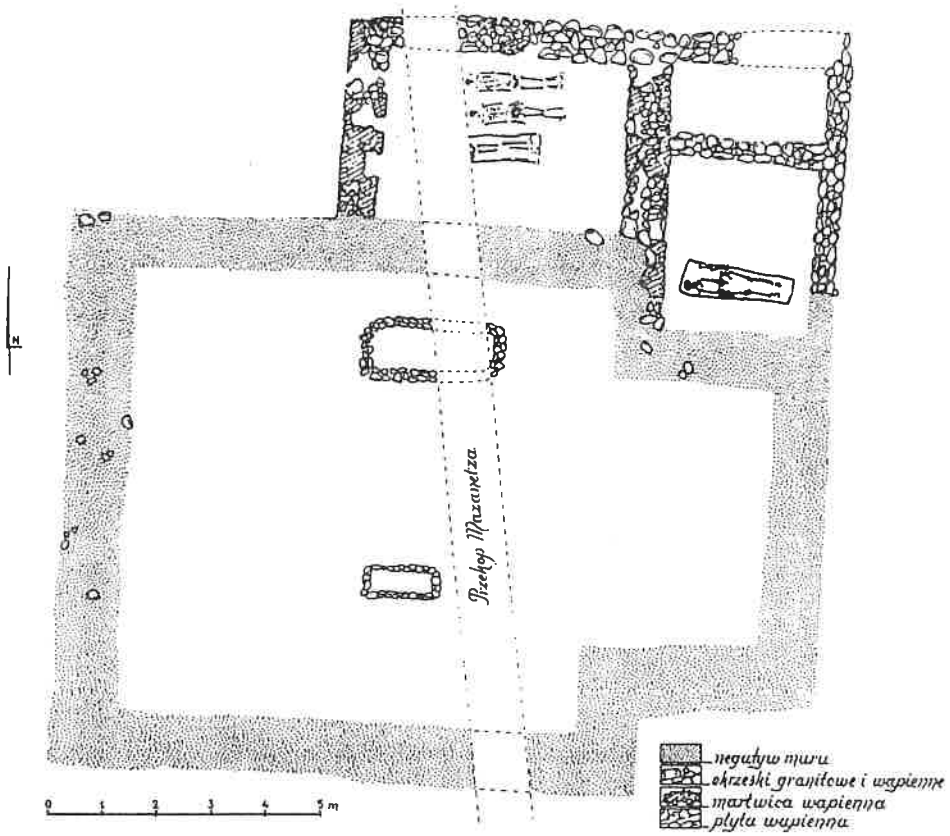

Ryc. 42. Ostrów Lednicki. Wewnątrzkościelna nekropolia mniejszego kościoła (wg autora)
Abb. 42. Ostrów Lednicki. Nekropole im Inneren der kleineren Kirche (nach Verfasser)

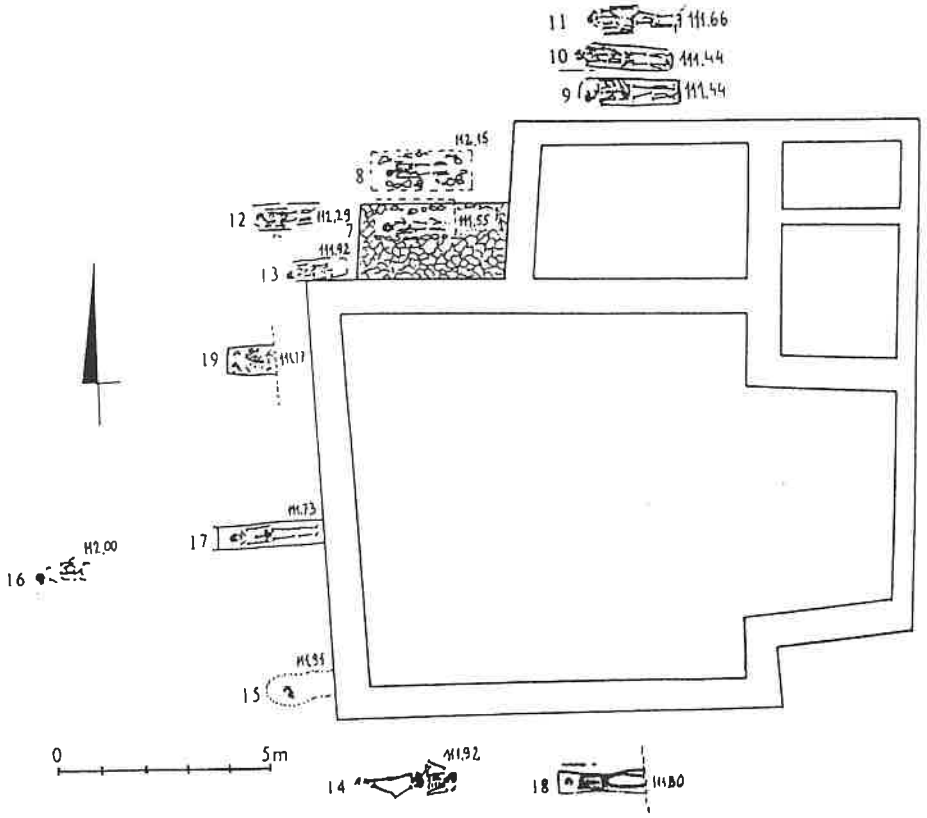

Ryc. 43. Ostrów Lednicki. Nekropola przykościelna jednonawowego kościoła (wg autora)
Abb. 43. Ostrów Lednicki. Kirchennekropole bei der einschiffigen Kirche (nach Verfasser)

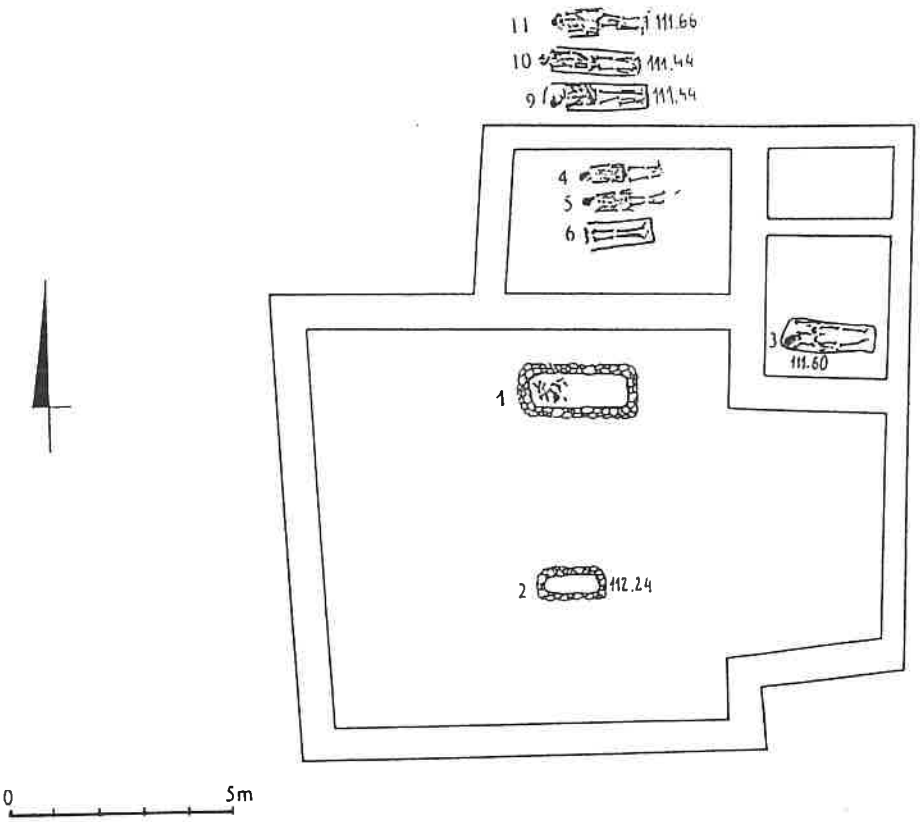

Ryc. 44. Ostrów Lednicki. Cmentarz starszej fazy (I) mniejszego kościoła (2 poł. X – 1 poł. XI w., wg autora)
Abb. 44. Ostrów Lednicki. Nekropole der älteren Phase (I) der kleineren Kirche (2. Hälfte des 10. – 1. Hälfte des 11. Jh., nach Verfasser)

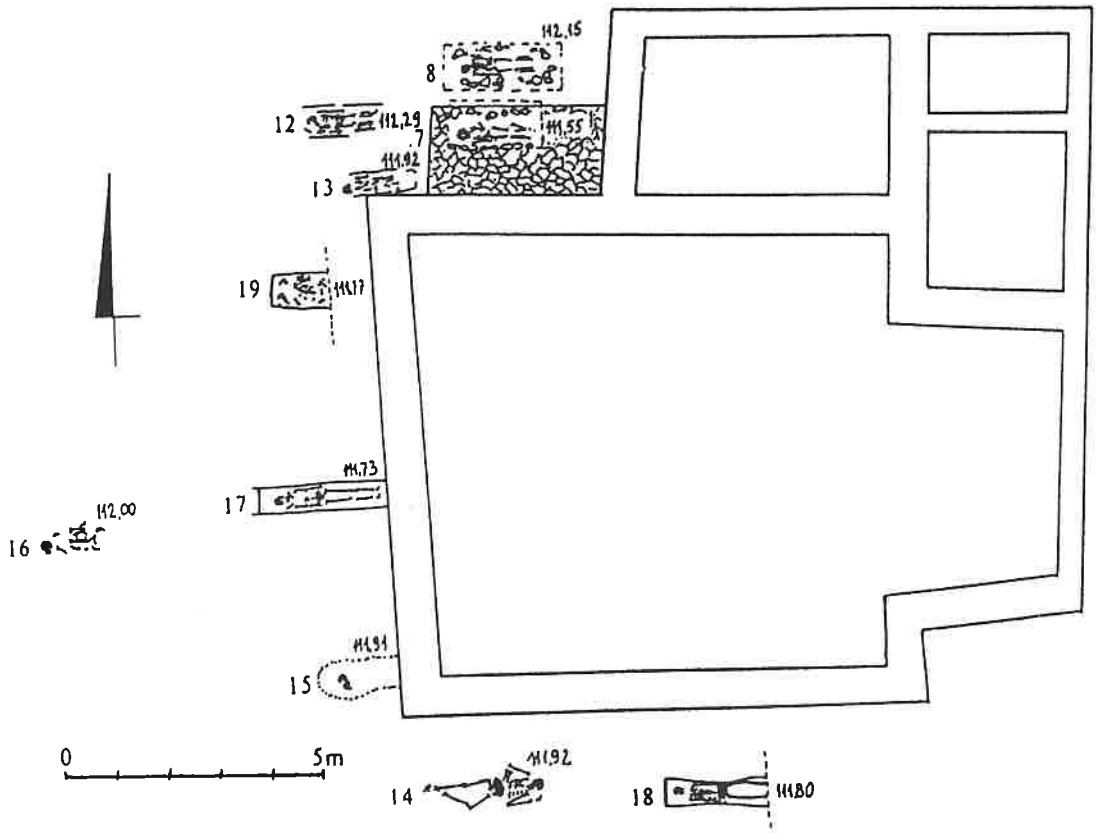

Ryc. 45. Ostrów Lednicki. Cmentarz młodszej fazy (II) kościoła (2 poł. XI – XII w., wg autora)
Abb. 45. Ostrów Lednicki. Gräberfeld der jüngeren Phase (II) der Kirche (2. Hälfte des 11. – 12. Jh., nach Verfasser)

Ad. 1 – 2. Cmentarzysko położone na Ostrowie Lednickim w rejonie wykopu II usytuowane zostało na grodzie, w jego części północnej. W układzie przestrzennym możemy w jego obrębie wydzielić, jak wspomniałem, następujące jednostki:

1. nekropolę wewnątrzkościelną obejmującą groby w nawie i groby w aneksach oraz 2. cmentarz przykościelny.

Z wewnątrzkościelną nekropolą związanych jest 6 grobów w tym 2 w nawie, 3 w aneksie przynawowym i 1 w aneksie przyprezbiterialnym, kolejne groby wystąpiły poza kościołem. Łącznie na przebadanej powierzchni około 500 m^2 uchwycono 19 grobów. Na cmentarz przykościelny obejmujący około 270 m^2 terenu przypada 13 grobów (tab. 19).

Opierając się na dotychczasowych obliczeniach, że średnio 1 grób przypada na 1 m^2 powierzchni, można by się spodziewać około 270 pochówków na terenie całego cmentarzyska. Odkryta zaś ich ilość (13 grobów) wskazuje na stosunkowo niewielkie zagęszczenie (a zarazem, jak można suponować, i użytkowanie cmentarza w ciągu niezbyt długiego okresu czasu).

Pochówki umieszczone są mniej więcej równomiernie wokół kościoła. Układ grobów pozostał w przewadze nie zakłócony — wyjątek stanowić może prawdopodobnie naruszony grób 19. W materiale kostnym pochówków 9 i 10 zaobserwowano na czaszkach ślady uderzeń odniesionych w walce.

Odnośnie form grobów położonych w otoczeniu kościoła stwierdzono słabą czytelność jam grobowych, w których składano zmarłych. Tylko część grobów wkopana była w calec. Wszystkie reprezentują formy grobów wziemnych, w przewadze, bez obudowy. Wyjątkową pozycję zajmują pochówki w kamiennych grobowcach, groby usytuowane w aneksach oraz groby przykryte płytami z zaprawy wapiennej umieszczone przy północno-zachodnim skraju kościoła.

W serii grobów związanych z kościołem wyróżniają się pochówki złożone w kamiennych grobowcach wnętrza nawy (A. Nowak 1965, 182 – 183; J. Górecki 1991 — tu pełne omówienie grobów). Rozmiary ich były starannie dopasowane do wzrostu zmarłych. Pod względem formy reprezentowały one grobowce — „skrzynie" o prostych ścianach (bez wnęk — nisz). Głębokość obydwu grobowców nie przekraczała 1 m, przy czym w przypadku grobowca 2 była ona mniejsza o około 20 cm od głębokości większego grobowca (1). Zmarłych złożono do wnętrza w trumnach wzmacnianych żelaznymi okuciami, których resztki się zachowały.

Dobudowane do kościoła przybudówki miały charakter aneksów grobowych wypełnionych pochówkami. Wykorzystywanie augmentów jako pomieszczeń sepulkralnych najpewniej związane jest z wpływami z terenu Europy zachodniej, gdzie groby w aneksach świątyń są pewną regułą już wcześniej i występują zarówno w strefie południowej (np. w augmentum wczesnochrześcijańskiego kościoła z miejscowości Vranje (P. Petru, Ulbest 1975), na obszarze Francji w Seyssel Albigny — w aneksach budowli sakralnej z VII – IX w. (B. Bizot, J. Serralongue 1988), jak i w strefie środkowoeuropejskiej, skąd szczególnie liczne przykłady znamy z Wielkich Moraw.

W największym z aneksów lednickiego kościoła umieszczono 3 groby usytuowane w jednym rzędzie (z północy na południe) na kierunku wschód-zachód; reprezentują one typ grobów wziemnych. Z kolei południowy aneks przyprezbiterialny wykorzystano jako miejsce spoczynku osobnika złożonego do grobu w trumnie z żelaznymi okuciami (ryc. 46; szczegółowe omówienie tych grobów — J. Górecki 1991).

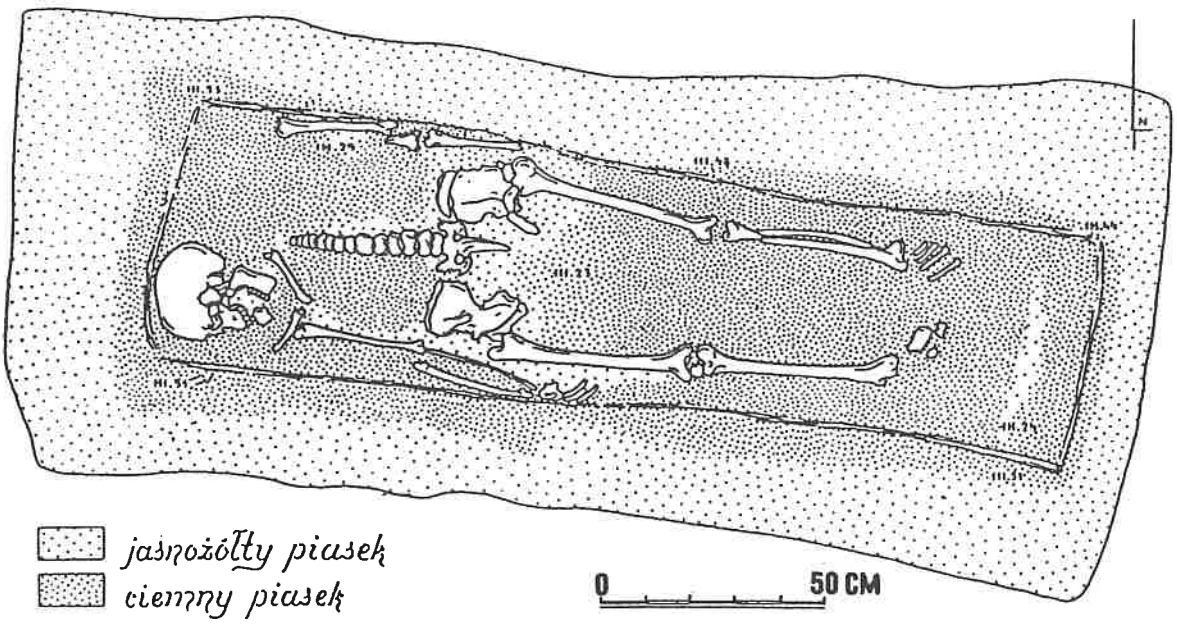

Ryc. 46. Ostrów Lednicki. Rzut poziomy pochówka (3) w aneksie przyprezbiterialnym jednonawowego kościoła (faza I cmentarza wg autora)
Abb. 46. Ostrów Lednicki. Grabgrundriß (3) im Presbyteriumsannex der einschiffigen Kirche (Phase I des Gräberfeldes, nach Verfasser)

Szczególną uwagę zwracają pochówki z wnętrza kościoła — coram altari, w obrębie strefy nasyconej siłą Stwórcy. Rozmieszczenie tych grobów jest ściśle związane z partiami kościoła uznanymi za najbardziej godne miejsca spoczynku. Taka lokalizacja pozwala na włączenie grobów w szereg wewnątrzkościelnych nekropoli urządzonych według znanego najpewniej pierwszym Piastom wielkomorawskiego i ottońskiego modelu, w których środki naw głównych spełniają funkcję cmentarzy panujących, fundatorów lub kościelnych przełożonych tych świątyń (K. Józefowiczówna 1963, 55, przypisy 79-89; J. Poulík 1975; E. Gierlich 1990).

Sytuowanie pochówków regulowane było ścisłymi przepisami najczęściej zabraniającymi lokalizacji grobu wewnątrz kościoła (w nawach lub w aneksach). Zakaz ten zawierał już Kodeks Justyniana (wyłączeni z niego byli panujący i biskupi), czy decyzje synodu w Vaison (442 r.). W 562 r. powszechny zakaz w tej sprawie ogłosił synod w Braga; kontynuowały tę tradycję postanowienia soborów nantejskiego (658 r.) i akwizgrańskiego (809 r.), czy pisma Reginona z Pfrümu († 915) zakazujące pochówków w kościołach Trewiru. Jeszcze w XII w. opór tej praktyce, bezskutecznie, stawiali cystersi dopuszczając jedynie w kościele klasztornym 2 rodzaje grobów: fundatora i jego małżonki. Zalecano przy tym pochówki przy kościele (Z. Krumphanzlová 1983, 109; J. Wollasch 1990, 8).

Drugi nurt odnoszący się do pochówków w kościele reprezentują postanowienia soboru w Moguncji (813 r.) oraz innych IX-wiecznych soborów i ustaw dopuszczając grzebanie władców i dostojników kościelnych oraz „umiłowanych świeckich" w świątyniach (J. Górecki 1991, 126).

Geneza zwyczaju umieszczania pochówków w centralnych częściach kościoła związana jest z Hiszpanią i krajami germańskimi (por. np. opactwo św. Leokadii w Toledo — miejsce pochówków władców wizygockich, wielkie kościoły grobowe Merowingów, po części i Karolingów koncentrujące się wokół Paryża, m.in. kościół Apostołów, I bazylika św. Wincentego, opactwo Saint Denis, czy longobardzkie nekropole dynastyczne skupione w Pawii — K.H. Krüger 1971, 416-430), bowiem chrześcijański Wschód się od niej powstrzymał (z wyjątkiem cesarzy bizantyjskich grzebanych od VI w. w narteksach, później zaś także i książąt ruskich; Thietmar 1953, I 18 (10), II 43 (27); L. Eisenhofer 1932, 340-341; P.P. Tołočko 1970, 67).

Wcześniejsze pochówki (od III w. n.e.) związane były wyłącznie z wnętrzami budowli komemoratywnych — głównie grobami męczenników (np. memoria Apostołów w Rzymie, czy częste cele apsydowe np. w Kolonii, Trieście i bardzo liczne martyriony na Wschodzie — por. B. Filarska 1983, 40-42, 102, 201).

Wypełnianie się wnętrz kościelnych (naw i aneksów) grobami wiernych należących, jak się przypuszcza, do lokalnych elit — książęcych i duchownych — obserwujemy również na terenie państwa wielkomorawskiego (J. Poulík 1975; M. Schulze-Dörrlamm 1993). Przykładów dostarczają nam sakralne budowle Mikulczyc (nawa główna II kościoła i tzw. bazyliki, IV i X kościół; J. Cibulka 1967, 71; J. Poulík 1974, 74-88, 92-93, 117-119, ryc. 21, tab. 72), Pohanska (F. Kolousek 1960, 496; J. Cibulka 1967, 38), Starego Miasta (J. Poulík 1955, 307; V. Hrubý 1965, ryc. 42) i Sadów (V. Hrubý 1961, 110; J. Cibulka 1967, 55-68).

W Polsce pierwszym piastowskim odpowiednikiem tego europejskiego trendu była gnieźnieńska bazylika katedralna z grobem św. Wojciecha oraz domniemanym grobem Dąbrówki (A. Laubitz 1934, 17-18, plan I; K. Józefowiczówna 1969, 131, 150, ryc. 19; H. Zoll-Adamikowa 1990, 51-53, poz. 1.3, 1.15), kościół katedralny w Poznaniu z grobami Mieszka, Chrobrego i Kazimierza Odnowiciela (K. Józefowiczówna 1963, s. 55-62; 175, 237, tab. XII, XIII; Z. Kurnatowska 1990), a także kościół II na Ostrowie Lednickim (J. Górecki 1991). Ostatni z nich otwiera także serię polskich kościołów z grobami zlokalizowanymi w aneksach, wszystkie bowiem sakralne założenia architektoniczne czasów wczesnopiastowskich, w których odnotowujemy pochówki w augmentach są chronologicznie nieco późniejsze (Kraków — Wawel, aneks przy rotundzie p.w. NMP — z połowy XI w., Tyniec — sprzed końca XIII w., Wiślica — kościół p.w. Św. Mikołaja — 2 połowy XI w.; H. Zoll-Adamikowa 1990, 59-61, 65, poz. 2, 4, 3, 6-8.1).

W rzędzie pierwszych czeskich świątyń z pochówkami we wnętrzach wymienić można praskie kościoły p.w. NMP i Św. Jerzego z grobowcami księcia Borzywoja i Bolesława II (I. Borkovský 1951; 1961; 1975).

Przechodząc do omówienia form grobów lednickiego cmentarzyska przykościelnego stwierdzić można, że są to groby wziemne bez towarzyszących im układów konstrukcyjnych. Odbiegają od nich 2 groby z przykrywającymi je płytami wapiennymi.

Pierwszy z tych grobowców (7, por. ryc. 47), w który złożono trumnę, ma obudowę w typie tzw. suchego muru (bez zaprawy), przy kolejnym z nich (8) występuje jedynie kamienna obstawa trumny (jej resztki), fragmenty takiej obstawy wystąpiły także w grobie 13. Groby z płytami wapiennymi wkopano na głębokość od 30/40 cm (grób 8) do 80 cm w przypadku grobu 7.

Głębokość pozostałych grobów nie była zbyt zróżnicowana i wahała się od 100 do 120 cm. Wolno suponować, że grzebanie zwłok do głębokości 1 m było pewną prawidłowością. Jamy grobowe miały najczęściej kształt prostokątny, długość ich w przypadku złożenia w nich osobników dorosłych kształtowała się w granicach 160-240 cm przy szerokości 45/50-120 cm, zaś przy grobach dzieci odpowiednio 120-170 cm i 25/30-65 cm.

W dziesięciu grobach przykościelnej nekropoli (w tym 2 dziecięcych — 12 i 13) wystąpiły ślady drewna, resztek trumien lub obudów drewnianych w postaci smug. W dwóch przypadkach (groby 17 i 18) mamy do czynienia z czytelną obudową, w której złożono zmarłych (dłuższe boki wystawały od 6/8 cm do 15 cm poza ich boki krótsze).

Trudno rozstrzygnąć, czy te wyraźne negatywy stanowią we wszystkich przypadkach resztki szalowania ścian grobów, czy też pozostałości trumien sensu stricto, które

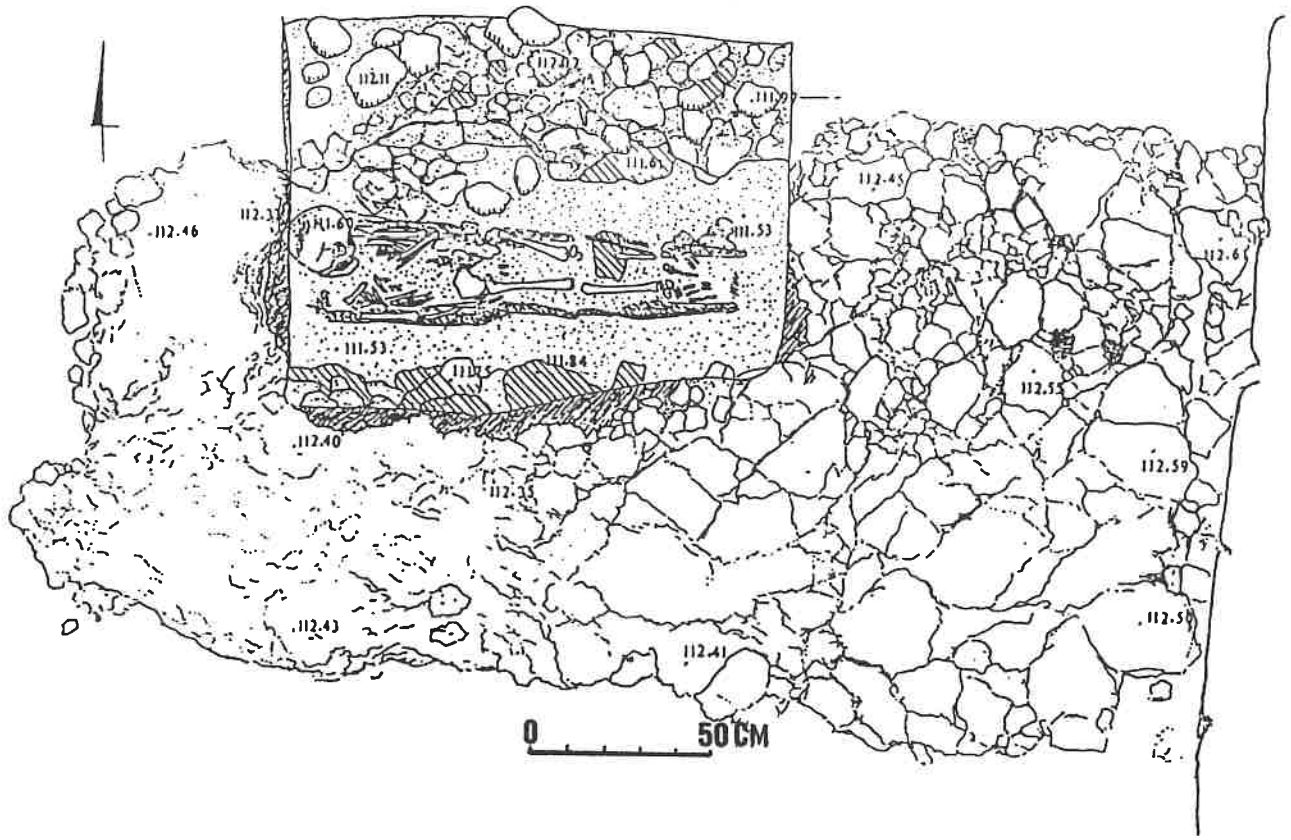

Ryc. 47. Ostrów Lednicki. Rzut poziomy pochówka przykrytego wapienną płytą [7 (I), faza II cmentarza wg autora]
Abb. 47. Ostrów Lednicki. Grundriß eines mit Kalkplatte bedeckten Grabes [7 (I), Phase II des Gräberfeldes nach Verfasser]

częściej pojawiają się dopiero w XIII – XIV w. (np. na Lednicy — A. Wrzosek 1961), a jedynie sporadycznie występują nieco wcześniej (na Pomorzu — Wolin — Młynówka, czy też w Małopolsce — Tyniec, H. Zoll-Adamikowa 1971a, 33). Wątpliwości takich nie mamy w przypadku grobowców z nawy, grobu z aneksu przyprezbiterialnego, czy grobowców z płytami wapiennymi, gdzie z trumien prócz ich negatywów zachowały się przede wszystkim mniej lub bardziej liczne resztki okuć trumiennych.

Przechodząc do zagadnienia orientacji i układu zwłok z cmentarzyska we wnętrzu i otoczeniu kościoła na Lednicy stwierdzono, że na 19 grobów orientacja prawie wszystkich pochówków była czytelna. Większość spośród nich usytuowana była na osi wschód-zachód, z głową złożoną po stronie zachodniej (w grupie 18 pochówków, wśród których zaobserwowaliśmy taki układ zwłok, umieszczamy także zmarłych, do kierunku ułożenia których w grobach możemy mieć pewne wątpliwości — grobowiec 2 z nawy kościoła). W jednym przypadku mamy do czynienia z pochówkiem, którego głowę umieszczono po wschodniej stronie (grób 14, w którym pochowano kobietę z patologią kości; B. Szymczak i in. 1977, 334). Zmarli chowani na cmentarzysku składani byli w pozycji wyprostowanej na wznak. W kilku przypadkach głowa spoczywała na prawym boku (grób 1 z nawy, grób 8 — z płytą wapienną oraz grób 3), zaś w grobie 14 na lewym boku.

Omawiając ułożenie ciała zmarłego w grobie rozpatrzyć także trzeba problem odmian w układzie rąk zmarłego. Regularnie powtarza się zjawisko wyprostowanych rąk, które zaobserwowano w 10 (11 ?) przypadkach. Rzadziej mamy do czynienia z układem, w którym jedna z rąk jest wyciągnięta prosto wzdłuż tułowia, druga spoczywa na miednicy (groby 9, 10). Sporadycznie zaś ze zjawiskiem składania jednej ręki na miednicy, drugiej zaś na piersi (grób 7), czy też z jednej ręki na piersi, drugiej zaś zagiętej ku górze, z dłonią na wysokości ust (grób 14 — przypadek szczególny, ryc. 4).

Wspomnieć tutaj można, że składanie jednej lub obu dłoni na łonie nie jest zwyczajem szczególnie propagowanym przez Kościół (H. Zoll-Adamikowa 1971a, 55).

Pewne światło na relacje układu rąk zmarłych z określonymi przedziałami czasowymi rzucają obserwacje poczynione przez Z. Wartołowską dla cmentarzysk wiślickich. Zaobserwowała ona składanie rąk na miednicy wyłącznie w grobach młodszych, podczas gdy kończyny górne wyprostowane miały wszystkie szkielety ze starszych horyzontów cmentarzysk oraz część szkieletów z młodszych horyzontów (H. Zoll-Adamikowa 1971a, 55, przypis 96).

To, że zmiany w układzie rąk następują u nas stopniowo, bardzo powoli i w różnych rejonach z rozmaitym natężeniem (przypuszczalnie wcześniej na cmentarzyskach przykościelnych), wiązać chyba należy z brakiem wyra-

żnych wskazań Kościoła rzymskiego, w tej materii bardziej tolerancyjnego od Kościoła bizantyńskiego (H. Zoll-Adamikowa 1971a, 55, 57), na Wschodzie bowiem potępiano tych chrześcijan, którzy „jako Żydzi" chowają biskupów oraz ludzi świeckich z rękami ułożonymi prosto wzdłuż tułowia, nie zaś jak chrześcijanie z rękami skrzyżowanymi na piersiach.

Wracając do interesującego nas cmentarza lednickiego można postawić tezę, że pozycja nekropoli we wnętrzu i wokół II kościoła, na której chowano zmarłych, jest dość specyficzna. Tym samym obraz grupy ludności, którą pochowano w murowanych kryptach grobowych, grobach z płytami wapiennymi oraz w prostych grobach wziemnych jest wyjątkowy.

Na specyfikę cmentarza przykościelnego rzutuje w pierwszym rzędzie, jak się wydaje, intrygujący brak grobów od strony prezbiterium kościoła. Zastanawia także niewielka w sumie ilość pochówków tutaj złożonych, pominąwszy bowiem groby z wnętrza kościoła i z aneksów (6) przygotowano raptem miejsca spoczynku dla 13 zmarłych. W 6 z nich pochowano dzicci. Groby dziecięce możemy powiązać z północno-zachodnim i zachodnim sektorem cmentarza. Kolejny z pochówków dziecięcych wiąże się z wewnątrzkościelną nekropolą. Złożono go w mniejszym kamiennym grobowcu, przykrytym od góry płytą z zaprawy wapiennej; podobne płyty, o czym wspomniałem uprzednio, przykrywały również przykościelne grobowce 7 i 8.

Wspomniane wyżej fakty, tj. brak grobów od strony prezbiterium, niewielka liczba grobów w otoczeniu kościoła w zasadzie nie są nam znane z polskich cmentarzysk przykościelnych. Zwraca także uwagę wydzielenie strefy z grobami dziecięcymi.

Na nekropoli można zaobserwować nadto rzędowy układ grobów wytyczonych na osiach północ-południe. Skrajny rząd zachodni wyznacza zapewne grób 16, kolejny rząd groby 12, 13, 19, 17 i 15, trzeci z rzędów grobowce 7, 8, grób 14, na osi ostatniego z nich usytuowano groby 9, 10, 11 oraz 18. Odrębną pozycję zajmują groby wnętrza kościoła.

Wyposażenie zmarłych na cmentarzysku jest ubogie. Na ogólną liczbę 18 pochówków wyposażeni byli jedynie zmarli pochowani w grobach 2 (m.in. w złotą obrączkę !) i 7, znalezione w 3 innych grobach resztki żelaznych przedmiotów łączyć możemy najpewniej z pozostałościami okuć trumiennych. Brak wyposażenia grobów jest wyrazem panujących zwyczajów pogrzebowych, charakterystycznych dla cmentarzysk przykościelnych (H. Zoll-Adamikowa 1971b, 549).

Atrybucję osób pochowanych we wnętrzu kościoła (związanych, jak sądzę, z dynastią) omówiłem już wcześniej (J. Górecki 1991), zaś problem określenia statusu osób pochowanych na cmentarzu przykościelnym wydaje się frapujący poprzez występowanie licznych grobów dzieci. W istocie mówić tutaj możemy o jakichś młodo zmarłych przedstawicielach wczesnopiastowskich elit (bądź duchownych, bądź to powiązanych z dynastią). Niektórzy z osobników dorosłych zmarli prawdopodobnie nagle, na skutek ran odniesionych w głowę. Tak było w przypadku osobników z grobów 9 i 10.

Nadto całą tę grupę ludności, pochowaną prawdopodobnie w różnego rodzaju trumnach, ujmować możemy jako społeczność bliżej się stykającą z kościelnym rytuałem pogrzebowym, umieszczającą pochówki dynastyczne w kamiennych grobowcach w centrum kościoła, pozostałe zaś groby w jego augmentach bądź w najbliższym sąsiedztwie.

Umieszczanie zmarłych w trumnach oraz stosowanie się do wymogów ówczesnej liturgii było w początkach XI w. zwyczajem wielce nowatorskim, jak bowiem domyślać się możemy z kroniki Kosmasa jeszcze w XII w. praktyka ta nie była powszechna (wzmianka pod r. 1108, Kosmas ks. 3 (XXIV), 352).

Dla ustalenia chronologii i stratygrafii grobów (ryc. 48, 49) istotne są warstwy IV-te (klepisko gliniane) oraz III-cie 1-6 łączone z 3 poziomem osadniczym, wyróżnionym dla Ostrowa Lednickiego przez M. Łastowieckiego (1989, 28-30). Z owymi nawarstwieniami łączy się na ogół użytkowanie II budowli kamiennej (A. Nowak 1972; J. Górecki 1991).

Pochówki w kamiennych grobowcach z wnętrza nawy kościoła zalegają poniżej klepiska glinianego (datowanego na 2 połowę X – 1 połowę XI w.) uznawanego za poziom użytkowy kościoła (M. Łastowiecki 1989, 29, tab. 4). Klepisko to zalegało średnio od poziomu 112,80 m n.p.m. (por. J. Górecki 1996a). Kolejny z grobów usytuowany w aneksie przyprezbiterialnym przeciął warstwę spalenizny (V) oraz nawarstwienia starsze (VI) dochodząc do calca.

Sytuacja stratygraficzna grobów z aneksu przynawowego nie do końca przedstawia się jasno. Mianowicie grób określany jako 4 widoczny jest na profilu Mazanetza; na jego wkop nachodzą warstwy spalenizny związanej ze zniszczeniem kościoła (III_b, III_a i III), które wskazywałyby na podobne do pochówków nawy i dobudówki od strony prezbiterium datowanie tych grobów oraz grobów sąsiednich. Wkop grobowy pochówka nr 4 dochodzi do poziomu 111,30/111,25 m n.p.m. Stosunkowo głęboko zalega także szkielet skrajny — południowy.

Na cmentarzu przykościelnym zwracają uwagę 3 groby usytuowane od północnej strony kościoła, a zlokalizowane dokładnie na linii usytuowania pochówków z aneksu przy nawie. Owe 3 groby wkopane są stosunkowo głęboko, tj. od poziomu 111,74-111,66 dla pochówka nr 11, do poziomu 111,48-111,44 m dla grobów 9 i 10 wkopanych w calec, a więc analogicznie do grobów z nawy i aneksów. Na groby te nachodzi warstwa gliny (co zauważamy na profilu z badań 1944 r. w relacji do pochówka nr 9).

Spośród grobów położonych przy północno-zachodnim narożniku kościoła zwracają uwagę 2 przykryte wapiennymi płytami, które, jak się wydaje, mimo zbliżonego kontekstu stratygraficznego mogą mieć (w ramach tej samej fazy cmentarza) różną chronologię. Groby znajdują się na miejscu zlokalizowanej tutaj wcześniej chaty; grobowiec 7 (I), którego wkop pojawił się w warstwie II_d przecina ową chatę oraz wyżej zalegające warstwy

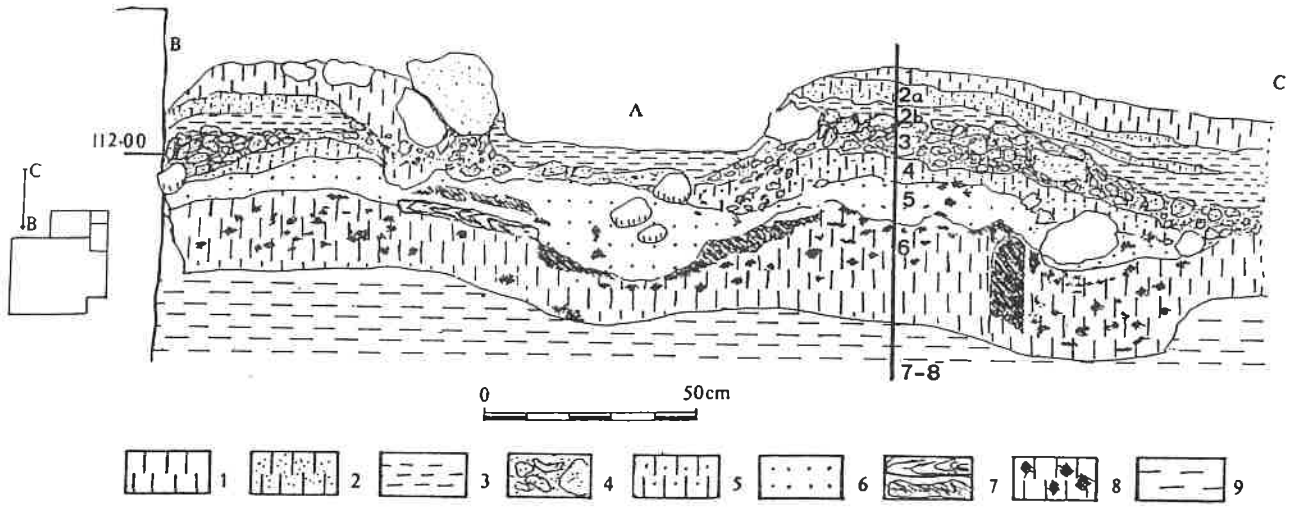

Ryc. 48. Ostrów Lednicki stan. 1, wykop II. Stratygrafia cmentarza po pn.-zach. i pn. stronie kościoła. A — wkop grobowy pochówka 8, 1 — brunatna próchnica (warstwa II), 2 — próchnica silnie spiaszczona (warstwa II a), 3 — glina (warstwa II b), 4 — rumowisko zaprawy i martwicy wapiennej (warstwa III), 5 — spiaszczona próchnica z przepalonym drewnem (warstwa IV), 6 — żółty piasek (warstwa V), 7 — spalone i zbutwiałe drewno (warstwa VI), 8 — brunatna próchnica z węgielkami (warstwa VI), 9 calec (warstwa VII VIII)
Abb. 48. Ostrów Lednicki. Fst. 1, Grabungsfläche II. Stratigraphie des Gräberfeldes auf nordwestlicher und nördlicher Kirchenseite.
A — Schürfgraben des Grabes 8, 1 — braune Humuserde (Schicht II), 2 — stark versandte Humuserde (Schicht II a), 3 — Lehm (Schicht II b), 4 — Mörtel- und Kalktufftrümmer (Schicht III), 5 — versandte Humuserde mit durchgebranntem Holz (Schicht IV), 6 — gelber Sand (Schicht V), 7 — verbranntes und vermorschtes Holz (Schicht VI), 8 — braune Humuserde mit kleinen Kohlen (Schicht VI), 9 — Untergrund (Schichten VII-VIII)

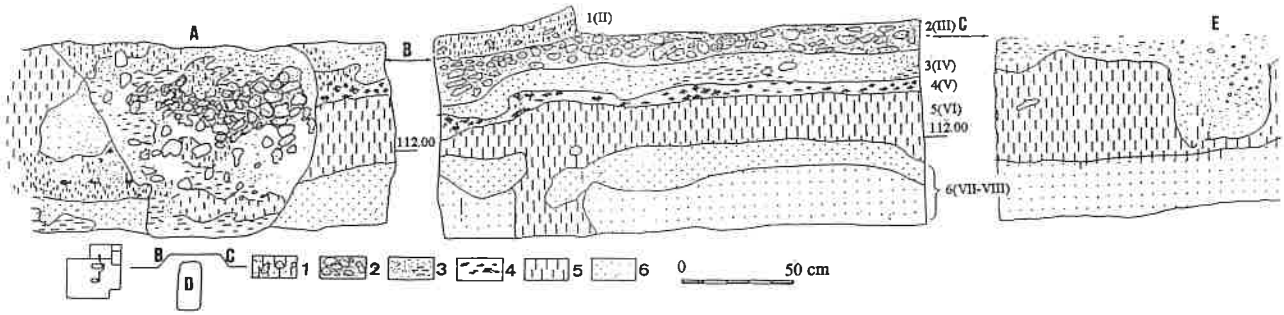

Ryc. 49. Ostrów Lednicki. Stratygrafia wnętrza II kościoła (odsłonięty fragment profilu wsch. przekop G. Mazanetza z 1944 r. wraz z „obejściem" w miejscu usytuowania grobowca 1 podczas badań 1962 r. (A — pn. mur obwodowy nawy, B-C — uskoki w profilu (brak dokumentacji), D — grobowiec 1, E — wkop. 1 — brunatna próchnica z zaprawą (warstwa II), 2 — rumowisko zaprawy (warstwa III), 3 — glina i miejscami piasek — tzw. tok gliniany (warstwa IV), 4 — spalenizna (warstwa V), 5 — brunatna próchnica (warstwa VI), 6 — calec (warstwa VII — VIII)
Abb. 49. Ostrów Lednicki. Stratigraphie des Inneren der II. Kirche (freigelegtes Fragment des östlichen Profils Durchstich von G. Mazanetz aus 1944 mit dem „Umgang" an Stelle, wo das Grabmal 1 bei den Untersuchungen im Jahre 1962 gelegen war (A — nördliche Einfassungsmauer des Schiffs, B-C — Profilvorsprünge (Mangel an Dokumentation), D — Grabmal 1, E — Schürfgraben. 1 — braune Humuserde mit Mörtel (Schicht II), 2 — Mörteltrümmer (Schicht III), 3 — Lehm und stellenweise Sand — so gen. Lehmlauf (Schicht IV), 4 — Brandreste (Schicht V), 5 — braune Humuserde (Schicht VI), 6 — Untergrund (Schichten VII — VIII)

III-cie, dochodząc do poziomu 111,60-111,55 m (stratygrafię oraz wczesną chronologię tego grobowca potwierdziły ostatnie badania weryfikacyjne — por. M. Kara, J. Wrzesiński 2000, mpis), drugi z grobów (8) wkopany znacznie płyciej przecina warstwy III_{1-4} i opiera się na warstwie gruzowiskowej (III_5). Może on być nieco młodszy od grobowca 7, który jako jedyny spośród grobów cmentarza przykościelnego zawierał (we wkopie) materiał ceramiczny z połowy XI w.

Nieopodal grobowców z płytami wapiennymi wystąpiły groby 12 i 13 wkopane w warstwę gruzu (III_5) pochodzącą ze zniszczenia kościoła. Pozostałe groby (14, 15-19) związane z częścią zachodnią i południową nekropoli wystąpiły w warstwie III (odbiegającej jednak charakterem od nawarstwień III-cich części północnej kościoła i dalej ku północy).

Stratygrafia cmentarza wewnątrz- i przykościelnego zrelatywizowana do schematu chronologii wyspy pióra

M. Łastowieckiego (1989) pozwala na datowanie nekropoli wewnątrzkościelnej na 1 połowę XI w., ściślej do czasu zniszczenia kościoła w 1038/1039 r. (cmentarz fazy I; por. ryc. 44). Z tą fazą cmentarza wiązać się będą także głęboko wkopane (podobnie jak groby w nawie i aneksach) oraz tworzące jeden rząd z pochówkami z augmentum przynawowego pochówki pochodzące z grobów 9, 10 i 11 (tab. 19). Fazę II cmentarza wyznaczają pozostałe groby, datowane na przełom 1 i 2 połowy XI w. i XII w. (ryc. 45).

Egzemplifikując stwierdzić możemy, iż cmentarzysko wewnątrzkościelne związane jest z fundacją dynastyczną (kościół jako fundacja), z kolei nekropola przykościelna założona została na terenie uprzednio częściowo użytkowanym przez osadnictwo grodowe (np. groby z płytami wapiennymi powstały w miejscu zabudowań przykościelnych). Obszar ten z czasem — około połowy XI w. wyłączony został spod osadnictwa i przeznaczony na cmentarz. Groby wkopane zostały w warstwy starsze, które przecinają wielokrotnie aż do calca.

W żadnym przypadku nie stwierdzono zalegania grobów ponad sobą. Sytuowanie pochówków wewnątrz i w otoczeniu II kościoła (faza I cmentarza) — założenia o wczesnej metryce datowanego na 2 połowę X w. (J. Łomnicki 1968; A. Nowak 1965; J. Górecki 1991), jest jednym z pierwszych w Polsce piastowskiej przykładów upowszechniania się lokalizacji grobów w miejscach szczególnie uświęconych. Podobny charakter mają i nieco młodsze groby z otoczenia kościoła (faza II cmentarza), bowiem nekropole przykościelne pojawiają się najczęściej dopiero w poł. XII w. (H. Zoll-Adamikowa 1971b, 45; K. Wachowski 1975, 33; K. Dębska-Luty, Al. Lipińska 1986, 77). Z tego względu skłonny jestem przypisywać nekropoli wewnątrz- i przykościelnej II budowli Ostrowa Lednickiego szczególną rolę w systemie organizacji ideowej wczesnopiastowskich władców. Tym co skłaniało ich do umieszczenia swego pochówku w kościele było obok sąsiedztwa Stwórcy i świętych także stałe pragnienie pamięci — memoria, trwającej poza śmierć. Zatem groby panujących umieszczane w kościołach łączyły charakter memoratywny z ekspozycją władania (J. Wollasch 1990). Pożądanym miejscem pochówku była także i strefa przykościelna.

Elitarny charakter tego cmentarza poświadcza mała ilość grobów (zarówno cmentarza fazy I, jak i II), pochówki w nawie i aneksach grobowych, murowane komory oraz wyposażenie jednego z pochówków w złotą obrączkę (por. J. Górecki 1991).

Wreszcie sam program architektoniczny kościoła wiązał się ściśle z nekropolą w jego wnętrzu, bowiem rozbudowę kościoła postrzegać można w relacji do sepulkralnych potrzeb — była ona wynikiem zajmowania nowych stref przez pochówki, które z czasem objęły i rejon przykościelny.

Obok scharakteryzowanej nekropoli występowały na Lednicy jeszcze 2 kolejne cmentarze, wiążące się z I budowlą i funkcjonujące później niż cmentarz związany z mniejszym kościołem. Z uwagi na ich chronologię przedstawię je ogólnie.

Ad. 3. Pochówki we wnętrzu czworokątnego aneksu (tzw. krypcie) I budowli

Na pierwsze wzmianki o grobach umieszczonych w I budowli natrafiamy u A. Przeździeckiego, który pisze o znalezionych w „sklepie podłużnym" (a zatem w krypcie lub wydzielonym pomieszczeniu w sąsiedztwie jej ściany południowej) trzech szkieletach, z których 2 należały do dzieci (tenże 1869, 276-296). We framudze (aneksu) stały czaszki ludzkie, które, jak ustalił J. Fogel, podobnie zresztą jak i szkielety, pochodziły z penetracji Grevenitza-Gadowa prowadzonych na wyspie od 1845 r. (1991, 16 i przyp. 39).

Dopiero podjęte niemal 100 lat później badania J. Łomnickiego i A. Nowaka odsłoniły kolejne, umieszczone w romańskim aneksie i skierowane głowami na zachód, 3 pochówki wkopane od 40 do 50 cm w calec zalegający tu na wysokości 112 m n.p.m. Jednego ze zmarłych złożono do grobu w trumnie. Obok grobów natrafiono w narożniku północno-zachodnim aneksu na ossuarium oraz na resztki kości ludzkich od południowo-wschodniej strony dobudówki (ryc. 50).

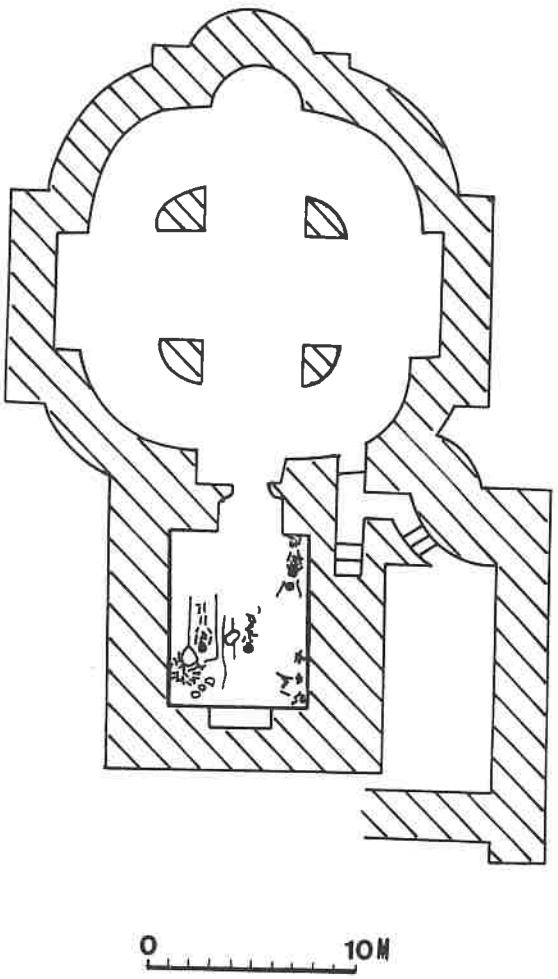

Ryc. 50. Ostrów Lednicki. Groby z wnętrza czworobocznego aneksu (tzw. krypty) I budowli (chronologia ?, wg autora)
Abb. 50. Ostrów Lednicki. Gräber aus dem Inneren des viereckigen Annexes (so gen. Krypta) des I. Gebäudes (Chronologie ?, nach Verfasser)

Groby z wnętrza aneksu można zdecydowanie, jak sądzę, wiązać z okresem, w którym budowla już raczej w swym wcześniejszym charakterze nie funkcjonowała. Wbudowanie owego aneksu łączone jest przez K. Żurowską z ostatnią akcją budowlaną (faza III) jaką przeprowadzono na Lednicy w XII w. (K. Żurowska i in. 1993, 84, 207, 217, 231).

Aneks zaczął więc pełnić po części funkcję aneksu grobowego wiążącego się z kościołem najpewniej jeszcze funkcjonującym. Chronologii tych wydarzeń nie sposób jednak precyzyjniej określić.

Ad. 4. Duży cmentarz

Wypełniający wnętrze lednickiego grodu duży cmentarz (ryc. 51) był przedmiotem badań już od XIX w., kiedy to hrabia Węsierski odnajdywał w pobliżu ruin lednickiej budowli pochówki (W. Jażdżewski 1888, 32).

W okresie międzywojennym planowe badania tej nekropoli przebiegały z wielkim rozmachem w latach 1932-35 (por. M. Godycki 1956; A. Wrzosek 1932; Z. Zakrzewski 1933), zaś po II wojnie światowej cmentarz badano przy okazji rozwiązywania szczegółowych problemów badawczych, odnoszących się głównie do zespołu pałacowego oraz wału grodowego (por. J. Górecki i in. 1993; G. Mikołajczyk 1959, 1961; A. Niesiołowska-Hoffman 1957; K. Żurowski 1953).

Łącznie w badaniach międzywojennych na obszarze około 2600 m^2 odsłonięto około 2100 grobów, które wraz z około 200 odsłoniętymi później pochówkami dają liczbę blisko 2300 grobów, co stawia wewnątrzgrodową nekropolę lednickiej wyspy w grupie największych wczesnośredniowiecznych (i średniowiecznych) cmentarzy jakie rozpoznano w Polsce.

Ten w przeważającej części związany już z młodszymi dziejami Ostrowa Lednickiego cmentarz stanowił nekropolę, której rozwój przebiegał w kilku fazach. Groby najstarsze wkopywano, jak sądzę, najgłębiej (powyżej 1 m), pochówki związane z fazą najmłodszą zalegały najpłyciej (50-60 cm), z kolei fazę środkową wyznaczać mogą groby zagłębione od 60 do 100 cm (por. M. Godycki 1956, 20).

Już nawet pobieżna analiza publikowanych przez M. Godyckiego kart cmentarza pokazuje dominację wśród pochówków grobów wkopanych najpłyciej, najmniej jest grobów wkopanych najgłębiej (M. Godycki 1956, karty 13 – 63).

Sądzić można, iż cmentarz związany z najstarszą fazą wewnątrzgrodowej nekropoli był stosunkowo niewielki oraz ograniczony do niezbyt dużej ilości pochówków. Tak ogólne wnioski wynikające z analizy publikacji M. Godyckiego (1956) nie mogą być, co chciałbym zaakcentować, prawomocne, wymagają one bowiem szczegółowej weryfikacji.

Według M. Godyckiego, centrum cmentarza znajdowało się w najbliższym sąsiedztwie budowli lednickiej, gdzie odnajdywano dwie, a nawet trzy warstwy pochówków. W miarę oddalania się od budowli (szczególnie w kierunku północnym) pochówki występują z mniejszym natężeniem (1956, 6-7, karta 1).

Autor periodyzacji dziejów Lednicy, cytowany już, M. Łastowiecki łączy założenie dużego cmentarza z 6 poziomem osadniczym wyspy, który datuje na wiek XII. Groby zalegające po wschodniej stronie kaplicy lednickiej wkopane są, jak pisze ten autor, w warstwę IV z poziomu 5 (1989, 32-33). Cmentarz funkcjonuje nadal w poziomie 7 (XII/XIII – XIV w.), zaś jego kres związany jest z warstwami rumowiskowymi z ceramiką stalowo-szarą (XIV w.), zalegającymi na wkopach grobowych.(M. Łastowiecki genezę tej nekropoli łączy ze zmianą funkcji oraz przebudową kaplicy pałacowej na kościół. Ów moment zespala z wbudowaniem do przylegającego do kaplicy pomieszczenia wieży.

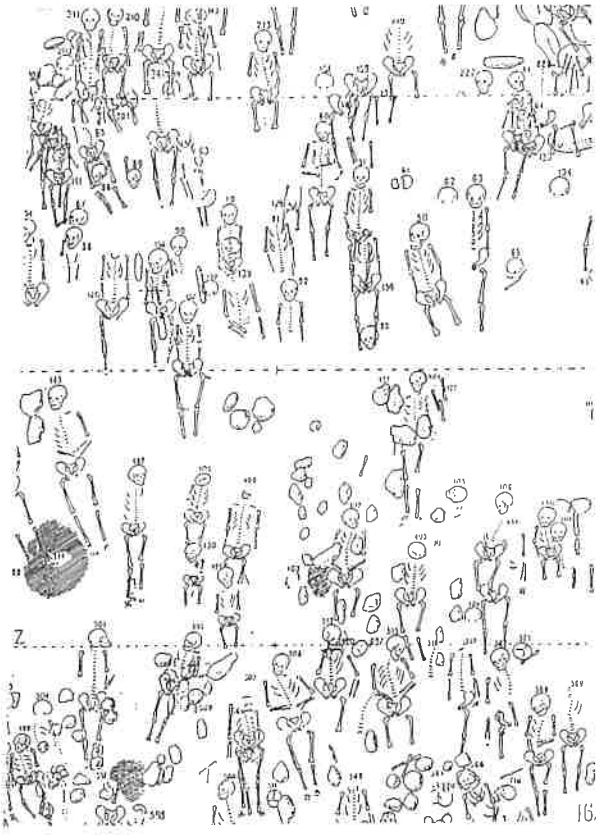

Ryc. 51. Ostrów Lednicki. Fragment dużej nekropoli wnętrza grodu (XII — pocz. XV w., wg M. Godyckiego)
Abb. 51. Ostrów Lednicki. Fragment einer großen Nekropole im Burginneren (12. Jh. — Anfang des 15. Jh., nach M. Godycki)

Z kolei autorzy monografii budowli lednickiej (K. Żurowska i in. 1993) fazę budowlaną III, tj. owo wbudowanie wieży, łączą z 1 połową XII w. Widzimy zatem zadziwiającą zbieżność pomiędzy koncepcją historyków sztuki, a dokonaną wcześniej periodyzacją dziejów Lednicy, w tym i odnoszącą się do dużej nekropoli, pióra M. Łastowieckiego.

Niewątpliwie zasadniczy rozwój tej nekropoli związany był, jak sądzę, w głównym zrębie, z XII w. i czasami późniejszymi, choć nie sposób ostatecznie przesądzać, czy pierwsze pojedyncze groby nie pojawiły się na wyspie znacznie wcześniej.

Duży cmentarz stanowił, według mnie, zamknięcie pewnego okresu dziejów Lednicy, w którym wyspa prze-

stała już pełnić funkcję czasowej siedziby władcy, a pozostawać mogła lokalną siedzibą dostojnika państwowego (kasztelana).

Wbudowanie w dotychczasowy układ przestrzenny budowli wieży (tzw. krypty) stanowić tutaj może dobrze osadzoną cezurę, wiążącą się zarówno ze zmianą funkcji po pierwsze samej budowli, po drugie zaś i wiązać się może szerzej ze zmianą funkcji całego ośrodka, kiedy to ranga Lednicy jako rezydencji schodzi na plan dalszy, bowiem dominować zaczyna stopniowo funkcja wyspy jako cmentarza. Osadnictwo z czasem zostaje wyparte z wnętrza grodu, bowiem cmentarz zajmuje coraz większą jego przestrzeń.

B. Pozostałe grody i ich topografia

Przedstawioną charakterystykę wewnętrznej topografii Lednicy warto, jak sądzę, uzupełnić szkicując topografię innych ważnych ośrodków władzy pierwszych Piastów, którą znamy mniej lub bardziej szczegółowo.

W centrum Wielkopolski, w miejscu przeprawy przez Wartę powstał na wyspie Tumskiej (o powierzchni około 12 ha) jeden z głównych grodów państwa Piastów — Poznań, zyskując od czasów Mieszka I rangę siedziby biskupiej, ośrodka „stołecznego", a zarazem, jak sądzę, również jednej z głównych siedzib tego władcy oraz jego następców (por. np. W. Hensel 1958, 124; Z. Kaczmarczyk 1962, 96-97; Z. Kurnatowska 1993, 2000a; S. Trawkowski 1993).

W czasach odpowiadających panowaniu Mieszka I najbliższa okolica późniejszego kościoła NPM na Ostrowie Tumskim wypiętrzała się jako pagórek (źródłowe *summum* — W. Hensel 1938, 492, 494, 1998), oddzielony od części południowej obniżeniem, jakie dostrzegamy jeszcze na planie S. F. von Geyera z około 1772 r. (W. Hensel 1938, 492, 1958, ryc. 49).

Zatem wydzielić można na Ostrowie Tumskim dwie jednostki morfologiczne: piaszczyste wyniesienie w części północnej, wykorzystane przy budowie grodu oraz położony nieco niżej od niego rejon zajęty przez podgrodzia, przylegające do grodu od strony wschodniej i południowej. Już więc sama topografia narzucała podział wyspy na dwie części: wyższą — grodową i niższą — przygrodową (ryc. 52B).

Mimo znacznego stopnia rozpoznania fortyfikacji poznańskich, problem ich przebiegu (szczególnie umocnień podgrodzia II) nie do końca jest rozstrzygnięty (por. W. Hensel; Z. Kurnatowska 1980, 147 – 152, 159). W świetle ostatnich ustaleń M. Kary lokalizującego przebieg wałów podgrodzia południowego (por. ryc. 52), funkcjonowało ono bardzo wcześnie, bo już w drugiej ćwierci X w. (1998, ryc. 1). Kolejne przebudowy umocnień poznańskiego zespołu grodowego łączą się z podwyższeniem oraz z poszerzeniem wałów (odsadzki) jego części północnej (por. ryc. 52C), bowiem podgrodzie południowe zachowuje poprzednią konfigurację (M. Kara 1998). Uzyskane dendrochronologiczne daty belek pochodzących z odsadzek wałów wspomnianej części północnej grodu, tj. otaczających palatium oraz człon katedralny wskazują, że obie partie odsadzki wzniesiono w latach 70. X w. (M. Kara, M. Krąpiec 2000, 316, ryc. 5; Z. Kurnatowska 2000 c), a nie jak dotąd przyjmowano pod koniec XI w. (W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980, tab. 1: OT 13). Ratownicze badania podjęte w 2000 r. doprowadziły z kolei do odsłonięcia najmłodszej z tumskich fortyfikacji (z XII w.), która zlokalizowana była na północ od znanego wału podgrodzia katedralnego (wyniki tych prac opracowuje aktualnie M. Kara i M. Przybył).

Inne urządzenia obronne, które towarzyszyły z pewnością poznańskiemu zespołowi grodowemu to nieodkryte dotąd bramy oraz mosty. Nieznane są również ulice, niemal do końca minionego wieku nie natrafiono także na suponowane tu przez badaczy założenie pałacowe, jedynymi zaś reliktami architektury kamiennej były do niedawna usytuowane na podgrodziu pozostałości bazyliki katedralnej oraz poprzedzającego ją baptysterium (K. Józefowiczówna 1963; Z. Kurnatowska 1997).

Intensywne prace wykopaliskowe podjęte przez H. Kóčkę-Krenz na terenie grodu właściwego — w rejonie kościoła p.w. NPM odsłoniły relikty kamiennej budowli pałacowej (ryc. 52C) datowanej na 2 połowę X w. (2000, 25, ryc. 3-5). W świetle wyników tych badań potwierdziła się tradycja mówiąca o kościele NPM fundowanym przez Dąbrówkę, stojącym na zamku Ostrów, dokąd wszedł modlić się Kazimierz Odnowiciel przed bitwą toczoną o gród poznański z Masławem (Kronika Polska, MPH, t. 3, s. 622) oraz późniejszy przekaz Jana Długosza o królewskiej auli pałacowej w Poznaniu, łączący z nią wyznaczenie przez Kazimierza Odnowiciela na swego następcę syna Bolesława (21.06.1058 r., Jan Długosz, Roczniki czyli Kroniki Królestwa Polskiego, liber III, p. 75). Z kolei materiał źródłowy z przełomu średniowiecza i czasów nowożytnych (Liber beneficiorum dioecesis Posnaniensis anni 1510) przynosi informację, że jedną z prałatur przy kościele NPM sprawował duchowny określany jako „cancelarius". Tkwi w tym być może ślad związków łączących dawniej kancelarię, szerzej zaś, capellę książęcą z omawianą świątynią (por. też uwagi na temat tego kościoła zawarte w pracy R. Michałowskiego, tenże 1993, rozdz. IV.). Jak pisała K. Żurowska obecnie w miejscu odpowiadającym być może jego usytuowaniu stoi późnogotycki kościół pod tym samym wezwaniem. Autor wzmianki o kościele poznańskim widzieć mógł wyłącznie starszą budowlę, gdyż obecna wówczas jeszcze nie istniała (K. Żurowska 1993, 21).

J. Żak zauważył, że w prezbiterium kościoła NPM można wpisać koło, co potwierdza istnienie tu kaplicy zamkowej. Konstrukcje drewniane, na jakie natrafiono w wykopie nieco na północ od niego (OT 10), interpretował jako resztki podłogi z palatium ?, (1959, 115-116). Dla K. Żurowskiej rzut poziomy gotyckiego kościoła „w zadziwiający sposób przypomina plan baptysterium lednickiego", trudno też nie domyślać się nieopodal tego kościoła „istnienia niegdyś palatium co najmniej tych rozmiarów, co na Lednicy" (1993, 21 – 22).

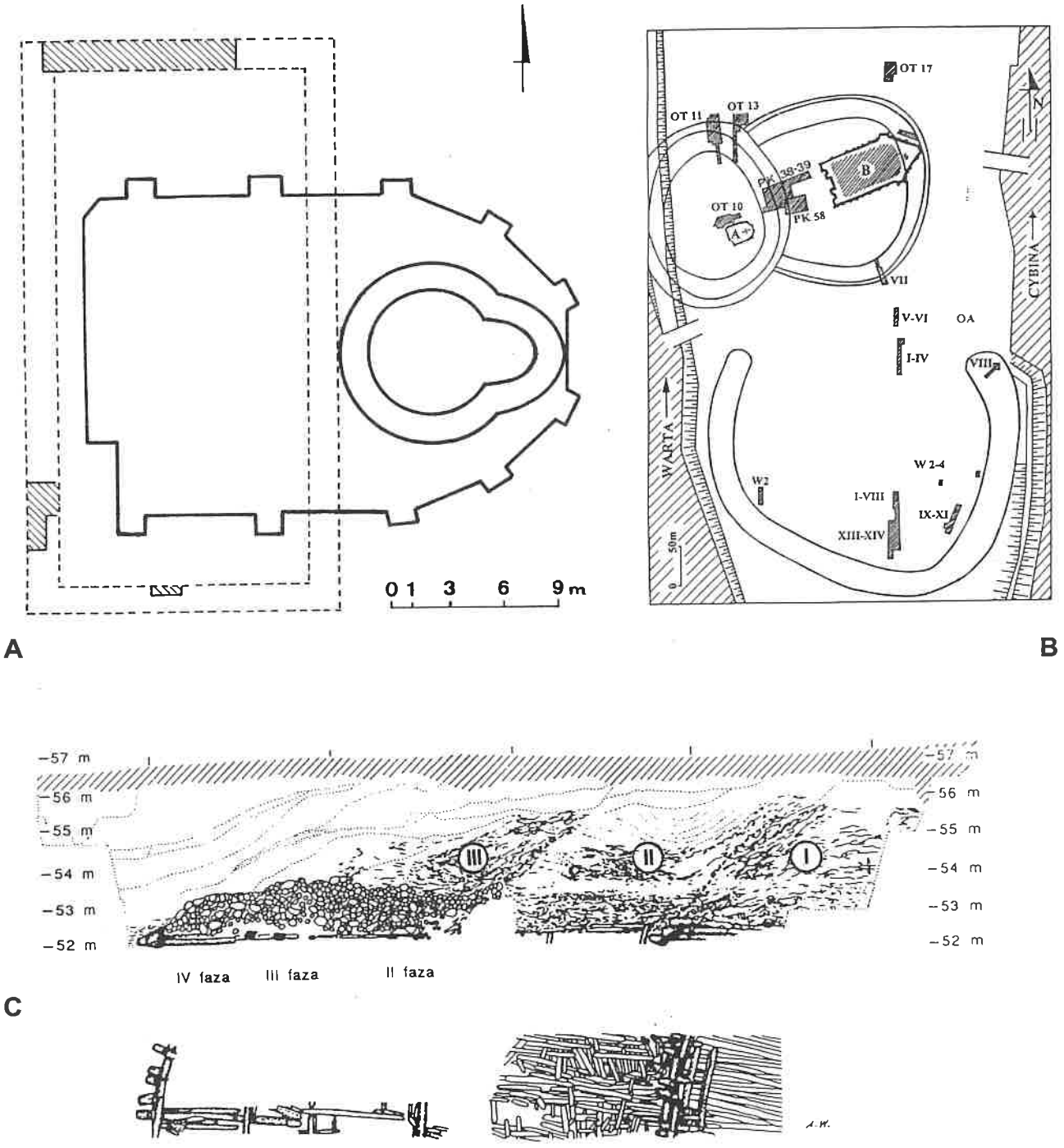

Ryc. 52. Poznań — Ostrów Tumski. A — Rzut założenia pałacowego pod relikatami kościoła NPM (wg H. Kóčki-Krenz); B — zespół grodowy (z koń. X w., wg M. Kara) oraz C — fragment wałów na stanowisku OT 11. I — wał najstarszy, II — wał z końca X w. poprzedzony kamienną odsadzką, z kolejnymi fazami rozbudowy (wg W. Hensla i Z. Hilczer-Kurnatowskiej)
Abb. 52. Posen — Ostrów Tumski. A — Grundriß der Palastanlage unter den Relikten der Heiligen Jungfraukirche (nach H. Kóčka-Krenz); B — Burgkomplex (aus Ende des 10. Jh., nach M. Kara) und C — Wallfragment auf der Fst. OT 11. I — der älteste Wall, II — Wall aus Ende des 10. Jh., davor eine Steinberme, mit folgenden jüngernen Phasen (nach W. Hensel und Z. Hilczer-Kurnatowska)

Wspomniane hipotezy i sugestie badawcze zostały ostatecznie potwierdzone, bowiem jak ustaliła H. Kóčka-Krenz poznański zespół sakralno-pałacowy zachował się w postaci łączonych gliną i zaprawami gipsowymi (białymi i różowymi w odcieniu) preromańskich fundamentów (wzniesionych do wysokości 130 cm i szerokich do 1,5-2 m) pozwalających na wykreślenie jego rzutu na osi północ-południe (z kaplicą od strony wschodniej; 2000 a; 2000 b; za udostępnienie rzutu — z suponowaną kaplicą dostawioną do palatium od wschodu — dziękuję autorce odkryć), a przebudowanego później w romańskiej technice murów (por. fundament ciosowy oraz zdobiona kamieniarka z młodszego pałacu — H. Kóčka-Krenz 2000 a, 71, ryc. 6). Część południową pałacu wydzielała ściana działowa, w jego wnętrzu wylano gipsowe posadzki przyozdabiając ściany polichromowanymi tynkami.

Obok zespołu świeckiej zabudowy rezydencji poznańskiej główny akcent jej „przestrzeni sakralnej" stanowił kościół katedralny (ryc. 53), dla którego Krystyna Józefowiczówna przyjęła datę budowy na rok 967, tj. rok przybycia do Polski biskupa Jordana (1963), wcześniejsze od katedry było jednak baptysterium (budynek na rzucie kwadratu) z okrągłą misą do chrztu wiernych. Mur wschodni oraz północny tego budynku włączono później w program architektoniczny bazyliki katedralnej (por. Z. Kurnatowska 1997, 7 – 8, ryc. 2; 1998).

Zajmująca blisko 1000 m^2 poznańskiego podgrodzia katedra wzniesiona została w typie trójnawowej bazyliki (49 m długiej), zamkniętej od wschodu trójdzielnie ukształtowanym chórem, złożonym z kwadratowego sanktuarium z apsydą oraz z dwóch flankujących pomieszczeń, co wskazuje na dwuwieżową fasadę wschodnią.

Części prezbiterialnej odpowiadał na drugim biegunie trzyczęściowy masyw zachodni o wieżowej partii środkowej, z emporą, do której przylegały 2 mniejsze aneksy, mieszczące zapewne klatki schodowe (K. Józefowiczówna 1963, 1969, 1, 117 – 120, ryc. 15 – 17). Klementyna Żurowska, podobnie jak Józefowiczówna, fundatora bazyliki na Ostrowie Tumskim upatruje w księciu Mieszku I (1993, 23). Bazylika preromańska dotrwała do 1038 r. Jej późniejsze dzieje (kościół romański) mieszczą się już w II państwie piastowskim.

Zabudowę pozadworską, tj. relikty budownictwa drewnianego, czasu panowania pierwszych Piastów, znamy głównie z poznańskich podgrodzi, bowiem domostwa odkryte na grodzie pochodzą już z czasów późniejszych (XII – XV w., por. J. Żak 1959, 116), podobnie zresztą jak i część domostw podgrodzia katedralnego (kon. XI w.; T. Wiślański 1960, 24).

W 2 połowie X w. na podgrodziu II wznoszono chaty z dębiny (o powierzchni 16 m^2) z podłogami drewnianymi (ryc. 54), obok których budowano być może budynki słupowe (A. Dymaczewski 1961, 146 – 148, tab. 31). W tym czasie zabudowa mieszkalna na podgrodziu I mogła być dosyć gęsta. Jej śladem jest m. in. usytuowana nieopodal katedry zrębowa chata o ścianach uszczelnianych mchem. Zachował się próg tego budynku i wejście ze słupowym podcieniem (W. Hensel 1958, 151, ryc. 67; W. Hensel i in. 1959, 31, ryc. 26-28).

Chaty zrębowe (z przełomu X/XI w.) chroniono przed zapadaniem się w grząskim gruncie dodatkowymi belkami w podwalinie oraz kołkami przy ścianach, ich wnętrza niekiedy brukowano (M. Malinowska 1974, 9, ryc. 2-6). Budynkom mieszkalnym towarzyszyła na podgrodziu łaźnia (M. Malinowska 1961b).

Bez wątpienia obok architektury kamiennej oraz drewnianej zabudowy znaczącym elementem topografii wnętrza grodu poznańskiego (oraz grodów pozostałych) są cmentarze, głównie zaś nekropole wewnątrzkościelne.

Szczególny wymiar w strukturze ideowej monarchii I Piastów uzyskały pochówki związane z bazyliką katedralną w Poznaniu (ryc. 53). Właśnie owa wewnątrzko-

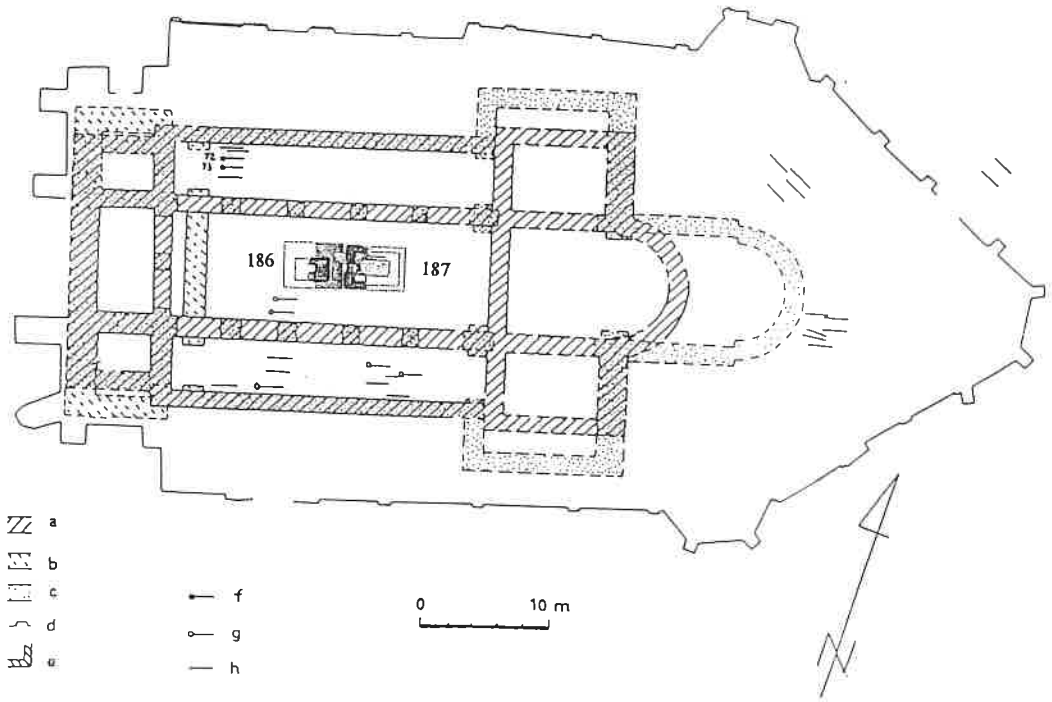

Ryc. 53. Poznań. Plan wczesnośredniowiecznych grobów w katedrze. a-c — rekonstrukcja rzutu poziomego katedry preromańskiej (a-b) i romańskiej (c); groby w nawie głównej to najprawdopodobniej miejsca spoczynku pierwszych polskich władców: 186 — grobowiec Mieszka I, 187 — grobowiec Bolesława Chrobrego. Pozostałe groby związane są już z katedrą romańską (wg K. Józefowiczówny i Z. Kurnatowskiej)
Abb. 53. Posen. Plan der frühmittelalterlichen Gräber im Dom. a-c — Rekonstruktion des Grundrisses des vorromanischen (a-b) und des romanischen Doms (c); Gräber im Hauptschiff sind höchstwahrscheinlich die Grabstätten der ersten polnischen Herrscher: 186 — Grabmal von Mieszko I, 187 — Grabmal von Bolesław Chrobry. Die übrigen Gräber sind schon mit dem romanischen Dom verbunden (nach. K. Józefowiczówna und Z. Kurnatowska)

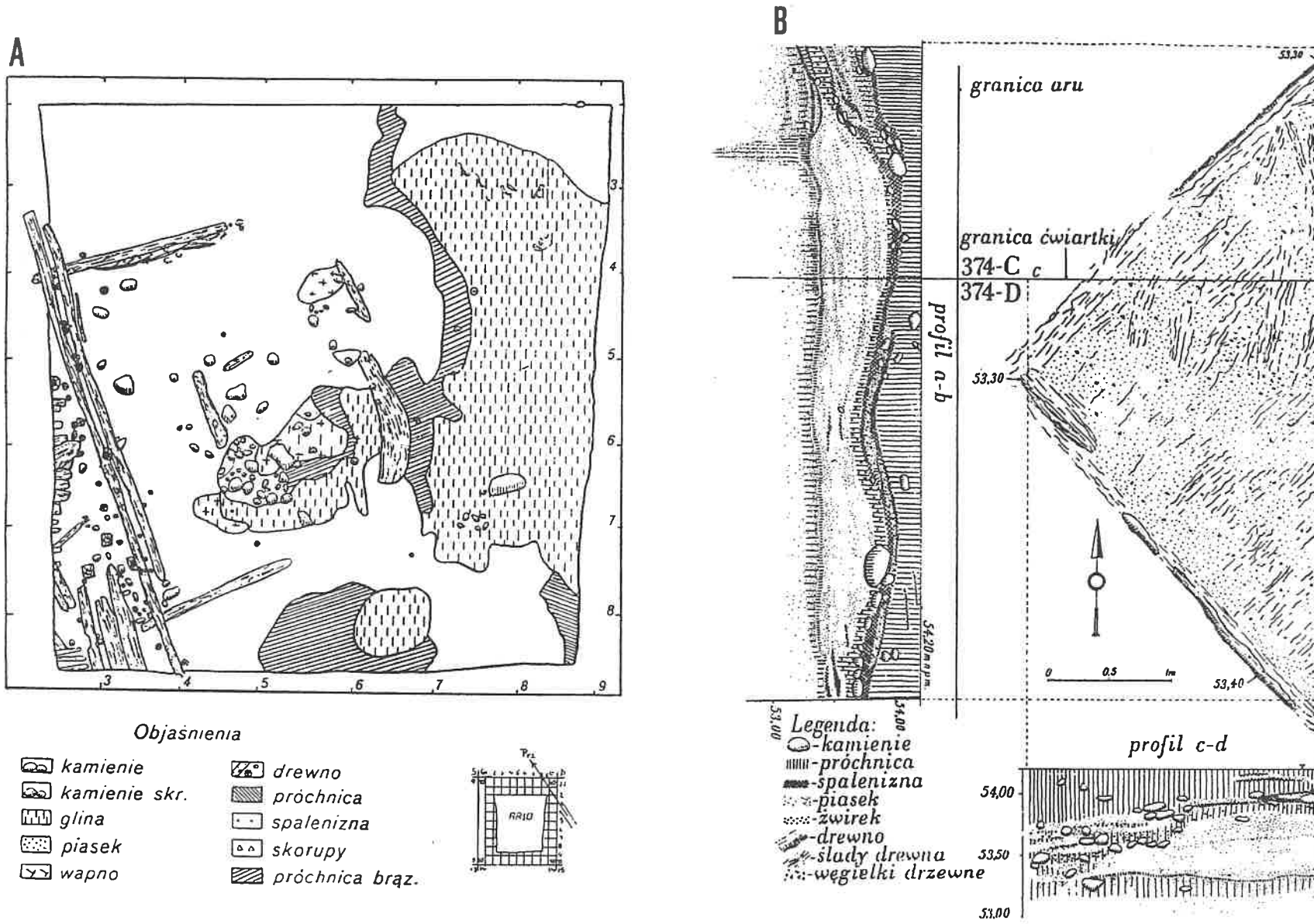

Ryc. 54. A. Poznań — Ostrów Tumski ul. Wieżowa 2-4. Fragment domostwa z 2 poł. X w. (wg A. Dymaczewskiego), B. Gniezno. I podgrodzie. Domostwo z rejonu katedry (wg K. Żurowskiego)
Abb. 54. Posen — Ostrów Tumski, Wieżowastraße 2-4. Fragment eines Hauses aus der 2. Hälfte des 10. Jh. (nach A. Dymaczewski), B. Gnesen. I. Suburbium. Haus aus der Domumgebung (nach K. Żurowski)

ścielna dynastyczna nekropola, którą władcy zdecydowali się umieścić w tej bazylice wskazuje na rolę, którą zaczął zyskiwać Poznań — wyznacza zupełnie inną niż dotąd funkcję tego ośrodka jako nowego (obok Gniezna) centrum administracyjno-ideowego państwa (Z. Dalewski 1991).

W programie przedsięwzięć ideowych, które nakreślił sobie, jak suponuję, Mieszko I oraz jego następcy znalazła się decyzja tego władcy, by miejsce swego spoczynku zlokalizować we wzniesionej w Poznaniu katedrze. U źródeł tej decyzji władcy doszukiwać się możemy najpewniej inspiracji będących wynikiem kontaktów z cesarstwem, gdzie tradycja umieszczania pochówków władców w kościołach była już ugruntowana (Thietmar I 18, II 12, 39, 40/25/, III 10, IV 15, K. Józefowiczówna 1963, 55, przyp. 79-89), szerzej zaś funkcjonowała ona w całej Europie zarówno w tym samym czasie, jak i wcześniej (A. Erlande-Brandenburg 1975; E. Gierlich 1990; J. Górecki 1991; K.H. Krüger 1971; M. Müller-Wille 1982).

Wewnątrzkościelna nekropola poznańska obejmuje według późniejszej tradycji groby Mieszka I, Bolesława Chrobrego, Kazimierza Odnowiciela oraz późniejszych od nich władców (por. A. Gąsiorowski 1990; Z. Kurnatowska 1990), jak i groby biskupów (por. K. Józefowiczówna 1963; W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980, tab. II).

Serię pochówków dynastycznej nekropoli poznańskiej otwiera wspomniany grobowiec Mieszka I oznaczony jako 186 (K. Józefowiczówna 1963; Z. Kępiński, K. Józefowiczówna 1952) i zachowany w części wschodniej w postaci zasklepionej tumby kamiennej. Jego konstrukcje przecięły posadzkę najstarszej katedry i jej fundamentu opierając się na drewnianym ruszcie spod bazyliki. Na grób nawarstwiły się z kolei poziomy młodszych posadzek kościoła (II, III i IV; por. Z. Kurnatowska 1990, ryc. 2). Grobowiec wystawał ponad poziom posadzki, zaś jego ściany pokryte były ozdobnym kamieniem gabro. Posadzka II przykryła grobowiec podczas budowy grobu kolejnego władcy.

Kontynuację serii zapoczątkowanej przez monumentalny grobowiec Mieszka I stanowił usytuowany w jego bezpośrednim sąsiedztwie grób łączony z Bolesławem Chrobrym (nr 187), którego sytuacja stratygraficzna jest w części zbieżna ze stratygrafią grobu 186.

Analizowane grobowce horyzontu przedromańskiego są jedynymi pewnymi pochówkami z tego czasu. Prócz nich zachował się jeszcze jeden obiekt związany z najstarszą fazą katedry, ściślej wkop po wyekshumowanym grobie (z częścią srebrnego wisiorka i paciorkiem z kryształu górskiego) zlokalizowany w nawie południowej bazyliki (grób 180).

Inne pochówki umieszczane w nawach bocznych bazyliki są już młodsze (groby 72-76, groby biskupów — 93 i 157 i in.), zatem możemy je pominąć. Z kolei poza katedrą występuje zaliczana już do horyzontu romańskiego odkryta w niewielkim fragmencie przykościelna nekropolia, licząca 12 pochówków (por. K. Józefowiczówna 1963, aneks; W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980, tab. II).

Kolejnym z ważnych centrów władzy był ośrodek gnieźnieński, usytuowany na wzniesieniu nazywanym dzisiaj Górą Lecha (por. na temat nazwy tego wyniesienia G. Mikołajczyk 1972, 35 i przyp. 27). Wzgórze to było częścią większego założenia obronnego, obejmującego ufortyfikowane podgrodzia (I-III). Wyniesienie to wraz z terenem podgrodzi obejmowało w czasach wczesnopiastowskich obszar o powierzchni około 4,5 ha.

Zasadniczy rozwój tego zespołu grodowego (por. ryc. 55) związany jest z okresem od około 940 r., kiedy to na kulminacji Góry Lecha powstaje gródek wraz z podgrodziem (I), który stopniowo (w okresie 980-1039) podlega rozbudowie, polegającej na powiększeniu zarówno przestrzeni grodu, jak i wykształceniu się kolejnych podgrodzi — II i III, które w takim układzie trwają do 2 połowy XII w., kiedy obserwujemy zatracanie się funkcji obronnych tego zespołu (T. Sawicki 1995, 2001; inaczej periodyzację dziejów Gniezna ujmuje G. Mikołajczykówna — 1972). Wskazania dendrochronologii potwierdziły ustalenia T. Sawickiego datującego początki fortyfikacji Gniezna na lata 40. X w., a zdecydowanie zanegowały z kolei jakikolwiek związek analizowanych konstrukcji z okresem VIII w. w którym upatrywano wcześniej (G. Mikołajczyk (1972, 37) metrykę Gniezna (M. Krąpiec 1998; M. Kara, M. Krąpiec 2000, 315; Z. Kurnatowska 2000 c).

Dla tego zespołu obronnego uzyskano dane odnoszące się do układu oraz konstrukcji ulic biegnących pomiędzy domami i moszczonych drewnem (do 3 m szerokich). Jedna z dróg z grodu do podgrodzia I, przebiegała na północ od katedry (K. Żurowski 1953a, 111, tab. 29; G. Mikołajczyk 1972, 65 i przyp. 18; I. A. 1973, 181-182).

Niewiele wiemy o architektonicznej zabudowie Wzgórza Lecha w X – XI w. Żywe spory budziła do niedawna lokalizacja palatium, które musiało tutaj niewątpliwie wówczas istnieć (przegląd opinii zawiera praca G. Mikołajczyk 1972, 67-69).

Wśród badaczy dominował pogląd o lokalizacji pałacu w miejscu, gdzie stoi obecnie kościół p.w. św. Jerzego (m.in. W. Dalbor 1955, 164, 172, 1959, 261; A. Laubitz 1935, 35, 38; J. Rozpędowski 1962, 246; K. Żurowski 1965, 32; G. Mikołajczyk 1972, 68, 72, 149), o którym najstarsza wzmianka informuje, że mieści się *in arce* (1220 r. — Rocznik Kapituły Gnieźnieńskiej). Za przyjęciem tej koncepcji przemawia wzmianka o pożarze tego zamku w 1192 r. (W. Dalbor 1955, 162), bowiem późniejszy zamek Odonica, jak i kościół św. Jerzego wówczas jeszcze nie istniały.

Krystyna Józefowiczówna (1969, 124 – 130) doszukiwała się tetrakonchowej kaplicy pałacowej Mieszka I w północnej nawie gotyckiej katedry (relikty okrzeskowe na linii pierwszego gotyckiego przęsła są według niej resztkami palatium; 1969, 129-130). W opinii K. Żurowskiej w Gnieźnie znajdować się winno najokazalsze palatium z kaplicą, jednak rekonstrukcja szczątkowych murów jako konchowej rotundy, z którą Józefowiczówna łączy kaplicę pałacową Mieszka wymaga jej zdaniem dalszych badań (K. Żurowska 1993, 22-23). Dotychczasowe hipotezy i domniemania badawcze zdają się rozwiązywać ostatnie badania archeologiczne wynikiem których było odsłonięcie pod kościołem św. Jerzego kilkuwarstwowego fundamentu

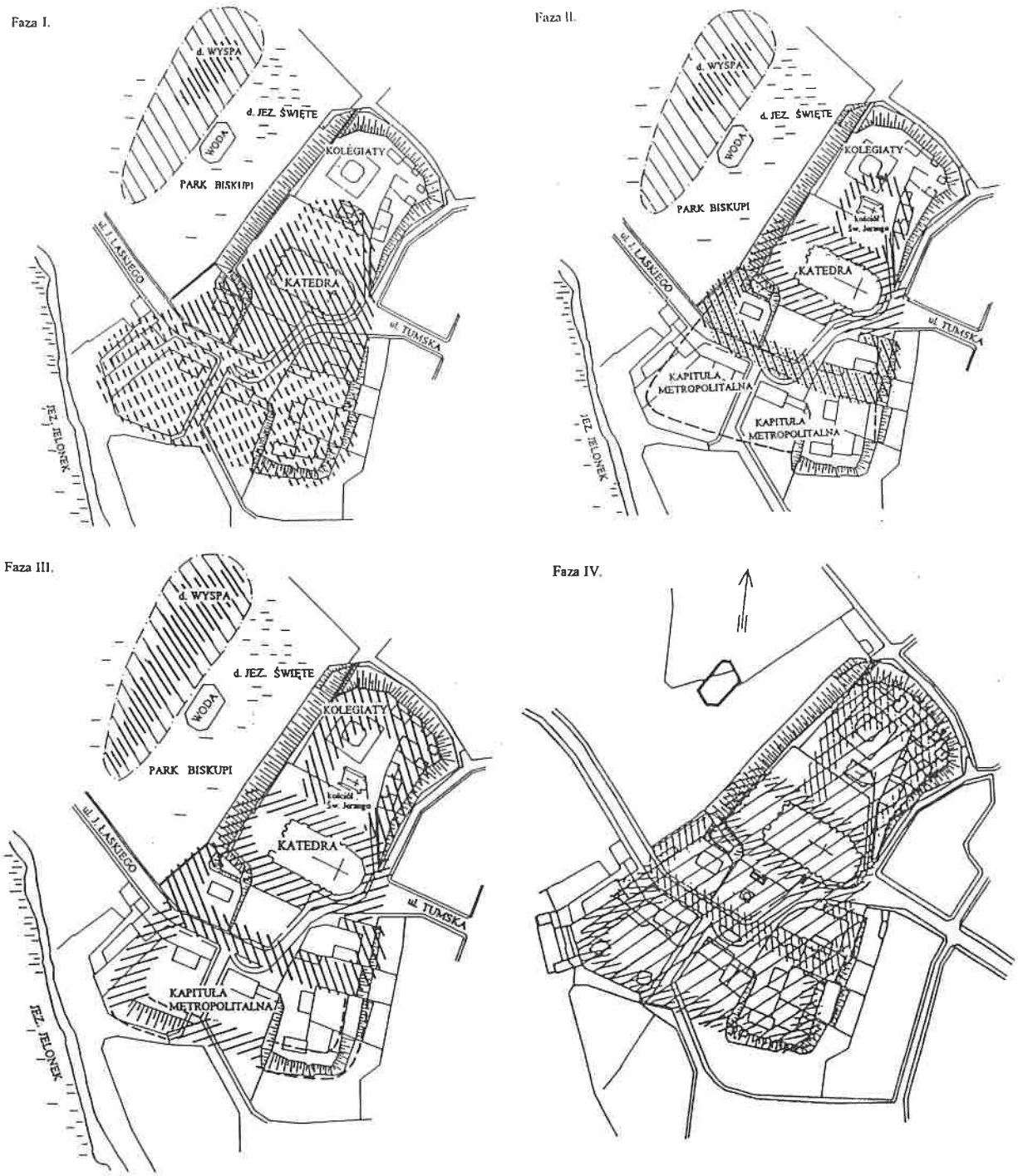

Ryc. 55. Gnieźnieński zespół grodowy i jego rozwój (wg T. Sawickiego)
Abb. 55. Gnesener Burgkomplex und seine Entwicklung (nach T. Sawicki)

z czasów między połową X, a XII w., mogącego pochodzić z najstarszego pałacu gnieźnieńskiego (T. Sawicki 1999, 24).

W świetle topograficznego usytuowania wczesnopiastowskich zespołów pałacowych, zajmujących z reguły południową część grodu, jak i w kontekście wzmianki o zamku starszym od zamku Odonica (mieszczącym się w grodzie (twierdzy) — *in arce*) wymienione fundamenty łączyć można z poszukiwanym pałacem pierwszych Piastów.

Zabudowie świeckiej towarzyszyła zabudowa sakralna, dla której wydzielono przestrzeń w obrębie I podgrodzia. Problem tej zabudowy przedstawia się jednak najmniej jasno (K. Józefowiczówna 1969, 147 – 150, 214 – 216, ryc. 19, 25; G. Mikołajczyk 1972, 79-91, 149 – 155, ryc. 42 – 45; K. Żurowski 1968, 389), bowiem dla Klementyny Żurowskiej żadna z dwóch nakładających się na siebie bazylik nie pochodzi z czasów mieszkowych — problem sakralnej zabudowy podgrodzia uważa ona za otwarty i wymagający archeologicznej weryfikacji (1993, 23). W świetle ustaleń E. Soroki (1995), zagadnienie architektury sakralnej Gniezna wymaga ponownego krytycznego spojrzenia (por. też T. Rodzińska-Chorąży 2000, 372 – 373).

Zaprezentowana w formie syntetycznych uwag koncepcja Soroki nie może być w pełni wiarygodna tym bardziej, że podjęta po raz kolejny przez T. Janiaka weryfikacja zachowanych w podziemiach gotyckiej katedry reliktów najstarszych fundamentów dostarczyła już dzisiaj ciekawych danych pozwalających na wykreślenie rzutu datowanej na 2 połowę X w. prcromańskiej rotundy z apsydą oraz grobowym aneksem mieszczącym najstarsze miejsce pochówku św. Wojciecha (tzw. konfesja I). Tzw. budowla prostokątna (otaczająca tzw. II konfesję wojciechową) spod katedry wraz z grobowcem 41, to kolejne preromańskie relikty tzw. katedry chrobrowskiej z 1 połowy XI w. (zniszczonej w 1038 r.), a którą po odbudowie kontunuowała romańska budowla mieszcząca kolejną z konfesji św. Wojciecha (por. T. Janiak 2000).

Drewnianą zabudowę gnieźnieńskiego zespołu grodowego znamy głównie z podgrodzia (ryc. 54B), gdzie wznoszono w X – XI w. głównie domostwa zrębowe oraz słupowo-plecionkowe, sporadycznie zaś obiekty gospodarcze (o ścianach plecionkowych; G. Mikołajczyk 1972, 63). Budynki zrębowe są najliczniejszą kategorię domostw (G. Mikołajczyk 1972, 63 – 65 i przyp. 15). Do budynków specjalnego przeznaczenia zaliczyć możemy łaźnię z 1 połowy XI w. (W. Kóčka 1939, 31; G. Mikołajczyk 1972, 64 – 65).

Linia zabudowy domostw obejmowała m.in. teren na północ od katedry (K. Żurowski 1953a, 104). Wnosić można, iż przestrzeń między wałami była planowo zabudowana. Budynki wznoszone w bliskim sąsiedztwie katedry zdają się świadczyć o gęstej zabudowie, której planowy charakter potwierdzają relikty ulic.

Bazylika katedralna w Gnieźnie wraz z jej nekropolą (ryc. 56) odgrywała obok katedry w Poznaniu i królewskiej nekropoli w niej zlokalizowanej główną bodaj rolę w systemie organizacji ideowej piastowskich władców.

O rozwijanych programach ideologicznych dynastii, które skupiały się początkowo wokół Gniezna, świadczyć może grób Dąbrówki oraz grób Św. Wojciecha wiążące się z kościołem katedralnym tej *sedes regni principalis* (aczkolwiek, jak wspomniano wyżej zagadnienie najstarszego kościoła gnieźnieńskiego wymaga dalszych badań). Również inne z grobów wewnątrzkatedralnej nekropoli potwierdzać mogą jej znaczenie, aczkolwiek problem identyfikacji pochowanych w nich osób bywa dyskutowany (por. np. K. Józefowiczówna 1969, 131, 150; A. Laubitz 1934, 18; H. Zoll-Adamikowa 1990, 51 – 54).

Serię pochówków o wyjątkowym znaczeniu otwiera przedromański grobowiec związany pierwotnie, według K. Józefowiczówny (1969, 131, ryc. 19), z gnieźnieńską kaplicą pałacową (tetrakonchosem), uznany za miejsce spoczynku Dąbrówki (grób nr 5 według A. Laubitza 1934, plan). Z czasem dokonano translacji pochówka księżnej, której nowe miejsce spoczynku umieszczono w nawie głównej bazyliki katedralnej (K. Józefowiczówna 1969, 131, 150). Ten nowy grobowiec (sygnowany jako nr 6 przez A. Laubitza i nr 41 przez G. Mikołajczyk) bywa również utożsamiany z miejscem spoczynku arcybiskupa

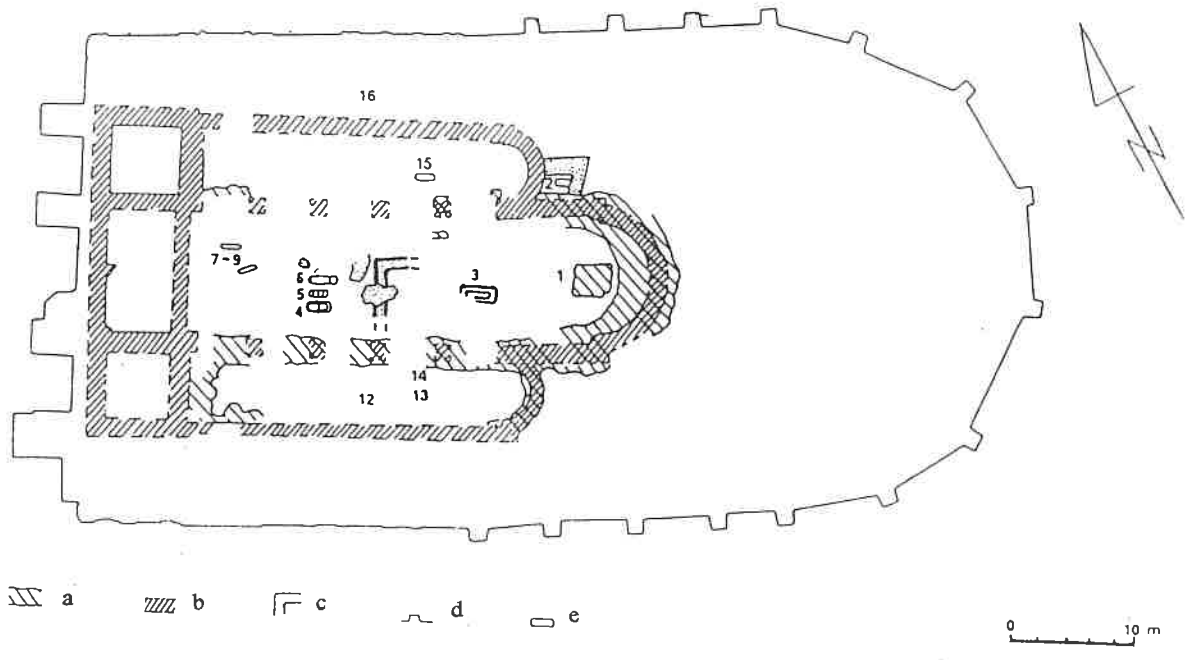

Ryc. 56. Gniezno. Plan wczesnośredniowiecznych grobów odkrytych w katedrze. a-b — mury bazyliki romańskiej (a-b), c — pozostałe romańskie mury, d — zarys zewnętrznych murów obecnej katedry, e — groby w obudowach kamiennych, 1 — domniemane miejsce pochówku św. Wojciecha wg starszych badań, 2 — pochówek 3 osób-braci (przykryty płytą z napisem), 3 — grób arcybiskupa Gaudentego lub Dąbrówki (wg D. Soroki i H. Zoll-Adamikowej)

Abb. 56. Gnesen. Plan der im Dom freigelegten frühmittelalterlichen Gräber: a-b — romanische Mauern der Basilica (a-b), c — sonstige romanische Mauern, d — Umriß der Umfassungsmauern des heutigen Doms, e — Gräber in Steinsetzungen, 1 — vermutliche Grabstätte des Hl. Adalberts, 2 — Grab von 3 Personen/Brüder (Grab bedeckt mit einer Platte mit Aufschrift), 3 — Grab des Erzbischofs Gaudentius oder von Dąbrówka (nach D. Soroka und H. Zoll-Adamikowa)

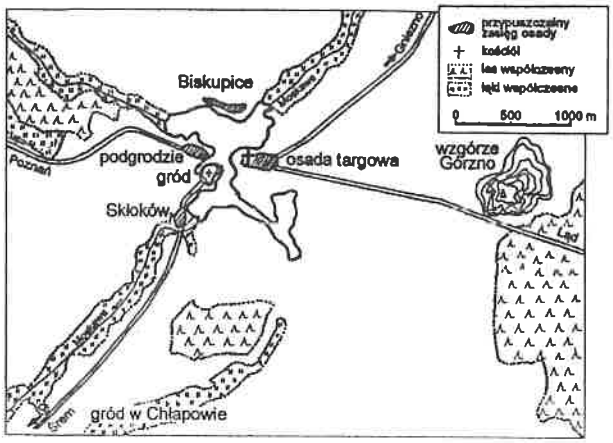

Ryc. 57. Giecki zespół osadniczy (wg A. Wędzkiego)
Abb. 57. Siedlungskomplex in Giecz (nach A. Wędzki)

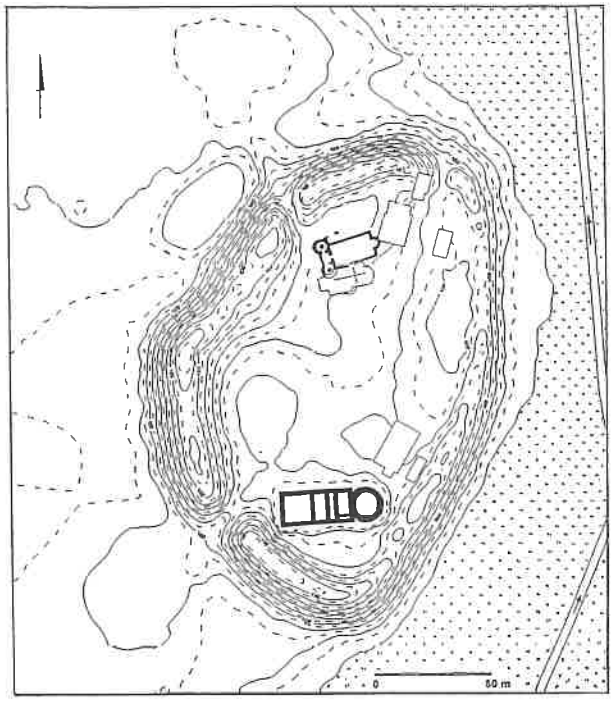

Ryc. 58. Gród w Gieczu z reliktami architektury kamiennej (wg T. Krysztofiak)
Abb. 58. Burg in Giecz mit den Relikten der Steinarchitektur (nach T. Krysztofiak)

Gaudentego (T. Janiak 2000, 61 – 66, ryc. 2-4; A. Laubitz 1934, 18).

Mniej wątpliwości wzbudza grób Św. Wojciecha, odnotowany w powiązaniu z bazyliką Gniezna przez Kosmasa (Kronika Czechów, II, 3-5), a którego śladem może być masywny stipes, przylegający do apsydy starszego trójnawowego kościoła (K. Józefowiczówna 1969, 131, 150 – - 151). Lokalizację tego pochówku przedstawił ostatnio gnieźnieński archeolog T. Janiak (2000).

Wśród kolejnych szczególnych grobów wymienić również można grobowiec pod płytą z napisem mówiącym o pochowaniu tu trzech osób datowany przez B. Kűrbis na początek XI w. (1995, 116). Obok niego odkryto część innego pochówka (w kamiennej obudowie) ze szczątkami dwóch osobników (K. Józefowiczówna 1969, 128, ryc. 20; G. Mikołajczyk 1972, 88-89, 1973, 48; I.A., badania 1987, 143). Ze środka nawy głównej bazyliki trójnawowej pochodzi wreszcie grobowiec, nakryty płytami kamiennymi, który może być wcześnie datowany (grób nr 4 według A. Laubitza, tenże 1934, 18, 20, ryc. 6; G. Mikołajczyk 1973, 44, 47-48, 52).

Z okresu romańskiego poza w/w pochówkami pochodzi jeszcze kilkanaście innych pochówków w kamiennych obudowach — ich dokładne ramy czasowe nie są jednak możliwe do ustalenia (G. Mikołajczyk 1973, 43, 48, 52; A. Laubitz 1934, plan, por. też zestawienie H. Zoll-Adamikowej 1990, 52-53).

Obok tych grobów w podziemiach katedry natrafiono również na jeszcze młodsze pochówki, z kolei pozakatedralną nekropolę usytuowano na miejscu zniszczonego wału podgrodzia I — w środkowej części wschodniego odcinka tegoż wału (G. Mikołajczyk 1973, 25, 52).

Położony na półwyspie (lub wyspie) nie istniejącego jeziora gród w Gieczu (o wymiarach 225x150 m) obejmował obszar około 3 ha (ryc. 57, 58). Podjęte ostatnio badania fortyfikacji gieckiej generalnie potwierdziły funkcjonowanie dwóch wałów — młodszego (XI-wiecznego), który od zewnętrznego skłonu wału pokrywa regularny płaszcz kamienny oraz wcześniejszego (regularny ruszt). Badająca giecki zespół obronny T. Krysztofiak wydziela 5 faz przebudowy umocnień grodowych, które należą do najbardziej okazałych wielkopolskich fortyfikacji (1998, 345-347, 1998 a, 150-157, ryc. 2). Z warstw przedwałowych uzyskano serię dat dendrochronologicznych z 2 ćwierci X w. (940 r.; M. Krąpiec 1998; M. Kara, M. Krąpiec 2000, 320), zaś początek wału od strony północnej wydatowano jeszcze wcześniej (ok. 860 r. — informacje ustne T. Krysztofiak oraz M. Krąpca; por. też Z. Kurnatowska 2000 c, 22, 24 i ryc. 6). W rezultacie możemy widzieć w odkrytych umocnieniach ślady starszego — plemiennego grodu, później (w fazie państwowej) rozbudowanego w większe założenie grodowe.

Komunikacja grodu miała miejsce dzięki dwóm interpretowanym jako przejście bramne, a dzisiaj jeszcze wyraźnie zarysowanym na linii wałów, przecięciom, które podobnie jak wnętrze grodu nie zostały dotąd dokładnie rozpoznane (B. Kostrzewski 1964, 175), natomiast nowe dane o charakterze łączącej wyspowy gród i podgrodzie z osadą w Gieczu drogi i mostu, przyniosły badania tego 180 m długiego i 6 m szerokiego komunikacyjnego traktu, opartego niemal wyłącznie na dębowych palach, na których ułożono jezdnię z belek i dranic (dąb, sosna; ryc. 59). Miejscami droga była brukowana w części jezdnej lub na poboczach (owe brukowane partie są jednak chronologicznie najmłodsze — XII-wieczne).

Prace weryfikacyjne jakie miały tutaj ostatnio miejsce (wraz z wynikami analiz dendrochronologicznych) określiły czas użytkowania tego komunikacyjnego traktu na okres około 990 r. (Z. Kurnatowska 2000, 24; L. Kubiak i in. 1991, 224).

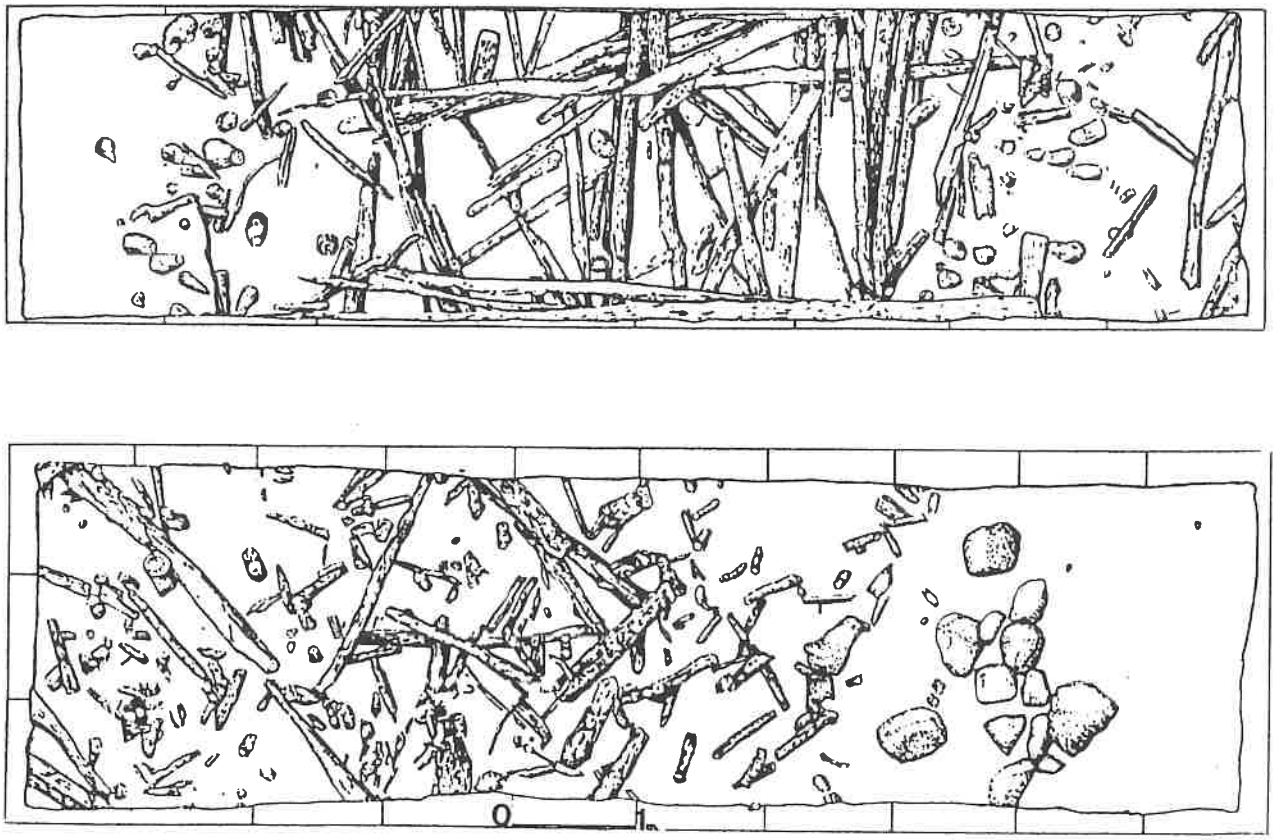

Ryc. 59. Giecz. Wycinek drogi-grobli z 2 poł. X – XI w. (z badań 1951 r.)
Abb. 59. Giecz. Abschnitt der Straße (Damm) aus der 2. Hälfte des 10. – 11. Jh. (aus den Untersuchungen 1951)

Rangę grodu gieckiego wyznacza jego kamienna architektura pałacowa stanowiąca obok Ostrowa Lednickiego przykład najlepiej zachowanej na obszarze Wielkopolski budowli tego typu. Wynikiem prowadzonych prac wykopaliskowych (B. Kostrzewski 1956, 1961, 1964, 1968) było odsłonięcie pełnego rzutu palatium, przypominającego planem obiekt znany z Lednicy, usytuowanego na osi wschód-zachód i zajmującego południowo-wschodnią część grodu — tuż obok wału (por. J. Górecki 1993). Jest charakterystyczne, że jego spajane gliną fundamenty wykazują podobieństwo do jednego z typów fundamentu pałacu na Ostrowie Lednickim (K. Żurowska i in. 1993) — mogą więc być ważne dla chronologizacji palatium gieckiego.

Potężne fundamenty tego architektonicznego zespołu narzucają nieodparcie wizję budowli piętrowej o dosyć zwartej bryle. Schody i piętro w układzie palatium gieckiego oraz emporę w kaplicy widział B. Kostrzewski (1956, s. 133 – 134)

Rekonstrukcję budowli przedstawiła m. in. Krystyna Józefowiczówna, łącząca kaplicę giecką z typem rotund wielokonchowych o obcych nawiązaniach (z niszami) spopularyzowanych na Zachodzie w X w. i 1 połowie XI w., a wiążących się z nawrotem (pod wpływem orientalizującego nurtu z Bizancjum) do tradycji antycznych i karolińskich. W murze nad wnękami — w kaplicy — autorka umieszcza okrężny pasaż, połączony z emporą dla księcia. Pomieszczenia części pałacowej pełniły zapewne podobne funkcje, jak ich odpowiedniki w budynku rezydencji lednickiej (K. Józefowiczówna 1969, 136, 144 – 146 i ryc. 24).

Chronologię obiektu, który nigdy nie został ukończony łączono wcześniej, za jego odkrywcą (B. Kostrzewski 1963, 218, 1964, 104, 1968, 321), z 1 połową XI w. (czasy Mieszka II) — na ten czas powstanie zespołu gieckiego datowali m.in. K. Józefowiczówna (1969, 146), A. Miłobędzki (1963, 17), J. Rozpędowski (1962, 245 — pocz. XI w.).

Badania weryfikacyjne budowli skłoniły K. Żurowską do wcześniejszego jej datowania, bowiem powielają one Lednicę fazy I — są zatem starsze (K. Żurowska i in. 1993, 206). Być może to w Gieczu właśnie powstać miało założenie sakralno-pałacowe, którego budowę zarzucono, zaś układ jego w bardziej rozwiniętej formie (części sakralnej) zrealizowano na Lednicy (J.G.).

Analogie przestrzennego programu zespołu gieckiego wykazujące, według K. Żurowskiej, zadziwiające podobieństwo do układu budowli Ostrowa Lednickiego przed jej pierwszą przebudową, wskazywałyby na możliwość datowania budowli gieckiej jeszcze przed rokiem 1000; wczesną wreszcie chronologię zespołu gieckiego potwierdzałaby również technika spajanych gliną fundamentów.

Jak dawniej sądzono, założeniu pałacowemu towarzyszyła druga budowla kamienna, w otoczeniu której zale-

gały szkielety wskazujące na jej sakralny charakter (Kostrzewski 1963, 218, 1964, 175). Szerokopłaszczyznowe badania archeologiczne prowadzone w rejonie znanego wcześniej muru utożsamianego z tą budowlą, ujawniły duży jednonawowy kościół z kryptą typu ottońskiego, pochodzący z początku XI w. (badania T. Krysztofiak), który w fazie II, rozbudowano o wieżowy westwerk (T. Krysztofiak 2000, 228 – 230, ryc. 2; T. Rodzińska-Chorąży 2000, 367 – 369, ryc. 8 b-c)

Charakterystyczna jest topograficzna relacja tej budowli do zespołu pałacowego, bowiem jej lokalizacja w części północnej grodu (w odległości około 100 m od palatium) nieodparcie nasuwa analogię do układu zabudowy Ostrowa Lednickiego, gdzie mniejszy kościół zajmował również ten sam obszar grodu, nieopodal jego bramy.

Skąpe dane uzyskano na temat pozadworskiej zabudowy rezydencji w Gieczu oraz jej cmentarzy (B. Kostrzewski 1964, 173), które według Z. Kurnatowskiej i A. Łosińskiej odnosić być może można do fazy E wczesnego średniowiecza (1990, 150). Aktualnie prowadzone prace wykopaliskowe odsłoniły w części północnej nawy kościoła p.w. Jana Chrzciciela bogato wyposażony (m. in. w kolczugę) pochówek zalegający pod wapienną płytą, czy kolejny grób tuż obok krypty tej budowli, liczne ossuaria zarówno we wnętrzu tego kościoła i w jego otoczeniu, a także groby wewnątrz grodu i w jego sąsiedztwie (badania T. Krysztofiak i E. Indyckiej).

Po tej krótkiej charakterystyce ważniejszych ośrodków władzy rdzennej Wielkopolski omówić pokrótce można topografię małopolskich grodów z architekturą pałacową.

Głównym grodem Małopolski staje się w X w. Kraków, na co dobitnie wskazują wzmianki źródłowe (Ibrahim ibn Jakub, Dagome iudex. Jako taki funkcjonował w obrębie państwa piastowskiego, zyskując status siedziby władcy.

Wzgórze wawelskie usytuowane w pradolinie Wisły, wypiętrzało się 20 m ponad otaczający je teren, stanowiąc dogodny punkt do założenia ufortyfikowanej osady. Położeniu obronnemu dodatkowo sprzyjały przeszkody wodne — wiślane zakola je otaczające (Z. Pianowski 1991, 22, przyp. 3).

Zasadniczo możemy wydzielić na wzgórzu wawelskim 3 strefy morfologiczne: skalistą (północną), piaszczystą płaszczyznę (na zachodzie) oraz obniżenia przebiegające w różnych miejscach (R. Jamka 1971, 48 i cyt. tam przypisy). Nowsze badania wyodrębniły w południowej części Wawelu obniżenie skalne ciągnące się w głąb wzgórza, przebiegające między kościołem św. Michała i św. Jerzego. Drugie z obniżeń przebiega między przedromańskim kościołem św. Feliksa i Adaukta i kościołem „B" (Z. Pianowski 1984, 18, 1991, 21 – 24, plan I i przyp. 4 – 5).

Wzgórze zajmowało przestrzeń około 4 ha (300 na 100/130 m; K. Radwański 1975, 44) i było członem większego założenia obronnego, obejmującego także ufortyfi-

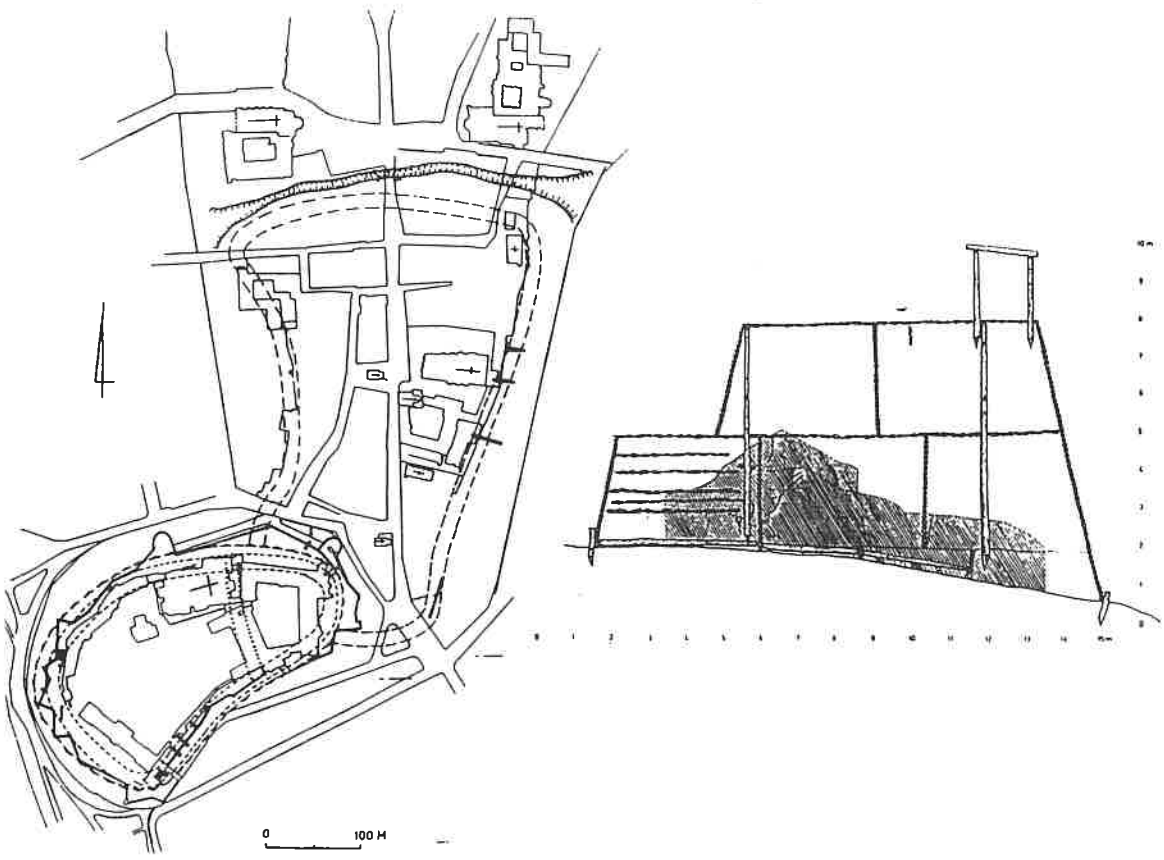

Ryc. 60. Wawel i Okół (wg K. Radwańskiego)
Abb. 60. Wawel und Okół (nach K. Radwański)

kowane podgrodzie (Okół) o powierzchni około 4,5 ha, usytuowane na północ od Wawelu (ryc. 55) i dodatkowo broniące do niego dostępu (A. Żaki 1974). Fortyfikacyjne powiązanie tych dwóch jednostek akcentował mocno K. Radwański (1975, 115 – 130).

Naturalne walory obronne akropolowego ośrodka wawelskiego zwiększono poprzez fortyfikację obejmującą swym zasięgiem całe wzgórze (ryc. 60). Mimo postępu badań problem najstarszych obwarowań Wawelu oraz umocnień z okresu pierwszych Piastów nie jest nadal jednoznacznie rozstrzygnięty (Z. Pianowski 1991).

Wał najstarszy datowany jest od przełomu IX i X w. lub od początku po schyłek X w. (na podstawie krakowskiej ceramiki „białej") i łączony z okresem panowania czeskiego w Krakowie (J. Firlet 1993, 22, 23, 26, 70 i przyp. 5, ryc. 34; Z. Pianowski 1991, 28 – 30, 32 i plan I; autor ten nie przesądza jednak ostatecznie wiślańskiej metryki grodu wawelskiego).

Aktualny stan badań nie wykluczając takiego datowania najstarszej fortyfikacji Wawelu, dostarczył jednocześnie nowych danych dotyczących nie znanych dotąd umocnień z okresu wczesnopiastowskiego (datowania dendrochronologiczne — po 1016 r. i C14; por. M. Kara, M. Krąpiec 2000, 307; M. Krąpiec 1998, 265; A. Kukliński 1998, 277 – 288).

W topografii wnętrza grodu wawelskiego funkcjonował system dróg, z których główną (?) od bramy grodu (obniżeniem) ku centrum wzgórza odkryto niedawno (S. Kozieł, M. Fraś 1979, 34; Z. Pianowski 1984, 34). Przypuszczać można, iż uliczne trakty łączyć mogły w jeden zwarty i spójny system obiekty architektury kamiennej.

Z funkcją ośrodka władzy oraz sakralną rolą Wawelu wiąże się ściśle wzniesienie całego zespołu budowli kamiennych, których relikty odkrywane są do dzisiaj w badaniach archeologicznych. Relikty te tworzą największy, jak dotąd, znany dziś w Polsce zespół wczesnośredniowiecznej architektury pałacowej i sakralnej.

Architektoniczną oprawę rezydencji stanowił zespół pałacowy (z rotundą NPM) oraz obiekty kościelne, jak: kościół katedralny, inne mniejsze kościoły, dwór biskupi,

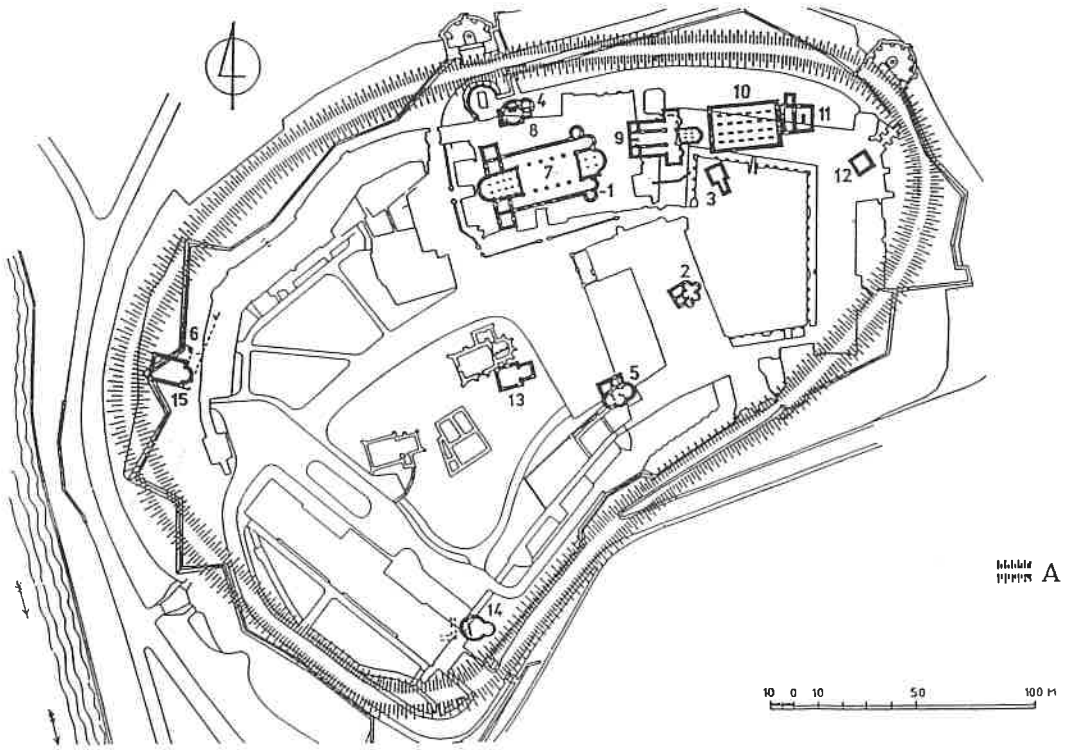

Ryc. 61. Kraków-Wawel. Plan zbiorczy. Budowle przedromańskie i romańskie. 1 — fragment katedry przedromańskiej, 2 — rotunda NPM (św. św. Feliksa i Adaukta), 3 — budowla tzw. czworokątna z korytarzem, 5 — rotunda dwuapsydowa (tzw. kościół B), 6 — narożnik budowli preromańskiej obok Smoczej Jamy, 7 — katedra romańska tzw. Hermanowska, 8 — kaplica romańska w miejscu rotundy, 9 — romańska bazylika pałacowa św. Gereona, 10 — palatium (tzw. sala o 24 słupach), 11 — rozbudowa palatium, 12 — romańska wieża obronna, tzw. stołp, 13 — relikty wczesnośredniowiecznych faz kościoła św. Michała, 14 — romańska rotunda z narożem budynku (?) obok baszty Sandomierskiej, 15 — apsyda romańskiego kościoła (?) k. Smoczej Jamy. A. Hipotetyczna linia przebiegu wału obronnego (wg Z. Pianowskiego, J. Firleta, A. Szyszko-Bohusza, A. Żakiego, M. Szmukiera i in.)

Abb. 61. Krakau-Wawel. Sammelplan. Vorromanische und romanische Gebäude. 1 — Fragment des vorromanischen Doms, 2 — Marienrotunde (Hl. Felix und Hl. Adaukt), 3 — so gen. viereckiges Gebäude mit dem Korridor, 5 — Rotunde mit zwei Apsiden (so gen. Kirche B), 6 — Ecke des vorromanischen Gebäudes bei der Drachengrube, 7 — romanischer Dom, so gen. Vladislaw Hermansdom, 8 — romanische Kapelle an Stelle der Rotunde, 9 — romanische Hl. Geron-Palastbasilika, 10 — Palatium (so gen. Saal mit 24 Pfosten), 11 — Ausbau des Palatiums, 12 — romanischer Schutzturm, so gen. Stolp, 13 — Relikte der frühmittelalterlichen Phasen der Michaelkirche, 14 — romanische Rotunde mit einer Gebäudeecke (?) bei der Sandomierz-Bastei, 15 — Apsis einer romanischen Kirche (?) beim Drachengruben. A. Hypothetische Verlaufslinie des Schutzwalls (nach Z. Pianowski, J. Firlet, A. Szyszko-Bohusz, A. Żaki, M. Szmukier und an.)

pomieszczenia dla duchowieństwa, szkoła i biblioteka katedralna, skarbiec oraz archiwum wraz z szeregiem obiektów gospodarczych.

Stan badań nie pozwala obecnie powiedzieć, które z nich poza bazyliką katedralną oraz mniejszymi kościołami i przypuszczalnie dworem biskupim były murowane, a które drewniane, jednak samo ich istnienie nie może budzić wątpliwości.

W zespole obiektów związanych z dynastią piastowską wydzielić można 2 podstawowe grupy wiążące się z dwoma horyzontami najstarszej architektury murowanej, tj. obiekty reprezentujące horyzont przedromański (grupa starsza) oraz obiekty horyzontu romańskiego (grupa młodsza, por. ryc. 61). Z uwagi na zakres chronologiczny moich rozważań, skoncentruję się na omówieniu starszej serii budowli wawelskich.

Jednym z najstarszych obiektów architektury murowanej na ziemiach Polski jest wawelska rotunda NPM (ryc. 62), wykonana z płytek łamanych piaskowców, w technice petit appareil allongé typowej dla I sztuki romańskiej, poprzez którą dostaje się ona do pełnego romanizmu trwając długo — przez cały wiek XII (K. Żurowska 1968, 22 – 23, przyp. 83 – 85, 90 – 92).

Architektoniczny układ budowli oparto na planie regularnego tetrakonchosu. Badania prowadzone po zachodniej stronie rotundy nie doprowadziły do odsłonięcia palatium, wniosły jednak nowy, ważny materiał poszerzający dotychczasową wiedzę o rotundzie.

Od zachodu przylegały do niej 2 mury, na podstawie których autorka monografii tego obiektu suponowała istnienie związanego z nią palatium (K. Żurowska 1968, 93 – 94, 1983, 12, przyp. 17, 18). Z układu tych murów K. Żurowska odtworzyła przykościelny aneks zachodni, z klatką schodową, powtarzający, według niej, typową formę poakwizgrańskich masywów zachodnich (K. Żurowska 1983, 11 – 15 i przyp. 24, rys. 2 oraz ryc. 1).

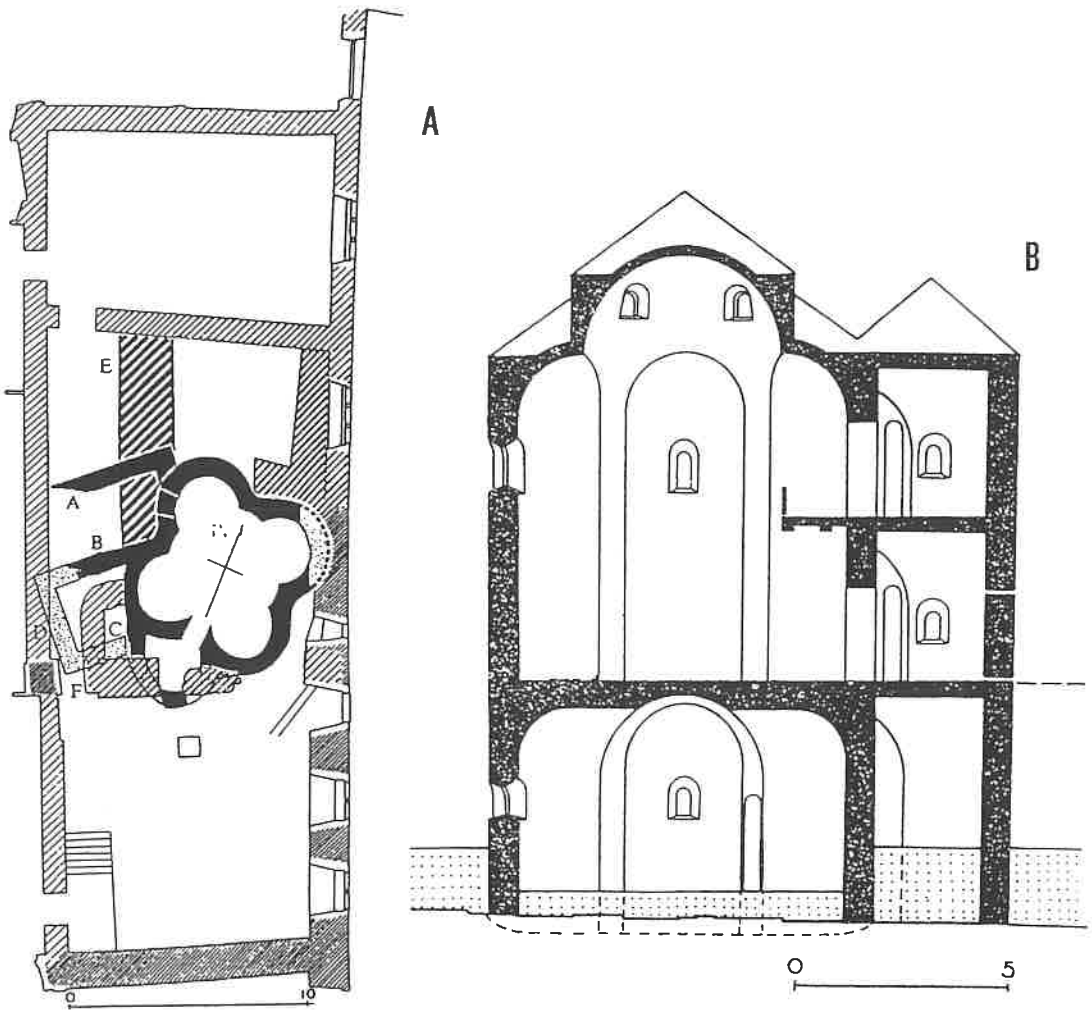

Ryc. 62.A. Kraków — Wawel. Rotunda NPM na tle młodszych od niej murów (E — mur konradowski, F — mur gotycki, wg K. Żurowskiej, B — Rekonstrukcja przekroju podłużnego rotundy NPM (wg K. Żurowskiej i T. Węcławowicza)
Abb. 62. Krakau — Wawel. Marienrotunde auf dem Hintergrund der jüngeren Mauern (E — Konradmauer, F — gotische Mauer, nach K. Żurowska, B. Rekonstruktion des Längsschnittes der Marienrotunde (nach K. Żurowska und T. Węcławowicz)

W obrębie murów tego aneksu odkryto grób dorosłego osobnika, pochowanego ze złotym pierścieniem na palcu (S. Kozieł 1977, 266 – 267), a być może i kolejny grób (A. Żaki 1974, s. 144, ryc. 77). Odkrycie grobu skłoniło Żakiego do uznania aneksu za pozostałości mauzoleum nekropolicznego, związanego z rotundą. Z wyposażeniem grobu w aneksie wiązał on też klejnot z kryształu górskiego (A. Żaki 1974, 138, 144, 325 – 26, przyp. 680, ryc. 75, 1, 80, 278).

W świetle analizy K. Żurowskiej rotunda może być uznawana za indywidualną realizację łączącą w sobie karolińsko-ottoński pomysł centralnej pałacowej kaplicy maryjnej, wyposażonej w emporę usytuowaną w masywie zachodnim, z koncepcją centralnego maryjnego kościoła z kryptą, która genetycznie związana jest ze Wschodem (V w.), skąd rozpowszechniła się na Zachodzie i poprzez sztukę karolińską przeszła do sztuki preromańskiej (K. Żurowska 1968, 60-70, 1983, 48).

Szerokie tło porównawcze oraz uwzględnienie kryteriów zarówno stylistycznych, jak i historycznych doprowadziło K. Żurowską do konstatacji o powstaniu czwórliścia wawelskiego około 1000 roku lub bezpośrednio po tej dacie (1968, 91, 1983, 94). W tym czasie w atmosferze wydarzeń, jakie zdominowały Polskę (zjazd i synod w Gnieźnie), stanęła na Wawelu ufundowana przez Chrobrego, poświęcona Matce Boskiej, kaplica o skromnych formach (z dobudowanym do niej palatium). W rotundzie tej spięte zostały jakby klamrą echa antycznych budowli z powtarzającymi je w surowych kształtach założeniami karolińskimi i ottońskimi twórczo wykorzystanymi przez architektów Chrobrego. Budowla krakowska powtarzała wreszcie istotne rysy pałacowych kaplic wielkopolskich oraz niewątpliwie akcentować miała piastowski charakter świeżo przyłączonych do państwa polskiego ziem.

Z. Pianowski, odrzucający koncepcję palatium przy tetrakonchosie, łączy go z relikwiarzową kaplicą pałacową — jedną z dwóch kaplic władcy funkcjonujących na Wawelu; za relikty drugiej z nich uznał on część murów odsłoniętych w rejonie romańskiej bazyliki św. Gereona (Z. Pianowski 1994, 17 – 18, 1998).

W okresie przedromańskiej zabudowy Wawelu badacz ten chce widzieć kompleks zabudowań pałacowych, składający się z: budowli czworobocznej z korytarzem, palatium pod salą o 24 słupach (por. ryc. 63, 65) oraz kaplicy zamkowej, której funkcję pełnić mogła (lecz dopiero od czasów Odnowiciela) bazylika romańska, czyli według Pianowskiego, kościół św. Gereona (1984, 60, 71, 79).

Kolejnym obiektem, który łączy się z najstarszym horyzontem murowanego budownictwa wczesnopiastowskiego jest katedra tzw. chrobrowska zachowana w postaci reliktów wykorzystanych wtórnie w młodszej bazylice tzw. hermanowskiej — obiekt o zbliżonym programie przestrzennym i proporcjach do bazylik w Poznaniu i Gnieźnie (J. Firlet, Z. Pianowski 1985a, 178; Z. Pianowski 1991, 48 – 50), a który może mieć nawiązania do architektury saskiej (Z. Pianowski 1998).

Tzw. budowla z korytarzem (ryc. 63) położona jest w najwyższej części wzgórza wawelskiego i wzniesiona w podobnej technice murarskiej co rotunda NPM (A. Żaki 1955, 71 – 111). Stan badań pozwala obecnie łączyć ją z serią najstarszych obiektów Wawelu, wchodzących w skład kompleksu zabudowań pałacowych książęcej rezydencji, w których pełniła ona funkcję piwnicy książęce-

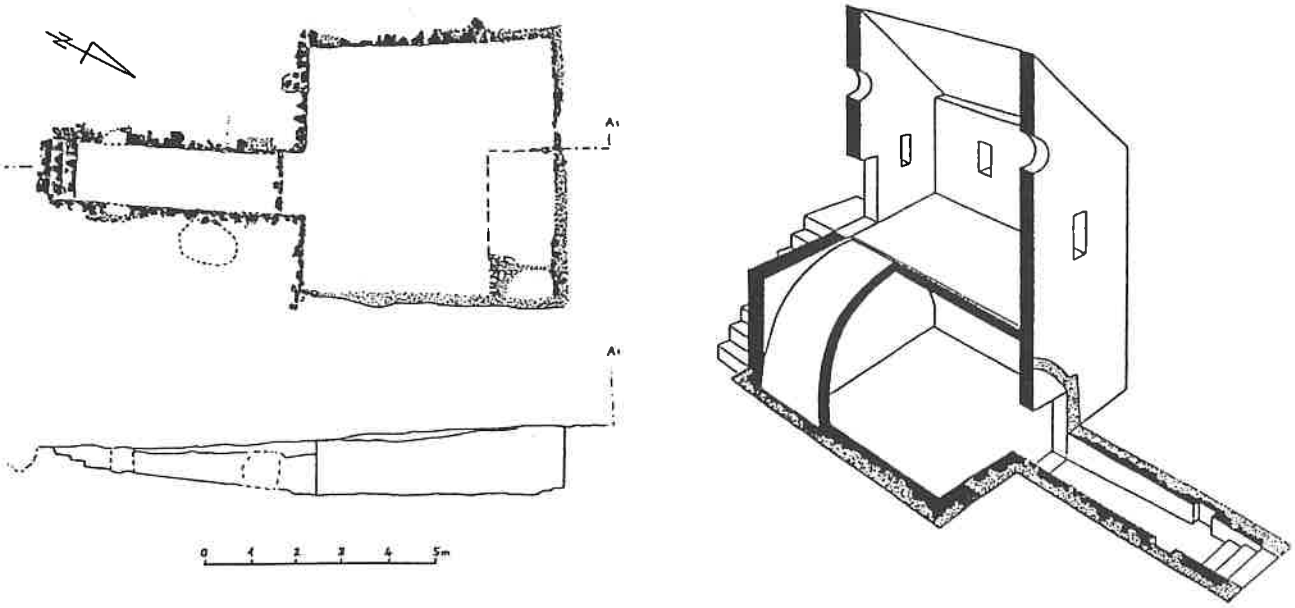

Ryc. 63. Kraków-Wawel. Plan reliktów budowli czworobocznej i jej rekonstrukcja (wg Z. Pianowskiego)
Abb. 63. Krakau-Wawel. Plan der Relikte des viereckigen Gebäudes und dessen Rekonstruktion (nach Z. Pianowski)

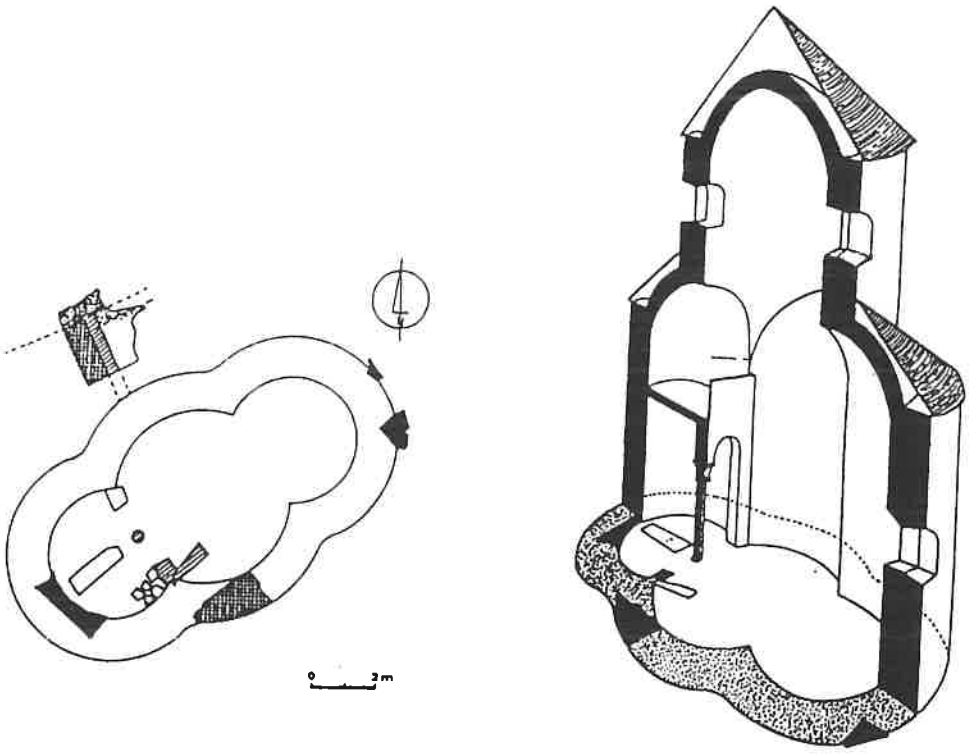

Ryc. 64. Kraków-Wawel. Przedromański kościół B i jego rekonstrukcja (wg S. Kozieła)
Abb. 64. Krakau-Wawel. Vorromanische Kirche B und ihre Rekonstruktion (nach S. Kozieł)

go spichrza, usytuowanej tuż przy przedromańskim palatium (Z. Pianowski 1994, 13, 1998, 61).

Kolejną budowlą przedromańską Wawelu jest tzw. kościół B (ryc. 64; S. Kozieł, M. Fraś 1979; Z. Pianowski 1984, 61-65), który jak ustalono w nowszych badaniach nie był tetrakonchosem, lecz rotundą dwuapsydową powstałą jako jeden z pierwszych obiektów sakralnych Wawelu, gdzie pełnił funkcję kościoła grodowego (co poświadczać może jego przykościelny cmentarz). W koncepcji Z. Pianowskiego świątynia ta pełnić mogła funkcję kaplicy pałacowej związanej z dworem małżonki panującego (1994, 21, 1998, 62).

Według S. Kozieła przedromańska empora kościoła B stanowi ideową przesłankę oddziaływania architektury wczesnopiastowskiej z terenu Wielkopolski (1979, 68). Wpływ ten możliwy był po przyłączeniu Małopolski do państwa piastowskiego (H. Łowmiański 1970, 521).

W północnej części wzgórza natrafiono na bardzo zbliżony m.in. do murów rotundy NMP i budowli czworobocznej z korytarzem, fragment muru płytkowego — kolistej nawy z apsydą (ryc. 66; J. Firlet, Z. Pianowski 1985b, 153-68, ryc. 7). Wewnątrz tej jednoapsydowej rotundy odkryto zagłębienie interpretowane jako grobowiec, lub urządzenie chrzcielne (J. Firlet, Z. Pianowski 1990, 317, ryc. 1). Budowla ta pełnić mogła funkcję kaplicy biskupiej lub przykatedralnego baptysterium (J. Firlet, Z. Pianowski 1985b; Z. Pianowski 1984, 67 – 69; Z. Pianowski 1994, 20, 1998, 62). Na jej miejscu stanął później romański kościół.

Na ślad ostatnich dwóch murów przedromańskich, mogących ze względu na położenie pełnić funkcję sakralną natrafiono pomiędzy dwoma kościołami bazyliko-

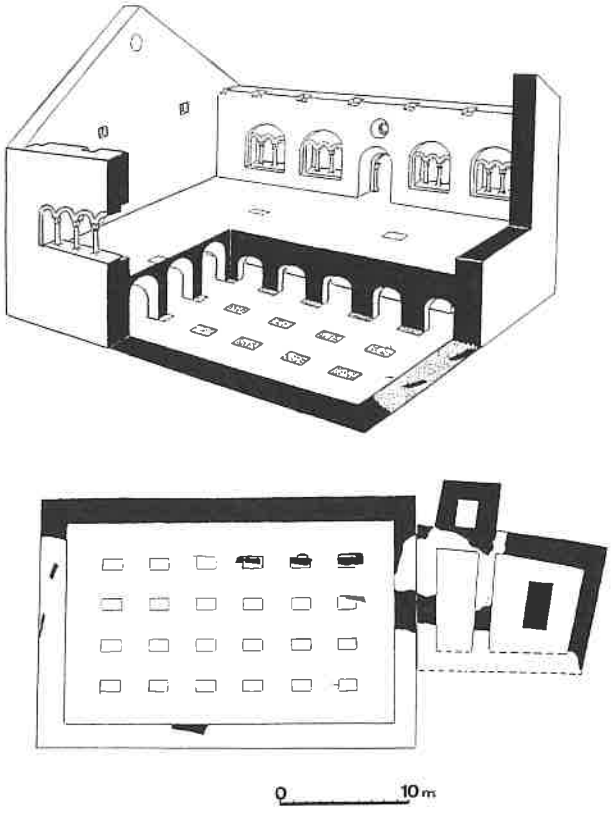

Ryc. 65. Kraków-Wawel. Palatium (tzw. sala o 24 słupach) i jego rekonstrukcja (wg Z. Pianowskiego)
Abb. 65. Krakau-Wawel. Palatium (so gen. Saal mit 24 Pfosten) und seine Rekonstruktion (nach Z. Pianowski)

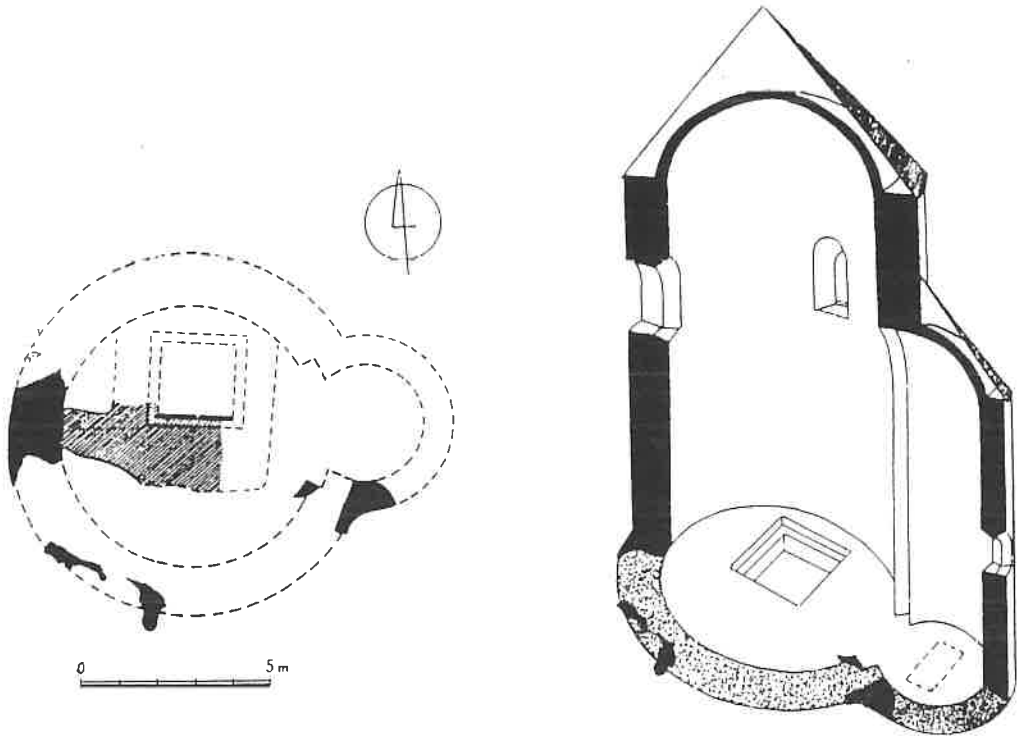

Ryc. 66. Kraków-Wawel. Przedromańska rotunda — baptysterium (?) oraz jej rekonstrukcja (wg Z. Pianowskiego i J. Firleta)
Abb. 66. Krakau-Wawel. Vorromanische Rotunde — Baptisterium (?) und seine Rekonstruktion (nach Z. Pianowski und J. Firlet)

wymi (I i II katedrą). Pierwszy z nich zlokalizowano na północ od baszty Złodziejskiej, kolejny na dziedzińcu Batorego (A. Żaki 1974, 147). Obydwa pochodzą z końca X lub początku XI w. i dość szybko, bo już w chwili budowy tzw. I katedry przestały funkcjonować (Z. Pianowski 1994, 66-67, 1998, 61 – 62).

Jak więc widać przedromańska rezydencja wawelska okresu monarchii pierwszych Piastów składała się z dwóch zasadniczych kompleksów zabudowy: pałacowo-sakralnego, którego rozplanowanie jesteśmy w stanie dość dobrze odtworzyć oraz z zespołu katedralnego, w większości dotąd nierozpoznanego (Z. Pianowski 1994, 1998).

Kompleks pałacowo-sakralny składał się, według K. Żurowskiej, z budynku palatium sprzężonego z kaplicą, czy też jak widzi go Z. Pianowski, z pałacu położonego na kulminacji wzgórza w miejscu, gdzie odsłonięto pozostałości budowli czworobocznej z korytarzem, a gdzie nie istniały możliwości przetrwania jego reliktów z uwagi na niwelację terenu. W sąsiedztwie tego palatium zlokalizowano, jak pisze Pianowski, budowlę z korytarzem, spełniającą być może rolę książęcego spichrza.

Wolnostojącemu budynkowi pałacowemu towarzyszyły dwie niesprzężone z nim osiowo kaplice, tj. rotunda NMP oraz zachowane jako relikty drugiej kaplicy (być może krzyżowej) starsze mury odsłonięte w rejonie bazyliki św. Gereona (Z. Pianowski 1994, 14 – 18).

Z kolei zespół katedralny składał się z przedromańskiej katedry stojącej, jak wskazują ostatnie badania, w miejscu, gdzie wzniesiono później romańską bazylikę katedralną (hermanowską) oraz z jednoapsydowej rotundy-baptysterium.

Obydwa główne zespoły architektonicznej zabudowy Wawelu dopełniały takie budowle, jak kościół B oraz fragmenty murów o wątkach przedromańskich, a pochodzące z nieznanych dotąd w pełnym rzucie budowli.

Budowle kompleksu pałacowo-sakralnego w najwyższej wschodniej części wzgórza wawelskiego łączy się ze schyłkowym okresem rządów Chrobrego, który postanowił uczynić z Wawelu rezydencję dorównującą rezydencjom cesarzy niemieckich (Z. Pianowski 1994, 21).

Odtworzony na podstawie archeologicznych wykopalisk, a przedstawiony wyżej, obraz najstarszych kamiennych budowli wzgórza wawelskiego nadal jednak jest źródłem dyskusji naukowych oraz polemik, bowiem kontrowersje dotyczą zarówno formy najstarszego chrobrowskiego palatium oraz katedry z roku 1000, by przytoczyć najważniejsze z nich (por. T. Rodzińska-Chorąży 2000, 376), z kolei koncepcję ideową architektury wawelskiej upatruje się niekiedy w łączności z Akwizgranem (R. Michałowski 1993).

Akropolowa siedziba władcy na Wawelu, obok wyróżniającej ją architektury kamiennej, zabudowana była również budynkami drewnianymi rozpoznanymi w części południowej wzgórza (narożnik chaty, zabudowania gospodarcze, płoty, a być może i łaźnia), a także między kościołami św. Michała i św. Jerzego, na obrzeżu zachodnim i na dziedzińcu arkadowym (A. Żaki 1956, 98; 1957, ryc. 8; 1965a, 46 – 49, 104 – 109; 1974, 68 – 72 i ryciny 38 – 41).

Cechą budownictwa drewnianego Wawelu jest jego naziemny charakter (!), zrębowa konstrukcja ścian oraz drewniane podłogi (A. Żaki 1956, 99, 1957, ryc. 2 – 3, 1958, 13, 1974, 68 – 72, ryc. 38a-b) lub gliniane klepiska

(J. Firlet 1993, 72, z 1 ćw. XI w.). Zwartą i gęstą zabudowę całego wzgórza poświadczyć może zajmowanie przez nią nawet tak nie korzystnego terenu, jak wąwóz dzielący wawelskie wyniesienie na dwie części (A. Żaki 1958, 13).

Podobnie jak na Wawelu, również i w Krakowie dolnym, zarówno w centrum Okołu, jak i w pobliżu otaczającego go częstokołu, zabudowa była zwarta (półziemianki) oraz zestrojona z głównymi ciągami drożnymi podgrodzia (K. Radwański 1968, 108, 1975).

Na tle pozostałych rezydencji, ośrodek wawelski wyróżnia się oprócz licznego zespołu architektury murowanej, również nekropolami zlokalizowanymi w różnych miejscach wzgórza (ryc. 67). Wśród tych cmentarzy do najstarszego horyzontu związanego z okresem wczesnopiastowskiej monarchii należy pochówek odnotowany we wnętrzu kościoła B, przykryty zdobioną krzyżem płytą piaskowcową (H. Zoll-Adamikowa 1990, 59) oraz grób lub groby (2) w aneksie rotundy NPM, datowane w szerokich granicach XI – XIII w. (ze złotym pierścieniem i wisiorem z kryształu (?); S. Kozieł 1977, 266 – 267; A. Żaki 1974, 138, 144, 325 – 326, przyp. 680, ryc. 75/1, 80, 278; K. Żurowska 1983, 31, przyp. 79).

Z kolei z otoczeniem preromańskiej architektury sakralnej związana jest najstarsza bodaj, a licząca 15 grobów, nekropola Wawelu, zlokalizowana wokół kościoła B, której starszy horyzont z 2 połowy X w. – XI w. (?) wyznacza pochówek duchownego z ołowianą pateną (S. Kozieł 1978, 227; S. Kozieł, M. Fraś 1979, 84, 109), w odróżnieniu od której pozostałe przykościelnene nekropole są chronologicznie młodsze (przy I romańskiej katedrze, jednoapsydowej rotundzie przy baszcie Sandomierskiej, kościele św. Jerzego, oraz przy kościele św. Michała (J. Firlet, Z. Pianowski 1984, 223 28; Z. Pianowski 1984, 99, 102, H. Zoll-Adamikowa 1966, 72; A. Żaki 1974, 526, 529, wykaz 5, poz. 34).

Kolejnym z małopolskich ośrodków władzy w których odkryto relikty architektury pałacowej jest gród w Przemyślu (złożony z grodu głównego, przygródka oraz podgrodzia) zajmujący teren tzw. Wzgórza Zamkowego (A. Koperski 1998, 82, ryc. 2A. A. Kunysz 1966, ryc. 21, 1981, 78, ryc. 47; por. ryc. 68).

W topografii grodu przemyskiego wyróżniają się wały w konstrukcji skrzyniowej oraz drewniana wieża (A. Kunysz 1959, 1966, 1981). Pierwszy gród o umocnieniu palisadowym datowany jest na 2 połowę X w. (A. Kunysz 1959, 43, 1976, 57, 1981, 84; A. Żaki 1970, 386; R. Jamka 1973, 17) — jego twórcą mógł być Mieszko I lub też władcy Czech (A. Koperski 1998; G. Labuda 1988, 2, 211).

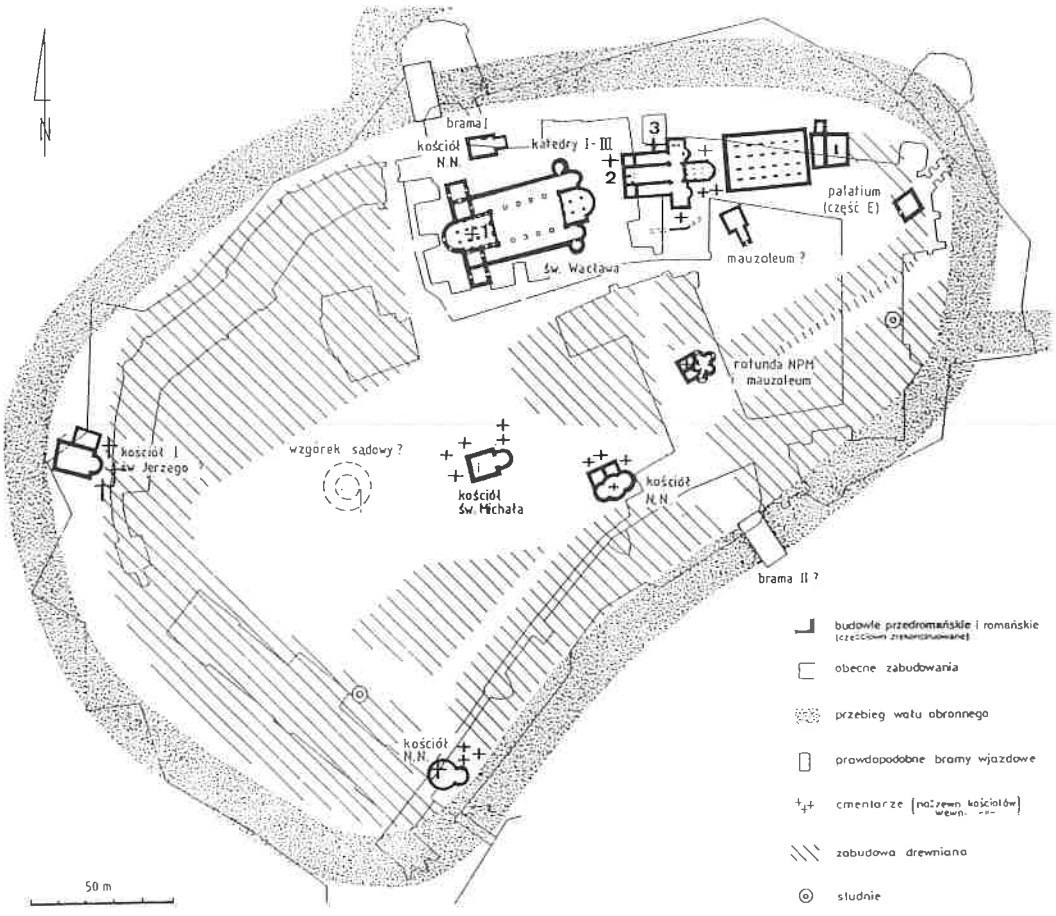

Ryc. 67. Kraków-Wawel. Cmentarze wewnątrz- i przykościelne X – XII w. 1 — grób bpa Maura, 2 — grób pod kaplicą św. Małgorzaty, 3 — grób przy wieży Sobieskiego (wg H. Zoll-Adamikowej i A. Żakiego z uzupełnieniami)
Abb. 67. Krakau-Wawel, Gräberfelder im Inneren der Kirchen und bei den Kirchen 10. – 12. Jh. 1 — Grab des Bischofs Maur, 2 — Grab unter der Margaretenkapelle, 3 — Grab beim Sobieskiturm (nach H. Zoll-Adamikowa und A. Żaki mit Ergänzungen)

Wielka przebudowa grodu nastąpiła po jego zniszczeniu przez Chrobrego w 1018 r., który to władca odzyskał Przemyśl na stosunkowo krótki okres, bo do 1030/1031 r. (R. Jamka 1973, 13, 18; A. Żaki 1970, 386). Następnie gród, pozostający we władaniu ruskim, zostaje zajęty w kilku krótkich okresach przez B. Śmiałego (1064, 1069 i 1078 r.), by ostatecznie po 1086 r. znowu znaleźć się w księstwie ruskim.

Między innymi elementami topografii tego grodu, natrafiono na pozostałości drewnianej drogi, biegnącej między domami a wałem (A. Kunysz 1966, 38), zaś w południowo-zachodniej części grodu na zespół przedromańskich budowli składający się, podobnie jak inne tego typu obiekty, z połączonych ze sobą budynków: centralnego (jednoapsydowej rotundy) oraz tzw. palatium (ryc. 69; A. Żaki 1961, 38). Program wnętrza palatium zasadza się na podziale na 3 części: 1. tzw. aulę z dwoma filarami, 2. pomieszczenie usytuowane w północnej części budynku oraz 3. wąski korytarz (E. Sosnowska 1992, ryc. 5).

W literaturze funkcjonują dwie rekonstrukcje tej budowli: A. Żakiego (1974, 150, ryc. 88b) (dwukondygnacyjna aula z jednokondygnacyjną przybudówką) oraz E. Sosnowskiej, która po ostatnich badaniach obiektu zmodyfikowała rekonstrukcję Żakiego (por. ryc. 69), dopatrując się w palatium jednej kondygnacji. W obu wariantach badacze rekonstruują w rotundzie emporę zachodnią, którą w kaplicy widzą także A. Tomaszewski (1974, 53) i K. Żurowska (1983, 94, 97), zaś zdecydowanie ją odrzuca T. Rodzińska-Chorąży (1996, 137). Spory te przesądzają weryfikacje badawcze Z. Pianowskiego, który odkrył w kaplicy palatialnej resztki emporowych filarów (informacja autora weryfikacji).

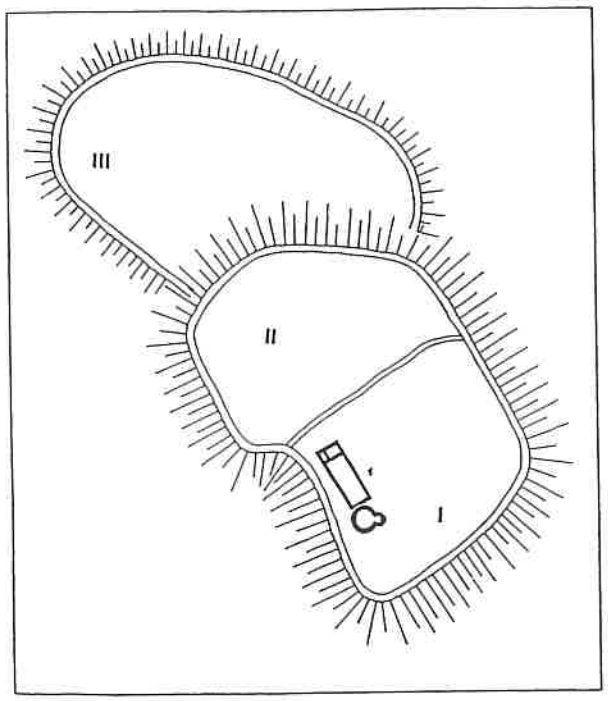

Ryc. 68. Przemyski zespół grodowy (wg A. Koperskiego)
Abb. 68. Burgkomplex in Przemyśl (nach A. Koperskiego)

Obiekt przemyski powiązany jest poprzez charakter rozplanowania z kręgiem architektury wielkopolskiej, a poprzez technologię murów z kręgiem małopolskim.

Próba uściślenia czasu powstania i funkcjonowania budowli była również przedmiotem kontrowersji. Zagadnienia te poruszali liczni badacze, wśród których wymienić warto: A. Kunysza, datującego budowlę na koniec X lub początek XI w., ściślej zaś nawet skłaniającego się do wiązania jej z akcją chrystianizacji Rusi i Pieczyngów oraz z misją na tych terenach Brunona z Kwerfurtu w czasach Chrobrego (A. Kunysz 1981, 80 – 84 i szereg wcześniejszych jego prac m.in. 1966, 38 – 43; 1976, 54, 58), F. Persowskiego (1976, 106), E. Sosnowską (1992, 59 – 60), Z. Świechowskiego (1962, 2, 254), J. Zachwatowicza (1970, 268) oraz A. Żakiego (1961a, 41; 1962, 128; 1970, 386 – 89; 1974, 536), czy Z. Pianowskiego (1994, 98).

Ostatnio K. Żurowska skłonna jest widzieć początki architektury Przemyśla, nawiązujące w planie do lednickiej fazy II, po roku 1000 (K. Żurowska i in. 1993, 205 – 206), T. Rodzińska-Chorąży zaś uznaje (podobnie jak wielu innych badaczy) Bolesława Chrobrego za ich twórcę (po 1018 r.; 1996, 143, 2000, 368 – 369).

Palatium przemyskie, w zasadzie, dowodzi jednolitości programów budowlanych w państwie Piastów — jest ono realizacją koncepcji, której ideą było wznoszenie w głównych ośrodkach państwa (w centrach i na rubieżach) zespołów architektonicznych związanych z władcą. Linia ideowa palatium, głównie zaś jej wielkoprzestrzenna aula wskazuje jednoznacznie na karolińsko-ottońskie prototypy tej budowli (T. Rodzińska-Chorąży 2000, 369) Tak dalekie usytuowanie pałacu miało z pewnością na celu wzmocnienie więzi nowych ziem z wielkopolskim centrum państwa (Z. Świechowski 1962, 254).

Monumentalnej architekturze kamiennej towarzyszyła drewniana zabudowa mieszkalna, jak 8 chat z których największa dostarczyła 3 kg ołowiu (A. Kunysz 1959, 48-50, 1968), inne zaś licznych szczątków zbóż, głównie pszenicy i żyta (7.400 cm^3, A. Kunysz 1981, 116, 121)

Ważnym wreszcie elementem topografii grodu są jego cmentarze — głównie niedawno odkryta przy kaplicy pałacowej nekropola (E. Sosnowska 1992, przyp. 14). Sądzę, iż można łączyć ją ze starszą fazą cmentarza grodowego, (którego główny rozwój przypada na XII w. i później) na którym pochowano przedstawicieli piastowskich elit.

Prezentując małopolskie ośrodki władzy spełniające funkcje głównych centrów politycznych, administracyjnych i gospodarczych nie sposób pominąć grodu wiślickiego (pomimo uwagi poczynionej we wstępie pracy odnośnie towarzyszących mu licznych kontrowersji badawczych), którego wyróżnikiem jest wzniesiony na terenie Wyspy Staromiejskiej, w strefie starogrodowej, zespół architektury, któremu przypisać można najpewniej funkcję pałacowo-sakralną. Zespół tej zabudowy składa się z dwóch osiowo sprzężonych ze sobą budowli, z których każda z kolei ma dwudzielny charakter (ryc. 70).

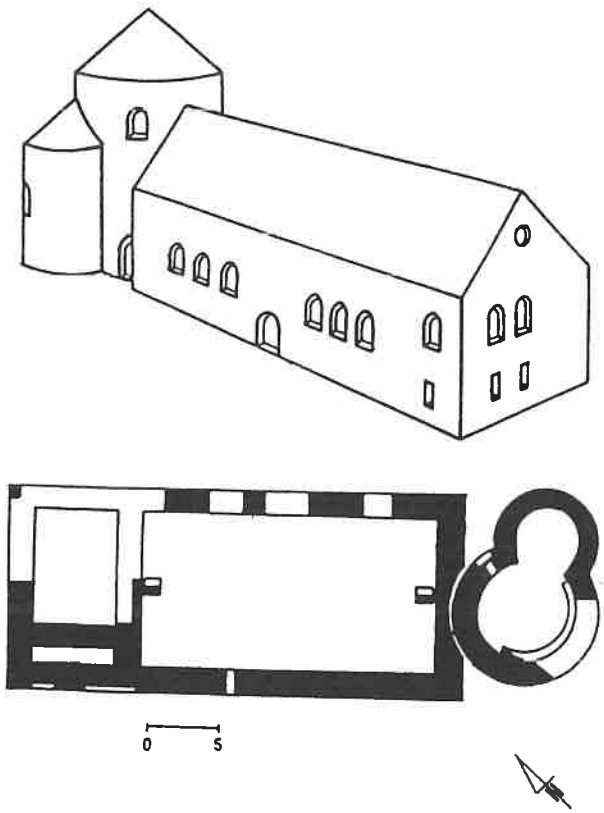

Ryc. 69. Przemyśl. Relikty zespołu pałacowego oraz ich rekonstrukcja (wg E. Sosnowskiej)
Abb. 69. Przemyśl. Relikte des Palastkomplexes und ihre Rekonstruktion (nach E. Sosnowska)

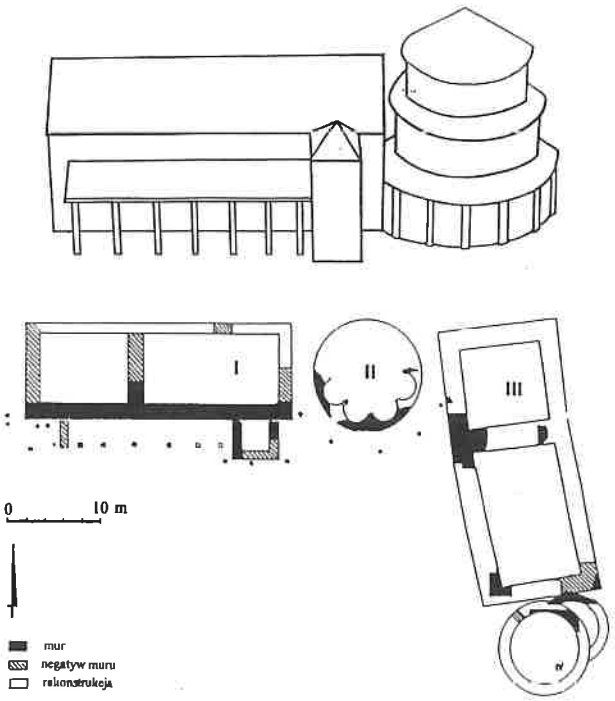

Ryc. 70. Wiślica. Plan zabudowy palatialnej wraz z rekonstrukcją rotundy wielokonchowej i sprzężonego z nią budynku (wg Z. Wartołowskiej)
Abb. 70. Wiślica. Plan der Palatiumbebauung mit Rekonstruktion der Mehrkonchenrotunde und eines mit ihr verbunden Gebäudes (nach Z. Wartołowska)

W odniesieniu do wiślickiej „Regii" możemy mówić o dwóch skrzydłach zabudowy palatialnej — skrzydle północnym., tj. budynku prostokątnym i rotundzie wielokonchowej (obiekty 1-2) oraz skrzydle wschodnim (budynki 3 — wydłużony i 4 — rotunda; por. Z. Wartołowska 1968, 37-52). Obydwie budowle są orientowane — północny zespół położony jest na osi wschód-zachód, oś budowli skrzydła wschodniego przebiega z północy na południe.

Aktualnie zarówno datowanie, kolejność powstania i funkcjonowania, jak i nawet zaprezentowany przez odkrywców plan obiektów budzą zastrzeżenia. Datowanie rotund na lata 879 – 990 lub X w. (Z. Wartołowska 1968, 41, 1968a, 186) oraz budowli prostokątnych na XI w. (Z. Wartołowska 1968, 42, 1968, 187; W. Antoniewicz 1968, 109) jest co prawda dyskusyjne, aczkolwiek ich geneza XI-wieczna jest prawdopodobna (por. T. Rodzińska-Chorąży 1996, 150, 1998, 568-569: tu za późniejsze przyjmuje jedynie palatium przy rotundzie jednoapsydowej; M. Weber-Kozińska 1997, 21-25). Według W. Glińskiego być może są to obiekty późniejsze, niż dotąd przyjmowano i pochodzą z końca XI lub raczej XII stulecia (1998; W. Gliński, J. Koj 1999, 128-130, 134, 146, tab. 1; obecnie za późniejsze uznaje obydwa palatia także T. Rodzińska-Chorąży, pomijając je w ostatniej ze swych prac: 2000, 367).

Żywa dyskusja nad chronologizacją palatiów oraz ich rotund (której niewielki fragment przytoczyłem) w istocie rzeczy nie wnosiła z żadnych istotnych ustaleń do zagadnienia ich datowania, zaś jej rezultatem były jedynie coraz to nowe „szumy informacyjne" uniemożliwiające konstruktywne ustosunkowanie się do analizowanych zagadnień. Presji tej dyskusji nie oparli się w części również W. Gliński oraz J. Koj, którzy w swoich najnowszych weryfikacjach archeologicznej problematyki Wiślicy próbują łączyć rezultaty swoich badań z ustaleniami poprzedników, jednak zaprezentowana przez autorów stratygrafia ostatecznie potwierdza późniejsze datowanie budowli (1999, tab. 1).

W świetle przedstawionych faktów wiślickie założenie palatialne zaliczane wcześniej przez K. Żurowską (1983, 112) do najstarszej fazy architektury piastowskiej (966 – 1/2 ćw. XI w.) i uznawane później przez nią (w świetle wyników ostatnich badań architektury Lednicy) za wzniesione tuż po roku 1000 (kiedy obiekt lednicki został już przebudowany) uznać trzeba za chybione (K. Żurowska i in. 1993, 205 – 206).

Ze względu na bardzo czytelne zbieżności zespołu budowli wiślickich z wczesnymi palatiami typu wielkopolskiego (takie jak typ budynku prostokątnego, jego sprzężenie z rotundą, rozplanowanie wnętrza budynku nr 3, rotundy emporowej (z konchami) oraz apsydowej, technika budowlana oraz zaprawy, a dowodzących jednolitości programu kamiennej zabudowy piastowskich gro-

dów) uznać je należy za ich znacznie późniejsze odwzorowanie.

Sam układ zdwojonego zespołu architektonicznego przywodzić również może na myśl rozplanowanie składającego się z dwóch skrzydeł pałacu w Paderborn (W. Winkelmann 1970; K. Żurowska 1983, 127). Nie można wykluczyć, że wschodnie skrzydło zabudowy „Regii" pełnić mogło funkcję typowego (związanego z władcą) założenia palatialnego (pałac + kaplica), z kolei rotunda niszowa oraz prostokątny budynek do niej przyległy mogły mieć jakieś inne przeznaczenie.

W podsumowaniu stwierdzić można, że wszystkie omówione elementy topografii wewnętrznej analizowanych grodów, jak otoczenie ich potężnymi umocnieniami, wzniesienie w ich obrębie monumentalnej architektury kamiennej w dwóch typach, tj. zespołów pałacowo-sakralnych oraz wolnostojących kościołów, dla których z reguły rezerwuje się przestrzeń podgrodzia (Poznań, Gniezno, Giecz), dalej usytuowanie w obrębie tych kościołów związanych z ich wnętrzem nekropoli władców (Poznań, Gniezno) i osób stojących najwyżej w hierarchii społecznej (Gniezno, Kraków), wreszcie zorganizowanie w otoczeniu obiektów sakralnych cmentarzy przykościelnych (Giecz, Poznań, Gniezno, Kraków, Przemyśl), a w mniejszym stopniu towarzysząca obiektom architektonicznym zabudowa drewniana (niekiedy w ciekawej odmianie korytarzowych domostw i łaźni) pozwalają na stwierdzenie, iż tej grupie grodów najpełniej realizowano, jak sądzę, szereg funkcji związanych z władcą oraz z liturgią chrześcijańską. Z funkcjami tymi łączyła się nade wszystko architektura kamienna.

VI. Zaplecza grodów

A. Zaplecze gospodarcze grodu lednickiego i jego osadnicze podstawy

Rekonstrukcja zaplecza gospodarczego na gruncie archeologii możliwa jest w głównej mierze dzięki danym dostarczanym przez systematyczne badania wykopaliskowe. Zaplecze to odtwarzać możemy nadto w oparciu o źródła pisane, dane topograficzne, jak i analizę historycznych przestrzennych układów zabudowy.

Problematyka zaplecza gospodarczego grodu na Ostrowie Lednickim poddana jest pewnym ograniczeniom poznawczym, wynikającym ze stanu stacjonarnej prospekcji archeologicznej tegoż zaplecza, bowiem wykopaliskowe badania rejonu Jeziora Lednickiego ograniczały się dotąd, poza kilkoma rozpoznanymi cmentarzyskami (J. Wrzesiński 1989; A. J. Wrzesińscy 1993, 1995, 1998), podwodnymi badaniami jeziora (mostów; A. Kola, G. Wilke 1985, 1989, 19, 2000, G. Wilke 2000), przyczółków mostowych (M. Łastowiecki 1993, 1996, 2000) oraz gródkami stożkowatymi (J. Górecki i in. 1996), do grodu na Ostrowie Lednickim (K. Łopacka-Szymańska 1984, 1989, 1991, 1994, 1996, 2000).

Zaplecze gospodarcze grodu lednickiego funkcjonowało m.in. dzięki dobrym glebom (por. rozdz. I tej pracy). Pamiętać należy, że charakter gospodarki warunkują w pewnej mierze warunki edaficzne — będzie on inny na terenach czarnych ziem i gleb pobagiennych w bezpośrednim sąsiedztwie Jez. Lednickiego, inny na piaszczystych bielicach Wysoczyzny Gnieźnieńskiej (w obszarze kasztelanii związanej z Lednicą), czy w błotnistych dolinach zalewowych.

Większość naszych danych odnosi się do urodzajnego, gęsto zaludnionego rejonu, którego osią i centrum jest rynna Jez. Lednickiego, wobec czego rekonstrukcja nasza dotyczy przede wszystkim tego terenu.

Charakterystykę zaplecza gospodarczego grodu lednickiego przedstawię w następującym porządku: omówię potencjał osadniczy tego zaplecza (wraz z jego związkami z osadami o toponimach służebnych), dalej przedstawię aspekty związane z uprawą ziemi oraz chowem zwierząt, wreszcie poruszę problem użytkowania lasu na potrzeby grodu. W zakończeniu spróbuję określić, czy udział w tym zapleczu mogła mieć ludność jeniecka lub przesiedlona.

Uformowanie się zespołu osadniczego, którego centrum stanowił gród na Ostrowie Lednickim oraz skupienie znacznych rzesz ludności pracujących na potrzeby grodu i jego użytkownika (a szerzej pełniących swe posługi w ramach systemu ekonomicznego państwa), dalej zaś intensywny rozwój osadnictwa odzwierciedlony w zasiedleniu nowych obszarów wokół Jez. Lednickiego spowodował, jak można sądzić, wydzielenie odrębnego okręgu administracyjnego.

Siła ekonomiczna wypływająca z tego potencjału osadniczego musiała być ogromna, bowiem utrzymanie grodu wiązało się tutaj dodatkowo z utrzymaniem drużyny władcy, która stacjonować mogła na jego zapleczu (por. M. Kara 1993).

Zanim więc omówię szczegółowo zaplecze osadnicze Ostrowa Lednickiego celowe wydaje się przedstawienie sposobu zaopatrzenia monarchy w czasach pierwszej dynastii polskiej i wiążącego się z nim systemu organizacji tego zaopatrzenia (okręg administracyjny z wsiami służebnymi).

W miejscach okresowych postojów zaopatrzenie monarchy i jego otoczenia oparte było na egzekucji okolicznościowych ciężarów prawa książęcego. Chrobry miewał wyznaczone po grodach stacje, gdzie otrzymywał określone *servitum*, czyli „goszczenie" (Gall I, 12), a przenosząc się z grodu do grodu zwalniał urzędników na granicy danego okręgu, by korzystać w kolejnych okręgach z usług innych. Ze stanu korzystać mogli obok władcy również możni (K. Modzelewski 1973, 10; H. Łowmiański 1970, 145). Ów stan (goszczenie, stacja) zorganizowany został w oparciu o terytoria grodowe, które jako całość (a nie poszczególni mieszkańcy) ponosiło odpowiedzialność za uiszczanie świadczeń (H. Łowmiański 1970, 147).

Od obowiązku stacji zwolniona była Wielkopolska, gdzie obowiązywała danina opolna (dostarczana do ośrodków władzy), stan dotyczył zatem ziem nowo przyłączonych do państwa gnieźnieńskiego, poza którego rdzennym terytorium książę przebywał przez znaczną część roku (A. Gąsiorowski 1972, 247).

Obowiązek stacji nie był specyfiką Polski czy Rusi, a występował w całej Europie (gdzie znany jest pod nazwą *procuratio*, *servitium regis*); stacje znane były w Czechach oraz wśród Słowian alpejskich (H. Łowmiański 1970, 148; A. Gąsiorowski 1972, 244).

Nieco inaczej zorganizowane było zaopatrzenie rezydencji centralnej oraz głównych ośrodków rezydencjonal-

nych prowincji państwa wczesnopiastowskiego. Tam, gdzie panujący w otoczeniu dworu bywał częściej i zatrzymywał się na dłużej, rekwizycje i okazjonalne posługi (stan i daniny opolne) nie mogły wystarczyć. Zatem świadczenia ludności w postaci stanu poświadczone dla czasów Chrobrego przez Galla (I, 12), nie mogły rozwiązać problemu organizacji zaopatrzenia monarchy.

Gród centralny — z reguły o rezydencjonalnym przeznaczeniu musiał dysponować odpowiednio rozbudowanym i stałym zapleczem gospodarczym. Najbardziej skutecznym sposobem zapewnienia rezydencji panującego stałych podstaw gospodarczych było, jak domniemywa K. Modzelewski (1975), wyznaczenie okręgu, którego ludność oddawałaby na potrzeby rezydencji przewidziane prawem książęcym świadczenia i pełniła tam różnego typu posługi.

Bardziej zasadne jest, moim zdaniem, powstanie wczesnych jednostek terytorialnych w wyniku rozwoju osadnictwa, w tym i osadzenia wokół centrów grodowych różnych kategorii służebników. Ściąganie świadczeń wymagało już na tym etapie aparatu administracyjnego — składało się zatem w sumie na kasztelanię powołaną do życia przez potrzeby i funkcje rezydencji.

System wsi służebnych stanowić mógł, jak można domniemywać, uzupełnienie stanu, wraz z którym tworzył odpowiednie zaplecze organizacyjne, w oparciu o które władca mógł sprawować swój urząd (objazdów kraju — a więc częstych pobytów w grodach centralnych).

Zgodnie z przyjętą opinią, już w czasach pierwszych polskich władców funkcjonował system służebnych osad (por. K. Buczek 1958, 99; K. Modzelewski 1975, 7; H. Łowmiański 1985, 1, 515). Okoliczność, że w XI stuleciu system ten był w pełni rozwinięty upoważnia do dostrzegania jego pierwocin w czasach nieco wcześniejszych. K. Buczek powstanie tej organizacji widział w powiązaniu z potrzebami wojska oraz z włościami książęcymi (1958, 97), co zanegował K. Modzelewski (1975), wiążąc ten system z grodami. H. Łowmiański genezę tej organizacji odnosił do krótkiego okresu nasilenia militarnej aktywności Polski w czasach Chrobrego, kiedy to zajęto Czechy, skąd przyjęto ów organizacyjny model ludności służebnej (1985, 1, 515).

Instytucja ludności służebnej ukształtowała się więc wraz ze wczesną strukturą państwa, gospodarki i społeczeństwa i jako taka przetrwała do okresu schyłku tego państwa, kiedy to wraz z nim dobiegła kresu (por. A. Gąsiorowski 1975, 309-312). Rozpatrując ją z ekonomicznego punktu widzenia, widzieć w niej można przejaw takich tendencji, które zmierzały do zaspokojenia przez władcę i warstwę nobilów oraz zarządców princepsa potrzeb w zamkniętym kręgu własnej gospodarki (grodu; rezydencji), skąd konieczność przeprowadzenia ścisłej specjalizacji powinności i świadczeń ludności regulowanych najpewniej na drodze planowych zarządzeń (K. Modzelewski 1975, 10). Mamy tutaj do czynienia z tą samą tendencją autarkiczną (rezygnacja z „rynku" poza własnym majątkiem, rezydencją, grodem), która zarysowała się wcześniej w zachodnioeuropejskich, zwłaszcza karolińskich, aktach normatywnych (K. Modzelewski 1975, 242).

Rozbudowany system eksploatacji ludności służebnej będący podstawą autarkicznej organizacji gospodarki jest bodajże główną cechą wspólną pojawiających się w X w. w Europie Środkowej wczesnofeudalnych monarchii: Polski, Czech i Węgier (K. Modzelewski 1975; B. Krzemieńska, D. Třeštík 1965; E. Dąbrowska 1976, przyp. 2).

Zatem ludność służebna w Polsce (podobnie jak w Czechach i na Węgrzech) była pierwotnie członem organizacji państwowej. Dopiero z czasem jej pewne grupy przeszły do niektórych majątków kościelnych. W posiadłościach prywatnych nie spotykamy jej wcale (K. Buczek 1958, 89).

W państwie wczesnopiastowskim zrealizowano ów autarkiczny plan podziału świadczeń ludności z wielkim rozmachem, w imponującej i nie spotykanej na Zachodzie skali. Do określonej służby (jak się przyjmuje) przeznaczano całe osady, co doprowadziło bezpośrednio do wytworzenia się służebnych nazw miejscowych. Nazwa ludzi stawała się synonimem miejscowości zamieszkałych przez zajmujących się jedną służbą, choć pogląd ten na podstawie wyników badań archeologicznych może być, przynajmniej w części zweryfikowany (por. zasiedlenie osad przez różne kategorie służebników).

Siecią wsi służebnych pokryto cały zasadniczy zrąb piastowskiego państwa. H. Łowmiański ustala liczbę tych wsi na 600 (1985, 1, 517). Do dzisiaj ślady tej organizacji przetrwały w nazwach ponad 400 miejscowości — liczba ta nie oddaje jednak rozmiarów systemu — wiele śladów toponomastycznych uległo zatarciu (K. Modzelewski 1975, 12), zaś duże zmiany w nazewnictwie zachodziły zwłaszcza na terenach kresowych (Mazowsze wschodnie, Podlasie, Lubelszczyzna) — na tych obszarach nazwy służebne są dziś nielicznie reprezentowane (T. Lalik 1968, 165).

Pierwsze znane z dokumentów zapisy o ludności służebnej pochodzą z nadań Bolesława Śmiałego na rzecz klasztorów tynieckiego i łęczyckiego. Konwent tyniecki otrzymał służebnych dworu królewskiego (w Tyńcu): piekarzy, kucharzy, komorników, rybaków, skotników, nadana mu też została wieś Wojkowo również z rybakami. Klasztorowi w Łęczycy nadał król winiarzy, piekarzy, kucharzy, koniuchów i szewców (H. Łowmiański 1985, 1, 514). Późniejsze dokumenty (z XII i XIII w.) wskazują wyraźnie, że znaczna część ludności służebnej mieszkała w osadach o nazwach niesłużebnych (por. K. Modzelewski 1975, 12).

Nazwy służebne dostarczyć mogą pewnej podstawy do statystycznego oszacowania ludności służebnej, a pośrednio i całej ludności niewolnej. W grupie ludności zależnej status służebników był, jak można ująć, najmniej uciążliwy. Za H. Łowmiańskim można przyjąć, że ludność zamieszkała w osadach służebnych w 1 połowie XII w. (rzecz jasna bez Pomorza) mogła stanowić około 4% całego zaludnienia Polski, tj. około 42.000 służebników (por. H. Łowmiański 1985, 1, przyp. 1251).

Wraz z dziesiętnikami, którzy stanowili również około 4 % ówczesnej ludności oraz pozostałymi grupami ludno-

ści zależnej, tj. narocznikami (przeznaczonymi do organizacji obrony grodów i transportu ich zaopatrzenia) i smardami (jeńcy z wypraw Chrobrego) przyjmuje się, że cała ludność niewolna stanowiła około 10 % zaludnienia Polski (H. Łowmiański 1985, 1, 518). Obie grupy funkcjonalne — służebna i dziesiętna musiały, jak to ujmuje H. Łowmiański, rozwinąć się w Wielkopolsce i na Śląsku, skąd system ten rozprzestrzenił się na resztę kraju.

Pomyślana jako uzupełnienie związanej z rolnictwem organizacji dziesiętnej służebna organizacja, w której dostrzec możemy bardzo silny wpływ karoliński, ottoński (A. Gieysztor 1971, 317-325; T. Wasilewski 1985, 754), a która bezpośrednio przejęta została z Czech (H. Łowmiański 1985, 1, 514 i przyp. 1242), obejmowała ponad 40 specjalności. K. Buczek (1958) przeprowadził podział ludności służebnej według charakteru samej służby, wydzielając 5 grup służb: 1. dworską, 2. łowiecką, 3. hodowlaną, 4. przemysłową oraz 5. winiarzy, rybaków i bartników.

Służba dworska obejmowała m.in. takie specjalności jak: łagiewników, piekarzy, kucharzy, koniarzy, żyrdników, praczy. Służbę łowiecką pełnili m.in. sokolnicy, bobrownicy, strzelcy; hodowlaną zaś np. kobylnicy, owczarze, świniarze. Licznie reprezentowane były specjalności służby przemysłowej, do której należeli m.in. zduny (garncarze), cieśle (*carpentarii*), tokarze, sannicy, złotnicy (*aurifabri*), kowale (kowary), solnicy, górnicy (kopacze srebra) czy rzadcy kobiernicy. Ryb, wina oraz miodu na stół i do piwnic książęcych dostarczała ostatnia grupa służb.

Odrębnie przedstawia się problem Świątników, tj. osad zamieszkałych przez ludność związaną nie z organizacją państwową, lecz kościelną. Ta kategoria ludności służebnej pełniła swe powinności jeszcze w XIX w. (L.P. Słupecki 1992, 155 i przyp. 31).

Niektóre ze służb skupiały się w pobliżu centrów organizacji państwowej, jak np. złotnicy, z kolei organizacja pracy takich służb jak piekarze, łagiewnicy czy podstolicy wskazywać może, że mieszkać oni winni w pobliżu wyznaczonych im miejsc pracy (co najwyżej w odległości 30 km, od miejsca służby; K. Buczek 1958, 99). Obsługę ośrodka oddalonego o dzień drogi od osady służebnej, a więc wykoncypowaną przez Buczka odległość 30 km, potwierdzają dokumenty Bolesława Wstydliwego (por. K. Modzelewski 1975, 28, 29).

W opinii Buczka status poszczególnych grup społecznych oparty był „na jednolitym na ogół prawie, przynajmniej gdy chodzi o jego podstawowe składniki , tj, przywilejów i ciężarów" (K. Buczek 1958, 93). Różnice sprowadzały się w zasadzie do rodzaju służby — tym się tylko różnił np. winiarz od piekarza. Ludność służebna była przywiązana dziedzicznie do rodzaju służby (*officium*), jednocześnie zaś należała do najmniej obciążonych kategorii chłopów, zaś liczne źródła potwierdzają jej uprzywilejowaną pozycję (m.in. dokument trzebnicki z 1204 r.).

Zorganizowanie całego systemu wsi służebnych, obejmującego wszystkie najważniejsze okręgi kraju (kasztelanie, a w ich obrębie grody, grody, grody-rezydencje), zdaje się wskazywać, że „aparat władzy" pierwszej piastowskiej monarchii zorganizował i potrafił już skutecznie zarządzać pracą mas ludności niewolnej, lub częściowo wolnej na gruncie powszechnych powinności prawa książęcego (K. Modzelewski 1975, 234).

Przechodząc do omówienia osad służebnych grodu lednickiego warto określić związki osadnictwa wczesnośredniowiecznego (głównie z fazy organizacji państwa, od połowy X w. i później aż po połowę XIII w.) z miejscowościami o toponimach służebnych, dalej zaś charakter zasiedlenia wokół Jeziora Lednickiego, by wreszcie skorelować uzyskane w ich wyniku dane z ustaleniami J. Leśnego (1976), wyznaczającego granice kasztelanii ostrowskiej (por. ryc. 72, 73).

Sieć osadnicza, jaką obserwujemy w powiązaniu z grupą osad służebnych, wskazuje na funkcjonowanie w nich grup ludzkich w okresie użytkowania lednickiego zespołu grodowego jako rezydencji książęcej i królewskiej (2 połowa X – połowa XI w.).

I tak w Rybitwach funkcjonowały jedne z ważniejszych osad służebnych, które z uwagi na ich szczególne znaczenie omówię nieco później. W Bednarach, gm. Pobiedziska, obok wcześniejszych stanowisk datowanych od połowy IX po połowę X w. (stan. nr 7), z okresem połowy X do połowy XI w. związane są 2 kolejne stanowiska (nr 1 i 2).

W położonych nad Jez. Bakorce i Linie Dziećmiarkach obserwujemy duże stanowisko 8 z okresu od połowy X po połowę XIII w. oraz wcześniejsze stanowisko 13 (IX – 1 połowa X w.). Kowalskie, to kolejna miejscowość, której nazwa wskazywać może na rodzaj służby (wytwórczości), z którą związani być mogli jej mieszkańcy. Dla tej zaginionej miejscowości, którą J. Leśny umieszcza nad Jez. Biezdruchowskim (1976, ryc. 2), zauważamy duże skupienie późno datowanych stanowisk (z lat 1250 – 1350), by wymienić 5 stanowisk w Pobiedziskach (nr 44 – 47 i 49). Obok nich natrafiamy i na długo użytkowane rozległe stanowisko 1 z okresu od VII w. po 1350 r., czy mniejsze nieco, ale jeszcze starsze stanowisko 50 oraz stanowiska 4 (z IX – połowy XI w.) i 6 (z połowy X po połowę XIII w.) w obecnej miejscowości Główienka (obsz. 51 – 31).

Usytuowane na rubieży południowo-zachodniej kasztelanii ostrowskiej Kowalskie, podobnie jak pierwsza z miejscowości o tej samej nazwie, było intensywnie użytkowane osadniczo w późniejszych fazach wczesnego średniowiecza. I tak z latami 1050 – 1350 wiąże się 5 stanowisk (4, 6, 7, 8, 12), z fazą F wczesnego średniowiecza (1250 – – 1350) zaś kolejne oznaczone jako 5, 14 i 15. Wcześniej omawiany teren użytkowano w rejonie stanowisk 17 i 1 (czasy powstawania państwa) oraz 12 (w VII -VIII w.).

Teren Owieczek, z centrum nad Jez. Owieczki, to również obszar, wokół którego koncentrowało się wczesnośredniowieczne osadnictwo. Z okresem od połowy X po połowę XIII w. łączyć możemy tutaj 4 stanowiska (6, 11, 16 i 23), kolejne 2 są już młodsze.

Położone w silnie w przeszłości, zalesionej strefie Sanniki poza jednym stanowiskiem (2) nie wykazują korelacji z okresem wczesnego średniowiecza. Ze schyłkiem tego okresu (lata 1250 – 1350 ?) wiąże się być może stanowisko 3.

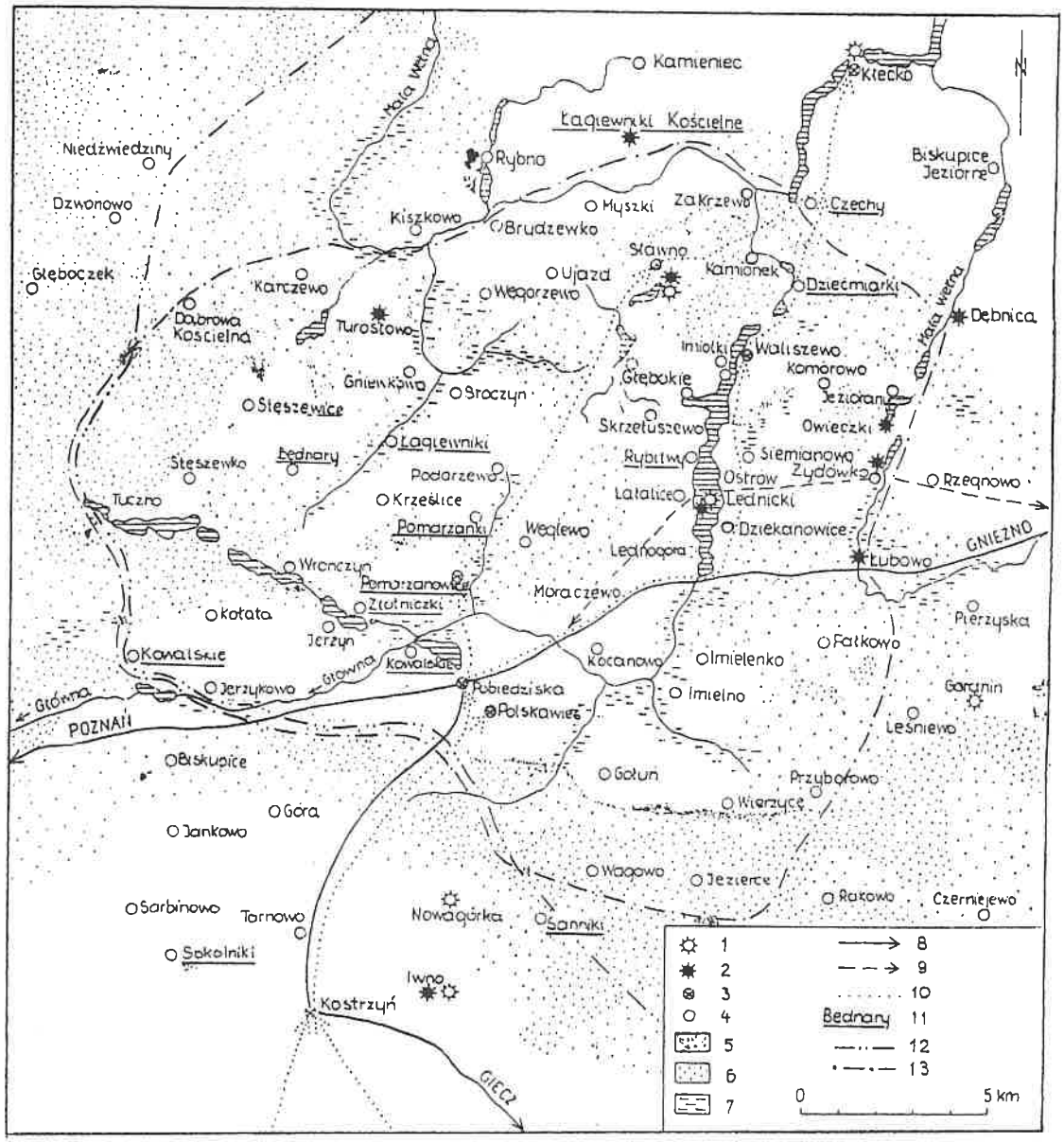

Ryc. 71. Granice kasztelanii ostrowskiej (wg J. Leśnego), 1 — Pewne grodzisko wklęsłe, 2 — Grodziska stożkowate lub o formie nie ustalonej, 3 — Miejscowość zniszczona najazdem krzyżackim w 1331 r., 4 — Inne miejscowości, 5 — Dawny zasięg lasów, 6 — Współczesny zasięg lasów, 7 — Współczesny zasięg bagien, 8 — Najważniejsze szlaki drożne, 9 — Zrekonstruowany przebieg niektórych dawniejszych dróg, 10 — Przypuszczalny szlak najazdu krzyżackiego 1331 r. 11 — Osada służebna lub jeniecka, 12 — Granice biskupstwa poznańskiego (wg J. Nowackiego), 13 — Domniemany zasięg kasztelanii ostrowskiej

Abb. 71. Grenze der Ostrów-Kastellanei (nach J. Leśny), 1 — sichere Burgwallanlage, 2 — Turmhügel oder Burgwall von unbestimmter Form, 3 — infolge eines Überfalls der Kreuzritter im Jahre 1331 vernichteter Ort, 4 — andere Ortschaften, 5 — ehemaliges Waldgebiet, 6 — gegenwärtiges Waldgebiet, 7 — gegenwärtiges Sumpfgebiet, 8 — wichtigste Landstraßen, 9 — rekonstruierter Verlauf von manchen, ehemaligen Straßen, 10 — vermutliche Route des Überfalls der Kreuzritter im Jahre 1331, 11 — Dienst- oder Gefangenenort, 12 — Grenzen des posener Bistums (nach J. Nowacki), 13 — vermutliches Gebiet der Ostrów-Kastellanei

Usytuowane podobnie jak Sanniki, z dala od centrum lednickiego, Sokolniki położone były w strefie całkowicie zalesionej oraz nie zasiedlonej we wczesnym średniowieczu.

Wczesnośredniowieczne „Woszniky" — obecne Woźniki mimo, iż położone są poza suponowaną przez Leśnego granicą kasztelanii ostrowskiej oraz mimo, iż już u schyłku XIII w. występują jako uposażenie klarysek gnieźnieńskich mogły znacznie wcześniej spełniać charakter służebny wobec lednickiego grodu. Potwierdzeniem takiego właśnie charakteru zamieszkującej w nich ludności jest 5 stanowisk datowanych na okres od połowy X po połowę XIII w. (37, 34, 33, 27 i 28). Listę tą uzupełnia młodszy od nich punkt osadniczy (stan.1).

Dawne Złotniki („de Slocznicz"), a obecnie Złotniczki to podobnie jak Woźniki teren, na którym proces zasiedlenia wykazuje dużą dynamikę od IX w. po początek XI w. Ów wzrost zasiedlenia wiąże się z grupą 4 stanowisk z okresu tworzenia się państwa (5, 10, 12 i 272). Wczesną metrykę odnotowano w Złotnikach dla stanowiska 6

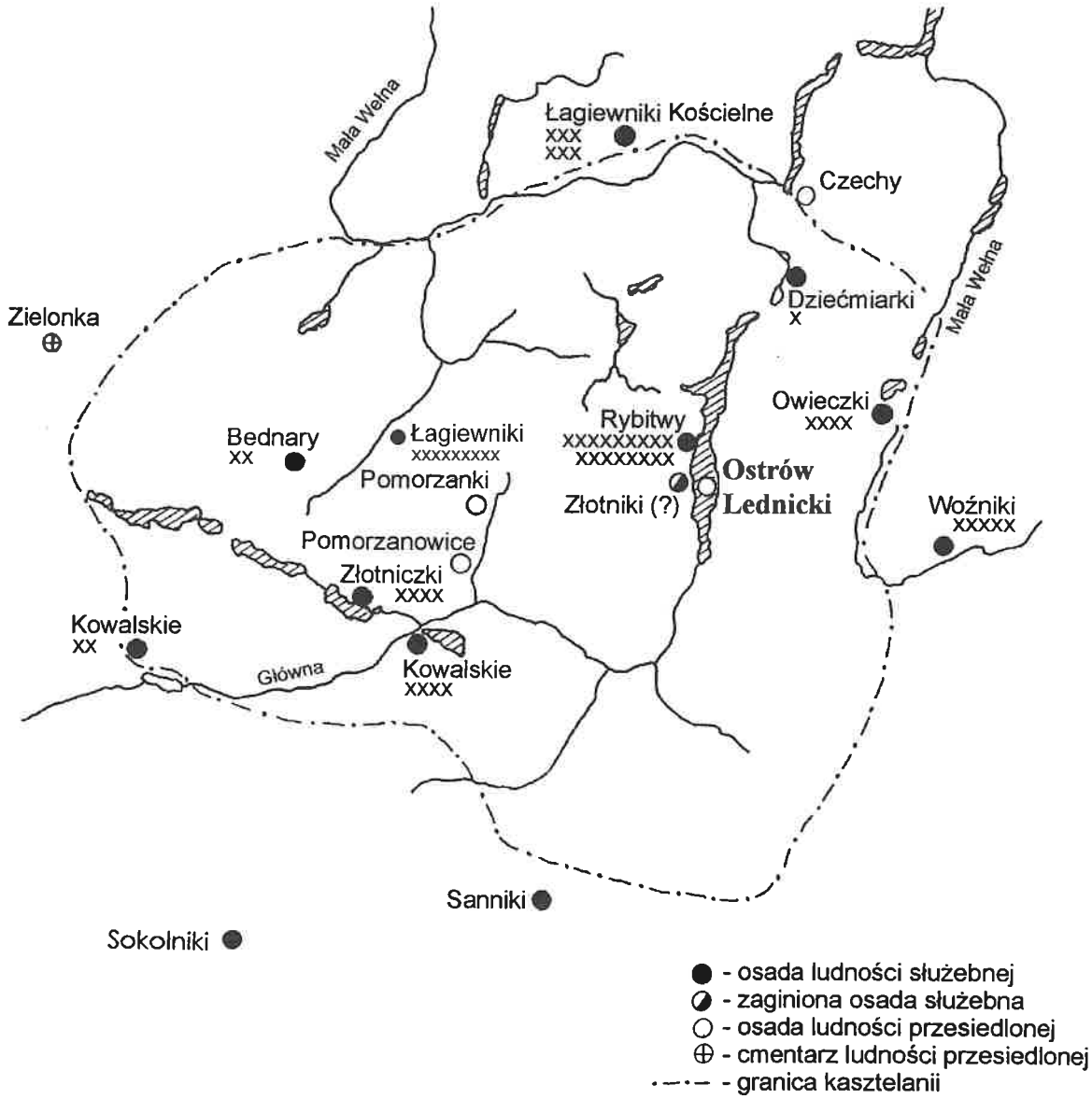

Ryc. 72. Ostrów Lednicki. Osady ludności służebnej oraz przesiedlonej na zapleczu grodu (wg autora); x — oznacza użytkowany osadniczo ślad, punkt lub osadę z fazy D lub D-E wczesnego średniowiecza
Abb. 72. Ostrów Lednicki. Siedlungen der Dienstbevölkerung und der ins Burghinterland umsiedelten Bevölkerung (nach Verfasser); x — bedeutet die genutzte Siedlungsspur oder -punkt Siedlung aus Phase D oder D-E des frühen Mittelalters

(z przełomu IV/V w. po połowę X w.), z latami 1050 – 1350 wiąże się tutaj stanowisko 2, młodsze są 4 kolejne stanowiska (nr 3, 4, 6 i 21).

W położonych około 9 km na zachód od Ostrowa Lednickiego Łagiewnikach z fazą D-E wczesnego średniowiecza (połowa X – po połowę XIII w.) związanych jest 6 stanowisk (11, 13, 15, 18, 21 i 24). Ze schyłkowymi fazami tego okresu wiążą się z kolei 2 stanowiska (nr 6 i 8).

Przesuwając się ku północy natrafiamy na oddalone około 10 km od grodu lednickiego Łagiewniki Kościelne zasiedlone w dolinie Małej Wełny oraz nad jeziorem, w przysiółku Olekszyn. Z czasem powstawania państwa (lub nieco później) związane są tutaj z reguły niewielkie stanowiska oznaczone numerami 5, 10, 12, 21, 26 i 17, z których ostatnie zasiedlono już wcześniej.

W toponimii rejonu lednickiego nie zachowały się do dzisiaj nazwy miejscowe w rodzaju Bartniki, Bartodzieje czy Miodary, wiążące się z produkcją wosku i miodu, który używany był z pewnością w obrzędach liturgicznych oraz do oświetlenia kościoła i pałacu na wyspie. Nie wyklucza to funkcjonowania na zapleczu grodu tych służb, bowiem jak wskazują analogie śląskie książęcy bartnicy zamieszkiwali szereg wsi o nazwach niesłużebnych (KDŚI, t. 3, nr 296, r. 1224, s 87-88; S. Możdzioch 1990, 106, przyp. 75).

We wszystkich z omówionych dotąd miejscowości o toponimach służebnych natrafiono również na stanowiska datowane w ogólnych ramach wczesnego średniowiecza, a dające nam pogląd o skali zasiedlenia tego obszaru. Warto więc wspomnieć, że stanowiska te wystąpiły w ilo-

ści 6 w Bednarach, 1 w Dziećmiarkach i Sannikach, 2 w Kowalskich (przy południowo-zachodniej granicy kasztelanii) oraz w Łagiewnikach Kościelnych, 7 w Woźnikach oraz 8 w Złotniczkach.

Znakomita większość spośród opisanych miejscowości została odnotowana źródłowo, by wymienić w kolejności alfabetycznej:

1. Bednary (parafia Wronczyn) odnotowane w 1411 r. (*de Bednarii*) w Terrastres Gnesnenses (dalej: TG; S. Kozierowski 1921, I, s. 16),

2. Dziećmiarki (parafia Sławno) — w 1378 r., pod którą to datą wspominany jest niejaki Potrko de Dzeczmarovycze (KDW nr 1754) oraz w 1403 i 1434 r. (TG; S. Kozierowski 1921, 198),

3. Kowalskie (parafia Wronczyn) — w 1340 r., gdzie wspomina się dziedziców „de Kowalske" niejakich Bogufała, Pietrka, Prądotę i Symeona (KDW nr 1196; S. Kozierowski 1921, I, s. 402),

4. Owieczki („Oweczki", parafia Dębnica) wymienione są w 1397 r. w Księdze Grodzkiej II nr 1035, kiedy to odnotowany zostaje niejaki Petrko de Oweczki (S. Kozierowski 1921, 2, s. 125),

5. Sanniki (parafia Pobiedziska) — wymienione w 1218 r. („Sannici" — jako dziesięcina przynależna poznańskim Joannitom — KDW nr 104) oraz w 1414 i 1435 r. („Sanniky" — TG 19 f i KDW V, s. 553; S. Kozierowski 1921, t. II, s. 276),

6. Sokolniki (Gwiazdowskie; parafia Kostrzyn) wspomniane w 1420 r. jako „de Sokolniky" w Aktach Konsystorza Arcybiskupiego w Poznaniu,

7. Woźniki (parafia św. Wawrzyńca w Gnieźnie) odnotowane pod 1295 r. jako „Woszniky" — posiadłość klarysek gnieźnieńskich (KDW nr 736; S. Kozierowski 1921, II, s. 494),

8. Złotniki (parafia Wronczyn), o których źródła donoszą pod 1308 r. — „de Slocznicz" (KDW nr 915) i później pod 1414 r. (TG f 90; S. Kozierowski 1921, t. 2, s. 548),

9. Rybitwy są wspomniane najwcześniej, bo już ok. 1136 r.: *Rybithy, villa sub eadem ecclesia paschialis in Vagllyewo* (KDW, t. 1, nr 7). O innych miejscowościach uznanych za służebne (Łagiewniki) źródła pisane milczą.

Jak zatem widać, w rejonie grodu lednickiego znalazły się obok usytuowanych na zachodnim brzegu Jez. Lednickiego Rybitw, Łagiewnik, Kowalskich, również Woźniki, Sanniki i Złotniki oraz Owieczki (?; por. ryc. 72).

J. Leśny kreśląc granice kasztelanii wokół Lednicy wydziela w jej obrębie takie osady służebne jak: Bednary, Dziećmiarki, Rybitwy, Łagiewniki (2 miejscowości, w tym jedna jako Łagiewniki Kościelne), Kowalskie (2 miejscowości), Złotniczki oraz Sanniki i Sokolniki (2 ostatnie w odległości około 1 i 9 km od granicy kasztelanii, 1976, 14 i ryc. 2; por. ryc. 78). Z. Kurnatowska, S. Kurnatowski z Lednicą wiążą z kolei służebników zamieszkałych w: Rybitwach, Łagiewnikach, Bednarach i Złotniczkach (1991, 39).

Kartogram autorstwa K. Modzelewskiego (1975) pokazuje, iż osady związane z ludnością służebną położone w sąsiedztwie Lednicy mieszczą się w kluczu osad, których służebnicy obsługiwać mogli z powodzeniem prócz wyspy zarówno Poznań i Gniezno, jak i pobliski Giecz (por. ryc. 75).

Wnioski wypływające z takiej analizy kartogramu mogą być jednak pozorne i mylące, bowiem w odniesieniu do tego kartogramu sformułować można odmienną konstatację o zaopatrzeniu Lednicy w części z zasobów i świadczeń własnych (służb), głównie zaś z zasobów rezydencji Poznania i Gniezna i rozlokowanych w ich sąsiedztwie wsi służebnych.

Więcej danych dostarczają nam wyniki wiążących się z zapleczem gospodarczym badań nad zapleczem osadniczym (badania AZP przeprowadzone w latach 1983-1987; ryc. 73) na terenie ku dolinie Małej Wełny na wschodzie i północy oraz linii lasów na zachodzie i południu, którego centrum stanowi rynna Jez. Lednickiego. Siatkę punktów osadniczych odkrytych na zapleczu wyspy w powiązaniu właśnie z toponimią oraz topografią, niekiedy zaś mających kontynuację w zasiedleniu do czasów nowożytnych ujmować możemy jako egzemplifikację dawnego układu osadniczo-gospodarczego.

Łączy się ona z kilkoma wyraźnymi zgrupowaniami osadniczymi, wśród których wydzielić można następujące skupiska jak: rybitwiańskie, lednogórskie, dziekanowickie, siemianowskie, waliszewskie, imiołeckie oraz skrzetuszewskie.

Na zachodnim brzegu Jez. Lednickiego znajduje się miejscowość Rybitwy związana, na co wskazuje jej toponim, z obsługą wyspowego grodu. Z tą miejscowością wiąże się odkrycie pracowni garncarskich (Ł. Nowakowa 1977) oraz warsztatu złotnika. Dzięki badaniom przeprowadzonym w bezpośrednim sąsiedztwie tzw. mostu poznańskiego pozyskano materiały świadczące o miejscowej produkcji złotniczej. Odkryto tu m. in. 70 fragmentów ceramiki z nalotem metali kolorowych oraz 53 fragmenty tygielków odlewniczych. Prócz złotych warsztat produkował wyroby srebrne (zausznice, plakietki, kółka, druciki), miedziane oraz ołowiane (blaszki) przeznaczone z całą pewnością dla użytkownika wyspy (stan.: Rybitwy 12; D. Banaszak 2000; M. Łastowiecki 1996).

Funkcjonowanie w bezpośrednim powiązaniu z rezydencją lednicką osady, której mieszkaniec (lub grupa ludzi) zatrudniona była przy wyrobie złotej biżuterii wnosi ciekawe światło do zagadnienia organizacji złotnictwa okresu wykształcania się państwa. Potwierdza ona bezsprzecznie egzystowanie warsztatów produkcyjnych po pierwsze poza terenem zespołu grodowego, po drugie w miejscu, gdzie w toponomastyce nie zachował się ślad poświadczający ich istnienie.

W świetle znalezisk z tej osady wnosić możemy o możliwości funkcjonowania w ówczesnym państwie miejsc produkcji różnego rodzaju wyrobów oraz związanych z nimi rzemieślników — specjalistów nie tylko w przypisywanych im służebnych osadach (typu Złotniki, Złotniczki; por. K. Modzelewski 1975; Z. Rajewski 1954), lecz działających i na terenach innych osad, bowiem złotnicy ledniccy zamieszkiwali teren, którego nazwa Rybi-

twy związana jest z odmienną kategorią służebnej ludności. Nazwa ta przetrwała zresztą do dzisiaj.

Spojrzenie na osadniczy obraz Rybitw z uwagi na bezpośrednie powiązanie z wyspą, jak i zaginioną osadę garncarzy i złotników, której ślad w toponimii się nie zachował, winno być zatem nieco szersze od spojrzenia na osadniczy kontekst miejscowości o toponimach służebnych.

Owe Rybitwy ujmować winniśmy więc nie tylko poprzez skupisko wczesnośredniowiecznych osad leżących w ich obrębie, lecz również poprzez cały zespół stanowisk archeologicznych zlokalizowanych w rejonie rynny Jez. Lednickiego, których mieszkańcy pełnić mogli rozliczne posługi w związku z zaopatrzeniem grodu.

Miejsce, w którym zlokalizowano resztki pracowni złotniczej, to obszar znany również z penetracji powierzchniowych. Tutaj właśnie natrafiono na rozległą osadę (D. Banaszak 2000), której rozwój wiąże się najpewniej ze zmianami dokonanymi na Ostrowie Lednickim w połowie X w., bowiem chronologia osady oznaczona została na ten okres (i później). Towarzyszą jej zgrupowane w pobliżu satelitarne osady, jak Rybitwy stanowisko 11 (z IX – do połowy XIII w.), czy datowane w ogólnych ramach wczesnego średniowiecza stanowiska 7, 16, 18-20 i 22 w Rybitwach. Inne stanowiska wiążą się już z młodszymi fazami tego okresu (Rybitwy stan. 6, 8, 13, 15 i 17).

Posuwając się od Rybitw w kierunku południowym, natrafiamy wzdłuż rynny jeziornej na kolejne z wymienionych zgrupowań osadniczych — lednogórskie obejmujące skupisko 5 stanowisk z faz wczesnego średniowiecza, których daty graniczne oscylują od 950 do 1250 r., w tym skarb monet srebrnych (Lednogóra stan. 1 — por. J. Slaski, S. Tabaczyński 1959, 33). Pozostałe stanowiska tego zgrupowania zasiedlone zostały we wcześniejszych fazach wczesnego średniowiecza (5 stanowisk z okresu od VI po schyłek VIII w.) lub później (15 stanowisk).

Obok skupiska lednogórskiego, liczącego 25 rozpoznanych stanowisk archeologicznych, kolejne skupisko wiąże się z miejscowością Dziekanowice i obejmuje 23 stanowiska. Jest charakterystyczne, iż ukształtowanie się tego wczesnośredniowiecznego skupiska związane jest głównie z fazą kształtowania się i konsolidacji państwa Piastów (połowa X w. do 1250 r.).

Stanowiska archeologiczne grupujące się w rejonie południowo-wschodniego skraju Jez. Lednickiego oraz wzdłuż jego wschodniego brzegu w stronę Ostrowa Lednickiego to zarówno osady, jak i rzadko znane z tego rejonu cmentarzyska (jak Dziekanowice stan. 2, 7 i 22). Z okresem od połowy X do połowy XI w. wiąże się w tym skupisku 8 stanowisk, wśród których 4 zlokalizowane są w bezpośrednim sąsiedztwie wyspy (stan. 1, 24-26), dalsze 3 zaś nieopodal niej. Zasiedlenie kolejnych stanowisk wiąże się już z XI i XII w. (stan. 9, 22, 29 i 34).

Owo zgrupowanie stanowisk w rejonie bezpośrednio związanym przeprawą mostową z lednicką wyspą jest, jak mi się wydaje, ściśle związane z ich produkcyjnym charakterem. To w tym właśnie rejonie A. Nowak natrafił na pozostałości pracowni hutniczych (1972), zaś inne pozostałości produkcyjne uchwycił ostatnio również M. Łastowiecki (badania 1995 r.).

Kolejne zgrupowanie osadnicze od Ostrowa Lednickiego w kierunku północnym wiąże się z dolinną strefą nadjeziorną w miejscowości Siemianowo, skąd znamy 3 wczesnośredniowieczne stanowiska, z których 2 datowane są na czasy od połowy X w. do 1250 r. (nr 5 i 9). Dalsze 2 stanowiska z tej fazy (nr 11 i 13) występują już poza doliną jeziora.

Zwarty charakter osadnictwa z tego samego okresu obserwujemy w miarę zbliżania się do południowo-wschodniego skraju Jez. Lednickiego. Na wysokości Waliszewa w tym czasie funkcjonuje grupa sześciu stanowisk usytuowanych wzdłuż dolinnej krawędzi Jez. Lednickiego (Waliszewo stan. 1, 2, 10, 11, 13 i 21), kolejne 2 stanowiska są bądź wcześniejsze (Waliszewo stan. 6 — z IX – 1 połowy X w.), bądź późniejsze (stan. 19 — gródek stożkowaty — por. J. Górecki i in. 1996).

Północny i północno-zachodni skraj Jez. Lednickiego porasta obecnie iglasty las zakrzewski na którego obszarze penetracja archeologiczna przyniosła wynik negatywny. Dwa duże kompleksy osadnicze tego rejonu grupują się dalej na północy nad Jez. Bakorce (związane ze służebną osadą w Dziećmiarkach) oraz w dolinnej strefie w miejscowości Sławno.

Rozległe stanowiska zajmują teren od gródka stożkowatego w Imiołkach w kierunku zachodniej odnogi Jez. Lednickiego — to zgrupowanie imiołeckie. Z wyjątkiem położonego na łagodnym brzegu naddolinnym stanowiska 14 (z połowy X do połowy XIII w.) oraz stanowiska 13 (wczesne średniowiecze) pozostałe duże osady (stan. 20, 21) usytuowane zostały tuż przy klifowej skarpie jeziornej odnogi. Obydwie datowane są zresztą w ogólnych ramach wczesnego średniowiecza.

Na zachód oraz południe od zgrupowania w Imiołkach wyróżnia się kompleks osadniczy w Skrzetuszewie obejmujący skupiska stanowisk usytuowanych na zachodnim skraju klifowatej odnogi Jez. Lednickiego (Skrzetuszewo stan. 16 i 17: datowane od połowy X w.) oraz po południowej stronie tej odnogi, jak 5 stanowisk (18 – 22) z połowy X – połowy XIII w wśród których stanowisko 18 zasiedlono wcześniej (w V/VI – VII w.). O znaczeniu tego kompleksu osadniczego świadczy skarb srebrny pochodzący ze schyłku X w. – po 991 r. (J. Slaski, S. Tabaczyński 1959) oraz wcześnie datowane cmentarzysko (Witakowice-Skrzetuszewo; por. W. Hensel i in. 1995, 246-248).

Scharakteryzowane skupiska osadnicze rejonu otuliny Jez. Lednickiego uzupełnia grupa stanowisk datowanych w ogólnych ramach wczesnego średniowiecza, z których 4 występują w zgrupowaniu lednogórskim, 11 w dziekanowickim oraz 3 w siemianowskim.

Opisanym skupiskom osadniczym, które odnoszą się zarówno do scharakteryzowanych osad służebnych oraz obszaru w sąsiedztwie Lednicy, towarzyszyły dalsze zgrupowania osiedli zlokalizowane wzdłuż cieków wodnych oraz linii lasów.

Charakterystyczna jest korelacja stanowisk zasiedlonych w okresie tworzenia się państwa (od połowy X w.)

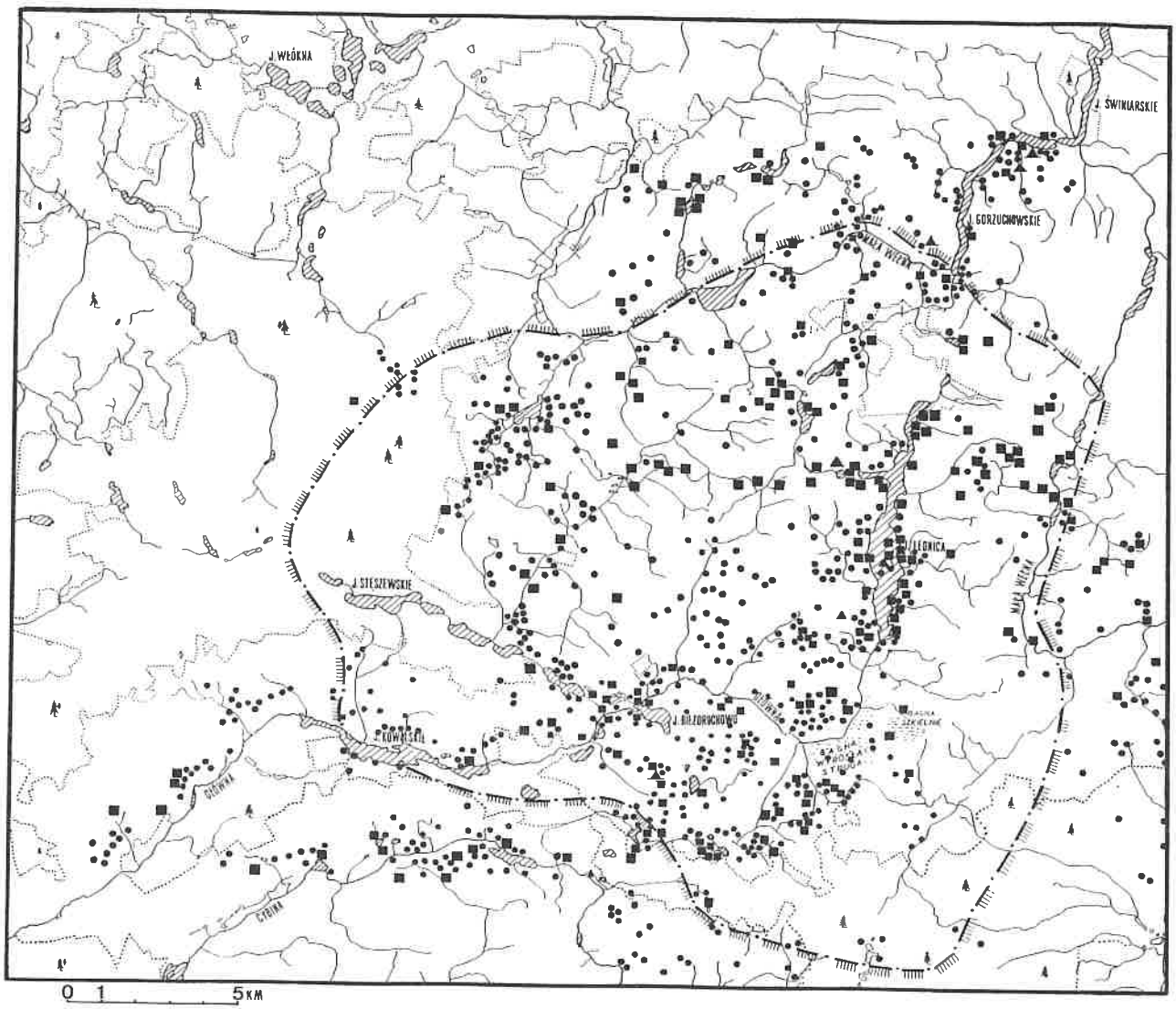

Ryc. 73. Zasiedlenie kasztelanii ostrowskiej we wczesnym średniowieczu (■ — stanowisko datowane na fazę D lub D-E , ● — stanowisko datowane na młodsze lub starsze fazy w/w okresu; na podstawie badań AZP zestawił autor)
Abb. 73. Besiedlung der Ostrów-Kastellanei in frühem Mittelalter (■ — in Phase D oder D-E datierte Fundstelle, ● — in jüngere oder ältere Phasen in dieser Zeit datierte Fundstelle, zusammengestellt vom Verfasser auf Grund der Archäologischen Aufnahme Polens).

i później (aż po 1250 r.) wczesnego średniowiecza z granicą wyznaczonego dla XII w. okręgu grodowego — kasztelanii ostrowskiej (J. Leśny 1976; por. ryc. 71 i 73). Owa korelacja jest wyraźna w pasie południowym i południowo-zachodnim (por. arkusz AZP nr 51-30, 51-31 i 52-32), gdzie natrafiamy odpowiednio na 6 i 28 stanowisk z wyżej wymienionych faz chronologicznych na dwóch pierwszych obszarach AZP. Brak ich (poza 2 stanowiskami z późniejszych faz wczesnego średniowiecza) w rejonie Wagowa (obszar 52-31), wyznaczającym zalesioną rubież kasztelanii od południa.

Scharakteryzowany obszar cechuje również wyraźne zgrupowanie stanowisk związane z doliną Cybiny i Jez. Góra, zatem możliwy jest przebieg południowo-zachodniej granicy okręgu związanego z grodem lednickim północną krawędzią wspomnianej doliny.

Próbę uchwycenia ewentualnego „pęknięcia osadniczego" na terytorium z centrum na Lednicy, a tym samym uchwycenia naturalnej granicy tego obszaru, która byłaby determinantą pewnej dynamiki osadniczej, podjąłem w pasie na zachód od Jez. Lednickiego w stronę wczesnośredniowiecznej rezydencji poznańskiej. Podstawę do wnioskowań stanowiły wyniki obserwacji uzyskane z badań AZP obejmujących obszar, którego granicą było Jez. Lednickie na wschodzie (arkusz 50-32) oraz pas obejmujący kolejne obszary AZP w stronę zachodnią o numerach od 50-31 do 50-28. Na tak wyznaczonym obszarze zaobserwowano liczne stanowiska datowane od połowy X w. po połowę XIII w. wczesnego średniowiecza, by wymienić w kolejności 7 takich stanowisk na obszarze 50-32 (uwzględniono tu wyłącznie stanowiska zlokalizowane po zachodniej stronie Jez. Lednickiego), dalej 7 stanowisk

z obszaru 50-31 i 5 stanowisk z kolejnego obszaru (50-30). Stanowisk datowanych ogólnie na wczesne średniowiecze jest na wymienionym obszarze znacznie więcej, bo 22, 88, 47, 18 oraz 24 (na obszarach 50-32, 50-31, 50-30, 50-29 i 50-28).

Wyraźne „pęknięcie osadnicze" zarysowuje się tutaj w rejonie Jez. Stęszewskiego (obszar 50-30), gdzie stanowiska archeologiczne wyznaczają dobrze czytelną lukę osadniczą. Jest charakterystyczne, iż owa przerwa osadnicza łączy się z linią lasów ciągnących się nieco dalej w kierunku zachodnim, którymi to lasami przebiegała, według J. Leśnego, granica zachodnia kasztelanii ostrowskiej, pokrywająca się z granicą archidiecezji poznańskiej (J. Leśny 1976, ryc. 2).

W pasie północnym i wschodnim osadnictwo koncentruje się w dolinie Małej Wełny oraz w niewielkim oddaleniu od niej, sądzić więc można, że oparcie przez J. Leśnego (1976) granic kasztelanii ostrowskiej na tej rzece było uzasadnione (por. ryc. 73).

W wyniku analizy zasiedlenia terytorium wokół grodu na Ostrowie Lednickim oraz podjętej próby wykreślenia granic ekumeny osadniczej z nim związanej spostrzegamy wyraźną koncentrację osadnictwa w kilku kompleksach zgrupowanych w rejonie Jez. Lednickiego. Dalej w kierunku wschodnim wyraźne jest skupisko w rejonie obecnej wsi Komorowo oraz w dolinie Małej Wełny, poza którymi osadnictwo ma charakter rozproszony.

Widzimy, iż głównymi osiami rozwoju osadnictwa w tym rejonie są cieki wodne oraz rynny jeziorne. Podobną prawidłowość stwierdzamy dla obszaru na południe oraz na zachód od Lednicy, gdzie obserwujemy duże natężenie osadnictwa.

Gdy spróbujemy określić preferencje osadnicze dotyczące lokalizacji stanowisk w bezpośrednim sąsiedztwie Lednicy oraz dalej w kierunku Poznania oraz Gniezna (por. ryc. 18) dostrzeżemy, że znaczna część stanowisk zajmuje gleby dolin rzecznych (gleby pobagienne i mady) odznaczające się dużą żyznością oraz łatwością w uprawie.

Owa skłonność do lokalizowania osad w dolinach rzecznych wynikała z całego szeregu czynników, by wymienić najważniejsze jak: łatwość zagospodarowania ze względu na typ szaty roślinnej, dogodność komunikacji wzdłuż cieku wodnego, dalej bliskość wody niezbędnej do pożywienia oraz różnego typu produkcji, czy wreszcie obronność miejsca często usytuowanego wśród bagien, błot, na wyspie, a wreszcie przydatność terenów łęgowych do hodowli.

W okresie od połowy X do końca XII w. zaszło w rejonie Jez. Lednickiego w obrazie osadnictwa w porównaniu do okresu plemiennego wiele zmian. Połowa X w., to czas, kiedy lednicka wyspa podlegała głębokim przeobrażeniom (budowa potężnego grodu, obiektów architektury kamiennej i mostów). Przemiany te zdeterminowały, jak możemy sądzić, gwałtowny wzrost zasiedlenia tego obszaru.

Nowe osiedla zajmują tereny uprzednio użytkowane osadniczo oraz pokrywają gęsto obydwa brzegi Jez. Lednickiego, szczególnie w rejonie przyczółków mostowych — zgrupowanie dziekanowickie i rybitwiańskie (E. Dzięciołowski 1991, ryc. 10, 11). „Skokowa" dynamika zasiedlenia tego regionu nie mogła być, jak dowiodły to wyniki analizy Z. i S. Kurnatowskich, skutkiem rozwoju miejscowej populacji, bowiem w okresie plemiennym (przedpaństwowym) mamy tutaj do czynienia z dość nikłymi śladami osadnictwa (Z. Kurnatowska, S. Kurnatowski 1991; E. Dzięciołowski 1991, ryc. 10). Według Z. i S. Kurnatowskich wzrost ów spowodowany mógł być kolonizacją centrum państwa ludnością przesiedloną z innych rejonów lub ludnością jeniecką.

Na interesującym nas obszarze odnotowujemy trzykrotny wzrost ogółu stanowisk oraz czterokrotny wzrost śladów osadniczych z okresu od połowy X do połowy XI w. Ogółem odkryto pozostałości 33 osad (rejon otuliny Jez. Lednickiego), co przy założeniu 40 osób na osadę (4-5 dymów w osadzie) daje stan zaludnienia regionu (nie licząc mieszkańców grodu) 1320 osób, zatem gęstość zaludnienia rejonu Lednicy wynosiłaby 10,5 osoby na 1 km^2 — najwyższy ze stwierdzonych dotąd wskaźników dla Wielkopolski.

Z kolei tak odtworzona liczba ludności skorelowana z wyliczeniami H. Łowmiańskiego (tenże 1967, 299) z których wynika, że w ówczesnym czasie przestrzeń obsiana przez 1 mieszkańca musiała wynosić 2,1 ha, co z ugorem w systemie dwu-polowym, wynosiło 4,2 ha, pozwala na określenie wielkości areału gruntów uprawianych przez tą populację.

Grunty te obejmowałyby zatem powierzchnię 55 km^2. Doliczywszy do tego pastwiska wraz z odłogami, szacować można, że na 1 mieszkańca regionu Lednicy przypadało co najmniej 6 ha — łącznie 79 km^2, czyli 63% analizowanej przestrzeni (Z. Kurnatowska, S. Kurnatowski 1991, 39).

Wydaje się, iż w rozwoju osadnictwa obszaru, którego południkową oś wyznacza Jez. Lednickie dostrzec można we wczesnym średniowieczu (głównie w fazie tworzenia się państwa i nieco później) tendencję ku jego przesuwaniu się raczej w kierunku aglomeracji poznańskiej niż gnieźnieńskiej, co potwierdza zresztą większe zgrupowanie osad i punktów osadniczych na zachód od Jez. Lednickiego niż w kierunku Gniezna (J. Górecki, 1998; Z. Kurnatowska 2000 b, ryc. 9).

Dopiero wraz z przemianami, które wyrażały się w zmniejszeniu roli Ostrowa Lednickiego i zaniku jego znaczenia (od XII/XIII w.) dostrzegamy rozrzedzenie się stanowisk po zachodniej stronie Jez. Lednickiego (por. Z. Kurnatowska, S. Kurnatowski 1991, 39; E. Dzięciołowski 1991, ryc. 12). Rozsadzenie pewnych starych centrów osadniczych związanych w tym rejonie z inicjatywą państwa możemy obserwować, jak się wydaje, chyba właśnie od tego czasu — wówczas bowiem zaczynają kształtować się nowe stosunki własnościowe oraz nowe granice rozwoju osadnictwa (podobne tendencje obserwujemy i na Śląsku — por. S. Moździoch 1990, 45).

Granice terytorium, będącego przedmiotem naszych zainteresowań, próbował ustalić w oparciu o źródła historyczne wspomniany już wcześniej J. Leśny (1976). Rozpiętości tego okręgu, tj. funkcjonującej tu w XII i XIII w.

kasztelanii ostrowskiej nie określa niestety pierwszy o niej zapis — bulla gnieźnieńska z około 1140 r., która ustalała m.in. dziesięciny przynależne arcybiskupstwu gnieźnieńskiemu ze strony tej kasztelanii, a pobierane ze zboża, miodu, żelaza, karczem, skórek kunich i lisich, wieprzów (KDW, t. 1, nr 7; J. Leśny 1976, 20), czy też późniejszy dokument układu pokojowego zawartego między Henrykiem Brodatym a Władysławem Odonicem w 1234 r. (KDW, t. 1, nr 168, s. 144 — 145; por. też J. Leśny 1976, 8).

Jedynie w odniesieniu do dwóch miejscowości źródła używają określenia *in districtu castelanie de Ostrow sitam*, tj. w przypadku wsi Geserce, którą Henryk Pobożny przekazał w 1257 r. kapitule gnieźnieńskiej oraz w stosunku do wsi *que Vehne nominatur* ofiarowanej w 1235 r. przez Odonica katedrze poznańskiej (KDW, t. 1, nr 355, s. 316; nr 18, s. 156).

Wieś Geserce to najpewniej obecne Jezierce położone na południowy-wschód od Pobiedzisk, zatem granica południowa kasztelanii ostrowskiej obejmowała tę wieś — rejon ten stanowił zarazem również rubież graniczną z kasztelanią giecką (por. J. Leśny 1976, 13). Identyfikacja drugiej miejscowości — *Vehne* — z wsią Wełną, leżącą pierwotnie nad tzw. Małą Wełną przepływającą na północ i wschód od Jez. Lednickiego, doprowadziła J. Leśnego do ustalenia pierwotnej północnej i wschodniej granicy kasztelanii ostrowskiej, biegnącej doliną Małej Wełny (1976, 13-14 i ryc. 2). Dolina ta wyznaczała zarazem i granicę sąsiadującej z kasztelanią ostrowską kasztelanii gnieźnieńskiej.

Przebieg wschodniej granicy omawianej kasztelanii doliną Małej Wełny potwierdza również określenie przynależności wsi Dębicy (Dębnicy) należącej, jak wynika to z bulli z 1136 r., do kasztelanii gnieźnieńskiej (S. Arnold 1968, 259). Z kolei granica zachodnia kasztelanii ostrowskiej pokrywa się, jak można suponować, ze wschodnią granicą biskupstwa poznańskiego, ustaloną przez J. Nowackiego.

Tak zakreślone granice kasztelanii obejmują obszar nie 1000 km^2, jak wyliczył to J. Leśny, lecz około 330 km^2 (A. Grygorowicz 1998, 109), co pozwala na zaliczenie jej do grupy jednostek mniejszych, w odróżnieniu od dużych kasztelanii osiągających obszar wielokroć większy (np. kasztelanii lądzkiej 2900 km^2, por. J. Leśny 1976, 14).

Liczne walory, które niosła za sobą wyspa oraz charakter jej budowli wskazują, jaka była podstawa wydzielenia okręgu grodowego z centrum na Lednicy. Gród na Ostrowie stanowił jedną z kilku lokalnych siedzib Mieszka, a później Bolesława Chrobrego, odgrywając w administracji kraju poważną rolę. Ze szczególnym znaczeniem wyspy łączyć można liczne skupiska osadnicze wokół lednickiej rynny jeziornej.

Charakter Ostrowa Lednickiego, do którego przyjdzie nam jeszcze później wrócić wymagał również zorganizowania, omówionej uprzednio, odpowiedniej służby sprawującej pieczę nad samą rezydencją oraz ziemiami książęcymi.

W opinii J. Leśnego kasztelania ta, należeć mogła do najwcześniej powstałych (por. J. Leśny 1976, 7). Pogląd ten potwierdzają wyniki badań osadniczych obszaru wokół Jez. Lednickiego wskazujące na niewielką dynamikę rozwoju osadnictwa w okresie plemiennym — przedpaństwowym (z małą ilością stanowisk archeologicznych) i, wspomniany wcześniej, skokowy jego rozwój i dalszy wzrost (por. Z. Kurnatowska, S. Kurnatowski 1991, 38; E. Dzięciołowski 1991, ryc. 10, 11).

Dla Ostrowa Lednickiego nie może być słuszna ogólna teza K. Modzelewskiego podnoszącego, iż najskuteczniejszym sposobem utrzymania rezydencji było wydzielenie okręgu, którego ludność oddawała na jego potrzeby różnego rodzaju świadczenia i posługi (1975, 89), bowiem jak już wcześniej wspomniałem, okręg administracyjny wokół Lednicy wytworzył się wskutek rozwoju osadnictwa i zamknięty został w pewnych naturalnych granicach fizjograficznych. Odrzucić również należy pogląd tego badacza o kasztelanii ostrowskiej jako „dziwolągu administracyjnym", wykrojonym z gnieźnieńskiego skupiska osadniczego (K. Modzelewski 1975, 89).

Ów dziwny okręg administracyjny przestaje dziwić na tle znaczenia Lednicy w pierwszym państwie piastowskim, bowiem interpretować ją możemy przez pryzmat szczególnego miejsca związanego z pałacem władcy, kaplicą — baptysterium, mniejszym kościołem jak również z funkcjami kultowymi (sakralnymi, memoratywnymi i nekropolicznymi) oraz rezydencjonalnymi i militarnymi pełnionymi przez wyspę (por. rozdz. IX). Znaczącą pozycję gospodarczą tej kasztelanii oraz wysokość jej dochodów potwierdza wymieniona wcześniej bulla gnieźnieńska.

Zatem odrębność Ostrowa Lednickiego najlepiej tłumaczy hipoteza, że okręg grodowy utworzono tu w związku z potrzebami rezydencji Mieszka I i jego następców.

Wbrew temu, co sądził K. Modzelewski (1975, 90), wzorzec Ostrowa Lednickiego nadawał się do powielenia — grody (rezydencje) władcy ze zorganizowanym wokół nich zapleczem powstają w różnych dzielnicach państwa. Stanowiąc jeden z głównych grodów Ostrów Lednicki wraz z zapleczem oraz w oparciu o zaplecze sąsiadujących z jego okręgiem stołecznych grodów zdolny był zapewnić regularną obsługę i zaopatrzenie na poziomie odpowiadającym potrzebom monarchy.

Przedstawiony charakter osadnictwa wokół Lednicy, zanalizowany na tle związanego z grodem okręgu terytorialnego, wiązał się ściśle z układem gospodarki, bowiem potencjał ludnościowy wiążący się z osadnictwem warunkował gospodarczy rozwój grodu na Ostrowie oraz jego zaplecza.

Gospodarczy potencjał lednickiego centrum poświadczają monety i skarby srebrne odnalezione na wyspie i wokół Jez. Lednickiego.

Ostrów Lednicki dostarczył z interesującego nas okresu kilku luźnych monet oraz 1 skarb. Z wyspy pochodzi datowana po 983 r. niemiecka moneta Ottona III odkryta przy murach palatium, bowiem drugą z monet cesarskich (Ottona II), pochodzącą z grobu wewnątrzgrodowej nekropoli, zdeponowano znacznie później.

Z południowo-wschodniej części grodu pochodzi skupisko monet, które trafiły do warstwy łączonej z 2 połową X

w. (według autora badań M. Łastowieckiego). Wśród nich udało się wydzielić 28 arabskich dirhemów, 8 monet zachodnioeuropejskich, 2 półbrakteaty, 10 monet nieokreślonych oraz 4 fragmenty wspomnianych wcześniej ozdób.

Z czasów Samanidów pochodzą 4 monety, Buwajhidów?/Samanidów? oraz Buwajhidów?/Hamanidów i Hamanidów//Buwajadów po jednej monecie. Z zachodnioeuropejskich monet 4 wybito w okresie rządów Bolesława II czeskiego (967/972-999), kolejną Ottona II (976-982) i Ottona III (983-1002), 2 krzyżówki pochodzą z Magdeburga, zaś 2 półbrakteaty z Hedeby.

Monety arabskie są starsze od pozostałych. Według S. Suchodolskiego skarb trafił do ziemi po 985 r., zapewne w samym końcu X w. W okresie 2-3 ćwierci XI w. trafiła na wyspę pochodząca z podgrodzia krzyżówka (typu V, S. Suchodolski 1974, 248), kolejna z krzyżówek dotarła w rejon mostu krótkiego już po 1075 r. (M. Łastowiecki 1993, 147). Pozostałe emisje związane są najczęściej z przełomem XI i XII w., zaś znaczna ich ilość pochodzi z rozproszonego skarbu na jaki natrafiono przy palatium (ar 122; S. Suchodolski 1974).

W najbliższym sąsiedztwie Ostrowa Lednickiego (w strefie do 3 km od Lednicy) natrafiamy na 4 skarby monet (Lednogóra — 1, Ostrów Lednicki — 3 depozyty), z kolejnej strefy (oddalonej do 6 km od Lednicy) pochodzi depozyt ze Skrzetuszewa oraz moneta Ottona i Adelheidy z cmentarzyska w tej miejscowości (por. Witakowice-Skrzetuszewo; W. Hensel i in. 1995, 246-248), zaś ze strefy ostatniej (sięgającej do 8 km od wyspy) odnotowujemy depozyt z Pobiedzisk. Poza tymi strefami pozostają 2 skarby monet z Kłecka (Kłecko I, II).

W końcu X w. zdeponowano skarb ze Skrzetuszewa (po 991 r.), po 1017 r. z Lednogóry. Z 2 połowy XI w. pochodzi skarb pobiedziski, zaś z samego schyłku tego stulecia (a więc z ostatniego okresu masowego napływu monet na teren Polski) jeden ze skarbów ukrytych na wyspie przy palatium, bowiem kolejny skarb z Lednicy łączy się już z XIV w.

Skarb lednogórski w przeważającej masie tworzyły monety Ottona i Adelheidy (24 egz.), którym towarzyszyły młodsze emisje niemieckie (15 szt.) wybijane przeważnie na południu (Kolonia, Moguncja, Augsburg), denary krzyżowe (16), moneta duńska, czeska, monety nieokreślone (14) oraz uznawana wcześniej za monetę Mieszka I (J. Slaski, S. Tabaczyński 1959, 33) moneta Mieszka II (bita przed 1025 r.; S. Suchodolski 1998, 13). Skarb z Pobiedzisk zawiera, jak odnotowano, denary krzyżowe młodszych typów.

Jak widzimy na przykładzie kilku depozytów związanych z rejonem Lednicy frekwencja monet w nich zdeponowanych wykazuje daleko idące zbieżności z chronologią napływu monet odnotowaną dla pozostałych rejonów Polski, wskazując na kraje odgrywające dominującą rolę w zaopatrzeniu omawianego rejonu w srebro w różnych okresach.

W okresie 2 połowy X – 1 połowy XI w. w rejonie Lednicy widoczny jest znaczny udział monety arabskiej oraz napływ monet z mennic niemieckich (z dużym udziełem denarów Ottona i Adelheidy). Na uwagę zasługuje pojawienie się monety Mieszka II. Towarzyszyły im emisje czeskie i węgierskie wkraczające i w 2 połowę XI stulecia. Odnotowujemy też wówczas liczne denary krzyżowe.

Dzięki chronologii skarbów możemy stwierdzić, że omawiany teren stosunkowo wcześnie osiągnął stan ekonomicznej atrakcyjności dla kupców, co stało się już w 1 połowie X w. (depozyt Kłecko II), głównie jednak w 2 połowie tego stulecia oraz później (skarby na Ostrowie Lednickim, w Lednogórze, Kłecku I, Skrzetuszewie i Pobiedziskach).

Dalsze rozważania dotyczące zaplecza gospodarczego odnosić się będą do rolnictwa, hodowli oraz gospodarki leśnej należących we wczesnym średniowieczu do trzech podstawowych zajęć ludności z obszaru ziem polskich (por. H. Łowmiański 1953; W. Hensel 1987).

Wśród tych zajęć na Lednicy, na pierwszy plan wysuwa się rolnictwo. Duże znaczenie posiadała również hodowla zwierząt trafiających później również na teren grodu (konsumpcja), z kolei gospodarka leśna funkcjonowała w oddaleniu od wyspy ze względu na odlesienie jej otoczenia (K. Tobolski 1991).

Rolniczy charakter gospodarki koresponduje na Ostrowie Lednickim od strony źródłowej ze znaleziskami roślin uprawnych oraz narzędzi rolniczych. W materiałach Lednicy wyodrębniono dotąd 11 gatunków roślin uprawnych, 49 gatunków chwastów oraz wiele gatunków roślin wodnych, błotnych, leśnych i łąkowych oraz gatunki mchu liściastego (M. Polcyn 2000, 340, zestawienia; K. Tobolski 1991, 32 — zestawienie).

Jak wykazały analizy, w okresie funkcjonowania mostu poznańskiego znaczne obszary obsiewano prosem, żytem, uprawiano również len (M. Polcyn 1991, 92, 2000, zestawienie 3), którego wiązki wraz z konopiami znamy również z badań przyczółka mostu gnieźnieńskiego (badania 1987-1992). W tym czasie na lednickim podgrodziu porzucono też niewielkie naczynie mieszczące wewnątrz żyto (stanowiące 90% masy ziaren), proso, pszenicę i około 20 chwastów roślin okopowych i zbożowych (M. Polcyn 1994). Z warzyw spożywano kapustę oraz zbieraną z pól rzepę, z owoców zaś wiśnię/czereśnię, jabłka, gruszki oraz śliwy (M. Polcyn 2000, 347, tab. 3).

W 2 połowie X – 1 połowie XI w. przechowywano na grodzie (gromadzone w workach w magazynie przy palatium) pszenicę, jęczmień oraz groch (K. Żurowski 1953, 123). Roślinom zbożowym towarzyszyły, uchwytne w podwodnych warstwach jeziora, typowe chwasty pól, jak i gatunki zachwaszczające pola (komosa biała i rdest; M. Polcyn 1991, 92, ryc. 2 i 4, 2000, 341). Z okresem tym wiązać możemy bardzo wyraźny wzrost wskaźników działalności antropogenicznej.

Badania głównie podwodne dostarczyły szeregu narzędzi związanych z uprawą ziemi, zbiorem oraz przerobem zbóż. Stopień zaawansowania uprawy ziemi potwierdzają m. in. wydobyte z Jez. Lednickiego oraz jego brzegu 24 drewniane rylce radeł (ryc. 74/1-3; por. też W. Szulta 2000, 106).

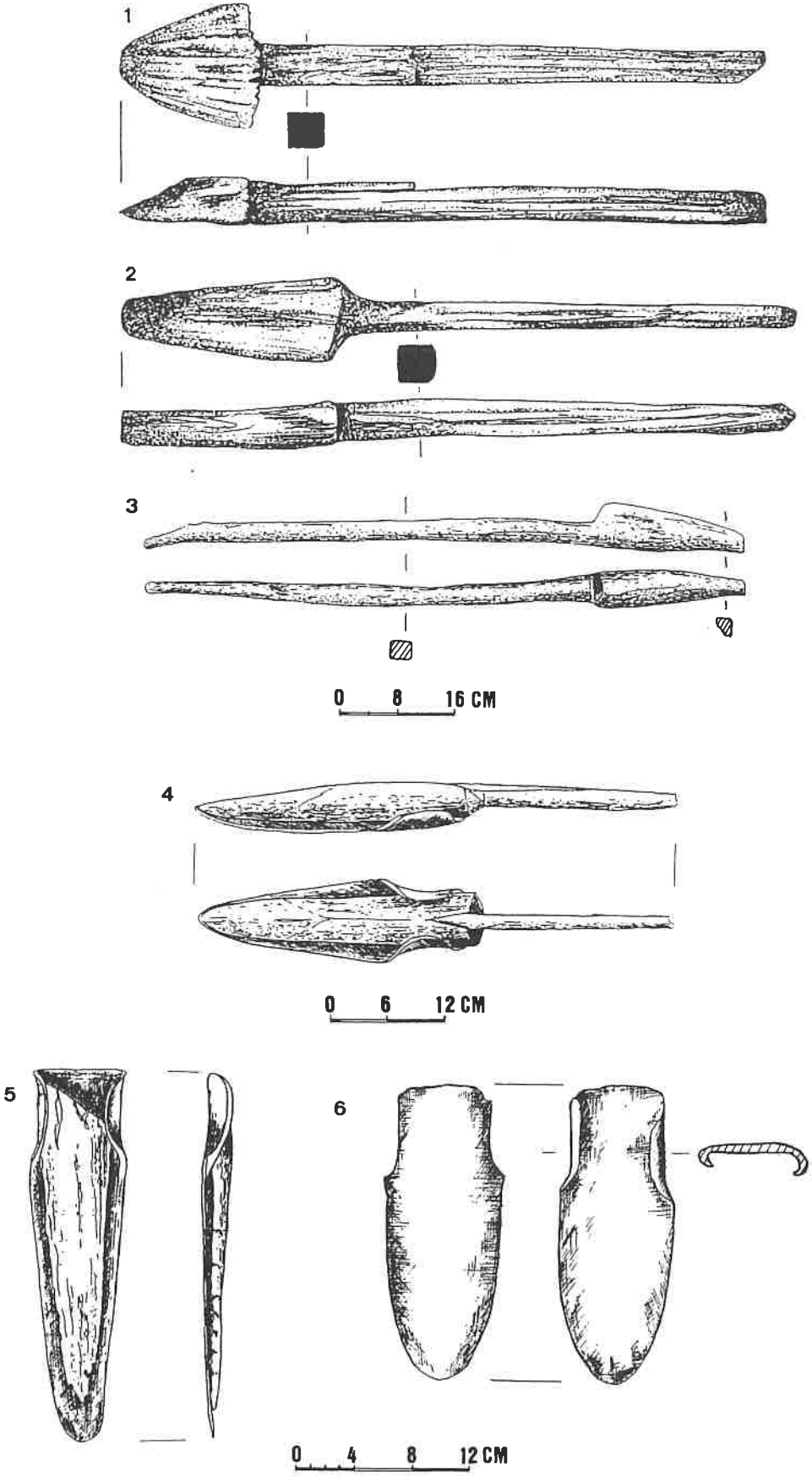

Ryc. 74. Ostrów Lednicki. Drewniane rylce radeł (1-3) oraz ich żelazne okucia (4-6)
Abb. 74. Ostrów Lednicki. Hakenpflugstichel aus Holz (1-3) und ihre eisernen Beschläge (4-6)

Rylce radeł, rylcowych lub krzywogrządzielowych, które tylko wzruszały skiby, a których 13 znaleziono na linii mostu gnieźnieńskiego, 5 przy jego przyczółku, kolejnych 5 przy dłuższym z mostów, ostatni wreszcie w jego sąsiedztwie, należą do znalezisk rzadko występujących na stanowiskach archeologicznych — nie znamy ich z żadnej poza Ostrowem Lednickim wczesnopiastowskiej rezydencji. Egzemplarze lednickie, których długość nie przekraczała 110 cm (średnio zaś wynosiła około 60 cm) posiadały część pracującą uformowaną w trójkątną lub prostą (szerszą nieco od ramienia) łopatkę; ramię kilku z nich zaopatrzone było w otwór do osadzenia w grządzieli (ramie radła).

Z rylcami współwystępowały żelazne okucia (ryc. 74/4-6) niekiedy osadzone na owych rylcach, jak w przypadku 3 okuć znalezionych w pasmie przebiegu mostu gnieźnieńskiego. Łącznie z Ostrowem Lednickim łączyć możemy 7 radlic, z których 6 reprezentuje typ tulejowaty, jedna to radlica łopatkowata. Długość tych symetrycznych, wysmukłych z reguły narzędzi, nie przekraczała 30 cm, zaś w przypadku łopatkowatej radlicy dochodziła do około 50 cm (radlice z mostu wschodniego zestawił ostatnio W. Szulta (2000, 106, nr 22-27).

Na Słowiańszczyźnie Północnej okucia radeł nie są tak częste (por. Z. Podwińska 1962, 260, ryc. 146a, 148a), zatem znaleziska lednickie świadczą o postępie w rozwoju techniki uprawy ziemi oraz o intensyfikacji uprawy na zapleczu grodu lednickiego, którą dokumentuje również znane z przyczółka mostu wschodniego, wykonane z klonu radło krzywogrządzielowe związane co prawda już z okresem 2 połowy XI – XII w. oraz fragment radła ramowego, ważne ze względu na wyjątkowość tych znalezisk (M. Łastowiecki 1993, 147; Z. Podwińska 1962, 109; T. Stępnik 1996, 282, tab. V; W. Szulta 2000, 105-106, tab. 7/4, 8/5).

W pracach polowych używano również motyk, których 2 egzemplarze pochodzą z mostu krótkiego (W. Szulta 2000, 106).

Do sprzętu zboża używano sierpów; spośród 35 egzemplarzy 11 pochodzi z badań zespołu grodowego, 6 wiąże się z mostem poznańskim, 3 z jego sąsiedztwem, na linii drugiego z mostów wystąpiło 16 sierpów, zaś przy jego przyczółku 4 dalsze (część tego zbioru opracował W. Szulta — 2000, 107, nr kat. 31-49). Sierpy lednickie wykonano, podobnie jak półkoski, z płaskich sztabek żelaza. Niektóre z sierpów posiadały ostrza ząbkowane, przy kilku z nich zachowały się w całości lub we fragmentach drewniane oprawy rękojeści niekiedy ze śladami nacięć, jak na rękojeści sierpa pochodzącego z mostu wschodniego (nr 3/92), czy też zdobionymi ornamentem plecionki (nr 14/92). Rękojeść jednego z sierpów (18/2000) połączono z trzpieniem drutem.

Analogiczne do form lednickich sierpy powszechnie występują w materiale archeologicznym, by wymienić egzemplarze znane np. z rezydencji poznańskiej (W. Hensel i in. 1959, 41), czy gnieźnieńskiej (K. Łukasiewicz 1939, 45-46) — obydwa zresztą o ostrzach ząbkowanych.

Prócz tych rozpowszechnionych form sierpów w materiale archeologicznym Ostrowa Lednickiego wyróżniają się rzadziej występujące w innych ośrodkach (np. w Gnieźnie), a będące w użyciu przez wojowników konnych, sierpy składane w kościanych i drewnianych rękojeściach. Spośród tych trzech sierpów wyróżnia się oprawny w misternie zdobioną kościaną okładzinę z poroża okaz znaleziony przy moście poznańskim (nr 17/86).

Obok koszenia trawy — do czego służyły składane sierpy — ścinano ją na paszę dla zwierząt głównie za pomocą półkosków. Ta grupa lednickich narzędzi to głównie znaleziska wodne — 2 okazy znaleziono w pasmie przebiegu mostu zachodniego, kolejne 2 poza linią tego mostu, dalszych 6 związanych jest z mostem wschodnim, 1 półkosek z przyczółkiem tegoż mostu, wreszcie kolejnych 5 z grodem i podgrodziem. Są wśród półkosków egzemplarze o ząbkowanych ostrzach (nr 255/63) oraz o zdobionej głowni, jak półkosek z wizerunkiem krzyża oraz z nakłuciami pod rowkiem przy grzbiecie (nr 49/85). W tej grupie narzędzi wyróżniają się 3 egzemplarze z zachowanymi drewnianymi rękojeściami, z których niewątpliwie wyjątkiem w skali Polski są 2 półkoski, w tym 1 z niemal całkowicie zachowaną około 72 cm długą oprawą (nr 49/92) oraz kolejny, którego drewnianą rękojeść opasano sznurkiem (nr 218/90; por. W. Szulta 2000, 1-7-108, nr kat. 50-53, tab. 11/10, 12/3, 12).

Do przetwórstwa zboża używano wykonanych z granitu, piaskowca oraz diorytu obrotowych żaren; 2 żarnowy pochodzą z mostu gnieźnieńskiego, dalsze 3 z przyczółka tegoż mostu, na kolejny natrafiono na grodzie. Żarna rotacyjne potwierdzją miejscową produkcję mąki — jej przygotowaniem trudnili się *molendinarii* (K. Buczek 1958). W Polsce żarna należą do częstych znalezisk występując zarówno w omawianych przeze mnie grodach, jak i poza nimi (A. Nasz 1950; J. Lodowski 1980, 135, przyp. 45).

Po przedstawionej szkicowo charakterystyce związanej z rolniczym potencjałem zaplecza Ostrowa Lednickiego zwrócić warto uwagę na hodowlę która na ziemiach polskich była ściśle związana z rolnictwem.

Rozwój gospodarki hodowlanej oparty był najpewniej na eksploatacji łąk nadjeziornych oraz łąkowych obszarów wokół niewielkich cieków otoczenia Jez. Lednickiego oraz doliny Małej Wełny. Duże znaczenie hodowli potwierdzać może istnienie osad służebnych typu hodowlanego, jak związane z Ostrowem Lednickim Owieczki. Duży klucz takich osad związany jest z ośrodkiem wiślickim (por. E. Dąbrowska 1965, 127-128), umiarkowana ich ilość występuje wokół innych grodów (S. Zajchowska 1953; W. Szafrański 1983; J. Mitkowski 1957; K. Modzelewski 1975, mapa).

Niestety prócz nikłych danych toponomastycznych oraz dobrych gleb (sprzyjających wegetacji łąkowej) korzystnych dla chowu, nie znajdujemy potwierdzenia hodowli w materiałach archeologicznych na zapleczu grodu lednickiego, brak bowiem poza pojedynczymi przypadkami wykopaliskowego jego rozpoznania.

Lukę tą wypełnia materiał paleozoologiczny lednickiego zespołu grodowego. Wraz z innymi zabytkami pochodzenia zwierzęcego, to właśnie on dokumentuje pogląd o znaczeniu hodowli w produkcji żywności na po-

trzeby grodu. Zespoły szczątków paleozoologicznych pochodzących z okresu od X do XIII w. wskazują na rozwiniętą hodowlę bydła, trzody chlewnej, owcy i kozy (D. Makowiecki 1999, 241-256, 2001).

Wśród oznaczonych kości zwierząt domowych najwięcej należy do świni (50,8%), o połowę mniej do bydła, zaś najmniej do owcy/kozy (14,5%). Kości gatunków ssaków dzikich stanowią ułamek procenta (por. D. Makowiecki 1990, 2001, 70, tab. 101). Udział zwierząt domowych największy jest około połowy X w., kiedy dochodzi do 87%, po czym nieznacznie spada, by znacznie później dojść do 93%.

W strukturze spożycia zauważamy, że główne znaczenie w konsumpcji mieszkańców lednickiego grodu miały zwierzęta domowe. Spośród nich najwięcej białka i tłuszczu dostarczała świnia, której udział w ogólnej masie spożywanego mięsa w 2 połowie X w. wynosił około 52 % i stopniowo wzrastał (D. Makowiecki 1992). Podobną tendencję w udziale trzody chlewnej dostrzegamy na podgrodziu, z kolei udział bydła wykazuje tu tendencję spadkową, co jest analogiczne do sytuacji grodu (D. Makowiecki, M. Sobociński 1991, tab. 10; D. Makowiecki 1999, 243, ryc. 4, 2001).

Większym wahaniom podlegał udział owcy/kozy, który w 2 połowie X w. jest dość wysoki (17,2%), odkąd maleje, wzrasta i znowu maleje, stabilizując się w XII w. (D. Makowiecki , M. Sobociński 1991, tab. 10; D. Makowiecki 2001, ryc. 24).

Generalnie przyjąć można, że zauważalny jest taki rozwój stada, który charakteryzuje się wysokim i stosunkowo stabilnym udziałem szczątków świni w fazach starszych oraz stabilnym, ale mniejszym udziałem bydła i małych przeżuwaczy. W fazach młodszych począwszy od 2 połowy XI w. następuje stopniowy spadek frekwencji kości świni, a wzrasta udział bydła i małych przeżuwaczy (D. Makowiecki 1990, tab. 3, ryc. 3). Odwrotną tendencję obserwujemy przy mięsie wołowym, którego udział z 42,1% w 2 połowie X w. stopniowo maleje do 35,1% w 2 połowie XI w. Z kolei udział mięsa małych przeżuwaczy jest stabilny i waha się w granicach od 6 do 9,5 % (D. Makowiecki 1992).

Dysponujemy również danymi dotyczącymi struktury wiekowej ubijanego stada np. świni, czy bydła (D. Makowiecki 1992, tab. 2, 4, 2001, 35-37, 75-83 i ryc. 26-30) wskazującymi na stosowanie świadomych zabiegów selekcyjnych w stadzie. Na gród dostarczano w przewadze młode (np. 4-6 miesięczne) prosięta, zaś pierwszy ubój bydła dokonywano między 15 a 18 miesiącem życia; ceniono również walory smakowe młodej baraniny. W strukturze wiekowej ubijanego stada dominują wyrośnięte i dojrzałe osobniki płci męskiej między 3,5 a 5 rokiem życia.

Zauważalna jest także tendencja wyrażająca się w zróżnicowaniu masy mięsnej zwierząt konsumpcyjnych grodu i podgrodzia, mianowicie na grodzie występują pochodzące z najbardziej mięsnych części zwierząt „szlachetne" półtusze celowo już przygotowane do spożycia, zaś na podgrodziu tendencji tej nie zauważamy. Wyniki badań nad rozkładem tuszy zwierzęcej doprowadziły do wniosku, że zarówno ubój zwierząt jak i rozdział tusz odbywał się poza grodem (D. Makowiecki 1992, 9, 2001, 91).

W dwóch odmianach występuje na Ostrowie Lednickim koń (*equus Przewalski*, *equus caballus*), którego udział wynosi 0,5% szczątków zwierząt domowych. Obok znaczenia militarnego posiadał on również znaczenie konsumpcyjne o czym świadczyć mogą czaszki ubijanych koni (D. Makowiecki, M. Sobociński 1991; D. Makowiecki 1997).

Zwierzęta, które trafiały do grodu pochodziły zarówno z danin ludności, jak i ze stad hodowanych w służebnych wsiach. Na terenie państwa piastowskiego zachowały się 62 nazwy służebne związane z hodowlą, w tym ze strzeżeniem stad koni 29 nazw (Kobylniki, Konary), bydła 18 nazw (Karmniki?, Oborniki, Skotniki), świń 13 nazw (Świniary) oraz owiec — 3 nazwy (Owczary, Owieczki ?).

Porządek w hodowanych stadach utrzymywały psy używane również i do polowań. Na Ostrowie Lednickim kości psów stanowią 0,2% materiału archeologicznego. Incydentalnie występuje również kot (od XI w.), co być może związane jest z ówczesnym rozprzestrzenieniem się tego gatunku w Europie (D. Makowiecki 1992; S. Możdzioch 1990, 102).

Spośród ptactwa spożywano najczęściej drób, o czym świadczą znaleziska kości kury (69,1% spośród przebadanych ptaków), dalej gęsi (11,8%) oraz kaczki (1,2%). Na uwagę zasługują kości gołębi (1,7%) trzymanych być może dla księcia (por. D. Makowiecki 1999, 250, ryc. 10, 2001, 89, tab. 116; J. Ptaszyk — mpis). Sporadycznie występuje w tej serii także ptactwo dzikie związane z łowiectwem, jak cietrzew i dzika kaczka. Jego dostarczaniem trudnili się ptasznicy (*aucupes* znani m. in. ze źródeł śląskich, KDSl, t. 1, nr 104, r. 1204).

Rodzajem łowiectwa było rybołówstwo, które oprócz znalezisk kości rybich poświadczone jest na Ostrowie Lednickim znaleziskami wielozębnych ościeni (2 egz.), haczykami do wędek (16 egz.) oraz pławikami i ciężarkami do sieci. Związane z nim były również łodzie dłubanki (J. Górecki 1985) oraz wiosło. Z ramienia księcia odłowem ryb trudniła się ludność służebna (*piscatores*), osadzona we wsi Rybitwy. Zapotrzebowaniu na ryby sprzyjało obok zaspokojenia gustów księcia również przyjęcie chrześcijaństwa i jego postnych praktyk.

Skład gatunkowy ryb odławianych w Jez. Lednickim i okolicznych zbiornikach nie podlegał we wczesnym średniowieczu większym zmianom — zarówno w warstwach pochodzących ze starszych faz, jak i w fazach młodszych tego okresu spotykamy niemal te same gatunki ryb. Na stół książęcy trafiały zatem jesiotry (dominujące w ogólnej masie odlawianych ryb), szczupaki, sumy, liny, leszcze, okonie, bolenie i certy. Waga odławianych ryb wahała się w granicach 5 – 6 kg (szczupaki, leszcze, liny), największe z nich dochodziły do wagi od 50 do 180 kg w przypadku jesiotrów (których pojedyńcze egzemplarze mogły osiągać wagę nawet 370 kg (!); (por. M. Iwaszkiewicz 1990; D. Makowiecki 1999, 250, ryc. 11, 2001, 30, 40, 60, 2001, 89, tab. 117).

Pozostaje nam do omówienia ostatnie z zagadnień wiążących się z gospodarką Lednicy, tj. eksploatacja lasu na potrzeby grodu, do którego uzyskano ostatnio sporo danych, dzięki wynikom badań K. Tobolskiego, M. Krąpca, M. Polcyna oraz T. Stępnika.

Rejon Ostrowa Lednickiego należał we wczesnym średniowieczu do obszarów znacznie odlesionych, co determinowało nikły udział zwierząt dzikich w zaopatrywaniu mieszkańców grodu w mięso. Spośród oznaczonych gatunków tych ssaków spotykamy zarówno zwierzęta większe np. tura, łosia, dzika, jelenia i sarnę jak i drobne (bóbr, zając, wydra; D. Makowiecki 1999, 2001, tab. 63).

Wykonywanie wielu funkcji związanych z łowiectwem przypadało ludności służebnej, jednak toponimy związane z tymi kategoriami służby są w okolicy Lednicy bardzo nikłe (Sokolniki, Psary — te ostatnie związane raczej z Gieczem). Brak w rejonie Lednicy nazw związanych z lasem, a zatem nieobecność ich już w pamięci wczesnośredniowiecznych mieszkańców tego obszaru potwierdza stosunkowo wczesne jego wytrzebienie (co zgodne jest z wynikami badań paleośrodowiska, por. K. Tobolski 1991).

Duży karczunek lasów na dalekim zapleczu Ostrowa Lednickiego potwierdzić może istnienie fortyfikacji zbudowanej w znacznej części z drewna, zabudowa drewniana zespołu grodowego, dalej cały system inżynieryjnej zabudowy wyspy (drogi, przyczółki mostowe i mosty), który jak wykazują badania analogicznych urządzeń na Słowiańszczyźnie podlegał częstym naprawom.

Lista gatunkowa drewna użytkowego do budowy wymienionych elementów zespołu grodowego przedstawia się następująco: wał południowy oraz zachodni wznoszono głównie z dębiny przy dużym udziale topoli i mniejszym wierzby (M. Krąpiec 1998a, mpis), most wschodni oraz jego przyczółek z dębiny i wiązu (przy niewielkim udziale procentowym olchy, brzozy i sosny; M. Krąpiec 1992, 1992a, 1993; M. Krąpiec, T. Ważny 1994).

Dębiny, jesionu, sosny, klonu i wiązu używano do oprawy narzędzi, broni i wyrobu przedmiotów codziennego użytku (czerpaków, miseczek, talerzy i wiader; por. T. Stępnik 1996). Drewno służyło również celom energetycznym (jako paliwo w wielu procesach produkcyjnych).

Roli lasu w związku z wielkością hodowanych stad nie sposób nie doceniać, bowiem to las obok łąk dostarczał paszy na zimę. Jeszcze w średniowiecznych kronikach spotykamy określenia *silva glandiferae* oznaczające lasy z bukwią i żołędzią dla świń oraz *silva vulgares pascuae* — lasy pastwiskowe zwykłe (por. W. Dzieduszycki 1993, 120). W lesie zbierano liście i pędy drzew, które cięto i suszono — można tutaj dodać, że dla wyżywienia krowy ważącej 150 kg potrzeba było około 1 tony wiązek liści, zaś dla świni około 3,5 hektolitra żołędzi lub 2 razy tyle bukwi (K. Modzelewski 1987, 170).

Eksploatację lasu potwierdzają również wyniki analiz szczątków makroskopowych z podwodnych warstw Jez. Lednickiego, które dostarczyły znalezisk borówki, jeżyny, maliny oraz poziomki i orzechów laskowych, czarnego bzu, śliwy tarniny, czy wreszcie owocków chmielu (M. Polcyn 1991, 92, 2000, 348).

Sumując należy stwierdzić, że w rejonie Lednicy zaplecze gospodarcze funkcjonowało w oparciu o 3 główne segmenty: 1. gospodarkę rolną, 2. hodowlę i 3. różnego rodzaju służby. Warunkami rozwoju rolnictwa były dobre gleby, odpowiedni potencjał ludnościowy oraz zespół niezbędnych narzędzi. Jego udział w gospodarce Lednicy jest, jak sądzę, dostatecznie udokumentowany.

Duży był również udział w gospodarce hodowli, której domeną były najpewniej łąki niewielkich cieków tego obszaru. Nie sposób nie dostrzegać również znaczenia eksploatacji lasu na dalszym zapleczu rezydencji, którego pozostałością jest kompleks leśny na południowy-wschód od Lednicy (lasy czerniejewskie), czy też bliższy jezioru las zakrzewski.

Ważny element zaplecza gospodarczego Lednicy stanowili różnego rodzaju służebnicy zatrudnieni do obsługi grodu, wykonujący prace zarówno w drewnie (por. Bednary, Sanniki, Woźniki), zaspakajający elitarne gusta księcia, jak złotnicy czy też produkujący najróżniejsze narzędzia (miejscowość Kowalskie), bądź pełniący funkcje w związku z zaopatrzeniem książęcego stołu (rybacy) lub rozrywką księcia (sokolnicy).

Rozważając kwestie dotyczące chronologii powstawania nazw służebnych wokół Lednicy przypuszczać można, że mamy tutaj do czynienia raczej z jednym okresem ich tworzenia, związanym z powstaniem grodu na wyspie oraz z formowaniem się organizacji państwa.

Osobne miejsce w organizacji zaplecza wyspowego grodu lednickiego przypadać mogło ludności jenieckiej i przesiedlonej, której udział w „skokowym wzroście" dynamiki zasiedlenia tego obszaru był, obok rozwoju miejscowej populacji, znaczący. Genezę udziału tej ludności w systemie gospodarczym Lednicy należy wiązać z realizacją polityki władcy kolonizującego centrum państwa.

Kolonizację rejonu Lednicy obok świadectw toponomastycznych dobrze ilustrują źródła archeologiczne — cmentarzysko wczesnośredniowieczne znamy z Pomarzanowic (Z. Rajewski 1937-39, 37), zaś w położonej nieopodal rozpatrywanego obszaru Puszczy Zielonce odkryto mające nawiązania północne lub północno-zachodnie groby w kamiennych obudowach (por. Cz. Strzyżewski 1990).

Obecność obcoplemiennej ludności na omawianym obszarze zdają się potwierdzać odkryte w odległości 6 km od Lednicy groby wojowników skandynawskich (M. Kara 1993). Pośrednią przesłanką wskazującą na zasiedlenie miejscowości z nazwą obcoplemienną grupami takiej ludności w okresie od połowy X do połowy XI w. (i później, aż po 1350 r.) są obok cmentarzy także rozlokowane w ich bliższym lub dalszym sąsiedztwie osady z tego okresu, jak Pomarzanowice stanowisko 5 czy Łubowo stanowisko 24, 26, 27, 31 i 40.

B. Pozostałe grody a osady służebne i jenieckie

Przedstawiony wyżej charakter zaplecza gospodarczego Ostrowa Lednickiego wraz z jego uwarunkowakowaniami uzupełnić warto krótką charakterystyką gospodar-

czej sfery innych siedzib władcy. W rozważaniach skupię się głównie na dominującym w tej sferze, jak mi się wydaje, kluczu osad służebnych (oraz dopełniających go osadach jenieckich i ludności przesiedlonej) pozostających w ścisłym związku z siedzibami władcy.

Najważniejsze grody (z relikatami architektury pałacowej i sakralnej) w centrum państwa oraz w głównych jego dzielnicach możnaby utożsamiać z rozrzuconymi po kraju wspomnianymi przez Galla w pierwszej księdze jego kroniki (I, 12), doskonale zagospodarowanymi „stacjami" Chrobrego, otaczanymi właśnie wieńcem specjalistycznych osad służebnych, w których służby (*officiales*, *ministeriales*, *famuli curiae regis competentes*) zatrudniane były na potrzeby princepsa.

Obficie do dzisiaj zachowane w sąsiedztwie owych grodów źródła toponomastyczne dostarczają nam materiału związanego z omawianymi osadami. Z dokumentów Bolesława Wstydliwego z lat 1272, 1274 i 1279 dowiadujemy się, że służebni koniarze i komornicy (określani jako *homines ducis castellani et castri cracouniensis officiis deputali*) chodzili na służbę do grodu krakowskiego z Goszczy, Trątnowic i Wierzbna odległych od Krakowa odpowiednio o 17, 22 i 24 km w linii prostej (KKK I nr 78, 81, K. Modzelewski 1975, 28) — wynika stąd, że obsługiwać oni mogli z powodzeniem ośrodek oddalony od ich siedzib o dzień drogi (co w ówczesych warunkach komunikacyjnych dawało wydedukowaną przez Buczka maksymalną odległość 30 km).

Analiza zasiedlenia terenów wokół wykształcającego się centrum późniejszego grodu poznańskiego, dobrze pokazuje przemiany jakie zachodziły w procesie formowania się tego centrum. W czasach plemiennych (VI – początek X w.) osadnictwo nie było zbyt zagęszczone i koncentrowało się wzdłuż Warty (również i na wyspie Tumskiej — osiedle z IX/X w.) i jej dopływami, z reguły jednak w pewnej odległości od tej rzeki.

Wraz z 2 połową X i początkami XI w. nastąpiły widoczne zmiany zasiedlenia na zapleczu Poznania — powstaje gród na Ostrowie Tumskim oraz zagęszcza się niemal dwukrotnie sieć osad w jego otoczeniu. Osady te wiążą się bardzo wyraźnie z systemem wodnym Warty i spływających do niej cieków oraz z jeziorami (Z. Kurnatowska 1992, 79-82, ryc. 3, 5; 1995, 136, ryc. 2, 3). Jak można więc przyjąć, początki organizacji gospodarczej państwa wokół Poznania są w części związane z intensywnym osadnictwem stanowiącym bazę, z której wyodrębniono różne kategorie służebników.

Zdaniem K. Modzelewskiego (1975) „stołeczny" gród w Poznaniu otoczony został w promieniu 30 km znaczną liczbą wsi, których mieszkańcy reprezentowali wszystkie rodzaje służb jakie wydzielił K. Buczek (1959). W świetle przytoczonej uprzednio wzmianki źródłowej, z której wydedukować możemy odległości osad służebnych od grodu, domniemywać wolno, że leżące na wschód od Poznania osady jak Sokolniki (2 wsie), Sanniki, Złotniki, Rybitwy i Łagiewniki związane być mogły również z Gnieznem oraz z Ostrowem Lednickim, który obsługiwać mogli nadto służebnicy z takich podpoznańskich osad jak Szewce i Komorniki. Wreszcie służby osiadłe w wymienionych wyżej wsiach na wschód od Poznania, a nadto w Mącznikach, Żernikach, Szczytnikach i Świątnikach zaspakajać mogły równie dobrze potrzeby grodu w Gieczu.

W powiązaniu z grodem w Gnieźnie G. Mikołajczyk wymienia 28 wsi służebnych, z których część odnotowana została w źródłach bardzo wcześnie (1139 r. — Rybitwy, 1136 r. — Strzelce), inne zaś nieco później (do połowy XIV w. włącznie; 1972, 57, przyp. 103 i ryc. 1). W ujęciu K. Modzelewskiego z Gnieznem wiążą się 22 osady służebne, wśród których dominują wsie z ludnością przeznaczoną do służby dworskiej (Łagiewniki — 2 miejscowości, Żerniki — 2 miejscowości, Piekary, Mączniki, Podstolice), łowieckiej (Psary, Sokolniki — 3 miejscowości), przemysłowej (Sanniki, Woźniki, Szczytniki — 2 miejscowości, Złotniki — 2 miejscowości) i hodowlanej (Świniary). Zaopatrzenie dopełniali dostarczający ryb i wina (Rybitwy, Winiary). Zwraca uwagę wyraźne zgrupowanie wsi służebnych na północ od Gniezna (Winiary, Mączniki, Świątniki, Sokolniki, Świniary), których mieszkańcy związani byli wyłącznie, tak mi się przynajmniej wydaje, z ośrodkiem gnieźnieńskim.

Ów system funkcjonował również w powiązaniu z ośrodkiem w Gieczu, z którego obsługą związane były najpewniej służby zamieszkałe na południowy-wschód od grodu, w Skotnikach, Sokolnikach, Łagiewnikach i Cieślach (K. Modzelewski 1975, mapa). Pozostałe wsie służebne, których wyraźne zgrupowanie dostrzegamy na wschód od Giecza (w maksymalnej odległości 8 km od grodu) to Żerniki, Psary i Podstolice oraz wsie występujące w dużym zagęszczeniu na północ i zachód od rezydencji. Ludność w nich osadzona obsługiwać mogła zarówno Giecz, jak i grody w Poznaniu, Gnieźnie oraz wyspową siedzibę lednicką.

Podobnie, jak grody wielkopolskie, również ośrodki małopolskie stanowiły jądra terytoriów, które uznać możemy za pewne całości gospodarcze produkujące na rzecz monarchy oraz dworu.

Lista osad służebnych związanych z akropolową rezydencją wawelską nie ma jednoznacznego charakteru. E. Dąbrowska na terenie dawnego powiatu krakowskiego stwierdza istnienie 11 takich osad, tj. Kobierniki, Kobylany, Kościelniki, Korabniki, Piekary, Rudniki (dziś już nie istniejących), Rybitwy (2 razy), Skotniki i Łagiewniki. Spośród tych osad źródła sprzed 1300 r. poświadczają 4 (E. Dąbrowska 1962, 110). Podobną sytuację obserwujemy na ziemi wiślickiej, gdzie poświadczonych jest 50% osad. Bardziej zagęszczony obraz wsi służebnych wokół Krakowa przedstawił J. Mitkowski (1957), którego lista obejmowała 20 osad, prócz wymienionych w jego zestawieniu występują Dębniki, Bobrowniki, Bielawy, Psary, Wołowice, Konary, Kuchary, Listki, Nielepice — Zduny, Szczytniki, Śledziejowice, Woźniki, Złotniki i Smardzowice. Równie gęsty zespół tych osad pokazuje mapa Modzelewskiego (1975 — 19 wsi służebnych, z których najdalsze oddalone są od Krakowa o 30 km).

Zbliżoną sytuację obserwujemy również i w odniesieniu do innych z małopolskich ośrodków np. wiślickiego otoczonego koncentrycznie wieńcem osad o toponimach

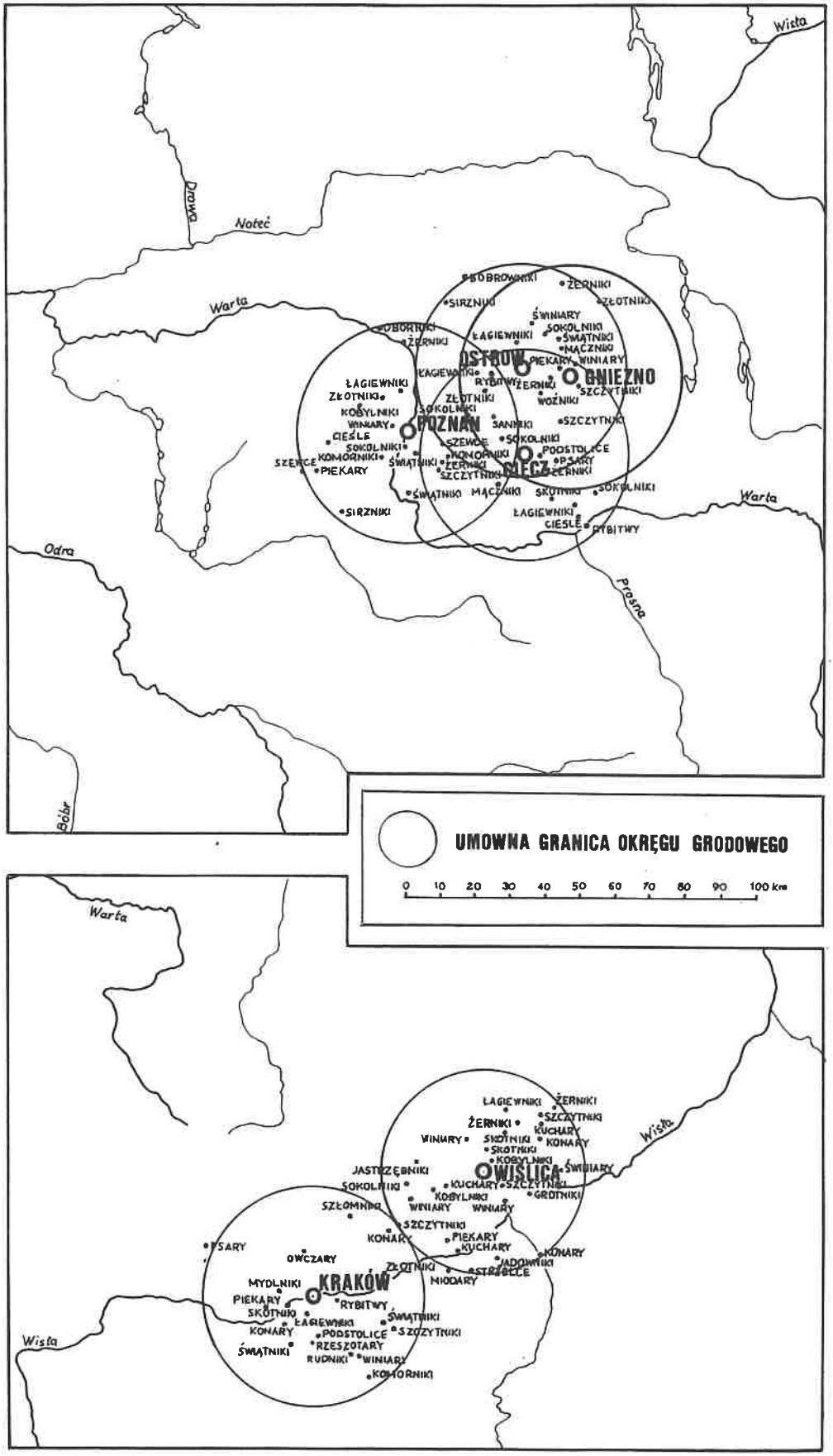

Ryc. 75. Osady służebne grodów — rezydencji pierwszych Piastów (wg K. Modzelewskiego, z uzupełnieniami autora)
Abb. 75. Dienstsiedlungen bei den Burgen — Residenzen der ersten Piasten (nach K. Modzelewski, mit Ergänzungen des Verfassers)

służebnych. Z. Budkowa (1963, 198) wyróżnia 10 takich osad, o 17 osadach mówi E. Dąbrowska (1965, 97 i mapa), zaś K. Modzelewski ową listę znacznie poszerza, bowiem liczba osad dochodzi u niego do 26, wśród których dominują osady związane ze służbą dworską (Kuchary — 3 miejscowości, Piekary, Łagiewniki i Żerniki) i hodowlaną (Skotniki — 2 miejscowości, Świniary, Kobylniki — 2 miejscowości, Konary — 2 miejscowości), poza którymi występują związane ze służbą łowiecką osady typu Strzelce, Sokolniki, Jastrzębniki, czy przemysłową, jak Szczytniki (3 miejscowości), Grotniki oraz Winiary (3 miejscowości). Prócz nich poświadczone są rzadkie Jadowniki (zatruwacze strzał).

Linia Wisły i Sanu na południu i wschodzie Polski wyznacza w zasadzie rubież, poza którą osady służebne występują niezwykle rzadko. Wiązać się to może, jak się przynajmniej wydaje, z podnoszonymi przez T. Lalika zmianami w toponomastyce terenów kresowych (T. Lalik 1968, 165). Dalej na Rusi moskiewskiej i Litwie osady służebne reprezentowane są znowu masowo (K. Buczek 1968, 160).

W świetle konstatacji o zmianach toponimów tego obszaru zrozumiałe staje się, dlaczego nie obserwujemy klucza służebnych osad wokół kresowej przemyskiej siedziby władcy. Ich brak tłumaczy również nie ugruntowany do końca na tych ziemiach charakter włości książęcych i organizacji grodowej oraz zmiany na granicach państwa.

Systemowi eksploatacji ludności przez aparat państwowy podlegała również ludność jeniecka i obcoplemienna. Rozmieszczenie osad tej ludności wykazuje łączność z większymi centrami administracyjnymi. Skupiają się one głównie w Wielkopolsce, na Kujawach, zaś wzdłuż linii Wisły tworzą zgrupowanie małopolskie. Ze 170 nazw miejscowych H. Modrzewska 60 uznaje za ślad obcoetnicznego, zaś 16 za innoplemiennego osadnictwa (1984, 56). Liczba ta nie obejmuje śladów toponomastycznych w pasach nadgranicznych z uwagi na przesuwanie się granic etnicznych.

Z centrum wielkopolskim — ściślej z ośrodkiem poznańskim — powiązać możemy następujące osady: Gołęcin, Gołęczewo, Sarbia, Sarbinowo, Wągrowiec, z Gnieznem zaś Gołaźnię i Płowce, z kolei z centrum gieckim takie nazwy jak: Płowce/Pławce, Ruszca/Rujsce, Węgierskie i Węgierki/Wengierki. Za specyficzną „grupę osadniczą" uznać możemy drużynę skandynawskich żołnierzy stacjonujących na zapleczu grodu poznańskiego, których nekropolę znamy z Lubonia (M. Kara 1993).

Wyraźna jest również rola centrum małopolskiego, gęsto zasiedlonego ludnością obcoetniczną lub jeniecką. Z terytorium macierzystym grodu wawelskiego łączą się takie osady jak: Prusy (obecnie w granicach Krakowa), Ruszca (część Krakowa), a być może i Przemęczany oraz Szarbie, Węgrzce i Węgrzce Wielkie z Wiślicą Piczeniegi/Pieczonogi, Prusy, Szarbków, Szarbię, Kije, Kijany oraz Morawiany, z kolei gród przemyski pozbawiony jest omawianych osad, co jak sądzę, wytłumaczyć można jego nadgranicznym położeniem i mało stabilną sytuacją ziemi przemyskiej.

Podsumowując problem osad służebnych i jenieckich (oraz osad z ludnością przesiedloną) można stwierdzić ich związek z siedzibami władcy, a zarazem z centrami administracyjnymi państwa. Wśród tych osad dominuje centrum wielkopolskie i małopolskie. Mieszkańcy ich reprezentują wszystkie rodzaje służb związanych z aprowizacją rezydencji oraz służących zaspokojeniu elitarnych potrzeb princepsa. Specyficzną grupę związaną z siedzibami władcy tworzą najemni żołnierze skandynawscy, czy też inni obcoetniczni zbrojni, używani do ochrony tych siedzib, panującego oraz podczas wypraw wojennych.

VII. Analiza wybranych kategorii zabytków ruchomych

A. Lednica

Osobne miejsce w analizie różnorodnych aspektów związanych z grodem lednickim przypaść musi archeologicznym korelatom kultury — tzn. źródłom ruchomym. W tej grupie źródeł wydzieliłem 3 kategorie zabytków, poprzez które spojrzeć warto na wyspową siedzibę władcy. Są to następujące rodzaje źródeł: 1. związane z kultem chrześcijańskim, tzw. sakralia, 2. przedmioty luksusowe oraz 3. militaria.

Mają one w wielu wypadkach szczególny walor źródłoznawczy (np. militaria, monety), jak i reprezentują wielokroć wysokie wartości estetyczne, stanowiąc przejaw ówczesnej sztuki (np. sakralia, wyroby srebrne). W tym nurcie dostrzegać należy i samą architekturę kamienną (co prawda reprezentującą już inny rodzaj źródła — tzw. nieruchomego) zawierającą owe treści estetyczne, zatem noszącą również znamiona sztuki. Omówiłem ją już wcześniej.

Dostępne dzięki archeologii źródła prócz wymienionych walorów źródłoznawczych i estetycznych, są także niezmiernie interesujące ze względu na różnorodność, jak i liczebność.

1. Przedmioty związane z kultem chrześcijańskim

Do grupy zabytków związanych z kultem chrześcijańskim zaliczyć można następujące przedmioty: 1. okucie liturgicznej księgi (2 egz.), 2. fragmenty kościanych okładzin skrzyneczki relikwiarzowej, 3. krzyżyk brązowy oraz najciekawsze bodaj wśród nich: 4. pektorał i 5. grzebień. Zabytki te wykraczają znaczeniem poza Ostrów Lednicki. Ich wymiar jest na tyle ważny, iż rozpatrzyć je warto w nieco szerszym kontekście.

Omawiany zespół zabytków reprezentuje urozmaicony jakościowo zbiór o wyjątkowych walorach estetycznych. Z tego względu możemy widzieć w nim również dzieła ówczesnej sztuki wiążącej się ze sferą życia duchowego ich użytkowników.

Sztuka ta, dla której charakterystyczne jest przemieszanie różnych wpływów, w której dziedzictwo karolińskie i ottońskie (L. Kalinowski 1980) oraz oddziaływania północnowłoskie są czytelne, zaś za źródło rozwiązań technicznych, formalnych i ikonograficznych uznawane jest prócz cywilizacji Zachodu (G. Henderson 1987, 17) w głównej mierze Bizancjum (H.W. Haussig 1969), a dla której nie bez znaczenia pozostawały również wpływy płynące ze świata arabskiego (T.J. Arne 1914; G. Marçais 1979) nałożyła się na szerzące się w I monarchii piastowskiej chrześcijaństwo.

Z tym nurtem ekspandującej nowej wiary łączą się więc pozostające w sferze owych wpływów zabytki lednickie omawianej grupy. Otwierające listę sakraliów ozdobne okucie (ryc. 76/1) stanowiło najpewniej zapinkę (klamrę) służącą pierwotnie do zamykania liturgicznej księgi, do której przymocowane było 2 nitami. Okucie wykonane z pozłacanej blachy brązowej jest długie na 9,2 cm, szerokie na 2,2 cm, zaś jego grubość dochodzi do 0,25 cm. Mniej więcej w środkowej jego części przymocowane jest pod kątem uszko o ramionach nierównej długości wynoszącej 0,85 i 1 cm. Dwa masywne nity (długie na 0,6 i 0,7 cm) tkwią nieco poniżej krawędzi krótszych boków zapinki i pozostają niewidoczne z jej wierzchniej strony. Na jednym z nitów zachował się fragment skóry pochodzącej z okładki księgi, do której umocowana była zapinka (A. Nowak 1966, 2 — niepublikowany mpis).

Ten w dobrym stanie zachowania przedmiot zwraca uwagę znakomitym sposobem opracowania, którego kompozycyjny motyw ujęty jest w ramę wykonaną przy krawędzi okucia. Bogata jest ornamentacja zapinki. Artysta pokrył całą przestrzeń misternie wyrytym wielolistnym motywem roślinnym swobodnie płynącej (a zarazem i kompozycyjnie zaplanowanej) wici.

Falująca wić roślinna (motyw o antycznej genezie) rozprzestrzeniła się pełniej w sztuce chrześcijańskiej najpierw na Wschodzie — w Syrii i Egipcie, następnie w Bizancjum i na Zachodzie Europy (L. Kalinowski 1989, 292 i przyp. 202-203). Motywy roślinnej wici są częste w sztuce koptyjskiej (S.J. Pierre du Bourguet 1991, ryc. 86, 96, 99, 126 i 134), zaś w VII w. falującą wić roślinną przejmują Arabowie, przekształcając ją w typowy dla sztuki islamu ornament palmetowy zwany arabeską (E. Kűhnel 1949).

Na Zachodzie przetrwała ona w dużej mierze dzięki Bizancjum w sztuce wczesnego średniowiecza, karolińskiej i ottońskiej. Wicią roślinną dekorowano krzyże jakie znamy z Brytanii, liczne wyroby z kości słoniowej jak np. plakietka ze zbiorów Watykanu datowana na IX – X w. (L. Kalinowski 1989, 293, przyp. 222), czy pochodzący z początku X w. z warsztatów północnowłoskich (styl lon-

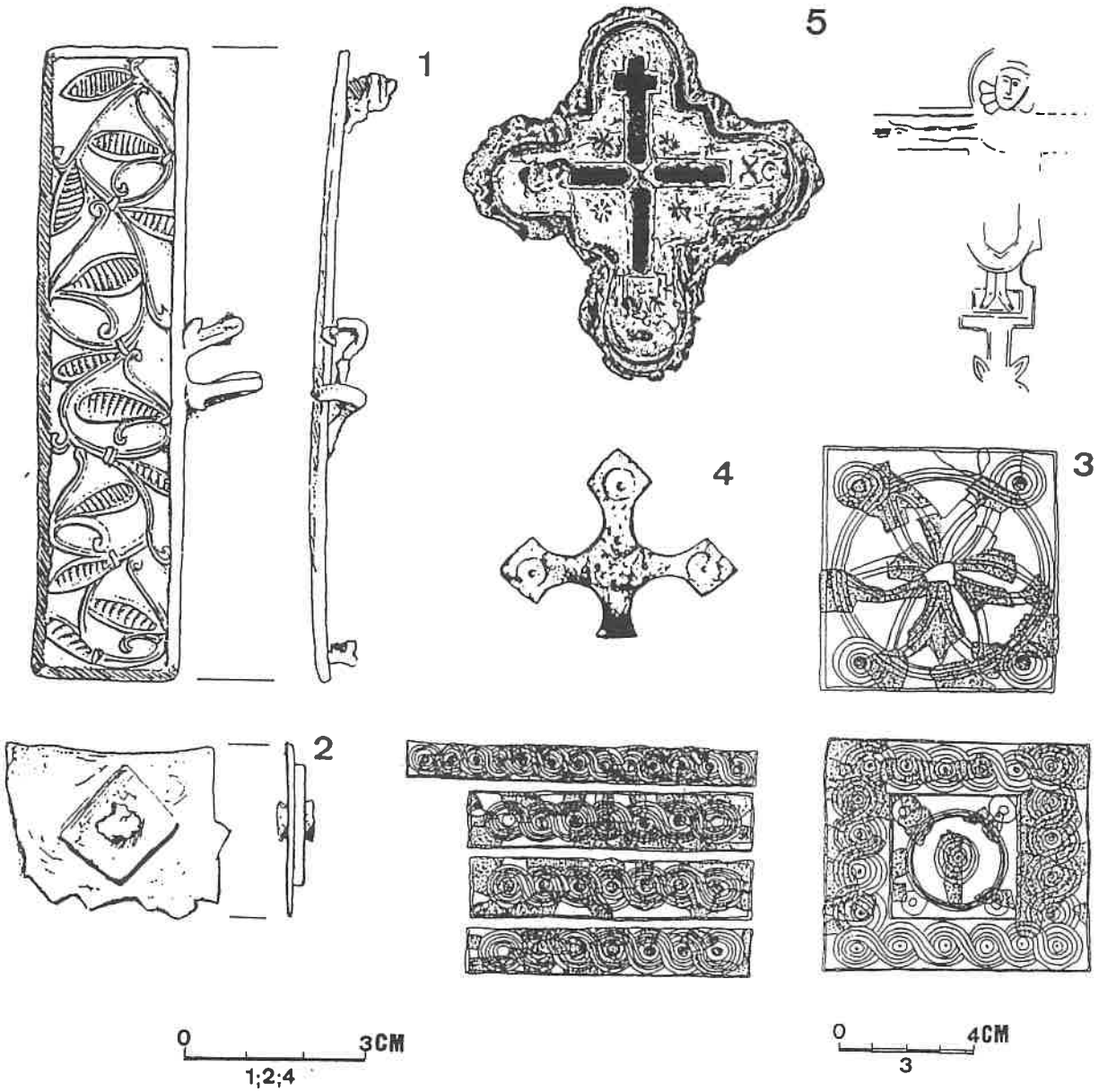

Ryc. 76. Ostrów Lednicki. Zespół tzw. sakraliów. 1. Zapinka księgi (pozłacana blacha brązowa, nr 151/66), 2. Fragment brązowej okładziny księgi? (nr 150/66), 3. Kościana oprawa skrzynki relikwiarzowej (nr 256-257/63), 4. Krzyżyk brązowy (nr 457/63), 5. Pektorał z pozłacanej blachy brązowej z odciskiem Chrystusa na skórzanej oprawie (nr 301/62; 1:1)
Abb. 76. Ostrów Lednicki. Komplex der so gen. Sakralien. 1 — Buchfibel (vergoldetes Bronzeblech, Nr. 151/66), 2 — Fragment eines Buchbelags aus Bronze (?, Nr. 150/66), 3 — Knochenbeschlag eines Reliquienkästchens (Nr. 256-257/63). 4. bronzenes Kreuz (Nr. 457/63), 5. Pektorale aus vergoldetem Bronzeblech mit Christusabdruck auf dem Futteral (Nr. 301/62; 1:1)

gobardzki) skrzynkowy relikwiarz z Salzburga (E. Soroka 1994, 141, ryc. 16).

Dekorację roślinną odnajdujemy również na głowicach tynieckich kolumn (z około 1100 r., por. L. Kalinowski 1989, 91, 116 i ryc. 10). Równie często obecna jest ona w licznych wczesnośredniowiecznych księgach np. w Sakramentarzu z Marmoutier z około 850 r. (G. Henderson 1987, ryc. 71), ewangeliarzu Ellingera z Bawarii (połowa XI w., Das Reich 1992, 471), wyrobach złotniczych (Das Reich 1992, 280), czy też tworzy ona bordiurę wielkich kompozycji, jak np. na słynnych Drzwiach Gnieźnieńskich (L. Kalinowski 1959).

Wracając zatem do kompozycji zapinki lednickiej stwierdzić można, iż motyw ten przypomina wschodnie kwiatony (zbliżone do wzorów muzułmańskich), które są wszak powszechne i na łacińskim Zachodzie. Bogata dekoracja czerpie najprawdopodobniej, jak sądzę, wzory z kręgu zachodniego. Wzór okucia jest lekko wypukło wypracowany — wychodzi z płaskiej przestrzeni, po której sunie wić. Odnosimy wrażenie ruchu obecnego w stylistyce zdobniczej zapinki, wykonanej najpewniej przez artystę wysokiej klasy.

Lednicka zapinka księgi nie ma w materiale archeologicznym wczesnopiastowskiej Polski ścisłej analogii.

Sądzę, iż w charakterze takiej zapinki funkcjonować mogły fragmenty uznane przez R. Turka za resztki relikwiarza pochodzące z libickiego kościoła grodowego, a zaopatrzone w charakterystyczne uszka służące jako zaczep księgi (R. Turek 1988, ryc. 37).

Nieopodal zapinki księgi natrafiono na kolejne okucie wykonane z blachy brązowej (wymiarów 1,5 x 1,6 cm), zaopatrzone w podkładkę oraz nit (ryc. 76/2). Kontekst tego znaleziska, które wystąpiło w sąsiedztwie pałacu i w pobliżu pierwszego z okuć pozwala, z pewną dozą prawdopodobieństwa, na uznanie go za fragment oprawy okładki księgi.

Wykonane z metali kolorowych lub szlachetnych oprawy ksiąg są charakterystyczne dla wczesnego średniowiecza, by przytoczyć np. fragment wspomnianej brązowej oprawy kodeksu z Libic (R. Turek 1988, ryc. 35), czy pokryte pozłotą miedziane okładki ksiąg z Prüm oraz Moguncji (Das Reich 1992, 375-377). W polskim materiale archeologicznym okuciem księgi (?) jest być może młodszy od lednickich okuć, bo pochodzący z 2 połowy XI w. fragment złotego okucia z Wrocławia (S. Moździoch 1990, 115 i przyp. 123).

Niewątpliwie jednym z ciekawszych znalezisk związanych z rezydencją lednicką są odkryte w przyprezbiterialnym aneksie mniejszego kościoła fragmenty kościanych okładzin (ryc. 76/3; A. Nowak, Dziennik badań z 1963 r. — niepublikowany mpis) — kilkadziesięciu płytek o zróżnicowanych wymiarach — od ułamkowych okruchów po sięgające 6 cm długości i do 3 cm szerokości. Złożenie wielu luźnych fragmentów w jedną całość pozwoliło na odtworzenie pełnego wzoru pokrywającego płytki (E. Soroka 1994, ryc. 1-3). W rezultacie określono znalezisko jako kasetkę — relikwiarz (E. Soroka 1994, 17-129, 143-147 i ryc. 5; w tym charakterze interpretowali kościane fragmenty już wcześniej J. Łomnicki 1968, 31 oraz J. Górecki 1993, 28, 1994, 49; por. też ostatnio A. Kaszubkiewicz 1998; J. Górecki 2000a, 405).

Charakterystyczny motyw, którym ozdobione są omawiane plakietki to falista plecionka (4 lub 5 przeplatających się linii), obramowana na brzegach linią rytą. Motyw ten związany jest z plakietkami podłużnymi służącymi do komponowania bordiur obiegających kwadratowe lub prostokątne w kształcie większe płaszczyzny (E. Soroka 1994, 127-130, ryc. 1, 5).

Obok plakietek podłużnych wystąpiła kwadratowa płytka zdobiona ażurową rozetą oraz podobnego kształtu okładzina wypełniona czterolinijnym okręgiem z przylegającymi do niego w narożnikach kółeczkami oraz oplatającą ją bordiurą. Dla kwadratowych płytek E. Soroka przyjmuje wymiary 7,5x8 cm i 7x7 cm, co w obramowaniu z bordiurą 4 cm szeroką czyni powierzchnię płytek jeszcze większą. Płytki podłużne osiągają długość 15,5-16 cm przy szerokości 3-3,5 cm oraz 19x2 cm. Uznaje dalej, że pochodzenie motywów okładzin lednickich oraz ich chronologia byłyby zbliżone do tych, jakie wskazano wcześniej dla kasetki z opactwa św. Piotra w Salzburgu z początku X w., zdobionej dekoracją z elementami zoomorficznymi, roślinnymi oraz falistej plecionki charakterystycznymi dla sztuki późnego antyku, realizowanymi w "stylu longobardzkim" warsztatów północnowłoskich. Upatrywano też w w/w motywach wpływu sztuki wschodniej (głównie Bizancjum, a przez nie sztuki perskiej i sasanidzkiej) przetworzonej i włączonej w repertuar sztuki romańskiej (A. Goldschmidt — podaję za E. Soroką).

W sztuce lombardzkiej X w. upatruje E. Soroka źródło ideowe, z którego czerpał wytwórca kasetki z Ostrowa Lednickiego (1994, 146). Pamiętać jednak należy, że uproszczone zdobnictwo geometryczne, z jakim mamy do czynienia na kasetce z Lednicy, nie pozwala na definitywne rozstrzygnięcia jej pochodzenia — zdobnictwo to trwa bowiem na rozległych obszarach bardzo długo, bo od wieku VII po XIII wiek (E. Cnotliwy 1973, 79, 240-244).

Wysoka klasa wyrobu oraz kontekst znaleziska (wnętrze kościoła) przesądza, według autorki, o uznaniu kościanej skrzyneczki za relikwiarz. Z taką interpretacją można się w pełni zgodzić.

Na marginesie wspomnieć warto, że rozchodzące się z kilku centrów produkcyjnych, w tym również z kalifatu kordobańskiego — słynnych warsztatów z Kordoby, później zaś z Cuence (G. Marçais 1979, 149 i fot. 55) skrzyneczki takie znajdowały się bez wątpienia wyłącznie w posiadaniu dostojników Kościoła lub panujących — w spisie darów przekazanych około 1140 r. przez małżonkę Krzywoustego do klasztoru w Zwiefalten figuruje „skrzynka z kości słoniowej nabijana złotem" oraz druga „skrzynka z kości słoniowej" (cyt. za W. Henslem, tenże 1987, 652).

Kolejny z zabytków omawianej grupy to niewielki brązowy przedmiot znaleziony wespół z innymi zabytkami w chacie przy mniejszym kościele, reprezentujący ciekawą formę krzyżyka o rozklepanych, rozszerzających się końcach ramion do 4 cm długich (ryc. 76/4). Wewnętrzna strona ramion krzyża ma wyraźne okrągłe odciski co wskazywać może, że mamy do czynienia z jednym fragmentem krzyża (odspojonym od drugiej części) lub też, że spoczywał on na okładce księgi, z którą był złączony.

Pokrywanie okładek lub kart ksiąg różnego typu ozdobami jak kamienie szlachetne i półszlachetne, perły, plakietki z kości słoniowej, emalie i filigran jest charakterystyczne dla wczesnośredniowiecznego świata i występuje zarówno w Bizancjum (H. Stern 1975, 221 i ryc. 88), jak i na łacińskim Zachodzie (por. np. oprawę ewangeliarza zwanego „Pax" z XI w. — Das Reich 1992, 378-380, czy wcześniejszą oprawę psałterza Karola Łysego sprzed 869 r. — A. Świderkówna 1991, fot. na s. 23).

Niewątpliwie jednym z najciekawszych znalezisk związanych z Lednicą pozostaje relikwiarzowy krzyżyk na jaki natrafiono tuż przy mniejszym kościele (ryc. 76/5; A. Nowak 1965, 181, ryc. 3; J. Górecki 2000a, 405). Ten znakomicie zachowany przedmiot wykonany z pozłacanej blachy brązowej o grubości 0,1 cm ma formę jednodzielnego krzyża, którego jedno z ramion jest o około 0,6 cm dłuższe od pozostałych ramion, których długość dochodzi do 5 cm. Ramiona krzyża osiągają szerokość ok. 1 cm, ich końce są lekko poszerzone, zaś w centrum wierzchniej strony krzyża znajduje się szerokie na 2 mm wycięcie, któ-

remu nadano również formę krzyża. Górne ramię owego wycięcia posiada przy zakończeniu dodatkowe wycięcie poprzeczne. Na prawym ramieniu krzyża umieszczono litery XC, tj. skrót imienia „Chrystus" (D. Forstner 1990, 26, 31, 34), zaś w środku relikwiarza pomiędzy ramionami krzyżowatego wycięcia wyryto 4 niewielkie rozetki. Całość oprawiono w gagat (czarny bursztyn) oraz w skórę (futerał?), której resztki się zachowały, wnętrze zaś zawierało pozostałości tkaniny (według J. Lehmanna).

Wiele lat po odkryciu krzyża M. Nadolski wśród nie zakonserwowanych kilku fragmentów skórzanej oprawy krzyża (które później zaginęły) zauważył odcisk przedstawiający postać ukrzyżowanego Chrystusa (por. ryc.82/5). Odkrywca nie przedstawił jednak pełniejszych wyników swego odkrycia, o którym mogli się jedynie dowiedzieć uczestnicy konferencji naukowej zorganizowanej w MPP na Lednicy z okazji 1000-lecia śmierci Mieszka I.

Na posiadanej przeze mnie odbitce przedstawiającej ów odkryty przez Nadolskiego wizerunek widzimy Chrystusa przybranego w szatę, z aureolą wokół głowy oraz z rozkrzyżowanymi (na krzyżu) ramionami i złączonymi razem nogami. U dołu krzyża natrafiamy na czterolistny roślinny motyw.

Sądzę, iż ten o wyjątkowym stopniu artystycznego zaawansowania przedmiot spełniał szczególne funkcje. Forma zabytku oraz jego zawartość (tkanina) wskazuje, że mamy tutaj najpewniej do czynienia z rodzajem relikwiarza, być może enkolpionu, który znany jest wśród chrześcijan już od IV w., a który wyposażano w relikwie (fragmenty tkanin, tekstów biblijnych; por. K. Onasch 1981, 101-102).

Enkolpiony, których nazwa wywodzi się od greki (gr. en — na, kolpos — pierś) oznaczały pierwotnie kapsułkę z relikwiami. Przybierać mogły najróżniejsze kształty np. krzyży, ryby, serca, kotwicy, klucza Piotrowego, medalionu, kwadratu, prostokąta, skrzyneczki (por. K. Onasch 1981).

Zdecydowanie dominowały jednak „krzyże napiersne" (pektorały) z relikwiami (lub bez nich). Enkolpiony wykonywano z różnego materiału od drewna poprzez metale szlachetne i kość słoniową do ołowiu i steatytu — w przypadku, gdy nosiły je osoby świeckie rodzaj materiału informował o pozycji społecznej ich nosiciela (K. Onasch 1981).

Enkolpiony krzyżowe zastrzeżone były dla cesarzy, papieży oraz biskupów jako znak szczególnej godności kościelnej. W kościele wschodnim nazwą tą określano panagie (Panhagia) noszone przez patriarchów i biskupów. Początkowo, gdy nadawano im treści magiczne, noszenia enkolpionów spełniających takie właśnie funkcje, zabraniały postanowienia synodów w Leodycei (372) i trulańskiego (691) oraz późniejszych. Z czasem (w średniowieczu) zabobonne używanie enkolpionów wzrasta.

Przyglądając się enkolpionom znanym z terenów Europy środkowej, jak i obszarów poddanych silnym wpływom Bizancjum (Europa południowa i Ruś), dostrzec możemy dominujące na tym terytorium formy typowych napiersnych krzyży od stylistycznie prostych po artystycznie wysublimowane złote panagie zdobione szlachetnymi kamieniami, które jak pisze K. Onasch, noszone były nawet na złotych łańcuchach (1981, 102). Przytoczyć tutaj można całą serię enkolpionów, jak np. pochodzący z syryjskich warsztatów z początku VII w. znaleziony w Plisce i wykonany w złocie i technice niello, a darowany w 865 r. przez bizantyjskiego cesarza Michała III Borysowi I bułgarskiemu (por. F. Winkelmann, G. Gomolka-Fuchs 1987, 93, fot. 57 – 58), grupę enkolpionów znanych z Węgier (np. z Białogrodu, por. Z.S. Lovag 1971), czy Rusi Kijowskiej oraz Polski (A. Żaki 1974, 333; E. Gródek-Kciuk 1989 — por. lista 35 enkolpionów z terenu Polski), które odbiegają jednak w znaczący sposób zarówno od strony formy (typu) jak i nawiązań artystyczno-stylistycznych od egzemplarza z Ostrowa Lednickiego. Krzyże znane z terenu Polski w większości datowane są na XIII w., ewentualnie chronologia ich ujmowana jest w szerokich ramach od XI w. po XIII w. (E. Gródek-Kciuk 1989, 126-128, zestawienie). Autorka opracowania enkolpionów pisze, iż „poza zaproponowaną typologią (enkolpionów z obszaru Polski — J.G.) znalazł się krzyżyk — relikwiarz z Ostrowa Lednickiego" (E. Gródek- Kciuk 1989, 116, ryc. 10).

Za bizantyjskim pochodzeniem enkolpionu z Lednicy opowiadała się E. Gąssowska (1979, 159), za import ze Wschodu (Rusi lub Bizancjum) uznawał go ks. B. Bolz (1984, 99-100). W podobnym duchu sformułował swe myśli G. Labuda (1988, 2).

W publikowanej ostatnio pracy K. Myśliński omawiany zabytek zinterpretował jako staurotekę, tj. relikwiarz Drzewa Krzyża Świętego i opowiedział się za jego powstaniem na wzór dzieła bizantyjskiego (2001).

Omawiany pektorał z wgłębieniem na relikwie reprezentowane przez fragment płótna pochodzi z warstwy gruzowiskowej i spalenizny (III 5-7) jaka występowała po północnej stronie mniejszego kościoła, a która łączona jest z jego zniszczeniem w 1 połowie XI w. (M. Łastowiecki 1989, 30).

Spojrzenie na omawiany relikwiarz poprzez jego kontekst, tj. lokalizację związaną z otoczeniem obiektu sakralnego, ściślej z miejscem, w pobliżu którego wystąpiła omówiona skrzyneczka relikwiarzowa pozwala, jak sądzę, połączyć obydwa znaleziska i upatrywać tym samym w najmniejszym z aneksów kościelnych skarbiec relikwiarzy stanowiących własność panującego lub najwyższej rangi dostojnika kościelnego. Pozłacany krzyżyk zawierał świętą tkaninę, kasetka mieściła, jak można suponować, również jakąś relikwię.

O funkcjonujących na dworze pierwszych Piastów relikwiach dowiadujemy się ze źródeł pisanych — opisowi zjazdu w Gnieźnie towarzyszyła między innymi wymiana relikwii między cesarzem, a polskim księciem, który otrzymał od Ottona gwóźdź z krzyża Pańskiego wraz ze świętą włócznią (Gall I, 6).

W sferze domysłów pozostawać rzecz jasna musi zagadnienie wytwórcy oraz bliższej proweniencji relikwiarzowego krzyża. Wykonawstwo relikwiarza reprezentujące najwyższy poziom artystycznego kunsztu łączone być może z warsztatami cesarskimi.

Trudno przesądzać o bezpośrednim bizantyjskim jego pochodzeniu, jak bowiem wiemy na dworze Ottonów sztuka bizantyjska była wcześnie obecna, zaś wraz z księżną Teofano, ową *consors regni*, wpływy kultury bizantyjskiej osiągają swe apogeum (H.W. Haussig 1969, 264 – 272 oraz liczne rozprawy poświęcone sztuce tego okresu w pracy zbiorowej Kaiserin Theophanu 1992). W tym to właśnie czasie powstają na terenie Niemiec liczne pracownie artystów wytwarzające szereg wyrobów pozostających w sferze oddziaływań bizantyjskich (H.W. Haussig 1969, 264; Kaiserin Theophanu 1992).

Być może to stąd właśnie dotrzeć mógł na dwór Mieszka I w formie cesarskiego daru złocony krzyż relikwiarzowy. W realia epoki oraz ewentualny domniemany związek tego relikwiarza z okolicznością przyjęcia chrztu przez polskiego władcę wpisywać ów dar może praktykowany we wczesnym średniowieczu zwyczaj przesyłania przez chrześcijańskich władców przyjmującym chrzest neofitom — królom lub książętom darów w postaci, czy to szat, czy to ozdób (por. enkolpion przesłany przez Michała III Borysowi I), czy to ceremonialnej broni itp. (por. A. Angenendt 1973, 154). Stanowić on mógł również jeden z darów, którymi wymienili się Otton III z Bolesławem Chrobrym w Gnieźnie (Gall I, 6).

Serię zabytków związanych z kultem chrześcijańskim zamyka jednostronny grzebień z kości słoniowej (ryc. 76A, tab. 1/6) odkryty podczas badań, jakie w północnej części grodu prowadził w 1963 r. A.Nowak (1966). Grzebień pochodzi z łączonej z duchownym chaty wschodniej zlokalizowanej w bezpośrednim sąsiedztwie tzw. II kościoła. Zarówno technika jego wyrobu — wycięcie z jednej płytki, a głównie zaś surowiec w którym go wycięto zdają się wskazywać na szczególne funkcje, które spełniał (J. Górecki 2000b, ryc. 1)

Charakterystyczne jest także ozdobienie jego górnej krawędzi figurkami leżących lwów oraz bogata ornamentyka pokrywającą obydwie jego strony w układzie centralnego pasma, w którym wydzielono segmenty wypełnione czwórramiennną rozetą lub znakomicie zakomponowanym motywem roślinnym. Pas centralny otoczony jest górą oraz dołem karbowanymi wycięciami.

Przedmiot w chwili znalezienia miał charakter fragmentaryczny — pozbawiony był części gęstych zębów oraz jednej z dwóch stylizowanych figurek zwierzęcych, które umieszczone były symetrycznie na skrajach jego grzbietu.

Pierwotna długość grzebienia wynosiła ona 10,5 cm, przy wymiarach zdekompletowanego oryginału 8 cm, wysokość dochodziła do 3,3 cm przy wysokości zębów wynoszącej 1,4 cm oraz grubości płytki z której wycięto grzebień — 0,55 mm.

Pozornie sądzić by można, że zbliżone do zabytku lednickiego są grzebienie określane jako formy z wystrojem zwierzęcym, jednak poza stylizowanymi figurkami zwierzęcymi (ptasich lub końskich główek), stanowiącymi jedynie daleką i pośrednią analogię, pozostałe cechy egzemplarza lednickiego, tj. wykonanie go z jednej płytki, wobec trójpłytkowych grzebieni zwierzęcych oraz odbiegające od tych grzebieni zdobnictwo, odróżniają ten grzebień od form z wystrojem zwierzęcym.

W świetle techniki wykonania, dalej kontekstu znalezienia oraz kilku innych przesłanek, na które zwrócę uwagę poniżej, można analizowany grzebień zaliczyć do form szczególnych, a być może łączyć go nawet ze znanym w liturgii chrześcijańskiej rytuałem kościelnym.

O szczególnych grzebieniach, łączących się z kręgiem kultury chrześcijańskiej wspominają niekiedy źródła, by wymienić: 1. wzmiankę o grzebieniu wysłanym przez papieża Bonifacego V (614 — 625) królowej Etelberdzie, 2. list Alkuina (VIII w.) zamieszczający opis grzebienia, jaki otrzymał on od biskupa Metz Riculfa, 3. *Liber confraternitatum* z Saint Gallen (z 908 r.), gdzie pokazany jest biskup w kościele zawieszający na łańcuchach grzebienie z kości słoniowej, wyróżniające się zdobnictwem i wielkością, 4. Pamiętniki Langwedockie (z 1231 r.).

Na podstawie źródeł pisanych wiemy, że w średniowieczu kapłan przed przystąpieniem do ołtarza porządkował swoje włosy. Czynności tej towarzyszyła specjalna modlitwa. Również w czasie sakry czesano przyszłego biskupa, przy czym aktowi temu traktowanemu jako akt oczyszczenia i poprzedzanemu wskazówką *Episcopus vel sacerdos, missarum solemnia celebratus, dum se pectinet dicat*) towarzyszyła specjalna modlitwa I*ntus exteriusque caput nostrum totumque corpus et mentem meam Tuus, Domine, purget et mundet Spiritus Almus*. Przepisy kościelne nakazywały przy tym używania do celów liturgicznych grzebieni z kości słoniowej.

Chronologia oraz datowanie grzebieni wskazują, że najstarsze centra ich produkcji skupiały się na terenie patriarchatu aleksandryjskiego (Egipt: V – VI w.) oraz Numidii (Kartagina, Hippona), skąd przenikały one na północ (Wenecja, Salona; VI w.). Obok nich wcześnie działały warsztaty bizantyjskie, które — jak sądzę — przejęły i kontynuowały tradycje warsztatów egipskich.

Ukształtowana na dawnych ziemiach Imperium Rzymskiego oraz jego sukcesorów tradycja zdobionych grzebieni liturgicznych była, jak można przyjąć, kontunuowana w państwie Merowingów, Karolingów oraz na terenie Rzeszy Niemieckiej. Nadal działały również warsztaty bizantyjskie, których produkcja (trwająca aż po XII w.) rozprzestrzeniała się bardzo szeroko, sięgając państwa chazarskiego na wschodzie oraz Polski, Niemiec i Skandynawii na zachodzie i północy.

Sądzę, iż rozwój produkcji omawianych grzebieni, które najwcześniej pojawiły się w Egipcie, gdzie powstają jedne z najstarszych w chrześcijańskim świecie wspólnot klasztornych, dla których mogły być przeznaczone niektóre grzebienie, łączyć można z rozwojem organizacyjnej struktury Kościoła, wraz z którą postępowało również ujednolicenie rytuałów przedwstępnych związanych z liturgią mszy, a zatem i szersze pojawienienie się tych szczególnych grzebieni ze słoniowej kości.

Wśród grzebieni stosowanych dla celów liturgicznych, lub których funkcje łączy się ze szczególnym statusem ich właścicieli, natrafiamy na zróżnicowane formy — dominują egzemplarze dwustronne znacznie rzadsze są

2

1

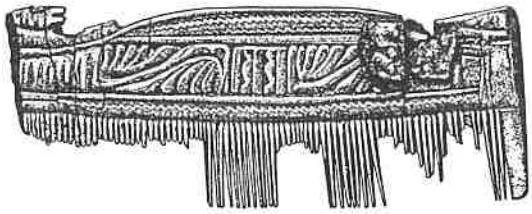

3

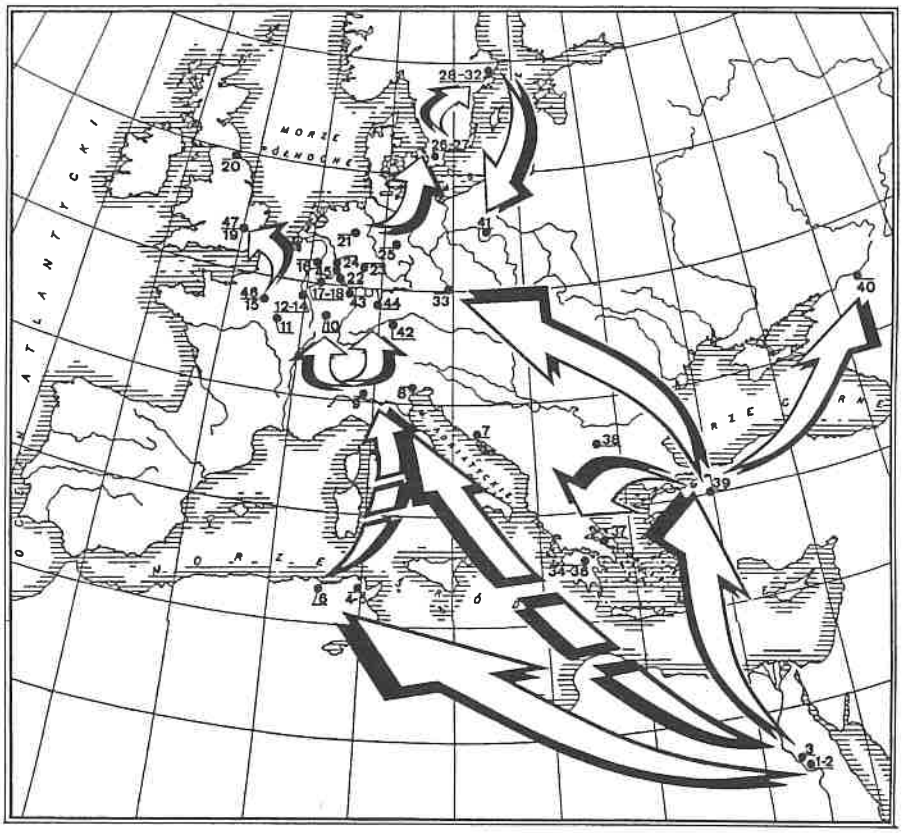

Ryc. 76A. Ostrów Lednicki. 1 — Grzebień z kości słoniowej (nr 289/63) wraz z jego rekonstrukcją (2) oraz 3 — kartogram hipotetycznych dróg rozprzestrzeniania się grzebieni z centrów ich produkcji

Abb. 76A. Ostrów Lednicki. 1 — Elfenbeinkamm (Nr. 289/63) mit seiner Rekonstruktion (2) und 3 — Kartogramm der hypothetischen Verbreitungswege der Kämme aus deren Produktionszentren

okazy jednostronne (por. J. Górecki 2000b: nr wykazu — 18, 24, 25, 27, 28, 30, 31, 41). Formy najstarsze są wyłącznie obustronne, produkowano je wszak po wiek XII, w odróżnieniu od nich formami chronologicznie młodszymi są okazy jednostronne pojawiające się dopiero od czasów karolińskich. Wyjątkiem wśród grzebieni jednostronnych jest okaz z Monzy.

Obróbką grzebieni zajmowali się wyspecjalizowani rzemieślnicy — rzeźbiarze opracowujący głównie reliefy na płytkach, przede wszystkim zaś dyptykach i kasetkach. Pracę takiego rzeźbiarza oraz jego pracownię poznać możemy dzięki ikonografii, np. miniaturze rękopisu Cynegetica Pseudo-Oppiana.

Niekiedy kość słoniową uzupełniano drewnem, jak w jednym z grzebieni z Achmin-Panopolis, w dekoracji stosowano również inkrustację kamieniami, kolorowym szkliwem, emalią, perłą, złotymi płytkami lub srebrem (grzebienie z Sens, Nancy, Londynu, Kwedlinburga). W zdobnictwie natrafiamy również na pokrywanie kości słoniowej nitką złotą w technice filigranu (por. okaz z Kwedlinburga, czy trójpłytkowy grzebień z Monzy).

Gdy spróbujemy spojrzeć na zdobnictwo grzebieni zauważymy jego wyraźne zróżnicowanie. Jak dotąd w oparciu o odmienne szczegóły stylistyki zdobniczej badacze wydzielali wiele grup grzebieni, by dla przykładu wspomnieć o ostatniej propozycji M. Roslunda (1997), którego analiza jest niepełna, bowiem nie objął on swymi rozważaniami grzebieni z terenu Afryki.

W typie przedstawień ikonograficznych najstarsze są sceny stanowiące stały repertuar w sztuce wczesnochrześcijańskiej oraz bizantyjskiej, a ukazujące Daniela lub św. Menasa między lwami (grzebień z Achmin-Panopolis, Hippony). Typowym motywem tej sztuki są również przedstawienia Samsona, czy Heraklesa walczącego z lwem (lwami; grzebienie z Luwru i Białej Wieży), wizerunki zajęcy, owcy (motyw Dobrego Pasterza), ptaków (gołębie, paw; często w układach heraldycznych — przy drzewie życia; np. grzebienie z Sens, Montfauçon, Pragi, Białej Wieży).

Szczegóły ikonograficzne, jakie obserwujemy na grzebieniach z Deir Abu Hennis, czy okazie weneckim nawiązują z kolei do życia Jezusa i czynionych przez niego cudów. Styl przedstawień oraz ornamentyka dalszych grzebieni łączy się również z religią chrześcijańską i przybiera formy motywu zwycięskiego krzyża, jawne — widoczne (np. krzyża łacińskiego na grzebieniu z Kartaginy), bądź ukryte, jako *crux dissimulata*, w bogato ornamentowanej przestrzeni.

Podkreślić należy stylistyczną i tematyczną łączność wielu przedstawień oraz scen na grzebieniach (np. lwy, ptaki, walka Heraklesa, Daniel między lwami, heraldyczne układy zwierzęce przy drzewku życia) ze starszymi (pogańskimi) motywami typowymi dla sztuki śródziemnomorskiej, które przejęte zostały przez chrześcijaństwo i weszły do jego rozbudowanej symboliki.

Odmienny charakter reprezentują w ikonografii grzebieni tematy świeckie znane m. in. z okazów z Achmin-Panopolis (jeździec i postać przy wazie), Hippony (namiestnik i towarzyszące mu osoby), Salony (dostojnicy w togach), czy Bingen (scena figuralna i wyścig kwadryg) i Londynu (polowanie). Scharakteryzowane zdobnictwo grzebieni utrzymuje się bardzo długo, trwając od momentu pojawienia się tych wyrobów, aż po XII w. Formą wyjątkową jest grzebień zdobiony figurkami lwów z Lundu, czy zachowany w niewielkim fragmencie „lwi" grzebień z Sigtuny (J. Górecki 2000b: nr katalogu 27 i 30).

W stylu dekoracji grzebieni znajdujemy wreszcie napisy, którymi wzbogacano ich zdobnictwo. Znane są one z egzemplarzy ze Stavelot, Sens i Osnabrűck, czy Sigtuny.

Z przedstawionych danych wynika, że „klasyczne" formy grzebieni — o rozbudowanej ikonografii — nie występują na terytorium państwa piastowskiego. Natrafiamy tu natomiast na bardzo rzadki okaz zdobiony figurkami lwów. Dekoracja obydwu stron tego grzebienia uległa pewnej schematyzacji oraz uproszczeniu, nadal wszak wykazując mistrzostwo detalu rzeźbiarskiego.

Figurki lwów wskazują, że wytwórca grzebienia, który znaleziono na Ostrowie Lednickim, reprezentuje identyczną tradycję warsztatową (lub nawet ten sam warsztat), z którym łączy się jeden z grzebieni z Lundu. Wymienioną tradycję warsztatową skłonny jestem wiązać z Bizancjum (lub Syrią) skąd bezpośrednio, lub drogą pośrednią poprzez Skandynawię, docierała na nasze ziemie przeważająca masa monet oraz zabytków proweniencji arabskiej.

Chronologia okazu z Ostrowa Lednickiego łączy się z młodszym horyzontem występowania grzebieni liturgicznych, bowiem datowany jest on na połowę XI w. Ze zbliżonym horyzontem czasowym koreluje również rzeźbiony okaz z Lundu, młodszy od nich jest z kolei grzebień z Sigtuny (I). Fakt zdeponowania grzebienia lednickiego w warstwie z połowy XI w. nie wyklucza możliwości jego wcześniejszego użytkowania.

Dopuścić możemy również i inną hipotezę wyjaśniającą pochodzenie grzebienia, mianowicie, że trafił on na Ostrów Lednicki jako jeden z darów pozostawionych przez cesarza Ottona III podczas jego postoju na wyspie w drodze do Gniezna .

Kontekst znalezienia grzebienia odkrytego w sąsiedztwie kościoła, w którym zlokalizowano ważną wewnątrzsakralną nekropolę oraz zgromadzono łączące się z kultem przedmioty (skrzynka relikwiarzowa), występujące również i przy ścianach zewnętrznych kościoła (pektorał), pozwala na łączenie grzebienia z liturgicznymi funkcjami analogicznymi z przeznaczeniem rzeźbionych jednopłytkowych grzebieni wykonanych z kości słoniowej.

Wyjątkowa forma, jak i bogata stylistyka zdobnicza zabytku oraz surowiec potwierdzać mogą jego związek z wysokiej rangi dostojnikiem kościelnym, przebywającym na wyspie lednickiej.

O ile grzebień lednicki, którego zarówno pozycja stratygraficzna, jak i kontekst znalezienia (domostwo przykościelne) są nam znane i wskazują dość wyraźnie na jego funkcję, może być łączony z duchownym w użytkowaniu którego najpewniej pozostawał, o tyle funkcja innych grzebieni z kości słoniowej uznawanych wcześniej za liturgiczne (H. Leclercq, A.P. Frutaz, F. Swoboda) była przedmo-

tem dyskusji w której głos zabierali głównie P. Lasko, F. Swoboda oraz M. Roslund (por. J. Górecki 2000b).

W wypowiedziach badaczy panowała zgodność w kwestii przeznaczenia grzebieni, zaś różnice dotyczyły miejsca ich pochodzenia, ściślej warsztatów z których rozchodziły się one do wielu miejsc na różnych kontynentach, trafiając do jakże odmiennych stref kulturowych. Dopiero ostatnie spostrzeżenia M. Roslunda (1997) wskazujące na możliwość uznania grzebieni z Sigtuny za luksusowe przedmioty świeckie pozwala spojrzeć na niektóre grzebienie w nowym świetle oraz wskazuje, jak sądzę, iż każdy z omawianych grzebieni interpretować winniśmy w odniesieniu do konkretnych warunków związanych z topografią i kontekstem znalezisk. Postulat ten nasuwający się po lekturze pracy Roslunda jest jednak czysto teoretyczny, bowiem w przypadku grzebieni z kości słoniowej zaledwie dla pojedynczych egzemplarzy znamy tak ścisłą topografię, jak i kontekst odkrycia znalezisk.

Reasumując dotychczasowe rozważania stwierdzić można, że ten niewielki grzebień w pełni potwierdza ważną rolę Ostrowa Lednickiego jako ośrodka kultu chrześcijańskiego oraz miejsca w którym koncentrowały się symboliczne treści rytuału kościelnego.

2. Przedmioty luksusowe

Listę przedmiotów luksusowych otwierają przedmioty ze złota (i złocone) oraz wykonane ze srebra, wśród których dominują stanowiące zdecydowanie główny komponent masy kruszcowej srebrne monety.

We wczesnośredniowiecznej Europie złoto służyło do tworzenia wielu bardzo wyszukanych, niekiedy dziwnych form, zawsze jednak zaliczanych do kategorii luksusowych (G. Henderson 1987, 35; H. Kóčka-Krenz 1983).

Otwierający listę takich właśnie luksusowych złotych przedmiotów kabłączek skroniowy z Ostrowa Lednickiego (ryc. 77/1; Z. Rajewski 1953) reprezentuje formę typu III c w podziale K. Musianowicz (1948/1949), cechującą się żłobkowanym i spiralnie skręconym uszkiem. Przedmiot ten o wadze 9,5 g ma niewielką średnicę. Formy małych kabłączków używano od około X w. do początku (?) XIII w., głównie zaś w okresie od XI/XII w. do początku XIII w. Egzemplarz lednicki, znaleziony przy pałacu, łączyć można z warstwą pożarową z okresu zniszczenia Lednicy w 1038 r. (K. Żurowski, tenże 1953, 124).

Kabłączki złote, podobnie zresztą jak wykonane z tego metalu inne przedmioty, są w znaleziskach z terenu Polski niezmiernie rzadkie. Jako przykład przytoczyć można złote kabłączki z Wrocławia (2 połowa XI w.), czy Cieszyna (XII w.; por. S. Moździoch 1990, 115 i przyp. 123).

Kolejnym luksusowym złotym zabytkiem lednickim jest trójkątna tarczka (o wymiarach 1 x 1,5 cm) odnaleziona tuż przy ścianie południowej pałacu, będąca częścią przedmiotu najwyższej klasy, który wyszedł, jak można sądzić, z pracowni profesjonalnego złotnika. Tarczka (ryc. 77/2) stanowiła aplikację jakiegoś większego przedmiotu — być może zdobiła pasek lub inny skórzany wyrób, ewentalnie stanowiła część zawieszki brakteatu. Na uwagę zasługuje zarówno technika wykonania tej cienkiej blaszki, jak i jej ornamentyka. Tarczka jest granulowana — przedstawiono na niej ujęty w przykrawędną trójkątną ramę motyw przeplatającego się splotu wypełniającego całą powierzchnię blaszki, u spodu której wytłoczono 2 niewielkie kółeczka (trzeciego brak).

Ornament podobny do pokrywającego lednicką blaszkę znany był w Skandynawii, gdzie występuje m. in. na ozdobach ze złota już od V w. n.e., występował również w Danii,

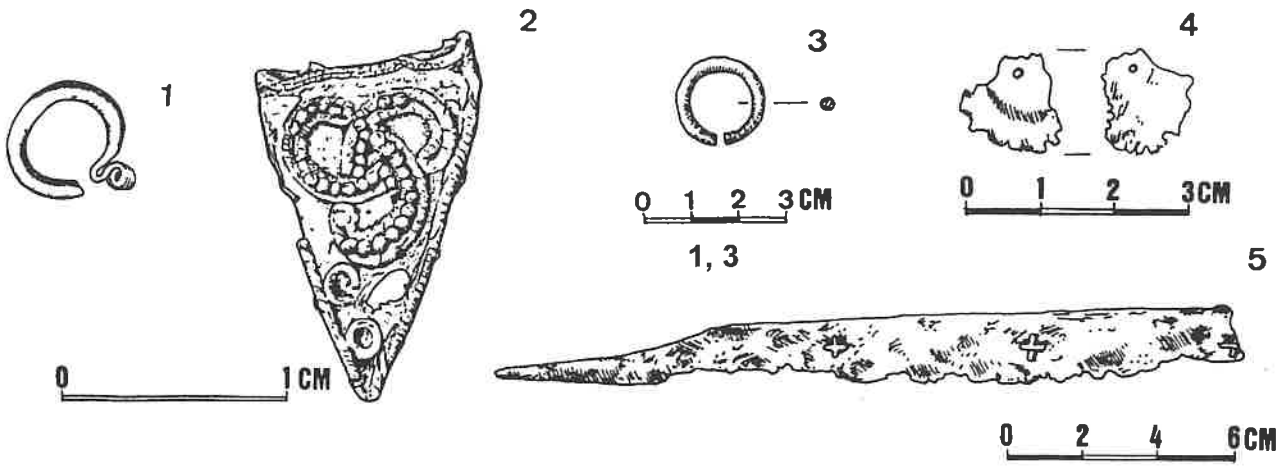

Ryc. 77. Ostrów Lednicki. Luksusowe wyroby złote (lub pozłacane). 1. Kabłączek skroniowy, 2. Płytka (nr 74/51), 3. Obrączka (nr 362/65), 4. Blaszka (nr 215/91), 5. Nóż żelazny ze złotymi krzyżykami (nr 314, t. 465)
Abb. 77. Ostrów Lednicki. Goldene (oder vergoldete) Luxuserzeugnisse. 1. Schläfenring, 2. Platte (Nr. 74/51), 3. Ring (Nr. 362/65), 4. Blech (Nr. 215/91), 5. Eisernes Messer mit goldenen Kreuzchen (Nr. 314, Bd. 465)

zaś od VII w. na obszarze państwa frankońskiego (podaję za W. Szymańskim, tenże 1958, 59 i przyp. 62-63).

Proweniencja płytki nie do końca jest rozstrzygnięta. Przytaczający do niej analogie W. Szymański określa jej skandynawskie pochodzenie jako niepewne (1958, 59), z kolei J. Kostrzewski uznaje ją za import ze Skandynawii i datuje na wiek X (1962, 316, ryc. 282 b).

Chronologię warstwy pożarowej, w której odkryto płytkę powiązano ze zniszczeniem Lednicy w 1038 r. (K. Żurowski 1953).

Z wnętrzem mniejszego kościoła związany jest kolejny złoty przedmiot, tj. wykonana z drutu grubego do 0,3 cm o średnicy zewnętrznej 2 cm, otwarta obrączka (ryc. 77/3; J. Górecki 1991, 124, ryc. 4). Ten cenny wyrób stanowił wyposażenie grobu dziecka pochowanego w preromańskim grobowcu (J. Górecki 1991, 123, 126, 1996a). W materiale archeologicznym z ziem polskich złote ozdoby dłoni występują niezmiernie rzadko — pierścionki złote znamy z grodu w Cieszynie, Opolu (2 egz.), Poznaniu i Łęczycy (J. Kamińska 1956, 105; S. Moździoch 1990, 115 i przyp. 123) i z Krakowa; chronologii pierścionka z Poznania nie określono, inne z nich są datowane w granicach X – XII w. (okazy opolskie), czy XII – XIII w. (pierścionek z Łęczycy).

Ciekawym znaleziskiem jest złota szpila na jaką natrafiono w sąsiedztwie palatium — we wnętrzu domostwa (chata nr 1) nieopodal pozłacanej zapinki księgi. Ta stanowiąca bez wątpienia element stroju dostojnika 5,5 cm długa ozdoba z płaskokulistą główką chronologicznie łączy się z 2 połową X — 1 połową XI w. (A. Nowak 1965, 29 — dziennik badań).

Z przyczółka mostu wschodniego pochodzi fragment niewielkiej złotej blaszki (ryc. 77/4) o wymiarach 0,8x0,8 cm. Ten jedyny złoty przedmiot, jaki wystąpił w tej części wyspy jest dobrze datowany — związany on jest z warstwami IV-tymi uformowanymi od 2 połowy X po schyłek 1 połowy XI w. (M. Łastowiecki 1993, 144).

W grupie luksusowych przedmiotów ze złota natrafiamy również na ciekawy żelazny nóż inkrustowany trzema złotymi równoramiennymi krzyżykami (ryc. 77/5; G. Mikołajczyk 1955; A. Wrzosek 1961, 251, tab. VII/20) pochodzący z badań wewnątrzgrodowej nekropoli (1932 – – 1935 r.). Nóż jest długi na 20,2 cm, szerokość jego głowni waha się od 1,2 do 1,9 cm, zaś krzyżyki wykonano z lichego, jak pisze G. Mikołajczyk, 6-karatowgo złota.

Okaz ten, do którego w polskim materiale archeologicznym brak analogii, możemy datować w szerokich granicach chronologicznych wewnątrzgrodowego cmentarza — od końca XI po początek XIV w. Inkrustacja noża złotymi krzyżykami przemawia za związkiem zabytku z chrześcijańskimi dziejami Lednicy.

Sądzę, że przedmiot ten pełnić mógł jakieś wyjątkowe funkcje, stąd łączenie go z okresem, w którym Lednica pełniła liczącą się rolę w państwie, może być prawdopodobne. G. Mikołajczyk, datująca nóż na okres od końca X w. po XII w., przypisywała mu funkcje kultowe. Specjalne funkcje związane z liturgią kościoła wschodniego przydawali mu B. Bolz (1984) oraz G. Labuda (1988, 2, 397).

Choć nie sposób zanegować używania w mszy obrządku greckiego niewielkich rytualnych grotów (ale o innych formach), to jednak przypisywanie lednickiemu znaleziskowi funkcji liturgicznych wydaje się nieporozumieniem.

Młodsze od opisanych przedmiotów złotych są powlekane złotem przedmioty z przyczółka mostu wschodniego. Jednym z nich jest stanowiące najpewniej przeżytek awarski zdobione sercowate srebrne okucie, innym (z XII – – XIII w.) ornamentowany wielościenny guz (M. Łastowiecki 1993, ryc. 4/5, 11). Powlekanie złotem luksusowych wyrobów odnotowujemy na Ostrowie Lednickim już wcześniej (por. krzyż relikwiarzowy oraz klamra księgi, czy jeden ze złoconych grotów).

Metalowe wyroby złocone, paciorki, czy kostki szklane powlekane złotem, jak i złote nitki w tkaninach chociaż rzadkie, są w polskim materiale archeologicznym spotykane (por. S. Moździoch 1990, 115 i przyp. 125).

Jak zauważymy w toku dalszej analizy wyrobów luksusowych ilość wykonywanych ze złota przedmiotów w stosunku do funkcjonującego w obiegu srebra jest niewielka. Porównując wszak obserwowane na Lednicy nasycenie przedmiotami ze złota w relacji do nasycenia złotem innych grodów dostrzeżemy dominującą pozycję Lednicy.

W nauce przyjmuje się dla czasów wczesnego średniowiecza stosunek wartości złota do srebra, jak 1:10 (R. Kiersnowski 1960, 19 i przyp. 1) lub 1:11 (J. Żak 1963, 3).

Eksploatację miejscowych rud złota oraz srebra badacze wiązali dotąd z okresem późniejszym od omawianych czasów (tj. z XII – XIII w., być może zaś ze schyłkiem XI w.; por. wzmiankę z bulli gnieźnieńskiej; S. Kaźmierczyk 1983; S. Moździoch 1990, 113-114 i przyp. 114-121).

Nowe światło dotyczące eksploatacji śląsko-małopolskich złóż tych kruszców przynosi wzmianka odnotowująca rudy złota i srebra z tych złóż w XI w. Sądzić można o ich wczesnej eksploatacji skoro wiadomość o nich dotarła w XI w. aż do odległej Szampanii (E. Pytel 1970, 171).

W materiale archeologicznym z ziem polskich bezpośrednie ślady produkcji złotniczej są niezmiernie rzadkie. Do 1992 r. odnotowano 22 stanowiska z pozostałościami pracowni lub narzędzi złotniczych (H. Kóčka-Krenz 1993, 300, mapa 61), wzbogacone zostały ostatnio odkryciem takiej pracowni na zachodnim brzegu Jez. Lednickiego (Rybitwy 12 — D. Banaszak 2000). Wykopaliska dostarczają natomiast wyrobów gotowych informujących nas pośrednio o procesie produkcji (J. Kamińska 1956, 105 — zestawienie wyrobów ze złota; S. Moździoch 1990, 114-115, przyp. 123; Z. Rajewski 1954). Wśród tych luksusowych drobnych z reguły przedmiotów z czasów wczesnopiastowskiej monarchii, niewątpliwie jednym z najbardziej interesujących zespołów są odkryte na Lednicy scharakteryzowane wyżej wyroby z tego szlachetnego kruszcu lub nim pokryte (złocone).

Grupę luksusowych, wykonanych ze złota przedmiotów dopełniają srebrne (oraz platerowane srebrem) drobne z reguły ozdoby i podlegające w przewadze tezauryzacji monety, na jakie natrafiono zarówno na wyspie, jak i w otoczeniu Jez. Lednickiego.

Serię wyrobów ze srebra otwiera tarczowata zawieszka z wnętrza grodu datowana na 2 połowę X – 1 połowę XI w. (ryc. 78/2). Tę wykonaną z blachy o średnicy 5 cm tarczkę z otworami na nity pokryto bogatą dekoracją ujętą w przykrawędną „bordiurę" ukośnych żłobków oraz otokiem ciągłych linii. Ze środka tarczki rozchodzi się promieniście 8 wici, z których każda para połączona jest podwójną linią. Linia pojedyncza łączy też każdą z par wici u spodu. Tak bogata dekoracja wskazywać może na profesjonalnego wytwórcę, z ręki którego wyszedł ów wyrób.

Lednicka tarczka mieści się w typie charakterystycznych dla kultury wikińskiej (jej młodszej fazy) zawieszek tarczowatych (por. H. Kóčka-Krenz 1993, tab. 14/9-11; M. Stenberger 1947. tab, 49/1, 180/1, 184/2, 3, 211/1, 1958, 154-161, tab. 41/9-10, 51/4, 6), którą jedną z odmian używano w charakterze aplikacji odzieży. Ozdoby te były powszechnie używane od około 950 r. przez cały XI w. i według C.A. Nordmana przeniesione zostały na wschód Europy (cyt. za H. Kóčką-Krenz, tejże 1983, 144 i przyp. 182). M. Stenberger przypisywał tym zawieszkom również funkcje symboliczne (słońca; 1958, 159). Do grodu lednickiego zawieszka ta trafić mogła bądź jako import bezpośredni, bądź też wraz ze skandynawskimi wojownikami pochowanymi w Łubowie.

Do drobnych ozdób srebrnych należy wykonana ze skręconego drutu plecionka (fragment naszyjnika, łańcuszka lub bransolety; ryc. 78/3). Z ziem polskich plecionki oraz łańcuszki występują m.in. w licznych skarbach jako części zausznic typu Ochle (w 19 depozytach; H. Kóčka-Krenz 1993, 71-73 i mapa 23) oraz zausznic półkolistych (w 51 depozytach; H. Kóčka-Krenz 1993, 71-73, mapa 22). Ozdobne plecione z drutu łańcuszki stanowić też mogły części garniturów toaletowych (por. np. w skarbie z Chełmna Drezdeneckiego — po 1056 r; J. Slaski, S. Tabaczyński 1959, 16 i tab. 3).

Serię srebrnych, pochodzących z wyspy, wyrobów zamyka niewielkie kółko związane z najstarszą fazą mostu gnieźnieńskiego (ryc. 78/1; M. Łastowiecki 1993, ryc. 3/2) oraz 4 niewielkie fragmenty ozdób (brakteatowa zawieszka, klamerka i blaszki) ze skarbu we wnętrzu grodu (po 985 r.). Pozostała biżuteria (np. pierścionki) jest już młodsza (XIII-XIV w.).

Wykorzystując właściwości srebra użytkowano je również do srebrzenia biżuterii, jak w przypadku wykraczających już chronologicznie poza ramy naszych zainteresowań kabłączków skroniowych (H. Kóčka-Krenz 1971, 123, 1993, 183; G. Mikołajczyk 1961, 141; A. Wrzosek 1961, 250), bądź uzbrojenia. Inkrustację dostrzegamy na kilku lednickich grotach włóczni (z badań 1961, 1984 i 1999 r.) oraz ostrodze i wędzidle i strzemieniu z interesującego nas okresu.

Obok związanych z grodem wykonanych ze srebra, wyrobów natrafiamy na nie również na jego zapleczu, ściślej — w osadzie złotników przy moście poznańskim,

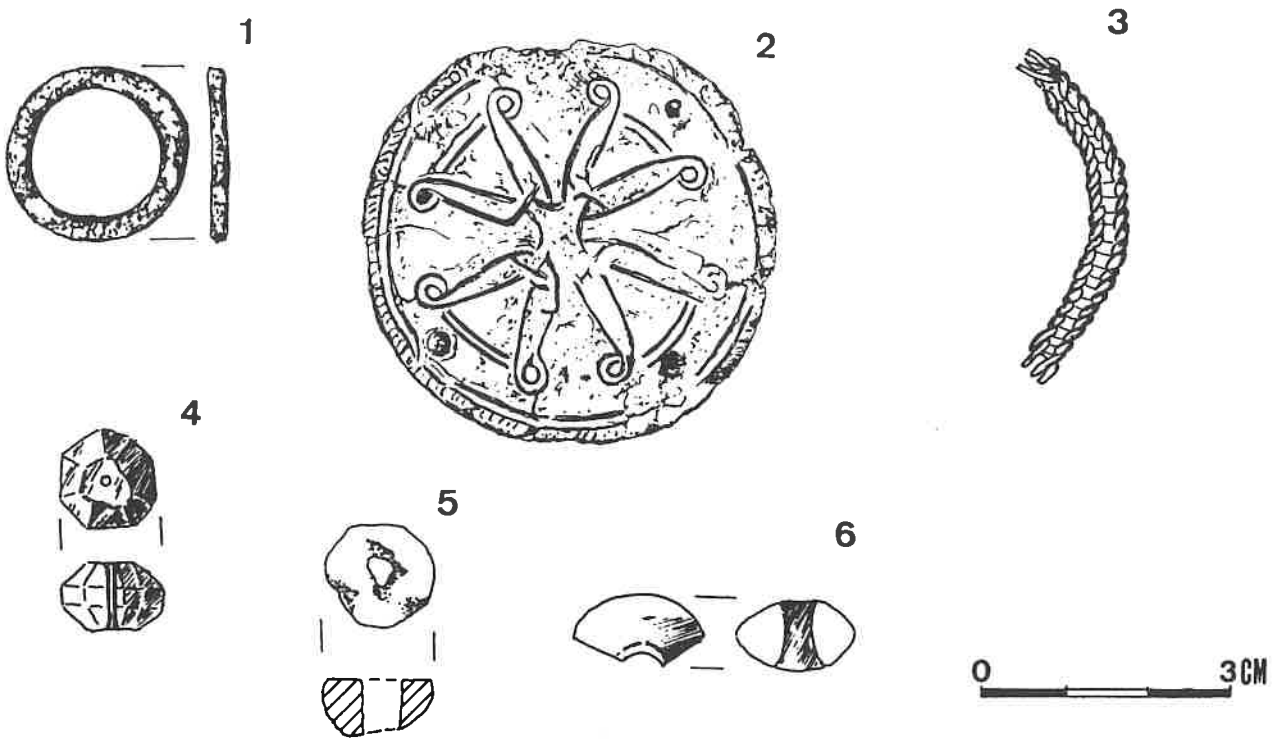

Ryc. 78. Ostrów Lednicki. Wyroby ze srebra i kamieni szlachetnych i ozdobnych. 1. Kółko (nr 164/91), 2. Zawieszka tarczowata (nr 13/II/85), 3. Plecionka z drutu (nr 48/85), 4. Paciorek (nr 45/88), 5-6. Paciorki (nr 6/76, 93/72). 1-3: srebro, 4: kryształ górski, 5-6: bursztyn
Abb. 78. Ostrów Lednicki. Erzeugnisse aus Silber sowie Edel- und Ziersteinen. 1. Rädchen (Nr. 164/91), 2. Scheibenartiger Beschlag (Nr. 13/II/85), 3. Drahtgeflecht (Nr. 48/85), 4. Perle (Nr. 45/88), 5-6. Perlen (Nr. 6/76, 93/72), 1-3: Silber, 4: Bergkristall, 5-6: Bernstein

skąd pochodzi (z okresu do połowy XI w.) plakietka, kółko, zausznica typu świąteckiego oraz niewielki drucik (D. Banaszak 2000).

Z kolei ze zlokalizowanego po drugiej stronie Jez. Lednickiego cmentarza w Dziekanowicach (stan. 22) pochodzą liczne datowane na okres XI-XII w. kabłączki srebrne i posrebrzane (A. i J. Wrzesińscy 1995).

Obok płynących na nasze ziemie wykonywanych ze srebra wyrobów niewątpliwie największą rolę odgrywały omówione wcześniej monety oraz ich depozyty (L. Gajewski i in. 1982; R. Kiersnowski 1960).

W grupie luksusowych wyrobów, w jakie obfituje rezydencja lednicka, natrafiamy również i na zabytki z kamieni szlachetnych i ozdobnych. We wczesnośredniowiecznej hierarchii wartości przedmiotów zajmowały one drugą pozycję za metalami szlachetnymi, a przed szkłem. Z kamieni szlachetnych na Lednicy występują zabytki z kryształu górskiego i karneolu, z kolei wśród przedmiotów z kamieni ozdobnych spotykamy wyroby z bursztynu oraz marmuru i gagatu.

W Polsce wcześnośredniowiecznej, zaliczanej do krajów stosunkowo bogatych w kamienie szlachetne i ozdobne, na około 120 wykorzystywanych we współczesnym jubilerstwie rodzajów kamieni występuje około 100 odmian — najliczniej skupiają się one na Dolnym Śląsku (J. Kaźmierczyk, M. Sachanbiński 1978, ryc. 1). Suponować można, że we wczesnym średniowieczu poza Śląskiem wytwórczość związana z omawianymi kamieniami mogła mieć także miejsce w Małopolsce (posiadającej odpowiednie surowce), zwłaszcza w okolicach Krakowa.

Do niedawna sądzono, że wczesnośredniowieczne wyroby z kamieni szlachetnych pojawiają się na naszych ziemiach już w IX w. (T. Wieczorowski 1939, 119-124), jednak w świetle zweryfikowanej chronologii gnieźnieńskiego zespołu grodowego datę tę należy przesunąć na 1 połowę X w. (T. Sawicki 1995). Nieco później datowane wyroby znamy z grodu przemyskiego (A. Kunysz 1981, 65) oraz z Wrocławia, gdzie wystąpił największy ich zespół liczący kilkaset okruchów oraz wyrobów (J. Kaźmierczyk, M. Sachanbiński 1978, tab. 1, 2).

Wśród kwarców najważniejszą odmianą pozostaje kryształ górski ceniony ze względu na czystość i twardość oraz dający przy szlifowaniu wspaniałe efekty — trafił on do grodu na Lednicy jako gotowy wyrób lub jako przygotowany do dalszej obróbki półprodukt.

Z okresu 2 połowy X – 1 połowy XI w. znamy 2 paciorki z tego kryształu — wielościenny oraz nieregularnie kulisty, jakie wystąpiły w sąsiedztwie pałacu (K. Żurowski 1953, 124); z północnym obszarem zabudowy grodu wiążą się 2 dalsze paciorki w tym piękny dwustożkowaty (wielościenny) pacior, na jaki natrafiono w prezbiterium mniejszego kościoła, czy ostatni w tej grupie wyrobów paciorek (ryc. 78/4) pochodzący z rejonu między tym kościołem, a wałem. Pozostałe wykonywane z kryształu górskiego, kwarcytu i karneolu wyroby odnajdywane w grodzie i na podgrodziu są już młodsze.

Rzadkie są na Ostrowie Lednickim znaleziska z bursztynu. Ich lista obejmuje zaledwie 7 pozycji, spośród których 4 możemy łączyć z interesującym nas okresem, pozostałe 3 pochodzą już z czasów młodszych.

Z okresem największej świetności wyspy wiąże się znaleziony przy palatium bursztynowy przęślik ze śladami toczenia (K. Żurowski 1953, 124, tab. 46 d) oraz fragmenty bursztynu z otoczenia mniejszego kościoła. Na paciorki bursztynowe z tej fazy natrafiono we wschodniej części podgrodzia dwukrotnie, gdzie wystąpiły w obrębie jednego z domostw (paciorek dwustożkowaty, ryc. 78/6), czy też luźno w warstwie osadniczej, jak paciorek kulisty (ryc. 78/5). Interesujący jest rozrzut tych niewielu bursztynowych wyrobów, z których 2, jak można zauważyć, wystąpiły w otoczeniu budowli architektonicznych wyspy.

Z uwagi na trudny do pozyskania surowiec znaleziska z bursztynu, spotykane zarówno w zespołach grodowych oraz w wyposażeniu grobów (por. grody w Gdańsku, Kołobrzegu, Wolinie, Szczecinie i Wrocławiu, cmentarzyska w Niemczy, Opolu-Nowej Wsi Królewskiej, Poznaniu-Śródce (wyłączywszy strefę południowego pobrzeża Bałtyku, gdzie znaczna ich ilość jest uzasadniona; por. np. 324 znaleziska bursztynowe znane z okresu 980-1065 r. z Gdańska — A. Wapińska 1993, 62, tab. 1), nie występują zbyt często w materiale archeologicznym z ziem polskich okresu wczesnego średniowiecza.

Oprócz bursztynu wykorzystywano również zaliczany do kamieni ozdobnych marmur. Dwie jego bryłki (nr inw. 70/62) używane być może do wystroju architektury sakralnej odkryto nieopodal mniejszego kościoła — ich chronologia powiązana ze starszą fazą jego użytkowania jest pewna.

Z kamieni szlachetnych oraz ozdobnych sporządzano również oprawy różnych przedmiotów. Najcenniejszym znaleziskiem jest pektorał oprawny w jeden z takich kamieni — rzadko spotykany gagat. Z czasów panowania pierwszych Piastów nie znamy w Polsce poza Ostrowem Lednickim śladów jego zastosowania. Ten smolistoczarny, szklisty po oszlifowaniu ozdobny kamień występuje w niewielu miejscach Europy i Azji (K. Maślankiewicz 1983, 281).

Z łatwo poddającego się obróbce i polerowaniu gagatu uformowano krzyżową oprawę lednickiego pektorału, której część uległa zniszczeniu ogniem. Błyszcząca gagatowa oprawa znakomicie komponowała się z pozłacaną blachą wyrobu. Użycie tak rzadkiego kamienia w charakterze oprawy krzyżyka relikwiarzowego stanowi dodatkowy argument świadczący o wyjątkowości tego znaleziska i możliwości jego ewentualnego powiązania z warsztatami cesarskimi.

W 2 połowie X – 1 połowie XI w. pojawia się na Ostrowie Lednickim zaliczana również do kategorii wyrobów luksusowych biżuteria i naczynia ze szkła oraz szybki witrażowe. W strukturze ozdobnej biżuterii ilościowo dominują, podobnie jak na niemal wszystkich większych wczesnośredniowiecznych stanowiskach, wytwarzane masowo paciorki, obok których natrafiamy nieco później na szklane pierścionki.

W warstwach z wymienionego okresu oraz w pożarowych nawarstwieniach łączonych z 1038 r. odkryto 9 pa-

ciorków szklanych o niewielkich średnicach od 0,8 do 2,65 cm (ryc. 79/1-3). Niektóre z paciorków, które wystąpiły tuż przy zespole pałacowym noszą ślady uszkodzenia ogniem (por. K. Żurowski 1953, 124). Obok paciorków matowo-białych (2 egz.) występowały paciorki ze szkła w kolorze żółtym (uzyskiwanym przez domieszkę związków żelaza) oraz zielonym (otrzymywanym przez dodanie związków miedzi; por. paciorek nr 372/65).

W tej fazie dziejów Lednicy obserwujemy charakterystyczne skupisko paciorków (7 egz.) wokół zespołu sakralno-pałacowego wyspy, 1 paciorek pochodzi z nawy mniejszego kościoła, zaś ostatni z nich (nr inw. 41/88, ryc. 79/3) zlokalizowano na północ od tego kościoła — tuż pod wałem. W tej grupie biżuterii na uwagę zasługuje ornamentowany „wicią romańską", tj. dwiema przeplatającymi się wstęgami, między którymi występują szkliwione na biało oczka, płaskokulisty paciorek wspomniany nieco wcześniej (nr inw. 372/65, ryc. 79/2).

Wśród pozostałych łączących się z późniejszą fazą dziejów Lednicy paciorków ściślejszą chronologię ustalono zaledwie dla trzech z nich (z powojennych badań Lednicy), zaś ogromna ich liczba (46 egz.) może być datowana jedynie w ogólnych ramach chronologicznych wewnątrzgrodowej nekropoli (por. A. Wrzosek 1961, 251, tab. 11/17-36). Czasów przełomu XI i XII w. oraz młodszych sięga pozostała biżuteria szklana, jak pierścionki (6 egz.) czy 8-ramienna gwiazdka (A. Wrzosek 1961, 251, tab. 11/6).

Obok biżuterii szklanej z zespołu grodowego znamy wykonane ze szkła naczynia. Z okresem największej świetności Lednicy powiązać możemy zabarwiony na zielono fragment naczynia z sąsiedztwa mniejszego kościoła. Tuż przy domostwie wschodnim, przy tej budowli, wystąpił wylew takiego naczynia (nr inw. 372/63), nieopodal odkryto 4 kolejne fragmenty naczyń, których 3 egzemplarze (nr inw. 366, 429 i 434/63) pochodzą z okresu panowania pierwszych Piastów, pozostały jest młodszy. Te koncentrujące się po północnej stronie kościoła resztki naczyń wystąpiły w warstwach rumowiska i spalenizny związanych ze jego zniszczeniem w 1038 r. (M Łastowiecki 1989, 30). Inne fragmenty naczyń szklanych z grodu (3 egz.), podgrodzia (1 egz.) oraz przedwala wału południowego (6 fr.) związane są już z późniejszymi dziejami Lednicy.

Jak dotąd poza dwoma żużlami ze szklistą powłoką nie udało się natrafić na Ostrowie Lednickim na ślady produkcji szkła. Żużle wystąpiły w części północnej grodu — starszy z nich (nr inw. 55/87) pochodzi z interesującego nas okresu. Brak dla wyrobów szklanych specjalistycznych analiz składu chemicznego powoduje ograniczenia

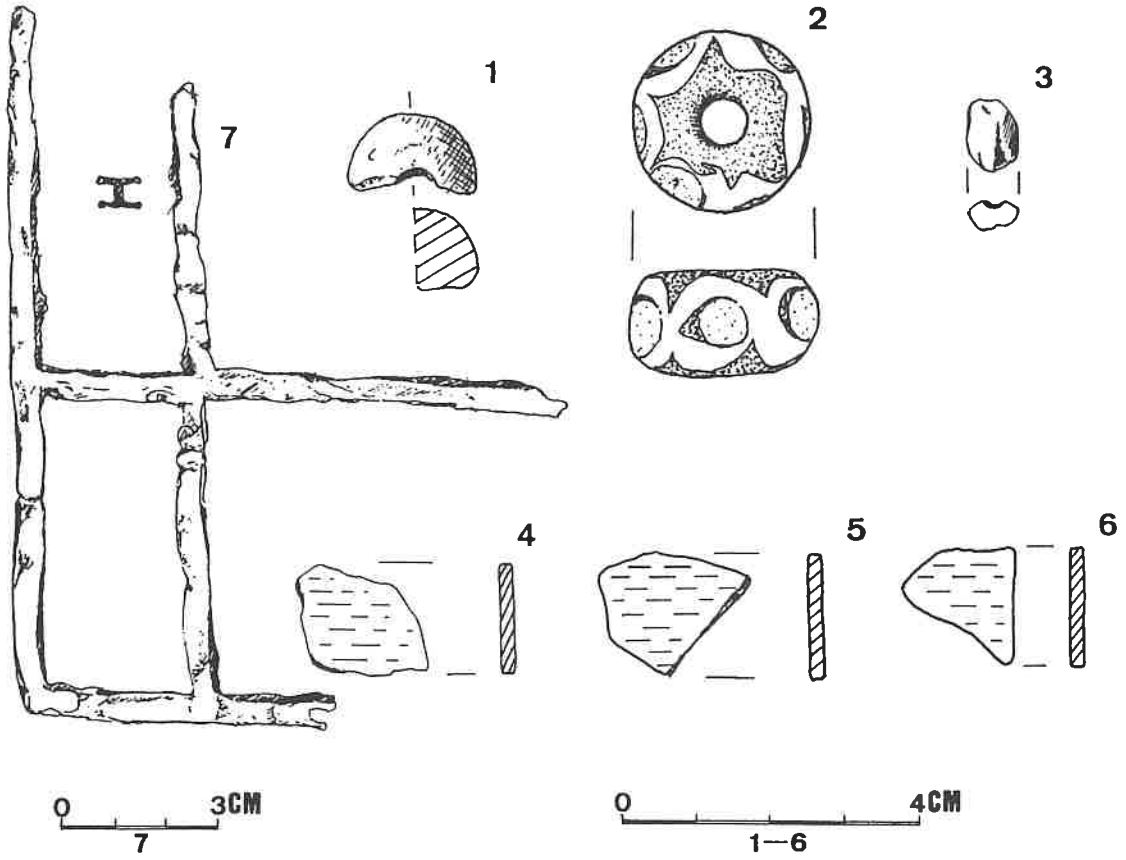

Ryc. 79. Ostrów Lednicki. Biżuteria i wyroby ze szkła oraz ołowiu. 1-3: paciorki (nr 509/64, 372/65, 41/II/88), 4-6: płytki witrażowe (nr 173/63, 254/63, 270/63), 7. Ramka witrażowa (nr 155/91). 1-6: szkło, 7: ołów
Abb. 79. Ostrów Lednicki. Schmucksachen und Erzeugnisse aus Glas und Blei. 1-3: Perlen (Nr. 509/64, 372/65, 41/II/88), 4-6: Mosaikfensterplatten (Nr. 173/63, 254/63, 270/63), 7. Glasfensterkrahmen (Nr. 155/91), 1-6: Glas, 7: Blei

poznawcze, na jakie natrafiamy przy próbie ich charakterystyki oraz określeniu ich ewentualnego pochodzenia. Problemy te wymagają zresztą odrębnych studiów szczegółowych.

W ruchomym materiale archeologicznym, na jaki natrafiono w otoczeniu budowli lednickich, zwracają również uwagę części szyb oraz blachy i grudki ołowiane. Ich związek z architekturą jest wyraźny — omówiłem je już wcześniej.

Inne liczne fragmenty i wyroby ołowiane, których lista obejmuje kilkadziesiąt pozycji, nie łączą się już funkcjonalnie z architekturą (mimo, że występują w jej wnętrzu, jak sztabka z małego grobowca jednonawowego kościoła — J. Górecki 1991, tab. 1 lub jej otoczeniu). Są to ciężarki i przęśliki odkryte na grodzie w warstwach sprzed 1038 r., czy skupiające się częściej na podgrodziu, a pochodzące głównie z 2 połowy XI w. i czasów młodszych.

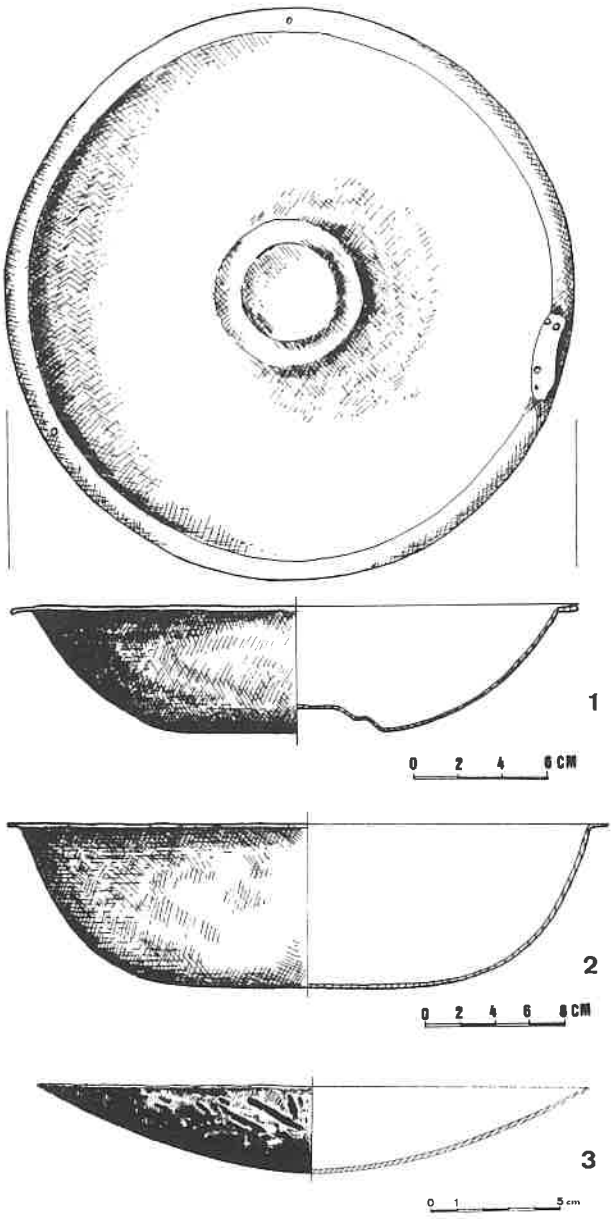

Ryc. 80. Ostrów Lednicki. Brązowe oraz żelazne misy. 1 — 2 (nr 2-3/88): brąz, 3 (nr 83/91): żelazo
Abb. 80. Ostrów Lednicki. Bronzene und eiserne Schüssel. — 2 (Nr. 2-3/88): Bronze, 3 (Nr. 83/91): Eisen

Jednym z ciekawszych znalezisk pochodzących z mostu poznańskiego są dwie brązowe misy (ryc. 80/1-2). Te skatalogowane przeze mnie w grupie zabytków luksusowych wyroby, osunięte na dno Jez. Lednickiego, tkwiły jedna (mniejsza) w drugiej (większej).

W podziale T. Poklewskiego (1961) należą one do pozbawionych zdobień mis typu VI. Większa z lednickich mis to głęboka misa w kształcie wycinka kuli o krawędzi wychylonej prosto i maksymalnej średnicy wynoszącej 34 cm (ryc. 80/2), kolejna zaś to płytsza i mniejsza od niej misa o wyodrębnionym i lekko wychylonym w środku ku górze dnie oraz prosto zagiętych krawędziach (ryc. 80/1). W jej ściance wykonano 3 otwory, z których 2 są widoczne, zaś w miejscu kolejnego z nich do krawędzi misy przymocowano nitami blaszkę, z pomocą której naprawiono jej pękniętą krawędź (por. identyczny sposób naprawy mis z Łętowic, czy Buer — T. Poklewski 1961, 32 b, 2 b).

Z wyjątkiem misy pochodzącej ze skarbu w Mäetaguse (Estonia) wszystkie znane misy typu VI pochodzą ze znalezisk grobowych (T. Poklewski 1961, 61). Domniemywać można, iż o ile na macierzystym terytorium (nadmorska strefa południowego wybrzeża Bałtyku), skąd rozchodziły się dalej pełniły one, według Poklewskiego, funkcję w obrządku pogrzebowym, o tyle ich znaczenie na Lednicy mogło być czysto utylitarne i estetyczne. Pierwsza z nich przeznaczona być m. in. mogła do obsługi (obmywanie rąk) władcy, podczas gdy druga, posiadająca otworki przy krawędzi, znajdując się najpewniej na wyposażeniu lednickiego pałacu mogła wisieć w jego wnętrzu.

Wspomnieć też można o znanych z Lednicy żelaznych miskach typu śląskiego odkrytych przy przyczółku mostu gnieźnieńskiego (ryc. 80/3; M. Łastowiecki 1993, 138, ryc. 3/5) oraz po zachodniej stronie wyspy (4 egz.) Pierwsza z mis pochodzi z warstwy odpowiadającej czasom wczesnopiastowskim, kolejne z jeziornego namuliska dennego w sąsiedztwie mostu poznańskiego.

Żelazne misy nie należą na ziemiach polskich do zbyt częstych znalezisk. Mimo, że większość z nich związana jest ze Śląskiem uwagę zwraca również ich zgrupowanie wielkopolskie — gdzie misy te występują we wszystkich ważniejszych siedzibach władcy (poza Lednicą znane są z Poznania, Giecza oraz Gniezna).

3. Militaria

Problematyka wczesnopiastowskich militariów, a szerzej zaś sił zbrojnych okresu panowania Mieszka I i Bolesława Chrobrego, należy do żywo dyskutowanych zagadnień wśród mediewistów i archeologów (por. liczne prace B. Miśkiewicza, czy A. Nadolskiego).

W toczonej głównie od okresu badań milenijnych dyskusji nie było dotąd miejsca dla rysujących się w toku narastającej masy źródeł archeologicznych paru zagadnień, wśród których za ważne uznać można takie, jak podnoszone ostatnio przez M. Karę (1993) zagadnienie składu et-

nicznego sił zbrojnych Mieszka i jego następców, czy też problematykę wyjaśnienia roli głównych ośrodków państwa przez ich kontekst, szczególnie zaś właśnie poprzez znaleziska militariów.

W przedstawionym podrozdziale spróbuję przyjrzeć się, jaki jest charakter występującego w rezydencji lednickiej uzbrojenia oraz jaki jest typ relacji pomiędzy zbiorem militariów a siedzibą władcy. Na tym tle nakreślę dalej (rozdz. VII B), o ile to będzie możliwe, tę relację dla pozostałych ośrodków władzy.

Dla pochodzącego z Ostrowa Lednickiego zespołu militariów cechą charakterystyczną jest związek ze środowiskiem wodnym — jeziornym. Zespół uzbrojenia, jaki dostępny jest poznaniu naukowemu, pochodzi niemal w całej swej masie z namuliska dennego Jez. Lednickiego, ściślej zaś z tej jego części, którą przebiegały łączące wyspę z lądem mosty oraz z rejonu nieopodal zachodniego brzegu wyspy — na trasie przebiegu mostu długiego odkryto 70 militariów, z kolei z mostu krótkiego pochodzi 75 egzemplarzy uzbrojenia. Inne z militariów odnaleziono poza linią obu mostów — podczas podwodnych penetracji prowadzonych wokół wyspy (77 szt.), czy też lądowych badań Lednicy (66 egz.; M. Łastowiecki 1993, ryc. 3/1; A. Wrzosek 1961, tab. 4/1, 3, 6/1-5).

Związane z wyspową rezydencją militaria takie, jak uznane za luksusowe hełm, kolczuga, miecze, czy oporządzenie jeździeckie, niektóre typy włóczni i topory oraz pozostałe uzbrojenie tworzą zespół składający się łącznie z 288 okazów broni.

W zespole tym, który ma ogromne znaczenie dla szczegółowych studiów bronioznawczych, zaś ze względu na liczebność, jak i jakość zbioru nie ma sobie równych na obszarze ówczesnych ziem polskich, omówię najpierw uzbrojenie ochronne (hełm, kolczuga), dalej broń sieczną (miecze), drzewcową (włócznie), obuchową (topory) oraz broń strzelczą (groty strzał), oporządzenie jeździeckie (a zatem ostrogi), jak i rząd koński (tj. wędzidła i strzemiona).

Charakterystykę wymienionego uzbrojenia poprzedzić warto ważną uwagą o jego chronologizacji, bowiem o ile dla militariów odkrytych na trasie mostu długiego (i w jego sąsiedztwie) przyjmuję datowanie w ramach 2 połowy X – 1 połowy XI w., o tyle dłuższy przedział chronologiczny militariów z mostu krótkiego łączę ze stopniowym powolnym zanikiem funkcji tego mostu i intensywnym użytkowaniem jego przyczółka jeszcze w XII w. oraz przyjętym założeniem o intensywnej eksploatacji drogi wodnej na trasie od tego przyczółka w stronę gnieźnieńskiego brzegu jeziora.

Serię pochodzących z Ostrowa Lednickiego militariów otwiera hełm z nosalem (ryc. 81/1) — jedyny jak dotąd, obok kolczugi, element uzbrojenia ochronnego związany z omawianym grodem. Odkryty w trakcie podwodnych penetracji jeziora hełm (1959 r.; G. Mikołajczyk 1961, 142, ryc. 4), to wyjątkowe znalezisko na terenie ziem polskich, skąd znamy jeszcze tylko 1 okaz takiego, tj. odkuwanego z jednego kawałka blachy, hełmu.

Hełmy z nosalem zwane są typem świętowacławowskim, normańskim lub burgundzkim (D. Hejdová 1964; A. Nadolski 1966; Z. Żygulski 1975). Egzemplarze polskich hełmów pochodzące zresztą z wód jeziornych (tj. omawiany okaz oraz hełm z Jez. Orchowskiego, woj. Bydgoszcz), tworzą wielkopolskie zgrupowanie hełmów rozprzestrzenionych na terenie całej Europy, a poświadczonych przez liczne źródła ikonograficzne, by dla przykładu wymienić tkaninę z Bayeux (1066-1082), monety czeskie, czy Drzwi Płockie (G. Henderson 1987, ryc. 26; A. Nadolski 1966, 10-11).

Hełm, którego wymiary wynoszą: wysokość dzwonu — 18,5 cm, średnica otworu — 20-22 cm, długość nosala — 6 cm, największa szerokość nosala — 4 cm, grubość blachy dzwonu — 0,25-0,40 cm ma w górnej części dzwonu przebiegającą mało wydatną grań (ość). Nosal hełmu lekko poszerza się ku dołowi, gdzie zakończony jest odgiętym ku górze haczykiem. Na krawędzi dzwonu widoczne są otwory po nitach, których pierwotnie było 13, a służące do zamocowania wykładki obszytej skórą (A. Nadolski 1966, 11, przyp. 9).

Chronologia hełmu może być ujmowana w szerokich granicach X – XIII w., na co zwracał uwagę cytowany już A. Nadolski, podnoszący najbardziej prawdopodobny związek hełmu z X – XII w. (1966, 11). Z najazdem czeskim na wyspę łączyła ów hełm G. Mikołajczyk (1961, 142) i inni badacze wiążący go zresztą bezzasadnie z warstwą pożarowo-rumowiskową na dnie jeziora (K. Anderszowa i in. 1963, 288). Z okresem X/XI w. skłonny jest wiązać ów hełm zagubiony podczas najazdu Brzetysława na wyspę Z. Rajewski (1973, 355-357).

W grupie hełmów środkowoeuropejskich, do których zaliczamy także okaz morawski, hełm z Ołomuńca (X – XII w.) oraz praski hełm św. Wacława (X w.; por. D. Hejdová 1964) brak, poza hełmem św. Wacława, zdobień.

Prototypy tych hełmów występują na Wschodzie (Antiochia, Egipt, Persja sasanidzka), zaś ich europejską genezę łączy się z Rusią Kijowską, Czechami lub zachodnimi warsztatami płatnerskimi (D. Hejdová 1964; W. Hensel 1987; A.N. Kirpičnikov 1971; G. Mikołajczyk 1961; Z. Rajewski 1973; Z. Żygulski 1975).

Związek omawianego hełmu z doborowym rycerstwem wydaje się nie budzić wątpliwości, z kolei podnoszony przez badaczy moment jego zagubienia podczas starcia zbrojnego z Czechami w 1038/1039 r. jest również zasadny.

Znaleziskiem równie cennym jak lednicki hełm jest odnaleziona ostatnio (na północ od mostu poznańskiego) kolczuga o wadze blisko 10 kg (ryc. 81A). Powszechnie przyjmuje się, że zbroja kolcza powstała na Wschodzie (A.N. Kirpičnikov 1971, 3, 7 – 15; A. Kola, G. Wilke 2000; A. Nadolski 1954, 77, Z. Żygulski jun. 1975), zaś ta jedyna w pełni zachowana osłona ciała wojownika jaką znamy dotąd z ziem Polski pochodzi najpewniej z horyzontu czasowego wyznaczonego ramami chronologicznymi X-XIII w. Założyć można, że dostać się ona mogła do jeziora w okresie zniszczenia Lednicy podczas najazdu czeskiego.

Pomimo, że istnieje wczesna wzmianka o 300 pancernych podarowanych w roku 1000 cesarzowi Ottonowi III przez Chrobrego (Thietmar IV, 46) z naszych ziem znane są dotąd nieliczne fragmenty kolczug (Wolin, okolice Te-

respola nad Bugiem, Raszewo, woj. wielkopolskie; A. Nadolski 1954, 77-78, 200-201, ostatnio zaś również i z Giecza), zaś imponującej ich serii (której nie dorównuje żaden zbiór z terytorium Europy) dostarczyły wykopaliska z obszaru Rusi, skąd pochodzi 40 całych (!) oraz ponad 100 w części zachowanych osłon datowanych od IX do XIII w. (A.N. Kirpičnikov 1971, 3, 7-15, rys. 1, tab. 1, 2).

Kategorią broni szczególnej są miecze (ryc. 81/3-8) — 6 egzemplarzy tej broni oraz dwie głowice i głownia. Wśród mieczy 4 należą do najbardziej popularnych okazów typu X, kolejny to egzemplarz typu M, ostatni wreszcie należy już do młodszych form średniowiecznych (ryc. 81/8). Głowica może być sklasyfikowana jako pochodząca od miecza typu X (ryc. 81/2), druga z głowic (ryc. 81/8) i głownia to już formy średniowieczne.

Ten bodaj najważniejszy element uzbrojenia wojownika służył mu w boju, pełnił też funkcję w świecie ówczesnych pojęć, bowiem kojarzył się z jego właścicielem,

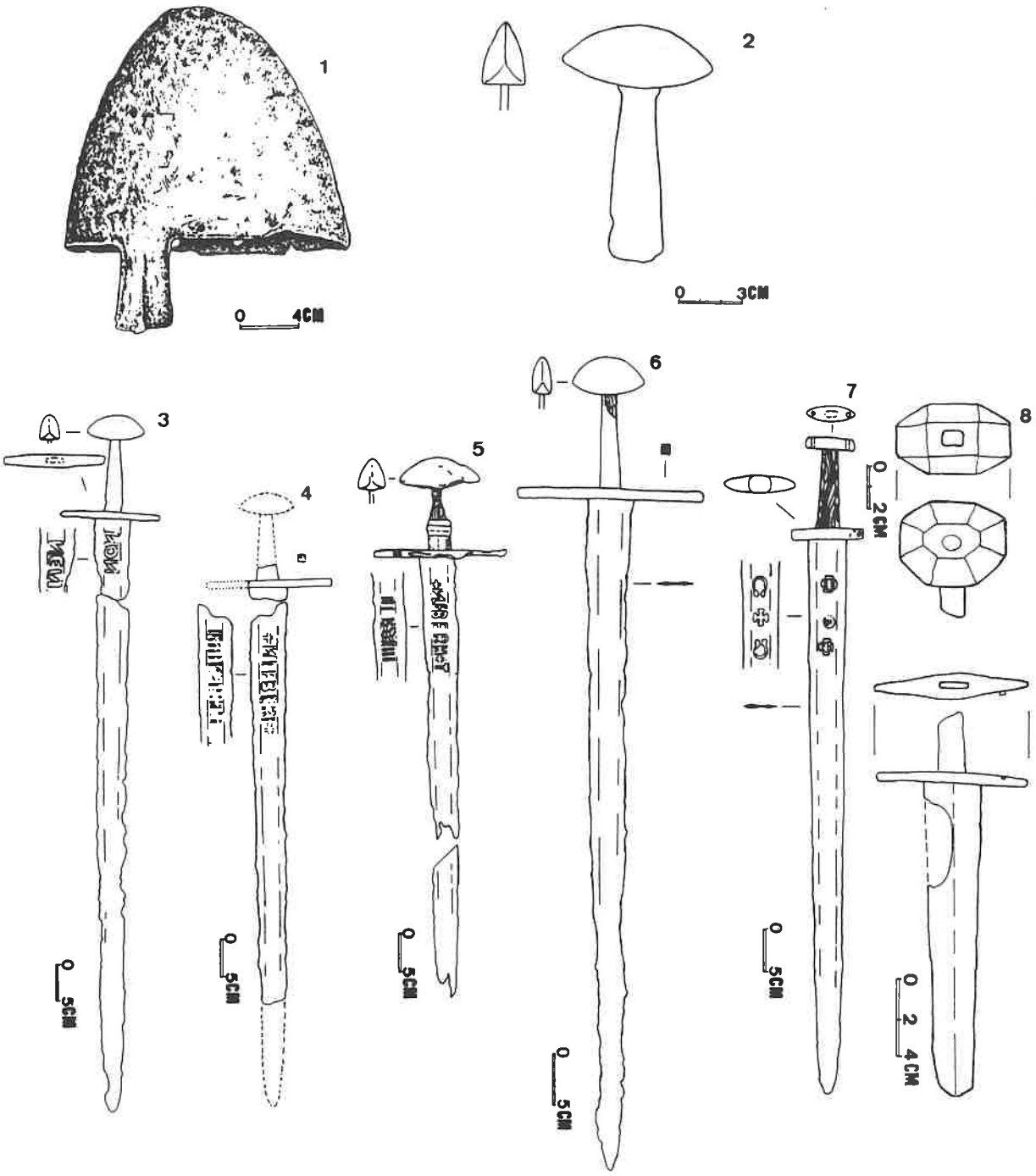

Ryc. 81. Ostrów Lednicki. Broń ochronna i sieczna. 1. Hełm z nosalem (nr 240/61/59), 2. Głowica miecza (nr 23/92), 3-8: Miecze (nr 275/62, 3/82, 33/84, 1/94, 3/94, 3/99); 3-6: typ X, 7: typ M, 8: typ XIIIa

Abb. 81. Ostrów Lednicki. Schutz- und Hiebwaffe. 1 — Nasenhelm (Nr. 240/61/59), 2. Knaufkrone (Nr. 23/92), 3-8: Schwerte (Nr. 275/62, 3/82, 33/84, 1/94, 3/94, 3/99); 3-6: Typ X, 7: Typ M, 8: Typ XIIIa

wreszcie jego rola jako insygnium ceremonialnego była równie ważna (W. Dzieduszycki 1990, 23-26; Z. Piech 1990).

Oprócz doborowego rycerstwa — wojowników konnych, mieczy używała również piechota o czym wspomina Gall przy okazji starcia Chrobrego pod Niemczą (Gall III, 3), uzbrojonych w nie taczowników przedstawia także jedna ze scen Drzwi Gnieźnieńskich. O wyposażeniu piastowskich wojowników w broń, a więc również i w miecz, wspomina przy opisie kraju Mieszka I Ibrahim ibn Jakub, gdy pisze „daje on tym mężom odzież, konie, broń i wszystko czego tylko potrzebują" (T. Kowalski 1946).

Warto przypomnieć, że dla X – XI w. wartość miecza była znaczna i kształtowała się na poziomie około 127 g srebra (J. Żak 1957, 175) do nawet 200 g tego kruszcu (S. Tabaczyński 1958, 57-58).

Kreśląc charakterystykę lednickich mieczy typu X odnotowujemy, że ich całkowita długość dochodzi do 96 cm, szerokość u zastawy wynosi 4-5 cm, zaś jelce mieczy są długie od 14 do 18,8 cm. Głownie mieczy są obosieczne i zaopatrzone w zbrocze, jelce są krzyżowe, proste, rękojeści mają trzpienie płaskie, zaś głowice są soczewkowate. Jedna z głowic odnalezionego przy moście gnieźnieńskim miecza (nr 33/84) posiada z jednej strony otwór, jej rękojeść wyłożono okładziną drewnianą opasaną skórą; na głowni (około 8 cm poniżej jelca) umieszczono znak płatnerski (stempel), którego centralny motyw ujęto z dwóch stron przez 3 pionowe odciski, którymi sygnowano miecze z pracowni Ulfbertha, co potwierdza zresztą i sam napis ULFBRTH umieszczony z drugiej strony głowni (ryc.81/5; por. A.N. Kirpičnikov 1998, 23, rys. 1; M. Głosek, A.N. Kirpičnikov 2000, 73-75, ryc.2).

Z pozostałych mieczy omawianego typu kolejne 2 zaopatrzono w pokrywające ich głownie napisy, z których na egzemplarzu z podgrodzia (nr 275/62, ryc. 81/3) odczytano napis NON oraz NEN, zaś na mieczu (nr 3/82, ryc. 81/4) z mostu krótkiego napis ULFBERTH między krzyżami, a po drugiej stronie głowni stempel okręgu ujętego obustronnie rowkami (A.N. Kirpičnikov 1998, 23, rys. 2, 3; M. Głosek, A.N. Kirpičnikov 2000, 73-75, ryc. 2).

Jedyny miecz typu M (nr 3/94) osiągał długość 89 cm, jego głownia ma 75 cm i jest szeroka u zastawy na 5,2 cm, jelec zaś jest długi na 9,6 cm (ryc. 81/7). Głownia miecza, podobnie jak przy okazach typu X, jest obosieczna i za-

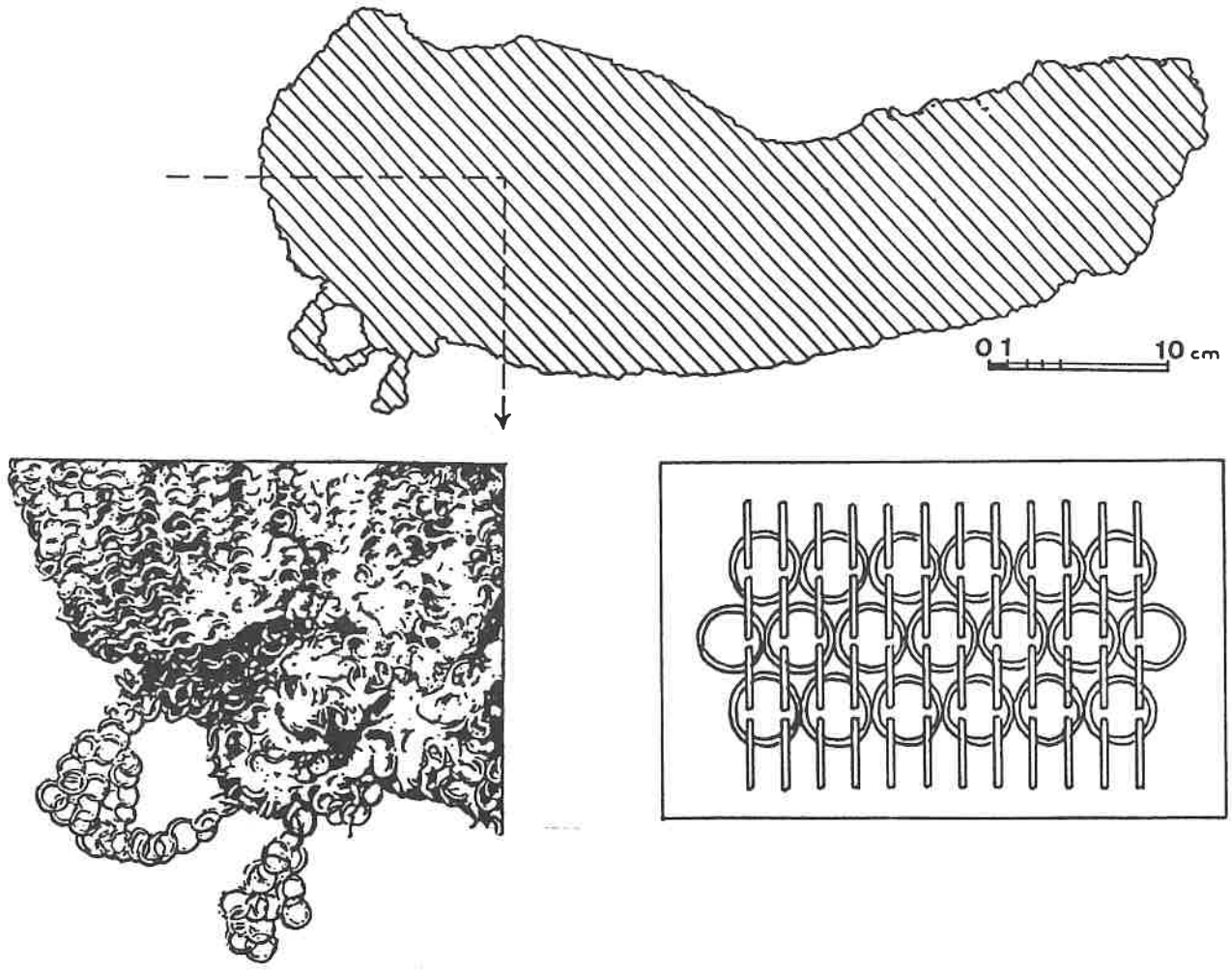

Ryc. 81A. Ostrów Lednicki. Kolczuga (nr 93/99)
Abb. 81A. Ostrów Lednicki. Panzerhemd (Nr. 93/99)

opatrzona w zbrocze, jelec jest krótszy i masywniejszy od jelcy mieczy typu X, od której różni też ten miecz forma prostej i soczewkowatej w przekroju głowicy.

Jelec był pierwotnie inkrustowany brązowym drutem, zaś na rękojeści, podobnie jak przy mieczach typu X, umieszczono 4 drewniane okładziny. Głownię miecza zdobią znaki — okręgu między krzyżami z jednej strony, zaś motywu krzyża umieszczonego centralnie między znakami „omega" z drugiej strony (A.N. Kirpičnikov 1998, 24, rys. 4).

Formy mieczy należące do typu X, to najbardziej pospolity typ miecza w Polsce, by przytoczyć egzemplarze z cmentarzysk w Lutomiersku, czy Końskich, woj, kieleckie oraz ze Śląskowa, woj. Leszno (A. Nadolski 1954; A. Nowakowski 1991; W. Sarnowska 1955).

Miecze te pojawiają się w Europie przed 1000 r. i rozpowszechniają się bardzo szeroko na Zachodzie, w Skandynawii, Europie Środkowej oraz na Rusi (A.N. Kirpičnikov 1966, 1, 33; J. Petersen 1919, 158-167; W. Sarnowska 1955, 306). Powodem ich popularności były znakomite proporcje i dobre wyważenie sprawiające, że w boju były one poręczniejsze od innych mieczy (A. Nowakowski 1991, 55).

Wśród polskich okazów widoczne jest ich zgrupowanie w Wielkopolsce, skąd prócz sześciu mieczy z Lednicy znamy m.in. miecz odkryty na położonym w jej sąsiedztwie cmentarzu w Dziekanowicach (A., J. Wrzesińscy 1995, 213, ryc. 5), okaz z nieznanej miejscowości (zbiory MAP w Poznaniu), czy egzemplarz z Siemowa, woj. Leszno (por. też J. Wrzesiński 1998).

W dwóch przypadkach możemy określić bez cienia wątpliwości pracownię, z której pochodzą lednickie miecze tego typu. Te wyprodukowane w nadreńskim położonym między Moguncją, a Bonn warsztacie mieczownika podpisującego się ULFBERTH miecze, sygnowano podpisem wytwórcy oraz umieszczano na ich głowniach bądź charakterystyczny dla tej pracowni stempel (por. okaz nr 33/84), do którego liczne analogie odnajdujemy w Europie (por. identyczne stemple mieczy z Gniezdowa, Kasziny, czy Nowogrodu — A.N. Kirpičnikov 1966, 1, tab. 16/2, 3, 5, 7 oraz 17/1 – 2, 6), bądź stempel rzadszy jak na okazie nr 3/82.

W opinii Kirpičnikova 2 miecze z imieniem mieczownika datować można na okres końca X – 1 połowy XI w., z kolei miecz z napisem NON i NEN odwołujący się do opieki Boskiej pochodzi z około 1000 r. (A.N. Kirpičnikov, Nowe badania nad mieczami wczesnego średniowiecza — wykład wygłoszony w MPP na Lednicy w dn. 13.11.1996 r.).

Formy sygnowanych mieczy z pracowni Ulfbertha rozprzestrzenione są po całej Europie (por. A.N. Kirpičnikov 1966, 1, 38 i przyp. 153 oraz ryc. 9 — mapa znalezisk mieczy z napisem lub stemplem Ulfbertha; por. też M. Müller-Wille 1982), znamy je także i z Polski (por. np. miecz z Brześcia Kujawskiego, woj. Włocławek — XI w., czy miecz typu Y z Sądkowa, woj. Elbląg; A. Nowakowski 1991, 55, tab. 4/6; W. Sarnowska 1955, 293).

Przyglądając się z kolei mieczom typu M, do których należy scharakteryzowany uprzednio egzemplarz lednicki, dostrzegamy podobnie jak dla mieczy typu X ich ogólnoeuropejski charakter. Jan Petersen wylicza w Skandynawii (głównie w Norwegii) 198 tych mieczy (1919, 117-121, rys. 98-99), znane są one zaś od Islandii po Ruś. W Polsce pojedyncze miecze tego typu odkryto w Malborku, woj. Elbląg, czy w Domanikowie, woj. Płock oraz w położonych pod Płockiem Gromicach (A. Wrzesiński 1998). Formy mieczy typu M zaliczane są do starszych typów charakterystycznych dla 2 połowy IX — 1 połowy X w. (J. Petersen 1919, 117). Lednicki miecz tego typu, podobnie jak miecze typu X, zagubiono, jak sądzę, w wodach Jez. Lednickiego podczas starcia polsko-czeskiego w latach 30. XI w.

Z wód Jeziora Lednickiego wyciągnięto również wspomniane wcześniej miecz (ryc. 81/8) oraz fragment głowni, których chronologia łączy się z czasami późniejszymi od okresu naszych zainteresowań, lecz o których warto wspomnieć. Miecz reprezentuje typ XIIIa (głownia), I_1 (głowica), 1 (jelec; typy według R.E. Oakeshotta — podaję za M. Głoskiem, A. Nadolskim: 1970), głownia to również egzemplarz XIIIa. W opinii M. Głoska charakterystyczne dla naszych ziem miecze typu XIIIa datować można na okres XIII-XIV w. (M. Głosek, A. Nadolski 1970, 26; M. Głosek 1984).

W podsumowaniu tych kilku uwag odnoszących się do mieczy skonstatować można, że nasycenie wczesnopiastowskich grodów tym typem uzbrojenia jest w Polsce stosunkowo małe — poza Lednicą oraz rezydencją giecką miecze z tego okresu w innych siedzibach władcy nie występują; być może z interesującego nas okresu (J.G.) pochodzi miecz typu normańskiego znany z Płocka, bowiem chronologii okazu gnieźnieńskiego nie sposób bliżej określić.

Zatem gród lednicki gromadzący tak cenny zbiór tej broni posiada walor szczególny — zaświadcza m.in. obecność w otoczeniu wyspy doborowych wojsk drużyny Mieszka i Chrobrego. Użytkowane w tej grupie miecze z zachodnioeuropejskiej pracowni Ulfbertha mają swoją wymowę spajając Lednicę ze środkoworeńskim centrum produkcji mieczy.

Kolejną kategorią uzbrojenia związanego z lednickim grodem są włócznie (ryc. 82-83B), których 53 odnaleziono w wodach Jez. Lednickiego, 1 grot pochodzi zaś z cmentarzyska wewnątrz grodu (W. Tokarski 2000, 84 – 86, nr 61 – 67; A. Wrzosek 1961, tab. 6/1).

Wśród nich najliczniejszą grupę stanowią formy typu V Nadolskiego (19 egz.) i II, pojedyncze zaliczyć można do typu III Nadolskiego, pozostałe groty reprezentują formy typów E, G, K i M, według J. Petersena (tenże 1919), skrzydełkowe i typu I (w podziale Nadolskiego; wszystkie groty pochodzące z mostu krótkiego, a zanalizowane przez W. Tokarskiego 2000, 84 – 86 — uwzględnione są w tabeli 12.).

Walory bojowe włóczni decydowały o ich popularności, w rezultacie należały one do najbardziej powszechnego typu broni wczesnego średniowiecza. Prócz funkcji bojowych odgrywały one również rolę w ceremoniale związanym z władcą , pełniąc funkcję insygnium władzy, co poświadcza wręczenie przez cesarza Ottona III Bo-

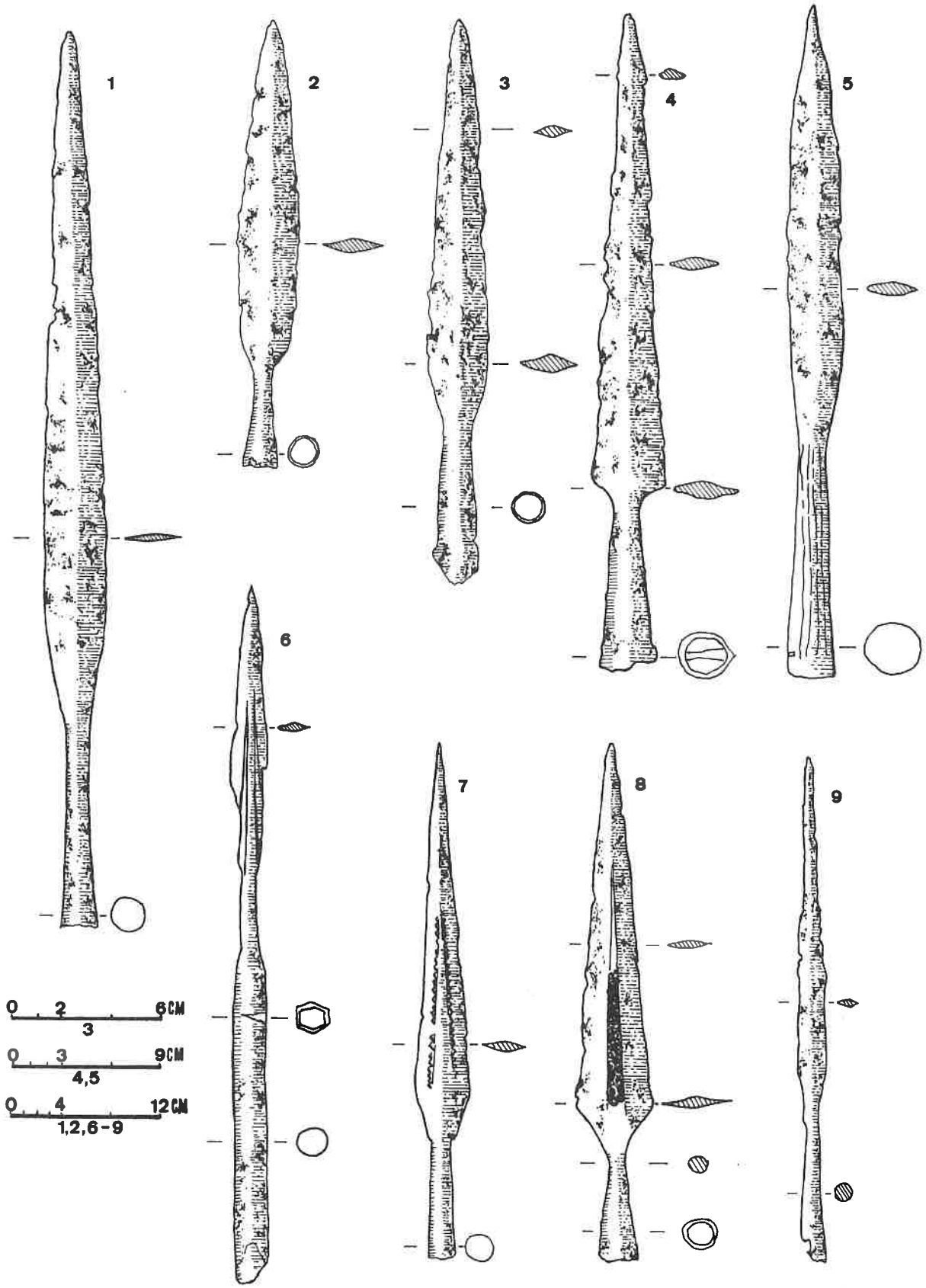

Ryc. 82. Ostrów Lednicki. Groty włóczni. Wybór. 1. (nr 233/61), 2. (nr 35/83), 3. (nr 24/94), 4. (nr 33/92), 5. (nr 1/85), 6. (nr 21/88), 7. (nr 23/84), 8. (nr 22/94), 9. (nr 22/85); 1-3: typ V, 4: typ III, 5-6: typ E, 7-8: typ G, 9: typ K

Abb. 82. Ostrów Lednicki. Lanzenspitzen. Auswahl. 1. (Nr. 233/61), 2. (Nr. 35/83), 3. (Nr. 24/94), 4. (Nr. 33/92), 5. (Nr. 1/85), 6. (Nr. 21/88), 7. (Nr. 23/84), 8. (Nr. 22/94), 9. (Nr. 22/85); 1-3: Typ V, 4: Typ III, 5-6: Typ E, 7-8: Typ G, 9: Typ K

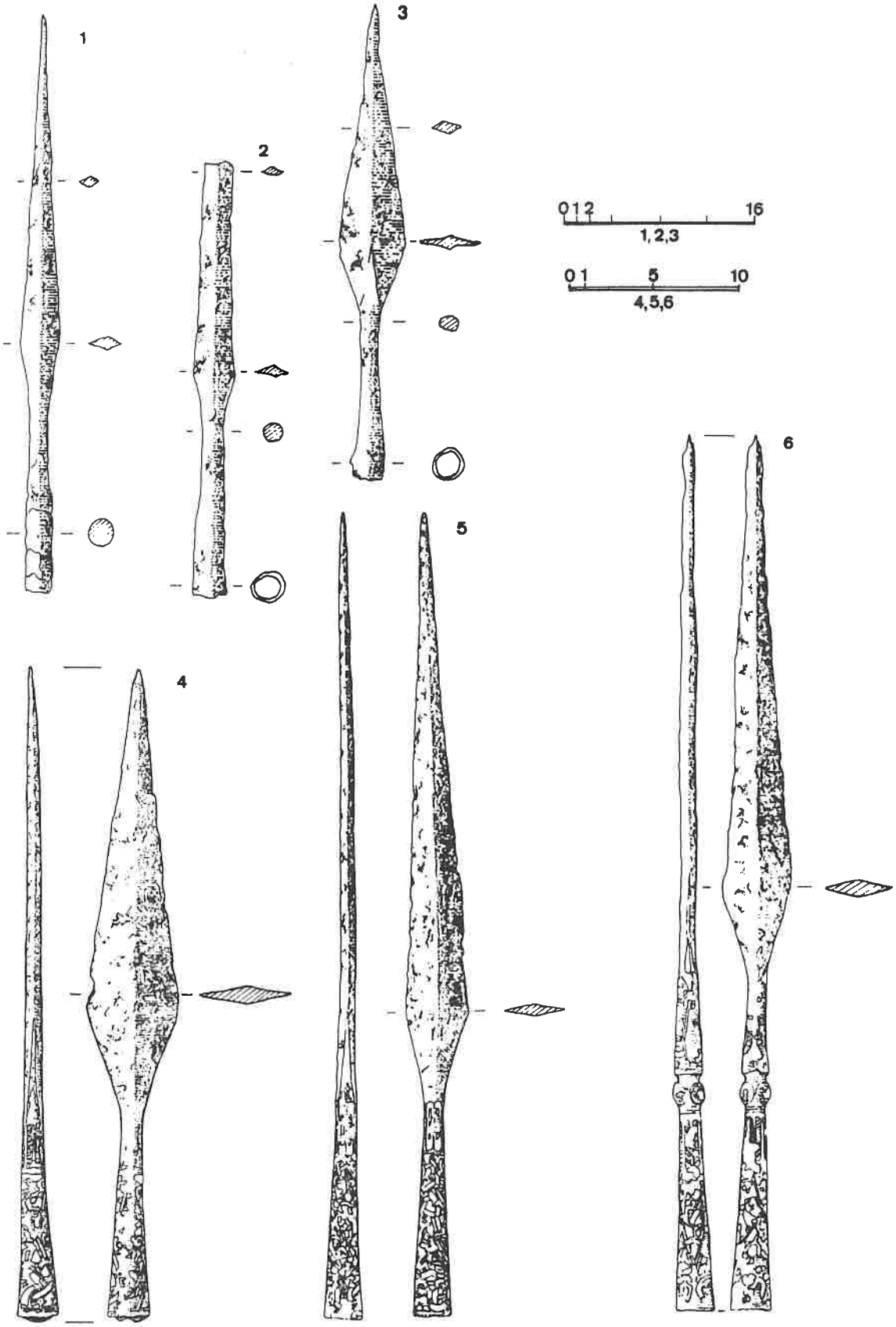

Ryc. 83. Ostrów Lednicki. Groty włóczni. 1. (nr 1/87), 2. (nr 21/94), 3. (nr 19/94), 4. (nr 112/99), 5. (nr 73/99), 6. (nr 26/99); 1-2: typ K, 3: typ M, 4-6: typ II

Abb. 83. Ostrów Lednicki. Lanzenspitzen. 1. (Nr. 1/87), 2. (Nr. 21/94), 3. (Nr. 19/94), 4. (Nr. 112/99), 5. (Nr. 73/99), 6. (Nr. 26/99), 1-2: Typ K, 3: Typ M, 4-6: Typ II

lesławowi Chrobremu włóczni św. Maurycego jak pisze Gall „na (zadatek) znak przymierza i przyjaźni" (I, 6; por. też Z. Piech 1990, 5; M. Rokosz 1989).

Realna wartość tego typu broni była wysoka, bowiem jak ustalił J. Żak w X – XI w., kształtowała się ona na poziomie 51 g srebra za włócznię (1957, 176, przyp. 80), była jednak, jak można zauważyć, półtora raza mniejsza od ceny miecza. Analogiczne proporcje, jak zaobserwowane przez J. Żaka dla Nadrenii, znane są według M.N. Fiodorowa z IX – X w. dla Bizancjum (podaję za S. Moździochem, tenże 1990, 153 i przyp. 59).

Lednickie groty typu V posiadają charakterystyczne lancetowate liście i długie tulejki (ryc. 82). Pochodzą one z rejonu mostu długiego (10 grotów), namuliska jeziornego na północ i południe od tego mostu (7 egz.), z mostu krótkiego (1 grot), wreszcie 1 okaz odnaleziono wewnątrz grodu (A. Wrzosek 1961, 251, tab. 6/1).

Broń ta osiągała długość od 12,5 do 73 cm, wymiary liści grotów wahają się w przedziale od 60 cm dla najdłuższego z grotów (nr 233/61, ryc. 82/1) do 8,5 cm dla grotu najkrótszego. Tulejki osiągają od 4 do 13,5 cm długości, w przekroju są okrągłe, rzadziej 6-lub-8-boczne. W tej grupie grotów występują okazy o liściach zdobionych jak egzemplarz, którego liść pokryto czterema zbiegającymi się ku sztychowi rowkami (być może inkrustowanymi?, nr 233/61; A. Nadolski 1966, 9, ryc. 15-16), czy kolejne 3 okazy o liściach pokrytych ornamentem karbowanych trójkątów przy krawędzi lub na środku liścia (nr: 13, 43 i 64/ 99; ryc. 83B/3-5).

Groty typu V połączyć, według mnie, w przewadze można z okresem najazdu Brzetysława na wyspę, choć

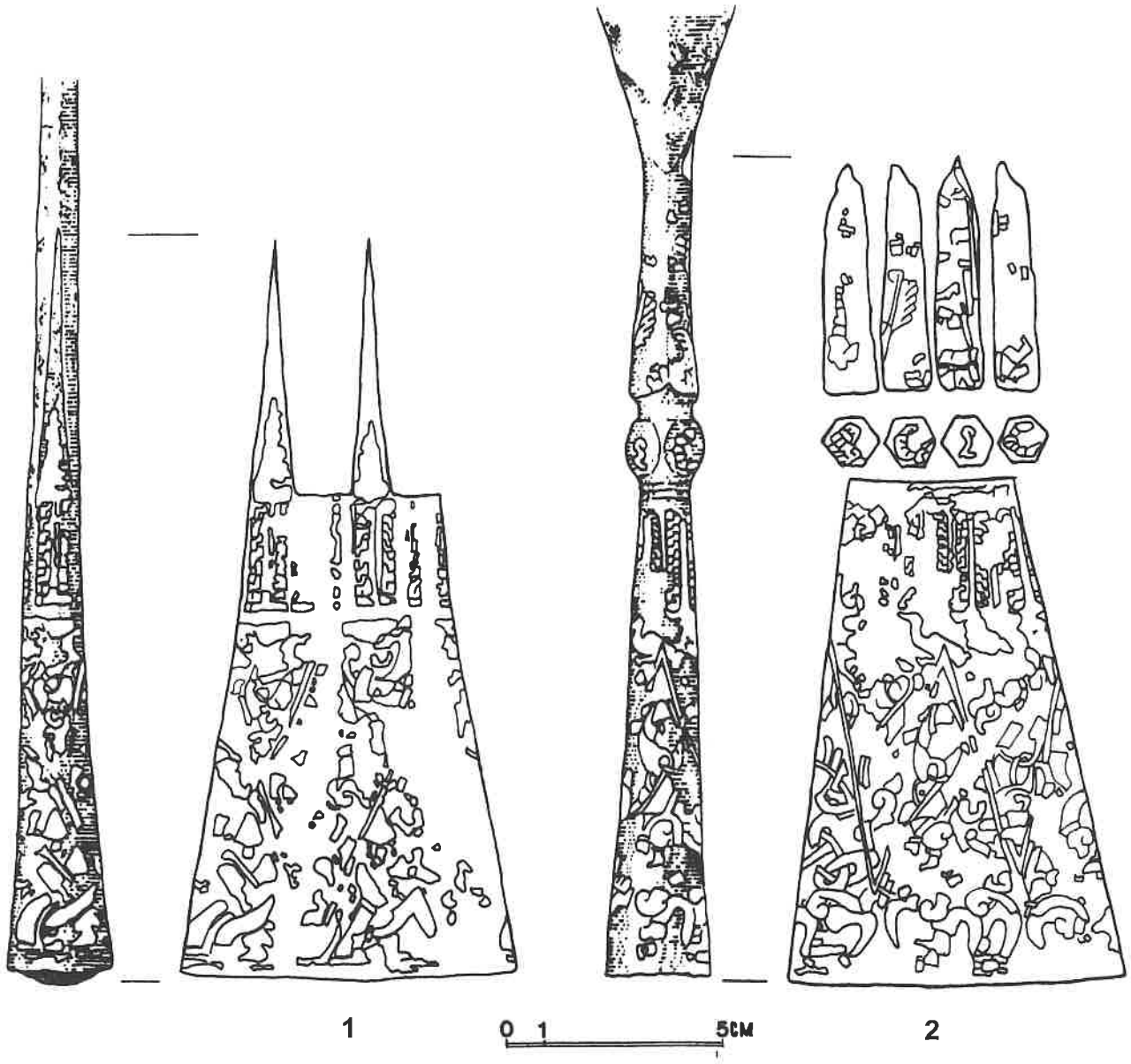

Ryc. 83A. Ostrów Lednicki. Rozwinięcie ornamentu zdobionych włóczni. 1. (nr 112/99), 2. (nr 26/99)
Abb. 83A. Ostrów Lednicki. Entwicklung des Ornaments von verzierten Lanzen. 1. (Nr. 112/99), 2. (Nr. 26/99)

chronologia tych form w Polsce jest zarówno X- jak i XI-wieczna, by wymienić groty pochodzące z Ciepłego, woj. Gdańsk, Końskich, woj, Kielce, Lutomierska, woj, Sieradz, czy Turowa, woj. Płock (A. Nadolski 1954, 176 – 188).

Z wczesnopiastowskich grodów groty te znamy z Poznania, Krakowa i Przemyśla. Grot taki pochodzi również z położonej w sąsiedztwie Lednicy Lednogóry (A. Nadolski 1954, 178, poz. 50).

Do typu V są zbliżone groty, które zaklasyfikować można jako formy typu E według J. Petersena (1919, 26-27, fig. 12-13; J. Żak 1960). Serię takich trzech grotów otwiera pochodzący z krótszego z mostów okaz (ryc. 82/5, nr inw. 1/85) reprezentujący klasyczny typ E o zdobionej motywem przypominającym ostrołuk tulejce i wierzbowatym liściu. Prócz grotów zdobionych, w typie tym występują również formy o tulejkach bez zdobień. Dwa takie groty (nr 11 i 21/88 — ryc. 82/6) znane są z mostu długiego.

Groty typu E na terenie ziem polskich są niezwykle rzadkie — zdobiony okaz znamy z cmentarzyska w Luboniu (J. Żak 1960, 136, przyp. 3-4, 1968). Ten nader charakterystyczny dla Skandynawii (głównie Norwegii) typ grotu, którego pojedyncze egzemplarze znamy z Europy Zachodniej oraz Rusi Kijowskiej (J. Żak 1960, 137, przyp. 2) datowany był przez J. Petersena na lata 750/800 – 850 (1919, 26, 28), późniejsze okazy występują w X i 1 połowie XI w. (J. Żak 1960, 138 i przyp. 3-6).

Okaz z Lubonia datuje J. Żak na X w. – 970/980 r., z kolei lednickie groty tego typu datować można w ramach chronologii mostów. Związek tych form z czasem bitwy polsko-czeskiej na Lednicy jest prawdopodobny.

W większym zespole odnaleziono włócznie reprezentujące formy typu II (ryc. 83B/1-2). Spośród tych 11 grotów, których długość wynosi od około 32 do 54 cm, charakteryzujących się poszerzonymi u spodu, a wysmukłymi ku górze liściami wystąpiły okazy o bogato ornamentowanych tulejkach platerowanych srebrem oraz miedzią (nr 26, 73 i 112/99 — ryc. 83/4-6; por. A. Kola, G. Wilke 2000). Ornament przeplatających się splotów pokrywa całą powierzchnię tulejek, w jednym ze srebrzonych grotów (nr 26/99) obejmuje także i wycinek liścia (żłobki, sploty), w kolejnym zaś krawędzie boczne liścia (nr 112/99; ryc. 83A/1-2). Ornamentyka grotów nawiązuje do zdobnictwa strefy północnej-normańskiej, ściślej do stylu Ringerike (ok. 1000 – ok. 1075; L. Leciejewicz 1979, 155 – 156; C. Batey, H. Clarke, R. I. Page, N. S. Price 1994, 97 – 99). Zdobione groty z innymi formami włóczni (oraz toporami) pochodzenia wikińskiego wskazywać mogą na skandynawskie pochodzenie niektórych członków załogi wyspowej rezydencji. Lista grotów omawianego typu z ziem polskich obejmuje m. in. okazy znane z Fordonu na terenie Bydgoszczy oraz z Kosmomłotów we wschodniej Polsce (A. Nadolski 1954, 176, 178).

Kolejną grupę lednickich grotów reprezentuje egzemplarz typu III odnaleziony na linii mostu krótkiego. Ten charakterystyczny, o trzpieniu deltoidalnym, grot dochodził do 27 cm długości, jego tulejka była w przekroju okrągła i 7 cm długa (ryc. 82/4).

W polskim materiale groty te datowane są na połowę X – początek 1 połowę XI w. (Łubowo, woj. Poznań; M. Kara 1993, 35) oraz na XI w. (grot z Grudziądza; A. Nadolski 1954, 176-184). Chronologia grotu lednickiego, datowanego na lata 1038/1039, mieści się w przyjętym dla terenu ziem polskich datowaniu tej broni.

Idąc śladem postawionej przez M. Kara (tenże 1993) hipotezy o skandynawskich nawiązaniach pochodzących z Lednicy grotów należy nadmienić, że wśród włóczni, które nawiązywać mogą do typu III (Nadolskiego) dostrzec można analogię do deltoidalnych grotów znanych ze Skandynawii — ściślej do norweskiego typu G (J. Petersen 1919, 29, fig. 17-18). Ten typ grotu reprezentują 3 związane z wyspą okazy pochodzące z mostu krótkiego (1 egz. — nr 23/84, ryc. 82/7) oraz z trasy mostu długiego (2 egz. — nr 18 i 22/94, ryc. 82/8). Kolejnych 5 okazów wyciągnięto z namuliska dennego jeziora na północ i południe od tego mostu.

Pierwszy ze wspomnianych grotów (z drzewcem 160 cm długim), reprezentujący klasyczny typ G, pokryto na liściu geometrycznym ornamentem inkrustowanych srebrem trójkątów schodzących się ku sztychowi (A. Kola, G. Wilke 1991, ryc. 7/B, C). Ślady zbliżonego ornamentu występują również i na kolejnym z okazów (nr 6/99), na liściu innego (nr 22/94 — ryc. 82/8) widoczne są ślady dziwerowania.

Typ grotu o deltoidalnym liścieniu i zdobionej srebrem i miedzią tulejce, uznawanego za import skandynawski, znamy z położonego nieopodal Lednicy cmentarza wojowników wikińskich w Łubowie (M. Kara 1993, 34-35; J. Żak 1963, 293-297, 1968).

W Skandynawii główny rejon koncentracji tych grotów związany jest z Norwegią i Gotlandią, występują one także na południowym wybrzeżu Bałtyku oraz na Rusi (A.N. Kirpičnikov 1966, 2, 13; J. Petersen 1919, 29; J. Żak 1968, 299). Chronologia okazów lednickich mieści się w ustalonym dla tej formy grotów okresie ich funkcjonowania.

Kolejną grupę reprezentuje 6 okazów (2 z mostu krótkiego, 4 z długiego) o wysmukłych, wąskich liściach wyraźnie zarysowanych od strony przejścia ku tulejce. Te długie od 34,5 do około 49 cm groty nawiązują do grotów typu K wg J. Petersena (1919, 31-33, fig. 21-22) — niektóre z nich stanowią wręcz klasyczne formy tego typu, by wymienić groty z mostu długiego (nr 1/87, 21 i 25/94, ryc. 83/1-2) oraz okaz z krótszego mostu (nr 22/85, ryc. 82/9).

Ten typ grotów współwystępuje na terenie Skandynawii z mieczami typu P, Q, S, X, U, V, O, I oraz Y charakterystycznymi dla X – XI w. Datowanie lednickich grotów typu K jest zbieżne z chronologią tych form ze Skandynawii.

Ostatnia grupa grotów zbliżonych do typu III Nadolskiego to dwie włócznie (nr 13/88 i 19/94 — ryc. 83/3) nawiązujące wyraźnie do grotów typu M J. Petersena (1919, 35, fig. 250), a których forma jest rozwinięciem grotów typu K i F. Ich smukłe liście są wyraźnie wyodrębnione od strony tulejki i osiągają długość od 13,5 cm do 20,5 cm, tulejki są w przekroju okrągłe.

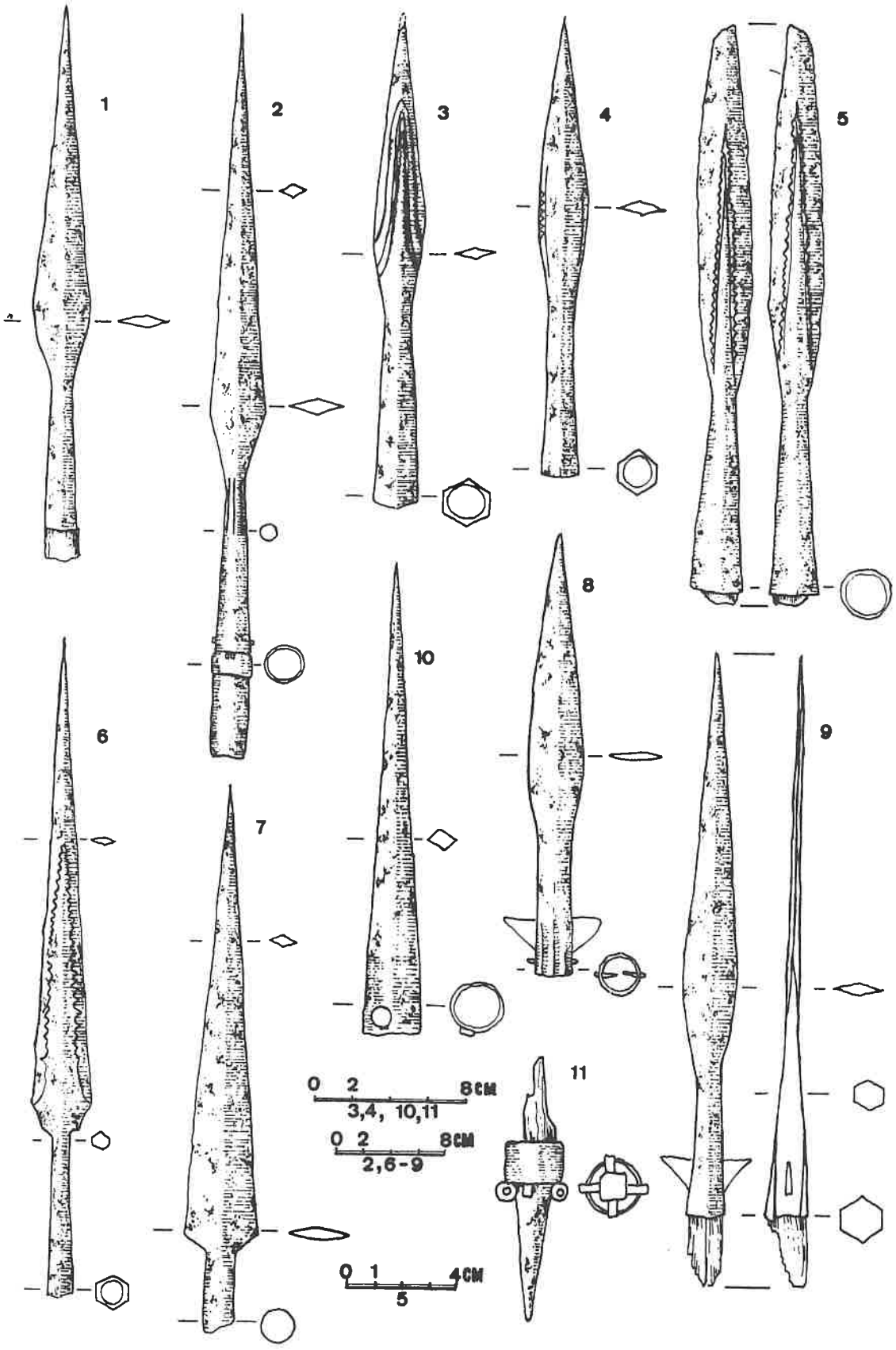

Ryc. 83B. Ostrów Lednicki. Groty włóczni i ich okucia (toki). 1. (nr 27/99), 2. (nr 46/99), 3. (nr 13/99), 4. (nr 43/99), 5. (nr 64/99), 6. (nr 6/99), 7. (nr 90/99), 8. (nr 41/99), 9. (nr 45/99), 10. (nr 1/86), 11. (nr 5/82); 1-2: typ II, 3-5: typ V, 6-7: typ III, 8-9: typ VI
Abb. 83B. Ostrów Lednicki. Lanzenspitzen und ihre Beschläge. 1. (Nr. 27/99), 2. (Nr. 46/99), 3. (Nr. 13/99), 4. (Nr. 43/99), 5. (Nr. 64/99), 6. (Nr. 6/99), 7. (Nr. 90/99), 8. (Nr. 41/99), 9. (Nr. 45/99), 10. (Nr. 1/86), 11. (Nr. 5/82); 1-2: Typ II, 3-5: Typ V, 6-7: Typ III, 8-9: Typ VI

W Skandynawii groty te współwystępują głównie z późnymi mieczami typów Z i U oraz z mieczami typu L i M i datowane są tam (oraz na Rusi) na wiek XI (A. N. Kirpičnikov 1966, 2; J. Petersen 1919, 35). Chronologia egzemplarzy lednickich jest z tym datowaniem zbieżna.

Pochodzące z Lednicy groty, to również odnalezione w niewielkim oddaleniu od zachodniego brzegu wyspy 2 włócznie ze skrzydełkami (nr 41 i 45/99 — ryc. 83B/8-9) osiągającymi od 2,3 do 2,6 cm długości. W polskim materiale archeologicznym te uznawane za frankijskie (z obszaru środkowej Nadrenii) groty nie należą do form tak częstych, by przytoczyć okazy znane np. z Lubonia pod Poznaniem, Obornik Wielkopolskich, czy Karpnik Śląskich, zaś ich europejska dyspersja jest szeroka i obejmuje obszar od Europy Zachodniej poprzez Europę Środkową i Skandynawię (A. N. Jorgensen 1999, 97; J. Petersen 1919, 25, fig. 10; A. Ruttkay 1976, 299, ryc. 36; J. Żak 1979 47-50). Na Rusi groty te są bardzo rzadkie (A.N. Kirpičnikov 1966, 2, 17).

Na terytorium frankijskim spotykamy je głównie w grobach już w VII-VIII stulecia, zaś w innych częściach Europy (m. in. Skandynawia, obszar karpacki, Słowacja) pojawiają się w VIII-IX w. Egzemplarze polskie datowane są na IX-X w. Chronologia lednickich okazów skrzydełkowych, które łączę z okresem użytkowania mostu poznańskiego, a najpewniej z najazdem czeskim generalnie nie wykracza daleko poza ramy użytkowania tej odmiany grotów.

Grupę lednickich grotów zamyka egzemplarz o czwórgraniastym liściu oddzielonym od tulejki zgrubieniem w formie pierścienia, pośrednio nawiązujący do typu I (nr 38/99; w podziale A. Nadolskiego — 1954). Według mnie okaz ten jest jednak formą chronologicznie późną (być może nawet XV-wieczną), jak wskazują zbliżone do niego piki piechotne lub groty kopii (por. Z. Żygulski jun. 1982, ryc. 60, 65).

Z grotami włóczni łączą się okucia („trzewiki") ich drzewcy, których 2 odnaleziono na linii krótszego z mostów (nr 5/82 — ryc. 83B/11 i nr 26/84; por. też W. Tokarski 2000, 87, nr 68, 69), kolejne pochodzi z mostu długiego (nr 1/86 — ryc. 83B/10)

Wymienione w pierwszej kolejności toki wykonano ze stożkowato uformowanej żelaznej sztabki (trzpień), przedzielonej pierścieniem, do którego wnętrza wprowadzono 4 bolce uformowane u jego podstawy w niewielkie kółeczka (typ I — J. Górecki; A. Kola, G. Wilke 1991, 51, ryc. 7/F).

Forma drugiego okucia tylca włóczni (typ II, J. G.; A. Kola, G. Wilke 1989, 93, ryc. 14/1, 1a — określili je jako grot — pika) odbiega od opisanych trzewików, od których różni go brak pierścienia oraz sposób osadzenia na drzewcu, na które było owe okucie nasadzane od zewnątrz, a nie wbijane w środek drzewca, jak w przypadku toków z pierścieniami.

Żelazne toki znane szerzej w kręgu merowińskim i karolińskim w Polsce należą do rzadkości (Opole, Tyniec; K. Wachowski 1975, 192). K. Wachowski podaje, że tę formę zabezpieczenia drzewca przyjęto na naszych ziemiach najpierw w kręgach kościelnych (tylce pastorałów, jak np. okucia z grobów opatów tynieckich z XI – XII w.), później nieco nastąpiło ich upowszechnienie i zastosowanie jako okuć tylcy włóczni bojowych. Znaleziska lednickie, które skłonny jestem łączyć ze starciem w 1038/39 r., dowodzą, że okucia włóczni bojowych mogły być w użyciu już wcześniej.

Jak więc widać włócznie oraz rzadkie w polskim materiale archeologicznym okucia ich tylcy stanowią liczącą się kategorię uzbrojenia wyspowej rezydencji. Zespół 53 grotów włóczni stawia ośrodek lednicki na czele wczesnopiastowskich stanowisk, w których natrafiamy na tę kategorię uzbrojenia. Z wyjątkiem znanego z badań międzywojennych grotu wszystkie pozostałe egzemplarze pochodzą z wody — związane są z lednickimi mostami lub sąsiedztwem mostu poznańskiego.

Ze względu na liczebność tego zbioru oraz jego „zdeponowanie" w wodzie ma on charakter szczególny. Na znaczenie tego zespołu uzbrojenia wpływa nade wszystko jego wewnętrzna struktura, której cechą są groty (20 okazów) o wyraźnych, północnych, ściślej skandynawskich nawiązaniach, czytelnych dla grotów o wierzbowatych liściach oraz zdobionych tulejkach (typ E — 3 groty), grotów z deltoidalnymi liścieniami (3 okazy typu G i 3 nawiązujące do tego typu), form bogato zdobionych (3 groty), a również egzemplarzy typu K (6 grotów) i M (2 groty)

Obok grotów pochodzenia północnego dużą grupę tworzą również formy zaliczane do popularnego na naszych ziemiach typu V Nadolskiego (12 egz.), II (11 okazów), którą uzupełniają groty typu III, I, czy egzemplarze ze skrzydełkami.

Chronologia większości grotów zamyka się w ramach okresu funkcjonowania lednickich mostów, tj. czasu 2 połowy X – 1 połowy XI w. dla grotów znalezionych w pasie mostu poznańskiego oraz od 2 połowy X w. do XII w. dla grotów z mostu gnieźnieńskiego. Hipoteza łącząca moment ich „zdeponowania" z okresem najazdu Brzetysława na Ostrów dobrze wpisuje się w lednickie realia — postawienie jej jest, jak sądzę, zasadne.

Należący do broni obuchowej, tj. osadzonej na krótkim drzewcu, służący do uderzenia topór stanowi kolejną kategorię uzbrojenia z jaką spotykamy się w rezydencji lednickiej, skąd znamy łącznie 149 okazów tego uzbrojenia (ryc. 84 – 87).

To najliczniej reprezentowana kategoria broni tego grodu. Wyłączywszy kilka znalezisk, pochodzących z przyczółka mostu wschodniego (3 egz.) oraz grodu (4 topory całe i 3 zachowane częściowo), zbiór ten stanowi niemal w całości (około 93%) zespół znalezisk wodnych odnalezionych na linii lednickich mostów (99 okazów) lub ich sąsiedztwa. Z rejonem mostu długiego związanych jest 41 toporów, na trasie mostu krótkiego zalegało ich 58 (wszystkie wcześniejsze okazy toporów z mostu krótkiego i jego przyczółka — do 1992 r.- uwzględnione zostały w pracy W. Tokarskiego 2000, 78 – 84, nr katalogu 1 – 60).

Lednickie topory, podobnie zresztą jak inne wczesnośredniowieczne topory z ziem polskich, nie są wielkie, zaś ich waga nie przekracza w większości ustalonej przez

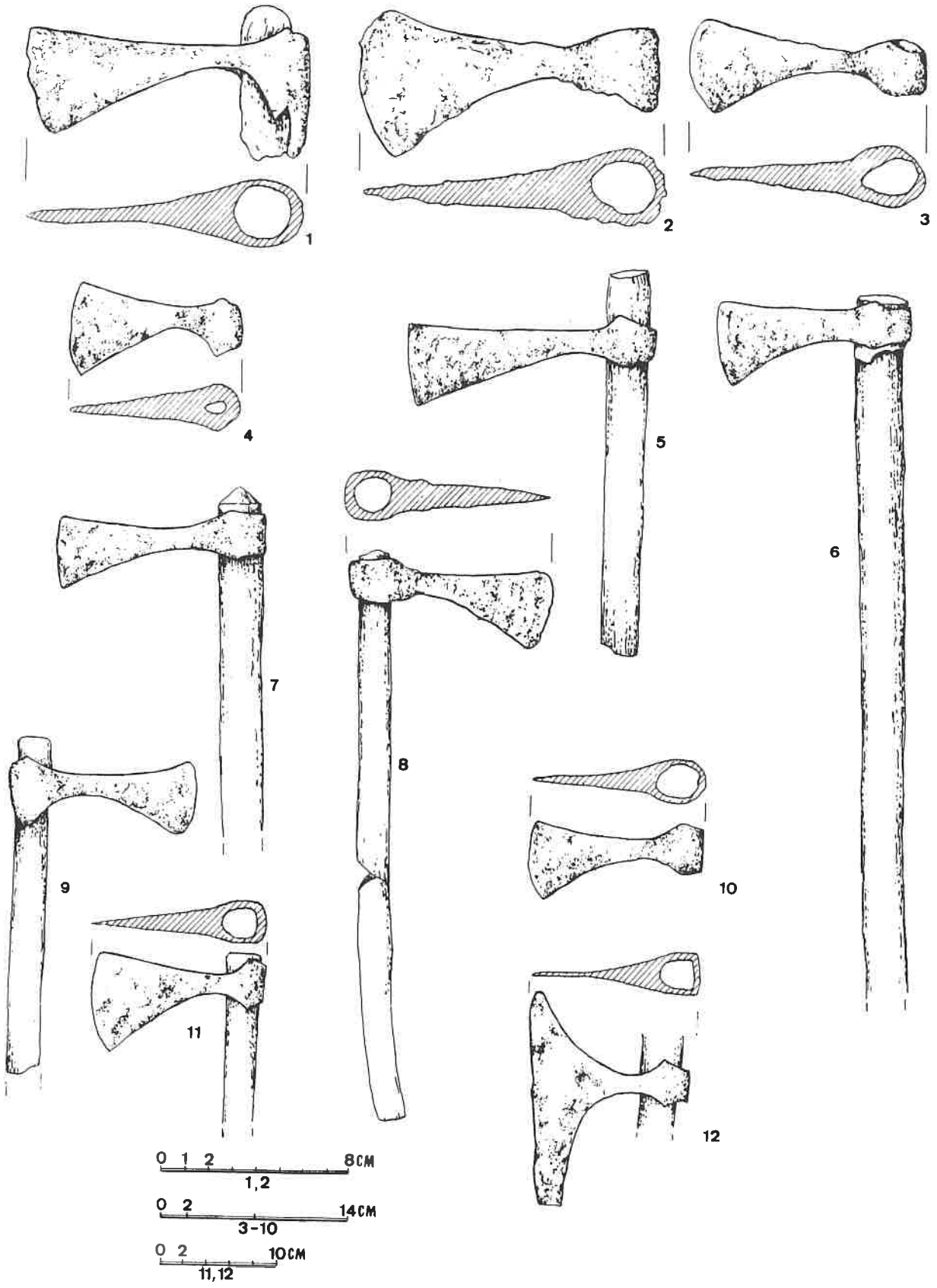

Ryc. 84. Ostrów Lednicki. Broń obuchowa. Wybór. 1. (nr 10/91), 2. (nr 44/92), 3. (nr 39/83), 4. (nr 51/83), 5. (nr 25/84), 6. (nr 34/85), 7. (nr 16/85), 8. (nr 63/92), 9. (nr 53/92), 10. (nr 24/87), 11. (nr 19/99), 12. (nr 98/99); 1: typ IVa, 2: typ IVc, 3-11: typ IVd, 12: typ III
Abb. 84. Ostrów Lednicki. Schlagwaffe. Auswahl. 1 (Nr. 10/91), 2. (Nr. 44/92), 3. (Nr. 39/83), 4. (Nr. 51/83), 5. (Nr. 25/84), 6. (Nr. 34/85), 7. (Nr. 16/85), 8. (Nr. 63/92), 9. (Nr. 53/92), 10. (Nr. 24/87), 11. (Nr. 19/99), 12. (Nr. 98/99); 1: Typ IVa, 2: Typ IVc, 3-11: Typ IVd, 12: Typ III

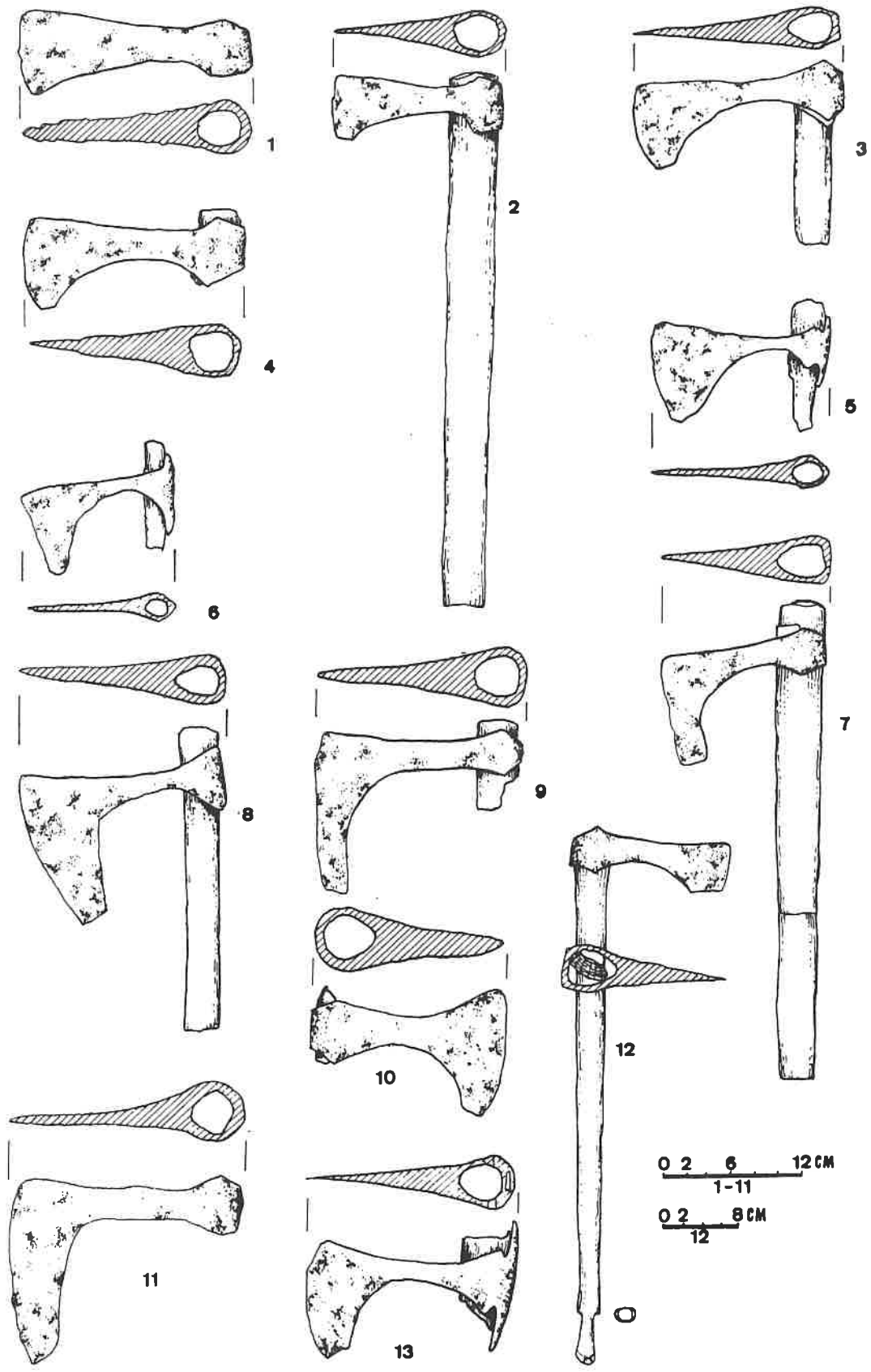

Ryc. 85. Ostrów Lednicki. Broń obuchowa. Wybór. 1. (nr 206/61), 2. (nr 90/85), 3. (nr 9/86), 4. (nr 6/94), 5. (nr 36/92), 6. (nr 23/83), 7. (nr 36/83), 8. (nr 41/83), 9. (nr 34/86), 10. (nr 8/88), 11. (nr 22/88), 12. (nr 14/2000), 13. (nr 36/99); 1- 4, 12: typ IVe, 5, 13: typ Va, 6: typ Vb, 7-11: typ Vc
Abb. 85. Ostrów Lednicki. Schlagwaffe. Auswahl. 1 (Nr. 206/61), 2. (Nr. 90/85), 3. (Nr. 9/86), 4. (Nr. 6/94), 5. (Nr. 36/92), 6. (Nr. 23/83), 7. (Nr. 36/83), 8. (Nr. 41/83, 9. (Nr. 34/86), 10. (Nr. 8/88), 11. (Nr. 22/88), 12. (Nr. 14/2000); 13. (Nr. 36/99); 1-4, 12: Typ IVe, 5, 13: Typ Va, 6: Typ Vb, 7-11: Typ Vc

A. Nadolskiego średniej wagi tej broni wynoszącej około 0,75 kg (A. Nadolski 1954, 36, przyp. 2).

W źródłach pisanych pojawia się topór późno (nie wymienia go Gall, czy Thietmar), bo dopiero przy opisie działalności biskupa Ottona na Pomorzu (Ebbo III, 18; Herbord III, 22 — podaję według A. Nadolskiego 1954, przyp. 3 a), w ikonografii widzimy go na Drzwiach Gnieźnieńskich, jednak najciekawszym źródłem jest tkanina z Bayeux przedstawiająca rycerzy z toporami oraz posługującymi się nimi rzemieślników.

Topór w X – XI w. nie był tani. Uśredniając wyliczenia ceny siekiery (51 g srebra) lub topora (38,3 g srebra), ustalone przez J. Żaka (1957) przyjąć można, że oscylowała ona wokół 44-45 g srebra i była mniej więcej porównywalna z ceną ówczesnej włóczni.

W grupie znalezisk z Ostrowa Lednickiego możemy wydzielić kilka typów toporów, wśród których najliczniej reprezentowane są okazy typu IV (64 szt.) w podziale Nadolskiego. Liczne są również topory z brodą zaliczane do typu V (58 egz.), dalej wydzielić można topory typu VI (3 okazy), czekany (2 egz.), formy typu Id (2 egz.), typu III (1 okaz), topór typu Laptau (według Paulsena), topory typów M (4 egz.) i E według Petersena (1 egz.), topory późno datowane (5 egz.), dalej topory, których chronologii bliżej nie da się określić (5 egz.) oraz 3 fragmenty siekier. Charakterystykę zespołu broni obuchowej rozpocznę od rzadkich na naszych ziemiach topora halabardowego oraz czekanów.

Halabardowy topór typu Laptau odnaleziony przy moście gnieźnieńskim (nr 91/85 — ryc. 87/1) uznać można za najbardziej interesujące znalezisko wśród militariów lednickich. Na terenie ziem polskich oraz sąsiednich, to forma wyjątkowa. Jak dotąd ten typ topora, zaliczany do okazów, które P. Paulsen umieścił w grupie określanej jako „Prunkaxte" (1939, 87-158), występuje w pojedynczych egzemplarzach. Topór taki znamy z miejscowości Laptau w dawnych Prusach Wschodnich, na Rusi A.N. Kirpičnikov odnotowuje 2 takie topory (które określa jako typ B; 1966, 2, 40, tab. 15/6).

Lednicki topór w wersji Laptau ma dolną część ostrza odłamaną. Pierwotna jego szerokość nie była większa niż około 16 cm i nie odbiegała wiele od szerokości ostrza okazu z Laptau. Szyjkę oraz ostrze wyposażonego w zawieszkę okazu ozdobiono ornamentem liniowym oraz motywem rybiej łuski. Nie można wykluczyć, iż pierwotnie topór mógł być inkrustowany srebrem, co przyjmował dla zdobionego okazu z Laptau P. Paulsen (1939, 138, ryc. 84). Chronologia topora z Lednicy ramowo określona czasem użytkowania mostu krótkiego może być uściślona do 1 połowy XI w. Na wiek XI datują tę formę Paulsen oraz Kirpičnikov.

Grupę czekanów (ryc. 86/11) otwiera ciekawy morfologicznie okaz analogiczny do typu I A wydzielonego przez A.N. Kirpičnikova (tenże 1966, 2, 34-35, tab. 12/7-9) i datowanego przezeń na XI w. Zdobiony żeberkami młotek czekana posiada guziczkowate zakończenie, krawędzie jego wąsów są ornamentowane podobnie zresztą jak i szyjka; ostrze wyciągniete zostało w brodę. Typ ten Kirpičnikov uznaje za formę produkowaną w ruskich grodach, zaś jego genezę wiąże ze Wschodem. Pochodzący z mostu długiego czekan lednicki łączyć można z 1 połową XI w. oraz uznać za import z Rusi. Zbliżoną morfologię posiada kolejny z czekanów (typu Ia Nadolskiego), którego ostrze zaopatrzono w otwór (nr 71/99 — ryc. 86/13), a który hipotetycznie łączyć możemy z 1 poł. XI w.

Kolejną formę stanowią okazy podtypu Id według A. Nadolskiego (tenże 1954, 42, tab. 13). Topór (nr 11/94 — ryc. 86/12) — tzw. typu Piotrawin (por. K. Wachowski 1984, 154, ryc. 1) ma prosto ucięty młotek, wydatne wąsy oraz dosyć szerokie ostrze. Formy zbliżone do topora z Lednicy Nadolski wymienia ze Szczecina oraz Mazowsza Płockiego. Datowane są one na wiek X oraz interpretowane jako wynik kontaktów z Południem (głównie z Morawami). Późniejsze odkrycia tych toporów w skarbie z Piotrawina potwierdziły sugestie Nadolskiego. Chronologia lednickiego topora odnalezionego w rumowisku długiego mostu jest ramowo zgodna z datowaniem tych form znanych z Polski.

W podtypie Id (Nadolskiego) mieści się również topór (nr 61/99 — ryc. 86/14) określony jako tzw. bradatica (typ I Poulika) — charakterystyczny dla Wielkich Moraw (podaję za K. Wachowskim; 1984, 154-155, ryc. 2). Okaz lednicki łączyć można, analogicznie jak topór typu Piotrawin, z oddziaływaniami okresu powielkomorawskiego.

W jednym egzemplarzu zachował się należący do form typu III (nr 98/99 — ryc. 86/12; A. Nadolski 1954, 43, tab. 15) topór typu Lunow według P. Paulsena (1939, 26, 135) o asymetrycznym ostrzu ku górze mniej, zaś ku dołowi bardziej wyciągniętym, skutkiem czego powstała długa broda. Topór ten dostać się mógł do wód jeziornych najpewniej podczas walk 1038 r. Z obszaru ziem polskich wymienić można kilka analogicznych okazów (Luboń, Witonia, Włostowo), egzemplarze najbardziej znane pochodzą z Brandenburgii (X w.) oraz terytoriów plemion pruskich i połabskich.

Toporami liczebnie dominującymi na Lednicy są okazy typu IV, wśród których wydzielić można formy zaliczane do odmian a, c, d oraz e (Nadolskiego). Omawiany typ reprezentują topory o wąskich, zazwyczaj symetrycznych lub nieznacznie wychylonych ku dołowi ostrzach uformowanych prosto lub słabo łukowato. Osadę tych toporów zaopatrzono w wąsy i kapturek, bądź w same wąsy, w sam kapturek lub wreszcie jest ona gładka. Wymienione elementy stanowią zarazem kryterium wyodrębniania wzmiankowanych odmian.

Okaz odmiany a (ryc. 84/1, nr 10/91) odkryto na linii dłuższego z mostów. Jego cechą jest osada z kapturkiem i wąsami oraz widoczna w środku ostrza zawieszka (otwór).

Topory tej odmiany należą w polskim materiale archeologicznym do znalezisk rzadkich (Końskie, Korzybie) — poza Lednicą nie odnotowujemy ich w innych z ważnych ośrodków władzy. Okaz lednicki, którego chronologię wyznacza okres użytkowania mostu, jest nieco starszy od toporów z Końskich, czy Korzybia datowa-

nych na 2 połowę XI w. (A. Nadolski 1954, 44, tab. 16/1). Poza Polską toporki te znane są na Gotlandii, w Finlandii oraz na Rusi (A.N. Kirpičnikov 1966, 2, 36; P. Paulsen 1939, 29-30, 87, ryc. 64/1, 2, 65). Ich geneza północna jest wielce prawdopodobna.

Odmianę c reprezentują 2 topory (nr 39 i 44/92 — ryc. 84/2) z mostu krótkiego, różniące się od odmiany a brakiem wąsów oraz kapturka. Jest to w Polsce rzadziej występująca odmiana, by wspomnieć XI-wieczne egzemplarze pochodzące z cmentarzysk w Barwinie, Końskich, czy z pobliskiej Lednogóry (A. Nadolski 1954, 44, 158, 162, 164, tab. 16/3). Chronologię okazów lednickich łączonych z użytkowaniem mostu krótkiego można hipotetycznie uściślić do czasu najazdu Brzetysława.

Wśród toporów typu IV najliczniej występują egzemplarze odmiany d (ryc. 84/3 – 11), odnalezione w przewadze przy krótszym z mostów, do której zaliczyłem 35 toporków o niezbyt szerokich ostrzach, płaskich obuchach oraz z reguły o słabo wyodrębnionych wąsach. W tej grupie uzbrojenia dostrzec można w egzemplarzu nr 51/83 (ryc. 84/4) podobieństwo do skandynawskiego topora typu H według J. Petersena (1919, 43, fig. 39).

Równie liczną jak odmiana d grupę tworzą topory zaliczane do odmiany e (ryc. 85/1 – 4), których 23 okazy to znaleziska wodne, pozostałe 2 odkryto w badaniach naziemnych (A. Wrzosek 1961, 251, tab. 4/1, 2) oraz przy przyczółku mostu wschodniego. W zespole toporów wyciągniętych z wody 9 odkryto przy moście długim, 2 na południe od tego mostu, 12 przy drugim z mostów. Formę tę cechuje wąskie ostrze lub lekko zaznaczona ostra lub podcięta broda. Szyjka jest z reguły długa, przy osadzie widoczne są niewielkie wąsy.

Datowanie toporów tej odmiany wyznacza dla znalezisk wodnych okres użytkowania mostów; z najstarszą fazą użytkowania przyczółka krótszego mostu wiąże się topór odkryty w jego rumowisku, z kolei 2 topory opublikowane przez Wrzoska, pochodzące z dużej lednickiej nekropoli są już znacznie młodsze.

Typ V (50 okazów) to topory z brodą o różnie ukształtowanych osadach. Obok typu IV to najliczniejszy z wyróżnionych na Lednicy typów broni obuchowej, dla której można było wydzielić za A. Nadolskim odmiany a, b, c oraz d.

Do odmiany a zaliczono 4 topory (nr 204/61, 36/92 — ryc. 85/5, 36 i 75/99 — ryc. 85/13) z osadą uformowaną w kapturek oraz w wąsy. Ich chronologia nie odbiega od XI-wiecznych okazów tej odmiany z Końskich, czy Nieporętu (A. Nadolski 1854, 162, 168, tab. 17/2), bowiem tak, jak dla pozostałych typów i odmian toporów lednickich, łączę je ze starciem w 1038 r.

Odmiana b to okazy z kapturkiem bez wąsów — jeden taki topór (nr 23/83 — ryc. 85/6) odnaleziono przy moście krótkim, kolejny zbliżony do tego typu odkryto na północ od mostu poznańskiego (125/2000) Chronologia egzemplarzy polskich została określona na XI oraz XII w. Z Gniezna znamy 2 takie topory (chronologia ?), inne pochodzą z Końskich oraz z Turowa (A. Nadolski 1954, 164, 172, tab. 17/4-7).

W odmianie c, tj. toporów z wąsami (rozmaicie wydatnymi, ryc. 85/7 – 11, 86/1 — 8) bez kapturka 28 pochodzi z lednickich mostów (16 z krótkiego, pozostałe z długiego mostu), 21 odkryto w wodach wzdłuż zachodniego brzegu wyspy, 3 dalsze znane są z wyspy (z grodu oraz z przyczółka wschodniego; A. Nowak 1965, 185, ryc. 2; K. Żurowski 1953, 119, tab. 45 e). Topór tej odmiany znamy m.in. z Poznania, gdzie datowany jest na 2 połowę XI w. (A. Nadolski 1954, katalog).

Datowanie lednickich okazów wodnych jest, według mnie, takie samo jak omówionych wcześniej typów i odmian tej broni (pochodzących z mostów), okaz z przyczółka związany jest z najstarszą fazą jego użytkowania (2 poł. X – 1 poł. XI w.), topór z grodu, pochodzący jak przypuszczam z górnych nawarstwień, może być formą XII-wieczną (por. też A. Nadolski 1954, 218).

W tej grupie znalezisk, która nie ma ściśle jednorodnego charakteru (ze względu na ogólne kryterium jej wydzielenia) dostrzec można formy zbliżone do typu B oraz G według J. Petersena (tenże 1919, 38, 43, fig. 29, 30, 38; por. też P. Paulsen 1939, 23 – 26, ryc. 8/1, 2). Do typu B podobieństwa wykazują 3 topory (nr 11/91, 12/92 i 2/94, ryc. 86/1, 6), z kolei z typem G skorelować można 1 okaz (nr 8/88 — ryc. 85/10).

Typ B, jak przyjmuje P. Paulsen, pochodzi z Anglii, w Skandynawii datowany jest na okres wikiński (występuje z mieczami starszych typów — B, C, E oraz H), z kolei typ G na wiek IX i X datują znaleziska mieczy typu M, H, K oraz F (J. Petersen 1919, 38, 43).

Północnego pochodzenia tych czterech toporów nie sposób ostatecznie przesądzać, jednak w świetle typowych dla Skandynawii, a odnalezionych na Lednicy grotów włóczni można przyjąć, że stanowić one mogły wyposażenie najemnych wojowników wikińskich broniących wyspy przed Czechami.

Do ostatniej wyróżnionej dla Ostrowa Lednickiego odmiany d omawianego typu toporów należą 2 okazy (nr 17 i 25/92, ryc. 86/9) o ostro zarysowanej brodzie oraz osadzie bez wąsów i kapturka. Ich odpowiedniki z ziem polskich datowane są na X – XI w. (Gniezno — 2 egz., Czacz; A. Nadolski 1954, 158, 160, tab. 18/7), co pozostaje w zgodzie z datowaniem tych form na Lednicy, które odkryto przy moście krótkim.

Po charakterystyce dominujących liczebnie na Ostrowie Lednickim toporów typów IV i V, najczęstszych również w znaleziskach z innych polskich stanowisk, pozostały jeszcze do omówienia topory typu VI oraz formy rzadkie.

Do typu VI Nadolskiego zbliżone są 3 toporki, z których 1 odnaleziono przy moście długim (nr 30/86), kolejny na zachód od wyspy (nr 49/99), ostatni przy krótszym z mostów (nr 27/84 — ryc. 86/10). Ten typ topora o wąskim ostrzu oraz osadzie bez wąsów i kapturka, którego rozwinięciem jest ostatni z wymienionych toporów o osadzie z dolnymi wypustkami, datować można w ramach chronologii mostów. Topór 49/99 może być nowożytny.

Z Lednicy pochodzą również ciekawe topóry z wachlarzowatym ostrzem (4 egz. — typ M Petersena), okaz

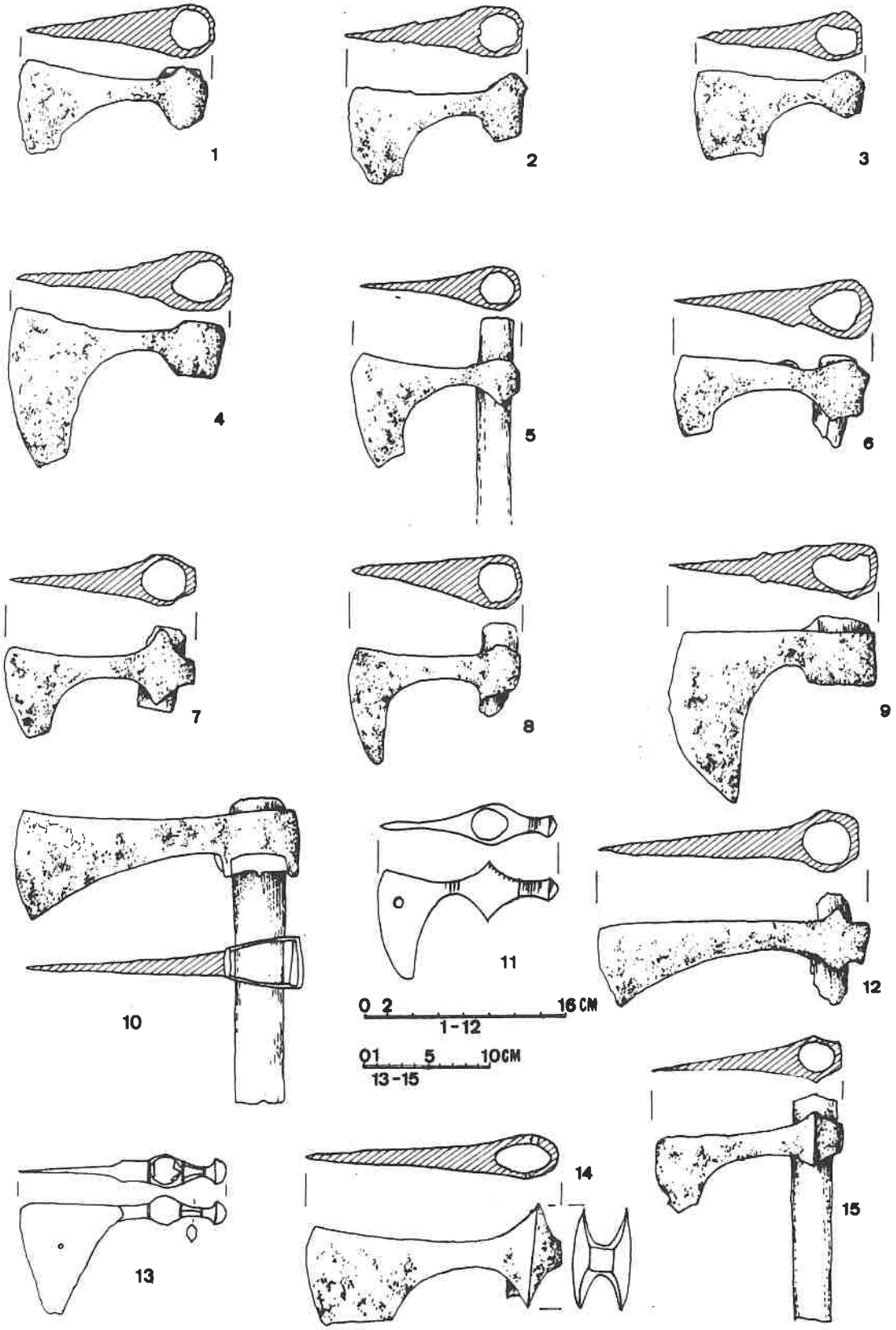

Ryc. 86. Ostrów Lednicki. Broń obuchowa. Wybór. 1. (nr 12/92), 2. (nr 18/92), 3. (nr 19/92), 4. (nr 37/92), 5. (nr 47/92), 6. (nr 2/94), 7. (nr 9/94), 8. (nr 15/94), 9. (nr 17/92), 10. (nr 27/84), 11. (nr 20/91), 12. (nr 11/94), 13. (nr 71/99), 14. (nr 61/99), 15. (nr 47/99); 1-8, 15: typ Vc, 9: typ Vd, 10: typ VI, 11, 13: typ Ia, 12, 14: typ Id

Abb. 86. Ostrów Lednicki. Schlagwaffe. Auswahl. 1. (Nr. 12/92), 2. (Nr. 18/92), 3. (Nr. 19/92), 4. (Nr. 37/92), 5. (Nr. 47/92), 6. (Nr. 2/94), 7. (Nr. 9/94), 8. (Nr. 15/94), 9. (Nr. 17/92), 10. (Nr. 27/84), 11. (Nr. 20/91), 12. (Nr. 11/94), 13. (Nr. 71/99), 14. (Nr. 61/99), 15. (Nr. 47/99); 1-8, 15: Typ Vc, 9: Typ Vd, 10: Typ VI, 11, 13: Typ Ia, 12, 14: Typ Id

z brodą i szerokim podciętym ostrzem (typ E według Petersena) oraz 3 późno datowane topory.

Odkryty przy poznańskim moście topór typu M (J. Petersen 1919, 46-47, fig. 44-45) w wersji Luboń (ryc. 87/2; typ II według A. Nadolski 1954, 43, tab. 14/2 — formę tę wspomniany autor określił błędnie jako typ Vc — por. 1966, 8, ryc. 9) ma charakterystyczne wachlarzowate ostrze (częściowo uszkodzone). Pozostałe topory tego typu grupują się wodach wzdłuż zachodniego brzegu wyspy (ryc. 87/10 — 11). W pochodzącym z Polski materiale topory takie znamy z okolic Płocka, z cmentarza w Łubowie, Luboniu i Skokówku (M. Kara 1993; J. Żak 1963, 1968).

Topory te upowszechniają się około 1000 r. na północy Europy i występują na rozległym terytorium od Irlandii po Ruś; uznawane są przez większość badaczy za formy pochodzenia skandynawskiego (m.in. przez A.N. Kirpičnikova, E. Kivikoski, J. Kostrzewskiego, A. Nadolskiego, P. Paulsena i J. Petersena). Według J. Żaka na ziemie zachodniosłowiańskie przenikały one z Gotlandii (tenże 1963, 297). Ostatnio M. Kara przyjmuje związek tego typu toporów odkrywanych na cmentarzyskach wielkopolskich z grobami wojowników skandynawskich (1993).

Chronologia egzemplarzy lednickich koreluje z datowaniem tych toporów w Skandynawii i na pozostałym terytorium Europy (X – XII w.). Związek okazów z Ostrowa Lednickiego z wojownikami wikińskimi może być w świetle odnalezionych tutaj licznych grotów włóczni pochodzenia skandynawskiego (oraz północnych form toporów) prawdopodobny. Potwierdzać go również mogą groby z charakterystycznym dla Wikingów wyposażenim z nekropoli w Łubowie (M. Kara 1993).

W grupie form szczególnych umieścić można kolejny topór (nr 50/92, ryc. 87/3) z mostu gnieźnieńskiego. Jego cechą jest szerokie ostrze z podciętą brodą, osada z wydatnymi wąsami, które pierwotnie mogły być złocone, oraz zdobiona rowkami szyjka i ostrze.

Wydaje się, że okaz ten jest najbardziej zbliżony do typu E (J. Petersen 1919, 40-42, fig. 33-36) charakterystycznego dla strefy wikińskiej. Podobny okaz z Gotlandii publikuje P. Paulsen (1939, ryc. 8/9). Ten rodzaj topora, którego genezę wiąże się z obszarem Norwegii występuje na północy już od IX w., jego młodsze formy spotykamy również w młodszym okresie wikińskim wraz z mieczami typów Q, X i Y.

Sądzę, że lednicki topór, chronologicznie związany z okresem funkcjonowania krótkiego mostu, uznać można za znalezisko, które trafiło tu z północy, być może, podobnie jak wcześniej omówiony topór typu M, z Gotlandii. Związek topora z wojownikiem wikińskim jest możliwy.

Do form późno datowanych należą 3 topory z prostymi osadami lub z osadami uformowanymi w wąsy oraz z łukowato ukształtowanymi ostrzami (ryc. 87/4). Lednickie toporki tego typu podobne są do wydzielonego przez A. N. Kirpičnikova typu V 5, rozprzestrzenionego na Rusi od Powołża do obszaru przybałtyckiego, gdzie datowane są na XIII w. (1966, 2, 38, tab. 6/9). Zbliżonego do egzemplarzy ruskich datowania pochodzących z Lednicy toporów nie można wykluczyć, bowiem jak wiemy w XIII w. wyspę wciąż jeszcze użytkowano. Jedyny poza Lednicą znany mi topór tego typu odkryto przy moście-grobli w Gieczu.

Grupę uzbrojenia zaczepno-odpornego zamykają egzemplarze (5 okazów), których formy odbiegają od znanych mi dotąd typów broni. Otwiera je topór o osadzie bez wąsów oraz o wachlarzowatym ostrzu (nr 18/83 — ryc. 87/5). Być może to miejscowe naśladownictwo form skandynawskich (?). Kolejny to niewielki toporek (nr 59/92 — ryc. 87/6) z charakterystycznym wysokim kapturkiem obejmującym stylisko tylko od spodniej strony światła osady oraz inny okaz z kapturkiem (nr 46/92 — ryc. 87/7).

Podobnie ukształtowany kapturek ma topór z niewielką brodą (nr 71/91 — ryc. 87/8). Serię tę zamyka odkryty przy moście długim topór (nr 4/88 — ryc. 87/9) o ciekawie uformowanej osadzie, której kapturek od zewnątrz, wypustki (wąsy) zaś od strony szyjki, obejmują obustronnie toporzysko. Chronologia wymienionych toporów mieści się w ogólnych ramach użytkowania mostów; egzemplarz z przyczółka pochodzi z warstwy wyznaczającej jego najstarszą fazę.

Prócz opisanych toporów znamy wreszcie 3 ich fragmenty odkryte w badaniach wewnątrzgrodowej nekropoli (A. Wrzosek 1961, 251). Związek ich z późniejszym cmentarzem jest mało prawdopodobny — najpewniej pochodzą one z warstwy kulturowej.

Jak można zauważyć typ broni, jaką stanowił topór, należy, wśród znanych z Lednicy militariów, do kategorii najliczniej reprezentowanej (149 egz.). Również w odniesieniu do innych stanowisk polskich z okresu wczesnego średniowiecza stanowią topory wyjątkową ze względu na liczebność zbioru grupę broni. A. Nadolski wymienia z obszaru całej Polski nieco ponad 170 toporów (1954, 49), co w relacji do Ostrowa Lednickiego pokazuje proporcję tego zbioru do pozostałych polskich znalezisk oraz daje pogląd o znaczeniu tego zespołu uzbrojenia dla studiów bronioznawczych. Szczególny jest charakter zdeponowania tego zbioru militariów, w którym dominują znaleziska wodne, bowiem znane dotąd z ziem polskich topory w przewadze pochodzą z cmentarzysk.

W tej grupie znalezisk obok typowych form reprezentujących najliczniejsze topory typu IV, V występują również egzemplarze typu VI oraz formy zbliżone do typów B, G, H, M i E według Petersena. Ciekawe są czekany podobne do spotykanych na Rusi, czy na Morawach, skąd mogły przeniknąć do Wielkopolski. Z obszaru bałtyjskiego pochodzić może topór typu Laptau. Z kolei topory typów B, G, H, M oraz E uznane być mogą w świetle znanych z Lednicy grotów włóczni pochodzenia północnego oraz nekropoli Wikingów w Łubowie za uzbrojenie najemnej drużyny Skandynawów, strzegących grodu władcy na Ostrowie Lednickim.

W ogromnej przewadze uznać można „zdeponowane" na dnie Jez. Lednickiego topory za związane ze starciem jakie miało miejsce w 1038 r., kiedy to broniąca wyspowej rezydencji załoga stoczyła walkę z wojskami czeskiego księcia Brzetysława, który zniszczył gród lednicki.

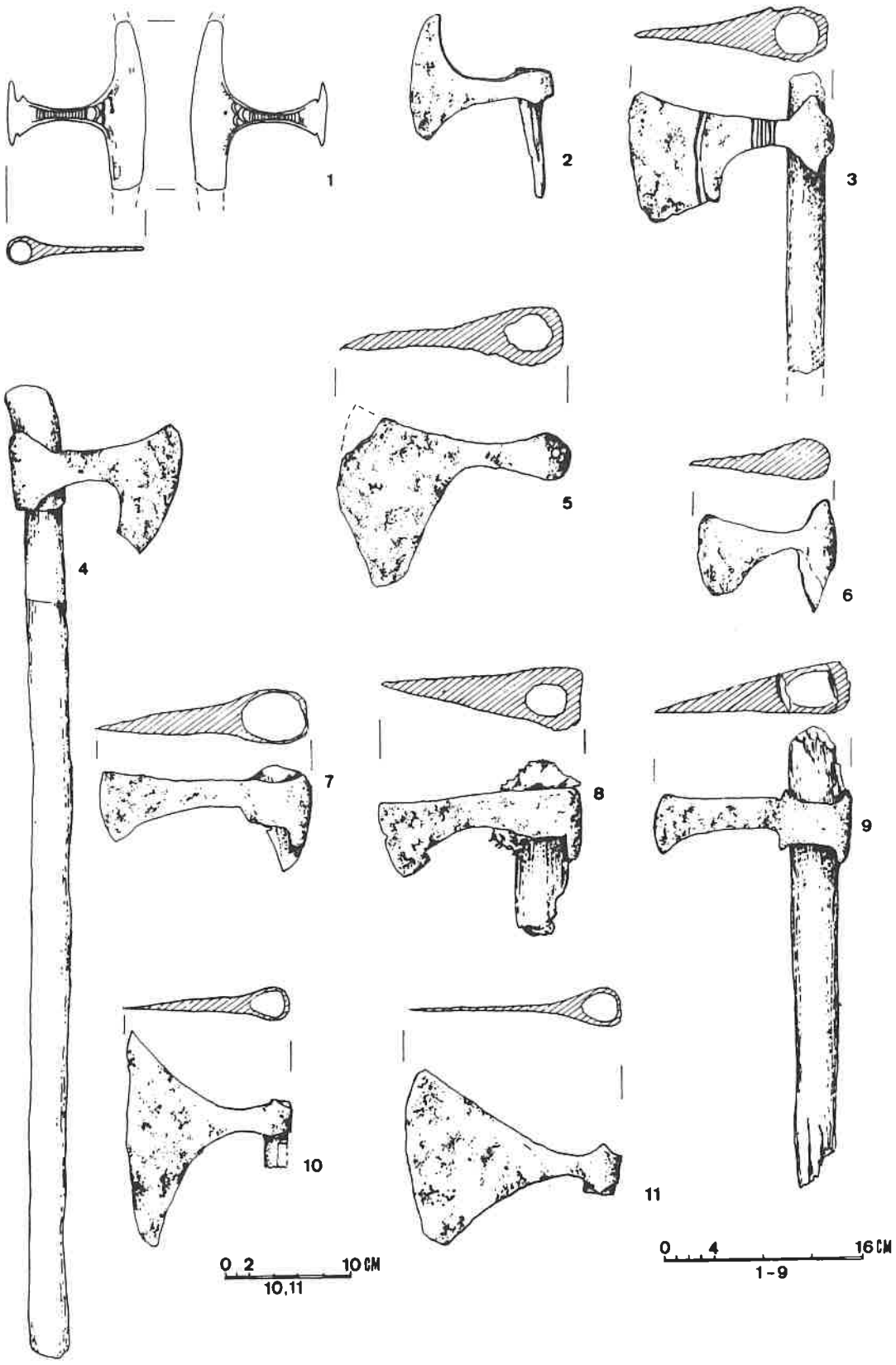

Ryc. 87. Ostrów Lednicki. Broń obuchowa. Wybór. 1. (nr 91/85), 2. (nr 203/61 — topór z wa chlarzowatym ostrzem), 3. (nr 50/92), 4. (nr 21/91), 5. (nr 18/83), 6. (nr 59/92), 7. (nr 46/92), 8. (nr 71/91), 9. (nr 4/88), 10. (nr 60/99), 11. (nr 74/99); 1: typ Laptau, 2, 10-11: typ M, 3: typ E, 4: typ Va, 5-9: formy typologicznie nieokreślone

Abb. 87. Ostrów Lednicki. Schlagwaffe. Auswahl. 1. (Nr. 91/85), 2. (Nr. 203/61 — Beil mit fächerförmiger Klinge). 3. (Nr. 50/92), 4. (Nr. 21/91), 5. (Nr. 18/83), 6. (Nr. 59/92), 7. (Nr. 46/92), 8. (Nr. 71/91), 9. (Nr. 4/88), 10. (Nr. 60/99), 11. (Nr. 74/99); 1: Typ Laptau, 2, 10-11: Typ M, 3: Typ E, 4: Typ Va, 5-9: typologisch unbestimmte Formen

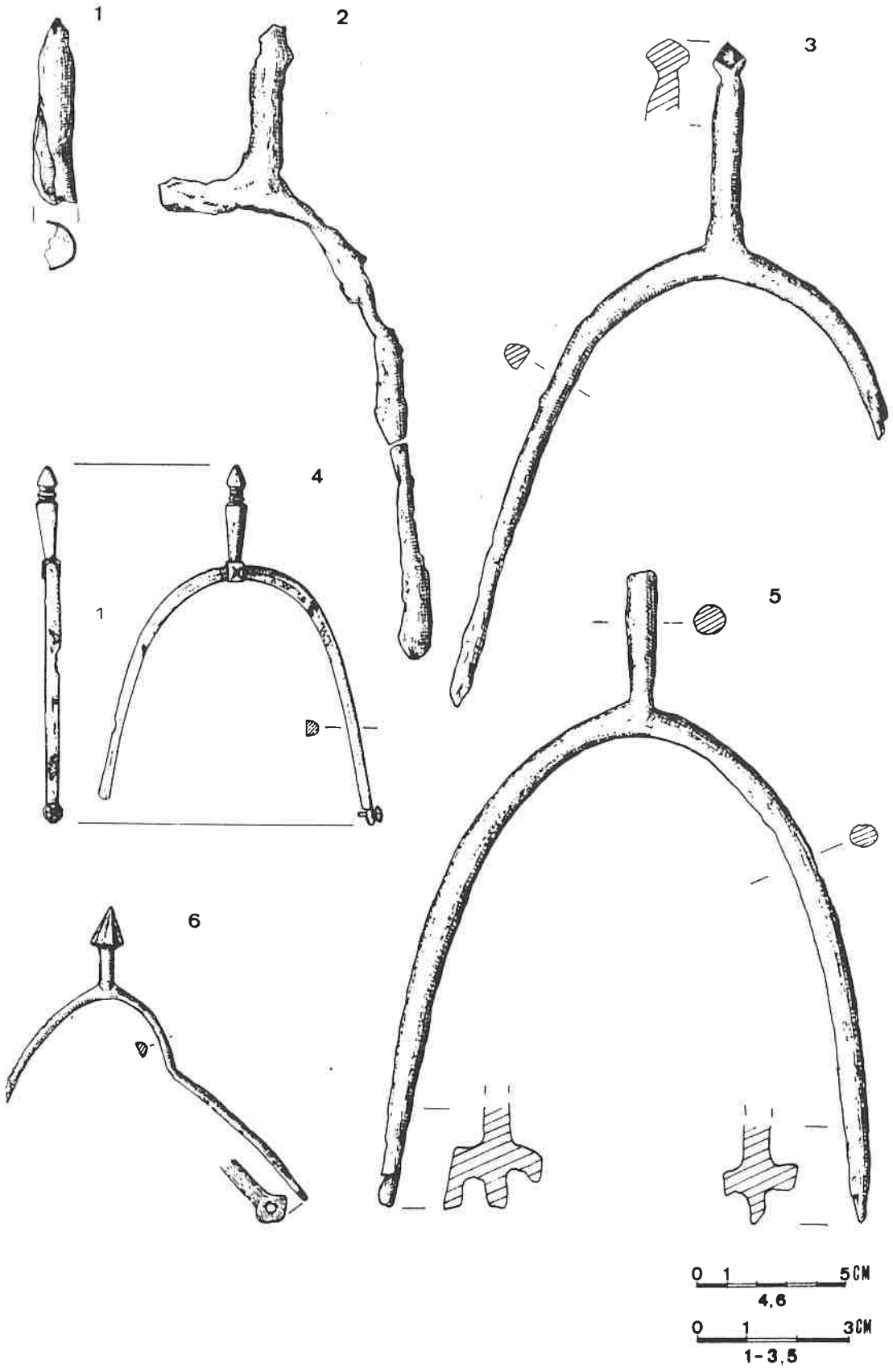

Ryc. 88. Ostrów Lednicki. Broń strzelcza oraz ostrogi. 1. (nr 370/63), 2. (nr 86/50), 3. (nr 241/61), 4. (nr 96/90), 5. (nr 32/94), 6. (bez nru — z badań Wrzoska); 1: typ II, 2-5: typ I.1, 6: typ I.2
Abb. 88. Ostrów Lednicki. Schießwaffe und Sporen. 1. (Nr. 370/63), 2. (Nr. 86/50), 3. (Nr. 241/61), 4. (Nr. 96/90), 5. (Nr. 32/94), 6. (ohne Nummer — aus den Ausgrabungen von Wrzosek); 1: Typ II, 2-5: Typ I.1, 6: Typ I.2

Kategoria znalezisk jaką stanowią należące do broni miotającej (strzelczej) groty strzał częściowo uzupełnia omówione wcześniej podstawowe kategorie uzbrojenia. Gród na Ostrowie Lednickim dostarczył, jak dotąd, 39 takich grotów, których zbiór z wyjątkiem dwóch egzemplarzy z przyczółka mostu krótkiego pochodzi z zespołu grodowego. Fakt „zdeponowania" grotów strzał na samej wyspie wyróżnia ich zbiór z pozostałych lednickich kategorii uzbrojenia (pochodzących w przewadze z wody). Związek tych grotów z grodem odpowiada pochodzeniu większości znalezisk grotów z ziem polskich, wśród których dominują okazy odkryte w obrębie zespołów grodowych (A. Nadolski 1954, 67).

Ten rodzaj broni reprezentuje pod względem formy 2 zasadnicze typy, tj. groty z zadziorami — typ I (12 egz.) oraz groty o rozmaicie ukształtowanym liściu bez wyodrębnionych zadziorów — typ II (22 egz.)

Wśród grotów jedynie 3 egzemplarze powiązać można z 2 połową X – 1 połową XI w. To znany z grodu okaz z zadziorami (nr 475/63) oraz reprezentujące typ II egzemplarze z podgrodzia i grodu (por. ryc. 88/1). Być może z tym okresem łączyć można grocik odnaleziony na północ od mostu poznańskiego. Wszystkie pozostałe groty strzał są już chronologicznie młodsze.

Ciekawe są 2 znaleziska drewnianych części strzał, z których jedną zachowaną w całości — 73 cm długą — odkryto w pasie mostu gnieźnieńskiego, z którego okresem użytkowania można ją wiązać, z kolei fragment drugiej strzały, pochodzący z przyczółka tego mostu, można datować w ramach najstarszej jego fazy (M. Łastowiecki 1993, ryc. 3/3, 2000; W. Tokarski 2000, nr katalogu 79 – 80).

Do grupy zabytków związanych z wyposażeniem wojownika konnego należą ostrogi (ryc. 88), spełniające w odróżnieniu od wielu innych militariów ważną funkcję datującą. Ta kategoria uzbrojenia znana jest z przedstawień w malarstwie miniaturowym, by wymienić Codex Epternacensis (2 połowa X w.), oponę z Bayeux, czy wizerunki rycerzy z ostrogami umieszczane często na pieczęciach i nagrobkach zachodnioeuropejskich oraz polskich (z XIII w.; Z. Hilczerówna 1956, ryc. 11-13, 15-17).

Mając na uwadze szacunkową wartość ostróg, która dla ich pary wynosiła 40 g srebra (J. Żak 1957, 476) inaczej należy spojrzeć na każdy ich egzemplarz, w tym i na owe 15 ostróg, jakie znamy z Ostrowa Lednickiego. Wśród nich zaledwie dwie odnaleziono przy moście poznańskim, kolejna pochodzi z przyczółka mostu gnieźnieńskiego, pozostałe zaś to znaleziska odkryte na terenie zespołu grodowego (9 egz. na grodzie, 3 na podgrodziu).

Wśród ostróg wydzielić możemy kilka typów i odmian (według Z. Hilczerówny), z których z „rezydencjonalną" fazą Lednicy korespondują 4 ostrogi typu I odmiany 1 (nr 86/50, 241/61, 96/90 i 32/94 — ryc. 88/2-5) o kabłąkach w kształcie litery U oraz z długim bodźcem.

Ostrogi pochodzące z okresu użytkowania mostu długiego lub z najstarszej fazy przyczółka krótszego z mostów są dobrze stratygraficznie wpisane w lednickie realia funkcjonowania grodu okresu wczesnopiastowskiego. Ostroga z przyczółka mostowego (nr 96/90, ryc. 88/4; M. Łastowiecki 1993; 2000, 45; W. Tokarski 2000, 108, nr 76) posiadała między bodźcem, a stożkowato uformowanym kolcem przewężenie z żeberkiem, brązowy nit przy jej zaczepie był zdobiony, pozostałe 2 ostrogi to formy nieornamentowane.

Poza Lednicą ostrogi typu I znane są z rezydencji gnieźnieńskiej oraz krakowskiej, występują również i na wikińskiej nekropoli w Łubowie; poza monarchią piastowską najliczniej skupiają się w Skandynawii, z dużym natężeniem spotykamy je na terytorium Niemiec i Czech (Z. Hilczerówna 1956, 28-30 i przyp. 9-32; K. Wachowski 1984, 31).

Związek z omawianym okresem ma również zbliżona do typu I, a pochodząca najpewniej z warstwy w obrębie późniejszego cmentarza ostroga typu II odmiany 2 (ryc. 88/6; A. Wrzosek 1961, tab. VI/9). Pozostałe znane z wyspy ostrogi związane są już (podobnie zresztą jak większość okazów odnajdywanych w innych grodach) z późniejszymi dziejami Lednicy, by wspomnieć 2 niewielkie ich fragmenty (typ ?), pochodzące z warstw z 2 połowy XI w. (nr 100/65 i 87/73), czy młodsze od nich okazy typu II odmiany 2 (nr 173/62), 3 (nr 204/63) i 5 (nr 23/65) oraz 3 ostrogi z kółkiem gwiaździstym (nr 1/63, 66/65 i 1/II/84).

Jest charakterystyczne, że w okresie I monarchii piastowskiej ostrogi najstarsze skupiają się w odgrywających główną rolę grodach rozlokowanych w centrum ówczesnego państwa, a więc na Lednicy, w Gnieźnie, Gieczu oraz w małopolskiej rezydencji wawelskiej — widać więc, że stacjonować tam musiały (lub w bezpośrednim sąsiedztwie tych grodów) doborowe oddziały konne; potwierdza to zresztą znany przekaz Galla (I, 6).

Ostatnią kategorią znalezisk wiążących się z wyposażeniem wojownika, ściślej zaś dosiadanego przez niego rumaka bojowego, jest rząd koński, tj. komplet oporządzenia, które kładzie się na konia przeznaczonego do jazdy wierzchem. Części rzędu to siodło ze strzemionami oraz uzda złożona z wędzideł, udzienicy (ogłowia) oraz wodzów. Elementami uzdy odkrytymi na Lednicy są wędzidła, strzemiona i sprzączki ogłowia.

W grupie tych zabytków 4 fragmenty wędzideł oraz 2 sprzączki pochodzą z zespołu grodowego, 13 wędzideł to znaleziska wodne, odkryte w pasie przebiegu mostu długiego (5 egz.), nieopodal niego (3 egz.) oraz na linii krótszego z mostów (5 wędzideł; por. W. Tokarski 2000, 87).

Wśród wędzideł (ryc. 89) dominują formy dwuczłonowe, należące do typu I A. Nadolskiego. Te wykonane z dwóch połączonych prętów żelaznych lub tulejek z blachy i zaopatrzone na wolnych końcach w kółka, do których mocowano wodze oraz rzemienie ogłowia formy osiągają długość od 17 do 24,3 cm.

Chronologia pochodzących z wody wędzideł typu I może być zakreślona w ramach chronologii mostów, z których pochodzą. Skłonny jestem wiązać omawiane wędzidła z wielokroć wspomnianym już starciem polsko-czeskim. Egzemplarz znany z podgrodzia (nr 186/73) datować można na 2 połowę XI w., młodsze jest wędzidło

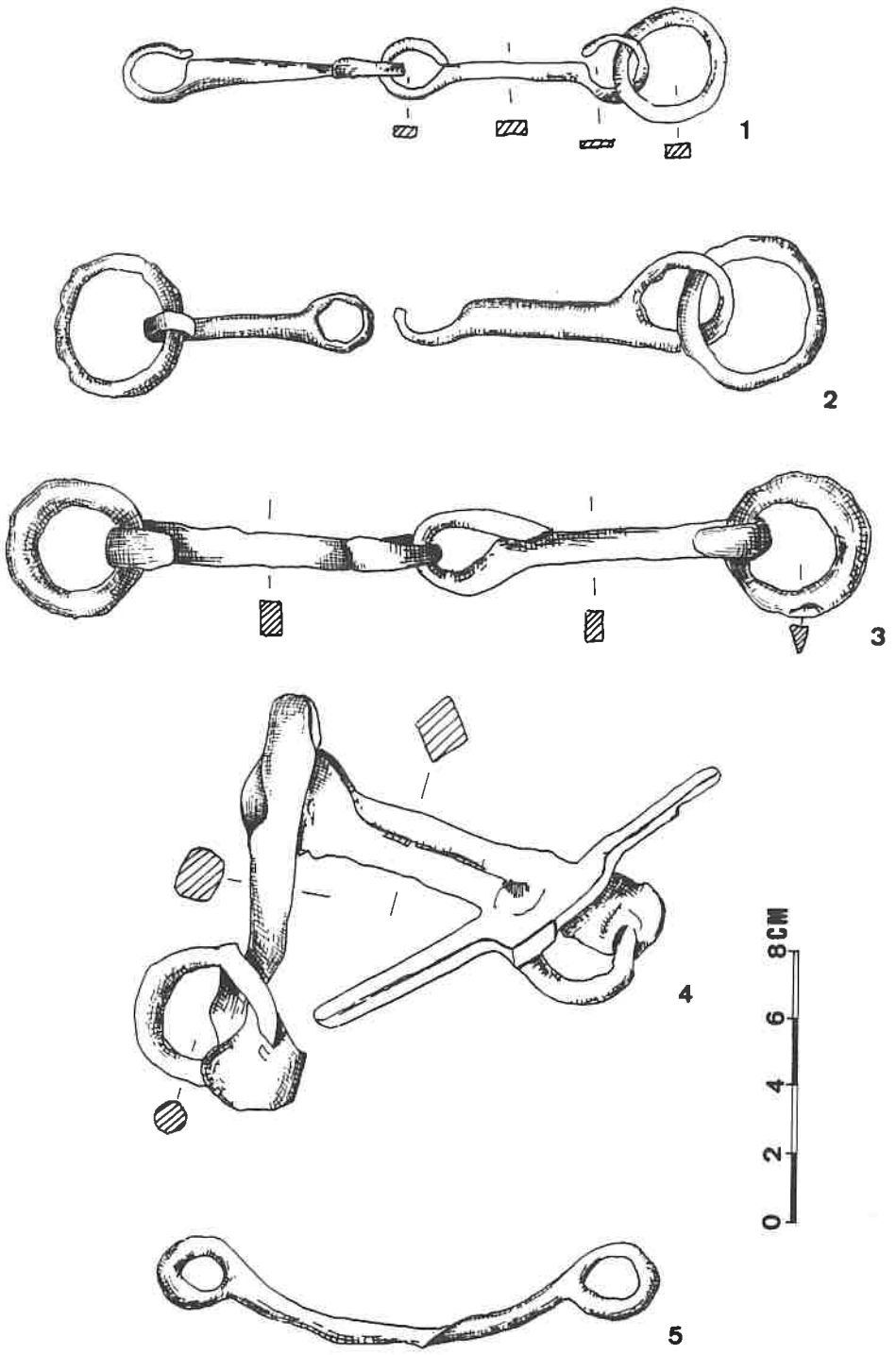

Ryc. 89. Ostrów Lednicki. Wędzidła. 1. (nr 35/84), 2. (nr 6/85), 3. (nr 33/94), 4. (nr 3/89), 5. (nr 7/92)
Abb. 89. Ostrów Lednicki. Gebisse. 1. (Nr. 35/84), 2. (Nr. 6/85), 3. (Nr. 33/94), 4. (Nr. 3/89), 5. (Nr. 7/92)

pochodzące z części wschodniej grodu (nr 248/65, XI/XII w.), czy 2 fragmenty odkryte na terenie najmłodszej nekropoli wewnątrzgrodowej (A. Wrzosek 1961, 251, tab. VI/15, 16).

Typ wędzideł dwuczłonowych uznawany jest za najpospolitszy na terenie ziem polskich — znamy je m.in. z rezydencji poznańskiej, gieckiej, krakowskiej oraz przemyskiej; występują one często na cmentarzyskach, by przytoczyć egzemplarze odkryte w Kałdusie, czy Lutomiersku (A. Nadolski 1954, 212 – 214).

Do wędzideł z pobocznicami („wąsami"), tj. form typu II w podziale Nadolskiego zaliczamy okaz zaopatrzony w poprzeczki umieszczone na końcach prętów, a odkryty przy moście długim. Wąsy egzemplarza lednickiego (nr 3/89 — ryc. 89/4) wraz z płytką je łączącą dochodzą do 14 cm długości. Ten typ wędzidła, którego chronologię łączę z okresem użytkowania mostu poznańskiego, należy w polskim materiale archeologicznym do rzadko spotykanej formy — znamy go m.in. z Płocka. Część badaczy

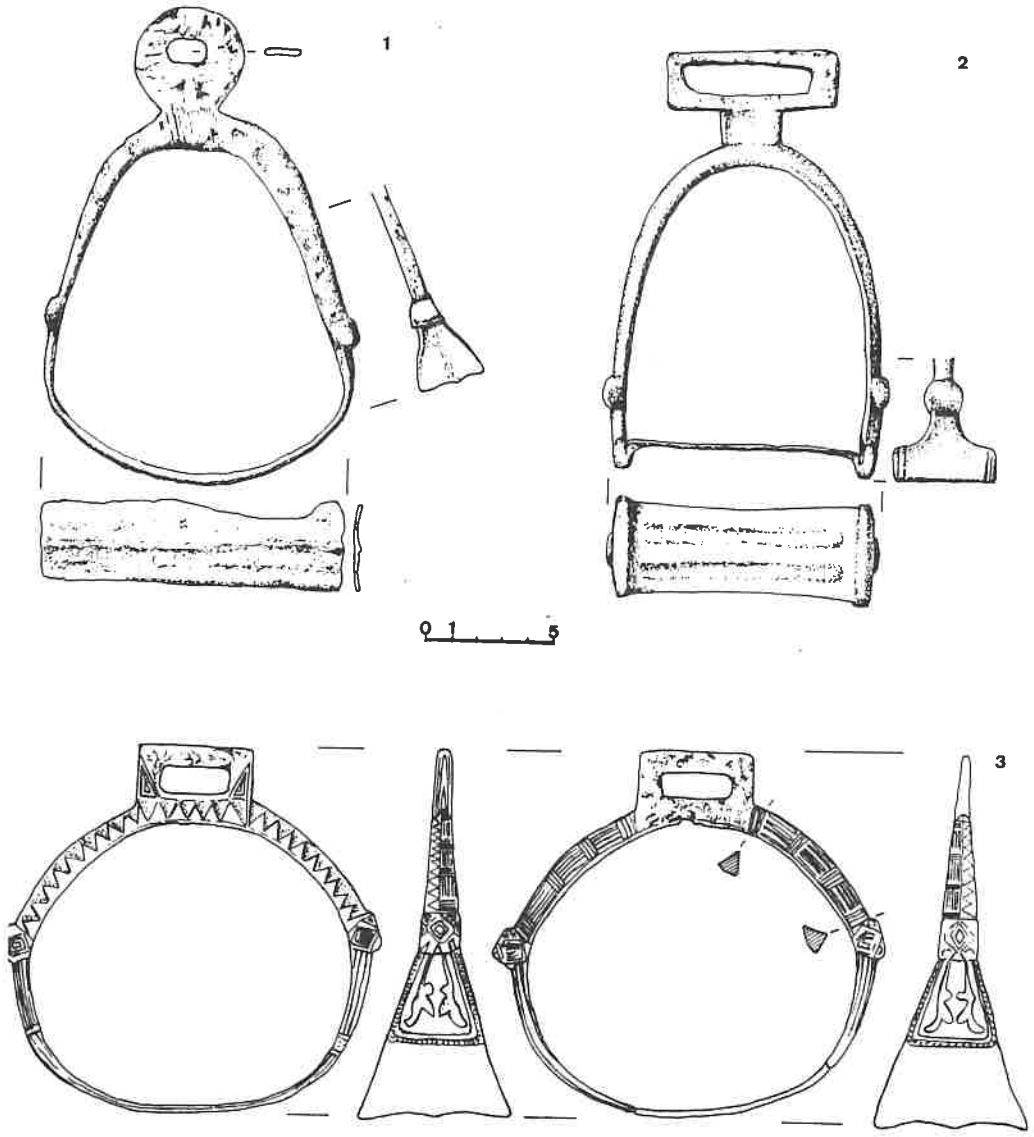

Ryc. 89A. Ostrów Lednicki. Strzemiona. 1. (nr 77/99), 2. (nr 78/99), 3. (nr 96/99); 1: typ II A, 2: typ II D, 3: typ III B
Abb. 89A. Ostrów Lednicki. Steigbügel. 1. (Nr. 77/99), 2. (Nr. 78/99), 3. (Nr. 96/99); 1: Typ II A, 2: Typ II D, 3: Typ III B

wskazuje na jego obce pochodzenie (por. A. Nadolski 1954, 88). Na ewentualne związki niektórych wędzideł z pobocznicami z formami znanymi ze Skandynawii wskazuje ostatnio M. Kara (1993, 41-42).

Również w jednym egzemplarzu wystąpiło na Lednicy, związane z krótkim mostem, jednokabłąkowe wędzidło typu III Nadolskiego wykonane z łukowato wygiętej sztabki, uformowanej na końcach w niewielkie kółka (nr 7/92 — ryc. 89/5; por. też W. Tokarski 2000, 87, nr kat. 72). W Polsce wędzidła te są równie rzadkie jak formy wędzideł z pobocznicami. Znamy je m.in. z Lutomierska (A. Nadolski 1954, 214), gdzie datowane są na wiek XI.

Interesującą grupę znalezisk pochodzących z wody reprezentują 3 strzemiona znanych w czasach pierwszych Piastów form typu II-III (A. Nadolski 1954, 89; W. Świętosławski 1990). Do strzemion typu II z wyraźnie wyodrębnionymi zawieszkami należą 2 różne, odnalezione na południe od mostu zachodniego, okazy.

W odmianie A (W. Świętosławski 1990, 39-41) wystąpiło strzemię (nr 77/99 — ryc. 89A/1) o owalnym kabłąku i okrągłej zawieszce do którego 4 analogiczne egzemplarze znamy z Lutomierska, inne w opinii Świętosławskiego pochodzą najpewniej z terenów pruskich. Forma ta jest szeroko znana w Europie, zaś jej pochodzenie nie przedstawia się jasno.

Odmianę D reprezentuje strzemię o wysokim kabłąku, prostej stopce i dużej prostokątnej zawieszce (nr 78/99 — ryc. 89A/2). Polskie strzemiona tej odmiany pochodzące z okresu połowy X – 1 połowy XI w. są dosyć liczne (14 egz.) i odnajdywane często w grobach parami (por. Lutomiersk, Dąbrowa). Klasyczne formy typu D (o ostrołukowatych górnych partiach kabłąka) określane jako typ karolińsko-wikiński należały do najpopularniejszych we wczesnym średniowieczu odmian strzemion na znacznych obszarach Europy Zachodniej (W. Świętosławski 1990, 42-43, t.d.l.).

Kolejne z lednickich strzemion, to bardzo bogato ornamentowany okaz obustronnie platerowany srebrem i miedzią (nr 96/99 — ryc. 89A/3; A. Kola, G. Wilke 2000, ryc. 40-44). Finezyjne zdobienia wskazują, że wyszedł on z warsztatu najwyższej klasy mistrza. Strzemię to należy do form typu III — odmiany B — z prostokątną zawieszką połączoną bezpośrednio z kabłąkiem (W. Świętosławski 1990, 44-45). Do odmiany tej zalicza się na terytorium Polski kilkanaście okazów, z których zaledwie 2 są dokładnie datowane (z grobu 55 w Lutomiersku). Chronologia tej odmiany strzemion wyznaczona jest ramami X – XII w., zaś ich koncentracja na terenach pruskich i litewskich sugerować może ich tamtejsze pochodzenie.

Przyjmowane datowanie zespołu strzemion lednickich na czas 2 połowy X – 1 połowy XI w. i hipotetyczne wiązanie ich z najazdem Brzetysława mieści się w chronologicznych ramach występowania analizowanych części rzędu końskiego.

Ostatni element uzdy z Lednicy stanowić mogą dwie wymienione w publikacji Adama Wrzoska związane z uprzężą sprzączki (tenże 1961, 251, tab. VI/12), jednak już o późniejszej chronologii.

Kończąc przegląd lednickich zabytków luksusowych oraz militariów można ich prezentację zrekapitulować kilkoma uwagami podsumowującymi, a mianowicie:

1. zespół luksusowych dóbr ruchomych związanych z wyspowym grodem stanowi ciekawą ze względu na jakość oraz ilość grupę zabytków stanowiących świadectwo użytkowania tych dóbr przez mieszkańców wyspy,

2. wewnętrzna struktura tego zbioru zabytków złożonego w dużej mierze z wyrobów stojących najwyżej w ówczesnej hierarchii wartości, pozwala na upatrywanie w nim szeregu informacji o charakterze jego użytkownika, tj. dostojników świeckich i duchownych oraz rycerstwa,

3. wyroby złote (i złocone), to wyjątkowy w skali Polski wczesnopiastowskiej zbiór ośmiu przedmiotów, z których takie, jak kabłączek, tarczka, szpila oraz nóż inkrustowany złotymi krzyżykami nie są znane w żadnym poza Lednicą grodów z okresu panowania pierwszych Piastów,

4. z 2 połową X do 1 połowy XI w. związanych jest niewiele przedmiotów ze srebra, by wymienić importowaną zawieszkę, dalej plecionkę z drutu, czy kółko; niektóre z wyrobów srebrnych oraz złotych pochodzić mogą z warsztatu złotnika zlokalizowanego na brzegu Jez. Lednickiego,

5. wczesny horyzont związany z funkcjonowaniem rezydencji wyznaczają monety, jak odnaleziona przy palatium moneta Ottona III, czy monety ze skarbu porzuconego po 985 r.; poza Lednicą monety w skarbach interesującego nas okresu wystąpiły jeszcze dwukrotnie (depozyty z Lednogóry i Skrzetuszewa); wszystkie w/w skarby wskazują na atrakcyjność ekonomiczną omawianego rejonu oraz określają chronologizację jego wejścia w proces wymiany dóbr,

6. z konsumpcją luksusową łączyć można wyroby z kamieni szlachetnych i ozdobnych oraz z bursztynu, obok których wysoką pozycję posiadała biżuteria i naczynia szklane odnajdywane w sąsiedztwie mniejszego kościoła oraz fragmenty szyb witrażowych z wystroju architektonicznego budowli kamiennych, z którymi połączyć można witrażową ramkę oraz dachówkę z ołowiu;

7. oznaką konsumpcji luksusowej są również rzadkie w Polsce brązowe misy.

Spośród przedstawionego zespołu zabytków część to przedmioty sprowadzane do grodu z zewnątrz. Z Zachodu Europy napływał w rejon Ostrowa Lednickiego srebrny kruszec w postaci bitych na terenie cesarstwa monet znanych z samej wyspy oraz z depozytów w jej sąsiedztwie.

Z nadreńskiej pracowni Ulfbertha pochodzą miecze, zaś być może z warsztatów cesarskich dynastii ottońskiej wyszedł wykazujący cechy stylu bizantyjskiego pektorał oraz przepięknej roboty okucie liturgicznej księgi.

Ożywione pozostawały kontakty z Północą, skąd podobnie jak z Zachodu sprowadzano kruszec srebrny i monety — początkowo arabskie, sporadycznie bizantyjskie i sasanidzkie, później zaś (w XI i XII w.) zachodnioeuropejskie.

Ze Skandynawii pochodzi srebrna zawieszka tarczowata oraz być może plecionka z drutu. Z tej strefy napłynęła na Lednicę wysokiej klasy granulowana złota tarczka — dzieło profesjonalnego złonika. Skandynawskiego pochodzenia mogą być niektóre lednickie militaria (miecz typu M ?), groty włóczni, czy topory i wędzidło z wąsami (a być może i pewne ostrogi).

Z pobrzeża Bałtyku, głównie jak się przyjmuje z Pomorza Środkowego i Wschodniego dostarczano najpewniej większość surowca bursztynowego występującego na Lednicy, z kolei dwie misy brązowe pochodzą prawdopodobnie z przybałtyckiej strefy południowo-wschodniej, z którą wiąże się również topór typu Laptau.

Na znaczną skalę rozwinąć się musiały kontakty Lednicy z Południem, skąd docierały misy żelazne, niektóre militaria (np. pochodzący z Moraw czekan typu I d Nadolskiego), być może wynikiem kontaktów z Czechami jest lednicki hełm z nosalem, czy też sprowadzane z Dolnego Śląska (a być może i z Małopolski) wyroby z kamieni szlachetnych i ozdobnych jak paciorki (oraz półsurowiec), z kryształu górskiego, dalej wyroby z karneolu, czy stosowany być może w wystroju architektonicznym (mniejszego kościoła) marmur.

Ze złóż śląskich pochodził najpewniej ołów, z którego wyrabiano na Lednicy płytki dachowe, ramki witrażowe oraz ciężarki do sieci. Sprowadzanie tego metalu w formie sztabek (placków) potwierdza późniejsze nieco od wczesnopiastowskich znalezisko takiego placka na lednickim podgrodziu.

Z Czech oraz z Węgier napływały na Lednicę monety, by przytoczyć emisje Brzetysława, czy Gejzy, wreszcie być może z Lombardii dotrzeć tutaj mogła kościana skrzyneczka relikwiarzowa.

Przechodząc w dalszej kolejności do podsumowania militariów lednickich należy podkreślić, że:

1. grupa tych zabytków, to największy liczebnie ze znanych zbiorów broni na terytorium wczesnopiastowskiej Polski,

2. cechą lednickiego zespołu uzbrojenia jest specyficzny charakter jego „zdeponowania" związany z wodami jeziornymi,

3. lokalizacja znalezisk wodnych łączy się z linią przebiegu lednickich mostów lub ich sąsiedztwem,

4. wśród uzbrojenia znaczna część to broń, którą uznać możemy za luksusową, a więc hełm, kolczuga, miecze, niektóre z włóczni i toporów (np. ów topór typu Laptau), oporządzenie jeździeckie i rząd koński,

5. hełm oraz kolczuga to znaleziska wyjątkowej klasy, które łączyć można z uzbrojeniem elitarnego wojownika konnego,

6. nasycenie wyspowej rezydencji mieczami, które obok hełmu znajdowały się na wyposażeniu doborowego rycerstwa, jest dla omawianego okresu (oraz na tle innych stanowisk) również wyjątkowe; 2 spośród mieczy pochodzą z pracowni Ulfbertha, związek kolejnego z pracowniami nadreńskimi jest prawdopodobny,

7. wysoką pozycję zajmują w grupie militariów 53 groty włóczni, wśród których dostrzegamy formy charakterystyczne dla strefy skandynawskiej (groty typów E, G, K i M), które możemy łączyć z obcym elementem etnicznym, tj. najemną drużyną Wikingów, która strzegła wyspowego grodu,

8. dominującą kategorią uzbrojenia są topory (149 egz.) — największy obok grotów włóczni oraz mieczy zbiór odnotowany wśród wczesnych grodów piastowskich; w tej grupie militariów zwracają uwagę egzemplarze o wyraźnych nawiązaniach północnych (topory zbliżone do typów B, G, H, M i E), obok których znamy (importowane?) czekany, czy związany z obszarem bałtyjskim topór typu Laptau; część toporów stanowić mogła wyposażenie wspomnianej drużyny najemnych wojowników skandynawskich np. klasyczne normańskie okazy wachlarzowate),

9. należące do wyposażenia jeźdźców ostrogi potwierdzają, obok szczątków koni, obecność w obrębie rezydencji wojowników konnych zarówno w okresie wczesnopiastowskim jak i później,

10. na używanie przez wojowników rumaków bojowych wskazywać też mogą odkryte na Lednicy wędzidła (wśród których egzemplarz z pobocznicami stanowić może element skandynawski) oraz strzemiona,

11. datowanie ogromnej większości militariów lednickich wiąże się z okresem 2 połowy X – 1 połowy XI w. dla broni odnalezionej w pasie mostu poznańskiego oraz z okresem 2 połowy X – po schyłek XII w. dla uzbrojenia pochodzącego z krótszego mostu; chronologia tego zespołu uzbrojenia może być uściślona (dla znacznej jego części) do łączonego m.in. z Lednicą najazdu czeskiego księcia Brzetysława w 1038 r.,

12. do transportu drużyn zbrojnych służyć mogły łodzie — dłubanki, jak np. mogąca być wykorzystywana również w walce około 10,5 m długa łódź typu bojowego,

13. ów zbiór uzbrojenia ze względu na swą różnorodność ma ogromne znaczenie dla studiów bronioznawczych, zaś pewne jego nawiązania do strefy normańskiej mogą wskazywać na obecność obcego elementu etnicznego na Ostrowie Lednickim. Pochówki tych wojowników odkryte zostały w Łubówku (Łubowie) nieopodal Lednicy (M. Kara 1993, 34-35).

Funkcjonowanie najemnych oddziałów skandynawskich na wyspie lednickiej nie jest bynajmniej czymś wyjątkowym na tle znanych licznych drużyn Waregów pozostających w służbie księcia ruskiego Włodzimierza, który przekazał nawet imperatorowi Bizancjum 6000 wojowników normańskich, stanowiących zalążek słynnej cesarskiej gwardii wareskiej Bazylego II. Przykłady norweskiego Haralda zwanego Surowym (1015 – 66) walczącego w służbie Bizancjum m.in. z Arabami, czy wikińskiego Halfdana (por. napis w Hagia Sofia; por. R. Browning 1987, C. Batey, H. Clarke, R. I. Page, N. S. Price 1994, 196; L. Leciejewicz 1979, 175) zdają się już tylko lepiej dokumentować wyinterpretowaną z lednickich militariów obecność oddziału Normanów znajdującego się na usługach pierwszych polskich władców. Oddział ten chronił zatem rezydencję położoną centralnie do grodów — siedzib władcy w Poznaniu i Gnieźnie. Mógł on dość szybko, jak sądzę, pokonać drogę zarówno ku pierwszemu, jak i drugiemu z wymienionych grodów. Jedynie błyskawiczny manewr czeskiego księcia Brzetysława, który zniszczył Gniezno i Poznań może tłumaczyć fakt, że owa zaciężna drużyna broniła (bezskutecznie zresztą) lednickiego grodu.

By w pełni ocenić rolę zespołu przedmiotów kultu chrześcijańskiego, wyrobów luksusowych oraz militariów z Lednicy porównać je warto z nasyceniem tymi kategoriami zabytków niektórych z innych ośrodków władzy pierwszych Piastów.

B. Inne grody pierwszych Piastów

Poznańska siedziba władcy pozbawiona była do niedawna datowanych na wczesnopiastowski okres zabytków zaliczanych do grupy tzw. sakraliów z wyjątkiem srebrnego krzyża (enkolpion ?), być może pochodzenia bizantyjskiego (J. G.), związanego ze skarbem z jej zaplecza (Poznań V; J. Slaski, S. Tabaczyński 1959, 52) i dopiero w badaniach 2001 r. natrafiono na resztki kościanej okładziny skrzyneczki, analogicznej do licznych relikwiarzowych skrzynek znanych z terenu Europy, oraz fragment dzwonu odkrytych w rejonie palatium na Ostrowie Tumskim (informacja H. Kóčki-Krenz).

Przedmioty związane z kultem pojawiły się w niej w większej masie dopiero w późniejszym horyzoncie dziejów jako wyposażenie grobów dostojników kościelnych bazyliki katedralnej na Ostrowie Tumskim (K. Józefowiczówna 1963). Sprzęty liturgiczne — kielichy i pateny srebrne wystąpiły w pięciu grobach (pochówki nr 72, 73, 93, 126, 157), z których najwcześniejszy pochodził z około połowy XI w. (z grobu 72), pozostałe zaś z wieków XII i XIII. Współwystępowały z nimi pastorały (groby 73 i 93), niekiedy wkładane do grobów samodzielnie jak np. najpiękniejszy z nich emaliowany, grawerowany i złocony pastorał z Limoges (grób 99).

Nie inaczej wygląda w grodzie poznańskim sytuacja z wyrobami złotymi i pozłacanymi. W skarbie odnalezionym na zapleczu grodu (Poznań I, zdeponowany po 961 r.), w bogatym inwentarzu ozdób i monet ze srebra

wystąpiło złote ogniwko (J. Slaski, S. Tabaczyński 1959, 51). To jedyny dotąd złoty zabytek poznański, datowany na okres panowania Mieszka I, bowiem złoty pierścionek zdobiony żeberkami odnaleziony przed katedrą pochodzi już z okresu II monarchii piastowskiej (W. Hensel i in. 1959, 24, ryc. 10; por. ryc. 90), późniejsze są również pierścienie ze złota znajdujące się na wyposażeniu młodszych chronologicznie grobów dostojników kościoła (grób 93, 157).

Obok wyrobów złotych spotykamy w Poznaniu przedmioty złocone — jak resztki srebrnej misy z ornamentem plecionkowym i pokrytym pozłotą brzegiem pochodzące ze skarbu (Poznań IV, po 1012 r.; J. Slaski, S. Tabaczyński 1959, 51).

Z 1 połowy XI w. pochodzi również związana z wystrojem architektonicznym katedry płytka szklana z wtopioną złotą rozetką (M. Malinowska 1961a, 28, ryc. 67), poświadczająca istnienie zdobiących katedrę witraży. Wtapianie złotych blaszek w wyroby szklane należało we wczesnym średniowieczu do rzadkości. Spotykamy się z nim we Wrocławiu (Ostrów Tumski), skąd znamy paciorek z wtopioną złotą blaszką, czy złoconą mozaikową kostkę z 1 połowy XI w. (S. Moździoch 1990, 115).

Bogatą serię zabytków wczesnopiastowskich tworzą związane z Poznaniem wyroby ze srebra, dominujące wszak jako główna masa skarbów zdeponowanych wokół rezydencji (ryc. 96; H. Kóčka-Krenz 1993; J. Slaski, S. Tabaczyński 1959, 50-53; W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980, 211, 219, 249, 251, 254).

Jedyny wisiorek srebrny, na jaki natrafiono na terenie poznańskiego grodu, stanowił wyposażenie preromańskiego pochówka (nr 180) z katedry (K. Józefowiczówna 1963; Z. Pieczyński 1962). Inne ze srebrnych wyrobów zespołu grodowego (wyposażenie grobów duchownych) pochodzą już z czasów późniejszych (W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980, 156; K. Józefowiczówna 1963).

W ogromnej masie natrafiamy za to na ozdoby i placki występujące w depozytach srebrnych (Poznań I-IV), gdzie reprezentują one zróżnicowaną grupę zabytków związanych (z wyjątkiem skarbu Poznań II) z interesującymi nas czasami. Jako przykład wymienić możemy kabłączki skroniowe (Poznań I), czy różnego typu zausznice (depozyty Poznań I, II, IV), jak i kaptorgi i łańcuchy (Poznań I).

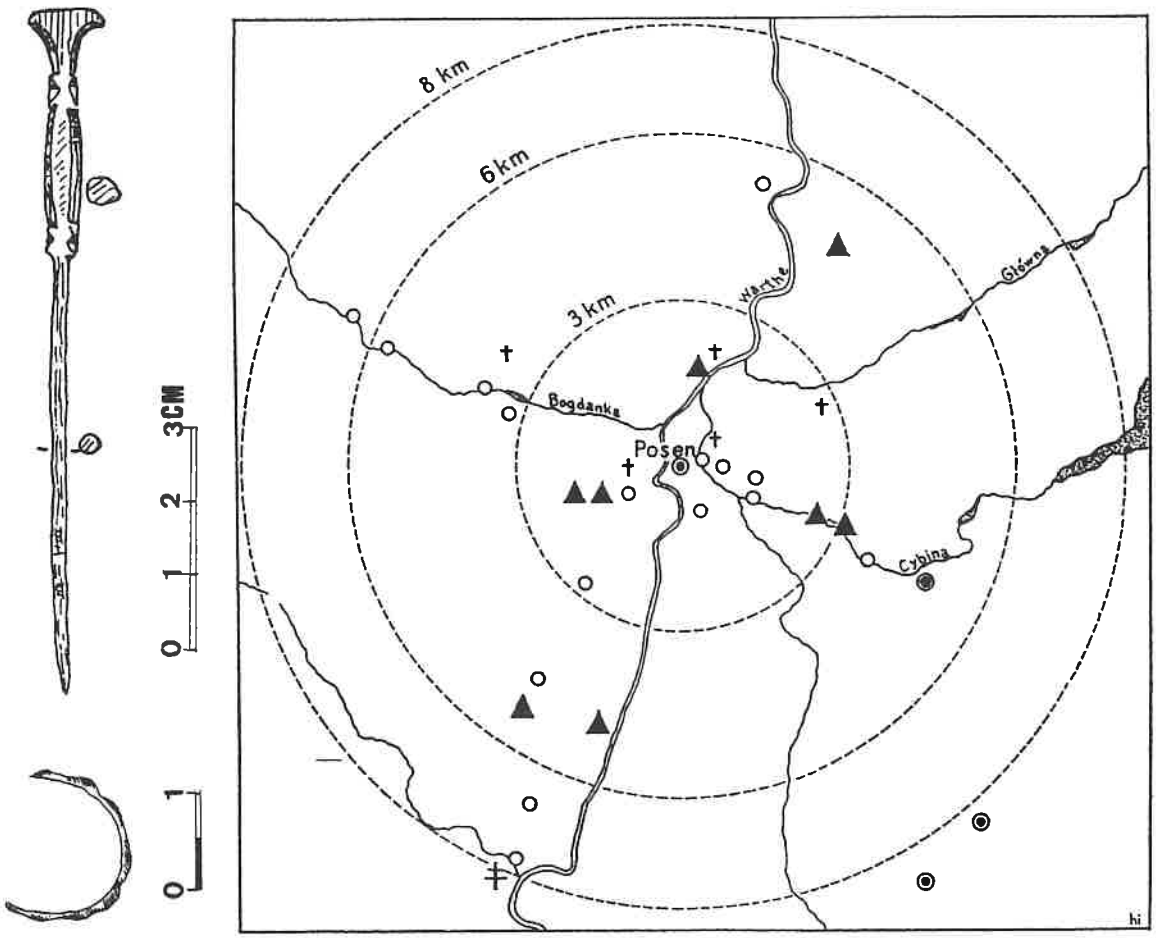

Ryc. 90. Poznań. 1. Złoty pierścionek i rylec żelazny z Ostrowa Tumskiego oraz grupa skarbów z X i XI w. z zaplecza rezydencji (wg W. Hensla i J. Żaka)

Abb. 90. Posen. Goldener Finger und eiserner Stilus aus Ostrów Tumski und Gruppe der Hortfunde aus dem 10. und 11. Jh. aus dem Hintergrund der Residenz (nach W. Hensel und J. Żak)

Srebrem pokrywano również wykonane z innych metali wyroby, np. kabłączki znane z cmentarzy z Poznania-Sołacza, z osady na Ostrowie Tumskim (H. Kóčka-Krenz 1971, 123), czy z Poznania-Szeląga. Srebrzono również uzbrojenie, jak grot włóczni odnaleziony na poznańskim suburbium (A. Dymaczewski 1961, 147).

Funkcjonowanie złotniczych warsztatów odlewniczych w Poznaniu potwierdza forma do odlewania sztabek (Z. Pieczyński 1962, 286, ryc. 34/33). Pośrednio na pracownie złotnicze wskazywać mogą bogate inwentarze skarbów srebrnych, których biżuterię wytwarzano w części zapewne na miejscu (jak np. kabłączki, kaptorgi) oraz miejscowości o toponimach związanych ze złotnikami.

Ważnym składnikiem związanych z Poznaniem depozytów srebrnych są również monety. Jak wiemy w Poznaniu i jego okolicach odkryto łącznie 9 skarbów monet (Poznań I-VII, Poznań-Górna Wilda (137), Koziegłowy) oraz pojedyncze monety, związane głównie z grodem na Ostrowie Tumskim (W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 254; J. Slaski, S. Tabaczyński 1959, 31, 49-53, 77). Wśród nich wyraźnie wydzielić można grupę depozytów ukrytych w 2 połowie X w. (961, 991), 1 ćwierci XI w. (1012, 1025) i ogólnie w X-XI w. (Poznań: III, V, VII, Poznań-Górna Wilda (137)). Monety pojedyncze pochodzą z 1000 r. (naślednia moneta Ottona i Adelheidy), z lat 1037 – 55 (moneta czeska), bądź datowane są w ramach XI w. (4 krzyżówki).

Obok monet obcych zdeponowanych w tych skarbach (arabskich, niemieckich, anglosaskich nordyjskich, francuskich i bizantyńskich) rozwój rodzimego mennictwa potwierdza zaliczana wcześniej do nielicznej grupy monet bitych przez Mieszka I (skarb: Poznań-Górna Wilda (137), W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980, 284) moneta Mieszka II (S. Suchodolski 1998, 13) oraz kolejna moneta tego władcy ukryta w skarbie Poznań VI (1025), jak i 3 monety Chrobrego, znane również ze skarbu z Poznania-Dębiny (Poznań II). Ta grupa wczesnopiastowskich monet pozwala na lokalizowanie w Poznaniu mennicy, związanej z pierwszymi władcami Polski (R. Kiersnowski 1960, 430; S. Suchodolski 1998).

Wśród dwunastu pojedynczych monet odkrytych wewnątrz grodu poznańskiego dwie pochodzą z czasów wczesnopiastowskiej monarchii (naślednia moneta niemiecka z 1000 r. oraz czeska moneta księcia Brzetysława I z lat 1040-1080; W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980, 161; J. Slaski, S. Tabaczyński 1959, 77). Moneta czeska jest bardzo ważna dla chronologii kościoła katedralnego.

Inne zabytki luksusowe to polerowane fragmenty gabro z grobowca księcia Mieszka I (K. Józefowiczówna 1963; Z. Kurnatowska 1990) poświadczające możliwość zdobienia w tym surowcu ścian grobu władcy, uzyskującego wyjątkową pod względem estetyki oprawę oraz paciorek z kryształu górskiego z wyposażenia preromańskiego pochówka w katedrze (grób 180) z 2 połowy X w. (K. Józefowiczówna 1963; Z. Pieczyński 1962, 257, ryc. 17g) i paciorek z karneolu (OT 17, 1 połowa XI w., M. Malinowska 1961, 28, ryc.17/9).

W omawianym przeze mnie horyzoncie czasowym mieszczą się także pochodzące najpewniej ze strefy bałtyckiej wyroby z bursztynu, wśród nich najstarszy paciorek datowany od końca IX do połowy X w. (A. Dymaczewski 1961, 142), czy pochodzący, podobnie jak wyżej wymieniony, z podgrodzia, drugi z paciorków (2 połowa X w., A. Dymaczewski 1961, 147, tab. XXVII/8) oraz niewielka grudka bursztynu zagubiona na przełomie X/XI w. (M. Malinowska 1974, 14).

O ile z wystrojem książęcego grobowca wiązało się gabro, to bezpośrednio z wystrojem architektonicznym budowli kamiennych Ostrowa Tumskiego (najpewniej katedry) łączyć można, jak sądzę, 4 mozaikowe kostki z niebieskawego szkła znalezione w sąsiedztwie bazyliki katedralnej w warstwie z lat 1000-1050 (OT 17; M. Malinowska 1961a, 28-30, ryc. 67/8, 10-12).

W poznańskim grodzie znane są też paciorki szklane, wśród których 2 pochodzą z 2 połowy X w. (A. Dymaczewski 1961, 156, 198; W. Hensel i in. 1959, 24, ryc. 9/9a, 9/8b) inne odnaleziono na nekropoli zlokalizowanej na zapleczu grodu (Sołacz — faza D; W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980, 238, ryc. 125/3, 5, tdl; Śródka — połowa XI – koniec XII w.; P. Pawlak 1995).

Z Placu Katedralnego pochodzi również żelazny rylec (ryc. 90) do pisania na powoskowanych tabliczkach, odnoszony przez J. Żaka do 1 połowy XI w. (tenże 1956, 379, 384; W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980, 203). Stilusami, posługiwał się najpewniej personel kancelarii książęcej, biskupiej oraz szkoły katedralnej. Według J. Żaka rylce stanowiły początkowo w Polsce import z południowo-zachodniej Europy, zaś ich pojawienie się na naszych ziemiach wiąże się ściśle z początkami pisma (J. Żak 1956, 385).

Ciekawym znaleziskiem dającym pogląd na temat ubioru dworu piastowskiego, są znalezione przed katedrą, w warstwie z 1 połowy XI w., kokony jedwabnika (K. Moldenhawer 1960), pozwalające na postawienie hipotezy o dotarciu ich do grodu poznańskiego wraz ze sprowadzanymi ze Wschodu tkaninami jedwabnymi.

Wreszcie grupę znanych z Poznania dóbr luksusowych (miernika wartości) dopełnia żelazna miska użyta jako pokrywa jednego ze skarbów (Poznań I, J. Slaski, S. Tabaczyński 1959, 50-51). Miski te typu należą we wczesnopiastowskich siedzibach władców do rzadkich znalezisk. Egzemplarz poznański związany ze skarbem o wczesnej chronologii (po 961 r.) ma zatem ze względu na kontekst znalezienia duże walory.

Dosyć skromnie przedstawia się zespół związanych z wczesnopiastowskim okresem dziejów Poznania militariów. Omawiany horyzont reprezentuje zaledwie kilka egzemplarzy uzbrojenia, którego zasadnicza grupa związana jest już z późniejszymi czasami.

Okresu pierwszych Piastów sięgać może zaledwie 1 spośród znanych z Poznania czterech mieczy związany z osadą Komandoria (W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980, 172, 173, 210, ryc. 88/1).

Jedyny grot włóczni z tego okresu reprezentuje formę zbliżoną do typu V według A. Nadolskiego. Grot był in-

krustowany (srebrem ?, ryc. 91/1; A. Dymaczewski 1961, 147, 149, tab. IV/9).

Z broni obuchowej (OT 13) odnaleziono żelazny toporek z brodą i napisem, pochodzący z lat 950-1000 (ryc. 91/2; J. Żak 1956, 388). Znaki na nim oznaczają skrót STLA i nawiązują do łacińskiego wyrazu *stella* (strzała, J. Żak 1956, przyp. 67). Toporek ten potwierdzać może wczesną znajomość czytania (i pisania). Wraz z młodszym od niego rylcem odkrytym w grodzie dobrze wpisuje się w jej ówczesne realia.

Z oporządzeniem jeździeckim wiążą się ostrogi, których dość liczna grupa wystąpiła na Ostrowie Tumskim w Poznaniu (9 egz. z okresu od około 1000 do 1375 r.). Najwcześniejszy okaz pochodzi z lat 1000-1075 (typ II/2 według Z. Hilczerówny; wszystkie pozostałe ostrogi są już chronologicznie późniejsze — W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980, 203, 217).

Z Placu Katedralnego pochodzi jedyne żelazne wędzidło z X – XIII w. (typ ?, W. Hensel, 1938, 231, 235). Z 1 ćwierci XI w. znamy wiążące się również z rzędem końskim brązowe, emaliowane okucie, pokryte ornamentem roślinnym (?). uznawane za import madziarski (ryc. 91/3; W. Hensel i in. 1959, 24 – 25, ryc. 9/11).

Z broni miotającej z początkiem XI w. wiążą się 2 groty strzał (A. Dymaczewski 1961, 152), zaś być może na fazę D datować możemy kolejne 4 groty, bowiem pozostałe z nich (ponad 20 egzemplarzy) związane są już z młodszymi fazami wczesnego średniowiecza (od około 1150 r.; por. W. Hensel, Z. Hilczer-Kurnatowska 1980, 161).

Kolejny z głównych wielkopolskich grodów to zlokalizowane w centrum państwa — Gniezno, gdzie przechowywano 2 skarbce, tj. skarbiec królewski oraz katedralny. O ile pierwszy ze skarbców wędrował, jak się przyjmuje, wraz z podróżującym władcą, o tyle drugi z nich przypisany był na stałe do bazyliki. W nich to głównie znajdowały się, jak można sądzić, bogactwa, o których wspominają źródła pisane (Gall, I, 6; Kosmas, II, 3, 4, 5; Thietmar, IV, 45).

Obydwa skarbce mieściły ogromną, jak na ówczesną skalę, ilość dóbr związanych z kultem, w przypadku skarbca katedralnego oraz przedmiotów luksusowych, jak można suponować, w książęcym, a później w królewskim skarbcu. O masie bogactw zdeponowanych w tych skarbcach dowiadujemy się ze spisu łupów wywiezionych przez Brzetysława z Gniezna (Kosmas, II, 5). Wśród

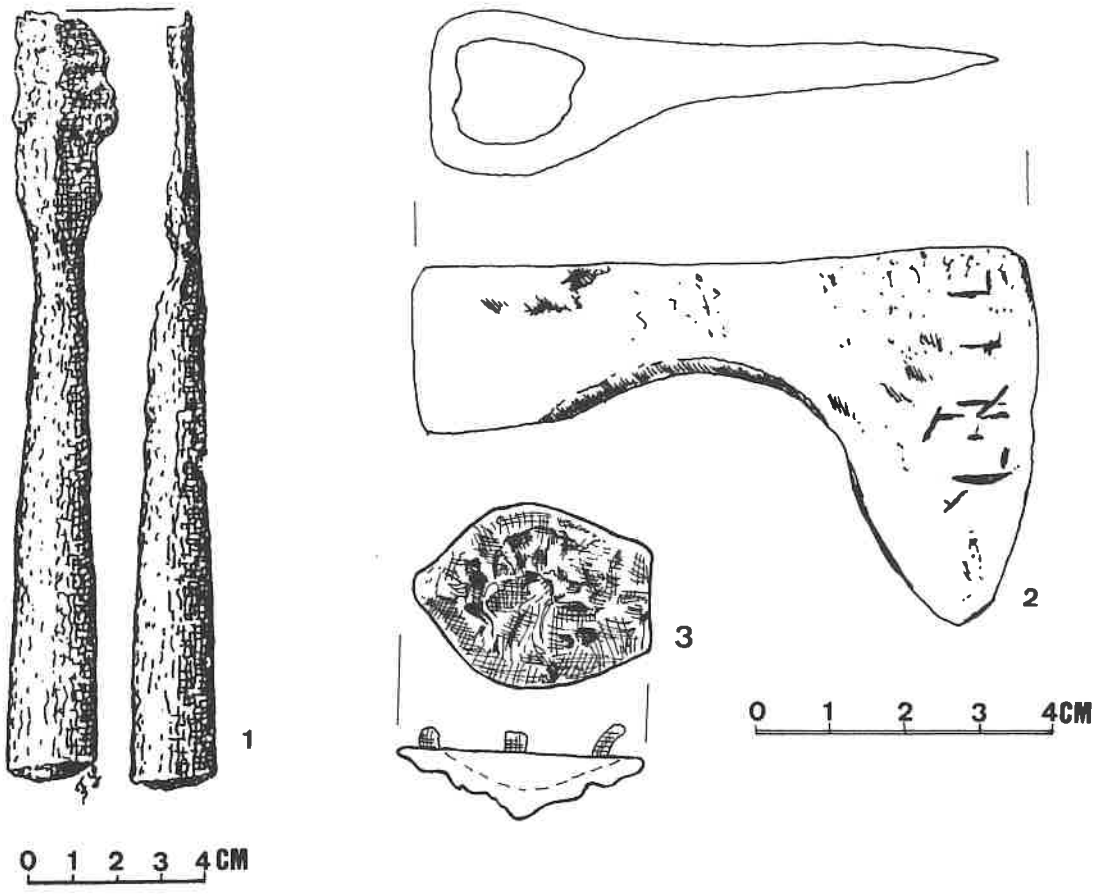

Ryc. 91. Poznań. Ostrów Tumski. 1. Inkrustowany grot włóczni (wg A. Dymaczewskiego), 2. Toporek z napisem (wg J. Żaka), 3. Emaliowane okucie rzędu końskiego (wg W. Hensla)
Abb. 91. Posen. Ostrów Tumski. 1. — Inkrustierte Lanzenspitze (nach A. Dymaczewski), 2. Beil mit Aufschrift (nach J. Żak), 3. Emaillierter Beschlag des Pferdegeschirrs (nach W. Hensel)

łupów odnajdujemy złoty krucyfiks oraz 3 złote płyty z grobu św. Wojciecha. Najcięższa z płyt, pokryta drogimi kamieniami, zaopatrzona była, jak pisze czeski kronikarz, w inskrypcję głoszącą, że zużyto na nią 300 funtów złota (Kosmas, II, 3 -5).

Dalej wymienia się relikwie św. Wojciecha i jego brata Radzyma-Gaudentego, liczne księgi jak np. Rocznik Kapituły Gnieźnieńskiej, czy jeden z żywotów św. Wojciecha (por. Anonim Gall, I, 6). Księgi posiadały oprawy ze złota i srebra, wysadzane drogimi kamieniami, zaś ich iluminacje nakładane były farbą i złoceniami (Kosmas, II, 3-5). Z bogatego zbioru tych ksiąg zachował się do dzisiaj słynny gnieźnieński ewangeliarz z datą 800 (B. Bolz 1971), który według B. Kürbisówny młodszy jest jednak o całe stulecia od pierwowzoru, z którego przepisano wymienioną datę (tejże 1965, 101). Ze schyłku XI w. pochodzą w Gnieźnie inne księgi, jak „Ordo Romanus", niewiele wcześniejszy jest „Codex Aureus Gnesnensis".

Wymienione księgi zaliczyć można z całą pewnością do horyzontu wczesnopiastowskiego w odróżnieniu od związanych już z późniejszymi czasami innych ksiąg np. „Ordo Romanus", czy pochodzącymi z grobowców katedry gnieźnieńskiej (lub z warstw kulturowych) takimi zabytkami, jak 3 złote pierścienie, 2 kielichy, 2 pateny i 2 pióra pastorałów, z których jedno jest pozłacane i zdobione koralami oraz zdobiony brązowy pektorał bizantyński (W. Hensel 1953, 58-59; G. Mikołajczyk 1973, 53-55; Gniezno 1995, 135-138, 158).

Oprócz zabytków związanych z kultem gród w Gnieźnie obfitował również w luksusowe wyroby z metali szlachetnych. Wśród wyrobów z tych metali wyjątkowo ceniono przedmioty złote. Ich listę przytacza przy opisie zjazdu w Gnieźnie Gall (I, 6), wymieniający kubki, puchary, misy, czarki i rogi (oprawne w złoto lub srebro — J. G.) z zastawy ofiarowanej przez polskiego księcia cesarzowi, do którego trafiły nadto naczynia ze srebra, kosztowne dywany, kobierce oraz wiele drogich kamieni.

W badaniach archeologicznych Gniezna natrafiono na kilka przedmiotów złotych lub pozłacanych: kolczyk (ryc. 92/2), z epoki brązu, używany wtórnie we wczesnym średniowieczu (B. Kostrzewski 1939, 60, tab. LII/1), płytkę (K. Łukasiewicz 1939, 65) oraz złoconą brązową klamrę (ryc. 92/1) do kolii liściowatego kształtu (H. Kóčka-Krenz 1993, 263; K. Łukasiewicz 1939, 62, tab. LII/17), a które datowane są na X – XI w.

Prócz zabiegów złocenia stosowano również wtapianie złotych płytek w paciorki szklane (ryc. 92/3) jakie znamy z grodu gnieźnieńskiego (T. Wieczorowski 1939, tab. LIX/16). Takie 3 importowane paciorki datowane są podobnie jak wymienione zabytki złote.

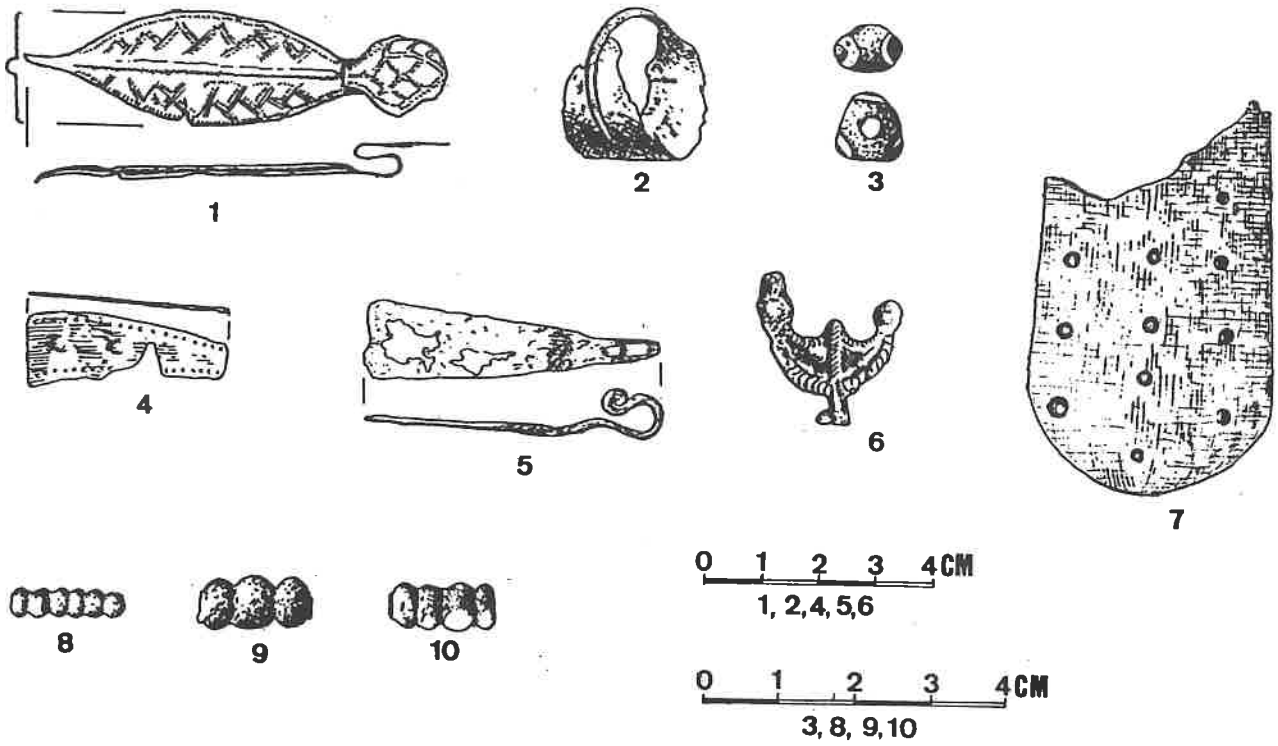

Ryc. 92. Gniezno. Wyroby luksusowe. Wybór. 1. Brązowa pozłacana klamra, 2. Złoty kolczyk, 3. Paciorek z wtopioną złotą płytką, 4-5: Fragmenty naszyjników ze srebra, 6. Pseudogranulowany srebrny kolczyk, 7. Rogowa płytka do ciągnięcia drutu, 8-10: Segmentowe paciorki szklane (wg B. Kostrzewskiego, K. Łukasiewicza, T. Wieczorowskiego i G. Mikołajczyk)

Abb. 92. Gnesen. Luxuserzeugnisse. Auswahl. 1. Bronzene vergoldete Klammer, 2. Goldener Ohrring, 3. Perle mit verschmolzter goldener Platte, 4-5: Fragmente der silbernen Halsringe, 6. Pseudogranulierter silberner Ohrring, 7. Geweihplatte zum Drahtziehen, 8-10. Segmentglasperlen (nach B. Kostrzewski, K. Łukasiewicz, T. Wieczorowski und G. Mikołajczyk)

Cenne były wyroby srebrne i posrebrzane wśród których dominują, podobnie zresztą jak w innych rezydencjach, ozdoby. Z okresu wczesnopiastowskiego pochodzić mogą 2 fragmenty naszyjników (ryc. 92/4-5; B. Kostrzewski 1939, 61, tab. LII/10, 14), kolczyk (ryc. 92/6; B. Kostrzewski 1939, 61, tab. LII/16), srebrny pierścionek oraz kółko (G. Mikołajczyk 1962, 184).

Liczniej reprezentowane są ozdoby ze skarbów z bliższego lub dalszego sąsiedztwa grodu. W depozytach ukryto m.in. zausznicę, kaptorgę oraz bransoletę (Gniezno V — po 991r., okolice Gniezna — IX/1 połowie X w.; H. Kóčka-Krenz 1993; J. Slaski, S. Tabaczyński 1959, 20, 21), czy liczne paciorki (Gniezno I i Gniezno V (H. Kóčka-Krenz 1993, 251; J. Slaski, S. Tabaczyński 1959, 21, 75) oraz nieokreślone ozdoby srebrne, o wadze 50 g, złożone w skarbie datowanym po 1003 r. (Gniezno III; J. Slaski, S. Tabaczyński 1959, 20).

Popularne było srebrzenie przedmiotów. I tak z warstwy obejmującej horyzont wczesnopiastowski pochodzą posrebrzane żelazne: krzyżyk, płytkowy wisiorek, zawias, 5 blaszek i tulejka (H. Kóčka-Krenz 1993, 244; B. Kostrzewski 1939, 63, tab. LIII/ 1, 3, 5-7, 8, 10; G. Mikołajczyk 1973, 36). Z grodu znamy też posrebrzany brązowy kabłączek typu III c (H. Kóčka-Krenz 1993; B. Kostrzewski 1939), 4 inne kabłączki pochodzą z cmentarza Gniezno-Jelonek (2 połowa X – XII w. ?; H. Kóčka-Krenz 1993; Z. Rajewski 1937-39, 34).

Grupę zabytków z metali szlachetnych dopełniają znane z wykopalisk gnieźnieńskich, a poświadczające funkcjonowanie pracowni złotników tygielki gliniane (chronologia bliżej nieokreślona; G. Mikołajczyk 1965, 52, 1972, 99) oraz kamienna forma odlewnicza (K. Żurowski 1953a, 98) z X – XI w. (Z. Rajewski 1954, 6) i być może płytka z poroża z otworami (ryc. 92/7; G. Mikołajczyk 1972, 99; 1973, 34). Wreszcie znane z rejonu Gniezna dwie miejscowości o toponimach związanych ze złotnikami poświadczać również mogą wytwórczość wyrobów ze szlachetnych metali.

Rejon Gniezna to także jeden z trzech obszarów koncentracji skarbów srebrnych jakie obserwujemy w centrum państwa Polan, gdzie wydziela się wyraźne skupiska depozytów rozlokowanych wokół grodów naczelnych, a więc Poznania, Gniezna, czy Giecza. Mniej wyraźne jest skupisko lednickie.

Chronologia gnieźnieńskich skarbów układa się w następujący ciąg: najwcześniejszy jest depozyt Gniezno (I) z IX – 1 połowy X w., dalej Gniezno V, ukryte po 991 r., Gniezno III — po 1003 r., Gniezno-Trzemeszno — po 1037 r. oraz Gniezno IV pochodzące już z końca XI w., czy wreszcie Gniezno II, datowane w ogólnych ramach wczesnego średniowiecza (J. Slaski, S. Tabaczyński 1959, 20 – 22). Z grodu na Górze Lecha pochodzi moneta ze stemplem czeskim i niemieckim z około 1025 r. oraz dwie ćwiartki monet, w tym jednej niemieckiej. Ich związek z XI w. wydaje się prawdopodobny (por. J. Slaski, S. Tabaczyński 1959, 75 – 76).

Dobrze wpisywać się może w realia Gniezna słynny denar Chrobrego z portretem władcy oraz napisem GNEZDUN CIVITAS wybity, jak się ostatnio przyjmuje w związku z objęciem przez Chrobrego panowania w „państwie gnieźnieńskim" (A. Schmidt 1990, 239-240; inaczej R. Kiersnowski 1960, 275; G. Mikołajczyk 1972, 129). Pozostała, liczna seria polskich monet z gnieźnieńskiego zespołu grodowego, to już monety młodsze (G. Mikołajczyk 1973, 54 – 55, 64 – 68; T. Sawicki 1990, 223). Bicie monet w Gnieźnie poświadczać może istniejącą tutaj w czasach Chrobrego mennica (S. Suchodolski 1998, 13).

Jak ustalono na podstawie analizy wspomnianych skarbów srebrnych do Gniezna docierały monety pochodzące z najbliższego sąsiedztwa państwa wczesnopiastowskiego, jak i monety będące wynikiem kontaktów z Arabami oraz Europą Zachodnią i Skandynawią.

Zbliżoną sytuację zaobserwować możemy w odniesieniu do pozostałych wielkopolskich rezydencji. Ten typ związków, niekiedy wzbogaconych o emisje bite w innych jeszcze krajach, obserwujemy również w relacji do skarbów rozpoznanych w rezydencjach Małopolski.

Bogatą serię reprezentują w Gnieźnie wyroby z kamieni szlachetnych, ozdobnych i bursztynu. W przeważającej ilości są to paciorki, wśród których dominują okazy z opalu (barwy czerwonej, błękitnej oraz popielatej, 35 egz.) oraz kryształu górskiego (14 egz.) odkryte w międzywojennych badaniach Gniezna (T. Wieczorowski 1939, 117, 121). Część z nich pochodzić może najpewniej z wczesnopiastowskiego horyzontu. Mniej liczne są: grupa 10 różowych paciorków z chalcedonu, paciorek z perły (których chronologii nie określono) oraz z karneolu (T. Wieczorkowski 1939, 120, tab. 59/8-10, 17-22). Z XI w. pochodzi być może jasnopomarańczowy paciorek wieloboczny z półszlachetnego kamienia (K. Żurowski 1953 a, 94).

Zamykający omawianą serię wyrobów bursztyn użytkowano również w przewadze w grodzie. Z wczesnym średniowieczem łączyć możemy 9 paciorków z tego surowca oraz wisiorek, krążek i 17 odpadów (T. Wieczorowski 1939, 121, tab. 59/17, 20, 30). Z podgrodziem związany jest z kolei bursztynowy pierścionek (XI w. ?; K. Żurowski 1953 a, 95).

Badania w Gnieźnie dostarczyły również ogromnej masy biżuterii szklanej, wśród której dominują paciorki, pojedyncze pierścionki oraz obrączki (T. Wieczorowski 1939, K. Żurowski 1953). Ogółem w międzywojennych badaniach Gniezna wydobyto ponad 160 paciorków szklanych. Ich koncentrację wiązać można z grodem, gdzie w warstwach z XI w. wystąpiło aż 100 zielono barwionych, przeważnie rurkowatych paciorków (T. Wieczorowski 1939, 117, tab. 59/17), dalszych 50 takich samych paciorków odkryto również na grodzie w warstwach datowanych od X w. po 1192 r. Chronologii kolejnych 9 paciorków z tych badań precyzyjnie nie określono (T. Wieczorowski 1939, 118-119, tab. 59/26, 27, 31, 4-6. 23).

Z tej serii paciorków szklanych M. Dekówna (1962) wydzieliła formy stanowiące importy, do których zaliczyła kuliste paciorki z dolepianymi guzkami o żółtej lub zielonej barwie, 4 paciorki segmentowe (ryc. 92/8-10), zdobiony cylindryczny paciorek z szafirowego szkła, czy wreszcie 3 dwustożkowate paciorki z przeźroczystego

lekko brunatnego szkła z wtopioną złotą blaszką (T. Wieczorowski 1939, tab. 59/21, 24, 12, 13, 15, 1, 16). Importowane paciorki łączy się z okresem sięgającym początków XI w.

Skromnie na tle bogatego zespołu paciorków szklanych prezentują się, raczej późniejsze, pierścionki obrączki — 3 egz. (T. Wieczorowski 1939, 122, tab. 59/28; K. Żurowski 1953 a, 104).

Z Gniezna znamy także wiążące się z wystrojem bazyliki katedralnej szybki witrażowe z malowanym ornamentem, których kilkanaście udało się odkryć w nawie katedry (G. Mikołajczyk, K. Żurowski 1962, 196; K. Żurowski 1962, 205, ryc. 3). Szybki te oprawiano w ramki, których pozostałością są być może pochodzące stąd fragmenty stopionego ołowiu (G. Mikołajczyk 1965, 52, 1972, 101). Młodsze ramki ołowiane, z czasów średniowiecza, są już odkrywane w większych ułamkach (K. Żurowski 1953 a, 100).

Zewnętrznego wystroju bazyliki dopełniały pokryte, jak wspominają źródła pisane, płytkami z ołowiu dachy (według G. Mikołajczyk 1972, 101). Surowiec ołowiany, pochodzący prawdopodobnie z takich właśnie płytek, odkryto w warstwach datowanych od 1018 r. po koniec XII w. (B. Kostrzewski 1939, 65).

Z katedrą, ściślej zaś ze szkołą przy niej zlokalizowaną lub z funkcjonującą, jak możemy przypuszczać, kancelarią książęcą dostrzec można związek dwóch brązowych stilusów datowanych na X/XI w. Okaz z trójkątną główką i żeberkami (ryc. 93/1) to być może import ruski, zaś nieco młodszy rylec żelazny (z połowy XI — 1 połowy XII w.) to forma miejscowa (J. Żak 1956, 377). W użyciu były też stilusy kościane (ryc. 93/2; G. Mikołajczyk, K. Żurowski 1965, ryc. 26a).

W zespole wyrobów, którym przypisywano różne funkcje (w tym i pieniądza przedmiotowego) występuje miska żelazna (ryc. 93/3, K. Łukasiewicz 1939, 49, tab. 51), która wraz z misami z pozostałych wielkopolskich rezydencji tworzy ich lokalne skupisko związane z centrum państwa Polan; datowania omawianego okazu na czasy pierwszych Piastów nie sposób przesądzać.

W grupie dóbr luksusowych pozostawały również odznaczające się wysokim artystycznym kunsztem przedmioty z poroża, jak znana okładzina szkatułki (ze złoża wtórnego) zdobiona wyobrażeniem gryfów lub lwów, a uchodząca za wcześniejszy import awarski (Gniezno 1995, 99; Z. Rajewski 1939, 84, ryc. 13). Używania jej na dworze Mieszka i Chrobrego nie można wykluczyć.

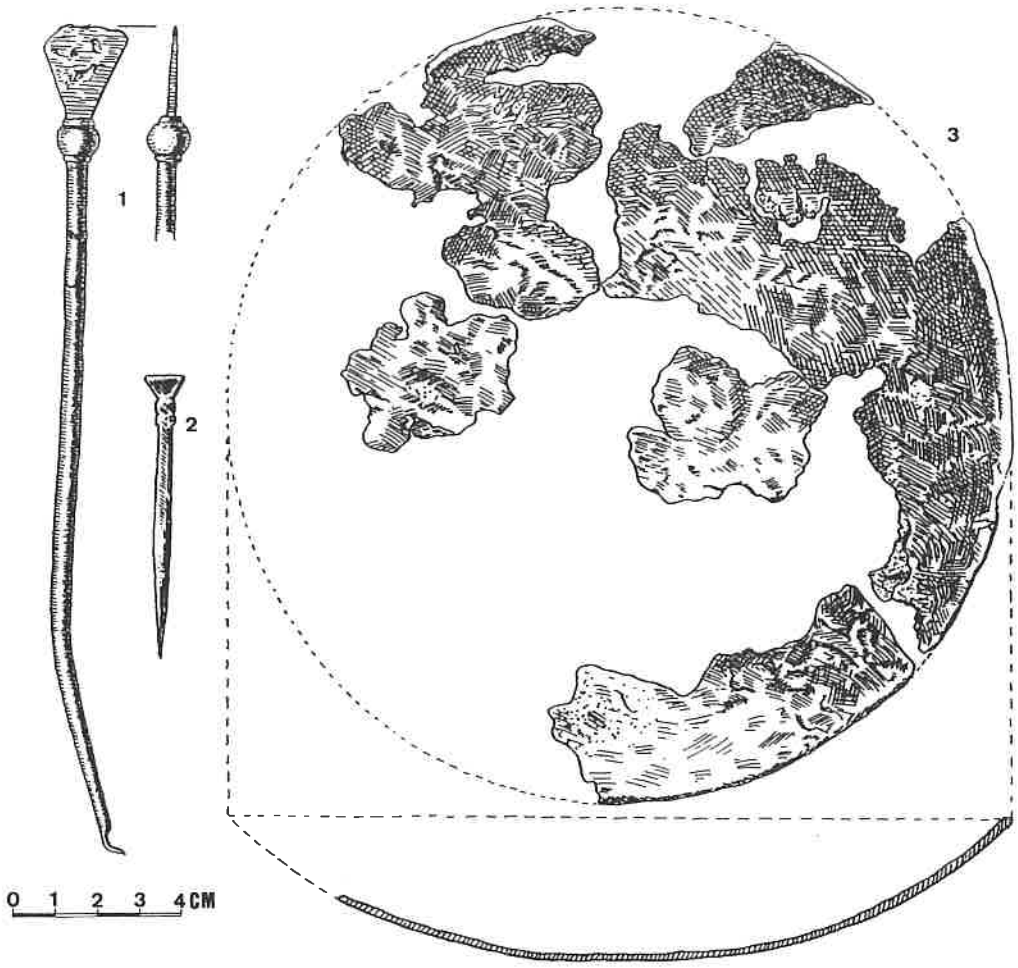

Ryc. 93. Gniezno. 1-2: Stilusy (brąz, kość), 3. Miska żelazna (wg B. Kostrzewskiego)
Abb. 93. Gnesen. 1-2: Stili (Bronze, Knochen), 3. Eiserne Schüssel (nach B. Kostrzewski)

Charakteryzując kolejną grupę interesujących nas zabytków gnieźnieńskiej siedziby władcy, stwierdzić można, że militaria nie reprezentują najciekawszego pod względem ilości jak i jakości zespołu zabytków — nie odzwierciedlają więc, jak sądzę, roli ośrodka gnieźnieńskiego w państwie Mieszka i Chrobrego. O tym, jak ważna to była z punktu widzenia militarnej funkcji państwa rola, świadczyć w pełni może znany przekaz Galla Anonima, w którym Gniezno znalazło się na pierwszym miejscu listy grodów z 1500 pancernymi i 5000 tarczowników.

Listę uzbrojenia otwiera fragment szyszaka typu „gieckiego". Wiązany z okolicą Gniezna stożkowaty hełm zachował się w formie trzech miedzianych i żelaznych blach z miedzianymi listewkami. Związek hełmu z fazą D wczesnego średniowiecza nie jest przesądzony (W. Hensel 1953, 74; G. Mikołajczyk 1973, 85; A. Nadolski 1954, 71-73, 198).

Ze schyłku X w. pochodzi odnaleziona w grodzie w warstwie z 2 połowy XI w. wykonana z kości słoniowej 5-dzielna ornamentowana plecionką nakładka miecza uznawana przez T. Sawickiego za import (T. Sawicki 1990, 223, 233, ryc. 1, 2).

Skromny jest zespół broni obuchowej, do której zaliczyć można 4 siekiery (A. Nadolski 1954, 160; K. Łukasiewicz 1939, 43, tab. 44/1-3) typu V b i V d. Chronologia ich może być X-wieczna (ryc. 94/9-11).

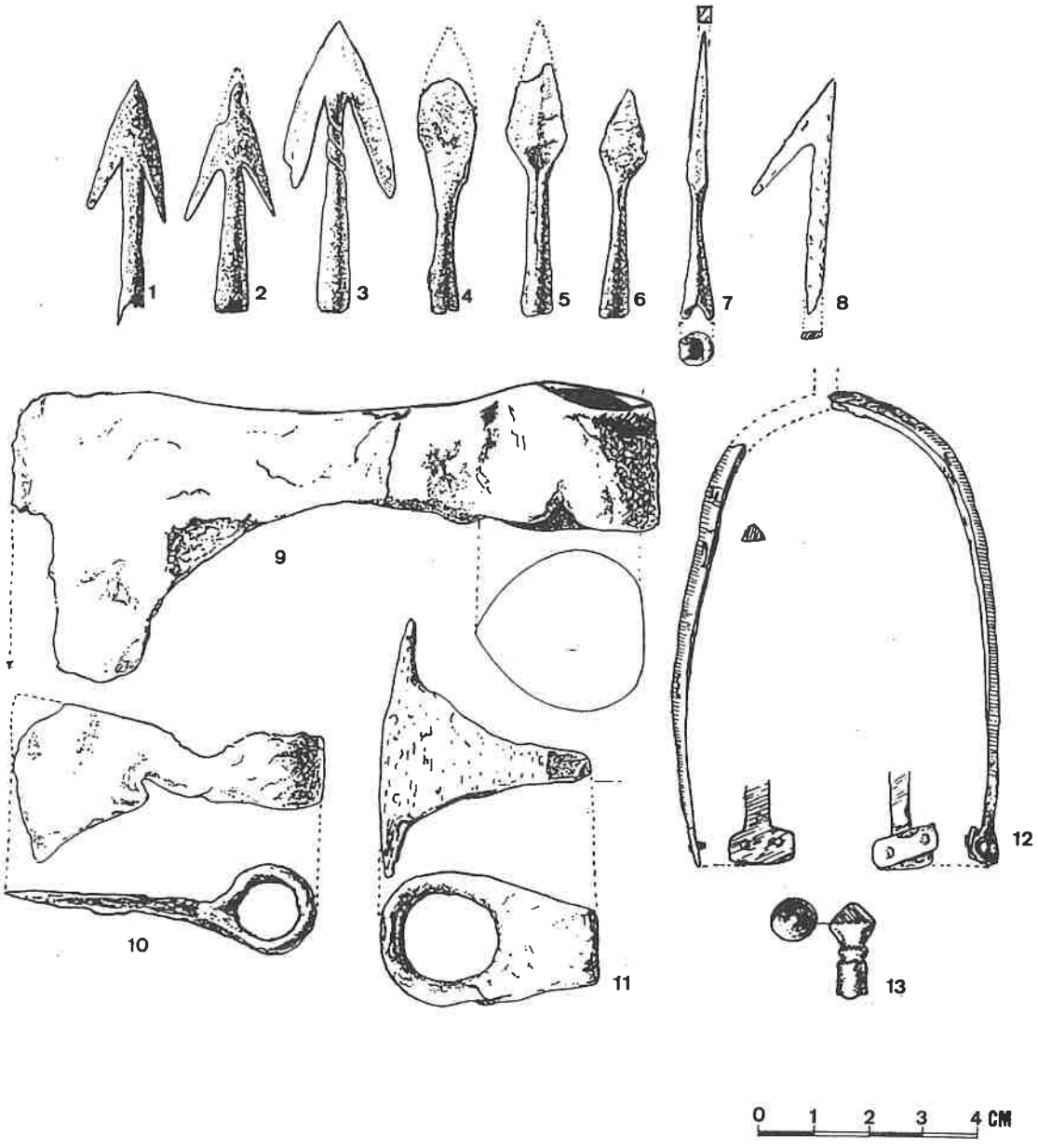

Ryc. 94. Gniezno. Uzbrojenie z zespołu grodowego. Wybór. 1-8: Groty strzał, 9-11: Broń obuchowa, 12-13: Fragmenty ostróg (wg K. Łukasiewicza)

Abb. 94. Gnesen. Bewaffnung aus dem Burgkomplex. Auswahl. 1-8: Pfeilspitzen, 9-11: Schlagwaffe, 12-13: Sporenfragmente (nach K. Łukasiewicz)

Z Gniezna znamy fragment grotu oszczepu (być może z XI w.; K. Żurowski 1953 a, 103), ponad 20 grotów strzał, z których jedenaście obejmuje m.in. czasy pierwszych Piastów (K. Łukasiewicz 1939, 41, tab. 44; K. Żurowski 1953 a, 103); reprezentują one szeroko rozpowszechnione we wczesnym średniowieczu formy z zadziorami lub bez nich (ryc. 94/1-8).

Gnieźnieńskie oporządzenie jeździeckie to głównie ostrogi, okucie łęku siodła (?) oraz pobocznica wędzidła. Liczbowo dominują ostrogi znane w jedenastu egzemplarzach (Z. Hilczerówna 1956). Najstarsze są formy odmiany 1 typu I według Z. Hilczerówny (1956, 26; K. Łukasiewicz 1939, 44, tab. 44/2) datowane od połowy X po połowę XI w. Z horyzontem wczesnopiastowskim wiązać się może ułamek kolca ostrogi zakończony 2-stożkowatym bodźcem (ryc. 94/13; Z. Hilczerówna 1956, 26; K. Łukasiewicz 1939, 44, ryc. 2) oraz być może 2 ramiona U-kształtnej ostrogi (ryc. 94/12) z warstwy VI (K. Łukasiewicz 1939, 43, tab. 42/1). Ostrogi starszych typów noszą ślady srebrzenia, by przytoczyć platerowane ostrogi typu I odmiany 1. Pozostałe ostrogi (5 egz.) oraz oporządzenie jeździeckie z poroża (pobocznica wędzidła; Gniezno 1995, 101), czy okucie uprzęży końskiej (J. Żak 1952) należą już do form młodszych.

Na tle wspomnianych pozaceramicznych zespołów zabytków ruchomych największych rezydencji wielkopolskich — poznańskiej i gnieźnieńskiej, skromnie prezentuje się nasycenie tymi kategoriami przedmiotów w gieckiej siedzibie władcy, która mimo intensywnej fazy badań w latach 50. naszego wieku, jest nadal zagadkowa.

Znaczenie ośrodka gieckiego dla Wielkopolski musiało być ogromne, skoro w znanym przekazie Galla wymieniającego zbrojnych, których Bolesław Chrobry wyprowadzał z różnych grodów, wojowników z Giecza było 2300 (300 pancernych i 2000 tarczowników, Gall I, 8).

W Gieczu wystąpiła grupa przedmiotów, które z dużym prawdopodobieństwem możemy łączyć z szeroko rozumianym kultem. Jest to wymienione przez M. Tuszyńskiego ogromne bogactwo zabytków z poroża, na które składało się, jak pisze ten autor, około 250 sztuk zdobionych okładzin (tenże 1953b, ryc. 5). Suponować można, że część z nich, jak choćby najbardziej znana ażurowa okładzina rogowa z motywem palmety (ryc. 95/1), to fragmenty pochodzące z drewnianej szkatułki relikwiarzowej, bądź też ozdabiać one mogły okładki księgi, bowiem i w takim charakterze funkcjonowały luksusowe wyroby rogowe i kościane. Interesującym znaleziskiem jest podstawa rogowej figurki, która przedstawiać mogła któregoś ze świętych (ryc. 95/2) i którą także zaliczyć możemy, z pewnym prawdopodobieństwem, do grupy wyrobów łączących się z kultem. Szczególnie cenne są resztki dzwonów (20 fr.) pochodzące z czterech okazów rozbitych we wnętrzu grodowego kościoła. Tak znaczna liczba dzwonów potwierdza z pewnością znaczenie omawianego grodu w kościelnej organizacji państwa.

Znaczenia Giecza nie jest w stanie oddać dosyć skromna, jak dotąd, grupa wytworów luksusowych dopiero bowiem spojrzenie na osadniczy kontekst grodu, ściślej zaś na pokrywające się z granicami kasztelanii gieckiej jedno z trzech największych w Wielkopolsce skupisk skarbów dawać może pogląd na rangę tej rezydencji (ryc. 96).

Wśród luksusowych wyrobów pochodzących z Giecza nie natrafiono do dzisiaj na przedmioty z czystego złota. Pozłotą pokryto łączony z Gieczem hełm (A. Nadolski 1954) oraz ostrogę z końca XI w. (Z. Hilczerówna 1956). W prowadzonych aktualnie badaniach kościoła grodowego odkryto resztki srebrnej blachy, serię wcześnie datowanych kabłączków skroniowych, część brązowej ozdoby, czy wreszcie srebrny denar krzyżowy z połowy XI w.

Ogromnej rozmaitości biżuterii srebrnej dostarczają dopiero wspomniane skarby, by wymienić takie kategorie ozdób, jak różnego typu zausznice pochodzące z depozytów w Dzierznicy II (po 962 r.), Ulejna (po 1006 r.) oraz z Węgierskiego (po 942 r.), czy Modlicy (po 1037 r.; J. Slaski, S. Tabaczyński 1959; H. Kóčka-Krenz 1993). Inne kategorie biżuterii ze srebra to resztki pochodzące z około 100 kaptorg ze skarbu Dzierznica II, czy związane z nim lunule, zawieszki, liczne paciorki oraz klamry i naszyjniki. Z innych depozytów pochodzą m.in. łańcuchy (Starczanowo — po 1004 r., Ulejno). Wśród depozytów srebrnych skarbem zupełnie wyjątkowym na terytorium ówczesnej Polski jest zdeponowany w Dzierznicy II skarb o wadze dochodzącej do około 15 kg (lub 20 kg ?) srebra.

Dla siedemnastu znanych z terenu kasztelanii gieckiej skarbów dostrzegamy wyraźne granice chronologiczne, zawierające się w okresie od połowy X po połowę XI w. (J. Slaski 1953, 276) oraz wzrost ilości depozytów w miarę zbliżania się do rezydencji gieckiej. Wśród monet ze skarbów rejonu gieckiego liczne są emisje arabskie, dalej emisje niemieckie (odnotowane w jedenastu depozytach), czeskie oraz rzadkie węgierskie, bizantyjskie i duńskie. Polską monetę Mieszka II (sprzed 1025 r.) zdeponowano zaledwie raz w skarbie odnalezionym w Iwnie (por. S. Suchodolski 1998; z Mieszkiem I łączyli wcześniej ów depozyt J. Slaski, S. Tabaczyński, ciże 1959).

Przypatrując się kolejnej kategorii luksusowych wyrobów wykonanych z kamieni szlachetnych i ozdobnych oraz ze szkła, zauważamy w ośrodku gieckim ich niewielki zespół złożony z bursztynowej kulki, kawałka bursztynu oraz dwóch paciorków szklanych pochodzących z warstwy datowanej po 1038 r., a odnalezionych na uprzednio wspomnianej drodze (T. Malinowski 1951, 192, 194). Dalej wymienić można 2 żelazne stilusy z rejonu palatium, (od którego są jednak młodsze; B. Kostrzewski 1961, 145, ryc. 3), przepiękny rylec z cmentarza (z badań E. Indyckiej) oraz znalezisko miski żelaznej (K. Wachowski 1981, 171, ryc. 13).

Cenną grupę zabytków stanowi uzbrojenie, które nie pozostaje jednak, podobnie zresztą jak jego pozostałości w Poznaniu i Gnieźnie, w jakiejkolwiek relacji do zanotowanych dla tych ośrodków w źródłach pisanych ilości konnego rycerstwa i tarczowników (Gall I, 8).

Listę militariów gieckich otwiera żelazny, pokryty pozłacaną blachą miedzianą szyszak (ryc. 95/3; określony w literaturze mianem typu wielkopolskiego lub czernihowskiego (A. Nadolski 1954, 1960) z tuleją do pióropu-

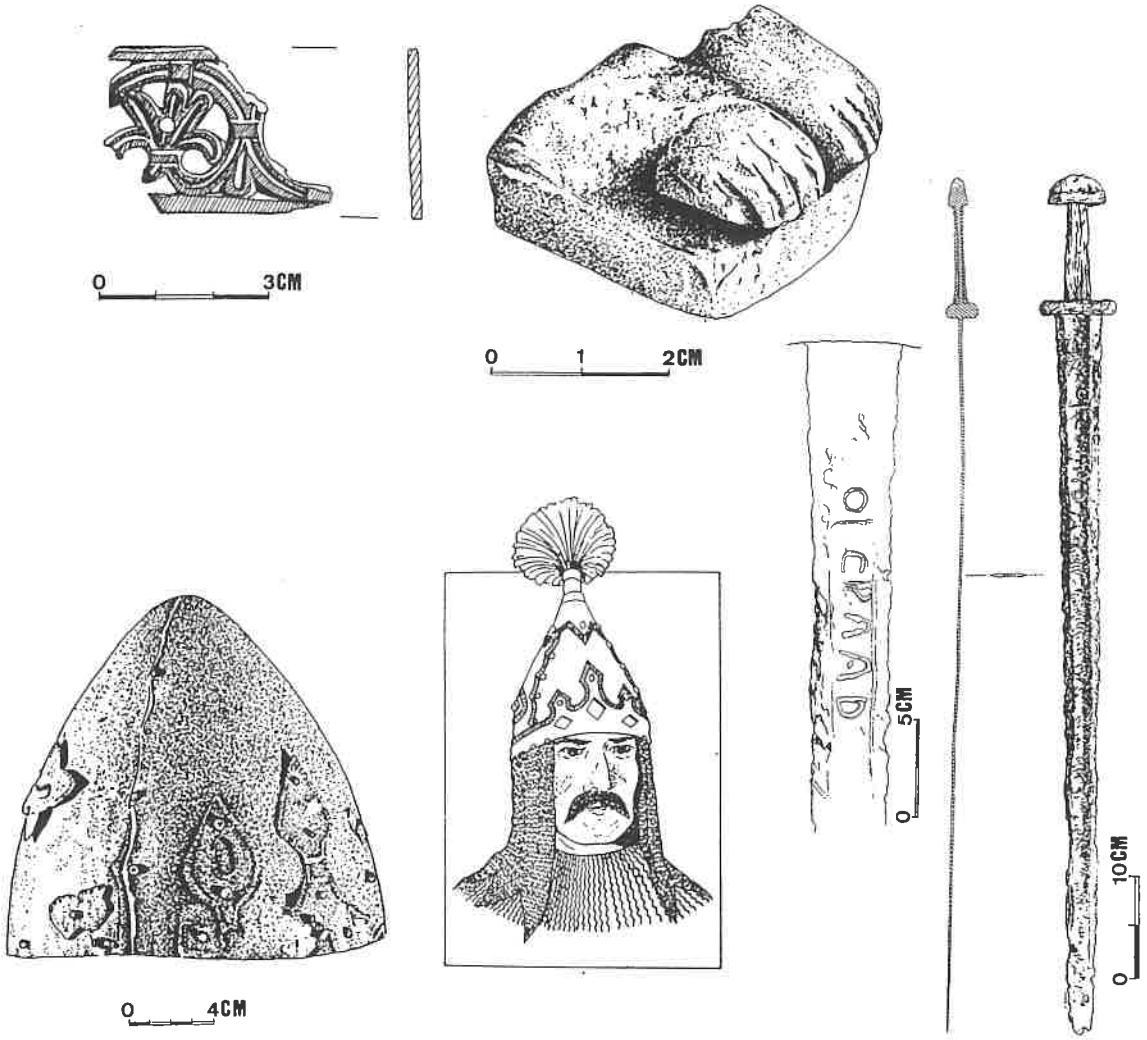

Ryc. 95. Giecz. 1-2: Fragmenty rogowej okładziny szkatułki oraz figurki, 3. Hełm złocony z pióropuszem, 4. Miecz z inskrypcją na głowni (wg M. Tuszyńskiego, B. Kostrzewskiego, L. Kubiak i in.)
Abb. 95. Giecz. 1-2: Fragmente des Hornbelags eines Kästchens und einer Figur, 3. Vergoldeter Helm mit Helmbusch, 4. Schwert mit Inskription auf der Klinge (nach M. Tuszyński, B. Kostrzewski, L. Kubiak und an.)

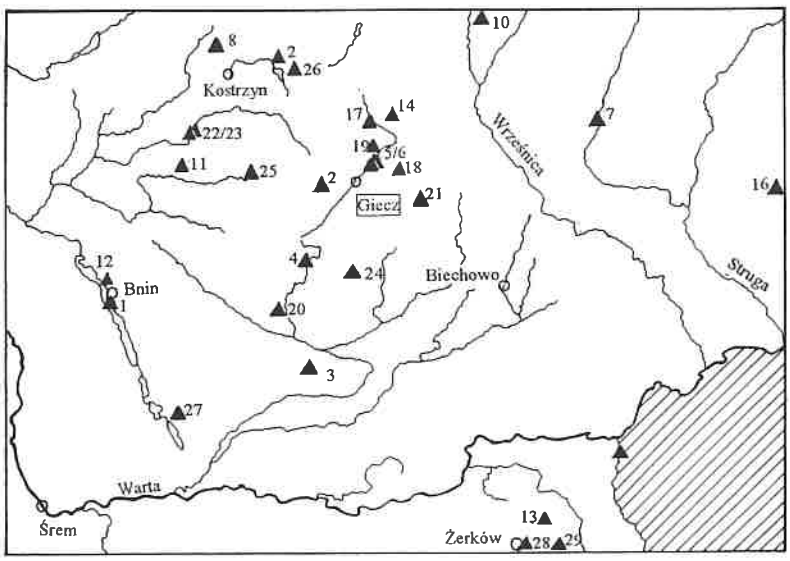

Ryc. 96. Gieckie skupisko depozytów srebrnych z X — XI w. (wg J. Slaskiego)
Abb. 96. Ansammlung von silbernen Depositen aus dem 10. — 11. Jh. aus Giecz (nach J. Slaski)

sza (A. Nadolski 1954, 198, tab. 34), a który należy do jednego z dwóch typów hełmów znanych z terenu ziem polskich. Egzemplarz giecki występujący wraz z pozostałymi polskimi hełmami (z Gniezna, Gorzuchów, woj. kaliskie, Olszówki, woj. Konin) na terytorium historycznego centrum państwa piastowskiego tworzy grupę hełmów, których związek z okresem tworzenia się państwa wydaje się w świetle ich chronologii zasadny. Kolejne rejony występowania szyszaków z tuleją do pióropusza związane są z Rusią, Prusami i państwem węgierskim (A. N. Kirpičnikov 1958; A. Nadolski 1960, 117, ryc. 1). Ruskie pochodzenie tych hełmów wydaje się być mocno uzasadnione, zaś ich wtórne wielkopolskie centrum produkcji dobrze w realiach archeologicznych okresu schyłku X w. oraz wieku XI osadzone (A. N. Kirpičnikov 1971, 3, 22; A. Nadolski 1960).

Do elitarnego uzbrojenia należą również resztki rzadkiej w Polsce kolczugi odnalezionej w grobie uprzywilejowanego pochowanego w kościele grodowym przed połową XI w.

Znalezisko hełmu oraz kolczugi dopełnia pochodzący z mostu-grobli miecz (ryc. 95/4) ze zdobioną miedzianymi drucikami głowicą, rękojeścią z drewnianą okładziną (L. Kubiak i in. 1991b; J. Lehmann 1991) oraz dziwerowaną głownią (J. Lehmann 1991) z pokrywającym ją napisem odczytanym przez A. N. Kirpičnikova jako imię (?) OJ-CRAAD, które być może łączy się z obszarem fryzyjskim (referat wygłoszony w MPP w dn. 13.11.96 r.).

Ten najbardziej zbliżony do występujących w Europie zachodniej oraz w Skandynawii mieczy typu H, w podziale J. Petersena, okaz należy do starszych typów broni z IX – X w. Andrzej Nadolski znane z terenu ziem polskich miecze tego typu (lub zbliżone do nich formy) uznaje za import (1954, 20). Egzemplarz giecki z uwagi na odnotowaną z mostu-grobli przewagę ceramiki z 2 połowy X–XI w. (L. Kubiak i in. 1991a, 224) oraz wydatowane przez M. Krąpca powstanie i naprawy mostu (970 r., 1005 r. i 1031 r.) skłonny jestem wiązać z 2 połową X – 1 poł. XI w.

Do uzbrojenia gieckiego należy topór (chronologia ?) typu Vb z kapturkiem i brodą, eksponowany na wystawie w Gieczu (M. Tuszyński 1953a), czy też pochodzące z pierwszych powojennych eksploracji grodu gieckiego groty strzał (M. Tuszyński 1953a) oraz oporządzenie jeździeckie, jak ostrogi, fragment dwudzielnego wędzidła i strzemiona.

Najstarsze ostrogi to 2 okazy typu II odmiany 1 w podziale Z. Hilczerówny (1956; A. Nadolski 1956), które mogą być datowane na X – początek XII w., młodsze są 3 kolejne ostrogi (typ I odm. 2 według Hilczerówny), w tym okaz pozłacany oraz typu II odmiany 2 (Z. Hilczerówna 1956; M. Tuszyński 1953a, ryc. 3c). Z XI – XII w. pochodzi kolejna z odnalezionych ostatnio ostróg (M. Grabska 1977). Jak widać ostróg nie sposób w przewadze powiązać ściśle z wczesnopiastowską fazą Giecza, bowiem występują one w dosyć szerokich granicach chronologicznych.

Podobnie ma się sprawa z dwudzielnymi wędzidłami (typu I A. Nadolskiego), jak to którego fragment odnaleziono na drodze prowadzącej do grodu (A. Nadolski 1954; M. Tuszyński 1953a) oraz strzemionami, którego inkrustowane srebrem ramię tu odnaleziono (chronologia ?).

Analogicznie, jak w przypadku wielkopolskich ośrodków władzy również i z małopolskich grodów z architekturą pałacową grupa wiążących się z kultem zabytków, z okresu pierwszych Piastów, prezentuje się skromnie.

Dla Wawelu z czasami 2 połowy X – XI w. wiąże się ołowiana patena odnaleziona w grobie dostojnika kościelnego przy kościele B (S. Kozieł 1978, 227). Patena ta nie figuruje w pracach H. Zoll-Adamikowej (1990; 1991), zatem budzić może wątpliwości odnoszące się zarówno do charakteru rozpoznanego zabytku, jak i samego pochówka, którego autorka nie wpisała również do listy pochówków dostojników wawelskich.

Rzadko występują w rezydencji wawelskiej wyroby z metali szlachetnych. Listę ich otwiera pięknej roboty wisior z kryształu górskiego, oprawny w złoto z łańcuszkiem (ryc. 97A), oprócz którego natrafiamy na złote pierścienie oraz niewielki kawałek złotej taśmy.

Wisior w złotej oprawie oraz jeden ze złotych pierścionków powiązać być może możemy z okresem wczesnopiastowskim, bowiem pozostałe 3 pierścienie z kamieniami są już młodsze (1118 r. — pierścień biskupa Maura oraz tzw. pierścienie św. Stanisława z końca XII – początku XIII w.; por. A. Żaki 1974, 329), zaś w przypadku złotej taśmy relacji jej do faz osadniczych precyzyjnie nie określono (K. Radwański 1959, 74).

Odnotować należy, że choć badacze tacy jak R. Jamka (1971, 1, 53), A. Żaki (1974, 325) czy E. Gąssowska (1979, 153) biorą pod uwagę wczesną chronologię oprawnego w złoto wisiorka, to datowanie jego jest źródłem sporów i polemik, by przytoczyć opinię np. L. Kalinowskiego (1989, 69-70), E. Kovacs (podaję za E. Gąssowską, taże 1979, 153) oraz K. Żurowskiej (1983, 31).

Wisiorek określono jako jedną z trzech do pięciu analogicznych zawieszek zwanych *monilia*, a stanowiących

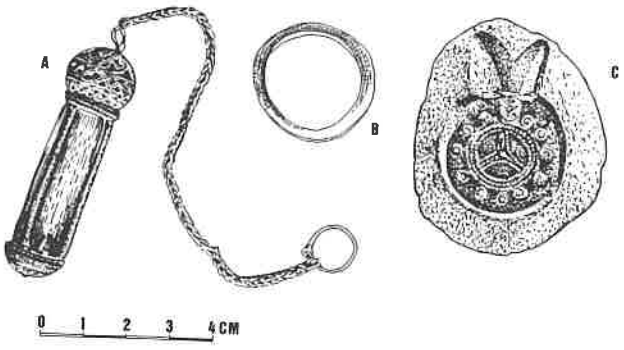

Ryc. 97. Kraków-Wawel. A. Wisior z kryształu górskiego w złotej oprawie, B. Złoty pierścień z grobu z wnętrza aneksu przy rotundzie NPM, C. Forma odlewnicza do wyrobu ozdób (wg A. Żakiego)
Abb. 97. Krakau-Wawel. A. Anhänger aus Bergkristall mit goldener Fassung. B. Goldener Ring aus einem Grab im Inneren des Annexes bei der Marienrotunde, C. Gußform zum Herstellen der Schmucksachen (nach A. Żaki)

ozdobną osłonę uszu, zwisającą z obręczy diademu bizantyjskiego (por. mozaiki z kościoła S. Vitale w Rawennie, gdzie występują identyczne *monilia*). Cesarski diadem bizantyjski przejęty został przez dwór ottoński (czasy Teophano), stąd uznano wisiorek za część diademu bizantyjsko-ottońskiego z X – XI w. (por. M. Walicki 1971, 298), zaś kontekst jego znalezienia w ruinach mauzoleum grobowego przy rotundzie pozwala na łączenie go z osobą o wybitnej pozycji społecznej (por. A. Żaki 1974, 144, 326). W sferze kuszących hipotez pozostaje pogląd, czy mógł ów wisiorek trafić na dwór piastowski jako dar Ottona III w czasie jego pielgrzymki do grobu św. Wojciecha (J.G.).

Drugi z wymienionych zabytków omawianego horyzontu czasowego to złote kółko (pierścionek, ryc. 97B) ze sztabki odsłonięte w grobie mężczyzny pochowanego w aneksie rotundy NPM (S. Kozieł, M. Fraś 1979, 136; H. Zoll-Adamikowa 1990, 59; A. Żaki 1974, 329), a które zdecydowanie łączyć można z osobą stojącą wysoko w hierarchii społecznej. Kontekst znalezienia obydwu złotych wyrobów znakomicie wpisuje je w realia bogatej wczesnopiastowskiej rezydencji, w której funkcjonowały one w charakterze wysokiej klasy ozdób.

Prócz wyrobów z czystego złota natrafiamy w Krakowie na pokrywane złotem przedmioty, np. ostrogę z kościoła mariackiego (A. Żaki i in. 1963, 346, ryc. 7 a-b).

Serię wyrobów ze złota uzupełnia biżuteria srebrna, która jednak w przewadze wykracza poza wczesnopiastowski okres (np. ponad 50 kabłączków z nekropoli na Zakrzówku; H. Kóčka-Krenz 1993; A. Żaki 1956). Przy kościele B odnaleziono zauszницę zakończoną oczkiem, zdobioną pętlową wicią z drucików (S. Kozieł, M. Fraś 1979, 92, ryc. 51). Inne z zausznic oraz lunule pochodzą już spoza Wawelu — zdeponowano je w skarbach (Kraków VI-Nowa Huta, po 1038 r.; B. Reyman 1987). Nierzadko srebrzono różne wyroby jak np. jedną z ostróg wawelskich (A. Żaki 1974, 279), czy dwie ostrogi z Rynku Głównego reprezentujące XI-wieczne odmiany (K. Radwański 1964, 229, ryc. 2).

Mimo, iż zespół luksusowych zabytków z metali szlachetnych prezentuje się skromnie i stanowi w części bez wątpienia import, wyroby z tych kruszców produkowano również i na miejscu, co poświadczają tygielki oraz forma odlewnicza z negatywem ozdoby o charakterze medalionu (ryc. 97C; A. Żaki 1956, 104, ryc. 3 b; 1974, ryc. 276).

Z kruszcu srebrnego najwięcej bito monet. Rzut oka na rozmieszczenie skarbów małopolskich wskazuje wyraźnie na rolę centrum krakowskiego, z którym związanych jest 9 depozytów (I-IX; J. Reyman 1966, 19-20). Z Wawelu pochodzą emisje kolońskie (jedna moneta z X w.) i saksońskie (moneta z X/XI w.; por. A. Żaki 1974, 549, wykaz 9).

Najwcześniejsze emisje docierają po 967 r. (czeska moneta Boleslawa II — Kraków III), po 969 r., jak moneta bizantyjska w depozycie Kraków II oraz po 974 r., jak w przypadku arabskiej monety ze skarbu Kraków IX. Monety z pozostałych depozytów są już młodsze (Kraków V i VI; J. Reyman 1966, 19-20). W ciągu XI w. zauważamy wzrost znaczenia emisji piastowskich przy nadal znacznym udziale monet obcych, co poświadcza ich kilkaset egzemplarzy zdeponowanych w skarbie Kraków VI (J. Reyman 1966, 19).

Przedmioty z kamieni szlachetnych oraz ozdobnych są na terenie Krakowa rzadkie — odnotowano je kilkakrotnie. Poza znanym z Wawelu wisiorem z kryształu górskiego wykonany z tego kamienia dwustożkowaty paciorek wystąpił już poza akropolową rezydencją (chronologia?, A. Żaki 1966, 272). Horyzontu wczesnopiastowskiego sięgać może znany z cmentarzyska tzw. strefy świętowojciechowej paciorek z karneolu (H. Zoll-Adamikowa 1966, 1, 68).

Śladem kontaktów mieszkańców Wawelu ze strefą bałtycką jest być może bryłka bursztynu (chronologia?; A. Żaki 1974, 440) oraz 2 X-wieczne paciorki (fr. naszyjnika) z grobu dziecka na cmentarzu przy ul. Solskiego (T. Lenkiewicz 1964, 129, ryc. 4 c).

Wśród biżuterii szklanej natrafiamy na bransolety jakich 6 odkryto na wzgórzu wawelskim (5 w warstwach datowanych od X w., kolejny o nieokreślonej chronologii; por. M. Dekówna 1962, 60-aneks) oraz na późniejsze pierścionki i paciorki koncentrujące się poza Wawelem (głównie na Okole i w innych osadniczych strefach; T. Lenkiewicz 1964, 129, ryc. 4b; K. Radwański 1969, 256).

Cennym wyrobem jest pochodząca ze skarbu przedmiotów żelaznych z Krakowa-Mogiły miska śląska (E. Hachulska-Ledwos 1959/1960, 257) — jedyne znalezisko związane z zapleczem omawianych grodów małopolskich.

Dość okazałą grupę zabytków ruchomych Krakowa stanowi uzbrojenie. Brak jak dotąd związanych z rycerstwem, skupionym najpewniej w części na Wawelu, mieczy, których rozrzut w Małopolsce (co najmniej 7 egz.) wykazuje wyraźną lukę wokół Krakowa (A. Żaki 1974, 266).

Spośród kilkudziesięciu grotów włóczni znanych z Małopolski z Krakowem łączy się 4 egzemplarze tej broni. Ich listę otwiera włócznia św. Maurycego (ryc. 98A) nie pochodząca wprawdzie z wykopalisk krakowskich, ale jak sądzi A. Żaki, już od XI w. związana ze skarbcem wawelskim (1974, 274, przyp. 510, ryc. 315). Pochodząca z 1000 r. włócznia (typ VI w podziale Nadolskiego), którą Otton III podarował Bolesławowi Chrobremu, stanowi przejaw kontaktów z Zachodem i najczęściej uznawana bywa za okaz ceremonialny (A. Żaki 1974, 442). Literatura przedmiotu zalicza ją do insygniów władzy, zaś charakter włóczni krakowskiej jako takiego insygnium, wyraża się w jego materialnej i ideowej tożsamości z włócznią cesarską (M. Rokosz 1989; por. Z. Piech 1990, 19-21 i przyp. 69, 80, 82).

Z badań wawelskich pochodzi również ornamentowany grot o lancetowatym liściu reprezentujący formę z IX – X w. (ryc. 98B; A. Żaki 1965, 95, 1974, 274, ryc. 216). Pozostałe groty związane już z cmentarzyskiem na Zakrzówku (3 egz.) chronologicznie są młodsze (W. Morawski, E. Zaitz 1977, 137).

Wśród broni obuchowej w Krakowie wystąpiły pojedyncze okazy (ryc. 98C). Z Wawelem łączy się topór z wąsami datowany na X w. (R. Jamka 1971, 1, 59, ryc. 11g; A. Żaki 1974, 271, ryc. 212 a), kolejne 2 topory pochodzą ze skarbu narzędzi w Krakowie-Mogile (2 połowa X – 1 połowa XI w.; E. Hachulska-Ledwos 1959/1960, tab. 45/1, 2).

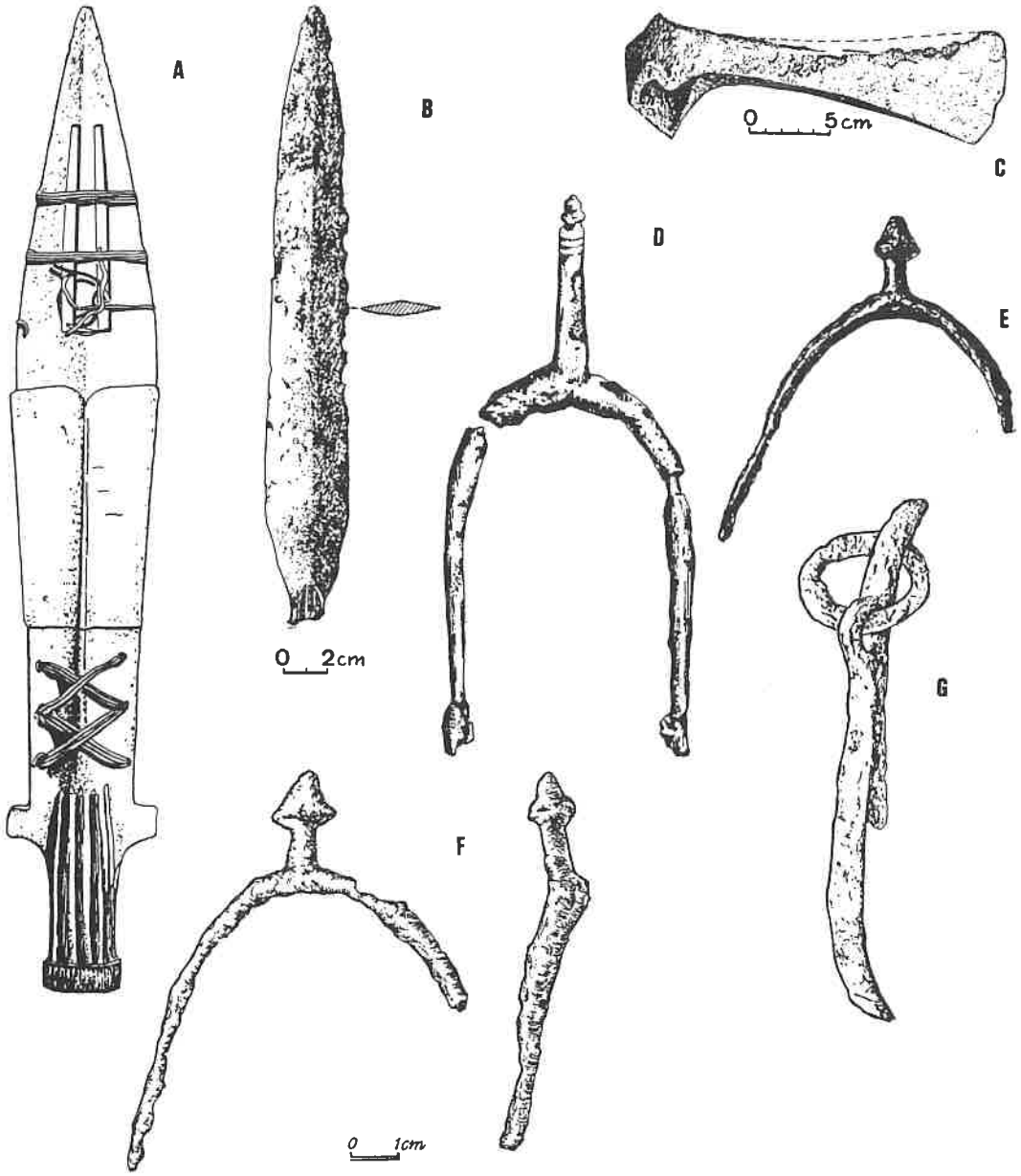

Ryc. 98. Kraków-Wawel. A. Włócznia św. Maurycego, B. Grot ze zdobioną tulejką, C. Topór z wąsami, D-E: Ostrogi żelazne, F. Ostroga platerowana złotem (z wnętrza kościoła mariackiego), G. Wędzidło
Abb. 98. Krakau-Wawel. A. Hl. Mauritius-Lanze, B. Lanzenspitze mit verzierter Hülse, C. Beil mit Schaftlochlappen, D-E: Eiserne Sporen, F. Mit Gold plattierter Sporn (aus dem Inneren der Mariatuskirche), G. Gebiß

Z broni strzelczej groty strzał odkryto na Wawelu (A. Żaki 1974, ryc. 219 a) oraz osadzie w Krakowie – Dębnikach (2 egz.; A. Żaki 1974, ryc. 219 e-f). Okazy krakowskie ramowo powiązać można z okresem wczesnopiastowskim.

Wśród 60 ostróg małopolskich (A. Żaki 1974, 279) kilkanaście zabytków pochodzi z terenu Krakowa (ryc. 104 D-E). Ich ramy chronologiczne są dosyć szerokie, jednak większość z nich sięga okresu wczesnopiastowskiego, jak np. kilka wawelskich ostróg z zaczepami płytkowymi i bodźcami kolcowymi (A. Żaki 1974, ryc. 224 a-c), czy rzadki typ ostrogi z ornamentowanym kolcem cylindrycznym (A. Żaki 1956, 104, ryc. 2 c). Jedna z wczesnopiastwskich ostróg pochodzi ze skarbu przedmiotów żelaznych (E. Hachulska-Ledwos 1959/1960, 257).

Koncentracja ostróg w rejonie Krakowa świadczy o militarnej roli grodu w państwie wczesnopiastowskim oraz potwierdzać może tezę o skupieniu tutaj znacznej ilości doborowych (konnych) wojsk władcy rozlokowanych bezpośrednio zarówno w obrębie wawelskiej rezydencji, jak i na jej zapleczu.

Z wyposażeniem konnych wiąże się również rząd koński, tj. okazy 2 strzemion krakowskich, o prostej stopce, z 2 połowy X – początku XI w. (Kraków-Mogiła; E. Hachulska-Ledwos 1965, 117 – 126; W. Świętosławski 1990, 41; A. Żaki 1974, 286, ryc. 225).

Skromną serię stanowią wędzidła, których formę dwuczłonową znamy z Wawelu (bliższa chronologia?; A. Żaki 1956, 104, ryc. 2b, 1974, 287, ryc. 227a), kolejne

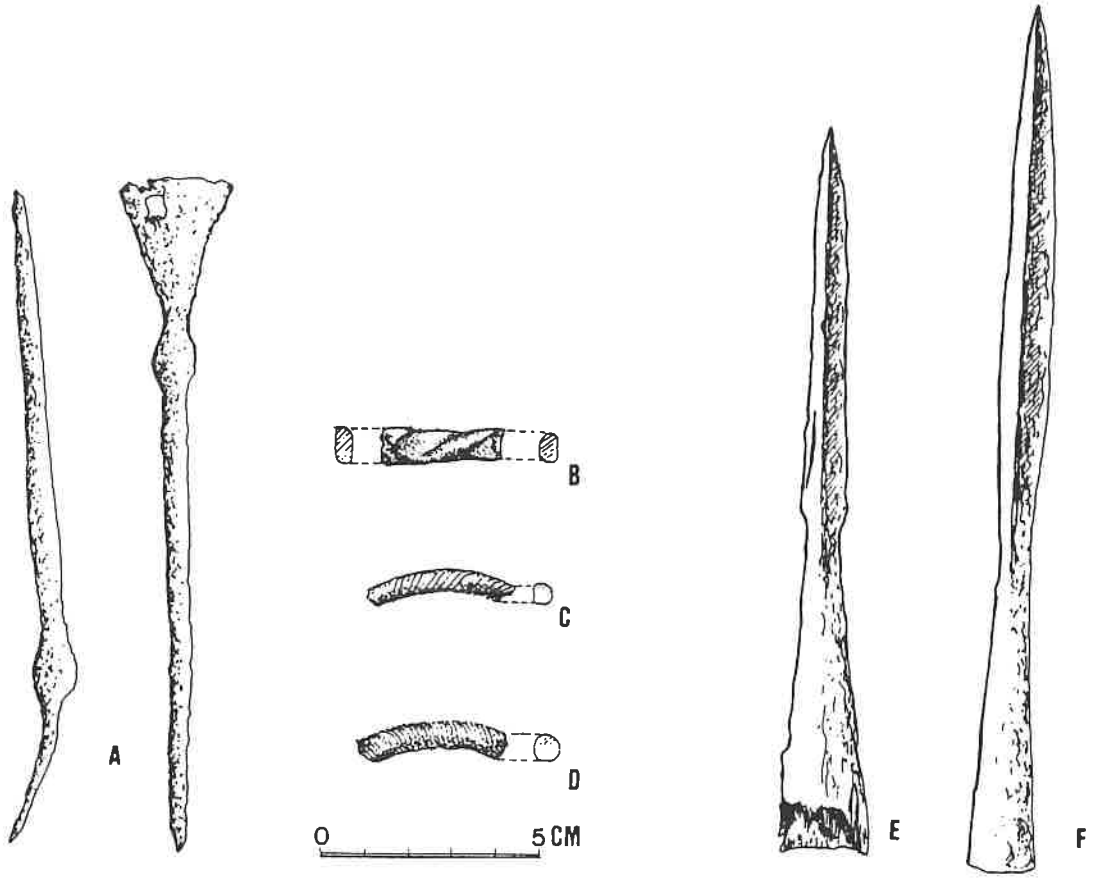

Ryc. 99. Przemyski zespół rezydencjonalny. Wybór zabytków. A. Rylec do pisania, B-D: Bransolety szklane, E-F: Groty włóczni (E-F: z terenu zaplecza grodowego, wg A. Kunysza i A. Żakiego)
Abb. 99. Residenzkomplex in Przemyśl. Auswahl der Funde. A. Schreibstilus, B-D: Armbänder aus Glas, E-F: Lanzenspitzen (E-F: aus dem Gebiet des Burghinterlandes, nach A. Kunysz und A. Żaki)

wędzidło z pobocznicami odkryto w Krakowie Płaszowie (A. Żaki 1974, ryc. 227b). Z grodu pochodzi też kościany wąs datowany na X – XII w. (A. Żaki 1974, 288), wreszcie ciekawą formę reprezentuje brązowa ażurowa ozdoba rzędu końskiego, być może import ruski, (K. Radwański 1959, 74 – 75).

Materiał archeologiczny łączący się z kresową rezydencją przemyską, który dla okresu naszych rozważań jest szczupły, reprezentuje dość różnorodny zespół zabytków wykonanych z różnych surowców, niekiedy o wysokim stopniu artystycznego kunsztu. Wśród nich część wiąże się bezpośrednio z akropolową rezydencją, część zaś wystąpiła na jej zapleczu.

Z dóbr luksusowych z palatium i jego otoczeniem łączyć prawdopodobnie możemy 4 fragmenty szklanych bransolet (ryc. 99B-D), które są, być może , jak chce A. Żaki, współczesne palatium (1960, 246) oraz rylec do pisania (ryc. 99 A; A. Kunysz 1981, ryc. 100) potwierdzający pośrednio istnienie jakiegoś skryptorium w zespole grodowym.

Wejście Przemyśla w orbitę kontaktów z chrześcijańskim światem potwierdzać może obok architektury kamiennej denar koloński Ottona III (982-1002) z sąsiedztwa palatium (A. Kunysz 1975, 11; J. Reyman 1966, 24 — jako Przemyśl I). Na pokrycie dachu palatium wytwarzano, jak przypuszczam, płytki podobne do tych, jakimi pokryta była późniejsza cerkiew katedralna (A. Żaki 1974, ryc. 311).

Inne będące wyrazem luksusowej konsumpcji wyroby pochodzą już spoza terenu rezydencji. Są to unikatowa w tej części Europy przepięknie zdobiona bizantyjska gemma z heliotropu z X w. (A. Kunysz 1959, 28, ryc. 6, 1975, 9), skarb około 700 monet arabskich z tego samego czasu (A. Kunysz 1975, 10-11; J. Reyman 1966, 24 — jako Przemyśl II), dalej biżuteria ze srebra i szkła (z XI – XIII w.; A. Kunysz 1959, 30, 1975, 11).

Najciekawszym zabytkiem jest wymieniona gemma — jeden z najpiękniejszych amuletów bizantyjskich odkrytych poza granicami Cesarstwa Wschodniego. Wielce prawdopodobne jest jej pochodzenie z Konstantynopola (via Ruś; por. E. Gąssowska 1979, 157-158 i przyp. 275 – 279).

W Przemyślu spotykamy również nieliczne militaria. Z wczesnopiastowskim okresem powiązać można 2 groty włóczni o lancetowatych liściach (ryc. 99E-F; A. Żaki 1974, ryc. 215 b-c), do których zbliżone okazy datuje A. Nadolski na X – XI w. (1954).

Pozostałe okazy uzbrojenia będące śladem ekspansji koczowników — są starsze bądź młodsze od omawianego przeze mnie horyzontu czasowego (R. Jamka 1973, 2, 16; A. Koperski 1982; A. Kunysz 1959, 64, 66, 68, ryc. 21c, 22 a-f; 1975, 14, 1981, 140, ryc. 71 a-c; A. Żaki 1974, 288).

Tablica 1. Znaleziska przedmiotów związanych z kultem chrześcijańskim z Ostrowa Lednickiego

L.p.	Charakter stanowiska	Lokalizacja			Datowanie	Rodzaj znaleziska	Źródło informacji o zabytku	Zbiory	Uwagi
		Ar/ wykop	Ćw.	W-wa					
1.	Gród (przy palatium)	101		III	2 poł. X – poł XI w.	Okucie- zapinka księgi z pozłacanej blachy brązowej	Archiwum MPP: Dziennik badań OL-1966 r.; J. Górecki 1994, 49	MPP nr inw. 151/66	Wykop XI-wnętrze jamy przy korytarzowej chacie i palatium; ryc.76/1
2.	Gród (przy palatium)	101		III	2 poł. X – poł XI w.	Fragment brązowej okładziny księgi (?)	Archiwum MPP	MPP nr inw. 150/66	wykop XI; ryc.76/2
3.	Gród (mniejszy kościół)	268	D		2 poł. X – poł. XI w.	Zachowana we fragmentach kościana oprawa skrzynki relikwiarzowej	Archiwum MPP: Dziennik badań OL-1963 r.; E. Soroka 1994; J. Górecki 1994, 49, 2000a, 405, 18.0502	MPP nr inw. 256-257/63	Z wnętrza płn. aneksu przyprezbiterialnego; ryc. 76/3
4.	Gród	267	D	III5	2 poł. X – poł. XI w.	Krzyżyk brązowy	Archiwum MPP, A. Nowak 1966, 181 i ryc. 2a, J. Górecki 1994, 49	MPP nr inw. 457/63	Wnętrze domostwa wsch. przy mniejszym kościele; ryc.76/4
5.	Gród	268	D	III5-7	2 poł. X – poł. XI w.	Pektorał z pozłacanej blachy brązowej	Archiwum MPP A. Nowak 1965, 181, ryc.3, M. Łastowiecki 1989, 30, J. Górecki 1994, 49, 2000a, 405, (18.05.01)	MPP nr inw. 301/62	Nieopodal płn.wsch. narożnika mniejszego kościoła; ryc. 76/5
6.	Gród	268	C	III5-7	2 poł. X – poł. XI w.	Grzebień z kości słoniowej	Archiwum MPP A. Nowak 1966, M. Łastowiecki 1989, 30, J. Górecki 2000a, 467, ryc. 313	MPP nr inw. 289/63	Chata wsch. przy II kościele; ryc. 76 1–2

Tablica 2. Zestawienie złotych i zdobionych złotem przedmiotów z Ostrowa Lednickiego

L.p.	Charakter stanowiska	Lokalizacja			Datowanie	Rodzaj znaleziska	Źródło informacji o zabytku	Zbiory	Uwagi
		Ar/ wykop	Ćw.	W-wa/ obiekt					
1.	Gród (przy palatium)				w-wy z poł. XI w	Kabłączek skroniowy	K. Żurowski 1953, 124; Z. Rajewski 1953, 62 i ryc. 1	PMA, nr inw. V/5436	Znaleziony w rejonie pałacu przez W. Kieszkowskiego (1948); wg Żurowskiego może pochodzić z tej samej w-wy co złota płytka; ryc. 77/1
2.	Gród – przy palatium			VII	z w-wy z poł. XI w	Trójkątna płytka	K. Żurowski 1953, 124, ryc. 46b; W. Szymański 1958, 59; J.Górecki 1994, 49	MPPP nr inw. 74/51	Znaleziony przy pałacu w w-wie pożarowej łączonej z najazdem Brzetysława; ryc.77/2
3.	Gród (mniejszy kościół)	268	C	Grób	sprzed 1038 r.	Złota obrączka	A. Nowak 1965-dziennik badań; J. Łomnicki 1968, 31; J. Górecki 1991, 124 i ryc. 4	MPP nr inw. 362/65	Grobowiec kamienny położony w płd. części nawy; wespół z obrączką wystąpiło 90 fr. trumiennych okuć; ryc. 77/3
4.	Gród (rejon pałacu)	102		III-chata nr 1	2 poł. X – 1 poł. XI w.	Szpila	A. Nowak 1965, 29-dziennik badań; J.Górecki 1994, 49	dawniej w MPP, obecnie zaginiona	Wykop IX; zaginęła podczas pożaru magazynu na OL; karty katalogowej brak
5.	Podgrodzie, przyczółek mostu wsch.	I/91	B	IVa-d	2 poł.X – 1 poł. XI w.	Złota blaszka		MPP nr inw. 215/91	Ryc. 77/4
6.	Cmentarz we wnętrzu grodu				XI–XIV w. lub 2 poł. X – k. XIII w.	Nóż z inkrustowanymi złotem krzyżykami	G. Mikołajczyk 1955,193; A. Wrzosek 1961, 251, tab. VII/ 20; J.Górecki 1994, 49	MPPP nr 314, teczka 465	Nóż pochodzi z badań lat 1932-35 przeprowadzonych przez M.Ćwirko-Godyckiego i A. Wrzoska; ryc. 77/5

Tablica 3. Ostrów Lednicki. Wyroby ze srebra i posrebrzane

L.p.	Nr stan.	Charakter stanowiska	Lokalizacja			Datowanie	Rodzaj znaleziska	Źródło informacji o zabytku	Zbiory	Uwagi
			Ar/ wykop	Ćw.	W-wa					
1.	1	Gród	4E	C	IV	3 ćw. X – poł. XI w.	Ornamentowana zawieszka tarczowata	Archiwum MPP	MPP nr inw. 13/II/85	Przy krawędzi zawieszki 4 otwory na nity; ryc. 78/2
2.	3b	Z wody- -most wsch.	na linii mostu			2 poł. X – 1 poł. XI w.	Plecionka z drutu	Archiwum MPP	MPP nr inw. 48/85	Ryc. 78/3
3.	2	Podgrodzie- -przyczółek mostu wsch.	I/87	B	IV a-d	2 poł.X – 1 poł. XI w.	Kółko	M. Łastowiecki 1993, ryc. 3/2	MPP nr inw. 164/91	Ryc. 78/1
4–5.	1	Gród	I/96	C	II c	2 poł. X w.	2 fr. blaszek	Archiwum MPP	MPP nr inw. 145/96	Pochodzą ze skarbu odkrytego w 1996 r. (poz. 4–7)
6.	1	Gród	I/96	C	II c	2 poł. X w.	Fr. zdobionej klamerki	Archiwum MPP	MPP nr inw. 145/96	Pochodzą ze skarbu odkrytego w 1996 r. (poz. 4–7)
7.	1	Gród	I/96	C	II c	2 poł. X w.	Fr. brakteatowej zawieszki	Archiwum MPP	MPP nr inw. 145/96	Pochodzą ze skarbu odkrytego w 1996 r. (poz. 4–7)
8.	3 b	Most wsch.	na linii mostu			2 poł. X w.	Inkrustowany srebrem grot włóczni	A. Kola, G. Wilke 1991, 51, ryc. 7/B,C	MPP nr inw. 23/84	Ryc. 82/7
9.	3 a	Most zach.	na linii mostu			2 poł. X – 1 poł. XI w.	Grot włóczni	A. Nadolski 1966, ryc. 15, 16; K. Anderszowa i in.1966, 227, ryc. 6 b	MPP nr inw. 233/61	Srebrzony; ryc. 82/1

Tablica 4. Ostrów Lednicki. Zestawienie monet srebrnych

L.p.	Nr. stan.	Charakter stanowiska	Lokalizacja			Datowanie	Rodzaj znaleziska	Źródło informacji o zabytku	Zbiory	Uwagi
			Ar/ wykop	Ćw.	W-wa					
1.	1	Gród				po 983 r.	Moneta Ottona III (983-1002)	J. Slaski, S. Tabaczyński 1959,77	?	Znaleziona przy rozkopywaniu palatium
2-50.	1	Gród	I/96	C	II c	po 985 r.	Skarb 49 monet w tym: 28 dirhemów: 4 Samanidów (932/33 -- 954/55), 1 Samanidów ?, 1 Buwajadów ?/ Samanidów ? (932/33 – 976/77), 1 Buwajadów ?/ Hamanidów (945/46) 1 Hamanidów ?/ Buwajdów (Xw.); reszta dirhemów bez bliższego określenia; 10 monet zachodnioeuropejskich: 4 czeskie- Bolesław II (967/72 – 999, Praga), 1-Otton II (976 – 982), 1- Otton III (983 – – 1002), 2 krzyżówki z Magdeburga (2 poł. X w.), 2 półbrakteaty z Hedeby (975/80); 10 monet nieokreślonych		MPP nr inw. 145/96	Skarb zagubiono podczas pożaru. Monety orientalne określił A. Bartczak, pozostałe S. Suchodolski

Tablica 5. Ostrów Lednicki. Wyroby i półsurowiec z kamieni szlachetnych i ozdobnych

L.p.	Nr stan.	Charakter stanowiska	Lokalizacja			Datowanie	Rodzaj znaleziska	Źródło informacji o zabytku	Zbiory	Uwagi
			Ar/ wykop	Ćw.	W-wa					
1.	1	Gród		K	VII	Z w-wy z poł. XI w.	Nieregularnie kulisty paciorek z kryształu górskiego	K. Żurowski 1953, s. 124	MPPP- Gniezno, nr inw. 48/51	Z w-wy pożarowej przy palatium (poz. 1–2)
2.	1	Gród		K	VII	Z w-wy z poł. XI w.	Wielościenny paciorek z kryształu górskiego	K. Żurowski 1953, s. 124	MPPP- Gniezno, nr inw. 44/51	Z w-wy pożarowej przy palatium (poz. 1–2)
3.	1	Gród- II kościół			III	2 poł. X – 1 poł. XI w.	Dwustożkowaty wielościenny paciorek z kryształu górskiego			Z badań 1982 obecnie zaginął
4.	1	Gród	4N 1W	B	XI	2 poł. X – 1 poł. XI w.	Paciorek z kryształu górskiego		MPP 45/88	Ryc. 78/4
5.	1	Gród	267	D	III 5	poł XI w.	Dwie bryłki marmuru		MPP nr inw. 70/62	Z wnętrza chaty przy mniejszym kościele

Tablica 6. Ostrów Lednicki. Wyroby z bursztynu

L.p.	Nr stan.	Charakter stanowiska	Lokalizacja			Datowanie	Rodzaj znaleziska	Źródło informacji o zabytku	Zbiory	Uwagi
			Ar/ wykop	Ćw.	W-wa/ obiekt					
1.	1	Gród	działka K		VII	do 1038 r.	Dwustożkowaty przęślik	K. Żurowski 1953,124, tab. 46d	MPPP-Gniezno	przy murze płd. palatium
2.	1	Gród	268	D		J. w.	Cztery drobne fr. bursztynu		MPP nr inw. 236/63	w aneksie przykościelnym
3.	2	Podgrodzie	561	A	III	2 poł. X – 1 poł. XI w.	Paciorek kulisty		MPP nr inw. 6/76	Ryc. 78/5
4.	2	Podgrodzie	558	B	chata nr 1	2 poł. X w.	Dwustożkowaty paciorek (fr.)		MPP nr inw. 93/72	Ryc. 78/6

Tablica 7. Ostrów Lednicki. Biżuteria i ozdoby szklane.

L.p.	Nr stan.	Charakter stanowiska	Lokalizacja			Datowanie	Rodzaj znaleziska	Źródło informacji o zabytku	Zbiory	Uwagi
			Ar/ wykop	Ćw.	W-wa/ obiekt					
1.	1	Gród		K	VII	1 poł. XI w.	Kulisty paciorek szklany przepalony	K. Żurowski 1953, s. 124	MPPP — Gniezno nr inw. 50 a/51	Pochodzi z warstwy pożarowej przy palatium
2.	1	Gród		K	VII	1 poł. XI w.	Kulisty paciorek	K. Żurowski 1953, s. 124	MPPP — Gniezno nr inw. 50 a/51 nr inw. 50 b/51	Pochodzi z warstwy pożarowej przy palatium
3.	1	Gród		K	VII	1 poł. XI w.	Paciorek szklany	K. Żurowski 1953, s. 124	?	Pochodzi z warstwy pożarowej przy palatium
4.	1	Gród	125	A	jama	1 poł. XI w.	Paciorek	K. Żurowski 1953, s. 124	?	
5.	1	Gród		T	VII a	1 poł. XI w.	Wieloboczny paciorek matowo-biały		MPPP, nr inw. 124/51	
6.	1	Gród		T	VII a	1 poł. XI w.	Kulisty paciorek		MPPP nr inw. 127/51	
7.	1	Gród	63		VII	2 poł. X – 1 poł. XI w.	Fr. paciorka koloru żółtego		MPP nr inw. 509/64	Ryc. 79/1
8.	1	Gród — wnętrze II kościoła	243	C	VIII	2 poł. X – 1 poł. XI w	Półkolisty ornamentowany pacior koloru zielonego		MPP nr inw. 372/65	Ryc. 79/2
9.	1	Gród	4N1W	B	X 5	2 poł. X – 1 poł. XI w	Paciorek szklany		MPP nr inw. 41/II/88	Ryc. 79/3

Tablica 8. Ostrów Lednicki. Fragmenty szyb i naczyń szklanych

L.p.	Nr stan.	Charakter stanowiska	Lokalizacja			Datowanie	Rodzaj znaleziska	Źródło informacji o zabytku	Zbiory	Uwagi
			Ar/ wykop	Ćw.	W-wa/ obiekt					
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.	1	Gród	268	C	grobowiec	poł. XI w.	Płytka szklana barwy żółtej	J. Górecki 1996	MPP 173/63	Przy mniejszym kościele; ryc. 79/4
2.	1	Gród	268	C	grobowiec	poł. XI w.	Płytka szklana barwy żółto-zielonej	J. Górecki 1996	MPP 182/63	Przy w/w kościele; ryc. 79/4
3.	1	Gród	268	C	grobowiec	poł. XI w.	Płytka szklana barwy żółto-zielonej	J. Górecki 1996	MPP 198/63	Przy w/w kościele; ryc. 79/4
4.	1	Gród	268	C	grobowiec	poł. XI w.	Płytka szklana barwy żółto-zielonej	J. Górecki 1996	MPP 201/63	Przy w/w kościele; ryc. 79/4
5.	1	Gród	268	C	grobowiec	poł. XI w.	Płytka szklana barwy żółto-zielonej	J. Górecki 1996	MPP 191/63	Przy w/w kościele; ryc. 79/4
6.	1	Gród	268	C		poł. XI w.	Płytka szklana barwy żółto-zielonej	J. Górecki 1996	MPP 254/63	Przy mniejszym kościele; ryc. 79/5
7.	1	Gród	268	C	III 5	poł. XI w.	Płytka szklana barwy żółto-zielonej	Archiwum MPP	MPP 270/63	W chacie wsch.; ryc. 79/6
8.	1	Gród	267	D	III 5	poł. XI w.	Płytka szklana barwy żółto-zielonej	Archiwum MPP	MPP 362/63	We wnętrzu chaty wsch.
9.	1	Gród	267	D	III 6	poł. XI w.	Płytka barwy żółtej	Archiwum MPP	MPP 389/63	W chacie wsch.

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
10.	1	Gród	267	D	III 7	poł. XI w.	Płytka barwy brązowo-zielonej	Archiwum MPP	MPP 420/63	
11.	1	Gród	201	D	VIII	2 poł. X – 1 poł. XI w.	Płytka szklana barwy żółto-zielonej	Archiwum MPP	MPP 567/64	
12.	1	Gród	243	C	grób 2	2 poł. X – 1 poł. XI w.	Płytka szklana barwy żółtej	J. Górecki 1991	MPP 290/65	
13.	1	Gród	4N1W	B	X 4	2 poł. X – 1 poł. XI w.	Płytka barwy żółtej	Archiwum MPP	MPP 39/88	
14.	1	Gród	267	D	III 2a	poł. XI w.	Fr. szklanego naczynia ciemnozielonej barwy	Archiwum MPP	MPP 366/63	Przy chacie wsch.
15.	1	Gród	267	D		poł. XI w.	Fr. łukowato wygiętej ścianki z brzegiem wychylonym na zewnątrz; kolor zielony	Archiwum MPP	MPP 372/63	Szkło przepalone; przy chacie wsch.
16.	1	Gród	267	D	III 7	poł. XI w.	Łukowato wygięty brzeg białej (?) barwy z opalizującym nalotem	Archiwum MPP	MPP 429/63	
17.	1	Gród	267	D	III 7	poł. XI w.	Mocno wychylony na zewnątrz wylew barwy zielono-niebieskiej	Archiwum MPP	MPP 434/63	
18.	1	Gród	267	D	III 5	poł. XI w.	Trapezowaty, łukowato wygięty fragment (wylew ?)	Archiwum MPP	MPP 35/64	

Tablica 9. Ostrów Lednicki. Misy brązowe i żelazne

L.p.	Nr stan.	Charakter stanowiska	Lokalizacja			Datowanie	Rodzaj znaleziska	Źródło informacji o zabytku	Zbiory	Uwagi
			Ar/ wykop	Ćw.	W-wa/ obiekt					
1.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.				2 poł. X – 1 poł. XI w.	Misa brązowa	Archiwum MPP	MPP 2/88	Tkwiła wewnątrz większej misy; nosi ślady naprawy; ryc. 80/1; J. Górecki 2000a, 395 (18.03.02)
2.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.				2 poł. X – 1 poł. XI w.	Misa brązowa	Archiwum MPP	MPP 3/88	Ryc. 80/2; J. Górecki 2000a, 395 (18.03.01)
3.	2	Podgrodzie- -przyczółek mostu wsch.	I/87	B	IV	2 poł. X – 1 poł. XI w.	Miska żelazna	M. Łastowiecki 1993, 137, ryc. 3/5	MPP 83/91	Ryc. 80/3
4.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.				2 poł. X – 1 poł. XI w.	Miska żelazna	Archiwum MPP	MPP 34/99	
5.	3 a	Z wody — z sąsiedztwa mostu zach.				2 poł. X – 1 poł. XI w.	Miska żelazna	Archiwum MPP	MPP 127/99	
6.	3 a	Z wody — z sąsiedztwa mostu zach.				2 poł. X – 1 poł. XI w.	Miska żelazna	Archiwum MPP	MPP 25/00	
7.	3 a	Z wody — z sąsiedztwa mostu zach.				2 poł. X – 1 poł. XI w.	Miska żelazna	Archiwum MPP	MPP 26/00	

Tablica 10. Ostrów Lednicki. Hełm (1) i kolczuga (2)

L.p.	Nr stan.	Rodzaj stanowiska	Typ	Datowanie	Wymiary w cm.					Źródło informcji o zabytku	Zbiory	Uwagi
					1	2	3	4	5			
1.	3	Z wody — w sąsiedztwie Ostrowa Lednickiego	Z nosalem	XI – XII w.	18,5	6	4	20 – 22	0,25 – – 0,40	K. Andreszowa i in. 1963, 228; W. Hensel 1987, 711; G. Mikołajczyk 1961, 142, ryc. 4; A. Nadolski 1966; 10-11, ryc. 1-6; Z. Rajewski 1973; A. Kola, G. Wilke 1985; Z. Żygulski 1975; J. Górecki 2000a, 392 (18.02.01)	MPP 240/61/59	Środkiem hełmu przebiega grań; nosal z haczykiem; przy krawędzi dzwonu otwo- ry po nitach; ryc. 81/1;
2.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.		2 poł. X – 1 poł. XI w.				kółko — 1		Archiwum MPP; A. Kola, G. Wilke 2000, 63-64, fot. 48, 49	MPP 93/99	Ok. 10 kg wagi

1.Wysokość dzwonu; 2. Długość nosala; 3. Największa szerokość nosala; 4. Średnica otworu; 5. Grubość blachy przy krawędzi

Tablica 11. Ostrów Lednicki. Miecze i głowice mieczy

L.p.	Nr stan.	Rodzaj stanowiska	Typ	Datowanie	Wymiary w cm.									Źródło informacji o zabytku	Zbiory	Uwagi
					1	2	3	4	5	6	7	8	9			
1.	2	Podgrodzie	X	XI w.	96	14,8	5	2,5	14					A. Nadolski 1966, 12, ryc. 8; A. Nowak 1965,186, ryc. 4	MPP 275/62	Na głowni napis NON oraz NEN; znaki odczytał A. Kirpičnikov, ryc. 81/3
2.	3 b	Z wody — trasa mostu wsch.	X	XI w.	zach. 61	zach. 3,2	4,8		zach 10,8	0,8			3,2	A. Kola, G. Wilke 1985,66	MPP 3/82	Na zachowanym fragmencie głowni napis ULFBERTH pomiędzy krzyżami; na drugiej stronie głowni stempel okręgu ujętego obustronnie rowkami; ryc. 81/4
3.	3 b	Z wody — trasa mostu wsch.	X	XI w.	zach. 70,5	13,2	5	2,6	18,8	1,2	3,8	10,2	3	A. Kola, G. Wilke 1991,51, ryc. 7 A; M. Głosek, A.N. Kirpičnikov 2000, 73-75, ryc. 2 J. Górecki 2000a, 131 (04.06.04)	MPP 33/84	Na głowni napis ULFBERHT z motywem krzyża, na jej 2 stronie ukośnej kratki ujętej między pionowe rowki. Rękojeść z resztką drewnianej okładziny opasanej skórą. W głowicy otwór ; ryc. 81/5
4.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	X	XI w.	79	14	4	2,4	17,6	1,2	3,6	6,8	2,4	Archiwum MPP	MPP 1/94	Ryc. 81/6
5.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	M	XI w.	89	14	5,2	2,4	9,6	1,6	1,6	6,4	3	M. Głosek, A.N. Kirpičnikov 2000, 73-75, ryc. 1 J. Górecki 2000a, 385 (18.01.01)	MPP 3/94	Na głowni znak okręgu pomiędzy krzyżami, z dwóch stron motyw krzyża pomiędzy znakami omega; rękojeść wyłożona drewnianą okładziną (4 części), jelec inkrustowany brązowym drutem; ryc. 81/7
6.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	A-głowica	XI w.		zach. 11,5					2,1	7,4		Archiwum MPP	MPP 23/92	Typ głowicy wg R.E.Oakeshetta; prawdopodobnie pochodzi z miecza typu X; ryc. 81/2
7.	3 a	Z wody — na S od linii mostu zach.	XIII a	XIII – XV w.	48	14,4	6,4		16,4	0,8	4,0	5,8	3	Archiwum MPP	MPP 3/99	Typ: I1 (głowica), 1 (jelec; wg Oakeshotta)
8.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	XIII a	XIII – XV w.		39		2,4						Archiwum MPP	MPP 85/99	Fr. głowni

1. Długość ogólna; 2. Długość rękojeści; 3. Szerokość głowni przy zastawie; 4. Szerokość głowni przy sztychu; 5. Długość jelca; 6. Wysokość jelca; 7.Wysokość głowicy; 8. Szerokość głowicy; 9. Szerokość trzpienia przy jelcu

Tablica 12. Ostrów Lednicki. Groty włóczni

L.p.	Nr stan.	Rodzaj stanowiska	Typ	Datowanie	Wymiary w cm.				Źródło informacji o zabytku	Zbiory	Uwagi
					1	2	3	4			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	I	XV w.?	22,3	10,5	2	2,8	Archiwum MPP	MPP 38/99	U spodu tulejki 2 żeberka; pika piechotna lub grot kopii
2.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	II	2 poł. X – 1 poł. XI w.	32,4	12,4	3	2,2	Archiwum MPP	MPP 9/99	
3.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	II	2 poł. X – 1 poł. XI w.	52,8	20	4	3	Archiwum MPP; A. Kola, G. Wilke 2000, ryc. 67.	MPP 26/99	Na przejściu liścia do tulejki pierścień; bogato inkrustowana srebrem tulejka i część liścia; ryc. 83/5, 83A/2
4.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	II	2 poł. X – 1 poł. XI w.	39,5	10	4,2	2,4	Archiwum MPP	MPP 27/99	W sześciokątnej tulejce fragm. drzewca; ryc. 83B/1
5.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	II	2 poł. X – 1 poł. XI w.	47,4	16	4	3	Archiwum MPP	MPP 37/99	
6.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	II	2 poł. X – 1 poł. XI w.	33,6	15	2,4	2,6	Archiwum MPP	MPP 42/99	Drzewce 180 cm długie — w miejscu pęknięcia obwiązane sznurkiem
7.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	II	2 poł. X – 1 poł. XI w.	48,4	13,5	4,2	2,8	Archiwum MPP	MPP 46/99	Fr. drzewca w tulei; ryc. 83B/2
8.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	II	2 poł. X – 1 poł. XI w.	46,6	13	4	2,2	Archiwum MPP; A. Kola, G. Wilke 2000, ryc. 70	MPP 73/99	Tulejka bogato zdobiona srebrem i złotem; ryc. 83/5
9.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu długiego	II	2 poł. X – 1 poł. XI w.	48,4	12,4	4	2,4	Archiwum MPP	MPP 87/99	Tulejka sześciokątna z resztką drzewca
10.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	II	2 poł. X – 1 poł. XI w.	53,6	14,6	4	2,4	Archiwum MPP	MPP 119/99	W miejscu przejścia tulejki w liść zgrubienie
11.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	II	2 poł. X – 1 poł. XI w.	29,5	13	2	1,2	Archiwum MPP	MPP 124/99	
12.	3 a	Z wody — w sąsiedztwie mostu zach.	II	2 poł. X – 1 poł. XI w.	39	12	5,8	2,5	Archiwum MPP	MPP 112/99	srebrzone: tulejka i boczna krawędź liścia; ryc. 83/4, 83A/1
13.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	III	2 poł. X – 1 poł. XI w.	49,5	12	4,4	2	Archiwum MPP	MPP 6/99	Zbliżony do typu G (Petersena); tuleja sześciokątna, na liściu falisty ornament; ryc. 83B/6
14.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	III	2 poł. X – 1 poł. XI w.	40	6	5,2	2,4	Archiwum MPP	MPP 90/99	Typ G (wg J. Petersena); ryc. 83B/7
15.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	III	2 poł. X – 1 poł. XI w.	44,8	10,8	4,6	3	Archiwum MPP	MPP 110/99	
16.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	III	2 poł. X – 1 poł. XI w.	34,6	10	4,6	3	Archiwum MPP	MPP 100/99	Zbliżony do typu G (wg Petersena)
17.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	III	2 poł. X – 1 poł. XI w.	40,4	12	3,2	3	Archiwum MPP	MPP 72/99	W sześciokątnej tulei fragm. drzewca
18.	3 b	Z wody — most wsch.	III	2 poł. X – XII w.	27	7,2	2,3	2,2	W. Tokarski 2000, nr 67	MPP 33/92	Ryc. 82/4; J. Górecki 2000a, 386 (18.01.04)
19.	3 b	Z wody — most wsch.	E	2 poł. X – XII w.	41,7	13,9	2,4	2,1	W. Tokarski 2000, nr 64	MPP 1/85	Typ wg J. Petersena, tulejka ornamentowana rowkami — ostrołuk; ryc. 82/5
20.	3 a	Z wody — most zach.	E	2 poł. X – 1 poł. XI w.	20	9	2,6	1,6	Archiwum MPP	MPP 11/88	W tulejce fragment drzewca

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
21.	3 a	Z wody — most zach.	E	2 poł. X – 1 poł. XI w.	33,9	13,4	2,8	2,2	Archiwum MPP	MPP 21/88	Zachowany fragment drzewca — 23cm ryc. 82/6
22.	3 b	Z wody — most wsch.	G	2 poł. X – XII w.	43	10	4,3	2,5	A. Kola, G. Wilke 1991, 51, ryc. 7/B, C; W. Tokarski 2000, nr 62	MPP 23/84	Typ wg Petersena; zachowane drzewce — 160cm; inkrustacja srebrem; ryc. 82/7
23.	3 a	Z wody — most zach.	G	2 poł. X – 1 poł. XI w.	40,3	28,2	5,5	3	Archiwum MPP	MPP 18/94	W tulejce fragment drzewca
24.	3 a	Z wody — most zach.	G	2 poł. X – 1 poł. XI w.	42,5	12	2,4	6	J. Górecki 2000a, 386 (18.01.03)	MPP 22/94	Liść dziwerowany; ryc. 82/8;
25.	3 b	Z wody — most wsch.	K	2 poł. X – XII w.	48	17,4	3,9	2,4	W. Tokarski 2000, nr 63	MPP 94/84	Typ wg Petersena; w tulejce otwory na nity i fr. drzewca
26.	3 b	Z wody — most wsch.	K	2 poł. X – XII w.	42,6	14,6	2,8	2,4	A. Kola, G. Wilke 1991, 52, ryc. 7 D; W. Tokarski 2000, nr 65	MPP 22/85	Ryc. 82/9
27.	3 a	Z wody — most zach.	K	2 poł. X – 1 poł. XI w.	48,9	16,3	3,1	2,2	J. Górecki 2000a, 385 (18.01.02)	MPP 1/87	Ryc. 83/1;
28.	3 a	Z wody — most zach.	K	2 poł. X – 1 poł. XI w.	34,5	12	4	2,6	Archiwum MPP	MPP 20/94	W tulejce resztka drzewca
29.	3 a	Z wody — most zach.	K	2 poł. X – XI w.	37,5	14,8	3,3	2,4	Archiwum MPP	MPP 21/94	Liść obłamany; ryc. 83/2
30.	3 a	Z wody — most zach.	K	2 poł. X – XI w.	44,5	16,5	3,3	2,6	Archiwum MPP	MPP 25/94	Zachowane drzewce — 81 cm
31.	3 a	Z wody — most zach.	M	2 poł. X – XI w.	28,6	8,1	1,8	1,2	Archiwum MPP	MPP 13/88	Typ wg Petersena
32.	3 a	Z wody — most zach.	M	2 poł. X – XI w.	41				Archiwum MPP	MPP 19/94	Reszta drzewca w tulejce; ryc. 83/3
33.	1	Cmentarzysko	V	XII – XIV w.	12,5	4	2	1	A.Wrzosek 1961, 251 tab. VII/1		
34.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	V	2 poł. X – 1 poł XI w.	73	13	5	3	A. Nadolski 1966, 9, ryc. 15-16; J. Górecki 2000a, 387 (18.01.05)	MPP 233/61	Na liściu ornament inkrustacja srebrem?, nity (2); ryc. 82/1;
35.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	V	2 poł. X – 1 poł XI w.	32	11	5	2	A.Nadolski 1966, ryc. 10 17	MPP 234/61	
36.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	V	2 poł. X – 1 poł XI w.	33,5	9	3	2,6	A.Nadolski1966., ryc. 18	MPP 235/61	
37.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	V	2 poł. X – 1 poł XI w.	40,2	13,7	3	2,6	A.Nadolski1966, ryc.19	MPP 236/61	
38.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	V	2 poł. X – 1 poł XI w.	28	12,5	2,2	2,2	A.Nadolski1966, ryc.20	MPP 237/61	Trzy otwory od nitów w tulejce
39.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	V	2 poł. X – XII w.	36,8	8,4	5,1	4	A. Kola, G. Wilke 1985, ryc. 7/2; W. Tokarski 2000, nr 1	MPP 35/83	Fr. drzewca z nitem; ryc. 82/2
40.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	V	2 poł. X – 1 poł. XI w.	31,6	13,8	4	2,8	Archiwum MPP	MPP 18/86	Liść ułamany
41.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	V	2 poł. X – 1 poł. XI w.	17,8	6,6	3,5	2,4	Archiwum MPP	MPP 15/88	Liść ułamany
42.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	V	2 poł. X – 1 poł. XI w.	31,5	14	2,7	2	Archiwum MPP	MPP 13/91	
43.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	V	2 poł. X – XII w.	21	8,5	3,5	2	Archiwum MPP, W. Tokarski 2000, nr 66	MPP 11/92	W tulejce otwory na nity
44.	3 a	Z wody — most zach.	V	2 poł. X – 1 poł. XI w.	23,3	7	2,4	1,8	Archiwum MPP	MPP 24/94	Ryc. 82/3
45.	3 a	Z wody — na płn. od mostu zach.	V	2 poł. X – 1 poł. XI w.	26	9	2,6	2,4	Archiwum MPP	MPP 13/99	Tuleja sześcioboczna, liść ornamentowany; ryc. 83B/3
46.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	V	2 poł. X – 1 poł. XI w.	36,4	10,6	3,6	2,8	Archiwum MPP	MPP 25/99	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
47.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	V	2 poł. X – 1 poł. XI w.	29,6	14,6	2,4	2,8	Archiwum MPP	MPP 39/99	
48.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	V	2 poł. X – 1 poł. XI w.	24,4	9	2,4	2	Archiwum MPP	MPP 43/99	Wzdłuż krawędzi liścia ornament (zygzaki); tulejka sześciokątna
49.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	V	2 poł. X – 1 poł. XI w.	21,4	7	2	1,4	Archiwum MPP	MPP 64/99	Na liściu falisty ornament; ryc. 83B/5
50.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	V	2 poł. X – 1 poł. XI w.	31,2	9	2,1	2,5	Archiwum MPP	MPP 66/99	Tuleja sześciokątna
51.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	V	2 poł. X – 1 poł. XI w.	30,4	11	2,6	2	Archiwum MPP	MPP 88/99	
52.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	VI	2 poł. X – 1 poł. XI w.	33,6	9	4	3	Archiwum MPP; A. Kola, G. Wilke 2000, 82	MPP 41/99	Na tulei 2 skrzydełka; ryc. 83B/8
53.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	VI	2 poł. X – 1 poł. XI w.	42,4	10	4	3	Archiwum MPP	MPP 45/99	Na tulei 2 skrzydełka; ryc. 83B/9

1. Długość ogólna; 2. Długość tulejki; 3. Największa szerokość liścia; 4. Średnica tulejki

Tablica 13. Ostrów Lednicki. Toki

L.p.	Nr stan.	Rodzaj stanowiska	Typ	Datowanie	Źródło informacji o zabytku	Zbiory	Uwagi
1.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	II	2 poł. X – 1 poł. XI w.	A. Kola, G. Wilke 1989, 93, ryc. 14/1, 1a	MPP 1/86	A. Kola i G. Wilke określili znalezisko jako grot pikę; z pełnym drzewcem długim na 283 cm; ryc. 83B/10
2.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	I	2 poł. X–XII w.	A. Kola, G. Wilke 1991, 51, ryc. 7 F; W. Tokarski 2000, nr 68	MPP 5/82	Ryc. 83B/11
3.	3 b	Z wody — most wsch.	I	2 poł. X–XII w.	Archiwum MPP, W. Tokarski 2000, nr 69	MPP 26/84	

Tablica 14. Ostrów Lednicki. Broń obuchowa

L.p.	Nr stan.	Rodzaj stanowiska	Typ	Datowanie	Wymiary w cm.								Źródło informacji o zabytku	Zbiory	Uwagi
					1	2	3	4	5	6	7	8			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
1.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	Laptau	1 poł. XI w.	11,2	14			8	1,6x1,6	5,4		A. Kola, G. Wilke 1991, ryc. 7 E; W. Tokarski 2000, nr 18	MPP 91/85	Typ wg Paulsena, topór ma zdobioną szyjkę i ostrze; ryc. 87/1; J. Górecki 2000a, 388 (18.01.10)
2.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	I A	1 poł. XI w.	14	9			1,1	2,8x2,7		4,3	Archiwum MPP	MPP 20/91	Typ wg Kirpičnikova; czekan; ryc. 86/11
3.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	I a	1 poł. XI w.	16,5	8,7	0,9	2,5	1,1	2,2	2,1	3,6	Archiwum MPP	MPP 71/99	Czekan; ornament — żeberka; otwór do zawieszenia
4.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	I d	2 poł. X – 1 poł. XI w.	20	7,5	1,8	8	2,1	4,5x2,4		0,5	Archiwum MPP	MPP 61/99	W osadzie fr. toporzyska; ryc. 86/14
5.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	I d	2 poł. X – poł. XI w.	21,4	6,6	3,4	5	2,4	3,8x3,8		1,4	Archiwum MPP	MPP 11/94	Czekan; ryc. 86/12

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
6.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	III	2 poł. X – 1 poł. XI w.	14	19	3	4	1,8	2,9x2,4			Archiwum MPP	MPP 98/99	Typ Lunov wg Paulsena; całe toporzysko — dł. 108 cm; ryc. 84/12
7.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	IV a	2 poł. X – 1 poł. XI w.	12	4,8		4,2	1	2,2x2,2	5,6		J. Górecki 2000a, 387 (18.01.06)	MPP 10/91	Kapturek obłamany; na ostrzu zawieszka; ryc. 84/1;
8.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	IV c	2 poł. X–XII w.	19	8,4	5,5		2	3,5x3,4			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 41	MPP 39/92	
9.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	IV c	2 poł. X–XII w.	13	6,4	3,8		1,3	2,8x2,4			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 46	MPP 44/92	Ryc. 84/2
10.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	IV d	2 poł. X–XII w.	20	8	3,8		1,8	4,8x3,2			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 6	MPP 39/83	Ryc. 84/3
11.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	IV d	2 poł. X–XII w.	14,8	8,2	3,4	5,2	2,2	1,8x1			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 8	MPP 51/83	Odpowiada typowi H Petersena; ryc. 84/4
12.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	IV d	2 poł. X–XII w.	21,8	7,2	2,8	4,4	2	4,2x3,2			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 9	MPP 25/84	Ryc. 84/5
13.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	IV d	2 poł. X–XII w.	16,6	7,4	3	4	2,6				A. Kola, G. Wilke 1991, ryc. 8 C; W. Tokarski 2000, nr 11	MPP 34/84	Ryc. 84/6; J. Górecki 2000a, 387 (18.01.07)
14.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	IV d	2 poł. X–XII w.	16,3	6,8	3	4,6	2,2	4,4x3,6			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 12	MPP 3/85	
15.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	IV d	2 poł. X–XII w.	21,4	7,2	3	4	1,8	4,6x3,2			A. Kola, G. Wilke 1991, ryc. 8 B; W. Tokarski 2000, nr 13	MPP 15/85	
16.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	IV d	2 poł. X–XII w.	18,4	6	3,6	4,2	2				Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 14	MPP 16/85	Ryc. 84/7
17.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	IV d	2 poł. X–XII w.	21	7,2	4	4,2	2	3,8x3,6			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 16	MPP 68/85	
18.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	IV d	2 poł. X – 1 poł. XI w.	20	8	4	6	2,8	4,6x3,6			Archiwum MPP	MPP 10/86	
19.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	IV d	2 poł. X–XII w.	15	6,8	4	4,5	1,8	3,6x3,1			Archiwum MPP	MPP 24/87	Ryc. 84/10
20.	3 a	Z wody na linii mostu zach.	IV d	2 poł. X – poł. XI w.	24	9,2			3				Archiwum MPP	MPP 24/91	
21.	3 b	Z wody na linii mostu wsch.	IV d	2 poł. X–XII w.	15	6,8	4	5,3	1,8	3,6-3,3			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 30	MPP 20/92	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
22.	3 b	Z wody na linii mostu wsch.	IV d	2 poł. X–XII w.	14,6	6,7	3		2,2	4x3,5			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 31	MPP 22/92	
23.	3 b	Z wody na linii mostu wsch.	IV d	2 poł. X–XII w.	18	8	3,5	4,8	2,6	5x3,2			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 33	MPP 26/92	
24.	3 b	Z wody na linii mostu wsch.	IV d	2 poł. X–XII w.	15,9	8	2,5	5	2,2	3,8x3,2			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 43	MPP 41/92	
25.	3 b	Z wody na linii mostu wsch.	IV d	2 poł. X–XII w.	15	6	4,5		2,4	3,7x3,3			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 45	MPP 43/92	
26.	3 b	Z wody na linii mostu wsch.	IV d	2 poł. X–XII w.	18,6	6	4,2		3,2	4x2,7			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 47	MPP 45/92	
27.	3 b	Z wody na linii mostu wsch.	IV d	2 poł. X–XII w.	16,6	8	3,3	5,5	2	4x3,5			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 53	MPP 52/92	
28.	3 b	Z wody na linii mostu wsch.	IV d	2 poł. X–XII w.	16,2	7	4	6	1,8	4x3,8			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 54	MPP 53/92	Ryc. 84/9
29.	3 b	Z wody na linii mostu wsch.	IV d	2 poł. X–XII w.	18,8	7	4,5	6	2,2	4,2x3,4			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 56	MPP 60/92	
30.	3 b	Z wody na linii mostu wsch.	IV d	2 poł. X–XII w.	19,2	8,3	5,7		2,5	3,8x3,6			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 57	MPP 61/92	
31.	3 b	Z wody na linii mostu wsch.	IV d	2 poł. X–XII w.	20.3	7	2,4	4,6	2,3	3,6x3,4			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 58	MPP 62/92	
32.	3 b	Z wody na linii mostu wsch.	IV d	2 poł. X–XII w.	17,9	7	3		1,9	3,1x3,1			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 59	MPP 63/92	Ryc. 84/8
33.	3 b	Z wody na linii mostu wsch.	IV d	2 poł. X–XII w.	20,2	5,4	2,7	4,6	2	3,8x3,2			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 60	MPP 64/92	
34.	3 a	Z wody na linii mostu zach.	IV d	2 poł. X – poł. XI w.	16,8	8,6	2,8	4,6	2	3,8x3,8			Archiwum MPP	MPP 4/94	
35.	3 a	Z wody na linii mostu zach.	IV d	2 poł. X – poł. XI w.	20,0	8,2	3,6	7	2,4	4x3,8			Archiwum MPP	MPP 5/94	
36.	3 a	Z wody na linii mostu zach.	IV d	2 poł. X – poł. XI w.	14,8	10,2	4	5	3	3,8x3,4			Archiwum MPP	MPP 14/94	
37.	3 a	Z wody na linii mostu zach.	IV d	2 poł. X – poł. XI w.	20,8	8	3,4		2,4	4x4			Archiwum MPP	MPP 12/94	
38.	3 a	Z wody na linii mostu zach.	IV d	2 poł. X – poł. XI w.	18	8	2,6	5	2,4	4x3,8			Archiwum MPP	MPP 13/94	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
39.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	IV d	2 poł. X – 1 poł. XI w.	19	6,5	3,3	5,9	2	4,5x3,6			Archiwum MPP	MPP 33/99	W osadzie fr. toporzyska
40.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	IV d	2 poł. X – 1 poł. XI w.	14,9	8,5	3,3	4,2	1,7	3x2,7			Archiwum MPP	MPP 19/99	Fr. toporzyska dł.24 cm (osadzone na skórze); ryc. 84/11
41.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	IV d	2 poł. X – 1 poł. XI w.	21	7,5	3,5	5,7	2,1	4,9x3,3			Archiwum MPP	MPP 44/99	W osadzie fr. toporzyska
42.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	IV d	2 poł. X – 1 poł. XI w.	15,5	7,6	2	4	1,5	3,3x3,2			Archiwum MPP	MPP 69/99	
43.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	IV d	2 poł. X – 1 poł. XI w.	19,5	8,5	2,5	4,3	3	3,7x3,7			Archiwum MPP	MPP 99/99	Zachowane toporzysko dł. 80,5 cm
44.	3 a	Z wody — w sąsiedztwie mostu zach.	IV d	2 poł. X – 1 poł. XI w.	17,6	6,8	3,2	5	1,6	5x3,4			Archiwum MPP	MPP 21/00	Osadzony na skórze fr. toporzyska dł. 25,5 cm
45.	1	Cmentarzysko	IV e	XII w. (?)	9	2,9	2,4		1,4	2,1x1,1			A. Wrzosek 1961, tab. IV1		
46.	1	Cmentarzysko	IV e	XII w. (?)									A. Wrzosek 1961, tab. IV1		W publikacji podano błędną skalę
47.	2	Przyczółek mostu wsch.	IV e	2 poł. X–XII w.	12,8	12	1,5	2,7	1,2	2,2x2			Archiwum MPP	MPP 4/91	
48.	3 a	Z wody na linii mostu zach.	IV e	2 poł. X – poł. XI w.	18,5	6,5	3,5	4,5	2,5	4,2x4			A. Nadolski 1966, 8, ryc. 12	MPP 206/61	Ryc. 85/1
49.	3 a	Z wody na linii mostu zach.	IV e	2 poł. X – poł. XI w.	16,7	5,5	3,2	4,3	2,5	5x3,5			A. Nadolski 1966, 9, ryc. 14	MPP 207/61	
50.	3 a	Z wody na linii mostu zach.	IV e	2 poł. X – poł. XI w.	19	7	2,5	3,5	2	4x4			A. Nadolski 1966, 8, ryc. 11	MPP 238/61	
51.	3 a	Z wody na linii mostu zach.	IV e	2 poł. X – poł. XI w.	19,5	7	3,8	5	2,5	5,7x4,7			A. Nadolski 1966, 9, ryc. 13	MPP 239/61	
52.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	IV e	2 poł X–XII w.	14,6	6	4	5	2	3,8x3,2			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 17	MPP 90/85	Ryc. 85/2
53.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	IV e	2 poł X–XII w.	16,4	8	3	4,4	2,2	3,8x3,2			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 19	MPP 92/85	
54.	3 a	Z wody — na linii mostu długiego	IV e	2 poł. X - poł. XI w.	18,2	8	3,6	5,8	2	4,0x3,0			Archiwum MPP	MPP 9/86	Ryc. 85/3
55.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	IV e	2 poł. X – poł. XI w.	16	9	3,4	4,6	2	4,4x3,4			Archiwum MPP	MPP 19/86	
56.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	IV e	2 poł. X – poł. XI w.	19,2	7,4	3,2	5,2	1,8	5x4			Archiwum MPP	MPP 6/88	
57.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	IV e	2 poł. X – poł. XI w.	17,5	7,3	3,3	5,5	1,5	3,8x3,5			Archiwum MPP	MPP 6/89	
58.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	IV e	2 poł. X–XII w.	19,3	7	4,5	5,9	2	3,5x3,6			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 26	MPP 16/92	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
59.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	IV e	2 poł. X–XII w.	13,8	6,6	3	4,3	1,7	2,7x2,4			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 34	MPP 27/92	
60.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	IV e	2 poł. X–XII w.	15,5	6	4		2,7	3,7x3,2			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 36	MPP 34/92	
61.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	IV e	2 poł. X–XII w.	14	7	3		2,3	3,5x3,5			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 37	MPP 35/92	
62.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	IV e	2 poł. X–XII w.	18	8	3	5	2,3	3,6x3,6			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 44	MPP 42/92	
63.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	IV e	XI w.	19	7,2	4	5,6	2,2	4,4x3,8			Archiwum MPP	MPP 17/94	
64.	3 a	Most zach.	IV e	2 poł. X – poł. XI w.	19	8	3,4	6	2,6	3,6x3,6			Archiwum MPP	MPP 6/94	Ryc. 85/4
65.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	IV e	2 poł. X – poł. XI w.	21,4	6,8	4	5,2	2	5,4x4			Archiwum MPP	MPP 10/94	
66.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	IV e	2 poł. X – poł. XI w.	20,8	7	3,6	5,6	2,2	4,2x4			Archiwum MPP	MPP 8/94	
67.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	IV e	2 poł. X – poł. XI w.	20	8	3,6	5	2,6	4,2x4			Archiwum MPP	MPP 16/94	
68.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	IV e	2 poł. X – 1 poł. XI w.	17,2	5,7	2,9	5	2	5x4			Archiwum MPP	MPP 14/00	Zachowane toporzysko dł. 54 cm; ryc. 85/12
69.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	IV e	2 poł. X – 1 poł. XI w.	20	10,5	3,2	5,2	2,3	4,5x3,4			Archiwum MPP	MPP 5/99	Fr. toporzyska w osadzie
70.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	IV e	2 poł. X – 1 poł. XI w.	16,7	8	4,5	5,4	2,6	3,4x3			Archiwum MPP	MPP 70/99	
71.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	V a	XIII w.	16	9		4,2	1,8	3,5x3,5	8		Archiwum MPP	MPP 204/61	typ wg Kirpičnikova
72.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	V a	XIII w.	15,4	9		3,5	1	2,7x2,1	6,9		Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 638	MPP 36/92	typ wg Kirpičnikova; ryc. 85/5
73.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	V a	2 poł. X – 1 poł. XI w.	16,5	9,2	3,8	5,2	1,4	3,4x2,4	10,3		Archiwum MPP	MPP 36/99	Fr. toporzyska osadzony na skórze; ryc. 85/13
74.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	V a	2 poł. X – 1 poł. XI w.	15	8,5	3	3,7	0,8	3,2x2,8	7,9		Archiwum MPP	MPP 75/99	Z toporzyska o dł. 49 cm zachował się fr.
75.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	V b	2 poł. X–XII w.	13	7,5			1,1	2x1,6	7		Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 3	MPP 23/83	Ryc. 85/6 W publikacji podano błędny numer: 28/83
76.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	V b	2 poł. X – 1 poł. XI w.	22	6,7	4	4,2	1,7	3,4x3	7,1		Archiwum MPP	MPP 125/99	Zbliżony do typu V b
77.	1	Gród	V c	XII w. (?)			-						K. Żurowski 1953, 119, tablica 645 c		W publikacji brak skali

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
78.	1	Gród	V c										A. Nowak 1965, 185, ryc. 2	MPP 298/62	
79.	2	Przyczółek mostu wsch.	V c	2 poł. X – 1 poł. XI w.	17,6	13	3,3	5	2	3,5x3,2			Archiwum MPP	MPP 51/87	
80.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	V c	2 poł. X – XII w.	15,8	7	4	5	2	4x3,4			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 1	MPP 7/82	
81.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	V c	2 poł. X – XII w.	11	7	3,5		1,7	2,1x1,7			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 4	MPP 25/83	
82.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	V c	2 poł. X – XII w.	14,4	9,2	2,4	4,2	1,8	4x3			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 5	MPP 36/83	Ryc. 85/7
83.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	V c	2 poł. X – XII w.	19,6	14,2	5,4		1,4	3,6x2,8			J. Górecki 2000a, 388 (18.01.08); W. Tokarski 2000, nr 7 J. Górecki 2000, J. Górecki 2000a 2000a Górecki, 2000	MPP 41/83	Ryc. 85/8
84.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	V c	2 poł. X – poł. XI w.	17,8	14,6	1,4	4	2,4	3,8x3,2			Archiwum MPP	MPP 34/86	Ryc. 85/9
85.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	V c	2 poł. X – poł. XI w.	17	13	3,5	5,1	1,8	3,6x3,6			Archiwum MPP	MPP 7/88	
86.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	V c	2 poł. X – poł. XI w.	16,8	11,2	3,2	5	2,2	4,6x3,8			Archiwum MPP	MPP 8/88	Zbliżony do typu G. Petersena; ryc. 85/10
87.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	V c	2 poł. X – poł. XI w.	10	8,3	1,9	2,5	1,1	2,3x1,9			Archiwum MPP	MPP 22/88	Ryc. 85/11
88.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	V c	2 poł. X – poł. XI w.	12,2	9	1,8	3,2	1,5	2,9x2,6			Archiwum MPP	MPP 8/89	
89.	3 a	Z wody — most zach.	V c	2 poł. X – poł. XI w.	17,5	9,3	4,6	6	2,8	3,3x3,5			Archiwum MPP6	MPP 11/91	Zbliżony do typu B wg. Petersena
90.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	V c	2 poł. X – poł. XI w.	16	8	4		2,5	2,9x2,7			Archiwum MPP	MPP 19/91	
91.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	V c	2 poł. X – poł. XI w.	17,5	11	4		3,2	3,5x2,7			Archiwum MPP	MPP 23/91	
92.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	V c	2 poł. X–XII w.	15,5	7,8	3,2	5,1	1,7	3,5x3,4			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 23	MPP 12/92	Ryc. 86/1
93.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	V c	2 poł. X–XII w.	18,6	14,1	3,5	4,6	2	3,4x3,3			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 24	MPP 13/92	
94.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	V c	2 poł. X–XII w.	16,2	13	3,5	6,2	2,2	3,9x3,8			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 25	MPP 15/92	

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
95.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	V c	2 poł. X–XII w.	14,2	8	4,5	6	1,8	3x3			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 28	MPP 18/92	Ryc. 86/2
96.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	V c	2 poł. X–XII w.	13,7	7,2	2,5	4	2	3,3x2,5			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 29	MPP 19/92	Ryc. 86/3
97.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	V c	2 poł. X–XII w.	11,4	6	2,5	3,7	1,2	2,7x2,5			W. Tokarski 2000, nr 35	MPP 28/92	
98.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	V c	2 poł. X–XII w.	17,3	13,3	4,5		1,8	4,1x3,4			W. Tokarski 2000, nr 39	MPP 37/92	Ryc. 86/4
99.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	V c	2 poł. X–XII w.	15,8	9,1	4,5		2,8	3,7x3,5			W. Tokarski 2000, nr 40	MPP 38/92	
100.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	V c	2 poł. X–XII w.	14	9,7	3,2	6	2,1	4,1x3,1			W. Tokarski 2000, nr 42	MPP 40/92	
101.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	V c	2 poł. X–XII w.	13,2	9,4	2	3,9	1,3	2,8x2,8			W. Tokarski 2000, nr 49	MPP 47/92	Ryc. 86/5
102.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	V c	2 poł. X–XII w.	10,6	5,7	2		1,3	2x1,8			W. Tokarski 2000, nr 50	MPP 48/92	
103.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	V c	2 poł. X–XII w.	17,5	8,7	5	5,9	2,1	3,3x3,5			W. Tokarski 2000, nr 52	MPP 51/92	
104.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	V c	2 poł. X – poł. XI w.	15,2	6,2	3	5	2	3,8x3,6			Archiwum MPP	MPP 2/94	Zbliżony do typu B wg Petersena; ryc. 86/6
105.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	V c	2 poł. X – poł. XI w.	13,6	7,4	3,4	5	2	4,4x3			Archiwum MPP	MPP 7/94	
106.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	V c	2 poł. X – poł. XI w.	15	7,6	2	6	1,8	3,4x3,6			Archiwum MPP	MPP 9/94	Ryc. 86/7
107.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	V c	2 poł. X – poł. XI w.	13,8	9,6	3	4,4	1,8	3,2x3,2			Archiwum MPP	MPP 15/94	Ryc. 86/8
108.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	V c	2 poł. X – 1 poł. XI w.	13	9,5	4	4,3	1,4	2,8x2,6			Archiwum MPP	MPP 4/99	Fr. toporzyska w osadzie
109.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	V c	2 poł. X – 1 poł. XI w.	17,8	10,5	4		2,2	3,5x3,2			Archiwum MPP	MPP 28/99	Fr. toporzyska w osadzie
110.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	V c	2 poł. X – 1 poł. XI w.	15,7	13,3	3,5	4,6	1,9	3,3x3,2			Archiwum MPP	MPP 32/99	
111.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	V c	2 poł. X – 1 poł. XI w.	17,1	7	4,3	5,8	2,1	3,8x3,6			Archiwum MPP	MPP 14/99	
112.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	V c	2 poł. X – 1 poł. XI w.	17,5	11,5	3	4,9	1,9	3,4x2,9			Archiwum MPP	MPP 20/99	Zachowany fr. toporzyska o dł. 24 cm
113.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	V c	2 poł. X – 1 poł. XI w.	16,3	10,6	3,9	4,3	1,6	3,6x3,3			Archiwum MPP	MPP 22/99	Fr. toporzyska w osadzie osadzony na skórze
114.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	V c	2 poł. X – 1 poł. XI w.	15	10,2	4,5	5	1,9	3,3x2,9			Archiwum MPP	MPP 21/99	Fr. toporzyska w osadzie

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
115.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	V c	2 poł. X – 1 poł. XI w.	15,7	11,5	3,5	4,2	1,8	3,5x3			Archiwum MPP	MPP 40/99	
116.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	V c	2 poł. X – 1 poł. XI w.	15,3	6,2	2,5	4,5	2	3,2x2,8			Archiwum MPP	MPP 47/99	Zachowany fr. toporzyska dł. 68 cm; ryc. 86/15
117.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	V c	2 poł. X – 1 poł. XI w.	15,4	7,5	3,7		2	3,3x2,9			Archiwum MPP	MPP 48/99	Fr. toporzyska ze skórą w osadzie
118.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	V c	2 poł. X – 1 poł. XI w.	16,8	10,5	4,3	5,5	2,3	3,3x3,2			Archiwum MPP	MPP 62/99	Fr. toporzyska w osadzie
119.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	V c	2 poł. X – 1 poł. XI w.	14,7	7,5	4,3	4,7	1,5	3,8x3,7			Archiwum MPP	MPP 67/99	
120.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	V c	2 poł. X – 1 poł. XI w.	14,5	9,7	2,7	4,7	1,6	3,7x3			Archiwum MPP	MPP 68/99	W osadzie fr. toporzyska z wbitym klinem
121.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	V c	2 poł. X – 1 poł. XI w.	14,6	12,4	4	4,7	2,5	4,5x3			Archiwum MPP	MPP 84/99	Zachowany fr. toporzyska dł. 24 cm
122.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	V c	2 poł. X – 1 poł. XI w.	14,7	10,1	2,8	4,9	1,7	4x3,3			Archiwum MPP	MPP 97/99	
123.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	V c	2 poł. X – 1 poł. XI w.	12,5	8,7	4,5	4,8	2,5	3,1x3			Archiwum MPP	MPP 101/99	Zachowany fr. toporzyska
124.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	V c	2 poł. X – 1 poł. XI w.	16	13,8	2,8	5,5	2	4,2x3,6			Archiwum MPP	MPP 111/99	
125.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	V c	2 poł. X – 1 poł. XI w.	15	9,5	4,7		2,4	3,7x3,3			Archiwum MPP	MPP 31/00	Fr. toporzyska w osadzie
126.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	V c	2 poł. X – 1 poł. XI w.	18,6	9,9	3	4,9	1,5	4,5x3			Archiwum MPP	MPP 33/00	Zachowane toporzysko dł. 78,7 cm
127.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	V c	2 poł. X – 1 poł. XI w.	17	11,5	2,5	4,8	1,5	4x3,3			Archiwum MPP	MPP 34/00	Toporzysko 70 cm
128.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	V c	2 poł. X – 1 poł. XI w.	15,5	12	2,7	4,2	2	3,7x2,8			Archiwum MPP	MPP 120/99	
129.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	V d	2 poł. X–XII w.	16,3	14	4,5		2,9	4,7x2,7			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 27	MPP 17/92	Ryc. 86/9
130.	3 b	Z wody — most wsch.	V d		17,8	14,2	5		3,1	4,7x3			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 32	MPP 25/92	
131.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	V A	XIII w. (?)	13,8	10,5	6		2,4	3,7x2,3			Archiwum MPP	MPP 21/91	Typ wg Kirpičnikova; ryc. 87/4
132.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	V A	XIII w. (?)	14,2	12,7	4,5		3,7	4,7x2,6			Archiwum MPP	MPP 23/87	Typ wg Kirpičnikova
133.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	V A	XIII w.	12		6		3,8	5,2x2,6			W. Tokarski 2000, nr 156	MPP 67/85	Typ wg Kirpičnikova

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16
134.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	VI	2 poł. X–XII w.	23	9	5,2		3	4,2x3,2			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 34	MPP 27/84	Ryc. 86/10
135.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	VI	XI w.	11,4	4,4	3		2,8	2,2x2,2			Archiwum MPP	MPP 30/86	
136.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	VI?	Nowożytny?	18,2	12,4	5,9		3,2	5,3x2,3			Archiwum MPP	MPP 49/99	Może być nowożytny; rozwinięcie typu VI; fr. toporzyska w osadzie
137.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	M	2 poł. X – poł. XI w.	11,7	10,3	2	2,9	1,4	3,5x3			Archiwum MPP	MPP 203/61	Typ wg Petersena, ostrze obłamane; ryc. 87/2
138.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	M	2 poł. X – 1 poł. XI w.	13,2	17,5	1,2	2,9	1,8	3x2,2			Archiwum MPP	MPP 60/99	Typ wg Petersena; w osadzie fr. toporzyska na skórze; ryc. 87/10
139.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	M	2 poł. X – 1 poł. XI w.	17,8	14,2	2,2	4	1,8	3x2,6			Archiwum MPP	MPP 74/99	Typ wg Petersena; w osadzie fr. toporzyska; ryc. 87/11
140	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	M	2 poł. X – 1 poł. XI w.	19	14,5	2,5	4,8	2,6	3,5x2,4			Archiwum MPP	MPP 81/99	Typ wg Petersena
141.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	E	2 poł. X–XII w.	16,9	10,8	2,5	6,7	2,1	3,4x3,8			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 51	MPP 50/92	Typ wg Petersena; szyjka i ostrze zdobione rowkami; ryc. 87/3 J. Górecki 2000a, 388 (18.01.09)
142.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.		2 poł X–XII w.	18	11,4	2,8		1,8	3x4			Archiwum MPP W. Tokarski 2000, nr 2	MPP 18/83	Ryc. 87/5
143.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.		2 poł X–XII w.	11,5	5,6			1,5		7,5		W. Tokarski 2000, nr 53	MPP 59/92	Ryc. 87/6
144.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.		2 poł X–XII w.	17,3	6			2,2	5,1x4	6		W. Tokarski 2000, nr 48	MPP 46/92	Ryc. 87/7
145.	2	Przyczółek mostu wsch.		2 poł. X – 1 poł. XI w.	16,1	6,3			2,5	3,5x2,5	5,9		Archiwum MPP	MPP 71/91	Ryc. 87/8
146.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.		2 poł. X – poł. XI w.	16	5			2,4	4x2,6	6,4		Archiwum MPP	MPP 4/88	Ryc. 87/9
147.	1	Cmentarzysko		XII–XIV w.									A. Wrzosek 1961, 251		Fragment
148.	1	Cmentarzysko		XII–XIV w.									A. Wrzosek 1961, 251		Fragment
149.	1	Cmentarzysko		XII–XIV w.									A. Wrzosek 1961, 251		Fragment

1. Długość ogólna; 2. Największa szerokość ostrza; 3. Wysokość osady bez wąsów; 4. Wysokość osady z wąsami; 5. Najmniejsza szerokość szyjki; 6. Światło osady; 7. Wysokość kapturka; 8. Długość młotka

Tablica 15. Ostrów Lednicki. Groty strzał

L.p.	Nr stan.	Rodzaj stanowiska	Lokalizacja			Typ	Datowanie	Źródło informacji o zabytku	Zbiory	Uwagi
			Ar	Ćw	W-wa					
1.	1	Gród	202	A	VIII	I	2 poł. X – 1 poł. XI w.	Archiwum MPP	MPP 475/63	
2.	1	Gród	267	D	III 5	II	1 poł. XI w.	Archiwum MPP	MPP 370/63	Ryc. 88/1
3.	2	Podgrodzie	426		III	II	2 poł. X – 1 poł. XI w.	Archiwum MPP	MPP 147/72	
4.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.				II	2 poł. X – 1 poł. XI w.	Archiwum MPP	MPP 94/99	W tulejce grotu fr. drzewca

Tablica 16. Ostrów Lednicki. Ostrogi

L.p.	Nr stan.	Rodzaj stanowiska	Lokalizacja			Typ	Datowanie	Wymiary w cm.			Źródło informacji o zabytku	Zbiory	Uwagi
			Ar	Ćw	W-wa			1	2	3			
1.	1	Cmentarzysko				II odm. 1	XI w.	6,3	3,5		Z. Hilczerówna 1956, 35,78; A. Wrzosek 1961, 251. tabl. VI/9		Zachowana częściowo; ryc. 88/6 Użytkowana wtórnie
2.	3 a	Z wody — most zach.				I odm. 1	2 poł. X – poł. XI w.	14	4	8,6	A. Nadolski 1966, 10 K. Andreszowa i in. 1963; ryc. 6	MPP 241/61	Fragment; ryc. 88/3
3.	1	Gród	125	A	I	I odm. 1	2 poł. X – poł. XI w.	13	3,3	6	K. Żurowski 1953, 119 tab. 45; Z. Hilczerówna 1956, 31, 72	MPP 86/50	Fragment; ryc. 88/2
4.	2	Podgrodzie — wsch. przyczółek mostu	I/87	B	IV 4	I odm. 1	poł. X – 1 poł. XI w.	12,5	3,5	8,5	M. Łastowiecki 1993, 136, ryc. 3/1; W. Tokarski 2000, 108, nr 76	MPP 96/90	Żeberkowe przewężenie u spodu kolca; przy zaczepie zdobiony nit brązowy; ryc. 88/4
5.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.				I odm. 1	2 poł. X – poł. XI w.	14,6	2,2	8,6	Archiwum MPP	MPP 32/94	widełki zachowane częściowo; ryc. 88/5

1. Długość ogólna; 2. Długość bodźca lub widełek; 3. Rozstęp ramion kabłąka

Tablica 17. Ostrów Lednicki. Wędzidła (1–13) i strzemiona (14–16)

L.p.	Nr stan.	Rodzaj stanowiska	Typ	Datowanie	Wymiary w cm.66			Źródło informacji o zabytku	Zbiory	Uwagi
					1	2	3			
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	I	2 poł. X – XII w.	17	2,4		Archiwum MPP W.Tokarski 2000, nr 70	MPP 35/84	Ryc. 89/1
2.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	I	2 poł. X – XII w.	20,8	3,2		W.Tokarski 2000, nr 71	MPP 6/85	Ryc. 89/2
3.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	I	2 poł. X – 1 poł. XI w.	18	3,5		Archiwum MPP	MPP 9/91	
4.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	I	2 poł. X – 1 poł. XI w.	23,5	4,6		Archiwum MPP W.Tokarski 2000, nr 74	MPP 31/94	
5.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	I	2 poł. X – 1 poł. XI w.	24,3	2,5		Archiwum MPP	MPP 33/94	Ryc. 89/3
6.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	I	2 poł. X – 1 poł. XI w.	6,7			Archiwum MPP	MPP 36/94	Fragment
7.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	I	2 poł. X – 1 poł. XI w.	8,2			Archiwum MPP	MPP 35/94	Fragment

1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
8.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.		2 poł. X – XII w.	22,2			W.Tokarski 2000, nr 73	MPP 54/92	
9.	3 a	Z wody — na linii mostu zach.	II	2 poł. X – 1 poł. XI w.	24,7		13,5	Archiwum MPP	MPP 3/89	Ryc. 89/4
10.	3 b	Z wody — na linii mostu wsch.	III	2 poł. X – XII w.	14			W.Tokarski 2000, nr 72	MPP 7/92	Ryc. 89/5
11.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	I	2 poł. X – 1 poł. XI w.	18,4	5,5		Archiwum MPP	MPP 11/99	
12.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	I	2 poł. X – 1 poł. XI w.	22,3	4,2		Archiwum MPP	MPP 76/99	
13.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.		2 poł. X – 1 poł. XI w.	7,3	1,7		Archiwum MPP	MPP 106/99	Międzyzębie wędzidła
14.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	II A	2 poł. X – 1 poł. XI w.	18,9			Archiwum MPP A. Kola, G. Wilke 2000, ryc. 40	MPP 77/99	Typ wg Świętosławskiego; ryc. 89A/1
15.	3 a	Z wody — na płd. od linii mostu zach.	II D	2 poł. X – 1 poł. XI w.	17			Archiwum MPP A. Kola, G. Wilke 2000, ryc. 40	MPP 78/99	Typ wg Świętosławskiego; ryc. 89A/2
16.	3 a	Z wody — na płn. od linii mostu zach.	III B	2 poł. X – 1 poł. XI w.	13,5			Archiwum MPP A. Kola, G. Wilke 2000, ryc. 40-44	MPP 96/99	Typ wg Świętosławskiego; zbliżony do typu II wg Nadolskiego; bogato zdobione; ryc. 89A/3

1. Długość ogólna; 2. Średnica kółek; 3. Długość wąsów

Tablica 18. Ostrów Lednicki. Zestawienie zbiorcze militariów 1

Kategoria zabytku	Rodzaj stanowiska						Ogółem
	Most zach.	Most wsch.	W J. Lednickim — poza linią mostów	Gród	Cmentarz	Podgrodzie	
Kolczuga			1				1
Hełm			1				1
Miecze	1	3	2			1	7
Głowice mieczy		1					1
Włócznie	19	7	26		1		53
Toki	1	2					3
Topory	41	58	40	2	5	3	149
Ostrogi	2			10		3	15
Wędzidła	6	4	2	1	2	1	16
Strzemiona			3				3
Groty strzał			2	25	4	8	39
Ogółem	70	75	77	38	12	16	288

1. W zestawieniu ujęto zespół wszystkich militariów odkrytych na Lednicy — w tym i chronologicznie wykraczających poza okres wczesnopiastowski (dotyczy mieczy, ostróg, grotów włóczni, strzał oraz kilku toporów)

Tablica 19. Wykaz grobów odsłoniętych w wykopie II — cmentarz wewnątrz- i przykościelny

Nr grobu	Lokalizacja w relacji do kościoła	Warstwa	Głęb. zalegania szkieletu	Budowa grobu	Trumna	Położenie szkieletu na osi	Położenie rąk	Płeć wiek	Wyposażenie	Chronologia (faza cmentarza)	Uwagi
1	w nawie	wkopany w w-wę IV i głębiej	111,84 – – 111,90	Grobowiec zbudowany z brył piaskowca i martwicy, prawdopodobnie przykryty płytą wapienną. Wym: zewn. 2,65 × 1,25 m wewn. 2,2 × 0,75 m	Resztki trumny i licznych jej okuć (w ilości?)	wsch.- zach., z głową po str.?	I[3]	osobnik dorosły płci?	—	Preromański (sprzed 1038 r.) (I)	W zasypisku grobu kości dzika oraz ceramika z X – XI w.
2 (III)[1]	w nawie	wkopany w w-wę IV i głębiej	111,70 – – 111,60	Grobowiec zbudowany z brył i krzesków piaskowca, ściany tynkowane, na dnie wylewka wapienna, od góry przykryty płytą. Wym: zewn. 1,7 × 1 m wewn. 1,4 × 0,7 m	Ślady po trumnie o wym. ok. 1,2 × 0,5 m 55 fr. żel. okuć trumny, 12 gwoździ, 2 nity żel.	wsch.- zach., z głową po str.?	?	dziecko płci?	Złota obrączka szkiełko ołowiana sztabka 12 nieokr. fr. żel. 8 grudek br. fr. brązu	Preromański (sprzed 1038 r.) (I)	Grób był pusty. Zmarłego ekshumowano wcześniej. W grobowcu resztki jajek, chleba.
3	aneks przyprezbiterialny	wkopany w w-wę IV i głębiej	111,60 – – 111,55	Grób wziemny bez obudowy. Wkop grobowy o wym. 2,4 × 1,2 m	Pozostałości trumny o wym. 2,2 × 0,5 m 1 fr. okucia trumny i 1 fr. gwoździa	wsch.- zach., z głową po str. zach.	I	osobnik dorosły płci?	4 nieokr. fr. żelazne	(I)	Zmarły pozbawiony był lewej dłoni
4 (I)	aneks przynawowy	wkopany w w-wę IV i głębiej	?	Grób wziemny bez obudowy	—	wsch.- zach., z głową po str. zach.	I	osobnik dorosły płci?	4 nieokr. fr. żelazne	(I)	
5	aneks przynawowy	wkopany w w-wę IV i głębiej	?	Grób wziemny bez obudowy	—	wsch.- zach., z głową po str. zach.	I	osobnik dorosły płci?	4 nieokr. fr. żelazne	(I)	
6	aneks przynawowy	IV – VI	111,80 – – 111,60	Grób wziemny bez obudowy	Ślady trumny o szer. 0,4 m	wsch.- zach., z głową po str. zach.	?	osobnik dorosły płci?	4 nieokr. fr. żelazne	(I)	Szkielet zniszczył w połowie G. Mazanetz (1944 r.)
7 (I)	przy płn.zach. narożniku kościoła	II d, III, IV	111,60 – – 111,51	Wziemny przykryty płytą wapienną o wym. 2,7 × 1,7 m	Negatywy trumny o wym. 1,4 × 0,7 m obłożonej suchym murem (bez zaprawy) 3 fr. okuć trumny, 1 gwóźdź, 2 fr. gwoździ, 1 nit, 9 żel i 3 br. fr. — najpewniej okuć trumny	wsch.- zach., z głową po str. zach.	III	dziecko 7 – 8 lat	1 fr. noża, 1 fr. przęślika, 6 fr. szkiełek	Kon. I poł. XI w. (po najeździe czeskim), (II)	Płyta przykrywająca grobowiec stanowi część większej „wyłewki" przykrywającej najpewniej kilka pochówków
8 (II)	przy płn.zach. narożniku kościoła	III_{1-4}	112,19 – – 112,07	Wziemny przykryty płytą wap. o wym. 3,3 × 2,00 m	Negatywy trumny o wym. 1,6 × 0,5 m z obstawą kamienną	wsch.- zach., z głową po str. zach.	I	dziecko ok. 14 lat	Fr. brązu fr. gwoździa	(II)	Wkop grobowy oparł się o spąg w-wy III_5 (rumowiskowej)
9 (2)	na płn.		111,46 – – 111,44	Wziemny bez obudowy o wym. 2,3 × 0,6 m	Negatywy trumny o wym. 1,9 × 0,45 m	wsch.- zach., z głową po str. zach.	II	osobnik dorosły	—	I poł. XI w. sprzed 1038 r. (I)	Na czaszce ślad po uderzeniu; w rogach pochówka 4 otoczki
10 (3)	na płn.		111,48 – – 111,44	Wziemny bez obudowy o wym. 2,3 × 0,6 m	Negatywy trumny o wym. 1,65 × 0,4 m	wsch.- zach., z głową po str. zach.	II	osobnik dorosły	—	(II)	Ślad po uderzeniu mieczem na czaszce
11 (4)	na płn.		111,74 – – 111,66	Wziemny bez obudowy o wym. 2,3 × 0,7 m	Negatywy trumny o wym. 1,7 × 0,35 m	wsch.- zach., z głową po str. zach.	I	osobnik dorosły	—	(II)	Dno grobu spoczywa na w-wie przemieszanej
12 (3a)	przy płn.zach. narożniku kościoła	III_5	112,29 – – 112,25	Wziemny bez obudowy o wym. 1,25 × 0,45 m	Negatywy trumny o wym. 1,35 × 0,35 m	wsch.- zach., z głową po str. zach.	I	dziecko ok. 10 lat	—	I poł. XI/2 poł. XI w. (II)	
13 (4a)	przy płn.zach. narożniku kościoła	III_5	112,00 – – 111,89	Wziemny przypuszczalnie obudowany o wym. 1,45 × 0,65 m	Trumna o wym. 1,2 × 0,4 m oraz obstawa z kamieni po str. S i E	wsch.- zach., z głową po str. zach.	I	dziecko 5 – 7 lat	—	(II)	Szkielet częściowo przemieszany
14[2] (23a)	po płd. stronie nawy	III	112,16 – – 111,89	Wziemny bez obudowy o wym. 2,2 × 0,9 m	—	wsch.- zach., z głową po str. wsch.	IV	kobieta 22 – – 25 lat	—	2 poł. XI – XII w. (II)	U zmarłej zmiany patologiczne m.in. Gigantyzm — 208 cm wzrostu
15 (24)	przy zach. ścianie	III	111,91	Wziemny bez obudowy o wym. 1,5 × 0,7 m	—	wsch.- zach., z głową po str. wsch.	?	dziecko ok. 4 lat	—	(II)	Grób zawierał pochówek niekompletny
16 (25)	na zach. od kościoła	III	112,00	Wziemny bez obudowy o wym. ok. 0,7 × 0,25 m	—	wsch.- zach., z głową po str. wsch.	I	dziecko ok. 1,5 lat	—	(II)	Szkielet w połowie zniszczony
17 (26)	na zach. od kościoła	III	111,80 – – 111,70	Wziemny bez obudowy o wym. 2,3 × 0,8 m	Negatywy trumny o wym. 2,1 × 0,5 m i dłuższych bokach wystających 15 cm poza boki krótsze	wsch.- zach., z głową po str. wsch.	I	mężczyzna 25 – – 35 lat	—	(II)	Szkielet niekompletny, brak żeber
18 (27)	po płd. str.	III	111,91 – – 111,81	Wziemny bez obudowy o wym. 2,4 × 0,8 m	Negatywy trumny o wym. 2,00 × 0,5 m i dłuższych bokach wystających 6 – 8 cm poza boki krótsze	wsch.- zach., z głową po str. wsch.	?	mężczyzna 20 – – 22 lata	—	(II)	
19 (28)	po str. zach.	III	111,97 – – 111,82	Wziemny bez obudowy o wym. n × 0,8 m	Negatywy trumny o wym. 1,12 + n × 0,6 m	wsch.- zach., z głową po str. wsch.	I ?	?	—	(II)	

I — w nawiasach podano numerację polową, 2 — kwestii przynależności tego grobu do cmentarza przykościelnego nie można w sposób ostateczny przesądzać, bowiem ułożenie tego szkieletu głową na E odbiegające od pozostałych grobów, wskazywać może na jego związek z dużą nekropolą, 3 — I — obydwie ręce wyprostowane, II — prawa wyprostowana, lewa na miednicy, III — lewa na piersi, prawa na miednicy, IV — lewa na piersi, prawa podniesiona ku górze z dłonią na wysokości ust

VIII. Użytkownicy centrów władzy na tle wczesnopiastowskiej socjostruktury oraz analizy dóbr ruchomych Lednicy i pozostałych grodów

W pełni ukształtowana w XII w. socjostruktura piastowskiej monarchii uprawnia nas do retrogresji oraz doszukiwania się jej pierwocin znacznie wcześniej. Nie możemy więc uznać Bolesława Krzywoustego i czasów jego panowania za okres, w którym ów wykształcony i funkcjonujący już podział społeczeństwa zaczął nagle egzystować, lecz musimy, gdy chcemy dostrzec jego genezę, cofnąć się znacznie wcześniej, tj. do czasów pierwszej piastowskiej monarchii, która wraz z systemem organizacji państwowej stworzyła również i rozbudowany system podziału społeczeństwa, zapewniający sprawne funkcjonowanie zarówno władcy, aparatu władzy, jak i możnych.

Jak pisał Karol Modzelewski głównie „Dorobek powojennych badań nad początkami państwa piastowskiego utorował drogę rewizji tradycyjnych poglądów na genezę i strukturę pierwszego społeczeństwa klasowego w średniowiecznej Polsce; dotyczy ona w znacznej mierze także innych krajów Europy środkowo-wschodniej" (1976, 403).

By sprawnie funkcjonowało państwo wykształcić się musiał system urzędów dworskich i prowincjonalnych, istnieć musiała również książęca drużyna. System tych urzędów da się wywieść, jak się przyjmuje, z dworu karolińskiego i ottońskiego (Z. Wojciechowski 1945, 50 – 55; A. Gieysztor 1971).

Urzędnikami byli rzecz jasna przedstawiciele ówczesnych elit. Najwyższym świeckim urzędem był na dworze piastowskim urząd palatyna, który do 1180 r. miał charakter ogólnopolski, bowiem dopiero od tego momentu pojawiają się w źródłach osobni wojewodowie książąt dzielnicowych, np. w Wielkopolsce Jarost (KDW, I, nr 10, 20, 26 – 28; por. też J. Bieniak 1982, 14).

Wiemy, że w chwili śmierci Krzywoustego urząd palatyna znajduje się w ręku Piotra Włostowica (MPH, III, s. 9, 12, 31, 37), wcześniej urząd ten związany był z Sieciechem (Gall III, 10).

Występujące w źródłach terminy d*ignitas palatina, comes palatinus*, *princeps militiae* miały najpewniej podobne znaczenie. Urzędnik ten pełnił również funkcje głównodowodzącego wojskiem (T. Lalik 1968, 216).

Obok komesa pałacowego, tj. najwyższego urzędu dworskiego (o bardzo szerokim zakresie) wyróżnia się czytelnie w ówczesnych realiach tytuł komesa pojmowany jako funkcja związana z zarządem określonego terytorium, a który według A. Boguckiego (1972, 20-26) przysługiwał u Galla wojewodom, namiestnikom prowincji, kasztelanom oraz niektórym urzędnikom dworskim.

Źródła polskie i obce mówią o udziale żupanów i komesów w radzie monarszej (A. Bogucki 1990, przyp. 3, 63, 134, 168, 170), ogółem zaś termin *comites* (komesi) oznaczał u Galla zespół ludzi zajmujących na poszczególnych szczeblach hierarchii państwowej stanowiska naczelne, czyli elitę wśród urzędników (K. Modzelewski 1975, 406).

Dla określenia najwyższej grupy społecznej używa terminu *comites* Kosmas wymieniający z imienia ponad 20 komesów (98, 115, 111, 197, 209). O ich pozycji świadczyć może odnotowana przez Kosmasa wzmianka dotycząca wyboru w 1068 r. biskupa, gdzie duchowni i komesi siedzieli przodem w szerokim kole, zaś za nimi stali dopiero wszyscy milites (Kosmas, 169).

W grupie obsługujących urzędy dworskie w XII-wiecznej Polsce znajdujemy stolnika (*dapifer*), cześnika (*pincerna*), komornika (*comerarius*), łowczego (venator), czy notariusza (*notarius*). Teza o funkcjonowaniu tych urzędów na naszych ziemiach w czasach wcześniejszych, jest dopuszczalna poprzez analogie XI-wiecznych Czech, Rusi, czy Chorwacji, gdzie rozbudowany system urzędów dworskich już wówczas funkcjonuje (A. Bogucki 1990, 133-136; A. Gieysztor 1972, 79). A. Gieysztor w cytowanej pracy na podstawie analogii ruskich, czeskich i chorwackich doszedł do wniosku, że funkcje dworskie pełnili początkowo (w X – XI w.) służebnicy (ministeriałowie) należący do skromniejszych rodów, by z czasem zostać zastąpionymi przez przedstawicieli możnowładztwa (co w Polsce nastąpiło dopiero w XIII w.).

Inne kategorie tworzyli zamieszkujący grody urzędnicy szczebla terytorialnego np. wojscy, sędziowie kasztelańscy, skarbnicy, mincerze, setnicy, włodarze i zarządzający piwnicą (W. Dzieduszycki 1991, 29; T. Lalik 1968, 221).

Zarząd państwem należał bezpośrednio do władcy, zaś czołowi przedstawiciele możnych skupiających urzędy dworskie i grodowe tworzyli radę monarszą, mianowaną przez panującego (J. Bardach 1965, I, 181; T. Lalik 1968, 220). Istnienie takiej rady w czasach Chrobrego znakomicie ilustruje wzmianka Galla o 12 doradcach Bolesława, z którymi władca odbywał tajne narady (Gall I, 30).

Jednym z głównych organów władzy panującego, w którym odnajdujemy ówczesne elity duchowne była książęca kancelaria. Bezpośrednio przy władcy sprawował swój urząd biskup dworu polskiego pełniący zarazem

funkcję zwierzchnika kościołów w rezydencjach książęcych, a która to funkcja inspirowana była (podobnie jak inne urzędy dworskie) wzorcem karolińsko-ottońskim. Podobne stanowisko odnotowujemy w Czechach, na Węgrzech i w Chorwacji (T. Wasilewski 1986, 755).

Realizacja cyklu liturgicznego Kościoła, której uczestnikiem był władca wymagała stałej obecności duchownych. Kler dworski, podobnie jak w cesarstwie i w monarchiach środkowo-wschodniej Europy tworzył więc książęcą *capellę*.

W większych ośrodkach funkcjonowały szkoły katedralne, biblioteki i skryptoria (dworskie i kościelne), by przytoczyć przykłady Poznania, Gniezna, czy Krakowa.

Według ustaleń T. Lalika w Polsce okresu panowania pierwszych Piastów urzędów świeckich i duchownych było około 150, w tym liczba ważnych urzędów państwowych nie przekraczała 100-125, zaś dygnitarstw kościelnych (urzędy biskupie, opackie i katedralne) kształtowała się w granicach 25 (tenże 1968, 219-221).

Status szczególny związany z organizacją państwa przypadał drużynie książęcej, a w dalszej kolejności rycerstwu. Dane źródłowe odnoszące się do drużyny księcia Mieszka odnajdujemy w relacji Ibrahima ibn Jakuba, który podaje, że „Daje on tym mężom odzież, broń i wszystko, czego tylko potrzebują" (T. Kowalski 1946, 50, 90-91).

O żelaznych hufcach Chrobrego informuje nas też dokładnie Gall wyliczający zbrojnych, których władca ten miał rozmieszczonych po ważniejszych grodach (I, 8). Na czele tych rozlokowanych w Poznaniu, Gnieźnie, Gieczu i Włocławku zbrojnych stali najpewniej możni, zaś charakter tej grupy wojowników był bardzo różny, jak może zaświadczać okoliczność przemawiająca za istnieniem w tej grupie niewolnych, co możemy wnosić z faktu podarowania przez Chrobrego Ottonowi III 300 pancernych (Thietmar IV, 46).

Z kolei istnienie w tej grupie najemnych rycerzy, którym władca nie szczędził darów potwierdzać może wzmianka Galla o „zacnym zbrojnym przybyszu" (I, 16).

Bez wątpienia jednostką najbardziej elitarną była przyboczna drużyna księcia — oddziały dworskie, gdzie umieszczano młodzież z arystokratycznych rodów, a o których Gall pisał jako o *milites curiales* (I, 6). O elitarnym składzie społecznym tych oddziałów dworskich *acies curiales* i *acies palatina* świadczy również mowa wygłoszona do nich przed bitwą (Gall III, 23).

Jak można wnosić z wielu wzmianek, w grupie zbrojnych spotykamy również i rycerstwo grodowe (przegląd wzmianek — H. Łowmiański 1985, 2, 607-627, 683-692). Pojęcie załogi grodowej znane było Gallowi (III, 8) oraz Thietmarowi (I, 16, III, 6, 24), występuje ono też u Kosmasa przeciwstawiającego tych *militia plebis milites primi ordinis* (Kosmas II, 39, 47).

M. Barański zaliczył tych określanych wyraźnie w XIII w. jako *milites pogrodschi* do pospolitej ludności poddanej księciu (1994, 94), zaś K. Modzelewski (1987, 150 – 154) łączył ich z kategorią ludności służebnej. W opinii S. Moździocha to właśnie szeregowe rycerstwo zamieszkujące wnętrza grodów trudniło się domową wytwórczością rzemieślniczą (tenże 1990, 77).

W tym miejscu dochodzimy do różnych kategorii niewolnych i wolnych, którzy w systemie eksploatacji skarbowej państwa przeznaczeni byli do obsługi ogromnych gospodarstw książęcych oraz do organizacji zaopatrzenia dworu książęcego.

Kategorię niewolnych dzielącą się na grupy funkcjonalne organizowane przez panującego omówiłem już wcześniej (por. rozdz. VI i cyt. tam przypisy).

Ważną grupą ludności byli wolni, do których zaliczała się ludność wieśniacza (wolna), a która była rozwarstwiona, wynikiem czego jej warstwa bogatsza korzystała nawet z pracy najemnej (H. Łowmiański 1985, 1, 527-532; K. Modzelewski 1987). Najbardziej stabilnym elementem tej grupy byli rataje — *aratores* składający się z ludzi wolnych i niewolnych. Bodaj najstarszy z ratajów książęcych wymieniony jest na podgrodziu Gniezna (*suburbium: domunculam aratoris predicti ducis*; Gall I, 1).

Prócz ratajów w grupie tej mamy podział na najemników zaciągających się na służbę na termin roczny oraz świadczących dorywcze posługi załazów (H. Łowmiański 1985, 1, 530).

Wreszcie ostatnia z grup ludności tworzyli będący podmiotem handlu obcoetniczni kupcy znani już w XI w. (głównie Żydzi i Niemcy; W. Dzieduszycki 1991, 29).

Przedstawiona wyżej socjostruktura czasu panowania pierwszych piastowskich władców prowadzi nas ku podjęciu próby odpowiedzi na pytanie, na ile zarysowany głównie na podstawie źródeł historycznych podział ówczesnego społeczeństwa pozostaje zbieżny z uzyskanymi w badaniach archeologicznych rezydencji lednickiej oraz innych siedzib władcy wynikami badań oraz ich interpretacją. Odniesienia takie, moim zdaniem, są czytelne oraz dobrze się wpisują w ówczesne realia.

Podstawą do wydzielenia różnych kategorii ludności ówczesnych centrów władzy, tj. ich głównych użytkowników oraz pozostałych mieszkańców tych ośrodków są, jak mniemam, następujące elementy: 1. lokalizacja architektury murowanej — świeckiej i sakralnej, 2. wewnątrzkościelne nekropolie, 3. zespoły zabytków zaliczanych do kategorii tzw. sakraliów, przedmiotów luksusowych oraz uzbrojenia, 4. zwarte i rozbudowane fortyfikacje oraz ich elementy (np. mosty, przyczółki), 5. system służebnych oraz produkcyjnych osad (o toponimach niesłużebnych) na zapleczu rezydencji.

Truizmem jest konstatacja o związku świeckiej architektury pałacowej oraz sakralnej z przedstawicielami elit, do których należeli książę, świeckie otoczenie dworskie oraz duchowieństwo. Tak więc czytelna wśród omawianych grodów architektura pałacowa jest bezpośrednim śladem bytności panującego oraz wymienionych elit.

Związek wczesnopiastowskich zespołów pałacowych z władcą wyeksplikowała K. Żurowska (1983), która w ostatniej z publikacji, użytkownikiem lednickiej budowli podłużnej oraz centralnej (baptysterium) w fazie I ich użytkowania czyni biskupa, a dopiero później, około 1000 r. księcia (K. Żurowska i in. 1993, K. Żurowska 2000, 1, 502).

Z władcą wiąże zespoły pałacowe Europy Z. Pianowski (1994), zaś R. Michałowski najpełniej wyjaśnił rolę pa-

nującego jako fundatora dworskich założeń mieszkalnych oraz chrześcijańskich świątyń (1993). Ów mecenat władcy akcentowała również w odniesieniu do Lednicy oraz poznańskiej bazyliki katedralnej K. Żurowska (1993).

Rzecz jasna na dworze oprócz władcy przebywała również rodzina książęca oraz wymienieni wcześniej świeccy urzędnicy dworscy i obsługujące książęcą kaplicę duchowieństwo wraz ze zwierzchnikiem pałacowych kaplic biskupem dworu polskiego.

Obecność panującego oraz dostojników na Lednicy potwierdzać mogą uznawane za baseny do chrztu zagłębienia w budowli centralnej w których najpewniej celebrowano liturgię chrzcielną uzależnionych od władcy elit (książąt, czy naczelników prowincji), a na co wskazywać mogą podobne praktyki znane wcześniej z terenu Niemiec (K. Hauck 1985).

Postawioną przez K. Józefowiczównę (1967) hipotezę o chrzcie elit w wielu ośrodkach dobrze ilustruje odkrycie misy pod nawą główną katedry poznańskiej (K. Józefowiczówna 1963; J. Górecki 1996; Z. Kurnatowska 1997) oraz odkrycie uznawanego za basen do chrztu zagłębienia w preromańskiej rotundzie wawelskiej (J. Firlet, Z. Pianowski 1989, 58).

Funkcjonowanie na Lednicy oraz w innych rezydencjach elit potwierdzać mogą również groby, na jakie natrafiamy we wnętrzach kościołów, by wymienić pochówki znane z mniejszego kościoła lednickiego (J. Górecki 1991, 1996 a), groby z bazyliki katedralnej w Gnieźnie (G. Mikołajczyk 1972, 1996), Krakowa (H. Zoll-Adamikowa 1990) oraz uznawane za książęcy i królewski groby z poznańskiej bazyliki katedralnej (K. Józefowiczówna 1963; Z. Kurnatowska 1990).

Dla Ostrowa Lednickiego dobrą ilustracją zagadnienia socjostruktury jest również kilka ciekawych budynków drewnianych usytuowanych w pobliżu zespołu pałacowego, jak 2 obiekty korytarzowe, czy kolejne 2 bogato wyposażone budynki zlokalizowane przy jednonawowym kościele. Związek tych obiektów z duchowieństwem oraz z możnymi z otoczenia dworskiego akcentowano już wcześniej (J. Górecki i in. 1994, 26, 28). Poza Lednicą jedyny budynek korytarzowy o specjalnych funkcjach znamy z wawelskiej siedziby władcy.

O zamieszkiwaniu grodu lednickiego przez elity świadczyć mogą również ruchome źródła archeologiczne, do jakich należą zespoły różnorodnych zabytków. Tak więc z użytkownikiem pałacu wiązały się dwie mosiężne misy, istnienie biblioteki oraz korzystających z niej elit potwierdzać może pozłacane okucie księgi z sąsiedztwa palatium, czy resztki niezdobionego brązowego okucia księgi. Być może jako podobne okucie użytkowano również brązowy krzyżyk pochodzący z domostwa przy mniejszym kościele.

Z wysokiej rangi duchownym związany mógł być pozłacany pektorał z przyświątynnnej strefy. Obecność panującego oraz najwyższych dostojników dobrze ilustruje nadto kościana skrzyneczka, w jakiej przechowywano najpewniej relikwie (fragment podobnej skrzynki odkryto ostatnio na Ostrowie Tumskim w Poznaniu).

Sfera symboliki kruszców oraz ich wartościowania (por. W. Dzieduszycki 1995, 15 – 22), ugruntowana zresztą przez chrześcijaństwo, wiązała się w przewadze właśnie z elitami, w kręgu których kruszce w większości były użytkowane, bowiem tylko przedstawiciele możnych mogli z uwagi na cenę złota i srebra uczestniczyć aktywnie w procesie jego obiegu oraz tezauryzacji.

Lednicki zespół luksusowych przedmiotów złotych i pozłacanych wiązał się bez wątpienia z konsumpcją tych elit (J. Górecki 1993, 28). Zatem z kręgiem dworskim wiązać bezpośrednio można złoty kabłączek i szpilę, czy importowaną ze Skandynawii granulowaną tarczkę odnalezione przy murach pałacu.

Wyjątkowy status posiadało również dziecko pochowane ze złotą obrączką w grobowcu, w nawie mniejszego kościoła. Szczególne treści, których, jak sądzę, złożoną symbolikę odczytać mógł tylko aktywny uczestnik sfery kultury duchowej, zawierał związany z elitami, a pozostający poprzez złote krzyże, którymi był inkrustowany, w sferze symboliki chrześcijańskiej, nóż.

Podobnie jak na Ostrowie Lednickim z konsumpcją luksusowych przedmiotów złotych możemy łączyć elity świeckie innych siedzib władcy, skąd znamy złote pierścienie (Poznań, Kraków), ogniwko (Poznań I), kolczyki i płytki (Gniezno), oprawny w złoto wisior z kryształu górskiego (Kraków), srebrną misę ze złoconym brzegiem (Poznań IV), płytki szklane ze złotymi nitkami (Poznań, Gniezno), pozłacany hełm (Giecz) oraz ostrogi (Giecz, Kraków), złoconą klamrę (Gniezno), czy przedmiot z pozłacaną skuwką (Przemyśl).

Listę tą wzbogacają kolejne przedmioty — związek z użytkowaniem z kręgu lednickich możnych dostrzec możemy dla importowanej srebrnej plakietki, plecionki z drutu, czy srebrnego kółka oraz siekańcowego skarbu monet i ozdób ze srebra. Analogiczna sytuacja jak na Lednicy panuje i w pozostałych z omawianych siedzib władcy, skąd pochodzą zróżnicowane ilościowo i jakościowo zespoły biżuterii ze srebra odkrywane w obrębie zespołów grodowych, bądź na ich zapleczach, a wiążące się z szeroko pojętymi uprzywilejowanymi.

Niewątpliwie z elitami łączyła się również tezauryzacja kruszców, z jaką w przewadze mamy do czynienia na zapleczach rezydencji wielkopolskich.

Wysoką pozycję w hierarchii wartości wczesnośredniowiecznego świata zajmowały wytwory z kamieni szlachetnych i ozdobnych. Świat wartości wykonywanych z tych surowców wyrobów był rozumiany i rozpoznawalny wśród oligarchii świeckiej oraz duchowieństwa, z tymi więc grupami można łączyć ich znaleziska.

Związek taki potwierdza w przypadku Lednicy lokalizacja paciorków z kryształu górskiego oraz z bursztynu odnalezionych w sąsiedztwie zespołu pałacowego, bądź we wnętrzu kościoła. Używanie ozdobnych kamieni do oprawy luksusowych przedmiotów np. gagatu, w którym osadzono lednicki pektorał oraz oprawnego w złoto wisiora z kryształu górskiego znanego z Wawelu dobrze ilustruje szczególny charakter tych wyrobów.

Związek ozdobnych i rzadkich kamieni z możnymi

dokumentuje także importowany biało-szary piaskowiec, którym wyłożono ściany mniejszego grobowca lednickiego kościoła, czy gabro łączone z grobem Mieszka I w katedrze poznańskiej. Odnotować warto, że na tle wczesnopiastowskich siedzib władców wyjątkowa, gdy rozpatrujemy wyroby z kamieni szlachetnych i ozdobnych, jest pozycja Gniezna, skąd pochodzi największa ilościowo ich kolekcja.

Dostrzeżony wcześniej związek wyrobów z kamieni szlachetnych i ozdobnych z dworem oraz z duchowieństwem potwierdza się również w przypadku biżuterii oraz naczyń szklanych, których lokalizacja na wyspowej siedzibie lednickiej ściśle koreluje z zespołem pałacowo-sakralnym, w którego otoczeniu odnajdywano paciorki ze szkła występujące i przy mniejszym kościele, gdzie koncentrują się także fragmenty szklanych naczyń.

Podobnie jak przy wyrobach z kamieni szlachetnych i ozdobnych wyjątkowa jest pozycja Gniezna, gdzie koncentrują się liczne paciorki szklane (160 szt.) — w tym formy importowane (z guzkami i segmentowe). Status społeczny ich odbiorców jest w świetle wzmianek źródłowych o bogactwach Gniezna jednoznaczny. Z kręgu możnych wywodzili się również i ich użytkownicy w pozostałych siedzibach władcy w tym i ci, do których należały np. złota obrączka z Wawelu.

Listę cennych przedmiotów uzupełniać mogą, pełniące funkcję pieniądza przedmiotowego miski typu śląskiego (Lednica, Giecz, Poznań I, Kraków), których związku z możnymi nie można wykluczyć. Wreszcie z elitami — duchowieństwem (kancelaria dworska, biskupia, szkoły katedralne) wiążą się rylce do pisania znane z Poznania, Gniezna, Giecza, czy Przemyśla, a także gieckie oraz poznańskie dzwony.

W grupie możnych odnajdujemy również członków oddziałów dworskich (*milites curiales*) oraz pozostałe doborowe rycerstwo (pancerna jazda Chrobrego), obcoetnicznych zbrojnych od których odróżniali się prości rycerze (owi *milites pogrodschi*).

Niewątpliwie zasadna jest przynależność okazałego uzbrojenia, czy to do oddziałów dworskich, czy to do pancernych konnych, jednak zasadnicza masa uzbrojenia, to już formy, których ścisłej relacji do elitarnego rycerstwa bądź pozostałych zbrojnych nie sposób ściślej określić.

Do elitarnych zbrojnych należały z całą pewnością znane z Lednicy oraz z Giecza hełmy. Z tą formacją zbrojnych wiąże się także kolczuga oraz pochodzące z pracowni Ulfbertha miecze typu X, jakie trafiły na wyspę wraz z importowanym mieczem typu M. Zasadny jest również związek z grupą możnego rycerstwa miecza i kolczugi z Giecza.

Dobry punkt odniesienia wskazujący na możliwość łączenia niektórych z grotów włóczni z najemną drużyną na usługach władcy stanowi obce pochodzenie tych grotów czytelne dla odnalezionych na Lednicy zdobionych srebrem skandynawskich egzemplarzy grotów oraz form typu E, G, K i M. Oddziały zaciężnych obcoetnicznych zbrojnych, podobnie jak na Ostrowie Lednickim, stacjonowały zresztą i w sąsiedztwie siedziby poznańskiej, co znakomicie ilustruje cmentarz tych wojowników odkryty w Luboniu pod Poznaniem.

Być może z wysoko stojącymi w hierarchii zbrojnymi łączyć można odkryte na Lednicy również importowane czekan, czy topór typu Laptau. Z innych elementów wyposażenia wojowników związek z możnym rycerstwem ilustrować mogą ostrogi i wędzidła, czy bogato ornamentowane lednickie strzemię oraz okazy z Gniezna, Poznania, Giecza oraz Krakowa i Przemyśla.

Na grupy ludności funkcjonującej w grodzie lednickim (i innych siedzibach władcy) wskazywać mogą także fortyfikacje grodowe wraz z całym ich układem obronnym (ławy, mosty, przyczółki, falochrony) oraz z systemem osad służebnych związanych z nimi, jak i inne osady o toponimach niesłużebnych (dwa ostatnie typy osad scharakteryzowałem wcześniej).

Do obrony wałów oraz mostów przeznaczeni być najpewniej mogli znani z późniejszych źródeł, a zajmujący się doraźną produkcją rękodzielniczą *milites pogrodschi*. Utrzymanie w należytym stanie wałów zapewniać mogli znani ze źródeł czeskich *custodes murorum* (J. Sláma 1986, 31) dbający wraz z innymi przeznaczonymi do tego ludźmi o stan techniczny powierzonych im elementów fortyfikacji.

IX. Funkcja grodów

A. Lednica

Próba odtworzenia roli, jaką odgrywał Ostrów Lednicki w państwie pierwszych Piastów jest zadaniem karkołomnym. Bardzo szczupły zasób pisanych przekazów źródłowych ogranicza znacznie możliwości badawcze w odniesieniu do sfery zjawisk historycznych, z kolei źródła archeologiczne, jakimi dysponuje badacz, to z reguły z uwagi na charakter ich zdeponowania (w ziemi i pod wodą) i poddanie różnego typu transformacjom (np. przestrzennym) oraz redukcjom i destrukcjom, typy źródeł o fragmentarycznej strukturze, co czyni je wielokroć trudno przystępnymi poznaniu naukowemu (P. Urbańczyk 1981).

W przypadku Ostrowa Lednickiego pozycja tych źródeł z uwagi na ich znaczną liczebność oraz jakościową strukturę jest jednak dosyć znacząca, co starałem się wykazać już wcześniej. Jednak odpowiedź na pytanie o funkcję Lednicy jest znacznie trudniejsza, niż odpowiedź na pytanie o jej kontekst np. osadniczy, czy aspekty dotyczące gospodarki.

Zdarzenia jakie mogły mieć miejsce na Ostrowie Lednickim, podobnie jak i charakter odkrytych tutaj zabytków archeologicznych oraz architektury, wymagały szerszego ujęcia — przedstawiłem je w rozdziałach poprzednich.

W tym miejscu w oparciu o przedstawione wcześniej wyniki badań, spróbuję nakreślić rolę Lednicy manifestującą się w wielu aspektach, z których bodaj najważniejsze formują się w „trójdzielny układ", a mianowicie pozwalają na postrzeganie Lednicy w jej funkcji: 1. rezydencjonalnej, 2. kultowej i 3. militarnej.

Tak postrzegana przeze mnie rola i charakter Lednicy wypływa nade wszystko z lokalizacji na grodzie dwóch spełniających różne funkcje budowli kamiennych jak i charakteru różnorodnych zespołów zabytków ruchomych związanych z wyspowym centrum. Z każdą z tych funkcji wiążą się w dalszej kolejności różnorodne cechy wypływające bądź z czynników zewnętrznych, bądź z wewnętrznej struktury siedziby władcy.

Ad. 1. Funkcja rezydencjonalna

Czasów Mieszka I obok wykształcenia się organizacji zarządu terytorialnego sięga też najpewniej i system zorganizowanych w celach sądowo-administracyjno-wojskowo-politycznych ciągłych podróży księcia (A. Gieysztor 1954, 135-136). W związku z takim systemem sprawowania rządów wykształcić się mógł również i model rezydencji panującego przeznaczonej nie tylko do jego zaplanowanych pobytów, lecz także dających monarsze schronienie i oparcie w razie walk wewnętrznych (Gall, I, 3, 12; T. Lalik 1968, 213).

Odnotowany dla czasów Chrobrego w pełni wykształcony system grodów różnej rangi, który funkcjonował, jak już dzisiaj wiemy, w okresie panowania Mieszka (por. liczne prace Z. Kurnatowskiej) można w pełni utożsamiać z systemem, w którym niektóre z grodów posiadały status ośrodka rezydencjonalnego, by wymienić np. omówione przeze mnie grody wielkopolskie.

Koncentracja dużych grodów wyróżniających się wieloma specyficznymi cechami, a skupiających się w centrum państwa wczesnopiastowskiego jest cechą charakterystyczną dla okresu od połowy X do połowy XI w. (Z. Kurnatowska 1991, 1994, 2000b, 104-105).

Rezydencjonalne znaczenie grodów centralnych wydaje się poniekąd ich główną rolą polityczną. Skuteczne sprawowanie rządów wymagało, o czym wspominałem, częstej obecności panującego w ośrodkach poszczególnych prowincji, które pozostawać musiały pod ciągłym nadzorem władcy. Za czasów Chrobrego rangę takich ośrodków zyskuje również Kraków i Przemyśl w Małopolsce.

Grody — rezydencje w czasach pierwszego państwa piastowskiego przynależały władcy, później głównie zaś od XII — XIII w. charakter wielu nowo powstałych siedzib władzy ze zlokalizowanymi w nich dworami, zdaje się zasadniczo, jak sądzę, różnić od rezydencji wcześniejszych, bowim powstają one najczęściej już poza grodami (por. sieć wiejskich dworów wielkopolskich, śląskich i małopolskich). Łączą się one w wykształceniem się nowego systemu organizacyjno-terytorialnego państwa w którym funkcjonują dwory centralne w głównych rezydencjach książąt dzielnicowych oraz sieć wspomnianych dworów wiejskich. Zaczynają pojawiać się także pierwsze rezydencje możnowładcze.

Słuszna jest opinia G. Labudy, który pisze, iż niezależnie od objazdów kraju każdy z ówczesnych władców „zwłaszcza na okres zimowy miał jakąś jedną stałą siedzibę" gdzie mieścił się skarb państwa, gdzie odbywały się zjazdy państwowe, gdzie przyjmowano poselstwa zagraniczne" (tenże 1960, 114 – 115).

W sąsiedztwie takiego ośrodka — Gniezna — powstaje zatem lednicka siedziba władcy (na rezydencjonalną rolę Ostrowa Lednickiego zwróciłem uwagę wcześniej por. J. Górecki 1994, 1998, 2000a). Rzecz jasna, by gród spełniać mógł funkcje rezydencji niezbędne było wyposażenie go w architekturę pałacową. Budynek palatium wznoszonego przez pierwszych Piastów to jedyny znany z interesujących nas czasów na obszarze Polski typ świeckiej budowli pozostającej w ścisłym związku z dynastą, biskupem dworskim i dworem oraz manifestujący szereg treści związanych z ideologią władzy.

System, jaki obserwujemy u władców piastowskich, polegający na „sieci rezydencjonalnej", występuje także w cesarstwie niemieckim. Średniowieczna Rzesza nie miała stolicy, zaś władcy dysponowali rozwiniętą siecią rezydencji. Poświadczone pobyty cesarzy niemieckich np. w Dortmundzie, Goslarze, Paderborn, Tilledzie są stosunkowo liczne (w Dortmundzie — Ottona I, w Paderborn — Ottona I, 10 postojów Henryka I, 8 pobytów Konrada II, w Tilledzie odnotowane postoje cesarzy m.in. w 974, 993, 1031, 1035, 1041 r.; por. M. Balzer 1987, 15-17; H. Eberhardt 1968, 51-72; G. Streich 1984; por. też liczne itineraria z czasów ottońskich szeroko omówione ostatnio w niemieckiej literaturze).

Od X w. obserwujemy na terenie Niemiec wzrost znaczenia królewskiej reprezentacji w ramach liturgii wielkich świąt, zatem dłuższe lub krótsze postoje monarchy w rezydencjach wiązały się bardzo często ze świętami kościelnymi, szczególnymi uroczystościami religijnymi (pielgrzymka) i właśnie w tym czasie są one skoncentrowane (Wielkanoc, Boże Narodzenie). Wiązać się też mogły z koronacją (np. pobyt cesarskiej pary w Paderborn w 1002 r., kiedy to żona Henryka II Kunegunda została koronowana), jak i z poświęceniem kościoła lub jego części (por. poświęcenie krypty klasztornej przez Henryka II w 1023 r. w Paderborn), czy też były determinowane potrzebami zaopatrzenia, pragnieniem wypoczynku i łowów (M. Balzer 1987, 11).

Na Rusi w rozumieniu autora „Powieści lat minionych" Olga mogła mieć prócz Kijowa jedną stałą rezydencję obwarowaną i położoną w sąsiedztwie stolicy. Na potrzeby tej rezydencji przeznaczono 1/3 daniny narzuconej przez Olgę Drewlanom (PVL I, 43; K. Modzelewski 1975, 87).

Przypuszczać możemy, że podobnie wyglądać mogła sytuacja w Polsce okresu pierwszych Piastów, gdzie funkcję takiej rezydencji usytuowanej w pobliżu centralnych grodów (Poznania i Gniezna) pełnił Ostrów Lednicki. Jego ważną rolę potwierdzać mogą luksusowe dobra ruchome odkryte w grodzie. Zatem, w omawianym okresie, Lednica to jedna z głównych, a nie prowincjonalna siedziba władcy, jak ujmował jej znaczenie w swojej ostatniej pracy Z. Pianowski (1994).

Inwestycyjny rozmach jaki obserwujemy na Lednicy, ściślej owa rozległa przestrzennie fortyfikacja grodowa wraz z budowlami kamiennymi i inżynieryjnymi (mosty, falochrony) poświadczają głównego inwestora tych działań, którym bez wątpienia mógł być tylko książę. Z kolei ówczesny system sprawowania rządów (objazdy) wiązać się mógł z tymi suponowanymi pobytami na Lednicy panującego — zatem stanowić ona mogła eo ipso miejsce okresowego (krótszego lub dłuższego) pobytu dynasty, rodziny książęcej, elit dworskich, rycerstwa oraz kleru i dostojników Kościoła.

Z obecnością władcy na wyspie oraz sprawowanymi przez niego sądami (co szerzej omówił ostatnio J. Leśny, 1995) łączyć właśnie można ów charakter rezydencjonalny i reprezentacyjny wyspy.

Przebywanie władcy oraz elit na wyspie potwierdzają także omówione wcześniej zespoły zabytkowe, których w części obce pochodzenie sprawia, że ośrodek ten włączony był i w handel dalekosiężny. Z funkcją rezydencjonalną łączyło się w dalszej kolejności szereg charakterystycznych cech, a mianowicie istotne funkcje gospodarcze zaplecza grodowego związanego z obsługą siedziby władcy. Obsługująca rezydencję lokalna ludność zostaje zasilona ludnością przesiedloną oraz jeniecką, użytkuje znaczne areały ziemi wokół Lednicy. Obszar ten charakteryzuje się ogromną dynamiką wzrostu zasiedlenia, korespondującą z okresem 2 połowy X – 1 połowy XI w.

Obecnie genezę oraz dalszy rozwój Lednicy ujmować możemy w relacji do odkrytych urządzeń chrzcielnych, zatem prócz typowo rezydencjonalnej funkcji ośrodek odegrać też mógł wielką rolę związaną z inicjacją chrześcijańską monarchy i dworu oraz z wejściem Polski w orbitę cywilizowanego (chrześcijańskiego) świata.

Ad. 2. Funkcja kultowa — Ostrów Lednicki ośrodkiem religii chrześcijańskiej

O ile polityczna rola Ostrowa Lednickiego za pierwszych Piastów nie do końca jest wyjaśniona, zaś interpretacja Lednicy (w fazie I, do 1000 r.) jako siedziby pierwszego biskupa (K. Żurowska i in. 1993) mocno dyskusyjna, o tyle znaczenie grodu lednickiego — jednej z ważnych siedzib księcia, zostało podkreślone lokalizacją tutaj dworskiego ośrodka chrześcijańskiego. Omawiana funkcja zasadza się na obecności kamiennych budowli, tj. książęcego baptysterium (a zarazem kaplicy) połączonego z pałacem oraz mniejszego wolnostojącego kościoła. Obydwie budowle wyznaczają więc „strukturę sakralną" lednickiej siedziby władców składając się tym samym na przestrzenny i funkcjonalny układ rezydencji.

O ile reprezentacyjno-mieszkalne funkcje części prostokątnej większej budowli lednickiej są bezsporne, to już problem ich użytkownika nie jest wolny od kontrowersji. Dla Z. Pianowskiego, Z. Świechowskiego oraz J. Góreckiego obiekt ten był od początku w użytkowaniu władcy i funkcjonował jako palatium (Z. Pianowski 1994; Z. Świechowski 1994; J. Górecki 1996), z kolei dla K. Żurowskiej stanowił on do 1000 r. pałac biskupa (część episcopium), by dopiero z początkiem XI w. przejść w użytkowanie władcy oraz zyskać status budowli pałacowej zastępującej wcześniejszą siedzibę ważnego dostojnika kościelnego (K. Żurowska i in. 1993).

Polemikę wzbudza również funkcja części wschodniej omawianej budowli wiązanej od momentu jej wzniesienia

z kaplicą książęcą (i królewską) przeznaczoną m.in. do chrztu (Z. Pianowski, Z. Świechowski, J. Górecki) lub początkowo wyłącznie z baptysterium, a dopiero później z kaplicą władcy (K. Żurowska i in. 1993; T. Rodzińska-Chorąży 1996/1997).

Skala kompozycyjna dużej budowli wypływała, jak mi się wydaje, z przemyślnie zrealizowanej wizji księcia, który wcześniej już musiał podjąć decyzję o przyjęciu chrztu, a z którą wiążą się bezpośrednio odkryte na Lednicy misy przeznaczone do tego obrzędu (J. Górecki 1993, 1994, 1996; K. Żurowska i in. 1993). Wzniesienie budowli spełniającej funkcję baptyzmalną na Ostrowie Lednickim świadczy więc o wielkiej randze tego ośrodka.

Zdaje się, że dokładne dane chronologiczne o chrzcie zachowały się w „Spominkach gnieźnieńskich", które przynoszą informacje:

965 — małżeństwo Dąbrówki z Mieszkiem,

966 — chrzest Mieszka (MPH III, 42).

Małżeństwo z Dąbrówką miało m.in. na celu chrystianizację, która z kolei przyczyniła się do wzmocnienia władzy księcia i leżała w jego interesie.

Sam akt chrztu posiadał znaczenie sakralne i polityczne. Nowo ochrzczony władca zyskiwał status *pater spiritualis*, *vir dei*, zaś jego dzieci określane były jako *filii spirituales*. Chrzest zapewniał chrzczonemu łączność ze świętym Rzymem i oznaczał błogosławieństwo, poprzez które dom panującego uzyskiwał siłę płynącą od Stwórcy, dawał gwarancje panowania władcy oraz siłę jego dzieciom jako kontynuatorom dynastii — również i im gwarantował panowanie (A. Angenendt 1973, 145 – 147).

Najpewniej praktyka (oprawa, por. przesyłanie przez chrześcijańskich niemieckich władców przyjmującym chrzest ceremonialnych szat oraz broni i ozdób) i symbolika chrztu, jaką obserwujemy na Zachodzie Europy stanowić może ciekawy materiał porównawczy dla stosunków wczesnopistowskich zupełnie przecież nam nieznanych, a jak suponować można, zbliżonych do praktyki zachodnioeuropejskiej.

Proces owego wejścia w obręb chrześcijańskiego świata przebiegał, jak przypuszczam, dwutorowo (z wieloma grodami łączyła go K. Józefowiczówna — 1967, 126-127, z Gnieznem S. Trawkowski — 1993, 62, z kolei z Poznaniem J. Nowacki — 1959, 6).

Centra owego procesu wyznaczają 2 główne ośrodki: z jednej strony lednicka rezydencja, z drugiej zaś *sedes episcopalis* w Poznaniu, gdzie funkcjonowało wolno stojące baptysterium (Z. Kurnatowska 1998). Chrzest przyjęty na Ostrowie Lednickim odbiegał najpewniej nieco od chrztu przyjętego w Poznaniu, gdzie baptysterium wyposażono w 1 basen, a zwłaszcza od praktyki misji pomorskiej wzmiankowanej później w Żywotach św. Ottona. Ów chrzest władcy i elit, co zdaje się potwierdzać płytka forma chrzcielnic lednickich, odbywał się w formie *per infusionem* — przez polanie głowy. Katechumeni poddani ceremonii chrztu „zanurzani" byli najwyżej do wysokości stóp.

Lednickie baseny wraz z systemem towarzyszących im pomieszczeń tworzyły układ kaplicy baptyzmalnej wzniesionej na użytek władcy — stanowiły jego prywatne baptysterium (J. Górecki 1996). Kwestionowany w polskiej literaturze rytuał przejęcia chrztu w pałacu (pałacowej kaplicy; T. Rodzińska-Chorąży 1996/1997), a co się z tym wiąże upatrywanie w książęcej kaplicy lednickiej do 1000 r. wyłącznie funkcji baptysterium nie jest zasadne, gdyż poświadczone są dla Europy Zachodniej przykłady przyjmowania chrztu w tych obiektach, by przytoczyć chrzest duńskiego władcy Haralda, który miał miejsce w pałacu cesarskim w Ingelheim (826 r.), a które to wydarzenie opisane zostało przez Ermoldusa Nigellusa (K. Hauck 1985, 44 – 47).

Budowla lednicka nie była przeznaczona do chrztów masowych — jej skala oraz specyficzna funkcja to wyklucza (por. K. Żurowska i in. 1993, 230 i przyp. 634). Niewątpliwie z chwilą przebudowy baptysterium, wraz z pojawieniem się piętra oraz przyjęciem z Cesarstwa ceremoniału związanego z władcą, rola Ostrowa Lednickiego jako ośrodka kultu się poszerza. Do głosu w ramach liturgii Wielkich Świąt, szerzej zaś cyklu liturgicznego Kościoła (T. Sinka 1988; J. Wierusz-Kowalski 1955, 44; temat liturgii X – XI w. obszernie omówiony został w najnowszym francuskojęzycznym wydaniu wielotomowej „Historii Kościoła", której tom 4 ukazał się niedawno w Polsce) dochodzić może wówczas, jak sądzę, specyficzna oprawa związana z miejscem władcy w świątyni (w przyziemiu kościoła lub na emporze; por. ważną dla stosunków tego czasu bizantyjską Księgę Ceremonii opisującą zwyczaje stare oraz aktualnie stosowane w Konstantynopolu w X w., które w dużym stopniu przejęli cesarze Niemiec, a na których z kolei wzorowali się najpewniej Piastowie — K. Żurowska 1983, 69 – 103). Nie sposób też nie docenić odddziaływań kaplicy akwizgrańskiej dla „liturgii" cesarskiej, czy jej elementów praktykowanych na dworze pierwszych Piastów (C. Heitz 1963, 131-140; L. Kalinowski 1980, 15; rozliczne funkcje jakie spełniać mogła lednicka kaplica omówiłem już wcześniej — por. J. Górecki 2000, 414 – 418).

O rozległym programie liturgicznym lednickiego kościoła świadczyć także mogą formuły, jakie znamy z liturgii krakowskiej XI w., analogiczne do stosowanych wówczas w Europie (Z. Obertyński 1969).

Rola kaplicy, jako miejsca przechowywania relikwii w połączeniu z budynkiem princepsa była również wymowna — podkreślała dobitnie sakralny charakter władzy. Od strony architektury (jej głębokich treści) wyrażała ona wreszcie swoiste połączenie sacrum (kaplica) z profanum (palatium) wynosząc owo profanum ku sferze sakralnej i czyniąc je równorzędnymi (L. Kalinowski 1980, 8)

Zatem wywód Długosza o kościele lednickim, jako najważniejszej świątyni w państwie polskim uznawany za mylący (G. Labuda 1988, 2, 387-388), pośrednio jednak potwierdza znaczenie budowli na Ostrowie Lednickim, jako tych, poprzez które piastowska Polska weszła w obręb chrześcijańskiego świata (J. Górecki 1993, 1996; K. Żurowska i in. 1993).

Jak już nadmieniałem wcześniej specjalną rolę odgrywał mniejszy kościół. Z jego katedralnym charakterem, do-

mniemanym przez autorów krakowskich (K. Żurowska i in. 1993, 231) nie można się zgodzić, zaś funkcję kościoła interpretować należy głównie poprzez pochówki zlokalizowane w jego wnętrzu, gdzie umieszczono jedną z pierwszych w Polsce nekropoli urządzonej podług wzorów przejętych z Cesarstwa oraz z Czech (J. Górecki 1991, 126-127, 1996 a).

Z kolei z tą nekropolą należy w dalszej kolejności wiązać treści ideowe wypływające z obecności dynastycznych, jak przypuszczam, pochówków książąt Bezpryma lub Ottona (por. J. Górecki 1991; zagadnienie treści ideowych pochówków władców oraz ich znaczenia omawia m.in. Z. Dalewski 1991 oraz J. Wollasch 1990).

W świetle powyższych rozważań postawić można hipotezę o pełnionej przez Ostrów Lednicki w 2 połowie X w. funkcji ważnego ośrodka związanego z chrześcijaństwem, manifestującej się od strony architektury jedynym znanym dotąd w tej części Europy baptysterium (K. Żurowska i in. 1993) połączonym z pałacem, a jednocześnie jednym z dwóch (obok poznańskiego) lub trzech dotąd odkrytych (gdy do tej listy dołączymy baptysterium wawelskie) baptysteriów.

Spełniając funkcje związane z chrztem (baptysterium) oraz funkcje wypływające z liturgicznego cyklu Kościoła (mniejszy kościół oraz kaplica władcy) stanowiła również Lednica ośrodek związany z reprezentacją panującego, która miała najpewniej miejsce w ceremoniale dworskim i manifestacjach łączonych z osobą władcy. Ideowe znaczenie pochówków miało również w tej manifestacji władzy swoją wymowę. Owo kultowe centrum położone było nadto w sąsiedztwie dwóch najważniejszych centralnych siedzib księcia, co miało także swój wymiar.

Ad. 3. Funkcja militarna

Jedną z głównych ról spełnianych przez ośrodek lednicki była funkcja militarna wypływająca z kilku czynników, wśród których wymienić można takie, jak rozległość przestrzenna samego założenia grodowego, jego fortyfikacje i mosty w połączeniu z natury obronnym położeniem. Istotna jest też lokalizacja rezydencji przy strategicznej drodze komunikacyjnej łączącej 2 ośrodki stołeczne (a spełniającej zarazem funkcję ważnego szlaku wymiany), a nade wszystko związany z tym wyspowym zespołem grodowym zbiór uzbrojenia, którego ilość i jakość może być porównywalna jedynie ze znaleziskami broni z terenu Rusi Kijowskiej oraz ludów stepowych.

Takie cechy Lednicy, jak obronne położenie, czy lokalizacja przy ważnej drodze, dalej rozległość przestrzenna, czy skala zrealizowanych umocnień grodowych są zresztą charakterystyczne i dla pozostałych grodów pierwszej (I) rangi spełniających we wczesnym państwie piastowskim najważniejsze funkcje związane z organizacją tego państwa (Z. Kurnatowska 1994, 64, 67-68).

Lednickie wały grodowe 470 m długie i dzisiaj jeszcze 6 m wysokie, u podstawy osiągały szerokość dochodzącą do około 30 m. By móc skutecznie je bronić na wyspie przebywać musiało około 130 zbrojnych zdolnych do walki rycerzy (J. Górecki 1993, 28).

Naturalne położenie na wyspie stwarzało samo w sobie liczący się walor obronny, co w połączeniu z lokalizacją przy wspomnianej drodze komunikacyjnej między Poznaniem, a Gnieznem narzucało ośrodkowi i kolejne funkcje wypływające z ochrony tego szlaku. Chronił również Ostrów dostępu do Poznania od strony wschodniej, zaś do Gniezna od zachodniej. Ważna wydaje się być także możliwość połączenia komunikacyjnego z Poznaniem doliną Głównej. Tym samym i w ochronie szlaku wodnego manifestowała się militarna rola Lednicy. Nie bez znaczenia pozostawać również mogła ochrona, jaką zapewniała rezydencja ludności na zapleczu grodowym.

Podmiotem owej militarnej funkcji byli zbrojni poświadczeni odkrywanymi tutaj militariami, których zespół jest największym z terenu naszych ziem. Pochówki rycerstwa na zapleczu Lednicy potwierdzają mimo braku źródeł pisanych dyslokację drużyn mieszkowych stanowiących trzon jego doborowych wojsk — w części najemnych (normańskich), zdolnych dzięki dogodnym połączeniom komunikacyjnym Lednicy do szybkiego przemieszczania się w obrębie głównej dzielnicy państwa (na ewentualną rolę elementu normańskiego na wyspie zwróciłem uwagę wcześniej — por. J. Górecki 2000, 95).

B. Inne siedziby książęce i królewskie

Rola innych ważnych ośrodków władzy pierwszych Piastów nie odbiegała zasadniczo od funkcji pełnionych przez gród lednicki. Jak już wspomniałem wypływała ona z kilku podstawowych faktów, z których najważniejszym jest lokalizacja w obrębie grodów zespołów architektury pałacowej i sakralnej oraz towarzyszących im wielokroć wzniesionych osobno budowli kościelnych.

W topografii wczesnopiastowskiej murowanej architektury dworskiej obserwujemy wyraźny związek pałaców z terenem grodu tzw. właściwego, poza którym lokalizuje się z reguły pozostałe kamienne budowle rezydencji, jak np. katedry w Poznaniu i Gnieźnie. Taki model lokalizacji pałacu i katedry uznawany jest za recepcję na naszych ziemiach wzorów zachodnich (K. Józefowiczówna 1969). Odbiega od niego model jaki przyjęto na Lednicy, gdzie terenu między pałacem a kościołem nie wydzielono osobnym wałem.

Skala i charakter budowli pałacowych związanych z ich fundatorem, którym w owym czasie był w całą pewnością książę (K. Żurowska 1993), determinowała już sama w sobie funkcje, jakie nadawały grodom je mieszczącym budowle przeznaczone dla władcy.

Osoba panującego określająca związek rezydencji z ideologią władzy sakralizowała tę władzę oraz przestrzeń wokół niej. W tym nurcie mieścił się i pochówek dynasty, co starałem się uzasadnić wcześniej, podobnie zresztą, jak i rolę pełnioną przez rezydencję w systemie organizacji ideowej monarchii, którą wyjaśniłem pełniej na przykładzie Lednicy, a która może być również odniesiona w szczególności do Poznania, Gniezna oraz Krakowa.

Jeśli do powyższych uwag dołączymy, późniejsze co prawda, przekazy o sądach sprawowanych przez książąt w rezydencjach Poznania (Przemysł I na tronie przed kościołem NPM), czy Krakowa (Henryk Brodaty na stolcu przed kościołem św. Michała) dojdziemy do wniosku, że również w czasach monarchii pierwszych Piastów jurysdyczna rola rezydencji w czasie pobytu w nich władcy mogła mieć także miejsce.

Każda z rezydencji była również ważnym ośrodkiem kościelnym, stolicami biskupimi i arcybiskupią stały się Poznań, Kraków i Gniezno. Sztuka i kultura przyniesiona z zachodu i południa, piśmiennictwo oraz szkolnictwo promieniowały z większości rezydencji, stanowiących tym samym rodzaj kręgu kulturowego „fleksibitalnego" — elastycznego — łatwo przejmującego wzory i transmitującego je dalej.

Dla rezydencji granicznej, najdalej oddalonej od centrum, a więc Przemyśla można spróbować dostrzec rolę, jaką pełnić ona mogła w chrystianizacji ziemi przemyskiej, dla której stanowiła swoiste *fons et origo* nowej wiary.

Ośrodki władzy pełniły, co oczywiste, funkcje strategiczne. Przemyśl zamykał dostęp do Krakowa, z kolei rezydencje wielkopolskie skutecznie chroniły centrum polańskie. Powiązanie rezydencji z ważnymi strategicznie i komunikacyjnie punktami jakie stanowiły rzeki pozwala również i od tej strony dostrzec ich militarną funkcję. Prócz dróg wodnych także i szlaki lądowe (krajowe i międzynarodowe) podlegały dzięki nim ochronie. Na ten aspekt zwracałem uwagę wcześniej.

Fakt, że niektóre z rezydencji powiązane były z drogami przepływu soli, rejonami ich wydobycia oraz koncentracji źródeł słonych ma również swoją wymowę (J. Górecki 1993). Na rzecz tezy o militarnej funkcji siedzib władcy przemawiają wreszcie ich fortyfikacje, czy czytelne dla wielkopolskich rezydencji skupienie znacznych sił zbrojnych, poświadczone zresztą źródłowo.

Kolejnym wymownym archeologicznym dowodem tej funkcji są czytelne m.in. dla Wielkopolski związane z niektórymi rezydencjami cmentarze (M. Kara 1991, 99-120; Z. Kurnatowska 1994, 70), czy pojedyncze elementy uzbrojenia znane z cmentarzysk Krakowa (por. M. Kara 1991, rys. 1).

X. Wczesnopiastowskie rezydencje na tle wybranych siedzib władców niemieckich oraz rezydencji czeskich

Przedstawiony obraz rezydencji lednickiej pokazany na tle funkcjonujących w okresie monarchii pierwszych Piastów pozostałych siedzib władcy warto jeszcze uzupełnić. Sądzę, iż dobrym odniesieniem dla Lednicy oraz innych analizowanych ośrodków polskich będzie spojrzenie na nie poprzez znane siedziby władców lub książąt z obszaru cesarskich Niemiec oraz Czech.

Wśród licznej grupy funkcjonujących w obrębie wymienionych obydwu monarchii siedzib panujących i książąt skupię uwagę na dwóch wybranych ośrodkach, mianowicie na ottońskiej rezydencji w Tilledzie oraz na środkowoczeskiej rezydencji w Libicach, związanej z książęcym rodem Sławnikowiców.

Zanim jednak przejdę do tego zagadnienia, omówię w ogólnych zarysach dokonane ostatnio na terenie Niemiec odkrycia niektórych z nieznanych wcześniej pfalzów i zamków z uwagi na ich dobre archeologiczne rozpoznanie (G. Binding 1988; P. Donat 1996).

Nieopodal źródeł rzeki Pader odsłonięto w latach 1964-1970 pfalz w Paderborn (Karlsburg; ryc. 100/1; M. Balzer 1987; G. Streich 1984; W. Winkelmann 1971) zbudowany przez Karola Wielkiego u schyłku lat 70. VIII w. z czasem zaś użytkowany m.in. przez władców z dynastii ottońskiej.

Zabudowa ośrodka po roku 1000, kiedy spłonął karoliński pałac, składa się z charakterystycznych dwóch skrzydeł, tj. z reprezentacyjnego palatium (44,5 x 16,1 m) oraz prostopadłego doń skrzydła mieszkalnego zakończonego trójnawową kaplicą św. Bartłomieja z apsydą od wschodu. Inicjatorem przebudowy pfalzu był biskup Meinwerk, który oprócz zespołu palatialnego wzniesionego dla cesarza pobudował również przeznaczony dla siebie budynek pałacowy (o wymiarach 60 x 13 m) położony po południowo-zachodniej stronie katedry.

We Frankfurcie nad Menem (ryc. 100/2) za panowania Ludwika Pobożnego na naturalnie obronnym płaskowyżu wyniesionym ponad Men, wzniesiono (około 822 r.) prostokątną aulę pałacową (regia) podzieloną na dwie nawy przez środkowy filar. Od zachodu przylegają do niej mieszkania królewskie — 3 mniejsze pomieszczenia i galeria; na północ od auli znajduje się kolejna galeria z aneksami łącząca się z kaplicą pałacową — trójnawową bazyliką transeptową. Wzgórze, na którym pobudowano owe budowle otoczono murem, zaś jego wnętrze gęsto zabudowano drewnianymi budynkami (G. Binding 1988, ryc. 6, przyp. 5; O. Stamm 1955).

W Werli nad rzeką Ocker, Henryk I wzniósł po 920 r., otoczony murem z prowadzącymi do wnętrza dwoma bramami kamiennymi z szyją, pfalz (o wym. 140 x 160 m) zabudowany przez kilka murowanych budowli, m.in. kaplicę krzyżową oraz mniejsze jednoprzestrzenne budowle (ryc. 100/3, G. Binding 1988, ryc. 7; C.H. Seebach 1967; G. Streich 1984, 153-156). Wraz z trzema podgrodziami całość obejmowała obszar 100 mórg, co pozwala na zaliczenie zamku w Werla do największego z założeń obronnych w północnych Niemczech.

Od końca IX w. po około 980 r. rozbudowywano zamek w Elten nad Renem zajmujący morenowe wzgórze wypiętrzone 60 m ponad rzekę. Podczas wykopalisk przeprowadzonych w latach 1964 – 1965 udało się odkryć elementy zabudowy pfalzu (ryc. 100/4-5), których rozwój ujęto w ramach 5 faz rozbudowy (G. Binding 1970; G. Streich 1984, 335-337). Zamek otoczony był obwarowaniami z drewna, piasku i gliny, w których przebito od zachodu bramę oraz wykopano fosę. Od tej strony poprzedzały go również 3 podgrodzia.

W przemianach rozplanowania oraz programu architektonicznego realizowanych w grodzie Elten dostrzec można podobieństwa do pfalzu Tilleda. W początkach X w. pfalz w Elten otrzymał nową zabudowę usytuowaną wokół placu zamkowego (por. G. Binding 1988, ryc. 9 C): na południe palatium o szachulcowej konstrukcji ścian, na wschodzie jednonawowy kościół z węższym prezbiterium, a na północy 4 półziemianki.

W 962 r. do pierwotnego drewnianego kościoła dobudowano rotundę i kaplicę z emporą zachodnią, wykonane z tufu, a wzniesione dla członków rodziny hrabiego Wichmana, pochowanych nieopodal tych budowli. W 967 r. Wichman przekształcił zamek w klasztor żeński, co wiązało się z kolejnym wzbogaceniem zabudowy pfalzu o nowe lub przebudowane budowle, ale oznaczało zarazem i kres istnienia zamku (G. Binding 1988, ryc. 9 E).

W X w. król Henryk I rozbudował na pfalz odkryty i przebadany niedawno, a położony u ujścia Ruhry do Renu królewski dwór Duisburg (ryc. 101/1), którego owalną powierzchnię (125 x 180 m) obwarował od strony Renu murem, a z pozostałych stron fosą. Jednoprzestrzenne budynki i mała kaplica opierały się o mur obwodowy od zachodu (G. i E. Binding 1969). Założenie Duisburgu podobne jest do zamku Henryka I w Bambergu (G. Streich 1984, 192, ryc. 69).

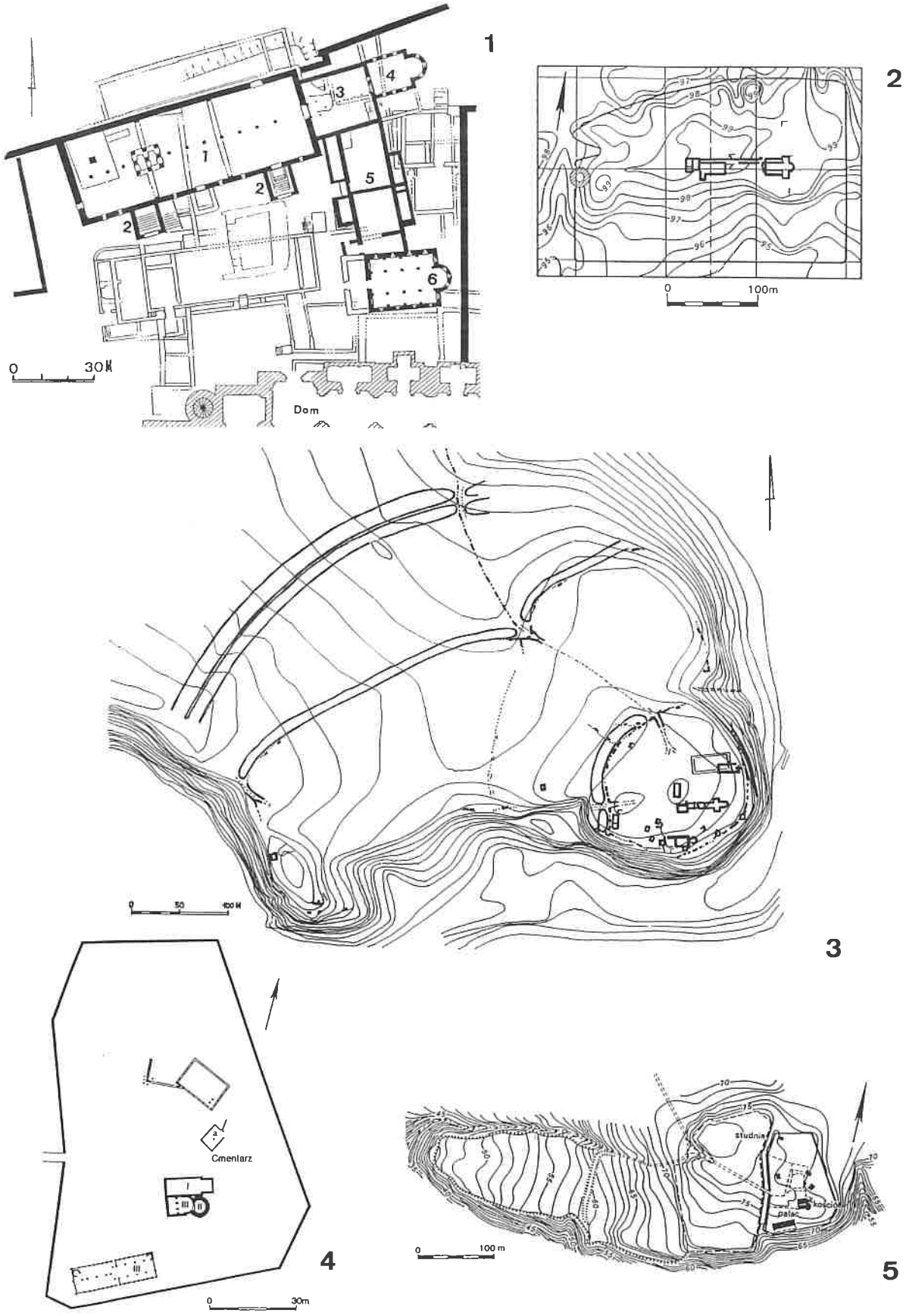

Ryc. 100. Pfalze władców niemieckich (z zabudową w ich obrębie) — wybór. 1. Paderborn, 2. Frankfurt nad Menem, 3. Werla, 4-5: Elten
Abb. 100. Pfalzen der deutschen Herrscher (mit Bebauung in ihrem Bereich) — Auswahl. 1. Paderborn, 2. Frankfurt a. Main, 3. Werla, 4-5: Elten

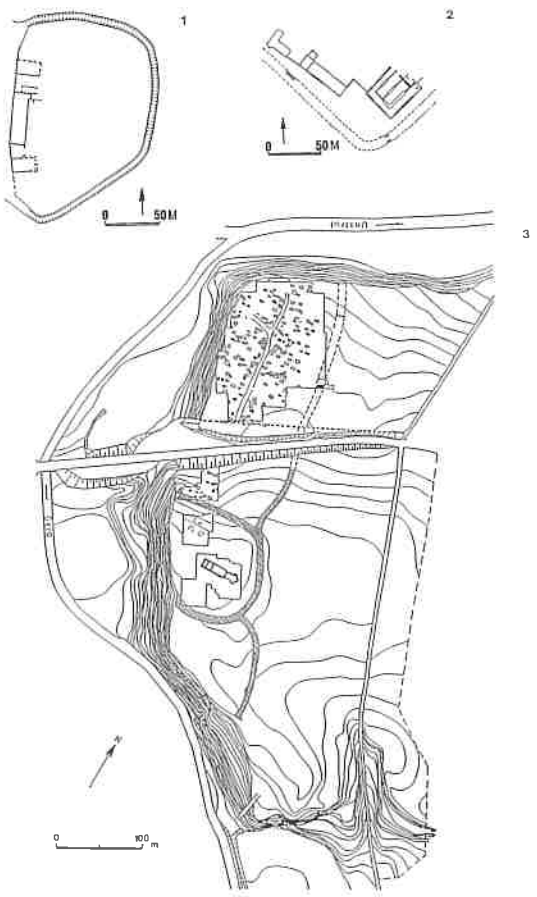

Ryc. 101. Niemieckie pfalze (wybór). 1. Duisburg, 2. Xanten, 3. Gebesee
Abb. 101. Deutsche Pfalzen (Auswahl). 1. Duisburg, 2. Xanten, 3. Gebesee

Kolejny odkryty w latach 1957 – 1963 pfalz w Xanten (ryc. 101/2), to przykład siedziby biskupiej (bpa Brunona: 953-965) położonej nad dolnym Renem. Wewnątrz umocnień dostojnik kościelny wzniósł wieżę zamkową, aulę z kaplicą i prostokątnymi budynkami mieszkalnymi (H. Borger, F.W. Oediger 1969; G. Streich 1984, 273-275, ryc. 103).

Ważnym pfalzem, którego badania zakończyły się niedawno (w 1993 r.) pozostaje Gebesee koło Erfurtu (ryc. 101/3), leżące na szlaku wiodącym z Harzu ku Turyngii (P. Donat 1996). Wyróżnikami tego założenia są: rozległość przestrzenna (5,6 ha), zwarty system obronny, tj. wały otaczające gród główny oraz położone po obu jego stronach podgrodzia, dalej fosa grodu głównego oraz biegnący przy niej mur. Zabudowa Gebesee łączy się głównie z grodem właściwym, gdzie dominują budowle kamienne oraz z podgrodziami, w przewadze zaś z większym podgrodziem północnym.

Wśród architektonicznych obiektów grodu najstarszy jest wzniesiony na planie krzyża, około 2 połowy X w., kościół (analogiczny do kościoła św. Pantaleona z Kolonii oraz sakralnej budowli w Libicach), długi budynek drewniany oraz niewielkie budynki słupowe (por. P. Donat 1998, 113, ryc. 2). Młodszą fazę zabudowy grodu (XI w.) wyznacza przebudowa kościoła oraz wzniesienie łączącego się z nim prostokątnego w rzucie palatium (B), powstanie kolejnego obiektu kamiennego (C) oraz kilku budynków z paleniskami. Na mniejszym z podgrodzi pfalzu przechowywano zboże oraz uprawiano winnice, większe zaś z nich z licznym budynkami (235 obiektów) miało w przewadze charakter produkcyjny.

Podsumowując pokrótce szkicowo przedstawioną charakterystykę niektórych z niemieckich siedzib władców należy mocno wyartykułować fakt ich związku z grodami, co stanowi przeciwieństwo sytuacji obserwowanej dla pfalzów karolińskich, których pałace nie były związane z założeniami obronnymi (G. Streich 1984, 138).

W topografii X-wiecznych wschodniofrankijskich głównych ośrodków władzy charakterystyczne jest ich obronne położenie, co dobitnie poświadcza m.in. lokalizacja grodu Werla położonego na szczycie wyniesienia otoczonego rzeką Oker i stanowiącego ośrodek obrony związany z systemem wodnym tej rzeki oraz zabezpieczającemu Saksonię od najazdów ze wschodu i południowego wschodu.

Pfalz ten na tle innych saskich ośrodków cesarskich jest szczególny ze względu na rozległość przestrzenną, osiągającą imponujące rozmiary i obejmującą obszar o powierzchni blisko 28 hektarów zajęty przez gród główny i zespolone z nim 3 wielkie podgrodzia (o wymiarach 500 x 700 m), z których wewnętrzne otoczone murem posiadało powierzchnię 7,5 ha i spełniało wraz z pozostałymi podgrodziami głównie funkcje produkcyjnego zaplecza grodowego.

Również związana m. in. z Henrykiem I i Ottonidami rezydencja w Elten osiągała wraz z kilkoma podgrodziami 550 m długości (przy szerokości w granicach 100-175 m), przy czym wymiary jej grodu głównego (125 x 80 m) obejmowały powierzchnię 1 ha.

Zbliżoną powierzchnię do grodu głównego w Eltenbergu zajmował stanowiący ważny punkt etapowy w podróżach np. Ottona I, czy Henryka II na południe, czy południowy zachód Niemiec gród główny pfalzu w Gebesee, wokół tych wymiarów oscylowała powierzchnia grodu właściwego w Grona (o średnicy ok. 100 m), którego południowe podgrodzie miało powierzchnię 2 ha (por. ostatnio P. Donat 1996, 124; G. Streich 1984, 160 i ryc. 51), podczas gdy w Duisburgu obszar głównego grodu dochodził do 2,3 ha.

Pozostawiając na boku wielkość założeń grodowych wskazać można na kolejną z cech wyróżniających serię cesarskich pfalzów, a mianowicie ich kamienną architekturę zlokalizowaną z reguły na grodzie głównym i przeznaczoną dla panującego.

Jednonawowy kościół z krzyżową kaplicą zakończoną półkolistą apsydą oraz duże jednoprzestrzenne sale znane z Werli są typowe dla budownictwa ottońskiego, podobnie jak uznawany za pałacową budowlę z centralną kaplicą (z czterema filarami wewnątrz) obiekt położony w części południowej tego pfalzu dla którego jako analogię przywołuje się I budowlę lednicką (por. G. Streich 1984, 156 i przyp. 97 a).

Występujące na cesarskich grodach zespoły budynków kamiennych, to najczęściej różne typy (krzyżowe lub

centralne) pałacowych kaplic nie zawsze sprzężone osiowo z palatium. Funkcje mieszkalne przypisuje się zlokalizowanym często w tych grodach prostokątnym wolno stojącym budynkom salowym, obok których występują także wolno stojące, wydłużone (czworoboczne) aule (por. np. zespoły kamiennej zabudowy w Grona, Werla, Tilleda; G. Streich 1984, 153 – 161, 335 – 340, ryc. 47 – 51 i 129 – 131, t.d.l.).

Usytuowanie obiektów architektonicznej zabudowy kamiennej grodów bywa różne — brak wyraźnych reguł jej lokalizacji. Budynki pałacowe i sakralne wznoszono od strony zachodniej np. w Duisburgu, czy Höfe bei Dreihausen, od wschodu w Grona, od południa w Xanten, od południa, wschodu oraz w środkowej części grodu w Werla, w środku grodu w Gebesee, czy południa, wschodu i zachodu w Tilledzie, by przytoczyć niektóre z przykładów lokalizacji architektury.

Grody — rezydencje z zespołami architektury o różnych funkcjach wraz z rozbudowanym systemem ich fortyfikacji (drewniano-ziemne umocnienia, kamienne mury i bramy, liczne fosy: mokre i suche) tworzyły w ówczesnej rzeczywistości swoistą jedność łączącą się z panującym — stanowiły element systemu sprawowania władzy.

Charakterystyczną cechą tej rzeczywistości były, co oczywiste, wspomniane podgrodzia pfalzów wyraźnie oddzielone od grodów głównych (wewnętrznym wałem, murem lub wałem i murem), z reguły położone od nich niżej, a spełniające funkcje ich gospodarczych centrów (np. w Gebesee funkcjonowało równocześnie 50 do 60 różnych pracowni rzemieślniczych, na podgrodziu Helfty odkryto dotąd 130 budynków).

Według ostatnich hipotez H. Brachmanna rozwój podgrodzi pfalzów łączył się najpewniej z przywilejami nadawanymi przez Ottonidów dla miejscowości targowych, a którymi to przywilejami (głównie na terytorium Harzu) objęte również zostały pfalze oraz królewskie dwory (podaję za P. Donatem: 1996, 125).

Już od 1 połowy X w. obserwujemy zatem rozwój charakterystycznego dla ottońskiego domu panującego szeroko zakrojonego programu budowy siedzib władców w postaci grodów, których układ zabudowy architektonicznej tworzą palatium, kaplica pałacowa, budynki mieszkalne i fortyfikacje.

Rozwój szerokiego programu inwestycyjnego saksońskiego domu panującego obejmującego głównie obszar ich rodowej domeny (Saksonia, Turyngia) łączył się z królewską reprezentacją odzwierciedlającą się właśnie w budowie nowych pfalzów lub rozbudowie ośrodków wcześniejszych. Związek pfalzów z panującymi oraz ich rolę w systemie ówczesnej władzy dobrze ilustrują itineraria cesarskie potwierdzające pobyty władców w swoich grodach oraz pomniejszych dworach (na temat itinerariów cesarskich istnieje w Niemczech bogata literatura, by wymienić głównie ostatnie prace D. Alvermanna, czy G. Althoffa).

Jak więc widać na podstawie choćby ostatnich z przedstawionych odkryć, terytorium cesarskich Niemiec to obszar, którego władcy dysponowali rozwiniętym systemem rezydencji będących niekiedy sukcesorami wcześniejszych ośrodków karolińskich, by przytoczyć przykład siedziby cesarza w Paderborn, lub też rezydencjami założonymi w miejscach użytkowanych wcześniej okazjonalnie, jak w przypadku rezydencji w Tilledzie wykorzystywanej osadniczo już od VIII w. (P. Grimm 1968, 80, ryc. 5).

Owa rozwinięta i gęsta sieć monarszych rezydencji władcy z terenu Niemiec, związana była m.in. z systemem, którego istotą był brak dynastycznej ciągłości władzy oraz sięganie po godność cesarską członków coraz to nowych rodów. Skutkiem tego był właśnie rozwój licznych prowincjonalnych rezydencji (G. Streich 1984, 147), jak i nie wykształcenie się centralnego (międzydynastycznego) miejsca pochówków władców (E. Gierlich 1990, 29 – 32).

Jedną z najlepiej poznanych ottońskich rezydencji cesarskich, tj. Tilledę rozpoznaną wieloletnimi badaniami wykopaliskowymi, bliżej scharakteryzuję. Początki jej sięgają 2 połowy X w., kiedy to wzniesiono w obronnym miejscu pfalz, którego fundatorem mógł być Otto II, a może i jego poprzednik cesarz Otto I, czy jak sądzi P. Grimm, już nawet cesarz Henryk I w 1 połowie X w. (1990, 100).

Pierwsza źródłowa wzmianka wymienia Tilledę (*Dullede*) w 972 r. w randze *imperatoris curtes*, przekazanej przez Ottona II jego małżonce Teofano (H. Eberhardt 1968, 55; P. Grimm 1968, 114, 1990, 99), później figuruje jako miejsce pobytów cesarzy z dynastii ottońskiej (974, 993), salickiej (np. 1031, 1035, 1041) oraz sztaufijskiej (1174, 1194). Wymieniana jest także w związku z uroczystościami dworskimi oraz świętami kościelnymi (H. Eberhardt 1968, 55, 58).

Rejon, w którym położona jest Tilleda, to terytorium wciśnięte klinem między północno-zachodnią, a północno-wschodnią Turyngię, a określone jako Kyffhauser (ryc. 102). Sama rezydencja związana jest z wyniesieniem zwanym Pfingsberg. Płaska terasa, na której ją zlokalizowano wypiętrza się 25-30 m powyżej otaczający ją teren i otoczona jest z dwóch stron przez dolinę rzeki Wolwedy, tworzącą w okresie zwiększonego przyboru wód po północnej stronie grodu jezioro (O. August 1968, 11-13, ryc. 1-3, 8; P. Grimm 1968, tab. 1-2) — tak więc była ona zlokalizowana w naturalnie obronnym terenie. Właśnie takie położenie na wyniesionych terasach jest charakterystyczne dla pfalzów okresu ottońskiego (P. Grimm 1968, 83).

Tilledę zlokalizowano w ważnym punkcie nieopodal granicy z Saksonią, od której dzieli ją odległość około 10 km (P. Grimm 1968, ryc. 6); czytelna jest również jej lokalizacja w układzie dróg łączących takie ośrodki, jak Merseburg, Erfurt, Allstedt, Nordhausen, Kwerfurt, Kwedlinburg, czy Goslar (E. Blaschke 1990, 251).

Rozwój tej wzniesionej z wielkim rozmachem rezydencji ujęty został przez P. Grimma w ramach 4 faz (I – IV) datowanych od 2 połowy X w. po XV w. (tenże 1968, 148 – 155, ryc. 26 A-D, 1990, 99 – 105, 113 – 120, ryc. 75, plan zbiorczy 1, 2).

Topografię wewnętrzną omawianej imperialis curtis warto pokrótce scharakteryzować. Rezydencja dzieli się

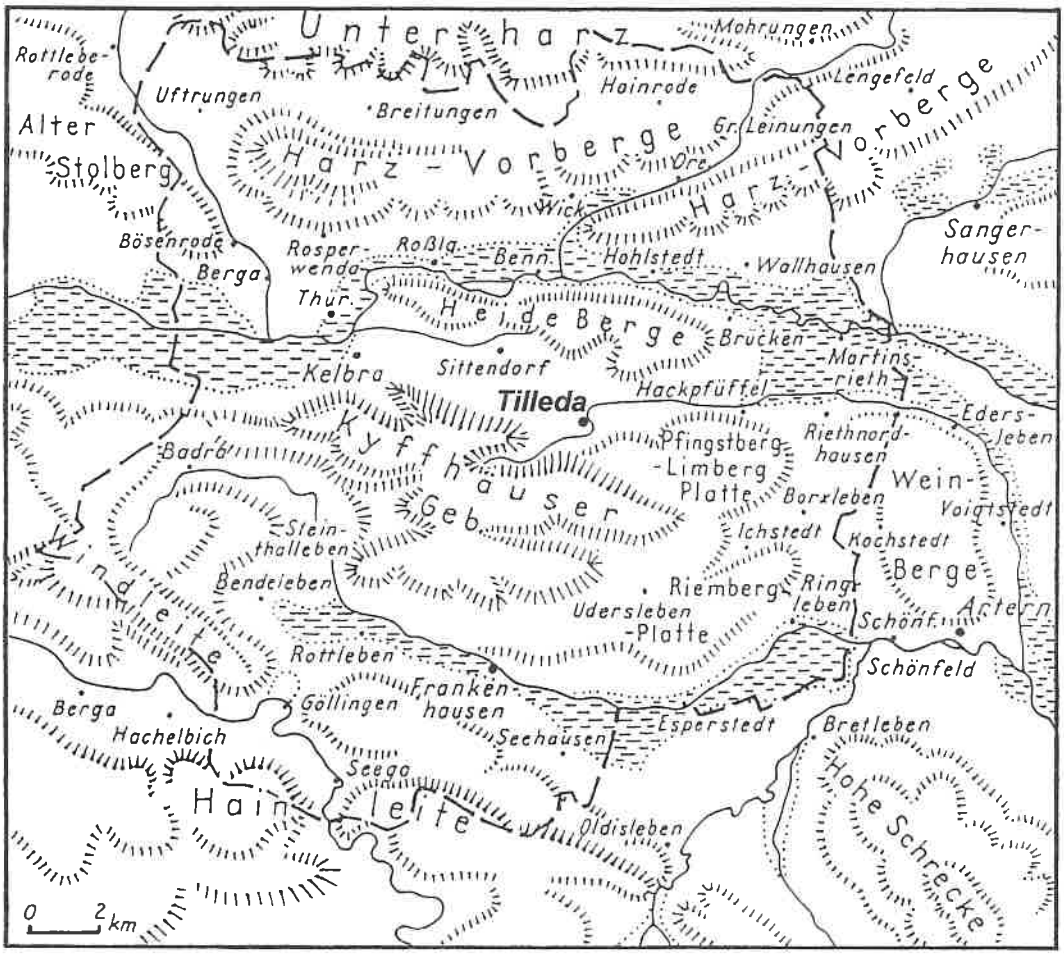

Ryc. 102. Tilleda. Położenie rezydencji na tle jednostek fizjograficznych
Abb. 102. Tilleda. Lage der Residenz auf dem Hintergrund der physiographischen Einheiten

na gród właściwy i środkowy oraz rozpadające się na 2 człony podgrodzie (ryc. 103). Na osi wschód-zachód zespół grodowy dochodzi do 360 m długości. Część wschodnią terasy wykorzystano pod budowę grodu właściwego o wymiarach wnętrza 65 x 90 m., graniczącego od zachodu z grodem środkowym, zespolonym z kolei również od zachodu z zajmującym największą przestrzeń podgrodziem górnym (163 x 180 m) oraz z przylegającym do niego oraz do grodu od południa podgrodziem dolnym (342 x 40 m).

W tej znakomicie zaplanowanej rezydencji zabudowę wnętrza tworzyła architektura kamienna grodu właściwego, z rzadziej rozmieszczonymi domostwami zlokalizowanymi także w grodzie środkowym, jak i gęsta zabudowa podgrodzia. Towarzyszyła im przebiegająca przez główne podgrodzie droga oraz rozbudowane elementy grodowej fortyfikacji, na które składały się wały, bramy, fosy, jak i obwodowy kamienny mur otaczający rezydencję. Wymienione elementy systemu obronnego w zasadniczy sposób wpłynęły na podniesienie walorów obronnych tej, jak wiemy, położonej na naturalnie obronnej tarasie rezydencji.

Gród główny dostępny tylko od zachodu broniony był z tej strony dwoma wałami, murem obwodowym oraz fosami. Najstarszy z wałów (I: ziemny — z 2 połowy X w.; P. Grimm 1968, 93-95, ryc. 15, 27, tab. 7) zastąpiono w początkach XI w. konstrukcją żwirowo-glinianą (wał II/III), otaczającą również (przez pewien czas) gród od południa (P. Grimm 1968, 95, 152, ryc. 27, tab. 8), gdzie odkryto także mur kamienny. W tym czasie wydzielony zostaje osobnym wałem tzw. gród środkowy, który podobnie jak gród główny broniony był dodatkowo fosą sięgającą analogicznie, jak wał grodu środkowego, aż do podgrodzia dolnego, które podzielone zostało w ten sposób na 2 części.

Przy obwodowym murze zachodnim odsłonięto 12 mis do rozrabiania zaprawy gipsowej łączących się z warsztatami muratorów wznoszących ten otaczający podgrodzie mur (P. Grimm 1990, 179, tab. 9).

Rangę Tilledy wyznacza nade wszystko architektura monumentalna, tj. jednonawowa budowla z apsydą, emporą i wieżą oraz inne liczne budynki o funkcjach reprezentacyjno-mieszkalnych (P. Grimm 1968, 184 – 207).

Główną budowlę odkrytą w latach 1935 – 1937 określono początkowo jako „Palast", nieco później jako kościół związany z pfalzem (H. Giesau), ostatecznie zaś jako budowlę sakralną (P. Grimm). Wydzielono 4 fazy jej rozwoju skorelowane z fazami rozwoju rezydencji (ryc. 104). Budynek ten poprzedzała prostokątna sala (budowla 1 – 60 A) o wymiarach 5,6 x 8,4 m z prowadzącym doń korytarzem. Służyć ona mogła jako niewielka kaplica funkcjonująca w latach 972 – 1000 (P. Grimm 1968, 118, 184, ryc. 36).

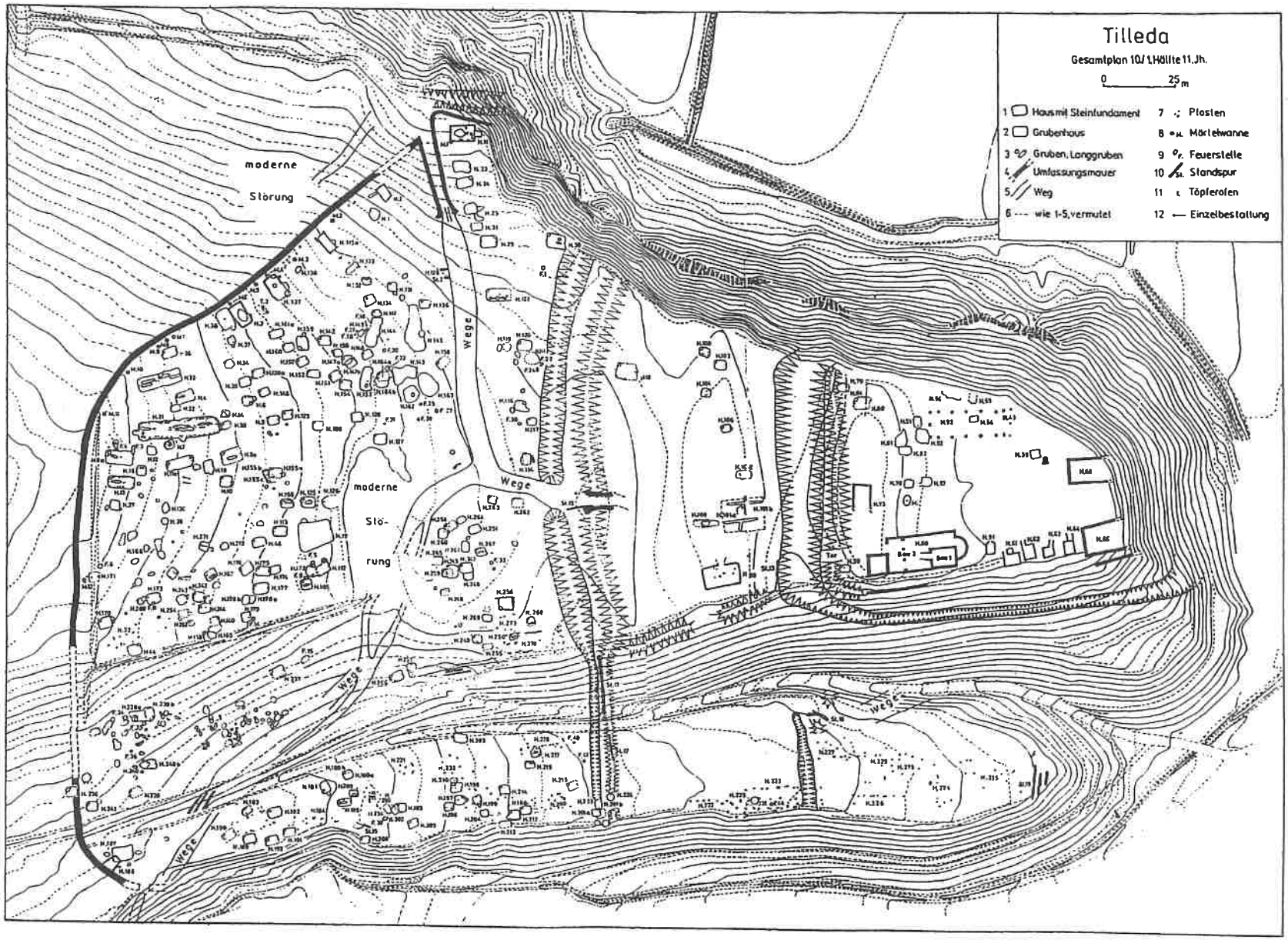

Ryc. 103. Tilleda. Plan ogólny pfalzu u schyłku X – 1 poł. XI w. (wg P. Grimma)
Abb. 103. Tilleda. Allgemeiner Plan der Pfalz am Ende des 10 – 1. Hälfte des 11. Jh. (nach P. Grimm)

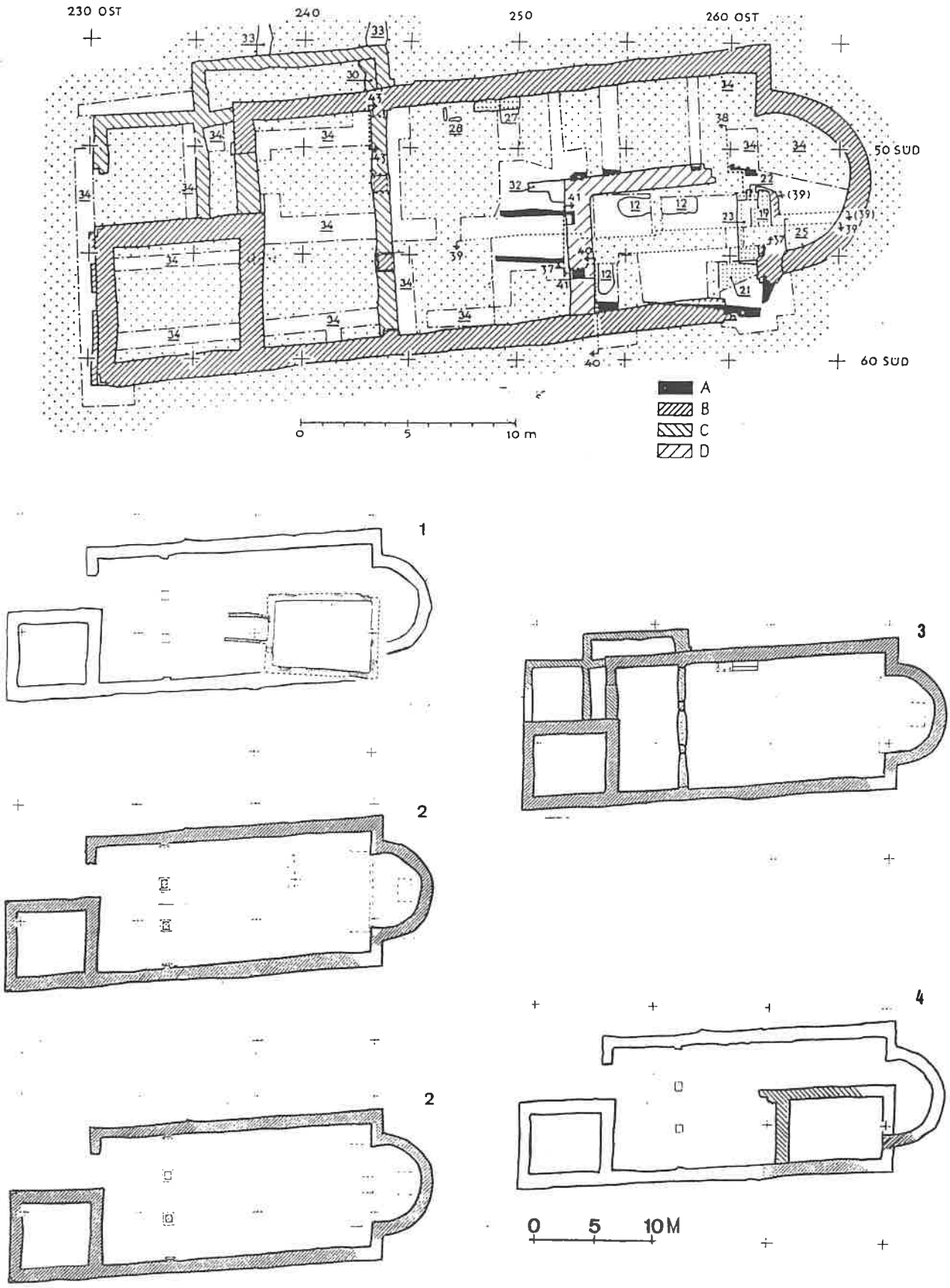

Ryc. 104. Tilleda. Kościół rezydencji. Plan ogólny (budowle 1-4: A-D) oraz rzuty poszczególnych faz budowli (1-4, wg P. Grimma i G. Leopolda)
Abb. 104. Tilleda. Residenzkirche. Allgemeinplan (Gebäude 1-4: A-D) und Grundrisse einzelner Gebäudephasen (1-4, nach P. Grimm und G. Leopold)

Około 1000 r. w jej miejsce powstaje 22,2 m długa i 10,5 m szeroki prostokątny jednonawowy kościół salowy z apsydą od wschodu oraz z dostawioną od południowego-zachodu wieżą (budowla 60 B). W zachodniej ścianie znalazło się wejście z portalem oraz z emporą wspartą na filarach (P. Grimm 1968, 187-190, ryc. 42, tab. 17-18).

W tej fazie budowla pełniła funkcje sakralne oraz związane z władcą, na co wskazuje empora (G. Streich 1984, 159). Wieżowa dobudówka pełnić z kolei mogła funkcje mieszkalne. W takim kształcie obiekt dotrwał do końca 3 ćwierci XI w., kiedy dobudowano do niego od zachodu 2 nowe pomieszczenia z zewnętrzną klatką schodową, zaś miejsce trójłukowej arkady zajęła pełna ściana (budowla 60 C; P. Grimm 1968, ryc. 45, tab. 17, 18), by z początkiem XIII w. ulec ostatniej już przebudowie (budynek 60 D; P. Grimm 1968, ryc. 46).

Na największe zgrupowanie towarzyszących tej emporowej budowli kamiennych budynków natrafiamy po południowej stronie grodu głównego, gdzie wzniesiono niewielki obiekt (91) oraz 5 kolejnych budynków (d.-dom — 61 – 64, 66; P. Grimm 1968, 197 – 201, ryc. 48, 50, 52).

W narożniku południowo-wschodnim grodu zlokalizowano dwie budowle halowe (d. 68 i 66 — o reprezentacyjnych funkcjach), zaś po wschodniej stronie wału 2 długie budynki (d. 84 i 73; P. Grimm 1968, 206, ryc. 57, 56). Najbliższy kościołowi cesarskiemu budynek 91 to niewielkie domostwo, wzniesione podobnie jak inne budowle kamienne z piaskowca, do którego prowadził korytarz. Cechą kolejnych budynków są również korytarze (niekiedy ze schodami — d. 63) oraz stosunkowo niewielkie wymiary obiektów przy długości ścian od 3,9 do 5,85 m (d. 63, 61).

Dla cesarza przeznaczony był również budynek (d. 65) z kanałami grzewczymi, wzniesiony w miejscu domostw 61-64 (P. Grimm 1990, 103); z kolei z uroczystościami odbywającymi się na terenie pfalzu do 1000 r. związany był zamykający główny gród od północnego-wschodu budynek 68 (13,6 x 9,0 m). Kamienną zabudowę uzupełniały jeszcze 2 budynki zamykające przestrzeń grodu głównego od zachodu — budynek 84 oraz 73 — uznany przez P. Grimma za pierwszy królewski budynek mieszkalny (tenże 1990, 103, 119).

W programie zabudowy Tilledy wyróżnia się również wyjątkowo liczny (ponad 200 obiektów) zespół budynków drewnianych i obiektów o kamiennych fundamentach, zlokalizowanych na podgrodziu oraz budynki drewniane grodu (P. Grimm 1968, 117-126, ryc. 21, 63-75, tab. 41-48, 1990, 24-26, 103-104, 179-206, ryc. 16-33, tab. 12-17).

Na publikowanych przez P. Grimma planach ogólnych (tenże 1990, plan 1-2) możemy prześledzić dynamikę procesu zabudowy rezydencji, której największy rozwój przypada na okres przełomu X i XI w. Najliczniejsza jest grupa domostw typu ziemiankowego o kwadratowych, prostokątnych lub trapezowatych zarysach i powierzchni od 4,7 m^2 (d. nr 169) do 29,1 m^2 (d. 30). Charakterystyczne są domostwa o ścianach słupowych oraz domy o kamiennych fundamentach, o funkcjach mieszkalnych (109 budynków) i związanych z różną wytwórczością (48 obiektów). Do niektórych domostw prowadziła ziemna rampa lub schody (d. 35, 179, 197, 217).

Na uwagę zasługuje grupa siedmiu domostw związanych z wyrobem tkanin, w tym 2 o powierzchniach wynoszących 68,2 m^2 (d. 33) i 165,9 m^2 (d. 21 — ten z kamiennym fundamentem). Ich wypełniska zawierały m.in. ciężarki tkackie .

Na podgrodziu górnym pod murem obwodowym (d. 2, 3, 11, 115, 137 i 186) zlokalizowano 6 budynków o kamiennych fundamentach przeznaczonych dla drużyn strażniczych, na podgrodziu dolnym z kolei koncentrują się budynki słupowe (około 10% domostw Tilledy) należące do kolejnej fazy rozwoju rezydencji (lata 1000-1072), z którą łączy się także 25,5 m długa sala przeznaczona do zebrań.

Na dolnym podgrodziu Tilledy występuje znacznie więcej domostw słupowych niż na podgrodziu górnym. Środkowa część podgrodzia dolnego podobnie zresztą jak tzw. „Mittelburg" cechuje się zabudową znacznie rzadszą. Z czasem nie użytkowany teren wnętrza grodu zostaje zajęty przez nekropolę (420 pochówków) z najstarszymi grobami z końca XI w.(P. Grimm 1968, 131, 136, 226-233, ryc. 24 – 25).

Z bogactwem zabudowy pfalzu kontrastują pozaceramiczne zabytki ruchome, których lista nie jest zbyt obszerna. Wśród zabytków występują zarówno formy starsze, by wymienić awarskie zakończenie pasa (VIII w., P. Grimm 1968, 142, tab. 54 a-b) oraz karolińską fibulę, jak i szereg form młodszych z XII i XIII w. jak np. monety (Tilleda I-V), czy wisiorki z wizerunkiem orła (P. Grimm 1968, 146, tab. 59 h).

Z horyzontem X i XI-wiecznym połączyć możemy związane, jak sądzę, w znacznej części z elitami takie zabytki, jak: brązową sztabkę — okucie księgi i rylec do pisania (ryc. 105/4), serię pozłacanych ozdobnych brązowych okuć (ryc. 105/5-6), czy też niewielki guz z brązu (P. Grimm 1968, 146, tab. 59 c, u, v, 1990, 157, 168, tab. 51 b, b, h, ryc. 59 a). W rezydencji odnaleziono również wyroby ze szkła, tj. 3 pierścionki (ryc. 105/1, 3) oraz 8 fragmentów szklanych naczyń (P. Grimm 1968, 145, tab. 59 a, b, f, 1990, 166).

Z Tilledy pochodzi również niewielka ilość uzbrojenia, które jak konstatuje P. Grimm, stwarza prymitywne wrażenie (1990, 152): fragment grotu włóczni o wąskim liściu (ryc. 105/7; P. Grimm 1990, 149, ryc. 91 a), związany z drzewcem tok (ryc. 105/8; P. Grimm 1990, ryc. 91 d), dalej groty strzał oraz seria ostróg (6 egz.; ryc. 105/9-12) reprezentujących typy z X — XII w., spośród których 5 okazów pochodzi z wnętrz domostw (P. Grimm 1990, 149, 152, ryc. 91 e-h, 92 a-f). Z wypełniskiem domu z dwoma ostrogami (d. 145) związane jest także dwudzielne wędzidło (ryc. 105/13; P. Grimm 1990, ryc. 92 i).

Odnalezione na górnym podgrodziu ostrogi wskazują na jego zamieszkiwanie przez jeźdźców, a więc część rycerstwa, spośród którego pochodzili również, jak sądzę, dowódcy drużyn strażniczych zajmujących się ochroną zewnętrznych umocnień rezydencji, a których domostwa odkryto w sąsiedztwie obwodowego muru pfalzu.

Prace archeologiczne prowadzone na terenie Czech i Moraw przyniosły odkrycie szeregu obiektów interpreto-

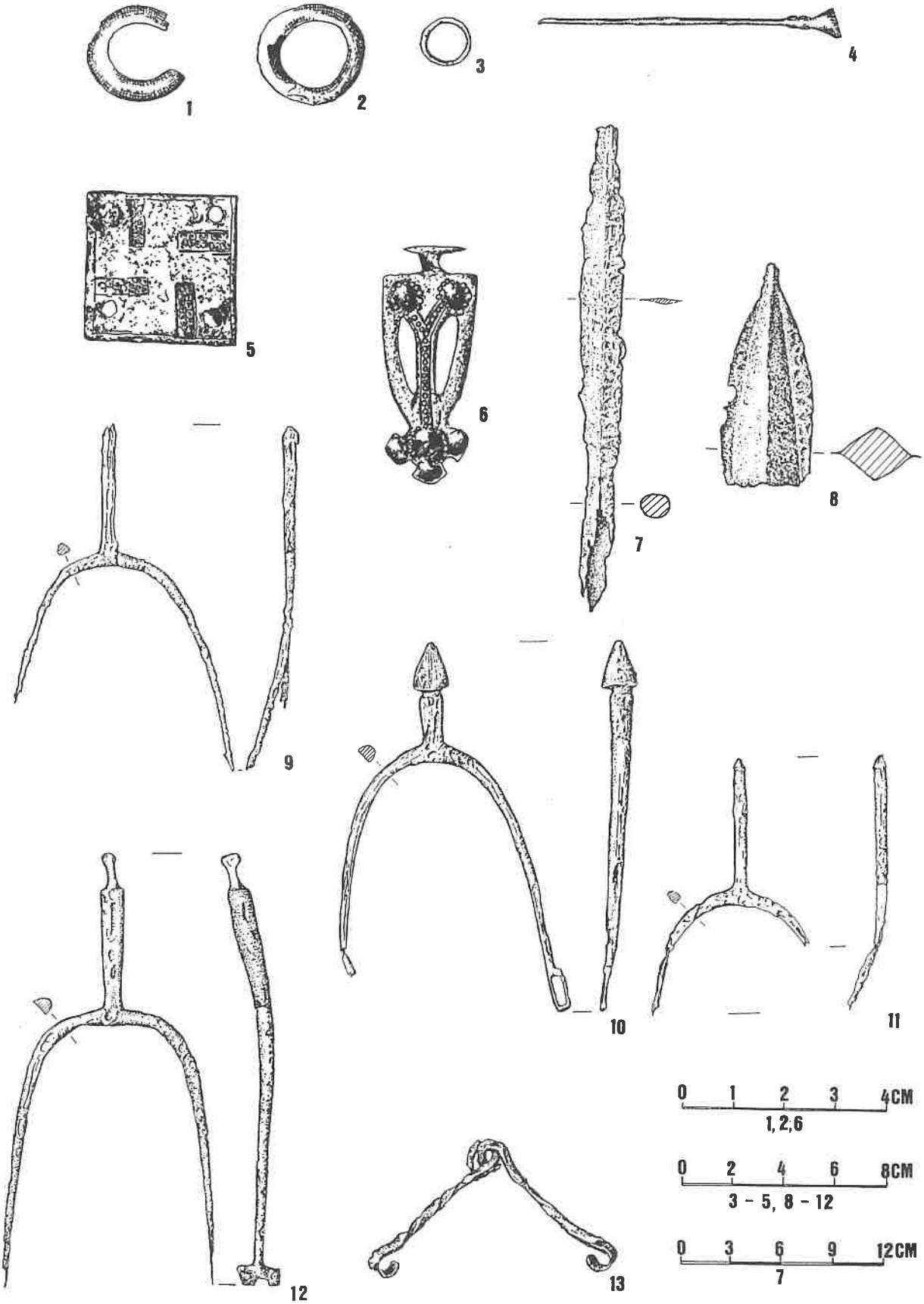

Ryc. 105. Tilleda. Zabytki pfalzu. Wybór. 1-3: Pierścionki szklane, 4. Rylec do pisania, 5-6: Pozłacane okucia brązowe, 7. Grot włóczni, 8. Tok, 9-12: Ostrogi, 13. Wędzidło (wg P. Grimma)

Abb. 105. Tilleda. Funde der Pfalz. Auswahl. 1-3: Glasringe, 4. Stilus, 5-6: Vergoldete Bronzebeschläge, 7. Lanzenspitze, 8. Beschlag, 9-12: Sporen, 13. Gebiß (nach P. Grimm)

Ryc. 106. Położenie grodu w Libicach (i niektórych miejscowości związanych ze św. Wojciechem) na tle lokalizacji sieci grodowej wczesnej domeny Przemyślidów i Sławnikowiców (wg J. Slámy i A. Żakiego)
Abb. 106. Lage der Burg in Libice (und einiger Ortschaften, die mit Hl. Adalbert verbunden waren) auf dem Hintergrund des Burgnetzes in der frühen Domäne von Přemysliden und Slavnikiden (nach J. Sláma und A. Żaki)

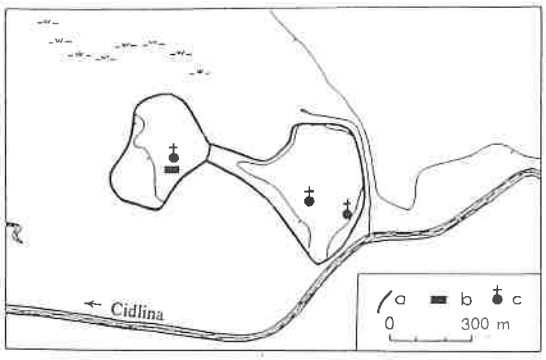

a – wał; b – dwór; c – kościół. Wg R. Turka

Ryc. 107. Libice w 2 poł. X w. a. Wał, b. Dwór, c. Kościół (wg R. Turka)
Abb. 107. Libice in der 2. Hälfte des 10. Jh. a. Wall, b. Herrenhof, c. Kirche (nach R. Turek)

wanych jako ośrodki związane z siedzibami władców, z których najstarsze znane są z Moraw, by wymienić Mikulczyce, Pohansko, Stare Miasto-Velehrad oraz Ducové (por. m. in. B. Dostal 1970), młodsze zaś to położone w Czechach ośrodki, jak Praga, Wyszehrad, Levý Hradec, Stara Bolesław (por. J. Sláma 1986; por. też rozdziały dotyczące Czech i Moraw w pracy: „Europas Mitte um 1000").

Do grupy siedzib władców, których główny rozwój przypada na czasy konsolidacji władzy Przemyślidów zaliczyć możemy położony w środkowych Czechach i związany ze Sławnikowicami dwuczłonowy gród libicki, o którego obraz warto uzupełnić nasze dotychczasowe rozważania (ryc. 106, 107).

Początki dziejów Sławnikowiców można w świetle ostatnich ustaleń łączyć z połową X. — w tym mniej więcej czasie Bolesławowi I (935 – 967) udaje się opanować księstwo kouřimskie i zlikwidować jego centralny gród (J. Sláma 1995, 188).

Reakcją na ową ekspansję Przemyślidów było, według R. Novego, wzmocnienie przez Sasów Sławnikowiców jako przeciwwagi dla Przemyślidów (R. Nový 1993, 43). Nieco wcześniej w związku z osłabieniem Rzeszy Niemieckiej po śmierci Henryka I (936) Bolesław I wykorzystuje ten moment do likwidacji samodzielnych książąt czeskich. O nasileniu procesu likwidacji rozsadzających konsolidacyjne dążenia Bolesława I książąt świadczy w opinii historyków zanik w źródłach pisanych terminologii związanej z tymi lokalnymi książętami, a która określała ich jako silnych (J. Sláma 1995, 192), dalej budowa przez Bolesława wielu nowych grodów.

W tym czasie wykształcone zostają podstawy organizacji grodowej w całych Czechach, gdzie obok głównych centrów powstają grody drugiej rangi (mniejsze grody i dwory), zaś społeczeństwo ujęte zostaje w ramy organizacji państwowej (J. Sláma 1986).

Realizacja takich dokonań czeskiego władcy możliwa była dzięki istniejącej drużynie książęcej, która liczyć mogła w połowie X w. około 1000 wojowników (F. Graus 1965, 11). Z kolei ekonomicznym zabezpieczeniem interesów władcy było funkcjonowanie w ramach organizacji grodowej wykształconej organizacji służebnej (B. Krzemieńska, D. Třeštík 1964, 652).

To w tym mniej więcej czasie pojawiają się Sławnikowice korzystający ze wsparcia saskiego (J. Sláma 1995, 185), a będący użytecznym partnerem dla Polski (R. Nový 1993, 47), tworząc znaczący ośrodek władzy w Czechach.

Właśnie w czasie tych ważnych przemian zachodzących w Kotlinie Czeskiej po raz pierwszy natrafiamy na wzmianki o Sławnikowicach, z których najstarszy jest zapis o narodzinach syna Sławnika — Wojciecha, późniejszego biskupa praskiego i męczennika. W świętowojciechowych żywotach o jego narodzeniu mówią hagiografowie Wojciecha, a więc Jan Kanapariusz (c. 2; J. Karwasińska I, s. 4-5, 52, 71-72) oraz Bruno z Kwerfurtu (c. 1; J. Karwasińska II, s. 3, 45).

Gród libicki, *metropolis Lubic*, wymienia Kosmas wspominając o śmierci ojca Wojciecha Sławnika (981; I, 27; J. Sláma 1995, 183). Informuje też o świetności dworu Sławnika w którego domu „błyszczała uczciwość i szczera miłość, prawość sądów i obecność wielu przednich mężów", zaś sam władca opływał w bogactwa „tak świeckie jak i duchowe" (Kosmas I, 27), dalej natrafiamy u dziejopisa na wzmiankę o wtargnięciu w 995 r.do Libic drużyny Bolesława II i o zabiciu 5 braci Wojciecha (Kosmas, I, 29 i przyp. 51).

Do lat 50. X w., odnosi się wzmianka o funkcjonującym tu już wówczas kościóle p.w. Panny Marii, na którego ołtarzu położono małego Wojciecha, przeznaczając go do stanu duchownego (Kanapariusz, c. 2; J. Karwasińska I, 5, 52, 76, Bruno, c. 2; J. Karwasińska II, 4, 46). O Libicach i funkcjonującym tu drewnianym kościele p.w. NPM dowiadujemy się też ze źródeł dotyczących biskupstwa praskiego (J. Sláma 1995, 84).

Rolę, jaką odgrywał ten gród, potwierdzają też dobitnie źródła numizmatyczne, tj, monety bite w Libicach

w latach 90. X w. — z książęcą tytulaturą i imieniem ZOBEZLAV (Sobiesław) oraz nazwą grodu (mennicy i siedziby księcia) — LIVBVZ (J. Háková 1995, 226 – 229; J. Princová-Justová 1995, 254; J. Sláma 1995, 184; R. Turek 1963, 221, 1966-69, 12, 1988, 40).

Granice terytorium pozostającego we władzy Sławnikowiców nie są dokładnie znane. Według Kosmasa należała do nich mniej więcej połowa Czech m. in. z grodem Kłodzko na północy, po grody graniczne Chýnov, Doudleby na południu (Kosmas I, 27). Niestety, jak podnosi J. Sláma, materiał toponomastyczny nie weryfikuje ich domeny (1995, 200). Pewniejsze jest ich władztwo w grodach centralnych, tj. w Libicach i Malinie oraz w Kolinie, Haninie, Cimburku i Chrudimie (J. Sláma 1995; R. Turek 1982).

Niewątpliwie główna rola przypadała Libicom — owej *metropolis Lubic* Kosmasa, dla których pierwszym ważnym historycznym wydarzeniem była odnotowana źródłowo wizyta biskupa Magdeburga Adalberta (961 lub 962 r.) podczas misyjnej wyprawy na Ruś (J. Sláma 1995, 202).

Gród libicki, leżący w okręgu o tej samej co on nazwie, zajmował północną część terytorium plemiennego Zliczan. Zlokalizowany został nad rzeką Cidliną nieopodal jej ujścia do Łaby, na Równinie Środkowoczeskiej. Powstał on na dwóch terasowatych reliktowych wyspach stanowiących wynik działalności lodowca (R. Turek 1963, 207, 1966-69, 9).

Mimo błotnistości teren ten, jak wykazały ostatnie badania paleobotaniczne, należał generalnie do obszarów suchych, zaś położenie grodu przy spływającej do łabskiej arterii wodnej Cidlinie zapewniało jego mieszkańcom kontrolę nad wodnym tranzytowym szlakiem Łaby oraz przebiegającymi przez Libice lądowymi drogami o charakterze ponadregionalnym, w tym m. in. nad drogą prowadzącą do Polski (przez Kłodzko; J. Nowakowa 1951; J. Princová-Justová 1995, 254), czy w drugą stronę w kierunku Pragi i dalej m. in. ku Niemcom.

Libice były założeniem dwuczłonowym, składającym się z grodu właściwego oraz z przylegającego do niego od wschodu podgrodzia w części zachodniej wąskiego, zaś ku wschodowi znacznie się poszerzającego (ryc. 108).

Gród otoczono monumentalną fortyfikacją, której długość dochodziła do 3 km (J. Princová-Justová 1995, 255). Umocnienia wzniesiono w dwóch fazach. Na wał starszy pochodzący z VIII-IX w., nawarstwiał się wał młodszy X-wieczny (R. Turek 1966-69, 34; J. Justová 1990, 65).

Starszy wał funkcjonował do około 950 r., kiedy to nastąpiły w układzie umocnień zmiany polegające na budowie kolejnego (8 m szerokiego) skrzyniowego wału z kamienną odsadzką oraz fosą. Wał ten funkcjonował do zniszczenia Libic przez Przemyślidów w 995 r., po czym po odbudowie użytkowano go nadal, aż po okres gotycki.

Elementem fortyfikacji była łącząca obydwie części zespołu grodowego brama usytuowana w części wschodniej grodu — pomiędzy dochodzącymi tutaj wałami podgrodzia uformowanego w kształcie wąskiej szyi. Najstarsza brama zewnętrzna istniała w północno-zachodniej części grodu, bramę z okresu Sławnikowiców przesunięto na południe — jej szerokość wynosiła 4 m, a głębokość 3,5 m (R. Turek 1981, 35-40, 68). Brama wschodnia łącząca gród właściwy z podgrodziem była zespolona z drogą wiodącą z podgrodzia w kierunku grodu (J. Justová 1980, 252).

Rangę siedziby Sławnika i jego następcy wyznacza sakralna architektura kamienna grodu i towarzyszący jej drewniany budynek pałacowy (ryc. 108) oraz sakralne obiekty zlokalizowane na suburbium.

Wzniesiony we wschodniej części grodu kościół zbudowano z płytek kamiennych pokrytych tynkiem. W planie tej długiej na 27,25 m budowli czytelnie zarysowana została prostokątna nawa, transept (długi na 20 m) oraz prezbiterium z półkolistą apsydą. Od zachodu prezbiterium poszerzono długą na 1 m ścianą w prostokątną część ołtarzową, z którą sąsiaduje od południa pomieszczenie składające się z dwóch części dochodzących do transeptu i apsydy. Prostokątną część prezbiterium oddzielały od transeptu 2 pilastry, w transepcie zaś po obu stronach jego osi (na przedłużeniu linii murów nawy) architekt wyznaczył 2 filary związane z arkadami dzielącymi transept na dwie części.

Kościół otoczony był z trzech stron wspartym na drewnianych filarach otwartym portykiem (z wapienną posadzką) powiększającym jego wymiary do 37,75 m (R. Turek 1981, 7). Od północy dostawiono do prezbiterium zewnętrzną klatkę schodową, nad którą rekonstruował R. Turek drewnianą wieżę — dzwonnicę (1981, 48, ryc. 11, tab. 12). Od południowej strony transeptu na kamiennym słupie wspierało się usytuowane na piętrze przejście łączące chór kościoła z pałacem księcia (R. Turek 1966 – 69, 42, tab. 7 b, 1981, 19).

Dla badacza tego obiektu — wspomnianego R. Turka, ten związany z 2 fazą rozwoju grodu w Libicach kościół stanowi typową budowlę wzniesioną w kręgu oddziaływań architektury ottońskiej (R. Turek 1966 – 69, 36 – 50, 91 – 91, 133, ryc. 2, tab. 6 – 8, 1981, 6 – 21, tab. 1 – 3, 11/2, 12, 1988, 37 – 39; por. też J. Merhautová 1995), której rozwój ujął on w ramach jednej fazy budowlanej trwającej od około 950 do 995 r.

Być może w czasie funkcjonowania tego kościoła doszło do jakichś nieoczekiwanych przebudów (J.G.), których śladem mogą być wzmocnienia fundamentów w narożnikach transeptu i muru za apsydą oraz zakrystią (R. Turek 1988, 38).

Para arkad w transepcie wskazuje na zlokalizowaną na piętrze emporę, której część dostępna była dla księcia poprzez łączące ją z pałacem przejście. Z kolei na chór północny wejście umożliwiały schody wstawione w wysoką na 24 m wieżę. Wreszcie aneksy kościelne spełniały, w opinii autora odkryć, funkcję przyświątynnego baptysterium (aneks kwadratowy) oraz zakrystii (aneks wschodni).

Łącząc kościół libicki z budownictwem ottońskim R. Turek (1963, 237) wskazywał jako analogię kościół znany z cesarskiej rezydencji w Werli, którego powstanie łączy się z początkiem X w. (F. Oswald i in. 1966-71, 371 – 372), dalej na kościół pfalzu w Kwerfurcie oraz na bazylikę

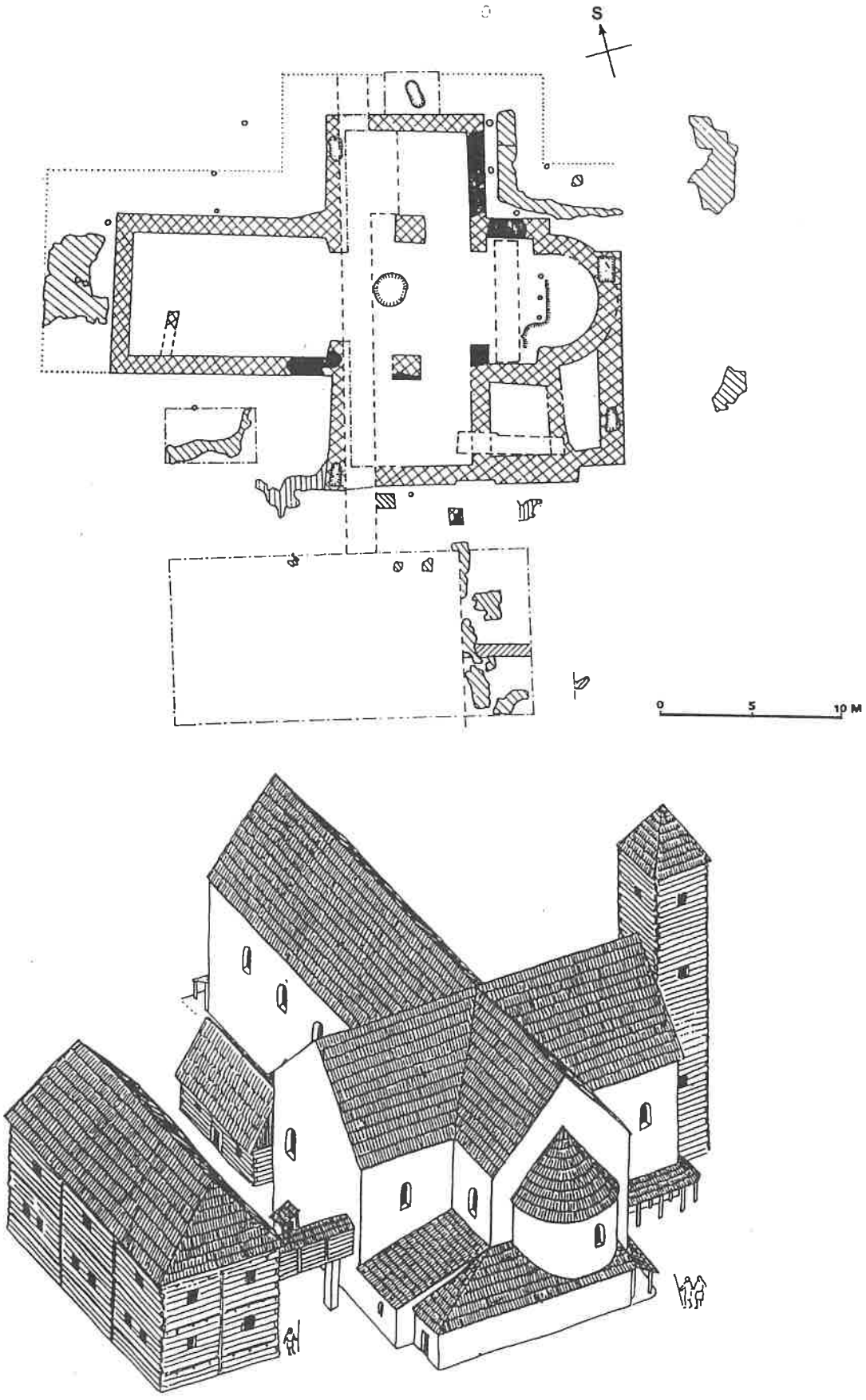

Ryc. 108. Libice. Zespół dworski. (2 poł. X w.) i jego rekonstrukcja (wg R. Turka)
Abb. 108. Libice. Hofkomplex. (2. Hälfte des 10. Jh.) und seine Rekonstruktion (nach R. Turek)

w Gernrode, której przerwana budowa (959 r.) dobrze datuje moment powstania budowli w Libicach (R. Turek 1981, 56-57, 1982, 117, 1988, 249), wreszcie wschodnia część omawianego kościoła jest zbliżona według niego do kościoła z Wallbecku nad Allerą (F. Oswald i in. 1966 – 71, 365 – 367).

Chronologię kościoła określa R.Turek na podstawie przerwy w budowie kościoła w Gernrode z dokładnością do 5 lat, podając jako czas powstania budowli lata między rokiem 955, 961/962, a dalej stawia hipotezę o jego poświęceniu przez odwiedzającego Libice biskupa Magdeburga Adalberta (961/962).

Obok architektonicznych kryteriów stylistycznych pomocne w określeniu chronologii kościoła były kryteria archeologiczne. Teren, na którym powstał kościół zniwelowano przykrywając ziemią starsze obiekty grodziska, nadto ceramikę spod kościoła znaleziono wraz z dwoma monetami (naśladownictwa) bawarsko-szwabskimi typu bitego tuż po 955 r. (R. Turek 1981, 52-53, tab. 10/1, 3, 1988, 38). J. Merhautová (1995) sądzi, że kościół istniał z pewnością już przed śmiercią Sławnika (981).

O ile do rekonstrukcji tej budowli mamy dość dużo danych, to inaczej już przedstawia się zagadnienie wzniesionego w jego sąsiedztwie drewnianego budynku, o wymiarach 17,35 x 12 m, uznawanego przez Turka za książęcy pałac, na temat którego dane są fragmentaryczne. Wiemy, że jego użytkowy poziom tworzyła posadzka z zaprawy oraz, że połączony on był z kościołem na poziomie piętra wspomnianym wspartym na słupie przejściem. Budynku pałacowego, jak i sąsiadującego z nim kościoła, po zniszczeniu grodu przez Przemyślidów (995) nie odbudowano.

Niestety, jak dotąd nie udało się odsłonić sakralnych budowli podgrodzia — dysponujemy jedynie źródłami pisanymi o ich istnieniu. Pierwotnego kościoła maryjnego należy według Justovej poszukiwać przy wschodniej ścianie młodszego parafialnego kościoła — w południowo-wschodniej części podgrodzia (J. Justová 1985, 314 – 315, J. Princová-Justová 1995, 257, 264). Kolejny kościół podgrodzia p.w. św. Bonifacego stanąć miał przypuszczalnie we wschodniej jego części jeszcze przed 995 r. Tradycja łączy z nim pochówki zamordowanych synów Sławnika (R. Turek 1963, 236, 1966 – 69, 134).

W okresie panowania Sławnikowiców obszar grodu właściwego poza kościołem oraz drewnianym budynkiem pałacowym, jak i kolejnym niewielkim (5 x 2,3 m), a sąsiadującym od południa z nawą kościoła budynkiem drewnianym (R. Turek 1981, 66) był w zasadzie wolny od zabudowy, co świadczyć może o przeznaczeniu tej części grodu dla księcia.

Intensywne osadnictwo oraz zabudowa występowała w tym czasie na podgrodziu, gdzie koncentrowały się półziemianki, jamy zasobowe (J. Justová 1985, 314-316, tab. I/1, 6) oraz drewniana budowla na kamiennej podmurówce o wymiarach wnętrza 4,75 x 22 m (mieszkanie księdza według Justovej).

W fazie w której Libice znalazły się pod panowaniem Przemyślidów na grodzie funkcjonowały drewniane budynki wzniesione w rejonie dawnego kościoła oraz znacznych rozmiarów trapezowaty w rzucie drewniany budynek o kamiennej podmurówce, składający się z trzech pomieszczeń z glinianą podłogą, który w opinii R. Turka przejął funkcje zniszczonego pałacu. Na podgrodziu zamieszkiwano w tym czasie w półziemiankach (3 domostwa), którym towarzyszyło 20 niewielkich obiektów (J. Justová 1980, 258).

Z libickich cmentarzy przebadano najpełniej cmentarz grodowy, dla którego R. Turek wydzielił 4 fazy rozwoju, których najstarszą wiąże z 2 połową IX w., najmłodszą zaś koreluje z okresem od zniszczenia Libic w 995 r. do lat 60. XI w. (1976, 314; J. Princová-Justová 1995, 264).

Najstarsza nekropola była elitarnym cmentarzem (pochówki wojowników wyposażonych w broń, bogate groby kobiece) funkcjonującym w miejscu, na którym wzniesiono później kościół oraz pałac. Na cmentarzu wewnątrzgrodowym odkryto 288 grobów z 449 pochówkami (ryc. 109). Najbogatsze wyposażenie pochówków wiąże się z dwoma pierwszymi fazami cmentarza (do końca 1 połowy X w.), kiedy pochówkom towarzyszyło wspomniane ekskluzywne uzbrojenie (np. miecz typu Y według Petersena — grób 227 a, siekiery — groby 258 i 261, ostrogi — grób 244 a, 258 i 261 a), czy ozdoby ze srebra i złota, jak np. w bogatym grobie 268 z parą złotych kabłączków i kaptorgą).

Groby związane z kamienną zabudową grodu występują po południowo-zachodniej stronie kościoła dochodząc do jego fasady. Z reguły grobów tych nie wyposażano, co najwyżej spotykamy towarzyszące zmarłym pierścionki (R. Turek 1966-69, 74).

Z chrześcijaństwem łączył się więc w Libicach wyraźny zanik darów grobowych, zmarli zachowywali jedynie obrączki, niekiedy wkładano im do grobów mające symboliczne znaczenie w chrześcijaństwie jajka i ryby (J. Princová-Justová 1995, 25). Ze specjalnym charakterem bliżej nieznanych pochówków kobiecych wiążą się odkryte przy transepcie kościelnym dwie płyty z napisami odczytanymi jako *stolata femina* (ST F) i *clarissima puella* (C P), charakter tytulatury których nakazuje jednak ostrożność w datowaniu (R. Turek 1966 – 69, 80, tab. 10 a-b). Wreszcie z ostatniej fazy cmentarza pochodziła moneta Brzetysława I (1034 – 1050), poświadczająca chowanie zmarłych jeszcze w końcu 1 połowy XI w. — obok nie istniejącego już kościoła.

Po 950 r. na podgrodziu (w jego wschodniej i północno-wschodniej części) rozwija się nekropola związana z pospolitą ludnością, której rozwój koreluje z rozwojem siedziby księcia na grodzie (R. Turek 1976, 297, 314, 316).

Z interesującego nas okresu funkcjonowania w Libicach rezydencji Sławnikowiców pochodzi ciekawy zespół przedmiotów o funkcjach określanych jako liturgiczne (R. Turek 1981, 62). W tej grupie wyróżniają się fragmenty cynowej ramki relikwiarza z częścią napisu „ONICIS" zdobione ornamentem perełkowym (ryc. 110/1), odnalezione przy prezbiterium kościoła (J. Princová-Justová 1995, 260; R. Turek 1966-69, 91, ryc. 22 g, 1981, 44, tab. 7/1, 9/4) oraz ułamek oprawy kodeksu z posrebrzanego brązu odkrytej przy nawie kościelnej, a którą R. Turek

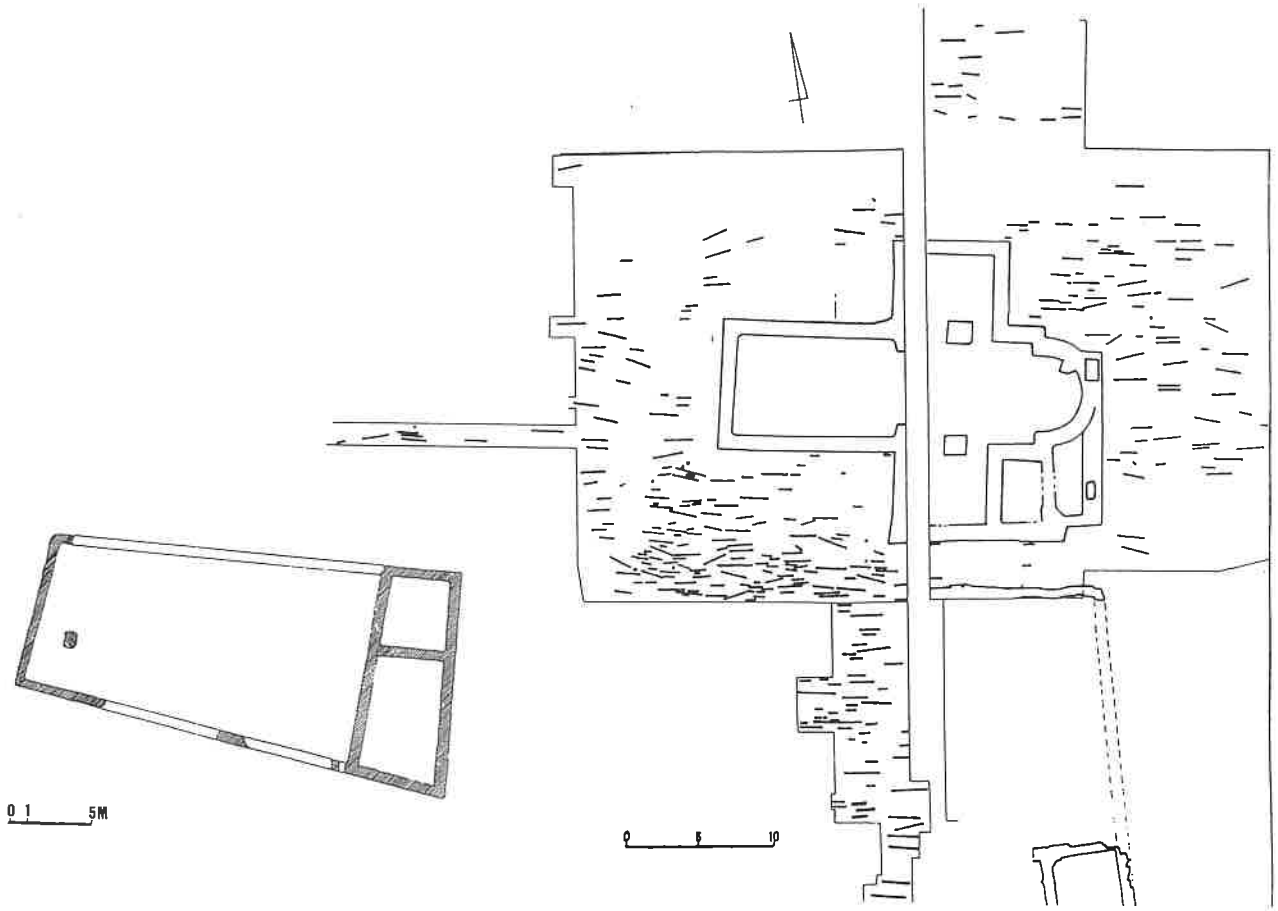

Ryc. 109. Libice. Rzut budynku z XI w. (na pd. od kościoła) na podmurówce kamiennej oraz zasięg cmentarza na grodzie (wg R. Turka)
Abb. 109. Grundriß des Gebäudes aus dem 11. Jh. (südlich von der Kirche) auf einer Steinuntermauerung und Gelände des Gräberfeldes in der Burg (nach R. Turek)

łączy z końcem X w. (1966-69, 130, ryc. 22 f, 1981, 50, tab. 8/2; J. Princová-Justová 1995, 260; por. ryc. 110/2), z czasu po 995 r. pochodzić może kolejne z okuć księgi (R. Turek 1981, 50-51, tab. 10/4).

Liturgiczne funkcje pełniła ceramiczna akwamanila datowana na lata 955-995 (R. Turek 1981, 45, 48, tab. 10/8), czy łączona z nakładaniem kadzidła łyżeczka (ryc. 110/3) pochodząca z rejonu kościoła, a do której analogie znamy z Pragi (z kościoła św. Krzyża) oraz z Levego Hradca (R. Turek 1966 – 69, 91, ryc. 22 g, 1981, 45, ryc. 9/1; J. Princová-Justová 1995, 260). Tę grupę zabytków zamyka profilowany fragment dzwonu (ryc. 110/4) datowany na 995 r., którego związek z chrześcijańską obrzędowością nie budzi wątpliwości (R. Turek 1981, 48, ryc. 11, tab. 8/9).

Z rozwojem elitarnej kultury libickiej strefy książęcej łączyć można 3 żelazne stilusy (ryc. 110/5 – 6) związane z duchownym lub z funkcjonującą przy kościele szkołą (J. Princová-Justová 1995, 258; R. Turek 1981, 45, 48, tab. 7/9 – 10, 8/4).

Z okresem dynamicznego rozwoju Libic związane są także monety, w tym naślednie niemieckie (po 955 r.), moneta Brzetysława (po 1034 r.) oraz najsłynniejszy denar Sobiesława z imieniem księcia na otoku oraz napisem LIVBVS (J. Hásková 1995; R. Turek 1963, 221). Miejscowe bicie monet poświadczać mogą resztki pracowni złotniczej (tygielki, łyżka odlewnicza) odkryte na południowy-wschód od pałacu (R. Turek 1963, 224, 1966 – 69, 95, 127).

Z podgrodziem łączy się brązowe pozłacane okucie pasa (2 połowa X w., ryc. 110/7) oraz szklane, bursztynowe i turkusowe paciorki (por. ryc. 110/8 – 10; J. Justová 1980, 247, 254, tab. 5/1, ryc. 3/1, 1990, 669, tab. 9/1 – 3).

Z warstw destrukcji grodu oraz podgrodzia (995) pochodzą wreszcie groty strzał (por. ryc. 110/11 – 12; R. Turek 1981, 50, 54, ryc. 9/2, 3, tab. 7/4, 3, 8/19). X-wieczne może być także wędzidło z pobocznicami (ryc. 110/13; J. Justová 1990, 669, tab. 8/7). Z okresu Sławnikowiców znamy także fragment łuku refleksyjnego, który wraz z wymienionym wcześniej pozłacanym okuciem pasa, o analogiach w kulturze wikińskiej, wyznacza szerokie kontakty rezydencji libickiej (J. Justová 1985, 313, 1990, 669, tab. 8/4).

Tak bogaty ośrodek libicki rozwijał się w okresie od 800 r., aż do lat 30. XI w. i należał do długo funkcjonujących grodów. Najbardziej dynamiczny jego rozwój obserwujemy wraz z początkiem X w., kiedy widoczny

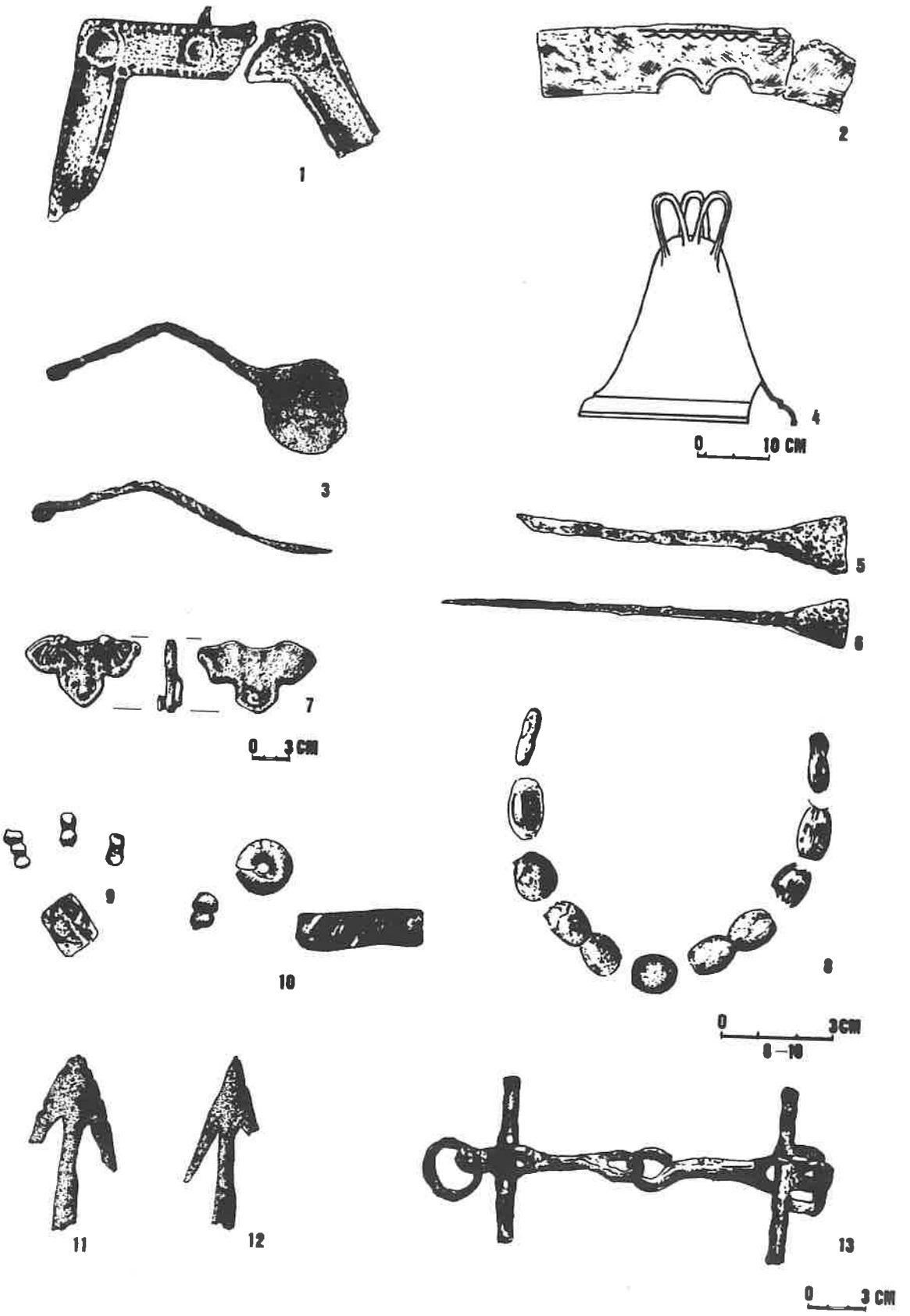

Ryc. 110. Libice. Zabytki rezydencji — wybór. 1. Ramka relikwiarzowa, 2. Posrebrzana oprawa kodeksu, 3. Łyżeczka do kadzidła, 4. Fragment dzwonu (część wykreskowana) i jego rekonstrukcja, 5-6: Stilusy, 7. Pozłacane okucie pasa, 8-10: Paciorki szklane, bursztynowe i turkusowe, 11-12: Groty strzał, 13. Wędzidło z pobocznicami

Abb. 110. Libice. Funde der Residenz — Auswahl. 1. Reliquienschreinrahmen, 2. Versilberter Kodexbelag, 3. Weihrauchlöffel, 4. Fragment einer Glocke (schraffierter Teil) und ihre Rekonstruktion, 5-6: Stili, 7. Versilberte Riemenzbeschlag, 8-10: Glas-, Bernstein- und Türkisperlen, 11-12: Pfeilspitzen, 13. Gebiß mit Seitenteilen

staje się wzrost poziomu życia jego mieszkańców, wydzielenie się elit oraz przenikanie chrześcijaństwa.

W 2 połowie X w. zyskują Libice rangę głównej siedziby Sławnikowiców — przekształcają się w gród rezydencjonalny z kościołem w typie ottońskim, drewnianym pałacem oraz być może funkcjonującą w jego pobliżu mennicą. Przy kościele tym założono wówczas cmentarz uznawany za rodową nekropolę Sławnikowiców, co potwierdzać mogą m. in. płyty z łacińską tytulaturą.

Znaczenie tego rejonu grodu poświadcza pracownia złotnicza, ekskluzywne zabytki i prawdopodobnie funkcjonująca tu szkoła lub biblioteka. W tym samym czasie na podgrodziu funkcjonować mógł również kolejny kościół p.w. św. Bonifacego, a w którym później pochowano być może zamordowanych synów Sławnika (R. Turek 1976, 316). Ta faza rozwoju rezydencji wiąże się z rozległymi kontaktami Sławnikowiców z saskim domem Ludolfingów oraz z tamtejszym środowiskiem kościelnym, czego wyrazem jest architektura Libic, czy wizyta biskupa Magdeburga.

W dniu 28 września 995 r. wykorzystując moment nieobecności Sobiesława wspomagającego wyprawę zbrojną Ottona III, ród Wrszowców, z inspiracji Przemyślidów, zniszczył Libice i wymordował rodzinę Sławnika (Kosmas I, 29). Likwidacja Sławnikowiców oznaczała, według J. Slámy, kres systemu władzy w Czechach w oparciu o lokalnych książąt i całkowite jej skupienie w ręku Przemyślidów (tenże 1995, 212). Przyjmuje się, że po zniszczeniu grodu, Libice zachowały charakter ośrodka władzy związanego już nie z książęcym rodem, ale z urzędnikami czeskiego władcy, za jakich uznaje się pojawiający się tutaj wówczas ród Wrszowców (Kosmas III, 24; R. Turek 1966-69, 141).

Analiza archeologicznych danych uzyskanych w badaniach rezydencji cesarskich oraz siedziby w Libicach w konfrontacji ze stanem naszej wiedzy o wczesnopiastowskich grodach — siedzibach władcy nieodparcie wiedzie nas do przedstawienia ogólnych danych wypływających z tej analizy.

Uwzględnione w pracy grody oraz szereg innych ośrodków cesarskich i centrów Przemyślidów (a których lista jest bardzo szeroka) spełniały szczególne funkcje w ówczesnym systemie sprawowania władzy. Ośrodki te (zarówno te z nich, które powstały wcześniej oraz te, których geneza łączy się już z okresem funkcjonowania struktur państwa) stanowiły centra władztwa — ich rola jako ośrodków władzy jest znamienna.

Status grodów — rezydencji łączył się z dobrze już wykształconym systemem organizacji struktur wczesnych państw, głównie zaś takiego systemu sprawowania rządów, którego istotą były podróże panującego (*rex ambulans*).

O ile sam system siedzib władcy, z jakim mamy do czynienia w Polsce oraz w Czechach związany był początkowo wyłącznie z jedną — panującą — dynastią (w Czechach do 995 również z lokalnymi książętami), to na terenie Niemiec organizacja tego systemu ze względu na brak dynastycznej ciągłości władzy oraz sięganie po godność cesarską nowych rodów miała charakter, jak sądzę, bardziej złożony. Sieć rezydencji cesarskich jest nieporównanie bardziej gęsta od wczesnopiastowskich siedzib i nawiązuje w części do modelu rezydencji znanego i rozwijanego tutaj od czasów Karolingów.

Jest charakterystyczne, iż lista rezydencji, a zarazem głównych centrów władzy jest bardzo gęsta na obszarach uznanych za terytoria ścisłych centrów państwowych, tj. Saksonii i Turyngii w czasach Ottonidów, środkowych Czechach w okresie wczesnych Przemyślidów oraz na obszarze Wielkopolski w czasach pierwszych Piastów. Odległe usytuowanie ośrodków władzy od centrum, co możemy zaobserwować w odniesieniu do np. grodu przemyskiego łączyć można ze znaczeniem przypisywanym nowo zorganizowanym w strukturze państwa ośrodkom, z kolei na terytorium Niemiec lokalizacja nowych siedzib cesarskich łączyła się w znacznym stopniu z włościami ziemskimi sięgających po tę godność rodów.

Rezydencje lokalizowano w z natury obronnych miejscach (wyspy, wyniesienia terenowe lub wypiętrzenia skalne, otoczenie bagnami lub wodami). Naturalną obronność grodów potęgowano wyposażając je w często złożony system fortyfikacyjny, którego głównymi elementami były wały (niekiedy również i kamienne mury), bramy (także z kamienia), fosy, mosty, budynki strażnicze najlepiej rozpoznane w cesarskich pfalzach. Systemem fortyfikacyjnym obejmowano przy tym zarówno grody właściwe oraz (w większości zaobserwowanych sytuacji) podgrodzie (podgrodzia).

Gród główny jest zawsze mniejszy od podgrodzi sąsiadujących z nim bądź od południa (Gniezno), południa i wschodu (Poznań), wschodu (w Libicach), północy (Lednica, Giecz, Kraków i Przemyśl) oraz od zachodu (np. Elten, Tilleda).

Grody rezydencje lokalizowano przy ważnych z punktu widzenia interesów państwa komunikacyjnych szlakach (lądowych lub wodnych) regionalnych oraz tranzytowych i włączano tym samym w system wymiany dóbr możliwy dzięki takiemu ich położeniu.

Jak wskazują wyniki ostatnich badań, podstawę rozwoju tych grodów stanowiły ich rozbudowane zaplecza gospodarcze oraz ludnościowe, w oparciu o które realizowano zarówno szeroki program inwestycyjny zabudowy ich wnętrz oraz dzięki którym możliwy był system utrzymania i zaopatrzenia przebywającego w nich monarchy.

Bez wątpienia najbardziej czytelnym świadectwem rangi i znaczenia siedzib władcy jest architektura kamienna w typie budowli świeckich oraz sakralnych. Wśród kamiennej zabudowy wyróżnia się typ wydłużonego budynku pałacowego sprzężonego od wschodu z centralną kaplicą znany z polskich grodów oraz bardziej rozbudowane formy pałacowych założeń ottońskich pfalzów.

Model zabudowy architektonicznej rezydencji wczesnopiastowskich nie da się nawiązać do tego typu zabudowy znanej z Tilledy oraz z Libic. Zabudowa kamienna grodu właściwego w Tilledzie (oraz w innych siedzibach cesarskich) nie znajduje bezpośredniej analogii w zabudowie rezydencji wczesnopiastowskich, bowiem m.in. wzniesiony tutaj rodzaj budynku o funkcjach sakralnych i mieszkal-

nych odbiega w rzucie od osiowo sprzężonych dwudzielnych założeń wczesnopiastowskich. Z reprezentacyjnymi funkcjami cesarza łączy się nieznany z Polski typ wolnostojących kamiennych budynków (domy 66 i 68), jakie obok cesarskiego kościoła znalazły się wewnątrz tej ottońskiej rezydencji, z kolei usytuowanie kamiennych budynków w części południowej grodu właściwego znajduje odniesienia w lokalizacji zabudowy pałacowej w części południowej niektórych z polskich siedzib władcy (Lednica, Giecz, Przemyśl). Również dla drewnianego pałacu libickiego sprzężonego z kamiennym kościołem nie odnajdujemy nawiązań stylistycznych wśród znanych w Polsce obiektów.

Dla programu architektonicznej zabudowy rezydencji wczesnopiastowskich charakterystyczne jest również funkcjonowanie wewnątrz obwarowanej przestrzeni obok zespołów architektury sakralno-pałacowej wolnostojących kościołów, co możemy obserwować na Lednicy, w Gieczu, dalej w Poznaniu i Gnieźnie (bazyliki katedralne) oraz w Krakowie, skąd znamy największy ilościowo zespół preromańskiej architektury z ziem polskich. W budowle kościelne wyposażano również pfalze ottońskie.

Bogactwo wystroju architektury sakralnej i świeckiej poświadczają kamienne detale budowlane, kolorowe tynki, mozaikowe kostki, witrażowe szkiełka z ramkami do ich osadzenia oraz dachówki i dzwony. Obok budynków reprezentacyjnych i sakralnych funkcjonowały m.in. skryptoria, których wyposażenie (stilusy) odkrywamy często w rezydencjonalnych grodach.

Wśród świeckiej zabudowy kamiennej grodów rezydencji występują również budynki korytarzowe (Wawel, Tilleda) oraz halowe i strażnicze (Tilleda). Do pierwszych z domostw nawiązują wzniesione w drewnie korytarzowe obiekty znane z Lednicy.

W topografii wnętrza grodów znaczne areały obejmuje również zróżnicowana architektura drewniana — mieszkalna i gospodarcza. Na podstawie rozpoznanej zabudowy siedzib wczesnopiastowsich wnosić możemy o znacznym zagęszczeniu domostw i zabudowie pod wałami (Lednica, Gniezno, Wawel, Przemyśl). Najlepiej rozpoznano towarzyszącą architekturze kamiennej drewnianą zabudowę Tilledy zgrupowaną na podgrodziu. W Libicach charakterystyczny jest drewniany budynek na kamiennej podmurówce z systemem kanałów rozprowadzających ciepłe powietrze, a dalej drewniane podium, czy wreszcie nie mający również odniesień do naszych ziem pobudowany po 995 r. pałac drewniany na kamiennej podmurówce.

Ostatnim wreszcie elementem topografii grodów są ich nekropole usytuowane wewnątrz kościołów oraz poza nimi. Pozycję szczególną zajmują wcześnie datowane groby z wnętrz kościelnych znane z polskich i cesarskich siedzib władców, a najpewniej również i z Libic na co wskazują płyty nagrobne.

Na podstawie znalezisk z wczesnopiastowskich grodów wnosić można, że w połowie X w. pojawiają się w nich jakościowo zupełnie nowe zabytki związane z kultem, łączące się z wejściem Polski w krąg chrześcijańskiej Europy, gdy nowa religia włączona została w ramy organizacji państwowej. W tej grupie znalezisk pozycję szczególną zajmują zabytki lednickie, z którymi porównywalny może być znany jedynie dzięki źródłom pisanym (Kosmas) zbiór sakraliów gnieźnieńskich, czy zespół zabytków z Libic. W Libicach i na Lednicy zespół tych zabytków łączy się ze strefą sakralną (otoczenie kościoła) lub dworską, tj. z sąsiedztwem pałacu.

Na znaczenie analizowanych siedzib władców wskazuje również ich nasycenie innymi zabytkami luksusowymi. Ślady produkcji wyrobów złotniczych udało się odkryć w polskich i czeskich grodach lub w ich sąsiedztwie, skąd pochodzą formy odlewnicze i narzędzia oraz wyroby z metali szlachetnych i kolorowych.

Rejony, gdzie zlokalizowano rezydencje stały się atrakcyjne ekonomicznie, co potwierdzać mogą bezpośrednio z nimi związane (oraz ze strefami w ich otoczeniu) skarby monet i ozdób. Wcześnie datowane monety potwierdzające kontakty z cesarstwem pochodzą z Lednicy, Krakowa oraz Przemyśla i Libic. Bogato reprzezentowane są serie monet zdeponowanych na zapleczach rezydencji, a związane zarówno z pierwszą falą masowego napływu monet na nasze ziemie (dirhemy), jak i z młodszymi od nich monetami zachodnimi, słowiańskimi, czy węgierskimi. Innym dowodem znaczenia i atrakcyjności gospodarczej siedzib władców mogą być liczne przywileje nadawane turyńsko-saksońskim pfalzom przez cesarzy.

Charakterystyczne było wreszcie nasycenie rezydencji uzbrojeniem. Jak można wnosić na podstawie odkrywanych w nich kategorii broni, zasiedlali je najpewniej doborowi rycerze z drużyny władcy oraz rycerstwo związane ze stałą ochroną tych siedzib, a egzystujące na podgrodziach.

Omówione kategorie znalezisk dobrze wpisują się w realia omawianej epoki ilustrując tezę o funkcjonujących na terenie siedzib władcy przedstawicielach społecznych elit zarówno duchownych, jak i świeckich, w tym i drużyny panującego.

Jak wynika z powyższej analizy podobieństwa i różnice, jakie dostrzec można między zaprezentowanymi rezydencjami są rozległe i wielokierunkowe. U ich źródeł upatrywać w dużym stopniu można wzorce organizacji państwa, ekspandujące i ugruntowujące się chrześcijaństwo — głównie w Polsce i Czechach (bowiem na terytorium cesarstwa niemieckiego ma ono znacznie odleglejszą genezę) wraz z którym przenikały modele akulturacji w sferze kultury materialnej i symbolicznej, a które dobrze wspomagały zmiany w systemie organizacji ówczesnego państwa w oparciu o dynastię i dobrze zorganizowaną armię.

XI. Uwagi końcowe

Analiza materiałów archeologicznych Ostrowa Lednickiego pozwala na sformułowanie kilku ogólniejszych wniosków odnoszących się do tego wyspowego grodu. Poprzedzić je warto zasadniczą uwagą do przedstawionej pracy oraz jej wyników, a mianowicie iż w zaprezentowanej próbie wyjaśnienia roli Ostrowa Lednickiego zdani byliśmy na jej interpretację poprzez archeologiczny kontekst wyspy wraz z jej rozwiniętą infrastrukturą, archeolog bowiem odcięty jest najczęściej od klasycznej historii typu zdarzeniowego i interpretuje dzieje poprzez archiwum ziemi i ów kontekst znalezisk.

W strukturze administracyjnej państwa pierwszych Piastów Ostrów Lednicki pojawia się wraz z początkiem 2 połowy X w. Gród na wyspie nie był założony na surowym korzeniu, bowiem poprzedzał go starszy niewielki gródek, który z uwagi na swe rozmiary nie nadawał się jednak do roli, jaką przypisał wyspie w systemie administracyjno-ideowo-gospodarczym nowej monarchii Mieszko I.

W miejscu zniwelowanego gródka oraz poza nim rozpoczęto i zrealizowano budowę nowego — dużego dwuczłonowego założenia grodowego składającego się z okolonego potężnym wałem grodu właściwego oraz związanego z nim otwartego podgrodzia. Już sama specyfika wyspy narzucała budowniczym grodu konieczność połączenia Lednicy z lądem stałym, co zrealizowano z pomocą dwóch mostów o wyjątkowej na terenie monarchii pierwszych Piastów skali. Jak dzisiaj dzięki dendrochronologii wiemy, wszystkie te prace rozpoczęto od 954 r. kontynuując je z wieloma przerwami po schyłek lat 30-tych XI w.

Charakterystyczna jest lokalizacja grodu, położonego w samym centrum plemienia Polan, między dwoma centralnymi grodami ówczesnego państwa i w niewielkiej od nich odległości. Koncentracja silnych grodów w centrum krystalizacyjnym formującego się państwa (gdzie prócz Lednicy wymienić można gród w Poznaniu, Gnieźnie, Gieczu oraz Grzybowie) jest procesem zbieżnym z zaobserwowanym w państwie wielkomorawskim, Czechach oraz w Bułgarii Naddunajskiej.

Gród lednicki zlokalizowano przy ważnym szlaku o strategicznym i handlowym znaczeniu. Szlak ten łączył 2 ośrodki centralne w Poznaniu i Gnieźnie, a przebiegał dalej na zachód i wschód z odgałęzieniami na Śląsk i Pomorze; z kolei poprzez rzekę Główną włączony został w wodny układ komunikacyjny Warty i związanych z nią cieków.

Powstaniu dużego grodu nie towarzyszyła osadnicza próżnia, bowiem od połowy X w. dostrzegamy ogromną dynamikę osadniczą, związaną z zasiedleniem obszarów wokół grodu i Jez. Lednickiego, a wyrażającą się w użytkowaniu mikroregionów w niewielkim stopniu zasiedlonych wcześniej oraz w zajmowaniu terenów uprzednio nie zamieszkałych. Charakterystyczny jest w tym zasiedleniu również udział ludności służebnej oraz przesiedlonej, co znajduje potwierdzenie ze strony toponomastyki, jak i archeologii. O znacznej skali tego potencjału osadniczego w bliższym i dalszym sąsiedztwie Lednicy, świadczy szacowana tu gęstość zaludnienia, której wskaźniki oscylujące wokół 10,5 osoby na km^2 — znacznie przewyższają zaludnienie ustalone szacunkowo dla tego okresu na ziemiach polskich. Zaobserwowane w rejonie Lednicy osadnictwo oraz jego dynamiczny rozwój były przyczyną wydzielenia odrębnego okręgu administracyjnego z centrum na wyspie. Stabilność tego okręgu obserwujemy również i w późniejszych fazach wczesnego średniowiecza, czemu towarzyszy gęste zasiedlenie tych ziem oraz rozwój sieci parafialnej i wzrost znaczenia Pobiedzisk z funkcjonującym tu wiejskim dworem (różnym wszak od centrum lednickiego).

Część ludności zamieszkującej okolice grodu, związana była z jego obsługą i aprowizacją, jak np. złotnik pracujący na potrzeby elit grodowych, którego warsztat z X/XI w. odkryto w miejscu służebnych Rybitw. Innym równie ciekawym przykładem poświadczającym działalność służebników, mogą być wyniki badań archeozoologicznych, które wskazują na wczesne zaopatrywanie grodu w gotowe półtusze mięsne przygotowywane poza grodem.

By gród mógł spełniać wyznaczoną mu przez władcę rolę, niezbędne było odpowiednie zagospodarowanie jego przestrzeni, a więc realizacja szerokiego programu zabudowy kamiennej i drewnianej.

W tym miejscu dochodzimy do jednego z najważniejszych zagadnień, a mianowicie dwóch monumentalnych budowli lednickich — założenia dwuczłonowego i jednonawowego kościoła. W rezydencji wzniesiono reprezentacyjno-mieszkalny pałac przeznaczony dla władcy i sprzężoną z nim budowlę centralną, wyposażoną w baseny do chrztu oraz mniejszy wolnostojący kościół, w którym urządzono ważną nekropolę.

Frapującą jest hipoteza o przyjęciu na Lednicy chrztu przez Mieszka, dalej zagadnienie lokowania tu siedziby biskupa Jordana manifestującej się pozostałościami episcopium oraz katedralnej funkcji mniejszego kościoła. Wśród tych kontrowersyjnych zagadnień, nie podzielanych na ogół przez badaczy, chrzest władcy we wbudowanych wewnątrz kościoła pałacowego basenach może być hipo-

tezą prawdopodobną (również i przy założeniu o chrztach odbywających się po różnych grodach), bowiem jak wiemy bazyliki katedralne w Poznaniu i Gnieźnie w 966 r. jeszcze nie istniały, zaś poznański basen do chrztu związany był z wolnostojącą budowlą poprzedzającą preromańską katedrę i nie łączącą się z kościołem pałacowym.

Funkcjonowanie na Lednicy kaplicy pałacowej wyposażonej w baseny do chrztu wskazuje na jej fundamentalne znaczenie we wczesnym chrześcijaństwie naszych ziem. W tej kaplicy baptysterium, której fundatorem był bez wątpienia książę Mieszko I, oprócz chrztu samego władcy mogły mieć również miejsce chrzty podległych panującemu książąt oraz innych przedstawicieli elit.

Wzniesiona na wyspie budowla centralna zespolona z prostokątnym budynkiem pałacowym jest bez wątpienia najstarszą (obok baptysterium poznańskiego) budowlą sakralno — pałacową naszych ziem. Stała się ona wkrótce prototypem i wzorem (ale bez basenów chrzcielnych w ich wnętrzach) dla całej serii piastowskich założeń architektonicznych określanych mianem palatiów z kaplicami (Lednica fazy I dla Giecza, fazy II zaś dla Przemyśla, chociaż nie można również odrzucić przeciwnej hipotezy, że to Lednica w fazie I kopiuje właśnie Giecz).

Rangę ośrodka lednickiego wyznacza zatem sama architektura oraz jej elementy, jak baseny do chrztu, dalej wbudowana po roku 1000 empora dla władcy oraz nieduży jednonawowy kościół grobowy z prostym zamknięciem prezbiterium — jeden z pierwszych na naszych ziemiach kościołów. Zatem ośrodek na Ostrowie Lednickim charakteryzuje się zespołem budowli, który można przedstawić jako: palatium — kaplica (o funkcjach m.in. chrzcielnych) — jednonawowy kościół.

Tym co obok architektury kamiennej korespondowało często we wczesnym średniowieczu z siedzibą władcy, było miejsce jego pochówku, zatem istotna jest lokalizacja na wyspie wewnątrzkościelnej nekropoli jednonawowego kościoła, będącej jednym z pierwszych w Polsce cmentarzy urządzonych w nawie i aneksach kościelnych podług wzorów przejętych z Zachodu i Południa. Z kościołem tym związane są, jak przypuszczam, pochówki 3-go pokolenia Piastów, tj. synów Chrobrego oraz bliżej nieznanego książątka.

Monumentalnej zabudowie pałacowej towarzyszyła również architektura drewniana w różnych odmianach. Dla Lednicy charakterystyczny jest typ budynków korytarzowych, związanych z bezpośrednim sąsiedztwem pałacu oraz z otoczeniem wolnostojącego kościoła, do których jedyną analogię stanowić mogą znane z Wawelu, czy pfalzu Tilleda budynki korytarzowe wzniesione w kamieniu. Równie specyficzne jest zastosowanie na Lednicy techniki zrębowej poniżej poziomu gruntu, co do tej pory dla tej części Słowiańszczyzny poddawano w wątpliwość. Bliskie usytuowanie domostw obok siebie wskazuje na gęstą zabudowę wyspy, z kolei wolna przestrzeń między pałacem, a kościołem jednonawowym pozwala na wydzielenie przylegającego do palatium dziedzińca.

Wreszcie bezpośrednie otoczenie przez budynki drewniane strefy graniczącej bezpośrednio od południa i zachodu z pałacem, zaś od północnego-zachodu z jednonawowym kościołem, jak i nasycenie tych obszarów wysokiej klasy zabytkami, pozwala na łączenie tej wyspowej strefy z ówczesnymi elitami

Miejsce i znaczenie Ostrowa Lednickiego wśród analizowanych grodów w pełni potwierdzają wydobyte na światło dzienne dzięki archeologii ruchome materiały wykopaliskowe, wśród których pozycję szczególną zajmują zabytki związane z kultem, przedmioty złote oraz uzbrojenie.

Część z zabytków nosi znamiona mistrzowskiej sztuki warsztatowej (pektorał, złocone okucie księgi, skrzynka relikwiarzowa, grzebień liturgiczny) i związana była najpewniej z wysokiej klasy artystami zatrudnionymi w pracowniach obsługujących potrzeby cesarza lub polskiego władcy. Wyroby te napłynęły na Lednicę jako import lub dar.

W sferze kuszących hipotez pozostawać może związek niektórych z zabytków tzw. sakralnych z zakrystią — skarbczykiem relikwii mniejszego kościoła oraz z przypałacową biblioteką lub skryptorium. Zabytki te poświadczają obecność wykształconych elit duchownych na wyspie.

W pojawieniu się tej grupy wyrobów oraz przedmiotów złotych dostrzec możemy ścisły związek z okresem wykształcenia się organizacyjnej struktury państwa wczesnopiastowskiego, wraz z którym ta kategoria wyrobów pojawia się oprócz Lednicy również (choć w znacznie mniejszym stopniu) w innych grodach Wielkopolski, a rzadziej już poza nimi. Wraz z nią występują i inne wyroby zaliczane do kategorii luksusowych, a których poza monetami arabskimi nie odnotowywano we wczesnym średniowieczu w zasadzie przed połową X w.

Rodzaj i charakter ostatniej grupy lednickich zabytków — militariów łączy się z ówczesnymi wojownikami i potwierdza funkcjonowanie na wyspie zbrojnego rycerstwa. Na podstawie wielkich ilości odkrytego uzbrojenia (największego spośród znanych do tej pory polskich stanowisk) wnosić możemy o znacznej militaryzacji grodu i jego otoczenia. Udział w tej militaryzacji (z uwagi na skandynawską genezę części militariów oraz zlokalizowany nieopodal wyspy cmentarz wojowników normańskich) najemnych drużyn Wikingów pozostających na usługach władcy i tworzących jego doborową gwardię może być prawdopodobny.

Wszystkie te elementy łączące się z Lednicą, które starałem się przedstawić pozwalają na upatrywanie w tym grodzie z jednej strony rezydencji związanej z polańską dynastią, ośrodka chrystianizacji i kultu, z drugiej zaś strony miejsca, z którym związany był znaczny potencjał ekonomiczny oraz wojskowy.

Zarówno więc cechy ideologiczne, jak i materialne Ostrowa Lednickiego, które łączą się nadto dla wczesnego państwa piastowskiego z obszarem, na którym najpełniej manifestowała się władza (teren między Poznaniem, Gnieznem i Gieczem) przesądzają o ważnej roli tego wyspowego grodu w ówczesnej organizacyjno-gospodarczo-ideologicznej strukturze państwa Mieszka I i jego następców.

Bibliografia

Wydawnictwa źródłowe z wykazem skrótów

Długosz — Roczniki czyli Kroniki Sławnego Królestwa Polskiego (red. J. Dąbrowski), t. 1 – 2, Warszawa 1962.
— Liber beneficiorium dioecesis Cracoviensis (wyd. A. Przeździecki), t. 1-3, Kraków 1863 – 1864.

Gall — Anonim tzw. Gall, Kronika Polska (tłum. R. Grodecki), Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź 1982.

Kowalski T. — Relatio Ibrahim ibn Jakub de itinere Slavico, que traditur apud al-Bekri (tłum. wyd. T. Kowalski), MPH sn, Kraków 1946.

Karwasińska J. I — Św. Wojciecha biskupa i męczennika żywot pierwszy (wyd. J. Karwasińska, MPH NS IV, 1), Warszawa 1962.

Karwasińska J. II — Św. Wojciecha biskupa i męczennika żywot drugi napisany przez Brunona z Kwerfurtu (wyd. J. Karwasińska, MPH NS IV, 2), Warszawa 1969.

KDP — Kodeks dyplomatyczny Polski, t. 1-5, Warszawa 1847-1858.

KDW — Kodeks dyplomatyczny Wielkopolski (wyd. J. Zakrzewski), t.1-4, Poznań 1877- 1881.

KDŚl — Kodeks dyplomatyczny Śląska. Zbiór dokumentów i listów dotyczących Śląska (wyd. K. Maleczyński), t. 1, 3, Wrocław 1956, 1964.

KKK — Kodeks dyplomatyczny Katedry Krakowskiej św. Wacława (wyd. Piekosiński), t.1, Kraków 1874.

Kosmas — Kosmasa Kronika Czechów (tłum. i wyd. M. Wojciechowska), Warszawa 1968.

MPH — Monumenta Poloniae Historica, t. 1-6, Lwów – Kraków.

PVL — Povjest vrjemiennych let, Moskva – Leningrad 1950.

Thietmar — Kronika Thietmara (tłum. i wyd. M. Z. Jedlicki), Poznań 1953.

Monografie, artykuły, prace zbiorowe

AAC — Acta Archaeologica Carpathica
Acta UNC.A — Acta Universitatis Nicolai Copernici. Archeologia
AP — Archeologia Polski
AR — Archeologické Rozhledy
BHS — Biuletyn Historii Sztuki
BHSK — Biuletyn Historii Sztuki i Kultury
BFnPZ — Badania Fizjograficzne nad Polską Zachodnią
BKr. — Biuletyn Krakowski
ČČH — Český Časopis Historický
ČsČH — Československý Časopis Historický
FA — Folia Archaeologica
FAP — Fontes Archaeologici Posnanienses
FHA — Folia Historiae Artium
FQ — Folia Quaternaria
G.SiMH — Gniezno. Studia i Materiały Historyczne
IA — Informator Archeologiczny
KAU — Kwartalnik Architektury i Urbanistyki
KH — Kwartalnik Historyczny
KHKM — Kwartalnik Historii Kultury Materialnej
KW — Kronika Wielkopolski
MA — Materiały Archeologiczne
MiPAn — Materiały i Prace Antropologiczne
MW — Materiały Wczesnośredniowieczne
OchZ — Ochrona Zabytków
PA — Památky archeologické
PAr — Przegląd Archeologiczny
PiM MAEŁ — Prace i Materiały Muzeum Archeologicznego i Etnograficznego w Łodzi
PoAn — Pomorania Antiqua
Pr KG-G TPN — Prace Komitetu Geograficzno – Geologicznego Towarzystwa Przyjaciół Nauk (Poznań)
PTPN Pr KA — Poznańskie Towarzystwo Przyjaciół Nauk Prace Komisji Archeologicznej
PZ — Przegląd Zachodni
RH — Roczniki Historyczne
Rocz. Krak — Rocznik Krakowski
Rozpr. Zesp. Bad — Rozprawy Zespołu Badań nad polskim średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej
RP — Rocznik Przemyski
SbNMP — Sborník Národního Muzea v Praze
SiAn — Silesia Antiqua
SL — Studia Lednickie
SlA — Slavia Antiqua
SpAr — Sprawozdania Archeologiczne
Sp PAN — Sprawozdania z posiedzeń Komisji Oddziału PAN W Krakowie
Sp PAU — Sprawozdania Polskiej Akademii Umiejętności
Sp PMA — Sprawozdania Państwowego Muzeum Archeologicznego
Sp TPN — Sprawozdania Towarzystwa Przyjaciół Nauk (Przemyśl)
SSCISM — Settimane di studi del centro italiano di studi sull'alto medioevo. Spoleto
SSS — Słownik Starożytności Słowiańskich
StiM DWP — Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza
SiM — Studia i Materiały do osadnictwa Wielkopolski wczesnohistorycznej
St Wcz. — Studia Wczesnośredniowieczne
Stž — Studia źródłoznawcze
Św — Światowit

WA	— Wiadomości Archeologiczne
WN	— Wiadomości Numizmatyczne
WSpAr	— Wielkopolskie Sprawozdania Archeologiczne
ZN UAM	— Zeszyty Naukowe Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza
ZN UJ	— Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego
ZN UMK	— Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika
ZAP	— Zapiski Archeologiczne Poznańskie
ZOW	— Z otchłani wieków
Civitates	— Civitates principales. Wybrane ośrodki władzy w Polsce wczesnośredniowiecznej. Katalog wystawy, Gniezno 1998.
Europas Mitte	— Europas Mitte um 1000. Beiträge zur Geschichte, Kunst und Archäologie, (Hrsg. A. Wieczorek, H – M. Hinz), 1, Stuttgart 2000; Katalog, (Hrsg. A. Wieczorek, H – M. Hinz), Stuttgart 2000
Gniezno	— Gniezno w zaraniu dziejów (od VIII do XIII wieku) w świetle wykopalisk (red. J. Kostrzewski), Poznań 1939.
Gniezno i Poznań	— Gniezno i Poznań w państwie pierwszych Piastów, Poznań 2000.
Miasta	— Miasta zachodniosłowiańskie w XI – XII wieku. Społeczeństwo. Kultura (red. L. Leciejewicz), Warszawa 1991.
I MKAS	— Pierwszy Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej Warszawa 1965, Wrocław 1968.
PPP	— Początki państwa polskiego. Księga tysiąclecia 2, Poznań 1962.
Podstawy	— Podstawy rekonstrukcji wczesnodziejowego zespołu rezydencjonalno-obronnego na Ostrowie Lednickim (red. A. Grygorowicz, K. Tobolski), Bydgoszcz 1998.
Poznań	— Poznań we wczesnym średniowieczu, 1 – Warszawa 1959, 2 – Wrocław 1960, 3 – Wrocław 1961, 4 – Wrocław 1974, (1 – 3: red. W. Hensel, 4-red: W. Hensel, J. Żak).
Przeszłość	— Przeszłość regionu Ostrowa Lednickiego i jego perspektywy (red. Z. Kurnatowska), PTPN Pr KA, Poznań 1993.
Społeczeństwo	— Społeczeństwo Polski średniowiecznej (red. S. K. Kuczyński), Warszawa, 2 – 1982, 6 – 1995.
U progu	— U progu chrześcijaństwa w Polsce. Ostrów Lednicki (red. K. Żurowska), 1-2, Kraków 1993.
Wczesnośredniowieczne mosty	— Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim. 1. Mosty traktu gnieźnieńskiego (red. Z. Kurnatowska), Lednica – Toruń 2000.
Wstęp do paleoekologii	— Wstęp do paleoekologii Lednickiego Parku Krajobrazowego (red. K. Tobolski), Poznań 1991.
Ziemie polskie	— Ziemie polskie w X wieku i ich znaczenie w kształtowaniu się nowej mapy Europy (red. H. Samsonowicz), Warszawa.

Inne skróty:

IG	— Instytut Geografii
KZA MAP	— Konserwator Zabytków Archeologicznych Muzeum Archeologiczne w Poznaniu
MPP	— Muzeum Pierwszych Piastów na Lednicy
MPPP	— Muzeum Początków Państwa Polskiego (Gniezno)
UAM	— Uniwersytet Adama Mickiewicza

Alexandrowicz S.
1958 Stosunki handlowe polsko-ruskie do roku 1240, ZN UAM, Historia, 3, 21 – 68.

Anderszowa K., Łomnicki J., Nowak A., Szenicowa W.
1963 Sprawozdanie z prac badawczych na Ostrowie Lednickim w 1961 roku, SpAr, 15, 218 – 230.

Angenendt A.
1973 Taufe und Politik in frühen Mittelalter. Frühmittelalteriche Studien, 7, 143 – 168.

Antoniewicz J.
1955 Niektóre dowody kontaktów słowiańsko – pruskich we wczesnym średniowieczu w świetle źródeł archeologicznych, WA, 22, 233 – 277.

Antoniewicz W.
1968 Rzut oka na 7 lat pracy Zespołu badań nad polskim średniowieczem Uniwersytetu Warszawskiego i Politechniki Warszawskiej, Spr.Zesp.Bad., Warszawa, 11 – 16.
1968a Znaczenie odkryć w Wiślicy, SiAn, 10, 105 – 115.

Antoniewicz W., Wartołowska Z.
1950 Badania grodziska w Wiślicy (pow. Pińczów) w roku 1950, MW, 2, 45 – 60.
1955 Prace wykopaliskowe w Wiślicy w latach 1953 i 1954, SpAr, 1, 235 – 250.

Arbman H.
1948 Une route commerciale pedant les X et XI siècles, SlA, 1, 435 – 438.

Arłamowski K.
1955 Rozwój przestrzenny Przemyśla, Rocznik Dziejów Społecznych i Gospodarczych, PTPN, Poznań, 15, 161 – 194.

Arne T. J.
1914 La Suéde et l'Orient, Uppsala.

Arnold S.
1968 Terytoria plemienne w ustroju administracyjnym Polski Piastowskiej (w XII – XIII w.), Z dziejów średniowiecza polskiego, Warszawa.

August O.
1968 Landesnatur, Entwicklung von Ort und Flur Tilleda, Geschichte der Pfalz, (w:) Grimm P. 1968, 11 – 42.

Balzer M.
1987 Die karolingische und die ottonisch–salische Königspfalz in Paderborn. Führer durch das Museum in der Kaiserpfalz, Paderborn.

Balzer O.
1895 Genealogia Piastów, Kraków.
1947 Statuty Kazimierza Wielkiego, Poznań.

Banaszak D.
2000 Pozostałości domniemanej wczesnośredniowiecznej pracowni złotniczej ze stanowiska 12 w Rybitwach, SL, 6, 45 – 68.

Barański M.
1995 Załogi grodowe w Polsce wczesnopiastowskiej (w:) Społeczeństwo, 6, 91 – 100.

Bardach J.
1965 Historia państwa i prawa Polski, 1, Warszawa..

Bartkowski T.
1967 O formach strefy marginalnej na Nizinie Wielkopolskiej, Prace Komisji Geogr. – Geolog. PTPN, 7, 1.
1977 Fizjografia Poznania, (w:) Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu w świetle badań archeologiczno – urbanistyczno – architektonicznych, Warszawa – Poznań, 19 – 35.

Batey C., Clarke H., Page R. I., Price N. S.
1994 Cultural Atlas of the Vikings World, Oxford (tłum. polskie: Wikingowie, Warszawa 1998).

Biedroń A.
1993 Kościół jednonawowy, (w:) U progu, 91 – 102.
1994 Problematyka jednonawowego kościoła z prostokątnym prezbiterium we wczesnym średniowieczu. Geneza i znaczenie, SL, 3, 69 – 114.
Bieniak J.
1982 Polska elita polityczna XII wieku. Część I. Tło działalności, (w:) Społeczeństwo, 2, 11 – 62.
Binding G.
1970 Burg und Stift Elten am Niederrhein, Rheinische Ausgrabungen, 8.
1988 Karolińsko-ottońskie pfalze i zamki w Niemczech. Przegląd badań wykopaliskowych z ostatnich dwudziestu lat, (w:) Podług nieba i zwyczaju polskiego, Warszawa, 30 – 40.
Binding G. i E.
1969 Archäologisch-historische Untersuchungen zur Frühgeschichte Duisburg, Duisburger Forschungen, 12.
Bizot B., Serralongue J.
1988 Un edifice funeraire du Haut Moyen Âge à Seyssel Albigny (Haute – Savoie), Archéologie du Midi Médiéval, 6, 25 – 49.
Blaschke E.
1990 Die Wege der Pfalz Tilleda zwischen den Rennwegen, (w:) Tilleda, 2, Berlin, 251 – 255.
Bochnak A.
1938 Grób biskupa Maura w krypcie św. Leonarda na Wawelu, Rocz. Krak., 30, 239 – 248.
Bogucki A.
1972 Komes w polskich źródłach średniowiecznych, Warszawa.
1990 O żupanach w Polsce piastowskiej, (w:) Społeczeństwo, 4, 108 – 146.
Boháčová I, Frolík J.
1991 Nové archeologické prameny a počátky Pražkého hradu, AR, 43, 562 – 576.
Bolz B.
1971 Najdawniejszy Kalendarz Gnieźnieński według Kodeksu MS, 1, Poznań.
1984 Inskrypcja na brązowym krążku z Ostrowa Lednickiego. Materiały dyskusyjne, (w:) Mente et litteris. O kulturze i społeczeństwie wieków średnich, Poznań, 95 – 101.
Borger H., Oediger W.
1969 Beiträge zur Früheschichte des Xantener Viktorstifts, Rheinische Ausgrabungen, Bd. 6, Düsseldorf.
Borkovský I.
1951 Hrobka v najstarším kostele na Pražskem Hradi, AR, 3 – 6.
1961 Hrobka Bolesława II v basilice sv. Jiří na Pražském Hradi, PA, z. 2, 264 – 267.
1975 Svatojiřska bazilika a klášter na Pražskem Hradi, Praha.
Buczek K.
1958 Książęca ludność służebna w Polsce wczesnofeudalnej, Wrocław.
1958a Podstolice, SSS, 4.
1960 Ziemie polskie przed 1000 lat, Wrocław.
1963 Dzieje kartografii polskiej od XV do XVIIII wieku, Wrocław.
1969 Z badań nad organizacją gospodarki w Polsce wczesnofeudalnej (do początku XIV wieku), KHKM, 17, 193 – 220.
Budkowa Z.
1963 Wiślica w XIII i XIV wieku, Rozpr.Zesp.Bad., 1, 193 – 204.
Brownig R.
1997 Cesarstwo bizantyjskie, Warszawa
Chmarzyński G.
1965 Architektura i rzemiosło preromańskie, (w:) Dzieje Gniezna, Warszawa, 108 – 117.
Chudziak W.
1989 Próba periodyzacji rozwoju mieszkalnego budownictwa drewnianego w Wielkopolsce i na zachodnich Kujawach we wczesnym średniowieczu, Acta UNC.A., 16, 85 – 102.
Cibulka J.
1967 Początki chrześcijaństwa na Morawach, Warszawa.
Cnotliwy E.
1973 Rzemiosło rogownicze na Pomorzu wczesnośredniowiecznym, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
Coppack G.
1990 English Heritage. Book of Abbeys and Priories, London.
Dalbor W.
1955 Wczesnośredniowieczny gród w Gnieźnie, Św, 21, 161 – 246.
1959 Dwór książęcy z X wieku na Ostrowie Lednickim, SlA, 6, 172 – 284.
Dalewski Z.
1991 Między Gnieznem a Poznaniem. O miejscach władzy w państwie pierwszych Piastów, KH, 97, 19 – 44.
Dąbrowska E.
1957 O ostatnich falach koczowników tureckich w Europie, ZOW, 23.
1962 Osadnictwo wczesnośredniowieczne na terenie powiatu krakowskiego, Prace Archeologiczne ZN UJ, 4, 7 – 132.
1976 Elementy słowiańskie w organizacji służebnej wczesnofeudalnych Węgier, (w:) Cultus et cogito. Studia z dziejów średniowiecznej kultury, Warszawa, 107 – 115.
Dąbrowski E., Nagrodzka-Majchrzyk T., Tryjarski E.
1975 Hunowie europejscy, Protobułgarzy, Chazarowie, Pieczyngowie, Wrocław.
Dekówna M.
1962 Kontakty handlowe Polski z innymi obszarami w okresie od połowy X do końca XII wieku, mpis pracy doktorskiej, IP UAM, Poznań.
Dębska-Luty K., Lipińska A.
1986 Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe w Lądzie, woj. Konin, (w:) Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe w Lądzie, woj. Konin, Poznań, 13 – 86.
Dobrowolska M.
1961 Przemiany środowiska geograficznego Polski do XV wieku, Warszawa.
Dobrowolski T.
1974 Sztuka polska od czasów najdawniejszych do ostatnich, Kraków.
Donat P.
1980 Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. – 12. Jahrhundert, Schriften zur Ur- und Frühgeschichte, 33, 156 – 180.
1996 Gebesee bei Erfurt. Grabung 1985-1993, erste Ergebnisse und Probleme der Auswertung, (w:) Frühmittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa. Mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung, Brno, 111 – 126.
Dostál B.
1970 K otázce velmožských dvorců u Slovanů, PA, 61, 270 – 279.
Drzymała S., Mocek A.
1989 Pokrywa glebowa po wschodniej stronie jeziora Lednickiego, SL, 1, 233 – 238.
1993 Właściwości fizykochemiczne gleb zachodniej części Lednickiego Parku Krajobrazowego, (w:) Przeszłość, 57 – 64.
du Bourguet S. J. P.
1991 Sztuka Koptów, Warszawa.
Dunin-Wąsowicz T.
1968 Zmiany w topografii wczesnośredniowiecznego osadnictwa na Niżu Europejskim, Warszawa.
1974 Zmiany w topografii osadnictwa wielkich dolin na Niżu Środkowoeuropejskim w XII wieku, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
Dymaczewski A.
1961 Badania wykopaliskowe w ogrodzie przy ulicy Wieżowej w Poznaniu w latach 1939, 1950 – 1953, (w:) Poznań, 3 136 – 229.
Dymaczewski A., Leciejewicz L.
1955 Osadnictwo wczesnośredniowieczne w południowej części Ostrowa Tumskiego, PZ, 11, 357 – 376.
Dzieduszycka B.
1977 Ze studiów nad wczesnośredniowiecznymi technikami budownictwa obronnego. Umocnienia wczesnośredniowiecznego Kaszowa w woj. wrocławskim, SlA, 24, 73 – 118.
Dzieduszycki W.
1981 Średniowieczne i nowożytne ołowiarstwo kruszwickie (XI – XVII w.), KHKM, 19, 2 – 19.
1991 Rola ośrodków wczesnomiejskich w kształtowaniu oblicza kulturowego Wielkopolski i Kujaw, (w:) Miasta, 25 – 35.

1993 Człowiek, (w:) Dzieduszycki W., Kupczyk M., Gopło. Człowiek i przyroda, Poznań, 80 – 178.
1995 Kruszce w systemach wartości i wymiany społeczeństwa Polski średniowiecznej, Poznań.
Dzięciołowski E., Górecki J.
1989 Interdyscyplinarne badania Ostrowa Lednickiego i jego osadniczego zaplecza, SL, 1, 185 – 200.
Eberhardt H.
1968 Die Geschichte der Pfalz Tilleda, (w:) Grimm P. 1968, 51 – 72
Erlande-Brandenburg A.
1975 Le roi est mort, Genève.
Filarska B.
1983 Początki architektury chrześcijańskiej, Lublin.
Filbrandt A., Makohonienko M.
1991 Wstępna informacja o przemianach szaty roślinnej Gniezna we wczesnym średniowieczu, (w:). Wstęp do paleoekologii, 151 – 157.
Filipowiak W.
1992 Z najstarszych dziejów Odry jako szlaku komunikacyjnego i handlowego, (w:) Rzeki. Kultura. Cywilizacja. Historia, 1, 65 – 82.
Firlet J., Pianowski Z.
1984 Romański grobowiec odkryty pod kaplicą św. Małgorzaty w katedrze na Wawelu, Sp Ar, 35, 223 – 231.
1985a Sprawozdanie z badań w podziemiach katedry wawelskiej 1981 – 1983 r. Odkrycie kościoła przedromańskiego, SpAr, 37, 169 – 178.
1985b Odkrycie dwóch wczesnośredniowiecznych kościołów w rejonie tzw. bastionu Władysława IV na Wawelu, SpAr, 37, 153 – 167.
1990 Z badań archeologicznych na Wawelu w 1988 roku. Aneks – Kontynuacja badań w 1989 roku, SpAr, 42, 309 – 318.
Fogel J.
1991 Pompeja polska. Z dziejów archeologii wielkopolskiej XIX wieku. Działalność Albina hr. Węsierskiego i Zbigniewa hr. Węsierskiego-Kwileckiego, Poznań.
Forster D.
1990 Świat symboliki chrześcijańskiej, Warszawa.
Frazik J. F.
1965 Problemy architektury romańskiej Przemyśla, Sp TPN, Przemyśl, 84 – 90.
Gajewski L., Górska J., Paderewska L., Szymański W.
1982 Skarby wczesnośredniowieczne z obszaru Polski. Atlas, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.
Gąsiorowski A.
1972 Rycerstwo, SSS, 4, 620 – 624.
1975 Służebne osady, SSS, 5, 309 – 312.
1990 Najstarsze pochówki monarsze w świetle źródeł pisanych, RH, 55 – 56, 85 – 94.
Gąssowska E.
1979 Bizancjum a ziemie północno – zachodnio – słowiańskie we wczesnym średniowieczu, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
Gąssowski J.
1957 Wyniki badań archeologicznych przeprowadzonych w Płocku w roku 1956, Notatki Płockie 3, 9 – 16.
Gieysztor A.
1954 Geneza państwa polskiego w świetle nowszych badań, KH, 61, 103 – 137.
1971 Urząd wojewódzki we wczesnych państwach słowiańskich w IX – XI wieku, AP, 16, 317 – 325.
1972 Zamjetki o centralnom upravlenii w slavjanskich gosudarstvach w IX – XI w., (w:) Stanovlenije ranniefieodalnych slavjanskich gosudarstv, Kijev.
Gierlich E.
1990 Pochówki niemieckich rodów panujących w rozwiniętym średniowieczu (od X do pierwszej połowy XII wieku), RH, 55 – 56, 13 – 32.
Gliński W.
1998 Wiślica plemienna czy wczesnopaństwowa, (w:) Civitates, 77 – 81.
Gliński W., Koj J.
1999 Z nowszych badań nad wczesnośredniowieczną Wiślicą, SlA, 40, 119 – 150.
Głosek M., Kajzer L.
1974 Miecz św. Piotra z Katedry Poznańskiej, KHKM, 22, 231 – 241.
Głosek M., Nadolski A.
1970 Miecze średniowieczne z ziem polskich, Łódź.
Głosek M.
1984 Miecze środkowoeuropejskie z X – XV w., Warszawa.
Głosek M., Kirpičnikov A. N.
2000 Militaria — broń sieczna, (w:) Wczesnośredniowieczne mosty, 73 – 76.
Godycki M.
1956 Wczesnośredniowieczne cmentarzysko na Ostrowie Lednickim, MiPAn, 11, Wrocław.
Gołembnik A.
1988 Wzgórze Tumskie w Płocku, (w:) Civitates, 97 – 101.
Górecki J.
1985 Wczesnośredniowieczna łódź z Ostrowa Lednickiego koło Gniezna, FAP, 34, 86 – 93.
1991 Preromańskie pochówki panujących i dostojników w tzw. II kościele na Ostrowie Lednickim, SL, 2, 117 – 130.
1993 Lednicki ośrodek rezydencjonalny w czasach panowania Mieszka I, KW, 3 (62), 24 – 32.
1994 Cult – residential center of The First Piast on Lednica and its significance for Polish culture, (w:) The Conservation of the Relics of Medieval Monumental Architecture, Warsaw –Lednica, 41 – 54.
1995 Kultowo-rezydencjonalny ośrodek pierwszych Piastów na Ostrowie Lednickim, OchZ, 48, 31 – 35.
1996 Na marginesie lednickich odkryć – kilka uwag w kwestii urządzeń chrzcielnych z Ostrowa Lednickiego, SL, 4, 103 – 136.
1996a Nekropola tzw. II kościoła na Ostrowie Lednickim, SL 4, 137-156.
1998 Ostrów Lednicki – rezydencja na wczesnopiastowskim szlaku od Poznania ku Gnieznu, (w:) Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum, Poznań, 236 – 245.
1998a Kultowo-rezydencjonalny ośrodek pierwszych Piastów na Ostrowie Lednickim, (w:) Civitates, 35 – 44.
2000 Dyskusja, (w:) Ziemie polskie, Warszawa, 95 – 98, 412 – 419.
2000a Die Burg Ostrów Lednicki – ein frühstaatliches Zentrum der Piastendynastie, (w:) Europas Mitte, 1, Sttutgart, 467 – 470, Katalog, Sttutgart, 66, 74, 92 – 94, 385 – 388, 392, 395, 402, 405.
2000b Rzeźbiony grzebień z Ostrowa Lednickiego – próba interpretacji, SL, 6, 13 – 44.
Górecki J., Łastowiecki M., Wrzesiński J.
1993 Nowe wyniki badań archeologicznych na Ostrowie Lednickim (stanowisko 1), (w:) Przeszłość, 27 – 34.
1994 Wczesnośredniowieczne budownictwo mieszkalne Ostrowa Lednickiego, SL, 21 – 46.
1996 Gródek na Ledniczce, SL, 4, 197 – 246.
Grabska M.
1977 Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na grodzisku wczesnośredniowiecznym w Gieczu, woj. poznańskie, FAP, 26, 213.
Graus F.
1965 Raní středověké družiny a jejich význam při vzniku státu ve stoedni Europi, ČČH, 13, 1 – 18.
Grimm P.
1968 Tilleda. Eine Königspfalz am Kyffhäuser. T. 1: Die Hauptburg, Berlin.
1990 Tilleda. Eine Königspfalz am Kyffhäuser. T. 2: Die Vorburg und Zusammenhang, Berlin.
Gródek – Kciuk E.
1989 Enkolpiony znalezione na terenie Polski – próba klasyfikacji i datowanie materiałów, PAr, 36, 93 – 129.
Grygorowicz A.
1985 Nowy wariant rekonstrukcji rotundy na Ostrowiu Lednickim na tle wczesnopiastowskiej aglomeracji stołecznej, (w:) Prace Instytutu Architektury i Planowania Przestrzennego, Poznań, 5, 26 – 32.

1998 Historyczno-przestrzenne podstawy rekonstrukcji, (w:) Podstawy, Bydgoszcz, 99 – 180.
Gumowski M.
1928 Architektura i styl przedromański w Polsce, Przegląd Powszechny, R. 45, 179, 129 – 152, 285 – 312, 180, 211 – 232.
Gupieniec A., Kiersnowscy T. i R.
1965 Wczesnośredniowieczne skarby srebne z Polski Środkowej, Mazowsza i Podlasia. Inwentarze III., Wrocław – Warszawa – Kraków.
Hachulska-Ledwos A.
1959/60 Wczesnośredniowieczny skarb żelazny z Mogiły, pow. Kraków, WA, 26, 251 – 260.
1965 Wczesnośredniowieczne strzemiona z Nowej Huty – Mogiły, MA, 6, 117 – 126.
Halaga O.
1965 Porta Poloniae. W kwestii szlaków karpackich we wczesnym średniowieczu, AAC, 7, 5 – 34.
Hásková J.
1995 Slavníkovcí v historické výpovidi svých mincí, AR, 47, 225 – 230.
Hauck K.
1985 Karolingische Taufpfalzen. Überlegungen zur Ausmalung von Pfalzkirchen, Pfalzen und Reichsklöstern, (w:) Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. I. Philologisch – Historische Klasse, 1985, 1.
Haussig H.-W.
1969 Historia kultury bizantyjskiej, Warszawa.
Hautecour L.
1954 Mystique et architecture, Paris.
Hawrot J.
1962 Problematyka przedromańskich i romańskich rotund bałkańskich, czeskich i polskich w ujęciu W. Molé w konfrontacji z wynikami ostatnich badań, BHS, 24, 255 – 283.
Heitz C.
1963 Recherches sur les rapports entre architecture et liturgie à l´époque carolingienne, Paris.
Hejdová D.
1964 Přilba zvaná "Svatováclavska", SbNMP, 18.
Henderson G.
1987 Wczesne średniowiecze, Warszawa.
Hensel W.
1938 Zagadnienie początków Poznania i kwestia jego stołecznego charakteru w świetle wyników prac wykopaliskowych na Ostrowiu Tumskim, Kronika miasta Poznania, 16, 484- 507.
1947 Rola Poznania w okresie w okresie wczesnopiastowskim na tle odkryć w innych ośrodkach polskich, Kronika miasta Poznania, 20, 113 – 132.
1953 SiM, 2, Poznań.
1958 Poznań w zaraniu dziejów od paleolitu do połowy XII wieku n.e., Wrocław.
1987 Słowiańszczyzna wczesnośredniowieczna. Zarys kultury materialnej, Warszawa.
1998 Glosa do toponomastyki Ostrowa Tumskiego w Poznaniu, (w:) Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum, Poznań, 492 – 495.
Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z.
1972 SiM, 4, Warszawa.
Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z.
1980 SiM, 5, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
Hensel W., Hilczer-Kurnatowska Z., Łosińska A.
1995 SiM, 7, Poznań – Toruń
Hensel W., Niesiołowska A., Żak J.
1959 Badania na Placu Katedralnym w 1938 r., (w:) Poznań, 1, 13 – 46.
Herrmann J.
1966 Die slawischen Brücken aus dem 12. Jahrhundert in Ober – Ückersee bei Prenzlau. Ergebnisse der archäologischen Unterwasserforschungen, Ausgrabungen und Funde, 11, 215 - 230.
Hilczerówna Z.
1950 Przyczynki do handlu Polski z Rusią Kijowską, PAr, 9, 8 – 23.
1956 Ostrogi polskie z X – XIII w., Poznań.
Hołubowicz W.
1956 Opole w wiekach X – XII, Katowice.
Hrubý V.
1961 Velkomoravská města a velmožské dvorce. Referáty za rok 1960, Libice.
1965 Staré Město – velkomoravský Velehrad. Monumenta archaelogica, 14, Praha.
Informator Archeologiczny.
Badania 1969, 1972,1973, 1974, 1979, 1980, 1986, 1987, 1991, Warszawa.
Iwaszkiewicz M.
1990 Ostrów Lednicki, st. 1. Szczątki ryb, Poznań, (mpis, archiwum MPP).
Jakimowicz R.
1933 Szlak wyprawy kijowskiej Bolesława Chrobrego w świetle archeologii, Rocznik Wołyński, 3.
Jamka R.
1963 Kraków w pradziejach, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
1971 Początki głównych miast wczesnośredniowiecznych w Polsce Południowej w świetle badań archeologicznych, cz. 1, Kraków, ZN UJ.
1973 Początki głównych miast wczesnohistorycznych w Polsce południowej w świetle badań archeologicznych, cz. 2. Przemyśl, Lublin, Sandomierz, Wiślica, Opole. ZN UJ. Prace Archeologiczne, z.15.
Janiak T.
1998 Gniezno – stołeczny ośrodek monarchii wczesnopiastowskiej, (w:) Civitates, 17 – 25.
2000 Archeologiczne świadectwa wczesnych faz kultu św. Wojciecha w katedrze gnieźnieńskiej, ZOW, 55, 61 – 66.
Jankuhn H.
1964 Die mittelalterlichen Königspfalzen als archäologisches Forschungsproblem (erläutert am Beispiel der sächsischen Pfalzen), (in:) Varia Archaeologica Wilhelm Unverzagt zum 70. Geburtstag dargebracht, Berlin, 323 – 335.
Jażdżewski K.
1954 Stosunki polsko – ruskie we wczesnym średniowieczu w świetle archeologii, Pamiętnik Słowiański, t. 4, 340 – 360.
Jażdżewski W.
1888 Wyspa na Lednicy, pow. gnieźnieński, ZAP, 31 – 34.
Jodłowski A.
1968 Solnictwo wczesnośredniowieczne w Małopolsce, ZOW, 34, 117 – 121.
1969 Problem eksploatacji soli w okolicach Krakowa w starożytności i we wczesnym średniowieczu, AP, 14, 137 – 165.
Józefowiczówna K.
1963 Z badań nad architekturą przedromańską i romańską w Poznaniu, Wrocław.
1967 Uwagi o spornej sprawie „baptysteriów" w Polsce w X i XI wieku, SlA, 14, 31 – 128.
1969 Sztuka w okresie wczesnoromańskim (w:) Dzieje Wielkopolski, 1, Poznań, 114 – 158.
1970 Dyskusja, I MKAS, 3, 354 – 357.
Józefowiczówna K., Perzyńska-Holasowa M., Wędzki A.
1970 Poznań, (w:) SSS, 4, 271 – 278.
Justová J.
1980 Archeologický výzkum na libickém prědhradí v letech 1974 – 1979, AR, 32, 241 – 264.
1985 Archeologický výzkum na předhradí slovanského hradišti v Libici nad Cidlinou a v jeho zázemi v letech 1980 – 1984 (Předběžná zpráva), AR, 37, 308 -318.
1990 Archeologický výzkum na predhradí slovanského hradiště v Libici nad Cidlinou, AR, 42, 661 – 673.
Jørgensen A. N.
1999 Waffen und Gräber. Typologische und chronologische Studien zu skandinavischen Waffengräbern 520/30 bis 900 n.Ch. København.
Kaczmarczyk Z.
1962 Rola Poznania w państwie pierwszych Piastów, (w:) PPP, 2, 91 – 106.

Kaiserin Theophanu
1991 Begegnung des Ostens und Westens um die Wende des erstens Jahrtausends, 1 – 2, Köln.
Kalinowski L.
1959 Treści ideowe i estetyczne. Drzwi Gnieźnieńskich, (w:) Drzwi Gnieźnieńskie pod red. M. Walickiego, 2, Wrocław, 7 – 160.
1980 Sztuka przedromańska i romańska a dziedzictwo karolińskie i ottońskie, FHA, 16, 5 – 20.
1989 Speculum artis. Treści i dzieła sztuki średniowiecza i renesansu, Warszawa.
Kalousek F.
1960 Velkomoravské hradišti Pohansko u Břeclavi, AR, 4, 496 – 530.
Kamińska J.
1956 Cmentarzysko wczesnośredniowieczne w Busku, pow. Łask, PiM MAEŁ, 1, 97 – 116.
Kaniecki A.
1993 Poznań. Dzieje miasta wodą pisane, Poznań.
Kara M.
1991 Z badań nad wczesnośredniowiecznymi grobami z uzbrojeniem z terenu Wielkopolski, (w:) Od plemienia do państwa. Śląsk na tle wczesnośredniowiecznej Słowiańszczyzny zachodniej, Wrocław – Warszawa, 99 – 120.
1993 Siły zbrojne Mieszka I. Z badań nad składem etnicznym, organizacją i dyslokacją drużyny pierwszych Piastów, KW, 3 (62), 33 – 47.
1998 Początki i rozwój wczesnośredniowiecznego ośrodka na Ostrowie Tumskim w Poznaniu, (w:) Civitates, 26 – 29.
Kara M., Krąpiec M.
2000 Możliwości datowania metodą dendrochronologiczną oraz stan badań dendrochronologicznych wczesnośredniowiecznych grodzisk z terenu Wielkopolski, Dolnego Śląska i Małopolski, (w:) Ziemie polskie, 303 – 328.
Kara M., Wrzesiński J.
2000 Sprawozdanie z badań archeologicznych przeprowadzonych w rejonie tzw. kościoła nr II na Ostrowie Lednickim (Rybitwy – Ostrów Lednicki, stan. 1, woj. wielkopolskie) w roku 2000, (mpis – archiwum MPP).
Karolczak Z.
1988 Średniowieczne i nowożytne urządzenia obronne Poznania – stan obecny, problematyka badawcza i konserwatorska, (w:) Poznańskie fortyfikacje, Poznań, 227 – 271.
Kaszubkiewicz A.
1996 Kilka uwag na temat palatium lednickiego, SL, 4, 445 – 450.
1998 Kasetka z Ostrowa Lednickiego, SL, 5, 323 – 326.
2000 Detal kamienny palatium na Ostrowie Lednickim, Sl, 6, 161 – 178.
Kaźmierczyk J.
1970 Wrocław lewobrzeżny we wczesnym średniowieczu, 2, Wrocław – Warszawa.
1983 Śląskie złoto, (w:) Człowiek i środowisko w pradziejach, Warszawa, 169 – 176.
Kaźmierczyk J., Sachanbiński M.
1978 Studium o produkcji wyrobów z kamieni szlachetnych na Śląsku w X – XII wieku, KHKM, 26, 465 – 495.
Kępiński Z., Józefowiczówna K.
1952 Grobowiec Mieszka I i najstarsze budowle poznańskiego grodu, PZ, 8, 370 – 397.
Kiersnowski R.
1951 – 1952 Plemiona Pomorza Zachodniego w świetle najstarszych źródeł pisanych, SlA, 3, 73 – 128.
1960 Pieniądz kruszcowy w Polsce wczesnośredniowiecznej, Warszawa.
1962 Początki pieniądza polskiego, Warszawa.
Kirpičnikov A. N.
1966 Drevnerusskoje oružje, 1, Mieči i sabli IX – XIII vv, 2, Kopia, sulicy, bojevyje topory, bulavy, kistieni IX – XIII vv, Moskva – Leningrad, Archeologija SSSR, E 1 36.
1977 Drevnerusskoje oružje, 3, Dospiech, komplieks bojevych svidedstv IX – XIII vv, Leningrad, Archeologija SSSR, E 1 36.
1998 Tajemnice mieczy z Lednicy, Archeologia Żywa, 2, 22 – 24.
Kóčka W.
1939 Gród plemienny i piastowski w Gnieźnie w świetle wykopalisk, (w:) Gniezno, 15 – 40.
Kóčka-Krenz H.
1971 Esowate kabłączki skroniowe z terenów Polski północno – zachodniej, FAP, 22, 97 – 143.
1983 Złotnictwo skandynawskie IX – XI wieku, Poznań.
1993 Biżuteria północno – zachodnio – słowiańska we wczesnym średniowieczu, 1 – 2, Poznań.
2000 Badania zespołu pałacowo – sakralnego przy kościele Najświętszej Marii Panny na Ostrowie Tumskim w Poznaniu, WSpAr, 5, 19 – 36.
2000a Wczesnopiastowski Poznań w świetle źródeł archeologicznych, (w:) Gniezno i Poznań, Poznań, 61 – 76.
2000b Poznań w dobie Zjazdu Gnieźnieńskiego, ZOW, 55, (3 – 4), 11 – 17.
Kola A., Wilke G.
1985 Wstępne sprawozdanie z archeologicznych badań podwodnych na reliktach mostów wczesnośredniowiecznych w Jeziorze Lednickim w latach 1982 – 1983, Acta UNC.A, 11, 63 – 74.
1985a Archeologia Podwodna, 1, Toruń.
1989 Sprawozdanie z archeologicznych badań podwodnych reliktów wczesnośredniowiecznego mostu „poznańskiego" (Rybitwy, st. 3A) w Jeziorze Lednickim w latach 1986 – 1987, SL, 1, 77 – 98.
1991 Sprawozdanie z archeologicznych badań podwodnych przeprowadzonych w Jeziorze Lednickim na reliktach mostu wczesnośredniowiecznego "gnieźnieńskiego" (Rybitwy, st. 3b) w latach 1984 – 1985, Acta UNC.A, 15, 43 – 58.
2000 Mosty sprzed tysiąca lat. Archeologiczne badania podwodne przy rezydencji pierwszych Piastów na Ostrowie Lednickim, Bydgoszcz.
Kondracki J.
1978 Geografia fizyczna Polski, Poznań.
Konecka-Betley K.
1983 Gleby jako element środowiska geograficznego, (w:) Człowiek i środowisko w pradziejach, Warszawa, 89 – 102.
Koperski A.
1982 Cmentarzysko staromadziarskie w Przemyślu, PiM MAEŁ, 29, 261 – 266.
1998 Przemyśl – czołowy gród nad Sanem, (w:) Civitates, 82 – 87.
Kordala T.
1998 Płock w Polsce wczesnopiastowskiej, (w:) Civitates, 95 – 96.
Kostrzewski B.
1939 Przęśliki gnieźnieńskie, (w:) Gniezno, 129 – 135.
1939a Przedmioty brązowe, ołowiane, srebrne i złote z Gniezna, (w:) Gniezno, 57 – 65.
1949 Znaczenie Odry w pradziejach, PA, 8, 248 – 299.
1956 Sprawozdanie z badań w Gieczu w 1953 r., SpAr, 2, 129 – 139.
1961 Badania wykopaliskowe w Gieczu, pow. Środa, w 1959 r., SpAr, 13, 145 – 152.
1963 Badania archeologiczne nad budownictwem kamiennym w Gieczu, FAP, 14, 218 – 220.
1964 Wyniki badań archeologicznych w Gieczu w latach 1960 i 1961, SpAr, 16, 170 – 176.
1968 Der Siedlungskomplex in Giecz. Ein Beitrag zur Frage der Entstehung der polnischen Städte vor ihrer Gründung nach deutschen Recht, (w:) I MKAS, 4, 326 – 331.
1978 Gród piastowski w Gieczu, Poznań.
Kostrzewski B. (red.)
1952 Sprawozdanie z badań na grodzisku w Gieczu w pow. średzkim za rok 1949, St Wcz., 1, 149 – 171.
Kostrzewski J.
1933 Rola Wisły w czasach przedhistorycznych Polski, PA, 5, 62 – 69.
1939 Gniezno w zaraniu dziejów (od VIII do XIII wieku) w świetle wykopalisk, Poznań.
1947 Kultura prapolska, Poznań.
1962 Kultura prapolska, wyd. 3 Warszawa.
Kowalenko W.
1952 Przewłoka na szlaku żeglugowym Warta – Gopło – Wisła, PZ, 8, 46 – 100.

Kowalewski G., Wiśniewski R.
1994 Zbiorniki akumulacji biogenicznej na południe od Jeziora Lednica, SL, 3, 277-308.
Kozarski S.
1962 Recesja ostatniego lądolodu z północnej części Wysoczyzny Gnieźnieńskiej a kształtowanie się pradoliny Noteci – Warty, Poznań.
1963 O późnoglacjalnym zaniku martwego lodu w Wielkopolsce zachodniej, BFnPZ, 11.
Kozieł S.
1977 Tajemnice budowli wczesnośredniowiecznych, ZOW, 43, 260 – 270.
1978 Badania archeologiczne w Krakowie na Wawelu w latach 1970 – 76, SpAr, 30, 217 – 233.
Kozieł S., Fraś M.,
1979 Stratygrafia kulturowa w rejonie przedromańskiego kościoła B na Wawelu, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
Kozierowski S.
1921 Badanie nazw topograficznych na obszarze dawnej zachodniej i środkowej Wielkopolski, Poznań.
1924 Pierwotne osiedlenie Ziemi Gnieźnieńskiej wraz z Pałukami, Poznań.
Krąpiec M.
1992 Badania dendrochronologiczne drewna zabytkowego z Wielkopolski (referat wygłoszony w MAP w Poznaniu w dn. 16 XII 1992 r.).
1992a Wyniki analizy dendrochronologicznej drewna z przyczółka mostu gnieźnieńskiego, Kraków (mpis – archiwum MPP).
1993 Analiza dendrochronologiczna drewna z mostu gnieźnieńskiego na Ostrowie Lednickim, Kraków (mpis – archiwum MPP).
1998 Dendrochronologiczne datowanie węgli drzewnych z wczesnośredniowiecznego wału na Wawelu, SpAr, 50, 293 – 298.
1998a Wyniki analizy gatunkowej drewna z lednickiego wału grodowego (mpis – archiwum MPP).
1998b Dendrochronological dating of early medieval fortfield settlements in Poland, (w:) Frühmittelalterlicher Burgenbau in Mittel- und Osteuropa, Bonn, 257 – 266.
1999 Wyniki analizy dendrochronologicznej prób drewna i węgli drzewnych z Wielkopolski (sezon 1998), Kraków (mpis).
2000 Badania dendrologiczne reliktów mostu „gnieźnieńskiego" w Jeziorze Lednickim (w:) Wczesnośredniowieczne mosty, 49 – 56.
2001 Wyniki analizy dendrochronologicznej drewna dębowego z mostu poznańskiego na Ostrowie Lednickim (st. 3), (mpis – archiwum MPP).
Krąpiec M., Ważny T.
1994 Dendrochronologia: podstawy metodyczne i stan zaawansowania badań w Polsce, Św, 39, 139 – 214.
Krumphanzlová Z.
1983 Význam výzkumù v Libici pro chronologiě slovanské doby v Čechách, SbNMP, 37, 2 – 3, 95 – 102.
Krüger K. H.,
1971 Königsgrabkirchen der Franken, Angelsachsen und Langobarden. Ein historischer Katalog, Münstersche Mittelalter – Schrifften, 2.
Krygowski B.
1958 Krajobraz Wielkopolski i jego dzieje, Poznań.
1961 Geografia fizyczna Niziny Wielkopolskiej, 1. Geomorfologia, Poznań.
Krysztofiak T.
1998 Dotychczasowe wyniki prac wykopaliskowych przeprowadzonych w Gieczu, gm. Dominowo w latach 1993 – 1997, SL, 5, 343 – 352.
1998a Z badań nad chronologią umocnień obronnych grodu gieckiego, (w:) Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum, Poznań, 150 – 57.
2000 Dyskusja, (w:) Ziemie polskie, 228 – 230.
Krzemieńska B., Třeštík D.
1965 Služebná organizace v rani středověkých Cechach, ČČH, 12, 637 – 667.
1965 Přemyslovská hradišti a služebné organizace přemyslovského státu, AR, 17, 624 – 655.
Kubiak L., Polcyn M.
1991 Nowe znaleziska flor dryjasowych w Lednickim Parku Krajobrazowym, (w:) Wstęp do paleoekologii, 111 – 114.
Kubiak L., Makohonienko M., Polcyn M.
1991a Wstępne doniesienie z badań średniowiecznego mostu/grobli w Gieczu koło Środy Wlkp., SL, 2, 217 – 226.
1991b Znalezisko miecza w obrębie reliktów średniowiecznego mostu/grobli w Gieczu, SL, 2, 367 – 368.
Kubica E.
1996 Stan badań archeologicznych, nad zabytkami wczesnośredniowiecznej monumentalnej architektury Małopolski, Rusi Halickiej i Wołynia, MA, 39, 63 – 110.
Kuczyński S. M.
1965 O wyprawie Włodzimierza I ku Lachom na podstawie wzmianki z r. 981 w Opowieści lat doczesnych, (w:) Studia z dziejów Europy wschodniej w X – XVII w., Warszawa.
Kukliński A.
1998 Wczesnośredniowieczne warstwy osadnicze Krakowa-Wawelu (odkryte w wykopie 1 C, rejon IX), a relikty jego wału obronnego datowanego dendrochronologicznie na okres po 1016 roku, SpAr, 50, 277 – 292.
Kunysz A.
1959 Przemyśl wczesnodziejowy, Rocznik Województwa Rzeszowskiego, Rzeszów, 2, 9 – 80.
1965 Pochówki szkieletowe w trumnach drewnianych na zamku w Przemyślu, ZOW, 31, 269 – 274.
1968 Budownictwo drewniane i obróbka drewna w średniowiecznym Przemyślu, RP, 12, 4 – 36.
1968a Rola źródeł słonych w rozwoju osadnictwa w górnym dorzeczu Sanu, Rocznik Województwa Rzeszowskiego, 5, 11 – 22.
1975 Kontakty handlowe Przemyśla we wczesnym średniowieczu, RP, 15, 5 – 22.
1976 Środowisko geograficzne i topograficzne Przemyśla oraz Przemyśl za Piastów i książąt ruskich, (w:) Tysiąc lat Przemyśla, 1, Rzeszów, 11 – 21, 51 – 92.
1981 Przemyśl w pradziejach i wczesnym średniowieczu, Przemyśl.
Kunysz A., Persowski F.
1966 Przemyśl w starożytności i wczesnym średniowieczu, (w:) Biblioteka Przemyska, 1, 7 – 70.
Kurnatowscy Z. i S.
1983 Problematyka kształtowania się osiedli wczesnomiejskich w Wielkopolsce, (w:) Studia z dziejów i kultury zachodniej Słowiańszczyzny, Poznań, 89 – 106.
1996 Znaczenie komunikacji wodnej dla społeczeństw pradziejowych i wczesnośredniowiecznych w Polsce, (w:) Słowiańszczyzna w Europie Średniowiecznej, 1, Wrocław, 117 – 123.
Kurnatowska Z.
1990 Archeologiczne świadectwa o najstarszych grobowcach w katedrze poznańskiej, RH, 55 – 56, 71 – 84.
1991 Z badań nad przemianami organizacji terytorialnej w państwie pierwszych Piastów, SL, 2, 11 – 21.
1993 Poznań w czasach Mieszka I, (w:) Polska Mieszka I, Poznań, 73 – 90.
1994 Rola wielkopolskich grodów wczesnopiastowskich w organizacji osadnictwa i państwa polskiego, (w:) Historia prawa, Historia kultury. Liber Memorialis Vitoldo Maisel dedicatus, Poznań, 63 – 74.
1995 Zur Genese mittelalterlicher nichtagrarischer Zentren in Ostmittel – Europa, (in:) Burg – Burgstadt – Stadt, Berlin, 133 – 148.
1996 Zum bisherigen Ausgrabung- und Bearbeitungsstand der archäologischen Materialien aus Zentren des Piastenstaates am Beispiel von Ostrów Lednicki, (w:) Frümittelalterliche Machtzentren in Mitteleuropa. Mehrjährige Grabungen und ihre Auswertung, Brno, 49- 59.
1997 Najstarsze ośrodki kultu chrześcijańskiego w Wielkopolsce, (w:) Miejsca kultu w Wielkopolsce, Poznań, 5 – 20.
1998 Poznańskie baptysterium, SlA, 39, 51 – 69.

2000a Wczesnopiastowskie grody centralne. Podobieństwa i różnice, (w:) Gniezno i Poznań, 9 – 32.
2000b Wielkopolska w X wieku i formowanie się państwa polskiego, (w:) Ziemie polskie, 99 – 118.
2000c Początki formowania się państwa polskiego w świetle źródeł archeologicznych metodą dendrochronologii, KW 1 (93), 18 – 26
Kurnatowska Z., Łosińska A.
1990 (1992) Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Wielkopolsce, (w:) Stan i potrzeby badań nad wczesnym średniowieczem w Polsce, pod red. Z. Kurnatowskiej, Wrocław, 105 – 154.
Kurnatowski S.
1993 Miejsce interdyscyplinarnych badań lednickich w badaniach regionalnych Wielkopolski, (w:) Przeszłość, 5 – 12.
Kurnatowska Z., Kurnatowski S.
1991 Zasiedlenie regionu Lednicy w pradziejach i średniowieczu w świetle dotychczasowych badań, (w:) Wstęp do paleoekologii, Poznań, 35 – 42.
Kühnel E.
1949 Die Arabeska, Sein und Wandlung eines Ornaments, Wiesbaden.
Kürbis B.
1995 Płyta nagrobna z inskrypcją, (w:) Gniezno. Pierwsza stolica Polski Miasto Świętego Wojciecha. Katalog wystawy, Gniezno, 116 – 119.
Kürbisówna B.
1965 Gniezno jako ośrodek kultury umysłowej, (w:) Dzieje Gniezna, Warszawa, 97 -107.
1968 Najstarsze dokumenty opactwa w Mogilnie (XI – XII w.), StŽ, 13, 27 – 32.
Labuda G.
1960 Miejsce powstania kroniki Anonima Galla, (w:) Prace z dziejów Polski feudalnej ofiarowane Romanowi Grodeckiemu w 70. rocznicę urodzin, Warszawa, 107 – 123.
1988 Studia nad początkami państwa polskiego, 2, Poznań.
1993 Polska piastowska w X wieku w systemie państw europejskich wczesnego średniowiecza, (w:) Polska Mieszka I, 17-28, Poznań.
Lalik T.
1968 Społeczeństwo i państwo w drugiej połowie XI i pierwszej połowie XII w., (w:) Polska pierwszych Piastów, Warszawa, 203 – 244.
1968a Dyskusja, (w:) I MKAS, 165.
Laubitz A.
1934 O początkach kościoła gnieźnieńskiego w świetle ostatnich badań wykopaliskowych, BHSK, 3, 9 – 24.
1935 Prehistoryczne odkrycie na górze Lecha i w katedrze gnieźnieńskiej, ZOW, 10, 33 – 45.
Leciejewicz L.
1979 Normanowie, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
1989 Słowianie Zachodni, Wrocław.
1992 Rola mniejszych rzek w dziejach dawnych społeczeństw na przykładzie Parsęty, (w:) Rzeki. Kultura. Cywilizacja. Historia, 1, 121 – 140.
Lehmann J.
1991 Miecz odkryty w Gieczu. Badania technologiczne i konserwatorskie, SL, 2, 369 – 370.
Lenkiewicz T.
1964 Badania archeologiczne na Rynku Głównym w Krakowie w latach 1961 – 1963, KHKM, 12, 159 – 167.
1965 Wyniki badań ratowniczych prowadzonych przy ul. Solskiego w Krakowie, MA, 6, 127 – 132.
Leopold G.
1990 Zur Pfalzkirche (Haus 60), (w:) Tilleda, 2, Berlin, 219 – 225.
Leśny J.
1974 W sprawie kultu pogańskiego na Ostrowie Lednickim we wczesnym średniowieczu, SlA, 21, 119 – 135.
1976 Początki, rozwój i upadek kasztelani na Ostrowie Lednickim, StiM DWP, 23, 5 – 37.
1994 Lednicke podanie o tronie monarszym i jego historyczne korzenie, SL, 3, 115 – 126.
Lewicki T.
1946 Polska i kraje sąsiednie w świetle „Księgi Rogera" geografa arabskiego z XII w. al Idrisiego, cz. 1, Prace Komisji Orientalistycznej, 34, Kraków.
1956 Źródła arabskie do dziejów Słowiańszczyzny, 1, Wrocław.
1967 Źródła hebrajskie i arabskie do dziejów Przemyśla, RP, 11, 49 – 64.
1972 Handel Samanidów ze wschodnią i środkową Europą, SlA, 29, 1 – 17.
Linette E.
1981 Zamek w Poznaniu. 700 lat dziejów, Warszawa – Poznań.
Lodowski J.
1980 Dolny Śląsk na początku średniowiecza (VI – X w.). Podstawy osadnicze i gospodarcze, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
Lovag Z. S.
1971 Byzantine Type Reliquary Pectoral Crosses in the Hungarian National Museum, FA, 22, 143 – 164.
Lutovský M.
1995 Několik poznamek k problematice slavníkovské domény, AR, 47, 239 – 245.
Łastowiecki M.
1977 Sprawozdanie z badań we wschodniej części podgrodzia na Ostrowie Lednickim (mpis, archiwum MPP na Lednicy).
1989 Stratygrafia i chronologia Ostrowa Lednickiego, SL, 1, 17 – 70.
1993 Sprawozdanie z badań wykopaliskowych przyczółka wczesnośredniowiecznego mostu wschodniego (tzw. gnieźnieńskiego) na Ostrowie Lednickim, gm. Łubowo, woj. poznańskie, st. 2, WSpAr, 2, 133 – 155.
1993a Oznaczanie i metoda przeprowadzonych badań oraz stratygrafia w rejonie budowli, (w:) U progu, 41 – 63.
1994 Badania ratownicze w Imielenku, gm. Łubowo, w 1994 r., (mpis, archiwum MPP na Lednicy).
1996 Archeologiczne badania naziemne na reliktach przyczółka mostu zachodniego (tzw. „poznań na Ostrowie Lednickim – Rybitwy stan. 12, SL, 4, 247 – 260.
2000 Archeologiczne badania naziemne przyczółka mostowego na Ostrowie Lednickim (w:) Wczesnośredniowieczne mosty, 29 – 48.
Łomnicki J.
1967 Ostrów Lednicki, SSS, 3, 551 – 554.
1968 Ostrów Lednicki – pomnik historii kultury narodu polskiego, Poznań.
Łopacka-Szymańska K.
1984 Z historii badań Ostrowa Lednickiego, StiMH, Gniezno, 7 – 26.
1989 Materiały do bibliografii Ostrowa Lednickiego, SL, 1, 239 – 269.
1991 Materiały do bibliografii Ostrowa Lednickiego (1901 – 1987). Ciąg dalszy, SL, 2, 349 – 351.
1994 Materiały do bibliografii Ostrowa Lednickiego (1988 – 1992), SL, 3, 327 – 340.
1996 Materiały do bibliografii Ostrowa Lednickiego za rok 1993, SL, 4, 421 – 428.
2000 Materiały do bibliografii Ostrowa Lednickiego (1997 – 1998), SL, 6, 429 – 450.
Łosiński W.
1988 Chronologia napływu monety arabskiej na terytorium Europy, SlA, 31, 93 – 182.
Łowmiański M.
1953 Podstawy gospodarcze formowania się państw słowiańskich, Warszawa.
1962 Zagadnienia gospodarcze wczesnofeudalnego państwa polskiego, (w:) PPP, 2, 15 – 36.
1967 Początki Polski, 3, Warszawa.
1970 Początki Polski, 4, Warszawa.
1973 Początki Polski, 5, Warszawa.
1985 Początki Polski, 6, cz. 1 – 2, Warszawa.
1986 Religia Słowian i jej upadek (w. VI – XII), Warszawa.
Łukaszewicz K.
1939 Przedmioty żelazne z Gniezna, (w:) Gniezno, 41 – 56.
Makohonienko M.
1998 Analiza palinologiczna konstrukcji wałowych wczesnośredniowiecznego grodu na Ostrowie Lednickim, (w:) Podstawy, 65 – 88.

Makowiecki D.
1990 Wstępne wyniki ekspertyzy archeozoologicznej szczątków kostnych z grodu na Ostrowie Lednickim, st. 1, wyk. II/84 – 88, Poznań (mpis, archiwum MPP na Lednicy).
1992 Ekspertyza archeozoologiczna zwierzęcych szczątków kostnych z Ostrowa Lednickiego, st. 1, (wykop IV – sezon 1963 – 1964), cz. 1, 2, Poznań (mpis, archiwum MPP na Lednicy).
1999 Zaplecze gospodarcze Ostrowa Lednickiego w świetle badań archeologicznych, (w:) Centrum i zaplecze we wczesnośredniowiecznej Europie Środkowej, Wrocław, 241 – 256.
2001 Hodowla oraz użytkowanie zwierząt na Ostrowie Lednickim w średniowieczu, BSL, 6, Poznań.
Makowiecki D., Sobociński M.
1991 Wyniki ekspertyzy archeozoologicznej szczątków kostnych z podgrodzia Ostrowa Lednickiego, Poznań (mpis, archiwum MPP na Lednicy).
Maleczyński K.
1926 Najstarsze targi w Polsce i stosunek ich do miast przed lokacją na prawie niemieckim, Lwów.
Malinowska M.
1961a Badania na stanowisku Ostrów Tumski 17 w Poznaniu w latach 1953 – 1954, (w:) Poznań, 3, 7 – 95.
1961b Sprawozdanie z archeologicznych prac wykopaliskowych na placu Katedralnym na O strowie Tumskim w Poznaniu, SA, 13, 117 – 131.
1974 Badania wykopaliskowe na placu Katedralnym w 1958 – 1959 r., (w:) Poznań, 4, 7 – 29.
Malinowski T.
1951 Odkrycie drogi wczesnośredniowiecznej w Gieczu, ZOW, 20, 193.
Marçais G.
1979 Sztuka islamu, Warszawa.
Marsz K.
1979 Inwentaryzacja surowców mineralnych: gm. Gniezno, Poznań (mps, KZA, MPA).
Maślankiewicz K.
1983 Kamienie szlachetne, Warszawa.
Mazanetz G.
1944 Piasten Insel im Ledberger See. Slavische Ringwall und frühgeschichtliche Burg. Vorbericht, 8.
Medwecka-Kornaś A.
1959 Czynniki wpływające na rozmieszczenie geograficzne roślin w Polsce, (w:) Szata roślinna Polski, 1, Warszawa.
Merhautová A.
1995 Kostel na Libici, AR, 47, 249 – 251.
Michałowski R.
1993 Princeps fundator. Studium z dziejów kultury politycznej w Polsce X – XIII wieku, Warszawa.
Mikołajczyk G.
1959 Badania archeologiczne na Ostrowie Lednickim, pow. Gniezno, w 1956 r., SA, 6, 94 – 97.
1963 Sprawozdanie z prac archeologicznych przeprowadzonych na Ostrowie Lednickim, pow. Gniezno w 1960 roku, SpAr, 15, 213 – 217.
1972 Początki Gniezna. Studia nad źródłami archeologicznymi, Warszawa – Poznań, cz. 1.
1973 Źródła archeologiczne, cz. 2, Warszawa – Poznań.
Mikołajczyk G., Żurowski K.
1962 Wyniki badań archeologicznych w katedrze gnieźnieńskiej, SA, 14, 193 – 202.
1965 Rzemiosło, handel, rolnictwo, (w:) Dzieja Gniezna, Warszawa, 45 – 69.
Milecka K.
1991 Analiza pyłkowa osadów jeziornych w Gieczu – stan badań, (w:) Wstęp do paleoekologii, 147 – 150.
1998 Wstępne wyniki analizy pyłkowej profilu osadów organicznych z Ostrowa Lednickiego, (w:) Podstawy, 55 – 63.
1998a Historia działalności człowieka w okolicach Giecza i Wagowa w świetle analizy pyłkowej, (w:) BSL, 3, 43 – 95.
Miłobędzki A.
1963 Zarys dziejów architektury w Polsce, Warszawa.
Mitkowski J.
1957 Dawne warunki geograficzne jako podłoże, na którym rozwinął się zespół osad krakowskich, (w:) Kraków. Studia nad rozwojem miasta, Kraków, 39 – 64.
Modrzewska H.
1984 Osadnictwo obcoetniczne i innoplemienne w Polsce wcześniejszego średniowiecza, Warszawa.
Modzelewski K.
1961 Z badań nad organizacją służebną w Polsce wczesnofeudalnej, KHKM, 4, 702 – 741.
1973 Grody i dwory w gospodarce polskiej monarchii wczesnofeudalnej, KHKM, 21, 3 – 35.
1975 Organizacja gospodarcza państwa piastowskiego (X – XIII wiek), Wrocław.
1976 Comites, principes, nobiles. Struktura klasy panującej w świetle terminologii Anonima Galla, (w:) Cultus et cogito. Sudia z dziejów średniowiecznej kultury, Warszawa, 403 – 412.
1982 Złotnicy, SSS, 7, 152 – 153.
1987 Chłopi w monarchii wczesnopiastowskiej, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.
Moldenhawer K.
1960 Jedwabnictwo w Polsce i innych krajach we wczesnym średniowieczu, AP, 5, 111 – 115.
Morawski W., Zeitz E.
1977 Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Krakowie na Zakrzówku, MA, 17, 53 – 170.
Możdzioch S.
1990 Organizacja gospodarcza państwa wczesnopiastowskiego na Śląsku. Studium archeologiczne, Wrocław – Warszawa – Kraków.
1993 Znaczenie „pożytków wodnych" w życiu codziennym mieszkańców wczesnośredniowiecznego Śląska, (w:) Rzeki. Kultura. Cywilizacja. Historia, 2, Katowice, 149 – 168.
Muczkowski J.
1923 Rotunda śś. Feliksa i Adaukta, Rocz.Krak, 19.
Musianowicz K.
1948/49 Kabłączki skroniowe – próba typologii i chronologii, Św, 20, 115 – 232.
Münch H.
1958 Kraków do roku 1257 włącznie, KAU, 3, 1 – 40.
Müller-Wille M.
1982 Königsgrab und Königsgrabkirche: Funde und Befunde im frühgeschichtlichen und mittelalterlichen Nordeuropa. Bericht der römisch – germanischen Kommission, 63, 349 -412.
1982 Zwei karolingische Schwerter aus Mittelnorwegen, Studien zur Sachsenforschung, 3, Hildesheim.
Myśliński M.
2001 Stauroteka lednicka, (w:) Cerkiew — wielka tajemnica. Sztuka cerkiewna od XI wieku do 1917 roku ze zbiorów polskich, Gniezno.
Nasz A.
1950 Żarna wczesnodziejowe, Warszawa – Wrocław.
Nadolski A.
1954 Studia nad uzbrojeniem polskim w X, XI i XII wieku, Łódź.
1960 Uwagi o wczesnośredniowiecznych hełmach typu wielkopolskiego, PiM MAEŁ, 5, 99 – 124.
1966 Wczesnośredniowieczne militaria z jeziora Lednickiego, Studia Muzealne, 5, 7 – 18.
Niesiołowska-Hoffman A.
1957 Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Ostrowie Lednickim, pow. gnieźnieński, w 1955 roku, SpAr, 3, 224 – 237.
Niesiołowska A., Perzyńska M., Żak J.
1960 Badania na posesji Ostrów Tumski 13 w latach 1950 – 1953, (w:) Poznań, 2, 67 – 187.
Nowacki J.
1959 Dzieje archidiecezji poznańskiej, 1, Poznań.
Nowak A.
1963 Dziennik badań (mpis, archiwum MPP na Lednicy).
1965 Sprawozdanie z prac archeologicznych, przeprowadzonych na Ostrowie Lednickim, pow. Gniezno, w 1962 roku, SpAr, 17, 181 – 189.

1966 Badania archeologiczne na Ostrowie Lednickim, pow. Gniezno, w 1963 roku, SpAr, 18, 179 – 189.
1966a Badania Ostrowa Lednickiego (mpis, archiwum MPP na Lednicy).
1972 Ostrów Lednicki we wczesnym średniowieczu w świetle badań archeologicznych (mpis, niepublikowana rozprawa doktorska w Instytucie Prahistorii UAM w Poznaniu).
Nowakowa J.
1951 Rozmieszczenie komór celnych i przebieg dróg handlowych na Śląsku do końca XIV wieku, Wrocław.
Nowakowa Ł. (Pawlicka-Nowakowa Ł.)
1977 Garncarstwo wczesnośredniowieczne z Ostrowa Lednickiego, Konin (niepublikowany mpis pracy doktorskiej, IP UAM w Poznaniu).
Nowakowski A.
1991 Uzbrojenie średniowieczne w Polsce (na tle środkowoeuropejskim), Toruń.
Nový R.
1987 Slavníkovci v raně strědovekých Čechách, (w:) Slavníkovci ve strědověkém písmenictvi, Praga, 11 – 92.
1993 Czechy, Polska i Europa Środkowa w X wieku, (w:) Polska Mieszka I, Poznań, 37 – 49.
1995 Zobezlav Lib. u dux, AR, 47, 246 – 248.
Obertyński Z.
1969 Wzory i analogie wybranych formuł liturgii krakowskiej XI wieku, StŻ, 14, 35- 51.
Olczak J.
1968 Wytwórczość szklarska na terenie Polski we wczesnym średniowieczu. Studium archeologiczno – technologiczne, Wrocław – Warszawa – Kraków.
2000 Wczesnośredniowieczna ołowiana oprawka szkieł witrażowych z przyczółka mostu na Ostrowie Lednickim, (w:) Wczesnośredniowieczne mosty, 207 – 210.
Onasch K.
1981 Liturgie und Kunst der Ostkirche in Stichworten, Leipzig.
Oswald F., Schaefer L., Sennhauser H. R.
1966 Vorromanische Kirchenbauten. Katalog der Denkmäler bis zum Ausgang der Ottonen, München.
Paulsen P.
1939 Axt und Kreuz bei den Nordgermanen, Berlin.
Pawlak P.
1995 Wstępne wyniki ratowniczych badań archeologicznych na Śródce w Poznaniu w 1994 roku, WSpAr, 3, 107 – 127.
Pazdur A.
1998 Sprawozdanie nr 7/98 z wykonania oznaczeń wieku metodą C-14 w Laboratorium Instytutu Fizyki Politechniki Śląskiej w Gliwicach (mpis).
Persowski F.
1976 Przemyśl od X wieku do roku 1340, (w:) Tysiąc lat Przemyśla, 1, Rzeszów, 93 – 160.
Perzyńska M.
1974 Badania wykopaliskowe w południowo-wschodniej partii ogrodu arcybiskupiego na Ostrowie Tumskim w Poznaniu, (w:) Poznań, 4, 145 – 158.
Petersen J.
1919 De norske vikingesverd, Kristiania.
Petru P., Ulbest T.
1975 Frühristliche Kirchenanlagen, Ljubljana.
Pianowski Z.
1984 Z dziejów średniowiecznego Wawelu, Kraków.
1991 Wawel obronny, Zarys przemian fortyfikacji grodu i zamku krakowskiego w.IX – XIX, Kraków.
1994 Sedes regni principales. Wawel i inne rezydencje piastowskie do połowy XIII wieku na tle europejskim, Kraków.
1998 Architektura monumentalna Wawelu od 1000 do około 1300 roku, (w:) Civitates, 61 – 70.
Piech Z.
1990 Strój, insygnia i atrybuty książąt piastowskich do końca XIV wieku, cz. 1 – 2, KHKM, 38, 3 – 36, 199 – 222.
Pieczyński Z.
1962 Materiały z warstw przedsakralnych odsłoniętych w katedrze poznańskiej w latach 1951 – 1956, FAP, 13, 246 – 288.
Pietrusińska M.
1971 Katalog i bibliografia zabytków, (w:) Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XIII wieku, Warszawa.
Podwińska Z.
1962 Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej, Wrocław – Warszawa – Kraków.
1978 Środowisko geograficzne, (w:) Historia kultury materialnej Polski w zarysie, t. 1, 17-23, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk.
Poklewski T.
1961 Misy brązowe z XI, XII i XIII wieku, Łódź.
Polcyn M.
1991 Znaleziska roślinne w podwodnej warstwie kulturowej w obrębie reliktów wczesnośredniowiecznego mostu poznańskiego w jeziorze Lednica, (w:) Wstęp do paleoekologii, 87 – 94.
1994 Żyto z wczesnośredniowiecznego naczynia znalezionego na Ostrowie Lednickim, gm. Łubowo, woj. poznańskie, stan. 2, WSpAr, 2, 255 – 262.
2000 Uwagi na temat wybranych zbiorowisk roślinnych w otoczeniu wczesnośredniowiecznego Ostrowa Lednickiego i Giecza, SL, 6, 339 – 350.
Polcyn M., Wierzbicki J.
1991 Rezultaty paleologiczno-archeologicznego rozpoznania terenowego w Gieczu na stanowisku 2, SL, 2, 209 – 214.
Polkowski I.
1876 Opisy starożytnych ruin na wyspie Jeziora Lednickiego, Gniezno.
Poulík J.
1948 Staroslovanská Morava, Praha.
1955 Nalez kostela z doby řiše Velkomoravské v trati "Špitalký" ve Starém Městě, PA, 46, 307 – 349.
1975 Sidlo a pevnost knižat velkomoravských, Praha.
Princová-Justová J.
1995 Knižecí prostředí na slavníkovské Libici ve svetle archeologických objevů, AR, 47, 252 – 266.
Przewoźna K.
1959 Badania wykopaliskowe w katedrze poznańskiej w 1946 roku, (w:) Poznań, 1, 59 – 72.
Ptaszyk J.
1992 Rezultaty oznaczenia kości ptaków ze stanowiska OL – 1 (gród), Poznań (mpis, archiwum MPP na Lednicy).
Pytel R.
1970 Wzmianka o Olkuszu oraz o kopalniach złota, srebra i soli w Polsce XI wieku, SlA, 17, 171 – 177.
Raczyński E.
1843 Wspomnienia Wielkopolski, 2, Poznań.
Radecka J.
1984 Paleorzeźba calca na Wielkiej Lednicy oraz walory dydaktyczne tej problematyki, (praca magisterska, IG UAM, archiwum MPP na Lednicy).
Radwański K.
1959 Wyniki badań archeologicznych prowadzonych na terenie wczesnośredniowiecznej osady „Okół" w Krakowie, BKr., 1, 67 – 77.
1960 Sprawozdanie z prac archeologicznych prowadzonych w roku 1959 na terenie wczesnośredniowiecznej osady "Okół w Krakowie, BKr., 2, 127 – 137.
1963 Sprawozdanie z prac badawczych prowadzonych w 1961 roku na terenie Krakowa, MA, 4, 363 – 368.
1964 Prace badawcze prowadzone w 1962 roku na terenie Krakowa, MA, 4, 363 – 368.
1968 Rozwój przestrzenny Krakowa wczesnośredniowiecznego, (w:) Liber Josepho Kostrzewski, Octogenaria a Veneratoribus Dicatus, Wrocław – Warszawa – Kraków, 430 – 445.
1969 Prace badawcze Muzeum Archeologicznego prowadzone na terenie Krakowa w 1966 i 1967 roku, MA, 10, 251 – 258.
1975 Kraków przedlokacyjny. Rozwój przestrzenny, Kraków.
Rajewski Z.
1937 – 1939 Wielkopolskie cmentarzyska rzędowe okresu wczesnodziejowego, PA, 6, 28 – 85.
1939 Zabytki z rogu i kości w grodzie gnieźnieńskim, (w:) Gniezno, 66 – 102.

1953 Złoty kabłączek skroniowy z Ostrowa Lednickiego (Lednogóra, pow. Gniezno), Sp PMA, 5, 62-63.
1954 Zagadnienie złotnictwa wczesnośredniowiecznego na ziemiach polskich, WA, 20/1, 3 – 22,
1973 O niektórych hełmach wczesnośredniowiecznych, WA, 38, 349 – 359.
Reyman B.
1987 Wczesnośredniowieczny skarb z Nowej Huty – Pleszowa. Część katalogowa, MA Nowej Huty, 11, 121 – 173.
Reyman J.
1966 Wczesnośredniowieczne skarby srebra z Małopolski, Polskie Badania Archeologiczne, 12, Wrocław – Warszawa – Kraków.
Rodzińska-Chorąży T.
1993 Wyniki analiz materiałów budowlanych oraz opis techniki murów fundamentowych i naziemnych, (w:) U progu, 64 – 72.
1996 Wczesnopiastowski zespół pałacowy na Wzgórzu Zamkowym oraz rotunda prosta pod katedrą w Przemyślu w świetle ostatnich badań, (w:) Początki sąsiedztwa. Pogranicze etniczne polsko-rusko-słowackie w średniowieczu, Rzeszów, 133 – 149.
1996/97 Chrzest w Nanterre, czyli awantura o tron Merowingów. Głos w dyskusji na temat budowli centralnej na Ostrowie Lednickim, FHA Seria Nowa, 2 – 3, 151 – 156.
1998 Zespół architektoniczny na regii w Wiślicy. Próba analizy dostępnych danych, (w:) Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum, Poznań, 561 – 72.
2000 Co nam mówi architektura murowana ?, (w:) Ziemie polskie, 361 – 390.
Rodzińska-Chorąży T., Biedroń A.
1993 Stan badań nad budowlami Ostrowa Lednickiego, (w:) U progu, 15 – 32.
Rokosz M.
1989 Wawelska włócznia Bolesława Chrobrego. Przegląd problematyki, Rocz. Krak., 55, 17 – 44.
Roslund M.
1997 Visions of the Past. Trends and Traditions in Swedish Medieval Archaeology, ed. H. Andersson, P. Carelli, L. Erlsgärd, Lund Studies in Medieval Archaeology, 19, Stockholm.
Rozpędowski J.
1962 Ze studiów nad palatiami w Polsce, BHS, 24, 243 – 254.
Ruttkay
1976 Waffen und Reiterausrüstung des 9. bis ersten Hälfte des 14. Jahrhunderst in der Slovakei (II), Slovenská Archeológia, 24.
Rył J., Zientarski W.
1991 Zamek Chrobrego na Ostrowie przy Gnieźnie – w zbiorach Archiwum Archidiecezjalnego w Gnieźnie, SL, 2, 361 – 366.
Samsonowicz H.
1973 Osie drożne Polski późnośredniowiecznej, PH, 64, 697 – 716.
Sarnowska W.
1955 Miecze wczesnośredniowieczne w Polsce, 21, 276 – 323.
Sawicki T.
1987 Sprawozdanie z badań na Górze Lecha w Gnieźnie przy ul. Kolegiaty 2 w latach 1982 – 83, G.SiMH, 2, 297 – 316.
1990 Wczesnośredniowieczna nakładka głowicy miecza z Gniezna, G.SiMH, 2, 223 – 236.
1995 Wczesnośredniowieczny zespół osadniczy w Gnieźnie, (w:) Gniezno. Pierwsza Stolica Polski. Miasto Świętego Wojciecha. Katalog wystawy, Gniezno, 86 – 89.
1999 Z badań nad przemianami topografii i funkcji grodu książęcego na Wzgórzu Lecha w Gnieźnie, SlA, 40, 9-30.
2001 Wczesnośredniowieczny zespół grodowy w Gnieźnie, (w:) Gniezno w świetle badań archeologicznych, Poznań, 87 – 126.
Schmidt A.
1990 Nowa interpretacja denara GNEZDUN CIVITAS, G. SiMH, 3, 237-246.
Schlette F.
1982 Auf den Spuren unserer Vorfahren, Berlin.
Schülze-Dörrlamm M.
1993 Besttatungen in den Kirchen Grossmährens und Böhmens während des 9. und 10 Jahrhunderts, Jahrbuch des Römisch--Germanischen Zentralmuseums Mainz, 40/2, 557 – 620.
Seebach C. H.
1967 Die Königspfalz Werla, Göttinger Schriften zur Vor-und Frühgeschichte, 8.
Sinka T.
1988 Zarys liturgiki, Gościkowo – Paradyż.
Skibiński S.
1991 Dokumentacja badań technologicznych. Budowle na Ostrowie Jeziora Lednickiego, zaprawy, Toruń (mpis, archiwum MPP na Lednicy).
Skoczylas J.
1985 Badania petrograficzne materiału budowlanego I i II budowli na Ostrowie Lednickim. Opracowanie wyników. Poznań – Lednica (mpis, archiwum MPP na Lednicy).
1989 Budowa geologiczna i surowce mineralne regionu Jeziora Lednickiego, SL, 1, 209 – 224.
1990 Użytkowanie surowców skalnych we wczesnym średniowieczu w północno-zachodniej Polsce, Poznań.
1994 Utilization of raw rock materials in monumental architecture of the Great Poland, (w:) The Conservation of the Relics of Medieval monumental Architecture, Warsaw – Lednica, 107 – 113.
Skubiszewski P.
1965 Badania nad polską sztuką romańską w latach 1945 – 1964, BHS, 27, 135 – 154.
1983 L'Art des Slaves Occidentaux autour de l'an mille, (w:) XXX SSCIM, 745 – 799.
Sláma J.
1986 Střední Čechy v raném středověku, Praehistorica, 11, Praha.
1995 Slavníkovci – významná či okrajová záležitost českých dějin 10. století?, AR, 47, 182 – 224.
Sláma J., Charvát P.
1992 Vyvraždění Slavníkovců, Praha.
Słupecki L.
1992 Osady służebne pod Sandomierzem i Zawichostem, KHKM, 40, 153 – 167.
Sokołowski M.
1876 Ruiny na Ostrowie Jeziora Lednicy, Pamiętnik Akademii Umiejętności w Krakowie, Kraków.
Soroka E.
1994 Nieznany relikwiarz z Ostrowa Lednickiego, SL, 3, 127 – 150.
1995 Mozaikowa posadzka z romańskiej katedry; Rekonstrukcja katedry romańskiej, (w:) Gniezno. Pierwsza Stolica Polski Miasto Świętego Wojciecha. Katalog wystawy, Gniezno, 116 – 122.
Sosnowska E.
1992 Rotunda i palatium na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu w świetle badań z lat 1982/85 KAU, 37, 55 – 63.
1994 Przegląd badań archeologicznych na Wzgórzu Zamkowym w Przemyślu w latach 1956 -1993, Rocznik Przemyski 29 – 30, z. 1, 24 – 42.
Stamm O.
1995 Zur karolingischen Königspfalz in Frankfurt am Main, Germania 33, 391 – 401.
Staňa E.
1991 Ekspansja Polski na Morawy za panowania Bolesława Chrobrego i problematyka archeologiczna tego okresu, SL, 2, 53 – 75.
Stankowski W.
1989 Morfogeneza Jeziora Lednickiego i jego obramowania (doniesienie wstępne), SL, 1, 225 – 232.
Stattler E.
1966 Kontakty handlowe ludności wczesnopolskiej z krajami arabskimi we wczesnym średniowieczu (IX – XI wiek), SlA, 13, 199 – 276.
Stenberger M.
1947 Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit. Fundbeschreibung und Tafeln, Lund.
1958 Die Schatzfunde Gotlands der Wikingerzeit. Text, Uppsala.
Stern H.
1975 Sztuka bizantyjska, Warszawa.
Stępnik T.
1996 Średniowieczne wyroby drewniane z Ostrowa Lednickiego, SL, 4, 261 – 296.

Streich G.
1984 Burg und Kirche während des deutschen Mittelalters, 1 -2, Sigmaringen.
Strzemski M.
1952 Wstęp do gleboznawstwa, Warszawa.
1961 Przemiany środowiska geograficznego Polski jako tło przyrodniczego rozwoju rolnictwa na ziemiach polskich (od połowy trzeciego tysiąclecia p.n.e. do naszych czasów), KHKM, 9, 331 – 357.
Strzyżewski C.
1990 Wczesnośredniowieczne groby szkieletowe w obudowie kamiennej w Zielonce, województwo poznańskie, G.SiMH, 3, 177 – 198.
Suchodolski S.
1974 Ostrów Lednicki. Monety z badań wykopaliskowych z lat 1962 – 1973, WN, 18, 247 – 249.
1998 Najdawniejsze mennice polskie, (w:) Civitates, 13 – 16.
Swoboda W.
1997 Ostrów Lednicki. U progu chrześcijaństwa w Polsce, t. 1 – 2 pod red. K. Żurowskiej, Kraków 1993. (Kilka impresji historyka o tej interpretacji odkryć lednickich), SlA, 38, 205 – 210.
1998 Replika na „Odpowiedź Autorów" wystosowana przez prof. dr hab. Klementynę Żurowską oraz dr Teresę Rodzińską-Chorąży, SlA, 39, 301 – 302.
Szafer W.
1959 Szata roślinna Polski, 1 – 2, Warszawa.
1968 O naturalnej roślinności Wzgórza Wawelskiego, (w:) Liber Joseopho Kostrzewski Octognario a Veneratoribus Dicatus, Wrocław – Warszawa – Kraków, 586 – 588.
Szafrańska Z.
1951 Jak datować przęśliki z różowego łupku, ZOW, 20, 196 – 197.
Szafrański W.
1983 Płock we wczesnym średniowieczu, Wrocław – Kraków – Gdańsk – Łódź.
Szulta W.
2000 Narzędzia rolnicze i gospodarskie, (w:) Wczesnośredniowieczne mosty, 105 – 138.
Szymański W.
1958 Kontakty handlowe Wielkopolski w IX – XI wieku, Poznań.
Szymczak B., Wąsowska E., Ziętek A.
1977 Przypadek gigantyzmu we wczesnośredniowiecznym materiale szkieletowym z Ostrowa Lednickiego, PAn, 43, 334.
Szyszko-Bohusz A.
1919 Rotunda świętych Feliksa i Adaukta (N. P. Marii) na Wawelu, Rocz.Krak.,18, 51 – 80.
1923 Z historii romańskiego Wawelu, Rocz.Krak., 19, 1 – 24.
1939 – 1946 Ruiny na Ostrowie Jeziora Lednicy, Sp PAU, 8, 185,
Slaski J.
1953 Wielka własność ziemska na obszarze wczesnośredniowiecznej kasztelanii gieckiej w X i XI wieku, PA, 9, 271 – 279.
Slaski J., Tabaczyński S.
1959 Wczesnośredniowieczne skarby srebrne Wielkopolski, Wrocław – Warszawa.
Świderkówna A.
1991 Co to jest Biblia, Mówią Wieki, 4, 19 – 25, 43.
Świechowski Z.
1962 Wczesna architektura piastowska około roku 1000, (w:) PPP, 2, 245 – 268.
1963 Budownictwo romańskie w Polsce. Katalog zabytków, Wrocław – Warszawa – Kraków.
1990 Sztuka romańska w Polsce, Warszawa.
1994 (rec.) U progu chrześcijaństwa w Polsce, Ostrów Lednicki. Praca zbior. pod red. K. Żurowskiej, 1 – 2, Kraków, 1993, BHS, 56, 403 – 409.
Świętosławski W.
1990 Strzemiona średniowieczne z ziem Polski, Łódź.
Tabaczyński S.
1958 Z badań nad wczesnośredniowiecznymi skarbami srebrnymi Wielkopolski,Warszawa – Wrocław.
Tobolski K.
1991 Dotychczasowy stan badań paleobotanicznych i biostratygraficznych Lednickiego Parku Krajobrazowego, (w:) Wstęp do paleoekologii, 11 – 34.
1993 Badania ekologiczej przeszłości Lednickiego Parku Krajobrazowego, (w:) Przeszłość, 13 – 23.
1998 Przyrodnicze podstawy rekonstrukcji, (w:) Podstawy, 13 – 18.
Tokarski W.
2000 Militaria — broń miotająca, obuchowa i drzewcowa oraz elementy rzędu końskiego i oporządzenia jeździeckiego (w:) Wczesnośredniowieczne mosty, 77 – 104.
Tołočko P.
1970 Drevnij Kijev, Kijev.
Tomaszewski A.
1970 Misy, ale czy chrzcielne, (w:) I MKAS, 3, 345 – 347.
1974 Romańskie kościoły z emporami zachodnimi na obszarze Polski, Czech i Węgier, Wrocław - Warszawa – Kraków – Gdańsk.
Trawkowski S.
1993 Początki Kościoła w Polsce za panowania Mieszka I, (w:) Polska Mieszka I. W tysiąclecie śmierci twórcy państwa i kościoła polskiego, 25.V.992 – 25.V1992, Poznań, 51 – 72.
Třeštík D.
1991 Kdy zanikla Velká Morava ?, Studia Medievalia Pragensia, 2, 9 – 27.
Turek R.
1963 Der Burgwall Libice und seine Deutung im Rahmen der polnisch – bömischen Beziehungen des 10. – 11. Jahrhunderts, SlA, 10, 207 – 247.
1966 – 1969 Libice kniażeskoje gorodišče X-go wieka, Praga.
1971 Libická sidelní aglomerace 9. – 10. století, ČNM ř.hist. 115, 162 – 189.
1977 Vztah Kouřimě a Libic, AR, 29, 505 – 520.
1976 Libice. Pohřebišti na vnitřním hradisku, SbNMP, 30, 249 – 316.
1981 Libice nad Cidlinou. Monumentální stavby vnitřního hradiska, SbNMP, 35, 1 – 72.
1982 Slavníkovcí a jejich panství, Hradec Králové.
1988 Początki mennictwa czeskiego, PiM MAEŁ, seria numizmatyczna i konserwatorska, 8, 27 – 47.
Tuszyński M.
1953a Militaria wczesnośredniowieczne z Giecza, ZOW, 22, 230 – 235.
1953b Wyroby grzebieniarskie z Giecza z badań w latach 1949 – 1952, ZOW, 22, 180 – 185.
Tyczyńska M.
1968 Jednostki fizyczno-geograficzne terytorium miasta Krakowa, Folia Geographica, 1, 9 – 34.
Tyszkiewicz J.
1983 Ludzie i przyroda w Polsce średniowiecznej, Warszawa.
1994 Środowisko geograficzne w pradziejach i średniowieczu, (w:) Dzieje Mazowsza, 30 – 45.
Unverzagt W., Schuldt E.
1963 Teterow. Ein slawischer Burgwall im Mecklemburg, Berlin.
Urbańczyk P.
1981 O możliwościach poznawczych archeologii, PA, 29, 5 – 49.
1995 Ostrów Lednicki – rozwiązanie zagadki, KH, 102, 97 – 108.
1995a Czy istnieją archeologiczne ślady masowych chrztów ludności wczesnopolskiej, KH, 102, 4 – 18.
1996 Struktura władzy na ziemiach polskich w I tysiącleciu n. e., Kwart. Hist. 103, 1996, nr 4, 15 – 22.
Wachowski K.
1975 Cmentarzyska doby wczesnopiastowskiej na Śląsku, Wrocław – Warszawa – Kraków.
1981 Ziemie polskie a Wielkie Morawy. Studium archeologiczne kontaktów w zakresie kultury materialnej, PA, 29, 151 – 198.
1984 Militaria z grodu na Ostrówku w Opolu, (w:) Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opola. Militaria – wyroby bursztynowe, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź, 11 – 112.
Walicki M.
1971 Sztuka polska przedromańska i romańska do schyłku XII wieku, Warszawa.

Wapińska A.
1993 Ze studiów nad wczesnośredniowiecznym bursztyniarstwem gdańskim (X – XIII wiek), PoAn, 57 – 74.
Warnke C.
1964 Die Anfänge des Fernhandels in Polen, Würzburg.
Wartołowska Z.
1963 Osada i gród w Wiślicy w świetle badań wykopaliskowych do 1962 r., Rozpr.Zesp.Bad., 1, 31 – 45.
1968 Dzieje Wiślicy w świetle odkryć archeologicznych, Spr. Zesp. Bad., Warszawa, 37 – 52.
1968a Wiślica – urbs famosissima in regno Lechitam, ZOW, 24, 184 – 187.
Wartołowska Z., Woźnicka Z.
1968 Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na stanowisku „Zamek" w Wiślicy w 1966 roku, Spr.Zesp.Bad., 264 – 266.
Wasilewski T.
1986 Kościół monarszy w X – XII w. i jego zwierzchnik biskup polski, KH, 92, 747 -767.
Wasylikowa K.
1978 Plant remains from Early and Late Medieval time found on the Wawel Hill in Cracov, Kraków.
1983 Antropogeniczne zmiany roślinności w holocenie, (w:) Człowiek i środowisko w pradziejach, Warszawa, 53 – 72.
Wąsowiczówna T. (Wąsowicz T.)
1953 W sprawie metody badań przebiegu wczesnośredniowiecznych dróg lądowych Polski, PZ, 9, 310 – 320.
1964 Uwagi w sprawie badań nad siecią drożną wczesnośredniowiecznej Małopolski, Spr. Zesp. Bad., 57 – 66.
Weber-Kozińska M.
1997 Budowle na kulminacji Wyspy Miejskiej w Wiślicy, (w:) Wiślica. Nowe badania i interpretacje. Biblioteka muzealnictwa i ochrony zabytków, seria B, 98, 20 – 32.
Weidhaas H.
1940 Ein Denkmal karolingisch-wikingischer Baukunst im Piastischen Kernland, Zeitschrift des Deutschen Vereins für Kunstwissenschaft, 7, 225 – 248.
Weymann S.
1938 Cła i drogi handlowe w Polsce piastowskiej, Poznań.
1953 Ze studiów nad zagadnieniem dróg w Wielkopolsce od X do XVIII wieku, PZ, 9, 194 – 253.
Węcławowicz T.
1983 Aneks: Rekonstrukcja rotundy wawelskiej Najświętszej Panny Marii, (w:) K. Żurowska, Studia nad architekturą wczesnopiastowską, Kraków, 55 – 68.
Wędzki A.
1958 Rozwój i upadek grodu gieckiego, StiM DWP, 4, 5 – 37.
1987 Ze studiów nad procesami osadniczymi ziem Polski Zachodniej. Wybrane zagadnienia, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.
1998 Uwagi nad rolą i znaczeniem Przemyśla w państwie wczesnopiastowskim, (w:) Kraje słowiańskie w wiekach średnich. Profanum i sacrum, Poznań, 158 – 164.
Węsierski A.
1875 Czym był Ostrów Lednicki?, Warta, 1/48, 427 – 428.
Wieczorowski T.
1939 Zabytki ze szkła, szkliwa, kamieni półszlachetnych, bursztynu itd. z Gniezna, (w:) Gniezno, 117 – 124.
Wierusz-Kowalski J.
1955 Liturgika, Warszawa.
Wieserowa A.
1967 Wczesnośredniowieczne szczątki zbóż i chwastów z Przemyśla, FQ, 28.
Wilke G.
2000 Analiza przestrzenno-chronologiczna struktur palowych i próba rekonstrukcji mostów (w:) Wczesnośredniowieczne mosty, 57 – 72.
Winkelmann W.
1970 Die Königspfalz und die Bishofspfalz des XI. und XII. Jahrhunderts in Paderborn, Frühmittelalterliche Studien, 4, 398 – 415.
1971 Die Pfalz Paderborn, (w:) Führer zu vor-und frühgeschichtlichen Denkmälern, 99-121, Mainz.
Wirska-Parachoniak M.
1988 Analiza makroskopowo-chemiczna próbek zapraw i tynków z zabytkowych obiektów budowlanych na Ostrowie Lednickim, Kraków (mpis, archiwum MPP na Lednicy).
Włodarczyk J.
1978 Inwentaryzacja surowców mineralnych: miasto i gmina Środa, Poznań (mpis, KZA MAP).
Wojciechowski Z.
1945 Państwo polskie w wiekach średnich. Dzieje ustroju, Poznań.
Woliński F.
1980 Sieć hydrograficzna regionu gnieźnieńskiego w wiekach średnich, StiM DWP, 14, 137 – 161.
Wollasch J.
1990 Treści ideowe memorii zmarłych w kościołach, RH, 55 – 56, 7 – 12.
Woźnicka Z.
1968 Co odkryto w Wiślicy?, ZOW, 34, 178 – 183.
Wrzesińscy A., J.
1993 Wczesnośredniowieczne cmentarzysko szkieletowe w Dziekanowicach, gm. Łubowo, woj. poznańskie, st. 22 – sezon badawczy 1992, WSpAr, 2, 157 – 184.
1995 Dwa interesujące groby z wczesnośredniowiecznego cmentarzyska szkieletowego w Dziekanowicach, gm. Łubowo, woj. poznańskie, stan. 22, WSpAr, 3, 207 – 218.
1998 Groby z mieczami na terenie Polski wczesnopiastowskiej (X – XII wiek), PiM MAEŁ, 40, 7 – 46.
Wrzesińska A., Wrzesiński J.
1998 Wczesnośredniowieczne cmentarzysko w Dziekanowicach, stanowisko 22. Próba interpretacji struktury społecznej ludności pochowanej na cmentarzysku. Doniesienie wstępne., SL, 5, 13 – 25.
Wrzesiński J.
1987 Sprawozdanie z prac archeologicznych na stanowisku Ostrów Lednicki st. 1, wykop I/83 w sezonie wykopaliskowym 1987 (mpis, archiwum MPP na Lednicy).
1989 Cmentarzysko szkieletowe w Dziekanowicach, st. 2, SL, 1, 103 – 147.
1993 Topografia Ostrowa Lednickiego, (w:) U progu, 33 – 40.
1996 SIR 8 – radarowa obserwacja struktur podpowierzchniowych Ostrowa Lednickiego, SL 4, 157-166.
Wrzosek A.
1932 Ostrów Lednicki i jego znaczenie dla antropologii, PAn, 6, 65 – 76.
1933 Cmentarzysko na Ostrowie Lednickim i znaczenie jego dla antropologii w świetle wykopalisk w roku 1932, Sp PAU, 38, 3, 35 – 36.
1935 Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na Ostrowie Lednickim w roku 1935, PAn, 9, 131 – 133.
1961 Zabytki wczesnośredniowieczne z Ostrowa Lednickiego, pow. Gniezno, FAP, 12, 242 – 280.
Wyrozumska B.
1977 Drogi w ziemi krakowskiej do końca XVI wieku, Wrocław – Warszawa – Kraków.
Zachwatowicz J.
1970 Architektura romańska w Polsce, I MKAS, 3, 267 – 271.
1971 Architektura przedromańska w wieku X i w pierwszej połowie wieku XI, (w:) Sztuka polskaprzedromańska i romańska do schyłku XII wieku, Warszawa.
Zajchowska S.
1953 Rozwój sieci osadniczej okolic Poznania (XI – XX w.), PZ, 9, 101 – 141.
1977 Rozwój sieci osadniczej Poznania i najbliższego zaplecza w średniowieczu, (w:) Początki i rozwój Starego Miasta w Poznaniu do XV w., Poznań, 37 – 65.
Zakrzewski Z.
1933 Cmentarzysko wczesnohistoryczne i średniowieczne na Ostrowie Lednickim, Sp PAU, 38, 36 – 39.
1935 Ogólne wyniki badań na Ostrowie Lednickim, (w:) II Zjazd Prehistoryków w Krakowie, 4.

Zoll-Adamikowa H.
1966 Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski, 1, Źródła, Kraków.
1971a Wczesnośredniowieczne cmentarzyska szkieletowe Małopolski, 2, Analiza, Kraków.
1971b Próba periodyzacji wczesnośredniowiecznych praktyk pogrzebowych w Polsce, AP, 16, 541 – 556.
1988 Wczesnośredniowieczne półziemianki z tzw. korytarzykami z grodziska w Stradowie, Trudy V Meždunarodnogo Kongressa Archeologov – Slavistov, Kiev, 18 – 25 sentjabrja 1985 g. Sekcija III, Žizn'i byt srednevekogo groda, 189 – 195.
1990 Pochówki dostojników kościelnych i świeckich w Polsce wczesnopiastowkiej (na podstawie źródeł archeologicznych), RH, 55 – 56, 33 – 70.
1991 Frühmittelalterliche Bestattungen der Würdenträgen in Polen (Mitte des 10. bis Mitte des 12. Jh.), PA, 38, 109 – 136.
Żak J.
1952 Rogowe części uprzęży końskiej, SlA, 3, 195 – 201.
1956 Z dziejów znajomości pisma w Polsce, SlA, 5, 377 – 397.
1957 Czy grób uzbrojonego jeźdźca z Ciepłego, pow. tczewski, jest grobem skandynawskim?, AP, 1, 164 – 180.
1960 Problem pochodzenia mieczów tzw. „wikińskich" na ziemiach zachodniosłowiańskich, AP, 4, 297 – 343.
1962 Kontakty Poznania z Hildesheim w świetle źródeł archeologicznych, StiM DWP, 7, 238 – 286.
1963 „Importy" skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI wieku (część katalogowa), Poznań.
1967 „Importy" skandynawskie na ziemiach zachodniosłowiańskich od IX do XI w., Poznań.
1968 Materiały do studiów nad kontaktami wschodniopomorsko – skandynawskimi z X – XI w. – broń skandynawska, PoAn, 2, 286 – 314.
1971 Frankijskie elementy kulturowe w kulturze protopolskiej, PoAn, 8, 64-56
Żaki A.
1951 Badania archeologiczne na Wawelu w roku 1950, OchZ, 4, 32 – 38.
1955 Nowoodkryte ruiny budowli przedromańskiej na Wawelu, Studia do dziejów Wawelu, 1, 71 – 111.
1956 Brązowa forma odlewnicza znaleziona na Wawelu w Krakowie, WA, 23, 115.
1956a Sprawozdanie z prac archeologicznych na Wawelu w 1954 roku, SpAr, 2, 96 – 107.
1957 Piąte sprawozdanie z prac archeologicznych na Wawelu (badania roku 1955), SpAr, 3, 138 -153.
1958 Topografia wczesnośredniowiecznego Przemyśla, AAC, Kraków, 1, 75 – 95.
1960 Najstarsze relikty architektoniczne na zamku w Przemyślu, Sp PAN, lipiec – grudzień, 243 – 247.
1961 Kraków i Kijów we wczesnym średniowieczu, Sp PAN, lipiec – grudzień, 337 – 340.
1961a Wczesnopiastowskie budowle Przemyśla i problem ich konserwacji, OchZ, 14, 38 – 49.
1962 Przedromańskie palatium i rotunda w Przemyślu, ZOW, 28, 128 – 131.
1965 Badania nad przedlokacyjnym Krakowem w 1962 roku, seria X, SpAr, 17, 278 – 287.
1965a Początki Krakowa, Kraków.
1970 Przemyśl, SSS, 386 – 389.
1974 Archeologia Małopolski wczesnośredniowiecznej, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.
1981 Początki chrześcijaństwa w Polsce południowej w świetle źródeł archeologicznych i pisanych, (w:) Symposiones. Tomus I: Historia. Archeologia, Londyn, 9 – 108.
2000 Krajobraz naturalny i kulturowy szlaku wędrówek świętego Wojciecha w krajach Europy, (w:) Święty Wojciech i jego czasy, Materiały III Sympozjum Historyczno-Archeologicznego Polskiego Uniwersytetu na Obczyźnie, Saint-Maurice, 12 13 kwietnia 1997 roku, Kraków, 21 – 110.
Żaki A., Żurowska K.
1964 Odkrycie reliktów najstarszego palatium na Wawelu, Sp PAN, lipiec – grudzień, 424 – 427.
Żaki A., Kozieł S., Niżnik J.
1963 Badania nad przedlokacyjnym Krakowem w latach 1958 – 1961 (serie VI – IX), SpAr, 15, 336 – 351.
Żurek J.
1939 Najdawniejsze monety, wagi i odważniki z Gniezna, (w:) Gniezno, 166 – 185.
Żurowska K.
1965 Zagadnienie transeptu pierwszej katedry wawelskiej, ZN UJ, Prace z Historii Sztuki, 2, 19 – 94.
1968 Rotunda wawelska. Studium nad centralną architekturą epoki wczesnośredniowiecznej, Studia do dziejów Wawelu, 3, 1 – 121.
1983 Studia nad architekturą wczesnopiastowską, ZN UJ, Prace z Historii Sztuki, 17.
1993 Mecenat Mieszka I w dziedzinie architektury, KW, 3 (62), 17 – 23.
2000 Sakralarchitektur in Polen, (w:) Europas Mitte, 1, 502 – 506.
Żurowska K., Rodzińska-Chorąży T., Biedroń A., Łastowiecki M., Węcławowicz T., Wrzesiński J.
1993 U progu chrześcijaństwa w Polsce. Ostrów Lednicki (red. K. Żurowska), 1 – 2, Kraków, 1993.
Żurowska K., Rodzińska-Chorąży T.,
1996/97 Odpowiedź na recenzję Zygmunta Świechowskiego, FHA, Seria Nowa, 2 – 3, 141 – 149.
1997 Odpowiedź autorów, SlA, 38, 210 – 212.
Żurowski K.
1953 Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na Ostrowie Lednickim w latach 1949 – 1951 St Wcz., 2, 113 – 125.
1953a Sprawozdanie z badań wykopaliskowych na Górze Lecha w Gnieźnie w latach 1948 – 1951, St Wcz., 2, 89 – 111.
1957 Konstrukcje obronne wczesnośredniowiecznego Gniezna, AP, 1, 181 – 213.
1962 Gniezno – stołeczny gród pierwszych Piastów w świetle źródeł archeologicznych, (w:) PPP, 2, 61 – 91.
1965 Kształtowanie się ośrodka miejskiego, (w:) Dzieje Gniezna (red. J. Topolski), Warszawa, 24 – 44.
1968 Badania nad reliktami architektury kamiennej w Wielkopolsce, AP, 13, 384 – 396.
1975 Uwagi na temat interpretacji źródeł archeologicznych z Ostrowa Lednickiego, pow. Gniezno, Acta UNC.A, 5/68, 227 – 240.
Żygulski Z. (Jun.)
1975 Broń w dawnej Polsce, Warszawa.

Spis tablic i rycin

Spis tablic

Tab. 1. Znaleziska przedmiotów związanych z kultem chrześcijańskim z Ostrowa Lednickiego

Tab. 2. Zestawienie złotych i zdobionych złotem przedmiotów z Ostrowa Lednickiego

Tab. 3. Ostrów Lednicki. Wyroby ze srebra i posrebrzane

Tab. 4. Ostrów Lednicki. Zestawienie monet srebrnych.

Tab. 5. Ostrów Lednicki. Wyroby i półsurowiec z kamieni szlachetnych i ozdobnych

Tab. 6. Ostrów Lednicki. Wyroby z bursztynu

Tab. 7. Ostrów Lednicki. Biżuteria i ozdoby szklane

Tab. 8. Ostrów Lednicki. Fragmenty szyb i naczyń szklanych

Tab. 9. Ostrów Lednicki. Misy brązowe i żelazne

Tab. 10. Ostrów Lednicki. Hełm

Tab. 11. Ostrów Lednicki. Miecze i głowice mieczy

Tab. 12. Ostrów Lednicki. Groty włóczni

Tab. 13. Ostrów Lednicki. Toki

Tab. 14. Ostrów Lednicki. Broń obuchowa

Tab. 15. Ostrów Lednicki. Groty strzał

Tab. 16. Ostrów Lednicki. Ostrogi

Tab. 17. Ostrów Lednicki. Wędzidła

Tab. 18. Ostrów Lednicki. Zestawienie zbiorcze militariów

Tab. 19. Ostrów Lednicki. Wykaz grobów cmentarza wewnątrz- i -przykościelnego tzw. II kościoła

Spis rycin

Ryc. 1. Lokalizacja grodów — rezydencji I monarchii piastowskiej

Ryc. 2. Ostrów Lednicki. Synchronizacja warstw kulturowych

Ryc. 3. Ostrów Lednicki. Ceramika z 3 poziomu osadniczego: 2 poł. X – 1 poł. XI w.

Ryc. 4. Sytuacja geomorfologiczna w rejonie Jez. Lednickiego

Ryc. 5. Sieć hydrograficzna Ostrowa Lednickiego

Ryc. 6. Szczegółowe zasięgi typów gleb wokół Lednicy na podstawie ostatnich badań

Ryc. 7. Skala odlesienia Ostrówa Lednickiego, Giecza i Gniezna przedstawiona w postaci spadku udziału drzewostanów grabowych (Carpinus) do sumy roślin zielnych (NAP) w okresie wędrówek ludów i wczesnego średniowiecza

Ryc. 8. Rejon grodu lednickiego. A. Obszary naturalnego nagromadzenia głazów narzutowych. B. Obszar przypuszczalnego występowania rudy darniowej we wczesnym średniowieczu

Ryc. 9. Geomorfologia rejonu grodu poznańskiego

Ryc. 10. Gród na Ostrowie Tumskim w Poznaniu na tle sieci spływających do Warty cieków wodnych

Ryc. 11. Położenie Gniezna oraz pozostałych wielkopolskich grodów — rezydencji I monarchii piastowskiej na tle geomorfologii

Ryc. 12. Gniezno na tle rekonstruowanej sieci hydrograficznej XIV i XV w.

Ryc. 13. Rezydencje wielkopolskie i inne ważne grody na tle wodnych i lądowych szlaków komunikacyjnych X – XI w.

Ryc. 14. Główne jednostki geomorfologiczne Krakowa

Ryc. 15. Dawna sieć wodna Krakowa

Ryc. 16. Położenie Przemyśla w tzw. Bramie Przemyskiej

Ryc. 17. Mapa gleb rejonu Przemyśla

Ryc. 18. Odcinek drogi między Ostrowem Lednickim, a Gnieznem wytyczony na podstawie rozmieszczenia stanowisk archeologicznych okresu wczesnego średniowiecza (na podstawie badań AZP zestawił autor)

Ryc. 19. Rozmieszczenie stanowisk archeologicznych między Ostrowem Lednickim, a Gieczem w okresie wczesnego średniowiecza

Ryc. 20. Wielkopolskie węzły drożne — fragment

Ryc. 21. Główne drogi państwa piastowskiego w XII – XIII w.

Ryc. 22. Fragment sieci drogowej ziemi krakowskiej

Ryc. 23. Tranzytowe szlaki komunikacyjne Słowiańszczyzny w okresie od IX do XII w.

Ryc. 24. Ostrów Lednicki. Pierwotna morfologia wyspy

Ryc. 25. Ostrów Lednicki. Schemat rozwoju fortyfikacji. A.1-A.2: Faza I (2 poł. X – 1 poł. XI w.). A.1. Wał z okresu 2 poł. X – ok. 1000 r., A.2.

Ryc. 25A. Ostrów Lednicki. Fazy grodu

Ryc. 26. Ostrów Lednicki. Fragment reliktów mostu poznańskiego oraz jego analizy dendrochronologiczne

Ryc. 27. Przyczółek lednickiego mostu wsch. (z 2 poł. X – XII w.,) oraz wyniki jego dendrochronologicznej analizy

Ryc. 28.A. Resztki drogi na lednickim podgrodziu: 2 poł. X – XII w., B. Schemat przebiegu dróg lednickiej wyspy

Ryc. 29. Lokalizacja kamiennej zabudowy rezydencji na Ostrowie Lednickim.

Ryc. 30. Ostrów Lednicki. Rzut poziomy budowli lednickiej wraz z jej rekonstrukcją w fazie I

Ryc. 31. Lednicka kaplica pałacowa z usytowanymi w jej obejściach półkrzyżowymi zagłębieniami (basenami chrzcielnymi). A — basen południowy, B — basen północny. Faza I basenów

Ryc. 32. Ostrów Lednicki. Rzut poziomy budowli wraz z jej rekonstrukcją w fazie II

Ryc. 33. Lednicka kaplica pałacowa z basenem chrzcielnym. Faza II basenu południowego

Ryc. 34. Ostrów Lednicki. Faza III budowli

Ryc. 35. Ostrów Lednicki. Resztki podłogi w auli pałacowej

Ryc. 36. Ostrów Lednicki. Rzut mniejszego kościoła i jego rekonstrukcja

Ryc. 37. Południowoeuropejskie zespoły biskupie. A — Parenzo (VI w.), B — Bergamo

Ryc. 38. Ostrów Lednicki. Drewniana zabudowa zespołu grodowego w 2 poł. X — 1 poł. XI w.

Ryc. 39. Ostrów Lednicki. Drewniane obiekty mieszkalne grodu.

Ryc. 40. Ostrów Lednicki. Chata korytarzowa i jej przekrój

Ryc. 41. Ostrów Lednicki. Zrębowe domostwo naziemne (wschodnie) z rejonu mniejszego kościoła oraz jego przekrój

Ryc. 42. Ostrów Lednicki. Wewnątrzkościelna nekropolia mniejszego kościoła

Ryc. 43. Ostrów Lednicki. Nekropola przykościelna jednonawowego kościoła

Ryc. 44. Ostrów Lednicki. Cmentarz starszej fazy (I) mniejszego kościoła

Ryc. 45. Ostrów Lednicki. Cmentarz młodszej fazy (II) kościoła

Ryc. 46. Ostrów Lednicki. Rzut poziomy pochówka (3) w aneksie przyprezbiterialnym jednonawowego kościoła

Ryc. 47. Ostrów Lednicki. Rzut poziomy pochówka przykrytego wapienną płytą

Ryc. 48. Ostrów Lednicki stan. 1, wykop II. Stratygrafia cmentarza po pn.-zach. i pn. stronie kościoła

Ryc. 49. Ostrów Lednicki. Stratygrafia wnętrza II kościoła

Ryc. 50. Ostrów Lednicki. Groby z wnętrza czworobocznego aneksu (tzw. krypty) I budowli

Ryc. 51. Ostrów Lednicki. Fragment dużej nekropoli wnętrza grodu

Ryc. 52. Poznań — Ostrów Tumski. Rzut założenia pałacowego pod relikatami kościoła NPM: A; zespół grodowy (z koń. X w.,: B) oraz fragment wałów na stanowisku OT 1. I: C — której młodsze fazy oznaczono (wg W. Hensla i Z. Hilczer-Kurnatowskiej)

Ryc. 53. Poznań. Plan wczesnośredniowiecznych grobów w katedrze

Ryc. 54. A. Poznań — Ostrów Tumski ul. Wieżowa 2-4. Fragment domostwa z 2 poł. X w., B. Gniezno. I podgrodzie. Domostwo z rejonu katedry

Ryc. 55. Gnieźnieński zespół grodowy i jego rozwój

Ryc. 56. Gniezno. Plan wczesnośredniowiecznych grobów odkrytych w katedrze

Ryc. 57. Giecki zespół osadniczy

Ryc. 58. Gród w Gieczu reliktami architektury kamiennej

Ryc. 59. Giecz. Wycinek drogi — grobli z 2 poł. X – XI w. (z badań 1951 r.)

Ryc. 60. Wawel i Okół

Ryc. 61. Kraków — Wawel. Plan zbiorczy. Budowle przedromańskie i romańskie.

Ryc. 62. A. Kraków — Wawel. Rotunda PM na tle młodszych od niej murów

Ryc. 63. Kraków — Wawel. Plan reliktów budowli czworobocznej i jej rekonstrukcja

Ryc. 64. Kraków — Wawel. Przedromański kościół B i jego rekonstrukcja

Ryc. 65. Kraków — Wawel. Palatium (tzw. sala o 24 słupach) i jego rekonstrukcja

Ryc. 66. Kraków — Wawel. Przedromańska rotunda — baptysterium (?) oraz jej rekonstrukcja

Ryc. 67. Kraków — Wawel. Cmentarze wewnątrz — i — przykościelne X – XII w.

Ryc. 68. Przemyski zespół grodowy oraz fragment jego fortyfikacji

Ryc. 69. Przemyśl. Relikty zespołu pałacowego oraz ich rekonstrukcja

Ryc. 70. Wiślica. Plan zabudowy palatialnej wraz z rekonstrukcją rotundy wielokonchowej i sprzężonego z nią budynku

Ryc. 71. Granice kasztelanii ostrowskiej

Ryc. 72. Ostrów Lednicki. Osady ludności służebnej oraz przesiedlonej na zapleczu grodu

Ryc. 73. Zasiedlenie kasztelanii ostrowskiej we wczesnym średniowieczu

Ryc. 74. Ostrów Lednicki. Drewniane rylce radeł (1-3) oraz ich żelazne okucia (4 – 6)

Ryc. 75. Osady służebne grodów — rezydencji pierwszych Piastów

Ryc. 76. Ostrów Lednicki. Zespół tzw. sakraliów

Ryc. 76A. Ostrów Lednicki. Grzebień z kości słoniowej: 1 (nr 289/63) wraz z jego rekonstrukcją: 2 i kartogramem hipotetycznych dróg rozprzestrzeniania się grzebieni z centrów ich produkcji: 3

Ryc. 77. Ostrów Lednicki. Luksusowe wyroby złote (lub pozłacane)

Ryc. 78. Ostrów Lednicki. Wyroby ze srebra i kamieni szlachetnych i ozdobnych

Ryc. 79. Ostrów Lednicki. Biżuteria i wyroby ze szkła oraz ołowiu

Ryc. 80. Ostrów Lednicki. Brązowe oraz żelazne misy

Ryc. 81. Ostrów Lednicki. Broń ochronna i sieczna

Ryc. 81A. Ostrów Lednicki. Kolczuga

Ryc. 82. Ostrów Lednicki. Groty włóczni. Wybór

Ryc. 83. Ostrów Lednicki. Groty włóczni

Ryc. 83A. Ostrów Lednicki. Rozwinięcie ornamentu zdobionych włóczni

Ryc. 83B. Ostrów Lednicki. Groty włóczni i ich okucia (toki)

Ryc. 84. Ostrów Lednicki. Broń obuchowa. Wybór

Ryc. 85. Ostrów Lednicki. Broń obuchowa. Wybór

Ryc. 86. Ostrów Lednicki. Broń obuchowa. Wybór

Ryc. 87. Ostrów Lednicki. Broń obuchowa. Wybór

Ryc. 88. Ostrów Lednicki. Broń strzelcza oraz ostrogi

Ryc. 89. Ostrów Lednicki. Wędzidła

Ryc. 89A. Ostrów Lednicki. Strzemiona

Ryc. 90. Poznań. 1. Złoty pierścionek i rylec żelazny (nr 6) z Ostrowa Tumskiego oraz grupa skarbów z X i XI w. z zaplecza rezydencji

Ryc. 91. Poznań. Ostrów Tumski. 1. Inkrustowany grot włóczni , 2. Toporek z napisem, 3. Emaliowane okucie rzędu końskiego

Ryc. 92. Gniezno. Wyroby luksusowe. Wybór

Ryc. 93. Gniezno. 1 – 2: Stilusy (brąz, kość), 3. Miska żelazna

Ryc. 94. Gniezno. Uzbrojenie z zespołu grodowego. Wybór

Ryc. 95. Giecz. 1 – 2: Fragmenty rogowej okładziny szkatułki oraz figurki, 3. Hełm złocony z pióropuszem, 4. Miecz z inskrypcją na głowni

Ryc. 96. Gieckie skupisko depozytów srebrnych z X – XI w.

Ryc. 97. Kraków — Wawel. A. Wybór zabytków

Ryc. 98. Kraków — Wawel. A. Włócznia św. Maurycego, B. Grot ze zdobioną tulejką, C. Topór z wąsami, D – E: Ostrogi żelazne, F. Ostroga platerowana złotem (z wnętrza kościoła mariackiego), G. Wędzidło

Ryc. 99. Przemyski zespół rezydencjonalny. Wybór zabytków

Ryc. 100. Pfalze władców niemieckich (z zabudową w ich obrębie) — wybór

Ryc. 101. Niemieckie pfalze (wybór)

Ryc. 102. Tilleda. Położenie rezydencji na tle jednostek fizjograficznych

Ryc. 103. Tilleda. Plan ogólny pfalzu u schyłku X – 1 poł. XI w.

Ryc. 104. Tilleda. Kościół rezydencji

Ryc. 105. Tilleda. Zabytki ruchome pfalzu. Wybór

Ryc. 106. Położenie grodu w Libicach (i niektórych miejscowości związanych ze św. Wojciechem) na tle lokalizacji sieci grodowej wczesnej domeny Przemyślidów i Sławnikowiców

Ryc. 107. Libice w 2 poł. X w.

Ryc. 108. Libice. Zespół dworski. (2 poł. X w.) i jego rekonstrukcja

Ryc. 109. Libice. Rzut budynku z XI w. (na pd. od kościoła) na podmurówce kamiennej oraz zasięg cmentarza na grodzie

Ryc. 110. Libice. Zabytki rezydencji — wybór

Die Burg auf Ostrów Lednicki auf dem hintergrund der ausgewählten Burgzentren der ersten Piastenmonarchie

Zusammenfassung

Auf der Karte frühpiastischen Polens unter der Regierung von Mieszko I und Bolesław Chrobry und deren Nachfolger nahmen die sich im Staatszentrum befindlichen Burgen, d.h. die Zentren in Posen, Gnesen, auf Ostrów Lednicki und in Giecz einen wichtigen Platz ein. Ein von diesen Zentren — Ostrów Lednicki, war noch bis vor kurzem eine Burg, deren Bedeutung und Rolle für die Forscher unbekannt waren, obwohl sie seit vielen Jahren untersucht war.

Der Verfasser versuchte, in der präsentierten Arbeit die oben erwähnte Bedeutung der Burg auf Lednica in der Zeit der Gestaltung der organisatorisch-territorialen Rahmen des Piastenreiches, d.h. von der Mitte des 10. Jh. bis ca. Mitte des 11. Jh. wiederzugeben. Den Versuch einer Erklärung der von dieser Burg erfüllten Funktionen lehnte ich an ein breites Spektrum des bei den Untersuchungen dieser Inselburg erhaltenen Quellenmaterials, das in drei Kategorierahmen geordnet wurde: 1. die mit christlichem Kult verbundenen Gegenstände, 2. Luxuserzeugnisse und 3. Bewaffnung. Diese Fundgruppen erscheinen auf den Gebieten des frühmittelalterlichen Polens in der Mitte des 10. Jh. und können als Anzeige bei den Analysen von vielen Prozessen dienen, die für die Geschichte interessant sind.

Ostrów Lednicki mit seiner äußeren Topographie — Lage auf dem Boden der Landschaft und im System der Verkehrswege sowie mit seiner inneren Topographie (Befestigung und ihre Elemente, System der Stein- und Holzbebauung, Gräberfelder und sonstige Infrastruktur), Wirtschaftsbasis und beweglichen Funden habt der Verfasser auf dem Hintergrund ähnlicher Burgen analysiert, in welchen die Komplexe gemauerter Palast-Sakralgebäude errichtet wurden, also der großpolnischen Zentren in Posen, Gnesen und Giecz sowie der kleinpolnischen Machtzentren in Krakau und Przemyśl. Den Vergleichshintergrund haben die kaiserlichen Sitze, die so gen. Pfalzen (in Tilleda und andere) sowie die Burg in Libice, in der Domäne von Slavnikiden in Böhmen ergänzt.

Die chronologischen Rahmen der Burg auf Lednica wurden im Titel der Arbeit bestimmt. Sie umfassen den durch Regierung der ersten polnischen historischen Herrscher, des Fürsten Mieszko I bestimmten Zeitraum, bis zur Zeit der inneren Destabilisierung des Landes, die der Einfall des böhmischen Fürsten Bretislav im Jahre 1038 endet. Ein großer Teil des archäologischen Materials — vor allem der Bewaffnung — hat jedoch eine wesentlich breitere Datierung; in Hinsicht auf den Charakter seines Verderbens im Wasser des Lednica-Sees verbindet es sich mit diesem Einfall.

Über die Burgchronologie versuchten früher K. Żurowski (1953) und A. Nowak (1972) zu entscheiden. Jedoch erst die Periodisierung der Geschichte der frühmittelalterlichen Besiedlung auf der Insel von M. Łastowiecki hat eine Veröffentlichung des bisher vollständigsten Schemas dieser Geschichte gebracht, die im Rahmen von sieben Entwicklungsphasen der Besiedlung auf Lednica vom 8. — 14. Jh. zusammengefaßt wurde. Wichtige Anzeigewerte haben die letzten dendrochronologischen Daten (M. Krąpiec) mitgebracht, die eine ganze Reihe von früheren Forschungsfeststellungen (Datierung des Burgwalls, der Brücken und deren Köpfe) von Angaben der numismatischen Analysen (S. Suchodolski) verifizieren. Weniger behilflich für die Verifizierung der Ausgrabungen war die mit größerem Fehler belastete Radiokarbondatierung.

Einen Einfluß auf die Entstehung der Burg auf Lednica hatten die Umweltfaktoren, darin günstige physiographische Bedingungen des Gnesen-Hochlandes, vor allem sein Wassernetz. Die Lage der Burg auf einer Insel sicherte ihren wirksamen Schutz. Die Verbindung des Lednica-Sees über den Główna-Fluß mit Warthe hat diese Burg ins Hauptsystem der Wasserstraßen der Piastenmonarchie einbezogen.

Die Wasserstraße einerseits und die Lage auf dem Verlaufsweg der wichtigen Landstraßen mit strategischer und Handelsbedeutung (vom Standpunkt der Interesse des frühen polnischen Staates aus) waren für die Gestaltung des Burgzentrums auf Lednica von der gleichen Bedeutung. Die Lage auf den Verlaufswegen der wichtigsten Wasser- und Landstraßen ist auch für andere von den analysierten Sitzen des Herrschers charakteristisch.

Fruchtbare Böden rundum des Lednica-Sees bildeten eine Grundlage für seine wirtschaftliche Basis, die sich auf Gebieten entwickelte, die damals schon zum riesigen Teil entwaldet waren, was wir dank der Palinologie wissen. Die große Rolle der Umweltbedingungen ist auch bei der Lage sonstiger analysierter Sitze des Herrschers sichtbar, wie zum Beispiel die "Akropolis-Sitze" auf dem Wawelberg in Krakau oder in Przemyśl und Inselzentren in Posen und Giecz sowie die Residenz in Gnesen, die auf einer mit Wasser und Sümpfen umgebenen Erhöhung liegt. Die Schutzlage der kaiserlichen Pfalzen und Libice in Böhmen ist auch kennzeichnend.

Im 10. Jh. gaben es in der Topographie der Lednica-Insel einige Erhöhungen, von den zwei als Standorte für Steingebäude der Burg ausgenutzt wurden. In der Uferlinie von Ostrów gab es zwei Buchten und eine Haffvertiefung, die das Suburbium in zwei Teile teilte.

In der Insellandschaft dominierte ein Schutzwall (mit einem Tor in seinem Nordteil), der den südlichen Inselteil mit einem Ring (470 m lang) umgab und in seiner bis heute erhaltenen Form aus der 2. Hälfte des 10. Jh. stammt. Dieser Wall wurde, meiner Meinung nach, in einigen Phasen ausgebaut, von den die älteste in bis zu 70. Jahren des 10. Jh., die nächste (II) ab 977 bis zur Mitte des 11. Jh. und die jüngste in 2. Hälfte des 11. Jh. (bis Mitte des 12. Jh.) datiert werden können. Vor der großen Burg befand sich dort eine kleine Burg (aus der 1. Hälfte des 10. Jh.), die dicht vor der Errichtung des Palastes auf Lednica (60. Jahre des 10. Jh.) nivelliert wurde.

Die Uferbefestigungen auf der westlichen Inselseite bildeten auch die Konstruktionen aus Holz und Erde (Kasten-Pfahlbauweise). Die Verteidigungsbereitschaft von Ostrów verstärkten auch zwei Brücken, die diese Burg mit dem Festland verbanden. Diese Brücken, die zu den größten von den in Polen bekannten Brücken gehörten, hatten insgesan 610 m Länge. Die westliche Brücke (genannt Posener Brücke, 440 m lang) und die östliche Brücke (genannt Gnesener Brücke — 170 m lang) wurden in Pfahl-Querholztechnik, im Winter 963/964 gebaut. Beide Brücken funktionierten bis zum böhmischen Einfall. Von der Seite des Insellandes begleiteten die Brücken die Brückenköpfe, die (wenigstens manche von ihnen) länger als die Brücken, d.h. bis Ende des 12. Jh., genutzt waren.

In der Infrastruktur von Lednica traten auch Holz- und Pflasterstraßen die von den Brückenköpfen bis zum Tor der Burg und ins deren Innere führten.

Den Rang der Burg bestimmt sicherlich ihre monumentale Architektur. Der Bau von Steingebäuden, deren Mauern in Plattentechnik errich-

tet wurden, war mit ihrem Stifter, d.h. dem Fürsten Mieszko I verbunden. Beide Gebäude — das größere, d.h. rechteckige, mit dem Zentralteil verbundene Gebäude und das kleinere Gebäude — einschiffige Kirche — sind, neben dem Dom in Posen, zwei von den ältesten Stiftungen des polnischen Herrschers.

Das Zentralgebäude wurde mit 2 Taufbecken und einer Empore ausgerüstet. In den Taufbecken hat, wie es deren Entdecker wollen, die Taufe des polnischen Herrschers (966) stattgefunden, der erst ab 1000 begonnen hatte, die Insel als seine Residenz zu benutzen. Bis zu dieser Zeit funktionierte hier der Sitz (*episcopium*) des ersten polnischen Bischofs — Jordan. Diese Ansicht teilen im allgemeinen die polnischen Forscher nicht.

Der Verfasser der Meinung, daß das größere Gebäude vom Anfang an die Funktion eines Palastes (*palatium*) ausübte, der mit der Kapelle des Herrschers verbunden war, für dessen Repräsentation dort eine Westempore eingebaut wurde. Die Ausstattung dieser Kapelle mit Taufbecken bestätigt die These über die dort durchgeführte Taufliturgie — vielleicht für den Herrscher selbst (?) und mit Sicherheit für die ihm untergeordneten Eliten.

Dieser zweiteilige Gebäudetyp wird bald in anderen großpolnischen und kleinpolnischen Sitzen der Herrscher wiederholt, für die er zum Muster und Inspiration wurde.

Das, was neben den Sakral-Palastgebäuden den Rang eines Herrschers bestimmte, war sein Bestattungsort oder der Bestattungsort von Personen, die mit der Dynastie verbunden waren. Auf diesem Hintergrund ist also die Rolle der kleineren Kirche auf Lednica und der sich darin befindlichen Gräber zu betrachten. Das Bestehen von so frühen Kirchengräbern (von vor Mitte des 11. Jh.) weist auf die Position nicht nur dieser Kirche, sondern auch der ganzen Insel in der Idee der Organisation des ersten Piastenreiches hin.

Ein weiteres Element der Innentopographie von Lednica war eine dichte Holzbebauung (Wohn- und Wirtschaftsbebauung), vor allem die sich in der Nähe von Steingebäuden befindlichen Bauten, davon zwei ebenerdige Häuser bei der kleineren Kirche oder die für Lednica spezifischen Korridorgebäude, von denen 2 in der Nähe des Palastes lokalisiert wurden, bemerkenswert sind. Die in ihrem Inneren freigelegten Luxusfunde (u.a. vergoldeter Buchbeschlag, liturgischer Kamm) weisen auf deren Benutzer aus dem Kreis der höchsten kirchlichen Eliten hin.

Ein ebenso reiches Programm der Stein- und Holzbebauung realisierten die ersten Piasten in ihren übrigen Sitzen, wo sie neben den Palästen in der Regel auch die Dombasiliken oder freistehenden Kirchen oder, so wie auf dem Wawelberg, einen ungewöhnlichen in polnischer Skala Komplex der präromanischen und romanischen Gebäude errichtet haben, der mit den Bauten des kaiserlichen Deutschlands verglichen wird. An die im ersten Piastenreich errichteten Palastgebäude knüpfen etwas später die Objekte aus Wiślica in Kleinpolen an.

Das Funktionieren des Herrschersitzes auf Lednica und auch anderer war dank der ausgezeichnet organisierten Basis möglich, deren Grundlage, neben guten Böden, auch große Tierherden und Bevölkerung waren. Mit der Gestaltung der Organisationsstruktur des Staates (ab Mitte des 10. Jh.) beobachten wir auf dem Gebiet von Ostrów Lednicki eine dynamische Besiedlungsentwicklung, die sich durch Besiedlung auf zahlreichen neuen Gebieten rundum des Lednica-Sees und auf weiteren Territorien zeigte. Die dort notierten Kennziffern der Bevölkerungsdichte überschreiten 3,5-mals die uns bekannte Bevölkerungsdichte auf anderen Gebieten Großpolens. Ihren Anteil an dieser Besiedlung haben auch die von außen umsiedelte Bevölkerung und die Kriegsgefangenen. Eine so intensive Besiedlungsentwicklung determinierte die Absonderung einer getrennten Siedlungseinheit — Ostrów-Kastellanei — welche die Versorgung des Inselzentrums auf Lednica bedienen sollte. Für die Bedürfnisse dieses Zentrums arbeitete spezialisierte Bevölkerung, welche die Ortschaften mit Diensttoponymen (z.B. Rybitwy, Dziećmiarki, Owieczki) und andere Ortschaften bewohnte, deren Namen mit der Art der von den Bewohnern ausgeführten Dienste nicht verbunden waren.

Eine wirtschaftliche Intensivierung auf diesen Gebieten bestätigen zahlreiche Funde von Werkzeugen zum Ackerbau (z.B. die größte bekannte in Polen Sammlung der Hakenpflugstichel, Hakenpflugbeschläge, die Hakenpflüge selbst oder zahlreiche Werkzeuge zur Getreideernte) und riesige Mengen von Tierknochen, die u.a. auf gezielte Selektionsmaßnahmen in gezüchteten Herden (vor allem Vieh und Schweine) und auf Differenzierung der Fleischmassen für die Eliten und die übrige Inselbevölkerung hinweisen.

Die Rolle der Burg bestätigen bewegliche Funde, die auf der Insel und im Seewasser (hauptsächlich bei den Brücken) freigelegt wurden. Die Liste dieser Funde öffnen die Gegenstände des christlichen Kultus, zu den wir 2 liturgische Buchbeschläge, ein Reliquienkästchen aus Knochen, ein bronzenes Kreuz und ein Pektorale mit griechischer Inskription des Christusnamens und endlich ein Elfenbeinkamm zählen. Mit diesen Gegenständen sind besondere ästhetische und ideologische Werte verbunden, weil jeder von ihnen ein Meisterwerk der Werkstattkunst ist und durch die von ihm vertretenen Inhalte die Kenntnisse aus dem Bereich der christlichen Symbolik, in deren Kreis er funktioniert, aufweist.

Zwei von diesen Gegenständen — der Kamm und das Pastorale — sind einzige Funde dieses Typs aus unseren Gebieten. Sie waren mit einem Geistlichen vom hohen Rang verbunden; man kann jedoch nicht ausschließen, daß sie ein kaiserliches Geschenk von Otto III. für Bolesław Chrobry waren.

Auf dem Hintergrund anderer polnischer Burgen sind, neben dem reichen Komplex von Kultgegenständen, auch die auf Lednica gesammelten Luxusfunde aus Gold (Schläfenring, Scheibe, Nadel, Ring) und vergoldete Gegenstände (Buchbeschlag, Pektorale), die sich in der Palast- und Sakralzone (bei der kleineren Kirche) konzentrierten, außergewöhnlich. Diese Serie ergänzen andere Luxusgüter, wie Münzen und Schmucksachen aus Silber, Glas und Bernstein und Münzenschätze, die auf der Insel selbst und auf ihrem Hinterland freigelegt werden und auf das ökonomische Potential dieses Gebietes hinweisen.

Das militärische Potential der Residenz, breiter gesagt den Militarisierungsgrad des Lednica-Gebietes, bestätigt der zahlreichste in Polen Bewaffnungskomplex (ca. 300 Waffenstücke), dessen Teil mit der Ausstattung der elitären, bewaffneten Truppen des Herrschers (Helm, Panzerhemd, Schwerte) verbunden werden kann. Manche Waffenstücke knüpfen eng an die aus Skandinavien bekannten Formen (Lanzenspitzen vom Typ E, G, K und M, Beile vom Typ B, G, H, M und E) an, was auf das Bestehen auf der Insel einer Soldgefolgschaft von Wikingern weisen kann, was auch deren Gräber bestätigen, die im nahe liegenden Łubowo freigelegt wurden.

Auf Grund von Lednica ist allgemein erwähnenswert, daß in keinem von sonstigen polnischen Herrschersitzen so reiche Serie früher Gegenstände des christlichen Kultus, Erzeugnisse aus Edelmetallen und Bewaffnung freigelegt wurden. Die Sammlung von Lednica hat also einen besonderen Wert für frühstaatliche Geschichte Polens und gibt einen Blick auf die aus schriftlichen Quellen (Thietmar, Kosmas, Gall Anonim) bekannte Pracht des piastischen Hofs und Kirche sowie militärische Stärke der damaligen Herrscher.

Gleichzeitig haben wird eine ganze Reihe von Daten erhalten, die auf den Inselbenutzer — den Herrscher und seine Umgebung, höchste Geistlichkeit sowie Ritter aufweisen, deren Unterhalt und Versorgung die früher erwähnten, bei deren Bedienung beschäftigten Diener und verschiedene andere Kategorien von freien und nicht freien Leuten sicherten, deren Organisation, die nicht nur bei Lednica, sondern auch bei anderen polnischen Herrschersitzen klar war, die böhmischen Muster wiederholte. Die Hofämter knüpften dagegen an frühere Lösungen der Karolinger an.

Es ist zu bemerken, daß auf dem Gebiet des kaiserlichen Deutschlands in der Regierungszeit von Ottoniden ein dichtes Netz von Residenzen auf den Gebieten ihrer Geschlechtsgüter, d.h. in Sachsen und Thüringen funktioniert. Ein ähnlicher Prozeß tritt auf den Gebieten rundum der Burg in Prag ein, die ein Zentrum war, bei dem eine ganze Reihe von anderen monarchischen Sitzen lokalisiert wurde.

Alle genannten Territorien bildeten die Zentren der damaligen Herrschaft und funktionierten, aus dem Standpunkt der Monarchen, als eine Art von sakral gemachten Räumen — Gebieten, auf den sich die Macht, die eben auf diesen Territorien ihre Hauptsitze bildete, vollkommen manifestierte. Diese in der Regel mehrteilige Zentren wurden in einer Landschaft lokalisiert, die von Natur aus einen Schutzcharakter hatte, und zusätzlich (Wälle, Gräben, Tore, oft Einfassungsmauern) befestigt. Ihre Lage war auch mit dem Verlauf der Haupthandelswege verbunden.

Der in deutschen Pfalzen realisierte Typ der Steinbebauung vertritt die entwickelten und ausgesuchten architektonischen Formen, die sich oft von den piastischen Palast-Sakralgebäuden abweicht — in den re-

präsentativen Bauten der polnischen Herrscher können wir jedoch die Ideenanknüpfungen an den Typ der Gebäude sehen, die der kaiserlichen Repräsentation dienten (rechteckige Aulen, zeremonielle Gebäude). Die Steinbebauung von Libice wiederholt die aus Deutschland bekannten Lösungen. Analogisch zu den polnischen Zentren treten auch in den kaiserlichen Machtzentren und in Libice Gräber auf, die mit den Herrschern oder Eliten verbunden werden und auf die Bedeutung dieser Burgen hinweisen.

Die dort beispielsweise genannten Ähnlichkeiten der ottonischen Machtzentren und der Burg in Libice mit den Sitzen der ersten Piasten weisen auf deren ähnliche Entwicklungslinien hin, was in Hinsicht auf gegenseitige Kontakte (z.B. Ehe) der Herrscher begreiflich ist. Die Liste solcher Ähnlichkeiten ist viel umfangreicher, um beispielsweise die Raumweite der Burgen oder die dort freigelegten Funde zu nennen.

Bisherige Festlegungen betreffs des Burgzentrums auf Lednica zusammenfassend, können wir eine allgemeinere Konklusion formulieren, nämlich daß diese Burg mehrere Grundfunktionen ausübte: die eines Herrschersitzes und eines Ortes des mit ihm verbundenen Zeremoniells (Empore), eines Zentrums des christlichen Kultus (darin des wichtigen Ortes, wo die Taufen stattgefunden haben), einer Nekropole, die höchstwahrscheinlich mit der Familie des Herrschers verbunden war. Sie übte auch die wichtigen militärischen Funktionen aus, indem dort u.a. die Elitentruppen der Wikinger Lohnkrieger gruppiert wurden. Endlich übte sie vielleicht eine Rolle bei den vom Herrscher gehaltenen Gerichten aus.

Über die wichtige Rolle dieser Inselburg in der damaligen organisatorischen, wirtschaftlichen und ideologischen Struktur des Staates von Mieszko I und seinen Nachfolgen entschieden also sowohl die ideologischen als auch die materiellen Eigenschaften von Ostrów Lednicki, die sich außerdem bei dem frühen piastischen Staat mit dem Gebiet verbinden, auf dem sich vollkommen die Macht manifestierte (das Gebiet zwischen Posen, Gnesen und Giecz).

ISBN 83-903072-7-8